НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ВІД МУРІВ ДО БУЛЬВАРІВ: ТВОРЕННЯ МОДЕРНОГО МІСТА В УКРАЇНІ

(кінець XVIII – початок XX ст.)

Київ – 2019

УДК 711.424 «1785/1917»: 94(477)

Затверджено до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України (протокол № 3 від 28 березня 2019 р.)

Редакційна колегія:
В.А. Смолій (голова), О.П. Реєнт (відповідальний редактор), В.С. Шандра (науковий редактор), В.В. Шевченко (заступник відповідального редактора), О.І. Гуржій, В.І. Милько (відповідальний секретар), С.М. Борчук, В.С. Великочий, Я.В. Верменич, О.В. Добржанський, Т.В. Ковальчук, І.А. Коляда, В.П. Коцур, О.Є. Лисенко

Авторський колектив:
Н.І. Бацак, О.Л. Вільшанська, Т.С. Водотика, Ю.І. Глизь, І.В. Довжук, О.М. Донік, І.А. Коляда, О.О. Крижановська, О.В. Лисенко, В.Б. Любченко, В.І. Милько, В.Б. Молчанов, О.П. Реєнт (керівник авторського колективу), В.С. Шандра, В.В. Шевченко, О.Б. Шляхов

Від мурів до бульварів: творення модерного міста в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.) / Відп. ред. О. П. Реєнт. – К.: Інститут історії України НАН України, 2019. – 608 с.: табл., іл.

ISBN 978-966-02-8873-7

Українські міста – цікавий і водночас складний об’єкт для вивчення. Одні поставали з фортець, перетворюючись згодом на пограничні міста, інші виростали на ґрунті ремісничо-промислового виробництва, або розбудовувалися на пустому місці. Чи можна відшукати спільні риси в їхньому історичному розвиткові, особливо в періоди кардинальних змін? Певно, що так. Пропоновані нариси – це спроба осягнути перетворення, котрих зазнали міста України у процесі переходу від традиційного до індустріального суспільства.

Книга буде корисною науковцям, викладачам, студентам, усім охочим до знань з історії України та історичної урбаністики.

ISBN 978-966-02-8873-7

© Автори, 2019
© О. П. Реєнт, загальна редакція, 2019
© Інститут історії України НАН України

ЗМІСТ

Передмова 5

ВИВЧАЄМО МІСТО

Валентина Шандра. Українське місто у складі Російської імперії XIX ст.: огляд сучасної вітчизняної історіографії 10

ПОЛІТИКА КЕРУВАННЯ МІСТАМИ

Валентина Шандра. Від ліквідації залишків магдебурзького права до самоврядування за російським зразком (остання чверть XVIII – початок 1860-х років) 28

Валентина Шандра, Юрій Глизь. Післяреформений період: 1870–1914 рр. Формування міського самоврядування 78

МІСТО ЯК ЦЕНТР ЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Олександр Реєнт. Міста і містечка Поділля: регіональні особливості промислового розвитку 126

Ігор Довжук. Міста Донбасу: урбанізаційний і індустріальний стрибок 143

Олександр Реєнт. Місто як центр зосередження і розвитку торгівлі 167

РОЗМАЇТТЯ МІСТЯН ТА СОЦІАЛЬНІ БАР'ЄРИ

Володимир Любченко. Етносоціальний склад міського населення українських губерній: спроба верифікації даних перепису 1897 р. 188

Наталія Бацак. Середні верстви у великому місті: соціальна стратифікація і професійна структура 229

Тетяна Водотика. Міське підприємництво: питома вага та джерела формування 266

Володимир Молчанов. Життєвий рівень населення міст 279

МІСТО З ЦИВІЛІЗАЦІЙНИМИ ПОСЛУГАМИ ТА МОБІЛЬНІСТЮ

Олександр Донік. Водопостачання та електротранспорт як атрибути модерного міста 332

Валентина Шевченко. Упорядкування міського простору 384

Олексій Шляхов. Поштово-телеграфний та телефонний зв'язок у містах 406

ОСВІТНІЙ ПРОСТІР, КУЛЬТУРНЕ ДОЗВІЛЛЯ ТА ПОВСЯКДЕННЯ

Володимир Милько. Формування міської мережі загальноосвітніх шкіл 438
Олександр Лисенко, Ігор Коляда. Діяльність «просвіт» серед міського населення.....470
Оксана Крижановська. Театральне життя міста.....488
Оксана Вільшанська. Повсякдення міської родини на тлі суспільних змін.....517

Післямова.....556
Географічний покажчик 564
Іменний покажчик 579
Предметно-тематичний покажчик.....601

ПЕРЕДМОВА

«Міська епоха». Так називають нинішній період історії людства. З 2007 р. більшість населення світу проживає в містах, де концентруються основні економічні, політичні та соціальні функції. Сучасна урбанізація досягла планетарних масштабів і дедалі посилюється. Проте її витоки сягають XVIII ст., коли на фоні глибоких матеріальних і соціальних змін (промислова революція, ліберальні реформи) сталися важливі трансформації у життєдіяльності міських поселень. Середньовічне місто з його неодмінними укріпленнями, вузькими темними вуличками та антисанітарією поступово відживало себе. Натомість формувалося місто модерне – відкрите для розвитку, нових технологій, соціокультурних та управлінських відносин і практик. Місто, котре дедалі менше залежало від держави, а більше – від діяльності і мобільності його мешканців, які прагнули вдосконалити своє життя у цьому просторі.

Творення модерних міст в Україні пов'язано з індустріалізацією Східного регіону, колонізацією та стрімким економічним розвитком Півдня, формуванням нових соціальних страт. Одні з них поставали з фортець, перетворюючись згодом на пограничні міста, другі виростали на ґрунті ремісничо-промислового виробництва, або розбудовувалися на пустому місці. Окремі поселення ставали містами, бо були визначені адміністративними центрами, інші набирали промислового, фінансового, торговельного, військово-стратегічного або наукового чи освітнього призначення, закладаючи у такий спосіб на десятиліття (і навіть подекуди століття) основи власного брендингу.

Для міст українських земель модернізація мала суттєві регіональні відмінності, обумовлені тривалим перебуванням у складі інших держав, перерваністю культурних і політичних традицій тощо. Зокрема у Російській імперії модернізаційні процеси фактично розпочалися лише з другої половини XIX ст. після принизливої поразки у Східній (Кримській) війні. Поступово міста ставали на шлях модерного розвитку, перші прояви якого пов'язані з прогресом науки і техніки, з поширенням та запануванням ринкових відносин. Нарощування нових ознак і перетворень стало більш помітним та відчутним внаслідок ліберальних реформ Олександра II, які, нехай і повільно та із запізненням, почали руйнувати

традиційне суспільство, позбавляючи дворянство станових привілеїв та поширюючи їх на інші суспільні верстви.

На міста у складі російської держави поширилася притаманна їй система врядування, але у більшості суспільних процесів вони, за винятком південних, продовжували перебувати у традиційному укладі життя з домінуванням сільського господарства і торгівлі. Проте поволі міста змінювалися, орієнтуючись уже не на функціонування для держави, а на власні потреби. При цьому динаміка модернізаційних процесів у різних регіонах суттєво різнилася. Вона залежала від природних передумов (зокрема й для розміщення виробництва), доступу до транспортних мереж та інфраструктури, економічної політики уряду, активності місцевих еліт[1].

Міста України – досить складний об'єкт для вивчення, оскільки є носіями безлічі суперечливих, несподіваних й малозрозумілих проблем і тенденцій. Відшукати спільну методику їх пізнання й вивчення виявилося доволі складно, адже вітчизняна історична урбаністика перебуває на стадії становлення. У нагоді стали напрацювання фахівців різних галузей науки щодо моделей дослідження та характеризування міста. Економіст Григорій Шрейдер відмітив чисельність та густоту розселення міських мешканців, а також їхню зайнятість[2]. Географ Веніамін Семенов-Тянь-Шанський назвав головною ознакою міста ступінь розвитку торгівлі і промисловості[3]. Іполіт Вологодцев до соціально-економічних характеристик запропонував і демографічні[4]. Ці підходи суттєво розширили радянські історики, котрі задля збереження власної професії могли вдосконалювати ті концепції, які не заперечували основ марксистсько-ленінської науки. Вони досить успішно виявили чинники, котрі впливали на розвиток міст, а саме: поява залізниць, банків, акціонерних товариств, та з'ясували їхню соціальну структуру.

Чи можна відшукати спільні для всіх міст риси розвитку у модерну добу? Певно, що так. І автори цієї книги прагнули вловити ті зміни, що відбулися внаслідок складної взаємодії природних, матеріальних, полі-

---

[1] *Райнер Лінднер*. Підприємці і місто в Україні: 1860–1914 рр. (Індустріалізація й соціальна комунікація на Півдні Російської імперії) / За ред. О.М. Доніка. – К., Донецьк, 2008. – С. 26, 42.

[2] *Шрейдер Г.И.* Город и городовое положение 1870 г. // История России XIX века. – М., 2001. – С. 326–329.

[3] *Семёнов-Тянь-Шанский В.* Город и деревня в Европейской России. – СПб., 1910. – С. 47–48.

[4] *Вологодцев И.К.* Особенности развития городов Украины // Труды комиссии по изучению перспектив развития городов. – Х., 1930. – Вып. 2.

тичних, соціальних, культурних факторів і стали тривкими. Ті, що вслід за Ульріхом Гумбрехтом, прийнято називати «імперативом змін», коли місто почало позбуватися традиційності і культивувати новий етап власного розвитку[5].

Пропоновані нариси – це спроба нової візії перетворень, яких зазнали міста України у процесі переходу від традиційного до індустріального суспільства. Це результат більш, ніж п'ятирічної роботи співробітників відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАН України, а також науковців суміжних підрозділів та колег з університетів.

Книга буде корисною усім охочим до знань з історії України та історичної урбаністики, а сучасним міським громадам допоможе у визначенні особливостей конкретного міста, формуванні його іміджу та позиціонуванні у загальноукраїнському і світовому просторі.

[5] *Гайндль Вальтрауд.* Модернізація та теорії модернізації: приклад Габсбурзької бюрократії // Україна модерна. – 1996. – Ч. 1. – С. 89.

ВИВЧАЄМО МІСТО

Валентина Шандра
Українське місто у складі Російської імперії XIX ст.:
огляд сучасної вітчизняної історіографії

Валентина Шандра

УКРАЇНСЬКЕ МІСТО У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ XIX ст.: ОГЛЯД СУЧАСНОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

Українська історіографія дещо запізнюється із вивченням історії міста XIX століття. Однак, нехай і поступово, а останнім часом і досить активно наповнюється його історіографічна мозаїка. Історики повертаються до міста обличчям та намагаються йти вслід за Ніколаєм Анциферовим, уродженцем Умані, а в 1930-х роках ленінградцем, який вслід за Максом Вебером почав звертатися до «міста як до соціального взаємодіючого організму»[1]. З кожним новим містознавчим дослідженням нарощується наукова складова, відштовхуючись від попередників, історики здійснюють суттєвий поступ у вивченні міста.

Прикметою часу стала ціла низка локальних конференцій, які активізували та проблематизували вивчення міст і доробок яких засвідчують солідні збірники наукових статей і розвідок. Спершу про вивчення міст заявив Центр дослідження історії Поділля (керівник Лев Баженов) з конференціями у Хмельницькому[2]. Естафету підхопила Вінниця, потім – Рівне. Помітний внесок в урбаністичні студії здійснює відновлене у Житомирі науково-краєзнавче товариство «Велика Волинь». До вивчення міст активно долучилися історики Луцька.

За практичними конференціями помітною є спроба інституціоналізувати цей сегмент історичних досліджень. Першою виявилась спроба науковців Бердянського державного педагогічного університету створити спеціальну інституцію для вивчення міської історії. Заснований ними 2012 р. Науково-дослідний інститут історичної урбаністики обрав своїм друкованим виданням історико-культурний альманах «Фронтири міста». На його сторінках йдеться, звичайно ж, про Катеринослав, Таганрог, Скадовськ і Новомосковськ із визначенням як прикордонне їх положення впливало на формування соціальних відносин у містах[3]. За останні три роки науковці цієї інституції збагатили і джерельну базу, і його дослід-

---

[1] *Анциферов Н.П.* Пути изучения города, как социального организма: Опыт комплексного подхода. – Ленинград: «Сеятель» Е.В. Высоцкого, 1925. – 148 с.; 2-е изд., испр. и доп. – Ленинград: «Сеятель» Е.В. Высоцкого, 1926. – 150 с.

[2] *Баженов Л.* Про діяльність Центру дослідження історії Поділля Інституту історії НАН України при Кам'янець-Подільському національному університеті // Регіональна історія України: Зб. наукових праць. – Вип. 2. – К., 2008. – С. 291–296.

[3] *Бланука А.* Новий альманах з урбаністики // Український історичний збірник. – 2013. – Вип. 16. – С. 451–455.

ницьку складову кількома виданнями про місце італійців і британців у розвитку портових міст Бердянська і Маріуполя[4]. Про те, як поєднання ділових і політичних інтересів відобразилося на становленні бердянської заводської промисловості йдеться у виданні про Джона Грієвза[5]. А вже в наступній книжці з'ясовується як Бердянськ набував міжнародного значення завдяки діяльності консулів Великої Британії[6].

Із 2015 р. розпочав діяльність Центр урбаністичних студій при Національному університеті «Києво-Могилянська академія», який поставив перед собою амбітні не лише наукові, а й практичні завдання: готувати навчальні курси з урбаністичної антропології, досліджувати міські трансформаційні перетворення аби, спираючись на наукові знання, молоді люди, будучи містянами, чинили опір владі, коли та приймає рішення про забудову, що знищує історичні ландшафти. Цікавими видаються пошуки свого місця у вивченні міської проблематики електронного журналу «Місто: історія, культура, суспільство» («МІКС»). Автори шести його номерів, хоча й не часто, але все ж фокусуються на історії міст XIX ст.

Завданням цього огляду є представлення основних здобутків сучасних істориків у вивчення українського міста у складі Російської імперії, визначення пріоритетів їхніх зацікавлень. А також з'ясуванні, по можливості, які питання історії міст все ще залишаються поза їх увагою і чому?

Відмінності у характері і темпах розвитку українських міст вплинули на те, що сьогодні історіографія має регіональну обумовленість, яка визначила унікальність і неповторність міст. У першу чергу це пояснюється тривалим перебуванням (до їх входження в Російську імперію) у складі інших держав, із різним політичним устроєм, із відмінним природно-географічним положенням, часом виникнення та функціональним призначенням.

Найповнішим регіональним дослідженням є праці Вікторії Константінової про урбанізацію південноукраїнських міст другої половини XIX –

---

[4] *Константінова В., Лиман І., Ігнатова А.* Європейське спрямування Північного Приазов'я в імперську добу: британські консульські рапорти про італійське судноплавство. – Бердянськ, 2016. – 184 с.

[5] *Лиман І., Константінова В., Данченко Є.* Британський консул і промисловець Джон Грієвз. – Бердянськ, 2017. – 200 с.

[6] *Лиман І., Константінова В.* Український південь очима консулів Британської імперії 19 – початку 20 ст. – Т. 1: Британські консули в портовому місті Бердянську. – К., 2018. – 630 с.

початку XX ст.[7] Авторка досліджує місто як через традиційні, так і через новаторські підходи, внаслідок чого їй вдалося виявити закономірні риси їх становлення, зауважити їх регіональну особливість через зіставлення і порівняння урбанізаційних процесів в Російській імперії, Західній Європі та на американському континенті. Нею продемонстровано різноманіття міських поселень та з'ясовано, що їх кількість із наближенням XX ст. зменшувалася. Роль міст-портів у тодішньому аграрному суспільстві висвітлено все ж недостатньо, хоча саме вони почали займати нішу у світовому ринку торгівлі збіжжям. Саме вони продукували економічну специфіку регіону, його прибутковість, чисельність та соціальну мобільність містян, як і їхній спосіб життя. Порти міста зосереджувалися на торгівельній функції і їх нові торгові шляхи впливали на розвиток усіх галузей господарства. Та навіть більше, вони стали центрами соціальних конфліктів, що траплялися як на політичному так і стихійному побутовому рівні. Ці міста почасти через міжнародну торгівлю відрізнялися поліетнічністю, яка проявлялася у ментальності містян, культурному різноманітті та гендерній специфіці.

Дмитро Чорний чи не єдиний автор, який глибоко дослідив міста Лівобережжя[8]. Йому вдалося через типові ознаки з'ясувати, чим ці міста уподібнювалися, а чим відрізнялися від міст інших історичних регіонів Російської імперії. Залучений масив статистичних даних дозволив дослідникові виявити тенденції зростання території міст, чисельність та соціальну структуру аби прийти до висновку, що міста і на початку XX ст. були наполовину аграрними, як за селянською присутністю у містах, так і за зайнятістю містян. Це спричинило тутешню своєрідність протікання урбанізації з переплетінням і переважанням традицій перед модернізацією як у економіці, так і в побуті.

Міста Південно-Західного краю (Правобережної України) знайшли відображення у найбільшій кількості праць, причому Волинь і Поділля стали окремими регіонами для дослідження. Прикладом першого може бути кандидатська дисертація Анатолія Гуменюка[9], другого – монографія Олени Прищепи про міста Волині зі спробою виявити притаманні їм

---

[7] *Константінова В.* Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861–1904). – Запоріжжя, 2010. – 595 с.; *Її ж.* Соціокультурні аспекти урбанізаційних процесів на Півдні України (друга пол. XIX – поч. XX століття). – Запоріжжя: [ЗНТН], 2011. – 99 с.

[8] *Чорний Д.М.* По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.). – Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2007. – 304 с.

[9] *Гуменюк А.О.* Міста Правобережної України в другій половині XIX ст.: дис. … канд. іст. наук. – К., 1992. – 240 с.

містотворчі процеси[10]. Сергій Єсюнін уважно придивився до міст і містечок Поділля[11]. Цим авторам властиві подібні висновки про своєрідність соціоетнічного складу містян та їх чисельність. Спровоковані модернізацією темпи територіальної мобільності наростали внаслідок ліберальних реформ 1870–1880-х років. Через внутрішню міграцію селяни у цих містах стали другою становою групою після міщан. Однак за професійною зайнятістю, яку вперше детально з'ясувала Олена Прищепа, переважала та, що носила міський характер. Що ж до етнічного складу, то він змінювався у бік збільшення присутності росіян, і найбільше через військових та бюрократію, а також внаслідок асиміляції, що суттєво підривала традиційний поділ містян на євреїв – українців – поляків[12]. І ще один цікавий висновок запропонувала Олена Прищепа: чим строкатішим в етнічному плані було місто, тим вищим був його економічний потенціал[13]. І все ж, до своєрідності Волині варто було віднести містечка, кількість яких тут була вражаюче значна і які продовжували своє буття і до початку XX ст. зі стрімким нарощенням у них підприємств харчової промисловості.

Сергій Єсюнін приходить до висновку, що внаслідок розвитку економіки міста́ поступалися, а то й втрачали адміністративне значення, особливо ті, які ставали центрами промислового розвитку. Містечка ж прагнули отримати статус міста[14]. Цей автор конкретизує дані своїх попередників про чисельний та конфесійно-етнічний склад містян із притаманним кожному етносу зайнятістю у місцевому виробництві та у торгівлі і відзначає, що відчутне зростання кількості, щільності і питомої ваги міського населення відбулося лише на початку XX ст.[15] Ним вперше звернута увага на військово-стратегічну функцію міст, на існування військових містечок, відзначено матеріальні вигоди, що отримували містяни від розквартирування військ та суттєвий культурний внесок російських офіцерів у міщанське середовище подільських міст. Говорячи про фабрично-заводську промисловість, автор услід за Оленою Прищепою робить висновок, що вона не стала основним містоутворюючим фактором, хоча відігравала помітну, однак ніяк не вирішальну роль[16]. Дослідник

---

[10] *Прищепа О.П.* Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. – Рівне: ПП ДМ, 2010. – 287 с.

[11] *Єсюнін С.* Міста Поділля у другій половині XIX – на початку XX ст.: монографія. – Хмельницький, 2015. – 336 с.

[12] *Прищепа О.П.* Вказ. праця. – С. 67, 76, 85.

[13] Там само. – С. 93.

[14] *Єсюнін С.* Вказ. праця. – С. 47.

[15] Там само. – С. 72.

[16] Там само. – С. 127.

зауважив вплив транспорту, особливо залізничного, на зростання чисельності жителів тих міст, які отримали залізничне сполучення. Відзначив автор також запізніле запровадження внутрішнього міського транспорту. Що ж до зовнішнього, то йому Сергій Єсюнін присвятив окреме дослідження й дійшов висновку, що транспорт суттєво прискорював темпи економічного зростання таких міст Поділля як Вінниця, Проскурів і Могилів-Подільський. Більше того, залізничне сполучення спричинило появу нових міст[17]. Останнє дозволяє говорити про те, що процес містоутворення продовжувався.

Тетяна Портнова, авторка брошури, вартої деяких монографій, про Катеринослав, іронічно дорікнула українським історикам, що ті не люблять місто XIX століття, бо віддали його дослідження соціологам і мистецтвознавцям, а самі все ще затримуються у тематиці робітничого руху та більшовицьких організацій[18]. Певно, що її було почуто, бо почали з'являтися дослідження, присвячені одному окремому місту. З'явилися історії тих міст, які ставали центрами країв, серед них Катеринослав[19], Харків[20], Київ[21], Вінниця[22]. До взірцевих варто віднести дослідження Володимира Кравченка про Харків – місто, яке із пограничного Слобідської України стало транзитним пунктом, а згодом і центром Півдня Росії[23], так як Київ – не лише Південно-Західного краю, а всієї Наддніпрянської України[24]. Індустрія Харкова модернізувала місто, а господарські комунікації – водогін, конка, телефон, трамвай консолідували міський простір. Автор із цікавістю відмітив, що міське культурне середовище, його публічний простір формували не лише власна система управління, територія, а й численні довідники, календарі, путівники, міські мас-медіа.

---

[17] *Його ж.* Транспортне сполучення між містами Поділля: становлення та розвиток у другій половині XIX – на початку XX ст. // Міста і містечка Поділля від доби Середньовіччя до початку XX ст.: матеріали наук. конф. 24–25 вересня 2015 р. – Вінниця, 2016. – С. 242–251.

[18] *Портнова Т.* Міське середовище і модернізація: Катеринослав середини XIX – початку XX ст. – Дніпропетровськ, 2008. – С. 6.

[19] Історія міста Дніпропетровська / За наук. ред. А.Г. Болебруха. – Дніпропетровськ, 2006. – 596 с.; *Лазебник В.* Неизвестная Екатеринославщина: Ист. очерк. – Днепропетровск, 2012. – 446 с.

[20] *Кравченко В.* Харьков/Харків: столица Пограничья. – Вильнюс, 2010. – 358 с.

[21] Ілюстрована історія Києва. – К.: Фенікс, 2012. – 424 с.

[22] Вінниця: Історичний нарис / Гол. ред. Л.М. Подолинський. – Вінниця: Книга Вега, 2007. – 304 с.

[23] *Кравченко В.* Вказ. праця. – С. 180–182, 184.

[24] *Шандра В.* Київ у XIX – на початку XX ст. // Ілюстрована історія Києва. – К.: Фенікс, 2012. – С. 191.

Володимир Маслійчук, крім Харкова, дослідив й інші міста Слобідської України та вказав, як їх геостратегічне розташування суттєво вплинуло на подальший розвиток та зміцнило ділове життя краю[25].

Історики на вимогу сучасних містян полюбили місто, почали готувати надзвичайно цікаві містознавчі праці з історії вулиць, серед них про київські[26], кам'янець-подільські[27], рівненські[28], луцькі[29], проскурівські[30], уманські[31]. У цих дослідженнях, які можна об'єднати поетичною метафорою «це моє місто», вміщено тексти різної наукової вартості, неоднакового фактографічного наповнення, але супроводжуються вони багатими ілюстраціями, які суттєво збагачують ці видання та увиразнюють ступінь впорядкованості міського простору, де відбувалося господарське, культурне і духовне життя його жителів. Крім вулиць допитливі дослідники почали звертати увагу й на інші, притаманні містам об'єкти, як-от: Анатолій Трембіцький дослідив заїзди з їх локальною реєстрацією, з визначенням як поєднувалося їхнє функціональне призначення з архітектурними формами[32]. Частішим стали звернення до історії окремих будинків, міських особняків, історія спорудження яких поєднує знаменитих архітекторів та відомих власників. Прикладом такого яскравого поєднання є книжка Марії Кадомської та Олени Мокроусової про київський особняк чиновника з особливих доручень при генерал-губернаторові Миколи Ковалевського, як замовника та Павла Альошина, як архітектора[33].

---

[25] *Маслійчук В.* Провінція на перехресті культур. Дослідження з історії Слобідської України XVIII – XIX ст. – Харків, 2007. – 400 с. та ін.

[26] *Малаков Д.* Прибуткові будинки Києва. – К.: «Кий», 2009. – 383 с. та ін.; *Друг О.* Вулицями старого Києва. – К.: Світ, 2013. – 544 с.; *Мокроусова О.* Лінія долі на долоні Києва. – К.: Либідь, 2018. – 96 с.

[27] *Будзей О.* Вулицями Кам'янця-Подільського. – Львів: Світ, 2005. – 272 с.; *Його ж.* Мандрівка Кам'янцем. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2016. – 68 с.

[28] *Прищепа О.* Вулицями Рівного: погляд у минуле. – Рівне, 2006. – 223 с.

[29] *Пясецький В.* Пройдімося давнім Луцьком: вибрані історико-краєзнавчі новели і нариси. – Луцьк: ПВД «Твердиня», 2012. – 192 с.

[30] *Єсюнін С.М.* Прогулянка Проскуровом. Історичні нариси. – Хмельницький, 2008. – 160 с.

[31] *Давидюк В.* Подорож вулицями Старої Умані. – Умань, 2017. – 527 с.

[32] *Трембіцький А.* Заїзди (гостині двори) на теренах Поділля (в межах сучасних Вінницької та Хмельницької областей) // Міста і містечка Поділля від доби Середньовіччя… – С. 210–227.

[33] *Кадомская М., Мокроусова Е.* Замок вздохов, или История о том, как поссорились Павел Федотович и Николай Викторович. – К., 2013. – 428 с.

До цієї категорії досліджень варто зарахувати і працю відомого дослідника Катеринославщини Валентини Лазебник[34], якій вдалося не лише виявити підприємства, споруджені за участю бельгійських коштів і фахівців, а й піддати сумніву твердження радянських істориків, що всі вони були споруджені в роки славних п'ятирічок.

Не важко помітити, що міста Київщини, на відміну від Волині і Поділля, не мають власної міської історії, проте це не вина істориків. Причини криється в тому, що Державний архів Київської області не в змозі забезпечити дослідників проблеми відповідними архівними справами.

Недостатньо, як на сьогодні, досліджена специфіка міст Донбасу[35], заснування більшості яких відбувалося у постіндустріальну епоху. Значна їх кількість за чисельністю мешканців, рівнем розвитку промисловості та торгівлі цілком могла б мати статус міста, проте вони залишалися робітничими селищами, позбавленими самоврядування, яке опікувалося б інфраструктурою соціальної й культурної спрямованості[36].

Крім характеристики регіональної історії міст слід зауважити наукову проблему типологізації міст, до якої так чи інакше вдаються практично всі автори. Високу планку задав Анатолій Гуменюк, який нарахував 99 міських поселень на Правобережжі. За критерій ним було взято не лише адміністративну функцію міст, а й їх торгово-промислову активність та чисельність містян[37]. Цим він суттєво доповнив схему Бориса Миронова про функціональну структуру російського міста, в основу якої все ж покладено формальний критерій юридичного статусу міста, який надавала держава[38]. Олена Прищепа істотно розібралася із специфікою приватновласницьких міст. Оксана Карліна пішла далі і запропонувала власну типологію міських населених пунктів Волинської губернії. Вона з'ясувала, що російське законодавство не впоралося з волинськими містечками через різновиди їхніх внутрішніх ознак. Так ніби кожне містечко мало унікальну локальну специфіку, пов'язану з його виникненням, як-от: одні здавна користувалися магдебурзьким право, котре наближало їх до західноєвропейського типу міста, вони мали магістрати і

---

[34] *Лазебник В.І.* Сталь у степу. Погляд з України. – Дніпро, 2017. – 238 с.

[35] *Довжук І.В.* Індустріальний Донбас в історії розвитку економіки Наддніпрянської України (друга половина XIX – початок XX ст.): монографія. – Луганськ, 2009. – 362 с.

[36] Див.: *Миронов Б.Н.* Социальная история России (XVIII – начало XX в.). – Т. 1. – СПб., 2000. – С. 317–318.

[37] *Гуменюк А.О.* Міста Правобережної України в другій половині XIX ст.: автореф. дис. … канд. іст. наук. – С. 9–10.

[38] *Миронов Б.Н.* Указ. соч. – Т. 1. – С. 299–301.

ратуші, інші не мали власних ні ратуш, ні дум. Міській думі одного міста могли підпорядковуватися містяни кількох містечок, з яких одні були приватними, інші державними, відповідно вони різнилися і зайнятістю містян і їх соціальним складом. Внаслідок цього важко було навіть встановити їх кількість, хоча за основними показниками такими як наявність ярмарок та проживання євреїв їх налічувалося до 150[39].

Цікаву інтерпретацію містечок запропонував О.Б. Комарніцький, який вважає, що варто орієнтуватися на домінування торговельно-промислової зайнятості, на переважання серед жителів міщан, існування міщанського самоврядування, а також багатонаселеність, за якою часом міста поступалися містечкам[40]. У фокусі дослідників опинилися й форми землеволодіння у містах і містечках, без врахування яких годі очікувати повноцінної характеристики занятості містян[41].

Значну увагу на типологію міст та міських поселень звернула й Вікторія Константінова, але вона вже говорила про південні міста і приходить до висновку, що вони також були досить строкаті, а тому багато з них не вписуються у запропоновані істориками критерії, навіть тоді, коли йшлося про офіційно визнані міста[42].

Автори постійно звертаються та аналізують схему В.П. Семенова-Тян-Шанського, згоджуються, що його класифікація не підходить до українських міст, як до міст Південно-Західного, так і до Південно-Східного краю. Вказуючи на типи міських поселень, на різні класифікаційні підходи, за якими їх трактують історики та соціологи, що вивчають місто як складне соціальне явище, здається, що українські міські поселення повинні мати власну ієрархію, з сутнісними ознаками, які не збігатимуться з прийнятими поділами як європейських міст, так і міст в Російській імперії. Тут урбанізація набула інших форм, відповідно

---

[39] *Карліна О.М.* Типологія міських населених пунктів Волинської губернії наприкінці XVIII – середини XIX ст. // Минуле і сучасне Волині і Полісся. Історія сіл і міст Західного Полісся. Маневиччина: Матеріали XIII Волинської наук. іст. конф. смт Маневичі – с. Кукли, 14 квітня 2004 р.: Зб. наук. праць. – Луцьк, 2004. – С. 34–39; *Її ж.* Міське управління Олики в першій половині XIX ст. // Науковий вісник Волинського держ. у-ту ім. Лесі Українки. Історичні науки. – 2007. – Вип. 1. – С. 170–175.

[40] *Комарніцький О.Б.* Українське містечко: поняття, демографічний, етнічний і конфесійний склад населення (на матеріалах Правобережної України кінця XIX – початку XX ст.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. – Т. 12. – С. 120–125.

[41] *Кримська О.* Землеволодіння міст і містечок Подільської губернії наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. // Міста і містечка Поділля від доби Середньовіччя… – Вінниця, 2016. – С. 204–209.

[42] *Константінова В.* Урбанізація: південноукраїнський вимір… – С. 125.

до соціальних, економічних та культурних особливостей історичних регіонів. Більше того, Тетяна Водотика, пропонує навіть класифікувати міста окремо у кожному історичному періоді[43]. Відрадно, що автори відмовляються від спрощених моделей класифікації і звертаються до довершених універсальних схем Макса Вебера, Освальда Шпенглера, Георга Зіммеля, не кажучи вже про Бориса Миронова. Хоча типологізація не може з'ясувати всі питання містознавства, однак сприяє розширенню пізнання його закономірних рис.

До типології міст тісно примикає питання про визначення міських меж, які на XIX ст. втрачають попередні, такі як «замок», «нове місто» і «підварки» та «форштадти». Без них важко визначити розміри міст, їх доходи, зайнятість містян. До з'ясування цих деталей найретельніше підійшла Вікторія Константінова й підмітила, що практично ні держава, ні міська влада домодерного міста не переймалися обліком міської землі. У першій половині XIX ст. південноукраїнські міста могли мати більші за територією передмістя (околиці), як вони самі. За назвою це були слободи, форштадти, пригороди, хутори, дачі, села, колонії, адміралтейські поселення, промислові чи заводські селища. Одна Одеса їх мала більше 30[44].

Внаслідок міської реформи 1870 р. місто отримало право на землеволодіння і землекористування. Йшлося не тільки про землі, на яких стояло місто, а й про вигін та угіддя, які належали міській громаді. Триваючу нерозмежованість міста і околиць зауважує і Дмитро Чорний[45]. Невідділеність, тісне поєднання міста з передмістями також вказувало на його аграрний характер.

Організація міської влади, повноваження її інституцій належить до питань, яким історики приділяли найбільшу увагу. Діяльність міських органів стала однією з важливих урбанізаційних ознак їх модерного розвитку і на сьогодні є найбільш вивчена. Щоправда, це більше стосується другої половини XIX ст. і куди менше – першої. Хоча маємо й винятки, до яких варто віднести невелике, але змістовне дослідження Анатолія Скрипника про квартирні комісії[46]. Більшість дослідників віддавали пере-

---

[43] *Водотика Т.* Типологія міст Наддніпрянської України в контексті формування культури підприємництва в другій половині XIX – на початку XX ст. // Регіональна історія України: Зб. наук. статей. – К., 2014. – Вип. 8. – С. 155.

[44] *Константінова В.* Урбанізація: південноукраїнський вимір. – С. 125, 201, 204.

[45] *Чорний Д.М.* Вказ. праця. – С. 35.

[46] *Скрипник А.* Квартирні комісії як підрозділи міського управління у містах і містечках в першій половині XIX ст. // Міста і містечка Поділля від доби Середньовіччя… – Вінниця, 2016. – С. 238–241.

вагу загальноміським органам перед становими. Сподіваюсь, що авторське дослідження, присвячене міщанському самоврядуванню, певною мірою заповнює лакуну щодо діяльності мережі міських владних інституцій. А також ламає стереотипне уявлення про наявність цехів як ознаку середньовічного міста[47].

У з'ясуванні історії влади також суттєвою виявилась місцева специфіка, особливо на Волині, про що йдеться в дослідженнях Оксани Карліної та Олени Прищепи. Перша авторка зосередилася над конфліктами міщан, власників міст і державної влади, що дозволило зауважити прагнення дотримуватися норм традиційного магдебурзького права[48]. Інша – прийшла до висновку, що всестановості міських органів влади тут так і не було досягнуто[49]. У багатьох дисертаціях, їх нараховується більше 25, забагато йдеться про самоврядні принципи, про протистояння інтересів міста і держави, але мало про муніципальну власність, про розподіл місцевих ресурсів, про укладання міських бюджетів, основної ознаки міської самоврядності[50]. Певно, дається взнаки брак спеціальних знань щодо формування кошторисів[51]. Все ще відчутне засуджування влади за незадовільний благоустрій, її бездіяльність й мало йдеться про її авторитет у міському середовищі та довіру чи недовіру до неї. Не звертається увага на запити міської спільноти, котра далеко не завжди адекватно сприймала заходи поліпшення життя у місті. Патерналістське і некритичне мислення було характерне для багатьох містян, котрі не прагнули змін, не вдавалися до нових соціальних практик, ігнорували звітність і не вміли користуватися правом вимагати відповідальності від влади.

Якщо говорити конкретно про міську реформу 1870-х років, то тут найповнішим є дослідження Василя Горбачова[52]. Автора-правника найбільше цікавили питання, пов'язані з виявленням важелів і механізмів реформи, які держава запропонувала міському соціуму. А також як вона

---

[47] *Шандра В.С.* Міщанські органи станового самоврядування в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.) – К.: Інститут історії України НАН України, 2016. – 344 с.

[48] *Карліна О.* Конфлікт між традиціями міського самоврядування і системою місцевого управління на Волині наприкінці XVIII – перших десятиліттях XIX ст. // Соціум. – 2007. – Вип. 7. – С. 280–289.

[49] *Прищепа О.П.* Вказ. праця. – С. 158.

[50] *Седляр А.В.* Соціально-економічна діяльність органів міського самоврядування на Волині та Поділлі (1892–1918): автореф. дис. … канд. іст. наук. – К., 2009 та ін.

[51] Як виняток, слід вказати на дисертаційне дослідження Юрія Глизя про діяльність Київської міської думи в 1871–1914 рр. (К., 2016).

[52] *Горбачев В.П.* Городская реформа 1870 года в Украине. – Донецк: Донецкий юрид. институт ЛГУВД, Международная ассоциация историков права, 2008. – 320 с.

відстежувала практики громадського керівництва містами, вдосконалюючи законодавство і підбираючи кадри, здатні реалізувати задуми верховної влади. Непереконливими виглядають авторські твердження про вплив революційної ситуації на стимулювання міської реформи 1870 р.[53], скоріше воно є відлунням риторики радянських істориків. Зате варта уваги теза про прагнення Міністерства внутрішніх справ залучити до громадського управління дворянство, враховуючи його освіченість, із прикладами про клопотання вихідців із шляхетного стану брати участь у роботі міських органів. До новаторських слід віднести й таке спостереження В.П. Горбачова, як право самих міст ініціювати запровадження у себе міського положення, а також спроба пояснити, чому і які саме міста не поспішали це робити. Серед названих ним причин: переважання селян, небажання містян сплачувати нові податки. У цьому разі держава перебирала на себе ініціативу і запроваджувала там міське самоврядування, диктуючи навіть час, ігноруючи при цьому вимоги місцевого населення створити земські органи влади. На відміну від попередників В.П. Горбачов приділив значну увагу не лише думі, а й управі, яка також була колегіальним органом. І все ж, йому, як і більшості авторів йдеться про механізми організації влади, її бюрократизацію, втім бракує висвітлення фінансової діяльності громадських органів, самостійне формування міського бюджету[54], наслідків реформ для благоустрою міст та піднесення життєвого рівня містян.

Якщо враховувати інші подібні дослідження, то помітною є спроба авторів конкретизувати діяльність міських органів по впорядкуванню благоустрою у окремих містах та містечках[55]. Як і акцентування уваги на ролі міських голів, тих виборних осіб, хто зумів свої здібності спрямувати на розбудову міської інфраструктури[56].

Специфіка міської влади, пов'язаної з військовою присутністю держави, Вікторією Константіновою розглянута не лише на рівні регіональної влади, а й окремо взятого міста. Адже у кількох південних містах ще й

---

[53] Там же. – С. 27.

[54] Формування міського бюджету добре з'ясовано у кандидатській дисертації Юрія Глизя «Київська міська дума: структура, склад гласних, діяльність (1871–1914 рр.)», яка була захищена у 2016 р.

[55] *Гальчак С.* З історії розвитку інституцій місцевого самоврядування у найдавніших містах і містечках Вінниччини // Міста і містечка Поділля від доби Середньовіччя… – Вінниця, 2016. – С. 184–190.

[56] *Завальнюк К.* З історії вінницького міського самоуправління // Міста і містечка Поділля від доби Середньовіччя… – Вінниця, 2016. – С. 190–194; *Шандра В.С.* Правове становище та соціальні ініціативи міських голів українських міст (1870–1914 рр.) // Розумовські зустрічі: Зб. наукових праць. – Чернігів, 2017. – С. 233–243.

у 1880-ті роки зберігалися військові посади комендантів, до функцій яких входило і цивільне врядування. Поєднання військових повноважень із цивільними, як з'ясувала дослідниця, нікуди не зникли під час реформ міського управління 1870 і 1892 рр. До того ж, значними владними повноваженнями була наділена тут і поліція. Авторка стверджує, що південні міста тривалий час продовжували зберігати військову спеціалізацію, котра сформувалася там ще у першій половині XIX ст.[57] Розпочалося дослідження про формування взаємин міських і земських органів влади. Під кінець XIX і на початок XX ст. багато міст висловили незадоволення характером цих відносин, зокрема щодо розподілу статків. Тому міста ставили перед верховною владою питання про виділення своїх територій в окрему земську одиницю[58]. На часі дослідження про спроби Державних дум III і IV скликань вдосконалити вже застарілі для початку XX ст. міські положення 1870 і 1892 р., на що звернула увагу Ярослава Верменич[59].

Соціальна історія міст і соціальна мобільність як урбанізаційна їх ознака належить до тих проблем міської історії, до якої впритул приступають українські історики. Спираючись на методи сучасної соціології вони аналізують, як урбанізація змінювала обличчя міст, породжувала соціальні конфлікти, зауважують взаємозалежність етнічного і соціального походження міських жителів[60]. Так чи інакше на поліетнічність міст вказують усі історики. Ігор Гулянович через соціотопографію виявив окремість місць проживання етнічних громад, наявність у них власних храмів, місць поховань та навчальних закладів, і не лише в Одесі, а й багатьох південно-західних містах[61]. Піднята ним проблема дозволила виявити ще одну складову соціальної історії, а саме конфесійність міст, адже вони були центрами культур різних етносів, а відповідно і конфесій, що впливало й на соціотопографію та міську архітектуру. Більше того, конфесійна строкатість помітна була і у виробничих відносинах, при поділі праці, в ієрархії соціальних відносин. Про те, як відбувалося ускладнення занять містян, формування професійної структури, характерної

---

[57] *Константінова В.* Урбанізація: південноукраїнський вимір… – С. 156, 157.

[58] *Черный Д.* Выделение городов в самостоятельные земские единицы: причины обострения противостояния городов и земств накануне Первой мировой войны // Вісник Чернігівського нац. у-ту. – Чернігів, 2011. – Вип. 87. Серія: Історичні науки. – № 8. – С. 220–224.

[59] Історична урбаністика в Україні: теорія містознавства і методи літочислення: монографія. – К., 2011. – С. 200.

[60] *Константінова В.* Урбанізація: південноукраїнський вимір… – С. 303, 410–411.

[61] *Гулянович І.М.* Соціотопографія міст Південно-Західної України у кінці XVIII – середини XIX ст.: автореф. дис. … канд. іст. наук. – Одеса, 2014. – 200 с.

для індустріального типу суспільства, йдеться у дослідженні Тетяни Водотики[62].

Останнім часом актуалізується проблема формування міського освітньо-культурного простору[63]. Дискутується зокрема питання, чому міста у другій половині XIX століття втрачали традиційну культуру і ставали російськомовними?[64] Степан Величенко стверджує, що загальна чисельність міського населення українських губерній була більшою, ніж вказано в загальному російському переписі. На його переконання, дослідники перебільшують ступінь русифікації українських міст, а тому варто переглянути статистику міського населення за переписом 1897 р., так як категорія «міський» фактично не включала в себе всіх де-факто міських поселень[65]. Лариса Нагорна вважає, що урбанізація південних і східних міст сприяла усуненню етнічних відмінностей та потраплянню міст під російський вплив. Значним чинником цього унікального соціального явища стала ментальність українського селянства. Уважаючи землю основним багатством, воно масово не пішло у місто, а подалося за нею до Сибіру[66]. Відзначається і роль кваліфікації, якої вимагала робота на підприємствах і якої селяни не мали[67].

При вивченні урбанізаційних процесів багато уваги звернено на євреїв, їхній специфічній зайнятості для формування економіки міст і містечок. Справа в тому, що існувала цілком конкретна законодавча база, якою держава регулювала місце та час їх проживання, сферу самореалізації, а також участь у самоврядуванні відповідно до освіченості та чисельності серед містян. І все ж, динаміка соціальної структури міст не достатньо досліджена, у багатьох працях не видно міських громад, їхньої

---

[62] *Водотика Т.С.* Міграційні й модернізаційні процеси в містах Наддніпрянської України за даними першого загального перепису Російської імперії 1897 р. // Український історичний журнал (УІЖ). – 2013. – № 5. – С. 124–143.

[63] *Прищепа О.* Середні навчальні заклади у формуванні освітньо-культурного середовища міських поселень Подільської губернії (перша половина XIX ст.) // Міста і містечка Поділля від доби Середньовіччя… – С. 230–237; *Її ж.* «Місця зустрічі»: культурне довкілля міст Правобережної України (кінець XVIII – початок XX ст.): монографія. – Рівне: М. Дятлик, 2019. – 688 с.

[64] Історія міста Дніпропетровська… – С. 223; *Портнова Т.* Вказ. праця. – С. 6; *Velychenko S.* Ukrainians and cities 1861–1917. Not so rural and not so russified // Місто: історія, культура, суспільство: Е-журнал урбаністичних студій. – К., 2017. – № 1 (2). – С. 49–66 та ін.

[65] *Velychenko S.* Op. cit. – С. 50.

[66] *Szandra W.* Chłopi ukraińscy na Syberii: między utratą pamięci historycznej a tworzeniem nowej tożsamości // Damnatio memoriae w europejskiej kulturze politycznej / Pod red. R. Galaj-Dempniak. – Szczecin, 2011. – S. 147–153.

[67] *Константінова В.* Урбанізація: південноукраїнський вимір… – С. 414.

самоорганізації, у тому числі і штетлів, хоча міста і містечка, особливо Південно-Західного краю, були населені євреями з власною житловою забудовою, характерною для купців і ремісників[68].

Відрадно зауважити, що місто починає досліджуватися як центр ділової та економічної діяльності. Статті Тетяни Водотики присвячені саме цим процесам, й дослідниця обрала для цього не кількісну характеристику заводів та фабрик з їх потужністю, а умови появи підприємців та ринкової економіки[69].

До вже звичних питань соціальної історії долучається і її гендерна складова, щоправда в дещо скороченому варіанті, а саме вивчається різниця в чисельності чоловічого і жіночого населення та його соціальній мобільності. З'ясовано, чому у південних містах переважали чоловіки, констатується нерівні умови занятості, оплати праці, можливості отримати освіту[70].

Малодослідженою залишається міська модерна культура, яка у кращому випадку розглядається як зосередження осередків чи закладів культури, освіти і науки. Відхід від цієї традиції започаткували автори статей вже не раз названого видання[71]. Остап Середа прийшов до висновку, що були певні особливості культурної політики Російської імперії у набутих нею регіонах. Там вона перебувала у центрі політичного й культурного протиборства, спричиняла поділи міської публіки, замість того, щоб її консолідувати. І якщо говорити про театр, то саме у його соціальному просторі формувалася міська публіка, що включала як освічені еліти, так і нижчі прошарки населення[72]. Недостатньо істориками аналізується культура читання, яка масово змінювала запити міських спільнот. Мало йдеться про соціальну функцію культури, зокрема як освіченість впливала на рівень матеріального забезпечення, яке навчання зменшувало бідність, його вплив на організацію побуту тощо. Певно, це

---

[68] Як виняток, варто назвати дослідження: *Ліпська А*. Образи подільської Атлантиди: з історії єврейських громад Вінниччини // Міста і містечка Поділля від доби Середньовіччя… – С. 430–449.

[69] *Водотика Т*. Типологія міст Наддніпрянської України… – С. 155–168; *Її ж*. Підприємці в соціальній структурі міського населення Наддніпрянської України в другій половині XIX – на початку XX ст. // Український історичний збірник. – 2015. – Вип. 18. – С. 118–127.

[70] *Константінова В*. Урбанізація: південноукраїнський вимір… – С. 430–431.

[71] *Кушка Н*. Сторінки музичної та театральної історії Вінниці в XVI–XIX ст. // Міста і містечка Поділля від доби Середньовіччя… – С. 464–469 та ін.

[72] *Середа О*. Між мистецтвом і політикою: початки російської опери в Києві // Україна модерна. – Режим доступу: http://uamoderna.com/md/sereda-between-art-and-politics.

пояснюється відсутністю розуміння, за якими показниками слід простежувати міську культуру. А її варто розглядати, особливо з кінця XIX ст., в нових реаліях, із одного боку, таких як втрата різниці між вестернізованою культурою еліт і народною. З'являється спільна для усіх інфраструктура, одні й ті самі місця проведення вільного часу, як-от зони відпочинку: міські сади, сквери, пляжі (купальні), розважальна культура, вплив технічних засобів на її масовість. Зростає освіченість широкого кола містян щодо здорового харчування, одягу, дозвілля, збереження здоров'я, те що ми сьогодні називаємо повсякденням. У його вивченні історики досягли певних успіхів. З'явилися і перші праці про життєвий рівень містян[73].

Оксана Вільшанська звернула увагу на міське повсякдення, на появу моди в меблюванні квартир, в одязі і зауважила західноєвропейські впливи на формування смаків у жінок українських міст[74]. Тоді як на чоловічу моду більше впливала державна служба, регулюючи її форми за місцем і рангом. Здійснене авторкою дослідження було відразу підхоплене місцевими істориками, які прагнуть відтворити історію костюму містян у різних регіонах України[75]. Однак питання культурного дозвілля все ще мало обґрунтовується ментальністю міських жителів, їхньою свідомістю та шкалою цінностей. Проте активне звернення до нього суттєво наближає історика до розуміння архаїки і новизни міського буття, проникнення модернізації у побут та сімейні відносини. З іншого боку, урбанізація поглиблювала соціальну нерівність, була зворотним наслідком, демонструючи зростання злочинності, а скупчення людності призводило до масового поширення інфекцій.

Варто говорити і про просторову історію міст, але оскільки вона вимагає спеціальних знань, зокрема з архітектури, містопланування, то цим питанням історики цікавляться менше. Більше зосереджуються над тим, як держава контролювала забудову, як відбувалося її узгодження між різними відомствами як-от: шляхами сполучень, військовим і морським міністерствами. Історики ж архітектури, вивчаючи розбудову міст, мало послуговуються соціальними наслідками, а професійні історики недостатньо залучають їх висновки до власних досліджень, що суттєво збіднює наукові тексти, адже архітектура є однією з вирішальних ознак, навіть

---

[73] *Молчанов В.Б.* Життєвий рівень міського населення Правобережної України (1900–1914 рр.). – К., 2005. – 318 с.

[74] *Вільшанська О.* Повсякденне життя міст України кінця XIX – початку XX ст.: європейські впливи та українські національні особливості. – К., 2009. – 172 с.

[75] *Гальчевська Л.* Міський костюм подолян на світлинах XIX – початку XX ст. // Міста і містечка Поділля від доби Середньовіччя… – С. 504–519 та ін.

більше – маркером міста. Хоча слід назвати і винятки. Історики, які поставили своїм завданням з'ясувати урбанізаційні процеси, куди глибше підійшли до містобудування. Маю на увазі вже не раз назване дослідження Вікторії Константінової і вперше – Артура Маргулова[76]. Обидва автори стверджують про функціональну спеціалізацію забудови міст Півдня та Донецького краю. Ярослава Верменич підходить до специфіки індустріалізації, яка впливала на темпи урбанізаційних процесів у містах Донбасу та Криворіжжя[77].

Одночасно з окремими дослідженнями, автори яких скрупульозно вникають у прояви міського життя, маємо кількох дослідників, які спеціально напрацьовують концепцію міста. Йдеться про роботи Ярослави Верменич[78] та Оксани Карліної[79]. Якщо перша авторка прагне вписати місто в Україні у світову історію, порівнюючи його становлення та розвиток із європейськими містами, використовуючи для цього праці найширшого кола західноєвропейських та американських містознавців, та потребу окремого наукового напряму – історичної урбаністики, то інша – через виявлення конкретно-історичних властивостей українського міста концептуалізує його консолідуючу роль у аграрному суспільстві.

Нещодавня поява збірника статей «Живучи в модерному місті: Київ кінця XIX – середини XX ст.» (Київ, 2016) вказує, що наступає новий етап дослідження міст, коли на зміну статичному прагненню все порахувати: фабрики, заводи, шахти, потужності, населення, автори воліють вивчати місто як живий і динамічний організм активної урбанізації, тієї, яка порвала його станові перегородки, яка сприяла модернізації і не стільки в економіці, як у способах повсякденного буття людини у місті, у міському способі її життя. Автори вступу – Олена Бетлій, Катерина Диса, Ольга Мартинюк орієнтують читача на напрацювання чиказької наукової школи урбаністики, чільні представники якої ще на початку XX ст. включили Київ у власні дослідження. Вони, як і автори статей, прагнули використати їх моделі дослідження, а тому за їхніми текстами життя у Києві бачиться політично і культурно насиченим і динамічним. І коли

---

[76] *Маргулов А.Х.* Урбанізація Донбасу у 1861–1917 рр.: автореф. дис. … канд. іст. наук. – Донецьк, 2005.

[77] Історична урбаністика в Україні… – К., 2011. – С. 201, 202.

[78] *Верменич Я.В.* Міська історія України: проблеми початкового датування. Науково-довідкове видання. – К., 2010; Історична урбаністика в Україні… – К., 2011. – 306 с.

[79] *Карліна О.* Роль міста в аграрному суспільстві: деякі аспекти проблеми // На службі Кліо: Збірник наукових праць на пошану Любомира Винара з нагоди 50-ти річчя його наукової діяльності. – К., Нью-Йорк, Торонто, Париж, Львів, 2000. – С. 493–501.

йдеться про громадський транспорт, про поезію, яка оспівує місто, про туристів, яких Київ зустрічав із цікавими путівниками, про нові види дозвілля без станових обмежень, про пресу, яка адресувала свої матеріали вибраному читачеві.

І на завершення мушу констатувати, що в останні роки суттєво зріс інтерес істориків до міста, йде активний процес накопичення знань, фактографічних даних, фіксації подій і явищ, з'ясування спільних та регіональних особливостей міст в Україні, однак концептуальне узагальнення зібраних даних помітно відстає. Сподіваюсь, що на часі ситуація зміниться на краще і міста таки будуть мати свої наукові історії.

ПОЛІТИКА КЕРУВАННЯ МІСТАМИ

Валентина Шандра
Від ліквідації залишків магдебурзького права до самоврядування за російським зразком (остання чверть XVIII – початок 1860-х років)

Валентина Шандра, Юрій Глизь
Післяреформений період: 1870–1914 рр. Формування міського самоврядування

Валентина Шандра

ВІД ЛІКВІДАЦІЇ ЗАЛИШКІВ МАГДЕБУРЗЬКОГО ПРАВА ДО САМОВРЯДУВАННЯ ЗА РОСІЙСЬКИМ ЗРАЗКОМ

(остання чверть XVIII – початок 1860-х років)

Територіальні завоювання та як наслідок включення до складу Російської імперії людності як західних, так і південних земель змушували верховну владу напрацювати нову стратегію співпраці з регіональними, в тому числі із міськими діловими елітами. Однією з її складових стало реформування державного управління на ідеях просвіченого абсолютизму із запозиченням європейських практик та вдосконалення власних. Стабільність досягалася шляхом запровадження фундаментальних законів із їх соціальними нормами. Таких, які б вдосконалили становий поділ, визначили обов'язки різних соціальних верств перед верховною владою з інституціями «добре регульованої держави». До міської реформи Катерину II підштовхнули кілька чинників. Слабкий розвиток міст і їх відсталість вона намагалася долати створенням третього стану, тієї людності, яка займатиметься ремеслами і торгівлею та забезпечить міський достаток. Створення модерної регульованої держави гарантувало цілісність імперії і об'єднувало б її різні стани без оглядки на етнонаціональні ознаки. Суттєвим кроком на цьому шляху стало запровадження жалуваної грамоти містам 1785 р., для якої імператриця використала відомі їй тексти магдебурзького права прибалтійських і малоросійських міст, литовські статути, прусський ремісничий статут і статути шведських гільдій, а також проект Сенату. Створювалася мережа органів міської влади із наміром конкретизувати джерела наповнення міських статків, поділивши їх на кілька категорій[1]. Хоча не тільки це, йшлося про більше: управління міськими фінансами брав на себе центральний уряд. Внаслідок реалізації жалуваної грамоти місто ставало б структурованою територіально-

[1] *Орлик В.М.* Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період. – Кіровоград, 2007. – С. 466.

адміністративною одиницею, всі жителі якого творили міську громаду з шістьма верствами людності. Кожна з цих строкатих груп: власники нерухомості, купці, іменити громадяни, цехові ремісники, іноземці та іногородні, поєднувалися спільними інтересами міста й формували міську владу. Для щоденної практичної роботи загальна дума обирала шестигласну думу. Інші міські жителі, купці, ремісники і міщани мали б створити власні станові органи – управи. Однак, найважливіше полягало у тому, що його громада наділялася правом юридичної особи, а тому місто могло набувати спільну власність і отримувати від неї статки на користь усіх мешканців[2].

На час заснування намісництв припало створення судових органів для міст Київського, Брацлавського, Новгород-Сіверського, Харківського і Катеринославського – губернських магістратів. Паралельно запроваджувалися городові магістрати, різниця між якими полягала у тому, що у першому поєднувалися бюрократичні і виборні підходи: двоє суддів призначала держава, а шість засідателів – обирали містяни. Тоді як до другого – містяни обирали і суддів, і засідателів. У невеликих містах судові повноваження виконували ратуші у складі виборних бурмістра і двох засідателів. До такої організації міської влади Катерину II підштовхнула теорія поділу властей Шарля Монтеск'є, спираючись на яку вона сподівалася вдосконалити державний апарат Російської імперії.

Сповідуючи принципи Просвітництва, імператриця була налаштована рішуче і запроваджувала стандартизацію, яка була у її розумінні необхідним важелем управління, зокрема і для подолання сепаратистських настроїв еліти приєднаних територій, які донедавна мали власну державність. Вона сподівалася, що подібні за назвою до магдебурзьких, органи влади сприйматимуться за вдосконалення місцевого врядування. Мережа міських установ тільки-но почала запроваджуватися і ще рано було судити про їх ефективність як їх спіткала переоцінка спершу Павлом I, а потім Олександром I. Внаслідок розпоряджень Павла I, який уважно відстежував прорахунки своєї попередниці і вбачав їх у децентралізації, занадто широкій участі станових представників у місцевому врядуванні та у нечіткому розмежуванні функцій, кількість місцевих органів почала зменшуватися. Першим було ліквідовано губернський магістрат, а виборні посадовці переведено у категорію державних службовців[3]. Одержавлення виборних посад співпало з освоєнням імперією

---

[2] *Мадариага И.* Россия в эпоху Екатерины Великой. – М., 2002. – С. 477, 478.

[3] *Писарькова Л.Ф.* Государственное управление России с конца XVII до конца XVIII века. – М., 2007. – С. 500; *Клочков М.В.* Очерки правительственной деятельности времен Павла I. – Петроград, 1916. – С. 407.

надбаних правобережних та південних земель, що потребувало часу та гнучкішої політики.

Імператорам довелося рахуватися з новою геополітичною ситуацією, традиціями попередніх держав, у складі яких перебували завойовані землі, відмінностями місцевої соціальної структури. Однією з найважливіших ознак багатьох українських міст була присутність у них залишків магдебурзького права, згідно з яким ті виходили з-під юрисдикції місцевої адміністрації і могли самостійно з'ясовувати владні і господарчі справи міста та підкорялися лише верховному правителю, якому й сплачували єдиний державний податок. Й хоча магдебурзьке право на час входження до складу Російської імперії, суттєво змінилося, проте його тривале існування відклало свій відбиток на взаємовідносини міських громад з державними інституціями. Незважаючи на специфіку запровадження жалуваної грамоти у історичних регіонах, жоден із наступних імператорів не відмовився від неї і її чинність протрималася до нової реформи міського управління 1870 р.

Після запровадження галузевого управління 1802 р. актуальним стало визначення розмірів міських статків і видатків кожного міста аби уніфікувати їх шкалу. На 1825 р. Міністерство внутрішніх справ не уклало повного списку усіх міст імперії. А ті, які були занесені до реєстру, поділено за часом заснування. Чиновники визнали, що їх строкатість не дозволяє централізовано управляти ними з Санкт-Петербургу, а тому кожне повинне було облаштовувати свої статки і видатки самостійно[4]. Аби досягти уніфікації та налагодити контроль за витрачання міських коштів, у кількох містах імперії розпочали діяльність комітети, зокрема 1803 р. у Києві, 1805 р. – у Кам'янці-Подільському, дещо пізніше – Житомирі, Катеринославі, Херсоні і Миколаєві. Причому, Міністерство внутрішніх справ, отримавши результати по Києву, певно, сумніваючись у їх достовірності, заснувало перевірочну комісію у складі магістрату[5]. Її напрацювання були схвалені Олександром I й вони стали в 1824 р. зразком для Одеси. Положення про статки і видатки Києва Микола I узаконив 17 вересня 1831 р. Там були названі джерела формування міських доходів, передбачені види та розміри зборів, терміни їх сплати, а також названі документи, які супроводжували будь-які справляння подат-

---

[4] *Варадинов Н.В.* История Министерства внутренних дел. – СПб., 1862. – Ч. 3. – Кн. 1. – С. 85. Йшлося про «Статистическое изображение городов и посадов Российской империи по 1825 год, составленные под руководством директора департамента полиции исполнительной Штера» (СПб., 1829).

[5] *Варадинов Н.В.* Указ. соч. – С. 87. Про комісію докл.: *Гуржій І., Гуржій О.* Купецтво Києва та Київщини XVII – XIX ст. – К., 2013. – С. 147–149.

ків. Оцінку нерухомості здійснювали комісії для керівництва міськими статками і видатками, до складу яких увійшли представники усіх верств киян. Очолював її війт і наслідки її діяльності з укладання кошторису витрат на основі загальноімперських законів, оцінювала казенна палата і схвалював губернатор[6]. Через пару років, а саме 13 жовтня 1833 р., таке ж положення було укладено і для Херсону, в якому, крім вже прописаного для Києва, говорилося й про вдосконалення механізмів справляння податків, а також про держані витрати для розбудови порту, без якого не розвиватиметься торгівля і промисловість[7]. Наступного року воно було підготовлене і для Одеси, а 1835 р. – для Харкова[8]. Запровадження цього законодавчого акту, яким держава перебирала на себе регулювання міських статків, стандартизуючи їхні розміри, свідчило, що за темпами розвитку українські міста випереджали або йшли в ногу з містами внутрішніх губерній[9]. Довірившись дослідженню Василя Орлика, слід підкреслити, що міське оподаткування не стало системним[10]. Підтвердженням цього є й висновки урбаніста Блера Рубла, який очолював київський офіс Інституту Кеннана, і котрий назвав пошук оптимального місця муніципальних властей в системі адміністрації за постійний експеримент[11]. І справді, поряд із господарськими та фіскальними завданнями держава з 1835 р., закріпила за думами, а у разі їх відсутності за магістратами і ратушами, паспортизацію міських жителів[12]. Завершальний розподіл судових і господарських повноважень міських органів влади відбувся з початком ліберальних реформ Олександра II. За правилами 13 квітня 1866 р. ліквідовувалися магістрати і ратуші, розпочалося запровадження судових статутів 1864 р. Ліквідовувалися й ті з них, котрі виконували не лише судові повноваження, а й господарські. А щодо господарських справ – то ними займалися міські думи або спрощені громадські управління. Останні, крім цього, керували виборами цехових управ, сплатою податків міщанами і купцями та відбуванням ними рекрутської повин-

---

[6] ПСЗ РИ. – 2-е собр. – Т. 6. – Отд. 2. – № 4803; Див. докл.: *Орлик В.М.* Вказ. праця. – С. 466–480.

[7] Там же. – Т. 8. – Отд. 1. – № 6487.

[8] Там же. – Т. 9. – Отд. 2. – № 7589; Там же. – Т. 10. – Отд. 1. – № 8293.

[9] Положення запроваджене в Нижньому Новгороді 1827 р., Вологді – 1829 р., Симбірську і Києві – 1831 р., Херсоні – 1833 р., Одесі – 1834 р., Харкові – 1835 р., Калузі – 1837 р., Саратові – 1839 р, Новочеркаську – 1852 р. (Див.: «Общий алфавитный указатель по 2-му ПСЗ РИ (П-С)». – СПб., 1885. – Т. 3. – С. 506–515).

[10] *Орлик В.М.* Вказ. праця. – С. 466–480.

[11] *Рубл Б.* Прагматизм і плюралізм як рушійні сили розвитку великого міста. – Київ, 2010. – С. 101.

[12] ПСЗ РИ. – 2-е собр. – Т. 10. – Отд. 2. – № 8627.

ності. У заштатних та не повітових містах гласні думи контролювали наявність солі в магазинах, дотримання ваги, об'єму в торгівлі. До дум переходили й опікунські справи, а тому гласні думи брали участь у засіданнях сирітських судів. Словесні ж переходили у відання повітових судів[13].

«Укороченное самоуправление»[14] міст Слобідської України

Внаслідок створення Слобідсько-Української губернії (1765 р.), а потім Харківського намісництва (1780 р.) центром краю став Харків, який на підтвердження статусу міста отримав і жалувану грамоту від імператриці, і герб та став резиденцією генерал-губернатора. Д.І. Багалій прийшов до висновку, що магдебурзькі традиції його засновників швидко вивітрилися під впливом військових перипетій та керівництва московських воєвод, які вважали харківських міщан посадськими людьми. І все ж історик схильний був вважати, що у середині XVII ст. місто мало власне, з наявністю посади війта, міщанське самоврядування, яке одначе було витіснене козацьким із полковою канцелярією. Ця установа співіснувала з виборною від усіх жителів міста посадою міського голови, основне завдання якого визначав маніфест від 14 грудня 1766 р. За ним голову обирала міська громада з цілком конкретним дорученням від верховної влади: визначення депутатів до Законодавчої комісії 1767 р.[15]. Це дало привід стверджувати, що міське самоврядування Харкова виникло не з внутрішніх потреб і мотивів, а на вимогу держави. Першим головою став відставний сотник Павло Гуковський, колишній збирач мита на харківському ринку. Наступні міські голови теж були пов'язані з місцевим базаром[16]. Лише з 1775 р. посада голови стала постійно діючою з очолюванням ним городового магістрату. Двох його бурмістрів і чотирьох ратманів мали обирати купці і міщани. З відкриттям губернського і городового магістратів, а також Сумського городового (1826 р.) пов'язане становлення господарської інфраструктури у самому Харкові і повітових містах[17]. Їх заснування супроводжувалося переписом міщан та наділенням магістрату самоврядними функціями, а з набуттям чинності жалуваної грамоти 1785 р. – крім магістратів було засновано ще й загальну

---

[13] Там же. – Т. 41. – Отд. 1. – № 43183.

[14] Таку назву запропонували: *Багалей Д.И., Миллер Д.П.* История города Харькова за 250 лет его существования: Ист. моногр. / Репринт. – Х., 2004. – Т. 2. – С. 251.

[15] *Их же.* История города Харькова. – Х., 1905. – Т. 1. – С. 105.

[16] *Маслійчук В.Л.* Провінція на перехресті культур: Дослідження з історії Слобідської України XVII–XIX ст. – Х., 2007. – С. 348.

[17] *Багалей Д.И., Миллер Д.П.* Указ. соч. – Т. 1. – С. 104, 138.

думу, до якої б мали обиратися представники від кожної гільдії купців, від цехів та від кожної іноземної спільноти. Між думою і магістратом обов'язки розподілялися наступним чином. Магістрат у складі присутствія займався фінансовими, судовими і частково поліцейськими справами купців, міщан і цехових, котрі конкретизувалися справлянням податків, відбуванням рекрутської повинності, цивільними і карними справами, призначенням десяцьких і соцьких для контролю за дотриманням мір ваги, відбуванням квартирної повинності тощо. При ньому працювала канцелярія, забезпечуючи бюрократичну складову управління, документуючи рішення та звітуючи про їхнє виконання. Харківський губернський магістрат більше переймався організацією міського господарства, ніж думи. З 1785 р. на потребу міста купці мусили сплачувати 0,5% від власних прибутків, а міщани і цехові – по 3 коп. з ревізької душі. Крім цього йшлося про статки, котрі надходили від винних відкупів[18]. Ці його функції скоріше тяжіли до тих, які здійснювалися за магдебургією, ніж за жалуваною грамотою містам.

Думи ж налагоджували постачання міста продуктами, створювали умови для розвитку підприємливості, аби місто мало сталі прибутки, забезпечували дотримання між містянами згоди і порозуміння. Так що міським господарством тепер займалися два органи, вони ж мали і різні статті доходів. У Харкові, як намісницькому місті, скликалася загальна дума. Аби її обрати, слід було зареєструватися в обивательській книзі, отримати підтвердження майнових статків. Були сумніви, кого з жителів туди вносити, оскільки не всі вони потрапляли під визначення жалуваної грамоти. Найбільше затримувала вибори все ж відмова харків'ян сплачувати за реєстрацію та належати до непривілейованих громадян. Непопулярним серед різночинців було внесення їх до міських книг, оскільки перебування у складі міщанства змушувало платити подушний податок, відбувати рекрутську повинність та у разі проступків отримувати фізичні покарання. Очікуваний приїзд імператриці та бажання генерал-губернатора В.О. Черткова довести відданість власним старанням прискорило створення як загальної, так і шестигласної думи. І та, і інша займалися практично ідентичними питаннями міського життя, хоча не завжди своїми безпосередніми справами. Можливо тому громада піддавала сумніву їхні рішення, як і рішення адміністрації пов'язані з розподілом коштів. Тривала боротьба між претендентами на посаду міського голови також не додавала авторитету міському самоврядуванню, а перша серйозна повірка статків і видатків виявила зловживання міського голови,

[18] Там же. – С. 138–139.

який уникав звітувати про витрачання громадських коштів. Відрізнялася Харківська дума і соціальним складом, оскільки головою її другої каденції було обрано дворянина, і серед гласних також були особи шляхетського походження. Проте їх перебування на посадах не додали ваги виборній службі, котра забирала багато часу і відволікала від власних прибуткових справ, адже її відбування було почесним, а значить безоплатним. Спроби ж за рахунок громадських коштів відшкодувати власні втрати, розцінювалися за зловживання і передавалися на судовий розгляд. Апатією, інфантильністю, а то й байдужістю до міської служби, постійними непорозуміннями між думами і магістратом швидко скористалася адміністрація, яка підпорядкувала собі тільки-но створені органи міської влади і вимагала від них запровадження нових джерел доходів, вчасного стягнення податків і повинностей та диктувала сфери їх застосування. Як правило, думу змушували купувати житло для квартирування військових, під лазарети і конюшні, а також за наказом генерал-губернатора виплачувати жалування чиновникам, утримувати губернаторський будинок тощо. Натомість підтримувати в порядку мости, розбудовувати шляхи, освітлювати їх, виплачувати зарплату міському лікарю і т. п. коштів не вистачало, й міський благоустрій розвивався доволі повільно[19]. Частина коштів, отриманих від використання міської власності, витрачалася думою на впорядкування будинків, на утримання головного народного училища, міського лікаря, а також на впорядкування та оперативність пожежного обозу.

Попри все, нехай і поволі, місто набувало впорядкованого вигляду, бо вже на кінець XVIII ст. його вулиці освітлювали біля 100 ліхтарів. Набрала постійного характеру виплата жалування магістратським і думським службовцям, а також набуло чинності положення про міські статки і видатки. Найбільш повно про повноваження думи йшлося саме у цьому положенні 1835 р. Цей законодавчий акт спрямовував діяльність думи на оцінювання нерухомості у місті, укладання контрактів на використання міських лавок і будов, на контроль за торгівлею. Вона упорядковувала кошторис, і у разі схвалення його губернатором, здійснювала витрати на утримання поліції та на міський благоустрій. Про цю складову дума щороку звітувала перед губернатором і казенною палатою. Вперше йшлося про заснування квартирної комісії у Харкові, яка б займалася розподіленням військового постою. До її складу входив представник державних інтересів (поліцмейстер) і депутати від купців і міщан, які займалися врегулюванням постоєвої повинності, запроваджуючи замість

[19] Там же. – С. 121, 153, 155, 158.

відведення квартир, грошовий збір[20]. Порубіжні міста Слобідської України не відображали тієї соціальної структури, що собі уявляла імператриця. Адже міщан тут заміняли козаки, військові обивателі, число яких збільшувалося з кожним роком, а от купців було мало. Незабаром їх число почало зростати і уже на їх вимогу розпочалося заснування ратуш у позаштатних містах Слобідсько-Української губернії, зокрема 1793 р. ратуша була створена у м. Слов'янську[21]. Богодухівська міська ратуша була відкрита через кілька років, а саме 1798 р., діяльність інших ратуш припала вже на першу половину XIX ст., зокрема в Охтирці 1820 р., Ізюмі – 1834 р., Білопіллі – 1850 р., Лебедині – 1854 р. Місцева ініціатива щодо заснування міських органів влади тут була більш помітною, ніж у інших регіонах. 1829 р. старобільські купці (20 осіб) та міщани (100 осіб) звернулися до губернського правління з проханням мати у їхньому місті ратушу. Своєю чергою слобідсько-український цивільний губернатор визнав їхнє прохання аргументованим. Справді, з'ясовувати комерційні питання в Ізюмській ратуші, до якої долався шлях в 170 верств, було і дорого, і незручно. А якщо врахувати статки від старобільських ярмарок (від двох до трьох тисяч щорічно), то купці і міщани згодні були утримувати міським коштом службовців власної ратуші, дозвіл на заснування якої Сенат дав того ж року[22]. Якщо купців у місті було недостатньо аби утримувати міських службовців, то в цьому разі вона припиняла діяльність, як це трапилося у Білопіллі 1821 р.[23]. Богодухівська слобода 1781 р. отримала статус міста й відповідно право на заснування міських органів влади. Однак 1852 р. Міністерство внутрішніх справ скасувало думу, її справи було передано до міської ратуші, яка відтепер перейналася громадськими, судовими і опікунськими справами міста. Крім Богодухова їй підлягала людність й сусіднього позаштатного міста Краснокутська[24]. Тож розподілення повноважень між думами і ратушами відбувалося досить поволі. 1854 року заштатне місто Недригайлів за рішенням Державної ради заснувало у себе думу замість ратуші. Думу у складі двох гласних – одного від купців, а іншого від – міщан, очолив голова. Судові ж справи передавалися до Лебединської ратуші[25]. Через кілька років Недригайлівська дума, так само як і Слов'янська, і Біло-

[20] ПСЗ РИ. – 2-е собр. – Т. 10. – Отд. 1. – № 8293.
[21] Там же. – Т. 23. – № 17163.
[22] Там же. – Т. 4. – № 3020.
[23] *Варадинов Н.В.* Указ. соч. – СПб., 1858. – Ч. 1. – С. 245.
[24] ПСЗ РИ. – 2-е собр. – Т. 27. – Отд. 1. – № 26658.
[25] Там же. – Т. 29. – Отд. 2. – № 28700.

польська ратуші отримали дозвіл видавати свідоцтва на торгівлю та білети на тримання торговельних закладів[26].

Чугуїв, загальний вигляд (ілюстрація з альбому 1886 р.)

Мережа дум на Слобожанщині збільшилася внаслідок ліквідації військових поселень. 1860 р. у Чугуєві, позаштатному місті, було відновлено міські органи, й дума отримала в своє безпосереднє завідування лавки та три водяні млини, статки від яких мали закласти міський капітал[27]. Впродовж першої половини XIX ст. відбулися суттєві зміни й у кадровому складі Харківської думи. Її почали формувати купці, оскільки діяльність міської громади з міщанами та цеховими зійшла нанівець. Купецька громада стала обирати думських гласних, вона ж і спрямовувала діяльність думи, практично як свого виборного органу[28]. Ця традиція протималася до міської реформи 1870 р., коли із 40 її гласних 25 було купцями[29]. Серед купців було немало активних діячів, які відстоювали інтереси міста перед адміністрацією. У їхніх зверненнях до влади йшлося

[26] Там же. – Т. 35. – Отд. 1. – № 35729.

[27] Там же. – Т. 35. – Отд. 1. – № 35887.

[28] *Багалей Д.И., Миллер Д.И.* Указ. соч. – Т. 2. – С. 252.

[29] *Донік О.М.* Участь купецтва України в органах міського самоврядування (1870–1918 рр.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2007. – Вип. XIV. – С. 63.

про потреби міста у гостинному дворі для торгівлі, контролі за квартирною повинністю. Більшість питань стосувалося можливості думи розпоряджатися власною землею, в тому числі і для ярмарок, однак це право привласнила собі адміністрація, у підпорядкуванні якої перебувала поліція. У першій третині XIX ст. думі вдавалося ще відстоювати міські права, а після положення 1835 р. її ініціатива спала, оскільки було узаконено всі витрати, які вона покірно почала сплачувати[30]. Держава стала основним економічним агентом, регулюючи розвиток міст. Їхнє підпорядкування центрові суттєво виросло, міркою якого може бути, наприклад, схвалення імператором контрактів на спорудження в Харкові мурованих лавок[31].

Запозичені принципи, що їх прагнула запровадити Катерина II, слабо приживалися у тогочасній міській спільноті, котра традиційно вважала, що влада мусить належати винятково заможним верствам. Постійні спроби за допомогою чиновницьких ревізій навести порядок у розрахунках дум із державою не приносили бажаного. Дума не мала досвідчених посадовців, уміння, а то й бажання фіксувати на паперах грошовий обіг, вести численні рахунки. Неодноразове впорядкування штату її канцелярії, контроль за бюрократичним діловодством лише на деякий час поліпшувало ситуацію, згодом недоліки поверталися і ставали буденними у діяльності канцелярії міської думи. До того ж, адміністрація усувала думу від активної участі у справах міського благоустрою. А роз'єднана міська спільнота не мала важелів впливу на поліпшення становища. Ситуація почала змінюватися на початку 1850-х років, свідченням чого було наростанням конфліктів із губернатором. Голова Харківської думи, енергійний купець Олексій Рудаков став на шлях відстоювання торгівлі у місті, якою 1850 р. почав розпоряджатися генерал-губернатор С.О. Кокошкін. Внаслідок цього Рудакова було звільнено, однак той оскаржив це рішення в Сенаті, який визнав, що генерал-губернатор перевищив свої повноваження. В цьому разі Рудаков вимагав повернення на посаду, що було розцінено генерал-губернатором як приниження його влади й про захист якої він звернувся до Миколи I. Імператорові, який хоча й був прихильником законності, довелося обирати між нею і адміністративним зловживанням представника верховної влади в регіоні[32]. Ця неординарна ситуація дала зрозуміти, що на арену міського життя виходить інше

---

[30] *Багалей Д.И., Миллер Д.И.* Указ. соч. – Т. 2. – С. 284.

[31] *Середонин С.М.* Исторический обзор деятельности Комитета Министров. – СПб., 1902. – Т. 2. – Ч. 1. – С. 288.

[32] Там же. – С. 321–322.

покоління, здатне боротися за свої права і на яке мав зважати Олександр II, розпочавши ліберальні реформи місцевого управління.

Міська влада малоросійських міст

До ліквідації гетьманської автономії одинадцять міст Лівобережної України користувалося магдебурзьким правом, за яким магістрат, як виборна інституція, здійснював у місті адміністративні, судові і господарсько-фінансові повноваження. Ті міста, котрі не користувалися магдебургією, управлялися ратушами, посадовці яких так само як і в магістраті – війти і бурмістри – обиралися міськими жителями[33]. Внаслідок козацької революції 1648–1657 рр. більшість із них потрапили під юрисдикцію полкових канцелярій, які перебирали на себе чи не всі їхні функції.

При Кирилові Розумовському була спроба відновити міське врядування за магдебурзьким правом. Тривала дискусія про надання чи відновлення магдебурзького права Полтаві 1752 р. нещодавно отримала ще один аргумент на користь останнього. Тоді ж магістрат було запроваджено і в Новгород-Сіверському, місті, яке останнім отримало магдебурзьке право. Однак, на думку І.М. Кісіля, це скоріше було винятком, оскільки козацьку владу не влаштовувала самостійність міст[34]. Вважається, що на кінець гетьманського врядування 126 міст не володіли магдебургією[35]. Обмеження, до якого вдавалася козацька адміністрація, завершила Катерина II, повністю перебравши на себе 1775 р. право визначати, якою має бути влада у містах. Харківський досвід безконфліктного наступу продовжився й тут. І все ж генерал-губернатор мусив зважати, що у малоросійських містах міська влада була більш залежною від результатів виборів, ніж деінде. Як і їх право володіти землями у межах своїх територій. Тоді як в російській державі ті перебували у розпорядженні казенних палат і вважалися державними. В одному з чисельних розпоряджень П.О. Румянцеву, зокрема від 26 жовтня 1782 р. йшлося, що вибори до магістратів мають здійснюватися згідно з катеринінським розпорядженням. А вже наступного року київський, переяславський, козелецький та острозький городові магістрати отримали

---

[33] *Багалей Д.И., Миллер Д.П.* Указ. соч. – Т. 1. – С. 103–104, 138.

[34] *Кісіль І.М.* Привілей на магдебурзьке право Полтаві 1752 р. (До питання про автономію міської громади) // Архіви України. – 2015. – № 5–6. – С. 23–34.

[35] *Кобилецький М.* Магдебурзьке право в Україні (XIV – перша половина XIX ст.): Історико-правове дослідження. – Львів, 2008. – С. 345 (привілейованими були Чернігів, Переяслав, Новгород-Сіверський, Стародуб, Ніжин, Погар, Млин, і, звичайно, Київ).

«дозвіл» наймати посадовців за власні, а не державні кошти[36]. Чернігів і Полтава стали тими містами, у яких було засновано ті міські органи влади, що їх передбачила Катерина II. Створена міська громада обирала губернський і городовий магістрати з відповідними посадовцями, загальну і шестигласну думу. Крім міст-центрів намісництва магістрати відкривалися і у повітових містах. На перших виборах за браком освічених мешканців до магістратів потрапляли на вимогу П.О. Румянцева місцеві дворяни, але прослуживши одну каденцію, від посад відмовлялися. А вже наступної каденції міським головою, бурмістрами і ратманами стали купці. Принаймні, так було у Ромнах, ситуація у яких була скоріше типовою, а ніж унікальною[37]. Крім Полтави, Чернігова, Кременчука, Ромен магістрати були в Глухові, Путивлі, Сумах, Конотопі, Прилуках. Глухівський і Кременчуцький «виросли» з ратуш. Із початком XIX ст. Міністерство внутрішніх справ переглянуло, у яких містах мали діяти магістрати замість ратуш, зокрема 1809 р. під заміну потрапила Новозибківська ратуша[38]. У інших повітових містах, як-от Костянтинограді, Переяславі, Кролевці, Лебедині, Козельці, Борзні, Городні, Сосниці, Острі, Ніжині і Понорниці запроваджувалися ратуші, яким підпорядковувалося і міське господарство[39]. Вони ж діяли і у позаштатних містечках, як-от: Білопіллі, Воронежі, а також із 1809 р. у Крюкові[40]. Ратуша, заснована 1828 р. у Кобеляках, співіснувала одночасно з думою[41]. Чернігівський магістрат займався судовими справами, слідством і розправою, виконував рішення про покарання, включаючи страту. Що ж до господарських справ, то одним із його завдань було керівництво цехами, благоустрій, впорядкування міст, гребель та споруд, що забезпечували місцеве сполучення[42]. Із запровадженням міського положення 1785 р. почали засновуватися думи. Крім Чернігова і Полтави вони розпочали діяльність у Ромнах 1789 р., Сумах – 1789 р., Конотопі – 1813 р., Кременчуці – 1823 р., Лебедині – 1835 р., Глинському – 1838 р., Глухові –

---

[36] ПСЗ РИ. – Т. 21. – № 15265, 15595.

[37] *Курилов И.А*. Роменская старина: Исторические статистические и бытовые записки о г. Ромне и его обывателях от начала города и до нашего времени. – Ромны, 1898. – С. 47–48.

[38] *Варадинов Н.В.* Указ. соч. – СПб., 1861. – Ч. 3. – Кн. 2. – С. 142.

[39] РГИА, ф. 1281, оп. 5, д. 41, л. 35, 37.

[40] *Николайчик Ф.Д*. Город Кременчуг. – СПб., 1891. – С. 11, 115.

[41] *Варадинов Н.В.* Указ. соч. – СПб., 1862. – Ч. 3. – Кн. 1. – С. 194.

[42] *Верзилов А.В.* Краткий обзор истории города Чернигова и управления в нем // Тридцатилетие деятельности черниговского городского общественного управления 1870–1901 гг. с очерком истории г. Чернигова. – Чернигов, 1901. – С. LXVI.

1850 р., Путивлі – 1861 р., співіснуючи з магістратами або ратушами[43]. У Золотоноші міським господарством опікувалася лише дума.

У разі відсутності міського органу його повноваження, як правило, виконувала поліція. Розмежувати повноваження між магістратом і думою не вдалося, бо тогочасна малоросійська спільнота не мала жорстких станових перегородок[44]. Чернігівська вже 1785 р. отримала від казенної палати у своє розпорядження оброчні статті, які приносили місту суттєві статки. Вона здавала на відкуп паромне перевезення через Десну, сінокоси, винну торгівлю, лавки та комори.

Чернігів, вид на місто та р.Десну (листівка початку XX ст.)

Роменська дума утримувала винні відкупи, а от ярмарковою торгівлею зайнялася лише на початку XIX ст., коли її до цього спонукав генерал-губернатор[45]. До 1870 р. дума з'ясовувала станові справи міщан, ремісників і купців, запроваджувала ціни на продукти першої необхідності, контролювала сплату свічкового і коробочного зборів. Була налагоджена звітність про витрати міських статків, із яких 30% йшло на міські будови, на мости, канали, на впорядкування міських вулиць, решта – на утримання поліції та міських органів влади[46]. Полтава також була небідним містом, про що вказує перелік прибуткових місць 1797 р., які дума віддавала на відкуп. Серед них 27 скоб'яних, 13 м'ясних лавок,

[43] Державний архів Сумської області: Путівник. – Т. 1. – Суми–Київ, 2002. – С. 36.
[44] *Верзилов А.В.* Указ. соч. – С. LXX.
[45] *Курилов И.А.* Указ. соч. – С. 60.
[46] Чернигову 1300 лет: сборник документов и материалов. – К., 1990. – С. 59–60.

5 комор, скотобійня, свічковий і два цегельні заводи, місця під забудову, кілька цирулень, левади, сінокоси, луки[47].

Міські органи і тут досить швидко потрапили у підпорядкування адміністрації, яка почала забороняти містам володіти землею, котра відтепер ставала державною власністю[48]. Малоросійський генерал-губернатор після кількох місяців уважного вивчення краю запропонував Олександру I власну програму використання міських статків. Оскільки він з'ясував їхні розміри спершу у Полтавській губернії, то й розпочав реформування саме з неї, розпорядившись аби такі обрахунки були здійснені і по містах Чернігівської. Тож у Полтавській губернії магістрати функціонували лише у трьох містах – Полтаві, Кременчуці і Ромнах, у яких число купців було настільки значним, аби їхніми справами займався цей владний орган. Інші ж магістрати припиняли діяльність і їм на зміну запроваджувалися ратуші. Міські кошти мусили витрачатися на утримання цих органів, на поліцію, на будівництво і утримання в порядку міських будов, решта – на підтримку богоугодних закладів, на спорудження храмів, на заснування повітових шкіл і губернських гімназій та ремісничого училища у Чернігові для обох губерній[49]. 1806 р. план було знову конкретизовано і Чернігівська дума мала витрачати кошти на озеленення Олександрівської площі, на прориття канав, що забезпечило б місту необхідний благоустрій[50]. У Ромнах за вказівкою адміністрації 1807 р. дума збудувала контрактовий будинок й перенесла Іллінську кінну ярмарку з міської соборної площі за місто, яка із збільшенням торгівлі, не поміщала всіх охочих. У неярмарковий час те приміщення місто використовувало як готель.

Впорядкування ярмаркової торгівлі продовжив і М.Г. Рєпнін, намагаючись запровадити таксовані ціни[51], хоча, скоріше за все, це йому не вдалося. На впорядкування Кременчука вплинув приїзд 1823 р. у місто Олександра I й для пристойної його зустрічі кошти на замощення площ надсилали Ромни, Лохвиця, Хорол, Миргород і Градизьк[52]. Співпраця міської влади і адміністрації протрималася до обіймання посади генерал-губернатором С.О. Кокошкіним (1856 р.). Співробітництво змінилося конфронтацією через те, що міський голова не підніс подарунків, як це

---

[47] Полтаві 800 років, 1174–1974: Зб. док. і матер. – К., 1974. – С. 44–46.

[48] *Когут З.* Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини 1760–1830. – К., 1996. – С. 188.

[49] ПСЗ РИ. – Т. 27. – № 20808.

[50] Чернигову 1300 лет… – С. 62.

[51] *Орлик В.М.* Вказ. праця. – С. 479.

[52] *Николайчик Ф.Д.* Указ. соч. – С. 127.

робили його попередники, котрі самі суттєво збагачувалися від ярмаркових статків і щедро віддячували губернатора і генерал-губернатора[53]. У Полтаві, яка стала з 1802 р. центром Малоросійського генерал-губернаторства, регіональна влада немало працювала над її благоустроєм, розуміючи, що саме він гарантуватиме прив'язку краю до імперії. Найбільше це їй вдавалося у спорудженні будівель адміністративних установ і навчальних закладів, де мали навчатися діти місцевого дворянства, зокрема кадетського корпусу й інституту шляхетних панянок, велична архітектура яких наочно переконувала у могутності влади Романових.

Кременчук, міська управа (листівка початку XX ст.)

Дані про статки Чернігова 1840 р. вказують, що дума активно використовувала вигони, орні землі, сінокоси, риболовні озера, міський сад для отримання доходів. Хоча губернатор відзначав, що Чернігів стоїть на судноплавній Десні, проте не скористався природною перевагою, з торгівлі і промисловості не отримував статків, а тому недоїмки невпинно

[53] Міський голова Кіріяк Нестеренко 20 років обіймав цю посаду, став багатим купцем. Очевидці свідчили, ніхто не рахував коштів, які приносив ярмарок і що міські збирачі по кілька разів заносили до думи мішки із золотом і сріблом (*Курилов И.* Воспоминания роменского старожила об Ильинской ярмарке // Киевская старина. – 1893. – Кн. 7. – С. 52, 55).

зростали і місто біднішало[54]. І це тому, що громада позбавлялася «самодіяльності», внаслідок чого дума замість розпорядчого органу стала виконавчим при державній адміністрації. Тут також не відбулося поділу повноважень думи з магістратом. Той за магдебурзькою традицією займався господарством, виконуючи розпорядження адміністрації щодо забезпечення чиновників квартирами, видаючи паспорти купцям тощо[55]. Згідно зі звітом губернатора думи у таких містах як Глухів, Борзна, Кролевець, Погар та магістрат у Мглині виявилися досить успішними у забезпеченні державного порядку, чого не можна було сказати про виборні органи інших міст[56]. І все ж 1828 р. малоросійські міста, які раніше керувалися магдебурзьким правом, звернулися до Комітету міністрів надати їм перекладений з польської на російську мову текст цієї правової норми. І хоча з цієї затії нічого не вийшло[57], сама спроба повернутися до магдебурзького права говорила сама за себе – міста були незадоволені тими умовами, які для них створювала самодержавна влада. Адміністрації за цей досить короткий проміжок вдалося шляхом диверсифікації спрямувати розвиток міст за російським зразком. Полтавський губернатор вказав, що посадовці виборних органів не відрізняються старанністю й, через відсутність контролю, привласнюють громадські кошти. Це спричинило звільнення одних, як-от секретаря Золотоніської думи, а члени Кременчуцького магістрату і того більше – були віддані під суд[58]. Не в останню чергу, нецільові витрати мотивували бюрократичну активність верховної влади, яка виявилась у розпорядженні Комітету міністрів заснувати того ж року тимчасову канцелярію, спільну для магістрату і сирітського суду з 14 канцелярськими службовцями, які б документували надходження і витрати міських коштів. Вони ж спонукали Державну раду відмінити тілесні покарання для бурмістрів магістратів, які вчинили злочини, обіймаючи цю посаду[59]. Адже фізичні покарання застосовували до осіб із непривілейованих станів. Хоча бурмістри і були вихідцями з міщан, але на час відбування ними службових обов'язків держава піднімала їхній авторитет, прирівнюючи до осіб благородного походження. Крім місцевого контролю, центральна влада практикувала й міністерські перевірки. Полтавську думу 1847 р. ревізував генерал-майор Анненков, який вивчивши її діловодну документацію, прийшов до висновку про

---

[54] Чернигову 1300 лет… – С. 74.
[55] *Павловский И.Ф.* Полтава: Исторический очерк. – Полтава, 1910. – С. 84, 99, 159.
[56] РГИА, ф. 1281, оп. 5, д. 34, л. 22.
[57] *Середонин С.М.* Указ. соч. – С. 323.
[58] РГИА, ф. 1281, оп. 5, д. 41, л. 37.
[59] ПСЗ РИ. – 2-е собр. – Т. 24. – Отд. 1. – № 23043, 23186.

безладне господарювання, недостатню турботу про збільшення міських статків. Адміністративне керівництво призводило до прийому думами незавершених будов, споруджених із порушенням технологій. Більше того, адміністрація розпоряджалася коштами дум і спрямовувала їх на різні виплати, а саме на ті справи, якими опікувалися державні установи не лише Полтавської губернії, а й Чернігівської. Серед багатьох інших – колона-монумент, присвячена Полтавській битві.

Полтава, пам'ятник слави (листівка початку XX ст.)

Вже на середину XIX ст. прописані в жалуваній грамоті містам управлінські механізми почали давати збій. Почастішали конфлікти дум із поліцією, губернаторами і генерал-губернатором. Їх провокували недовіра адміністрації до дум, які, як та вважала, володіючи нерухомістю й значними коштами, не раціонально їх витрачають. Думи у найдрібніших справах зверталися до міністерств, наприклад про перенесення м'ясних і рибних лавок, як це мало місце у повітовому Кролевці Чернігівської губернії[60]. Полтавська дума як юридична особа була власником міської землі, розподіляла її під загальноміські потреби такі як цвинтарі, під будинки міщан, наділяла нею німців-колоністів, здавала в оренду, утримувала винні відкупи, мала й інші статки, внаслідок чого бюджет міста на 1834 р. склав до 75 тис. руб. Немалі кошти дума відпускала і на утримання будинку губернатора, креслярні, друкарні, в'язниць, на жалування наглядачам, на освітлення та отеплення, а також на харчування ув'язнених. Основним джерелом міських статків були оброчні статті, надходження від винних відкупів, оренди міської власності, візницького промислу. Разом із тим, у власності міста перебували на утриманні і господарства, котрі не давали прибутків, а вимагали затрат, зокрема міський сад, який дума не віддала

[60] *Середонин С.М.* Указ. соч. – С. 288.

на відкуп, а утримувала самостійно. Хоча саме це робило його доступним для усієї міської спільноти, сприяючи певною мірою, соціальній однорідності міста. Практично всі ідеї адміністрації впорядкувати й надати Полтаві міського вигляду дума забезпечувала власними коштами[61]. Заходи регіональної влади втілювалися через примусові дії поліції, яка також, як і адміністрація, вважала себе більш значущим органом, ніж дума, і її службовці прагнули нажитися на міських статках. Поліцейські чини втискували думи на нижчий щабель у ієрархії влади після себе. Неодноразово вдавалися до начальницького тону, звертаючи увагу голови на незадовільний стан мостів і гребель, через які їм доводилося переїжджати, виконуючи розпорядження губернаторів і генерал-губернаторів. Були випадки, що поліцмейстери могли побити гласних, коли ті були присутніми на міських роботах із благоустрою. В той же час поліція рахувалася на балансі міст і коштувала їм до 6 тис. руб., причому генерал-губернатор не раз вимагав збільшення асигнування. А оскільки вона служила не лише містянам, а й виконувала немало державних завдань, то дума резонно відмовляла в надбавках. Натомість, набагато краще утримувалася пожежна команда, незважаючи на те, що пожежний обоз структурно належав поліції. Дума, дбаючи про місто, відряджала міщан на навчання пожежній справі до Петербургу. Вона ж видавала пенсію пожежникам та їхнім родинам, коли ті гинули при гасінні пожеж[62].

На відміну від майже спокійної Полтави, конфлікти у Чернігові розгорілися у зв'язку з напливом у місто російських купців, які почали витісняти місцевих. Опинившись у Чернігові, вони не дотримувалися жодних муніципальних обов'язків, однак до скарг думи ніхто не прислухався[63].

І все ж, стосунки між думами і адміністрацією не завжди були конфліктними, нерідко губернське правління урівноважувало їх, стаючи на сторону дум, коли ті сперечалися про квартирування військових, забезпечення їх коней пасовищами, виділення коштів на освітлення кордегардій при харківській заставі. Аби ж тільки це. Дума мусила надавати військовим земельні ділянки під огороди. Тільки-но призначений чернігівським, полтавським і харківським генерал-губернатором В.В. Левашов вимагав запровадити новий податок із маєтків, котрий би дозволив витрачати більше коштів на утримання військових[64]. Якщо суперечки про зменшення думою коштів на військових і чиновників можна зрозуміти, то

---

[61] *Павловский И.Ф.* Указ. соч. – С. 54–66, 291.
[62] Там же. – С. 386, 393.
[63] *Когут З.* Вказ. праця. – С. 253.
[64] *Павловский И.Ф.* Указ. соч. – С. 72, 78, 130–131, 319–321.

відмова утримувати початкові школи для дітей міщан, сприймається важче. Міська громада, яку підтримав і полтавський голова, вважала, що жалування учителі мають отримувати від батьків, а дітям міщан потрібно не скільки навчатися грамоті, як ремеслу[65].

Для більшості не губернських міст притаманною була бідність архітектури, незважаючи на те, що там спорудження здійснювалося за планами, схваленими у центрі. Причина ховалася не лише у бракові коштів, а й у тому, що влада міст повинна була отримувати дозвіл від центру навіть на будівництво незначних споруд, їх виправлення, чи добудову, не кажучи вже про спорудження мостів, бруківок[66]. Верховна влада не виділяла коштів на спорудження будівель, а накладала нові збори та податки.

За чисельним складом Полтавська дума була невеликою, шість її гласних обиралися на три роки, а очолювали, як правило, купці і рідше міщани, власне з кого й складалася міська громада. Не всі балотування відбувалися за наперед продуманим сценарієм. 1835 р. міська громада опротестувала кандидатуру купця Черкасова за його зловживання, серед яких привласнення коштів і реєстрація власних дітей дворянами. Як правило, на посаду голови претендувало кілька осіб. Головою ставав той, хто отримував більше балів і кого на посаді схвалив губернатор. Всі вони так чи інакше, виявилися посадовцями, які зловживали своїм становищем і привласнювали міські кошти, за що були притягнуті до судової відповідальності. І лише Авраам Зеленський, купець 1-ї гільдії, який мав досвід служби бурмістра в городовому магістраті, і був головою в 1823–1826 рр., припинив практику оббирати міську скарбницю. Іван Павловський пояснив це його багатством, достатнім для забезпечення безбідного власного життя. Були випадки й позбавлення посади голови, особливо тоді, коли ті «вільно» користувалися громадськими коштами. 1852 р. було накладено заборону на майно полтавського голови Біляєва, який мав повернути місту більше 13 тис. руб.[67] Що ж до гласних думи, то вони всі були купцями й міщанами без оглядки на віросповідання і їх обрання відбувалося згідно процедури, хоча завжди з порушеннями. До найменш вразливих слід віднести сварки і суперечки, а до більш серйозних – позбавлення права голосу тих, хто не мав власних будинків у місті, як це трапилося під час виборів 1820 і 1826 рр. Конфліктні ситуації вирішувалися шляхом втручання губернського правління, чиновники якого

[65] Там же. – С. 359, 464.

[66] *Середонин С.М.* Указ. соч. – С. 286–287 (проект кам'яних лавок у Харкові отримав, наприклад, у Миколи I таку оцінку: «…фасад дурен и неправилен, переделать и впредь строительному комитету не зевать» – цит. за: Там же. – С. 288).

[67] *Павловский И.Ф.* Указ. соч. – С. 286, 295.

намагалися змусити гласних дотримуватися букви закону, починаючи з правильного укладання списків виборців. До них не мусили потрапляти ті з містян, які були під судом. Активність гласних була незначною, інакше б поліція не розшукувала тих, хто не брав участі у роботі думи. А все тому, що відбування міської служби вимагало часу, відволікало від власного заняття чи то торгівлею, чи то ремеслом, а при її неоплачуваності, це призводило до суттєвих збитків у власному господарстві. Та й при обговоренні у думі гласні не завжди дотримувалися елементарного порядку, демонструючи і брак освіти, і культури поведінки, а тому за ними наглядав стряпчий, аби вони не сварилися «бранными, поносительными и обидными» словами[68].

Більшість міст збудували помешкання для міських органів влади, які за різними оцінками вважалися найкращими міськими будовами. Здебільшого думи розміщувалися для зручності населення в одних приміщеннях із магістратом, сирітським чи словесним судами[69]. За вимогою знову ж таки адміністрації вони забезпечували своє присутствене місце меблями, стільці і столи покривалися сукном. У приміщенні мав бути портрет государя. Виписувалися столичні газети, а оскільки підписка була недешевою, то дума і магістрат сплачували її порівну. А от на «Журнал Министерства внутренних дел» коштів забракло.

Магістрати на Лівобережній Україні проіснували до 1866 р., коли розпочалася їх ліквідація на основі правил від 13 квітня. Ті з них, які займалися судочинством передавали свої справи судовим органам, а хто господарськими – думам. У разі, коли ті не запроваджувалися, то господарські справи переходили спрощеному громадському управлінню[70].

Верховна влада змушена була відступити від первісної програми і залишила чисельні іноземні громади в українських містах із виразними соціально-етнічними диференціаціями в разі компактного їх проживання на власному автономному управлінні. Ніжинська громада греків отримала 1 вересня 1785 р. власну жалувану грамоту, згідно з якою засновувався магістрат, котрий відав усіма справами грецької громади. Його бурмістри і ратмани також обиралися один раз на три роки. Проіснував грецький магістрат, як і всі інші до 1866 р., коли його було ліквідовано з передачею справ його юрисдикції судовим органам[71].

---

[68] Там же. – С. 298.

[69] *Николайчик Ф.Д.* Указ. соч. – С. 115, 122.

[70] ПСЗ РИ. – 2-е собр. – Т. 41. – Отд. 1. – № 43183.

[71] *Гедьо А.* Грецькі громади Ніжина та Північного Приазов'я в актових матеріалах середини XVII – XIX ст. – К., 2005. – С. 16–17; ПСЗ РИ. – 2-е собр. – Т. 41. – Отд. 1. – № 43183.

Тож, впродовж першої половини XIX ст. і до кінця 1870-х років міста Лівобережної України мали власні органи влади, які їм нав'язала держава 1785 р. Їх досить складна мережа скоротилася за Павла I й надалі вони діяли у межах відведеної їм компетенції. З часом вони вичерпали свої можливості, як через постійне узгодження з центром та адміністрацією найдрібніших питань місцевого господарювання, так і через занедбаність міст, управління якими вимагало все ж таки освічених фахівців. Верховна влада зупинилася перед питання про впорядкування дум, як органів міської влади.

Міста Південно-Західного краю: організація влади

Міста і містечка Південно-Західного краю суттєво різнилися від російських міст, як обставинами виникнення, занятістю їх жителів, так і етнічною та релігійною диференціацією, відповідно – і організацією міської влади. Михайло Драгоманов виразно вказав на його соціальну та етнічну різнорідність, коли євреї і поляки являли собою не тільки народність, а й віросповідання і стани: буржуазію і аристократію[72]. Жалувана грамота містам 1785 р. і наступні акти запроваджували політику відносної релігійної терпимості, не дискредитували міських єврейських громад і надавали їм право формувати міську владу, хоча про паритетність у грамоті не йшлося. Вперше вона була визначена для магістратів 1795 р. й підтверджена указом 1836 р., за яким юдеї могли складати третю частину від усіх членів, за винятком Києва, до магістрату якого вони не обиралися[73].

Приступаючи до впорядкування краю за російським законодавством верховна влада накидала йому іншу систему керівництва містами, за якою ними вважалися лише ті, які ставали повітовими й губернськими центрами, і у яких містилася державна адміністрація. Решта ж населених пунктів залишалася під питанням й могла бути прирівняна до сіл із переходом у юрисдикцію нижчих повітових судів. Магістрати, що їх скоріше відновлювала, ніж запроваджувала Катерина II, займалися адміністративними, господарськими, фінансовими, поліцейськими та судовими справами. Паралельно із магістратами у повітових містах засновувалися міські думи. Якщо говорити про Подільську губернію то це були Брацлав, Вінниця, Гайсин, Липовець, Літин, Могилів-Подільський, Ольгопіль. Крім них думи запроваджувалися у тих містах, які мали статус

---

[72] *Драгоманов М.* Евреи и поляки в Юго-Западном крае // Политические сочинения / Под ред. И.И. Гревса и Б.А. Кистяковского. – Т. 1: Центр и окраины. – М., 1908. – С. 218.

[73] ПСЗ РИ. – 2-е собр. – Т. 11. – Отд. 1. – № 9226.

міста у Речі Посполитій, зокрема Барі, Сальниці та Хмільнику[74]. Павло I суттєво підправив управління містами і мережа їх стала ширшою, бо органи влади засновувалися не лише у містах, а й у містечках, котрі функціонували за нормами магдебурзького права і у яких мешкали купці і міщани та були чинними обрані міською громадою урядники – президент і ратмани[75]. Крім того, було збільшено джерела міських статків за рахунок передачі у власність міста казенних млинів, якщо вони стояли на міській землі та коштів від надання ділянок під міську забудову[76].

Певно, що правові підвалини жалуваної грамоти хоча й заклали відносини між адміністративною владою і міськими громадами, проте повинні були вдосконалюватися на вимогу зростаючого бюрократичного управління. 1802 р. Сенат уклав правила про формування кадрового складу магістратів і ратуш, за якими секретарі обиралися безпосередньо цими органами із здібних чиновників та за їх добровільною згодою, проте не з міщан, а з тих станів, які мали право державної служби[77]. Вже з 1827 р. служба секретарів у магістратах колишніх річпосполитських губерній вважається державною («от короны»). Вони присягали на її вірність, відтепер їх на посаді схвалювали губернські правління, проте жалування вони отримували від купців і міщан[78]. Було впорядковано й службу у магістратах. Тим, хто служив ще за законами Речі Посполитої, у якій служба була пожиттєвою, надано право на одержання дворянських привілеїв. Ті ж, хто її відбував за законами вже російської держави, за якими вона вважалася виборною, таких привілеїв позбавлялися[79].

Суттєве одержавлення міських органів здійснив Микола I, який 1831 р. зобов'язав губернаторів звертати таку ж увагу на магістрати та ратуші, контролюючи їх статки і видатки, як і на державні установи[80].

Крім етносоціального складу міських громад особливістю правобережного краю були значна кількість міст і містечок. Їх кількість за О.Ф. Вороніним була такою: 289 приватновласницьких і 23 коронних. Напередодні розпаду Речі Посполитої вони являли собою для імперії

---

[74] *Гальчак С.Д.* Історичні аспекти становлення та розвитку місцевого самоврядування у Східному Поділлі в дорадянський період // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2006. – Вип. XI. – С. 212.

[75] *Карліна О.* Конфлікт між традиціями міського самоврядування і системою місцевого управління на Волині наприкінці XVIII – перших десятиріччях XIX ст. // Соціум. – 2007. – Вип. 7. – С. 280.

[76] *Орлик В.М.* Вказ. праця. – С. 467; ПСЗ РИ. – 2-е собр. – Т. 26. – № 19901.

[77] ПСЗ РИ. – 2-е собр. – Т. 6. – Отд. 1. – № 4263.

[78] Там же. – Т. 2. – № 1633.

[79] Там же. – Т. 8. – № 5887.

[80] Там же. – Т. 6. – Отд. 1. – № 4689.

незвичну через строкатість картину: власником міста був поляк-католик, міщанами – євреї, шляхта – служилим, хлопи – робочим станом. Її можна було змінити купівлею державою містечок, як-от у гр. Зубової м-ка Звягель, чи їх проміною, переведенням частини з них в губернські та старостинські, в «уездные» та заштатні міста. Спроба накласти на правобережні міста існуючий у російській державі поділ не дав бажаного, а перепис, що враховував їх самоназву, призвів навіть до збільшення їх кількості: 322 приватновласницьких, 56 казенних, всього ж – 378[81]. Хоча верховна влада й сама практикувала існування приватновласницьких міст, зокрема у Гетьманщині, однак з такою їх кількістю зустрічалася вперше[82]. О.Ф. Воронін пов'язав їх відмінність від міст імперії тим, що вони тривалий час користувалися магдебурзьким правом, яке стало основною їх ознакою. Тож місто мало власне законодавство та судочинство, яке було обов'язковим для його мешканців, в тому числі і щодо кількості і видів податків та повинностей. Магдебурзького права дотримувалися і міські органи влади у складі війта, бурмістра, ратманів та лавників. Для більш чіткого розуміння цей чиновник кожну з цих посад супроводжував російською калькою, виходячи з функцій. Війт – голова, бурмістри і ратмани – радники, лавники – присяжні, а магістрат – рада. У підпорядкуванні магістрату були міські писарі, прокуратори – стряпчі, війтові слуги, глашатаї і цехові старости – цейхмейстери[83]. Магістрат був виборним органом, який керував господарською, поліцейською, громадською діяльністю, а також судом і розправою в карних і цивільних справах. Із державою їх пов'язувало лише питання про відбування військової повинності. Повну магдебургію отримали два міста – Київ і Кам'янець-Подільський, всі ж інші міста – неповну, яка зводилася до господарської сфери. Пов'язуючи історію цих міст із польською державою, чиновник врешті-решт приходить до висновку, що широке самоврядування міст призвело до їх занепаду, оскільки міщани постійно конфліктували з

---

[81] *Воронин А.* Записка о владельческих городах и местечках Юго-Западного края. – Ч. 1: Истор. сведения. – К., 1869. – С. 41–43.

[82] Зокрема 1709 р. кн. О. Меншикову надано м. Почеп, 1718 р. – гетьману І. Скоропадському м. Короп, 1752 р. – сотникам Забілам м. Мена, 1760 р. – гетьману К. Розумовському м. Батурин. А.В. Каменський навів такі дані: у Київській губернії їх було 99, Подільській – 117, крім того, 8 належало військовому відомству і 20 – Міністерству державних маєтностей (Очерк местечек в губерниях Киевской и Подольской // Журнал Министерства внутренних дел. – 1844. – Кн. 12. – С. 470, 471). Кількість приватних міст на 1840-і рр. навіть зросла. У Чернігівській губернії приватними були Почеп, Носівка, Мрин, Монастирище, Погорільці, Батурин, Семенівка, Любеч, Гірськ, Ріпки, Биков та інші містечка (див.: Чернігівській губернії – 210 років: Зб. док і мат. – Чернігів, 2012).

[83] *Воронин А.* Указ. соч. – С. 18.

виборною владою, що змусило польський уряд визнати «несостоятельность муниципального устройства». Наступний висновок цього чиновника так само пронизаний тогочасною політичною доцільністю. Німецьке право не тільки не прижилося «на Украйне», а й розірвало єдність руської землі, стверджує автор. Руське православне населення, це вже наступна теза, не користувалося усіма правами у місті, а потерпало від поляків і змушене було покатоличитися. Крім поляків О.Ф. Воронін оголошував «ворогами» і євреїв, які, використовуючи магдебурзьке право, захопили торгівлю і промисли, особливо у тих містах, які підпорядковувалися спадковим чи пожиттєвим старостам. Лише Київ не потрапив під засилля євреїв, чим був зобов'язаний переходом до Росії 1654 р., а тому зберіг руський характер. Міркування цього автора сформували політику влади, яка вважала діяльність євреїв для краю згубною, а не синергійною. Приватновласницьке місто, на думку О.Ф. Вороніна, залежало від власника, який надавав йому магдебурзьке право чи окремі його елементи, він же схвалював на посадах війтів та інших урядників, визначав коло повноважень магістрату та обов'язки його посадовців, розміри податків, порядок виборів суддів[84]. Поширивши на приватновласницькі міста законодавчий акт 1775 р., верховна влада позбавила їх права судочинства.

Взятий курс на поступову ліквідацію місцевої специфіки приніс бажані наслідки, проте співіснування повноважень власника й органів міської влади, що їх створювала держава, залишалося відкритим. Власні міщанські права мешканці приватних містечок обстоювали, тоді як власники виступали проти. Держава вимагала, щоб власник не вдавався до судової і поліцейської влади, а засновував ратушу, до якої вибиралися війт, бурмістри і ратмани. Адміністрацію до цього спонукали конфлікти, які змушували її втручатися у відносини між власником і громадою міст, зокрема регулювання кількості і видів зборів на користь власника. Йшлося про обов'язкове укладання договорів, проте до них не доходило, а тому конфлікти тривали роками, як-от: старокостянтинівських євреїв з гр. Ржевуською чи міщан м-ка Кривого Озера з поміщиком Янишевським[85]. Мешканці Любомля розпочали судову справу проти Францишка Браницького, виграли її й почали домагатися закріплення за собою земельних наділів, проте у цьому питанні російська держава не пішла їм назустріч і міщани погодилися сплачувати встановлений власником земельний чинш[86]. Поступово кількість приватних містечок і міст

[84] Там же. – С. 23, 32, 36.

[85] Там же. – С. 88–89.

[86] *Карліна О.* Конфлікт між традиціями міського самоврядування і системою місцевого управління – С. 286–289.

зменшувалася і на початок 1870-х років їх залишилося вісім: Бердичів (у спільній власності гр. Тишкевича, кн. Чарторийської і купця Енні), Липовець (у спільній власності дев'яти господарів), Старокостянтинів (1868 р. його придбав кн. Абамелик), Заславль (кн. Сангушко), Дубно (кн. Любомирського), Рівне (кн. Любомирського), Острог (кн. Яблоновського). Крім числа власників зменшився і обсяг їхньої влади щодо населення містечок, й О.Ф. Воронін порівняв її з повноваженнями управлінців економією чи фільварком[87]. Київ став тим містом, у якому відразу після жалуваної грамоти містам вже у другій половині 1785 р. було запроваджено нове, як і вимагалося її статтями, міське управління. Поруч із магістратом створювалися дві думи, одна загальна, інша – шестигласна, причому загальна скликалася для з'ясування важливих для міста справ, як-от: про здачу в оренду міської власності, закупівлю лавок для торгівлі, призначення жалування архітектору тощо. Київ за Павла I було відділено від «Малой России» аби він став центром губернії, повернутих від Польщі територій»[88]. І все ж, магістрат не відразу усувався від керівництва господарськими справами міста. 1780 р. він придбав для себе двоповерхову будівлю з подвір'ям для гамівного і робочого будинків. Продовжував займатися відкупами, від яких місто одержувало левову частку доходів. Останнє спричинило тривалу боротьбу за контроль над міськими статками між магістратом і казенною палатою, адже місто не віддавало прибутків не лише із винних відкупів, а й від зборів за користування землею, які по-місцевому називалися покуничний і поворотний[89]. Тоді як держава прагнула мобілізувати місцеві ресурси для використання їх у загальнодержавних інтересах, і лише чекала слушної нагоди аби позбавити місто магдебурзьких традицій. Протистояння тривало до 1834 р. й загострилося, коли магістрат почав вимагати підтвердження давніх прав і привілеїв, яким користувалося місто.

На основі колишніх королівських грамот, котрими Києву надавалася магдебургія, було укладену цілу низку вимог про торгівлю і міські статки, проаналізувавши які, військовий губернатор дійшов висновку про їх застарілість і, як наслідок, невідповідність тогочасним міським вигодам. Конфлікт між київською громадою, інтереси якої відстоював війт, і губернатором як представником держави, закінчився, як відомо, позбавленням Києва магдебурзьких привілеїв. Приводом стало зловживання владою магістратських урядників, які привласнили громадські кошти. Указом

---

[87] *Воронин А.Ф.* Указ. соч. – С. 57–58.

[88] ПСЗ РИ. – Т. 24. – № 17594.

[89] *Молчановский Н.В.* Киевское городское управление в 1786 г. // Киевская старина. – 1889. – Кн. 5–6. – С. 383–394.

Миколи I від 23 грудня 1834 р. порядок управління містом змінився: господарськими справами віднині займалася відновлена дума, котра припинила свою діяльність 1805 р., а магістрат, як і всі інші в Російській імперії – судовими справами[90]. Кам'янець зберігав магдебургію до 1809 р., коли з його підпорядкування було вилучено міське господарство з міськими статками і передано державній комісії, яка 1837 р. віддала їх думі.

Біла Церква, загальний вид (ілюстрація до путівника 1898 р.)

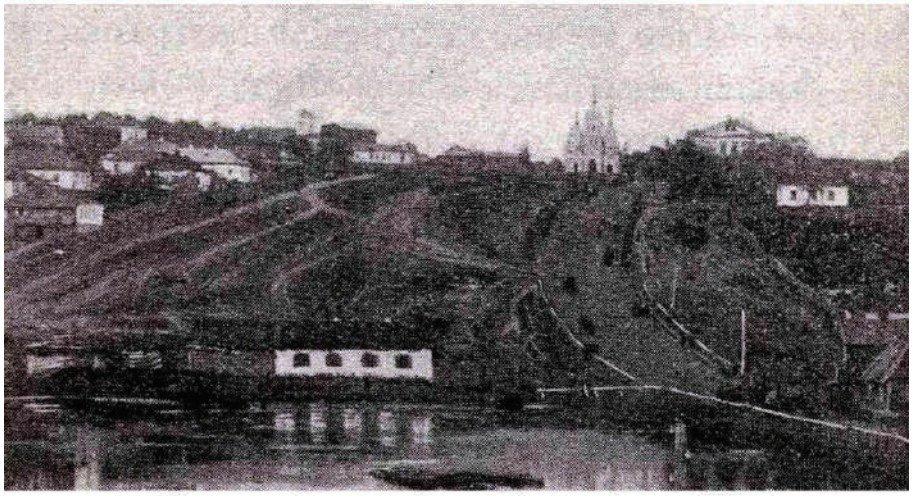

Умань, вид із вокзалу (ілюстрація до путівника 1898 р.)

[90] ПСЗ РИ. – 2-е собр. – Т. 10. – Отд. 2. – Прибавление к 1834 г. – № 7694а; *Нольде А.Э.* Очерки по истории кодификации местных гражданских законов при графе Сперанском. – СПб., 1906. – Вып. 1. – С. 281.

Міська влада у Житомирі відразу запроваджувалася згідно з жалуваною грамотою містам. У повітових містах вона вводилася поступово. Членів думи або ратуші обирала міська громада і від християн, і від юдеїв. Судова влада там належала магістратам до 1860 р., з ліквідацією яких вона перейшла до повітових судів. Справи міських станів перебували у віданні дум, як-от: у Бердичеві, Липовці і Дубно. Деякі міста не мали власних дум, а їх міщани приписувалися до інших міст, зокрема Старокостянтинова, Заславля і Рівно – до Новоград-Волинської, міщани Острога – до Дубенської, Ямполя – до Могилівської думи. Прискіпливо поставитися до організації міської влади в Південно-Західному краї змусило Миколу I Листопадове повстання 1830 р. Ольгопольські міщани Федор Прокоф'єв і Данило Долгополов 1832 р. звернулися прямо до імператора зрівняти їх у правах із міщанами інших міст і дозволити їм не сплачувати поземельний збір за користування міською землею. Їх підтримав київський генерал-губернатор В.В. Левашов, адже ті виявляли варту наслідування лояльність до монарха. У Ольгополі засновувалась ратуша для усіх міщан і купців «повету» й відтепер їм стало зручніше з'ясовувати справи вдома, а не їздити до Балтського магістрату. Вони, як християни, так і юдеї, взялися й утримувати цей орган міської влади своїм коштом згідно з розкладкою. Проте їхньому проханню звільнити від сплати за користування міською землею, було відмовлено[91]. Вибори з 1838 р., аби їх легше було контролювати, відбувалися одночасно до магістратів і дум в той же час, що й дворянські. Кандидатів на посади схвалював генерал-губернатор краю, якому в обов'язковому порядку надсилалися списки тих, хто балотувався з кількістю одержаних голосів (кульок)[92]. Незважаючи на ретельний підбір кандидатів, численні скарги від містян свідчили, що урядники не дотримувалися законів і регіональна влада вдавалася до звільнення від служби за посадові злочини. 1835 р. ратмани Житомирського магістрату вимагали хабарів за схвалення на посадах цехмістрів у Бердичеві[93]. Того ж року було звільнено ратмана Летичівського городового магістрату М. Френкеля, який при рекрутському наборі замість того, щоб сприяти йому, допомагав міщанам ухилятися від його відбування. І хоча єврейська громада заступилася за нього, апелюючи до його шестирічної служби ратманом, губернське правління на це не зважило[94]. Ратману з Дубна З. Волконбергу вдалося все ж, незважаючи на підозру за крадіжку кредитного листа та за втрату бланків,

[91] ПСЗ РИ. – 2-е собр. – Т. 7. – № 5373.
[92] ЦДІАК України, ф. 442, оп. 1, спр. 2633, арк. 1–3.
[93] Там само, спр. 1948, арк. 1–3.
[94] Там само, спр. 1861, арк. 1–3, 25.

залишитися на посаді[95]. Вибори відбувалися з порушеннями, і якщо таких було багато, вони відмінялися і губернське правління змушене було організовувати їх заново[96].

Кременець, загальний вигляд (ілюстрація із альбому 1886 р.)

До наступного реформування управління містами впритул приступив київський генерал-губернатор гр. О.Д. Гур'єв (у 1835–1837 рр.), який поділив міста Подільської і Волинської губерній на кілька категорій. До цього його підштовхувало Міністерство внутрішніх справ, прагнучи мати управління містами, «сообразно общему порядку по городам Российской империи»[97]. На його переконання, владу у містах слід організувати за великоросійським зразком поступово, а саме у Житомирі і Балті створити думи, які переберуть на себе господарські справи. Цього генерал-губернатора дратувала й назва очільників магістратів і ті з 1837 р. переставали послуговуватися званням президентів і переходили на назву –

[95] Там само, спр. 1719, арк. 4.
[96] Там само, спр. 1593, арк. 2.
[97] РГИА, ф. 1281, оп. 2, д. 113 (цитата взята із заголовку архівної справи).

бургомістрів[98]. У Вінниці, Могилеві і Новоград-Волинську слід було запровадити думи, словесні суди, міських старост. Магістрати цих міст мусили передати їм справи господарського спрямування. Проскурів, Літин, Брацлав, Хмільник, Бар, Луцьк, Кременець, Володимир, які також за чисельністю містян і кількістю статків, наближалися до російських міст, повинні за два роки провести у себе таку ж саму реформу. Летичів, Гайсин, Ольгопіль, Новоушиця, Овруч, Рівне і Острог потрапили у іншу категорію міст. У них залишалися магістрати і ратуші з попередніми функціями до часу зростання їхніх статків. А от Ямпіль, Сальник, Старокостянтинів, Заслав і Дубно віднесено до міст, у яких найближчим часом не передбачалося збільшення статків, а тому вони залишалися зі старими органами влади на невизначений час.

Державна рада узаконила пропозиції О.Д. Гур'єва, вважаючи їх слушними[99]. Про ліквідацію Київського магістрату «состоящему на особых правах» генерал-губернатор доповідав окремо, посилаючись на указ від 23 грудня 1834 р., внаслідок якого він набував судових функцій, господарська ж комісія перебрала на себе повноваження думи[100]. Внаслідок цієї реформи адміністративно-господарські функції магістратів переходили до новостворюваних дум, а за магістратами залишалися судові справи, розкладка і збір податків із нерухомого майна, розподіл ремісників за цехами. При магістратах діяли словесні суди для спрощеного розгляду торговельних і вексельних справ, а також сирітські, що займалися опікою сиріт і вдів. У судових справах апеляційною для них інстанцією були губернські палати карного і цивільного суду. Розподілити повноваження на судові та господарські, як того вимагала ще жалувана грамота 1785 р., здавалось нескладно, однак на практиці відразу виникали питання, які не могла з'ясувати регіональна адміністрація. Д.Г. Бібіков звертався до Сенату, яким органам мають підпорядковуватися цехи. Було запропоновано, якщо у місті функціонували і магістрат і дума, то першому залишалися судові справи, а думі – всі інші. Якщо ж містом продовжували керувати магістрат чи ратуша, то відповідно вони з'ясовували усі цехові справи[101].

Наслідки цього реформування перевіряв чиновник з особливих доручень Міністерства внутрішніх справ К.С. Собещанський, відряджений на Волинь 1849 р. Крім з'ясування міського життя він отримав й інше завдання, а саме: запропонувати дієві механізми щодо інституцій міської влади, враховуючи особливості цього краю, його соціальний і культурний

[98] ПСЗ РИ. – 2-е собр. – Т. 12. – Отд. 2. – № 10574.
[99] Там же. – Т. 13. – Отд. 1. – № 10892.
[100] РГИА, ф. 1281, оп. 2, д. 113, л. 2.
[101] ПСЗ РИ. – 2-е собр. – Т. 27. – Отд. 1. – № 25977.

досвід. Для нього було підготовлено інструкцію, яка передбачала інвентаризацію міської громадської власності аби визначити, що приносить статки, а що – ні. Йшлося про зібрання відомостей про стан громадського господарства кожного міста та заходи, вжиті для його поліпшення. Вказувалося на виявлення нічиїх («безгласных») маєтностей та тих, які незаконно використовуються. Чиновник обревізував Житомир, Новоград-Волинський, Кременець, Дубно, Луцьк, Володимир-Волинський, Ковель, Рівне, Острог, Заслав, Старокостянтинів, Овруч й надіслав міністру звіт про відрядження. Його програма вдосконалення міського господарювання розпочиналась із опису формування міських органів влади, коли вибори проходять окремо у двох міщанських громадах «крещённого и некрещёного люду». Будь-який їх результат відзначається пиятикою. Порядні і заможні міщани участі у виборах не беруть, а посад прагнуть лише ті, хто хоче службою заробити зайву копійку, звільнитися від рекрутства та заслужити право на носіння мундиру. Схвалення на посаду відбувається довго, а тому члени дум і магістратів попередньої каденції служать більше року і в наступний термін. Словесних судів практично не існувало. Вразило його й засилля бюрократії у магістратах і думах. Не без іронії він записав, що все слід було: «писать, записывать, переписывать, прописывать, предписывать и подписывать», що в кінцевому результаті не приносило позитивного результату. І справді для контролю міська дума вела сім регістрів, а всього їх із алфавітами, прибутково-витратними та розрядними було 44 книги[102]. Аби пожвавити життя у волинських містах, Собещанський пропонував відкрити у кожному з них банк, заснувати окрему управу для такої категорії міських жителів як слуги і робочі. І що важливо, започаткувати залежну від міської влади торговельну і господарську комісію. Корисною була б й ліквідація квартирної повинності із заміною постоєвої грошовою. Зміцненню російської державності сприяло б і перенесення повітового управління з приватних до державних містечок. К.С. Собещанський зауважив активне життя місцевого соціуму і деякі його пропозиції були сприйняті відомством як слушні[103]. Однак, йшлося про більше, а тому наступним стала ліквідація магістратів. Їй передував візит на Волинь іншого чиновника, цього разу Міністерства юстиції, члена консультації міністра М.О. Муханова. Йому було доручено проревізувати діяльність усіх магістратів й доповісти про кожний із них. За його спостереженнями у жодному не було належного порядку. У Новоград-Волинському, який відав справами п’яти міст, всі вони

[102] РГИА, ф. 1281, оп. 37, д. 107, л. 7.
[103] Там же, ф. 1287, оп. 37, д. 707, л. 3–5, 7–8; Там же, оп. 39, д. 182, л. 3, 10, 26, 142.

розглядалися повільно, а у журналах на кожному аркуші зустрічалися підчистки. У Кременецькому – грішили черговістю розгляду справ, у Ковельському – не було алфавітів справ, а в архів їх здавали без розписки. Та й не дивно, адже ратмани були неписьменними. Такі чи інші недоліки були притаманні й іншим магістратам – Дубенському, Овруцькому, Житомирському, Володимир-Волинському, Луцькому. Причому, зауваження торкалися лише питань діловодства, інших – у звіті не названо[104]. Це дало підставу міністру Д.М. Блудову ставити перед імператором питання про передачу судових справ і карних, і цивільних із магістратів до повітових судів. Микола I запропонував все ж порадитися з купецькими і міщанськими громадами. 95 міст прийняли цю пропозицію, однак і тоді імператор зупинився на цій реформі лише «в виде опыта» і розпочав її з Житомира. Тож 1849 р. магістрат у Житомирі зачинявся і його судові справи передавалися на з'ясування повітовому суду, який відав також актами про нерухому власність та здійснював її передачу на основі російських законів, видавав цінні папери такі як закладні та боргові листи купців і міщан. Решта справ колишнього магістрату переходила думі[105]. Кількість міст, у яких ліквідовувалися магістрати та засновувалися думи хай і поволі, але зростала. У Київській губернії все ще тривав пошук центрів для повітів, що впливало на заснування магістратів і ратуш. Сквирський магістрат обслуговував і населення Махнівки, а тому у документах 1830-х років його називали як Сквирсько-Махнівський. Містився він в одному приміщенні з думою[106]. 1839 р. у повітовій Умані засновувалася ратуша з словесним судом і міським старостою. Згідно з штатним розписом служба виборних бурмістра і ратманів не оплачувалася, натомість жалування отримували секретар, протоколіст і столоначальник. На утримання канцелярій ратуш було запроваджено спеціальний збір з євреїв, який лише 1852 р. було замінено загальноміським[107]. Ратмани і судді словесного суду обиралися окремо як християнською, так і юдейською громадами[108].

---

[104] Там же, ф. 1287, оп. 34, д. 67, л. 15–17.

[105] *Середонин С.М.* Указ. соч. – С. 233–234; ПСЗ РИ. – 2-е собр. – Т. 24. – Отд. 2. – № 23503.

[106] ЦДІАК України, ф. 442, оп. 1, спр. 1720, арк. 5.

[107] ПСЗ РИ. – 2-е собр. – Т. 26. – Отд. 2. – № 25756.

[108] Там же. – Т. 14. – Отд. 1. – № 13038; Там же. – Т. 15. – Отд. 1. – № 13766.

Бердичів, Махновська вулиця (фото початку XX ст.)

1845 р. повітовим містом став Бердичів, до якого перебралися присутствені місця з власницького містечка Махнівки, у якому залишалася лише державна пошта[109]. Бердичівській думі та магістрату з сирітським та словесним судом відтепер підпорядковувалися купці («люди торгового сословия») з інших містечок повіту. Оскільки Бердичів був приватним, то власникам заборонялося вдаватися до будь-яких інновацій, не узгодивши їх з урядом. Довести до кінця розпочату О.Д. Гурьєвим реформу міського управління взявся волинський губернатор генерал-майор І.В. Каменський, який уважав за необхідне запровадити у всіх містах думи й ліквідувати магістрати, бо ті стали «бесполезным и вредным присутственным местом», із переданням їхніх повноважень повітовим судам[110]. Проте завершив її кн. І.І. Васильчиков, який зосередився на містах Київської губернії, намагаючись бути в тонусі ліберальних реформ Олександра ІІ. Свої міркування він виклав у доповідній записці й отримав цілковите схвалення. Ба більше, йому Олександр ІІ дозволив на власний розсуд з'єднати магістрати з повітовими судами. Вже на 1 липня 1860 р. дев'ять міських

[109] Там же. – Т. 36. – Отд. 2. – № 37095.

[110] *Шандра В.* Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX ст. – К., 2005. – С. 291.

магістратів у Київській губернії припинили свою діяльність. Виняток було зроблено лише для Київського, з врахуванням тих прав, якими він користувався раніше, а також було зауважено побажання киян, які просили генерал-губернатора не ліквідовувати його. Парадоксально, але факт, що в іменному указі від 8 липня 1861 р. його автори не наважилися назвати ці права магдебурзькими[111]. Що ж до Подільської губернії, то у її містах на 1861 р. магістрати були у Проскурові, Літині, Брацлаві, Гайсині, а ратуші – у Барі, Хмільнику, Новоушиці, Староушиці, Ольгополі, Сальниці, думи ж – у Вінниці, Балті, Кам'янці, Могилеві. Для них було укладено практично однаковий штат і діловодство велося за однією інструкцією[112].

Тож, верховній владі до ліберальних реформ міського управління ледве вдалося досягти юридичного закріплення повноважень за міськими органами влади, уподібнивши їх до інших міст російської держави.

Міська влада на Півдні та Південному Сході

Південні міста з кінця XVIII ст. і до ліквідації Новоросійського і Бессарабського генерал-губернаторства 1874 р. перебували під пильною увагою регіональної адміністрації, яка зосереджувала у містах-портах Чорного і Азовського міжнародну торгівлю. Колонізація цих земель обумовила пізнє формування міст й спричинила появу міських органів влади, відмінних від тих, які засновувалися за законами 1775 та 1785 рр. В одному з перших описів Катеринославського намісництва, а саме 1784 р., багато міст названо такими як «вновь учрежденный город» або «вновь назначаемый город», як-от: Катеринослав, Ольвіопіль, Єлисаветград, Алексополь, Костянтиноград, Новомосковськ, Маріуполь[113]. Проте, це не було єдиною особливістю краю. Одночасно з адміністративними поділами та визначенням губернських і повітових міст йшлося про закладення міст-портів, яким держава надавала особливі переваги «в пользу торговли». Тут уводилася державна посада градоначальника[114] з конкретними повноваженнями, серед яких «понуждение магистратов» сприяти комерції. Міста ж у Миколаївській, пізніше Херсонській та Катерино-

---

[111] ПСЗ РИ. – 2-е собр. – Т. 20. – Отд. 2. – № 19503; ЦДІАК України, ф. 442, оп. 38, спр. 881, арк. 47.

[112] ЦДІАК України, ф. 442, оп. 38, спр. 421, арк. 43.

[113] Описание Екатеринославского наместничества // Описи Степової України останньої чверті XVIII – початку XIX століття. – Запоріжжя, 2009. – С. 136–137.

[114] На Півдні існувало вісім градоначальств: Феодосійське, Ізмаїльське, Одеське, Керч-Єнікальське, Севастопольське, Миколаївське, Ялтинське, Таганрозьке. (*Шандра В.* Градоначальство // Енциклопедія історії України. – К., 2004. – Т. 2. – С. 184).

славській губерніях отримували органи влади, передбачені для внутрішніх губерній[115]. У Миколаєві ратуша й дума розпочали діяльність 1797 р. У Єлисаветграді, де вже був магістрат, дума заснована 1787 р. Вибори організовував голова, купець Яків Шульгін, посада якого була запроваджена 1766 р.[116] Нова Прага 1785 р. отримала право сформувати думу, але вже незабаром там була створена й ратуша[117]. Міські органи Одеси відображали її поліетнічний склад, муніципальний плюралізм, котрий проявився у діяльності двох магістратів для судово-господарських справ, один для іноземців, інший – для підданих російського монарха. Перший було засновано за клопотанням іноземців, які просили верховну владу створити «грецький» магістрат, із тими привілеями, що існували для Риги і Ревеля. Павло I розпорядився аби одеських греків, албанців, молдаван, болгар і «прочих иностранцев» зарахували до купців і міщан і їх обслуговував би окремий магістрат, відкритий на основі указу від 21 травня 1799 р.[118] Інший, як «особливий для російських купців»[119], було засновано на основі реформи 1775 р. Конкуренція двох органів, у якій програвав «російський», призвела до його закриття. Російські купці і міщани були зараховані до «іноземного», куди вони пропорційно обирали членів від власної громади міста[120]. Одночасно з його закриттям припиняла діяльність і дума. Відтоді магістрат перебрав на себе клопотання про отримання від держави субсидій для розбудови міста і його гаваней. Спірні питання з'ясовувалися на основі російського законодавства, що зменшувало місцеві конфлікти і суперечки[121]. 1801 р. діяльність Одеської думи було відновлено і вона отримала статус виконавчого органу, відповідального за міське господарство, хоча самоврядно ними займатися їй не довелося через адміністративне втручання градоначальника, який спрямовував міські кошти на загальнодержавні потреби. Лише 1820 р. відбулися вибори до загальної думи серед купців і цехових, і саме ця дума стала першою, яка наблизилася до того органу, про який йшлося в жалуваній грамоті містам 1785 р.[122] Діяльність її гласних тривала лише дві

---

[115] ПСЗ РИ. – Т. 27. – № 20449.

[116] У Єлисаветграді магістрат проіснував до 1868 р. (Весь Елисаветград: Справочная книга. – Елисаветград, 1909. – С. 128).

[117] *Константінова В.М.* Урбанізація: південноукраїнський вимір… – С. 184.

[118] ПСЗ РИ. – Т. 24. – № 17967; Там же. – Т. 25. – № 18974.

[119] Одесса, 1794–1894. – Одесса: Типография А. Шульце, 1895. – С. XVIII.

[120] Історія Одеси. – Одеса, 2012. – С. 74.

[121] *Феденьов Р.К., Якубовський О.П.* Перші градоначальники Одеси: Історичний досвід управління містом. – Одеса, 2002. – С. 36.

[122] *Стременовский С.Н.* Местное самоуправление г. Одессы в середине XIX столетия. – Одесса, 2002. – С. 62–64.

каденції. Потім вона припинилась і не в останню чергу через перевищення власних повноважень, передавши їх шестигласній думі. Магістрат же продовжував користуватися серед одеситів значним авторитетом. Крім Одеси 1783 р. були відкриті губернський і городовий магістрати у Катеринославі. Аби Херсон розвивався як місто-порт 1831 р. йому було повернуто пристань, керівництво якою здійснювало Головне управління шляхів. Комітет міністрів вважав, що без неї місто втратило джерело надходжень коштів, а з іншого боку, вказувалося, що гавань потребує реконструкції, оскільки зовсім зносилася[123].

Маріуполь виник як поселення греків – вихідців із Криму, ставши значним портом на Азовському морі і повітовим містом. Велика грецька спільнота висунула одну з умов переселення: збереження автономії на новому місті проживання. Греки сформували традиційну для свого етносу інституцію – виборний магістрат, що став єдиним органом громади, виконуючи адміністративні, поліцейські і судові повноваження на увесь Маріупольський грецький округ[124]. Спроби центру обмежити об'єм його влади і звести до судової зустріли спротив громади. Орган підпорядковувався безпосередньо таганрозькому градоначальнику[125], що, певною мірою, пришвидшувало розгляд справ. Скорочення автономії розпочалося за Олександра II, коли набув чинності указ від 30 березня 1859 р., за яким у Маріуполі створювалася окрема від грецької громада з росіян і іноземців, що підпорядковувалася думі на загальних підставах. А вже наступні закони 1866 і 1875 рр. урівнювали права греків з іншими поселенцями[126].

Активне залучення іноземців до колонізації спричинило появу ще одного особливого органу – комерційного суду – для вирішення торговельних суперечок. На його появу вплинула, звичайно, ліквідація магістрату для іноземців. Перший комерційний суд було засновано 1808 р. в Одесі з ініціативи генерал-губернатора краю, герцога Армана Рішельє, який підтримав купецтво, в більшості іноземного походження, котре звикло до таких судів на батьківщині. У Франції врегулювання торговельних конфліктів здійснювалося окремо від цивільного і карного судочинства, що суттєво скорочувало час їх розгляду. Комерційні суди стали

---

[123] ПСЗ РИ. – 2-е собр. – Т. 6. – № 4853.

[124] *Дружинина Е.И.* Южная Украина в 1800–1825 гг. – М., 1970. – С. 175.

[125] *Гедьо А., Тереньєва Н., Саєнко Р.* Маріупольський грецький суд: історія створення та діяльність. – Донецьк, 2012. – С. 87.

[126] ПСЗ РИ. – 2-е собр. – Т. 34. – Отд. 1. – № 34308; *Бацак Н.* Грецька спільнота Надазов'я: етнокультурні процеси (остання чверть XVIII – початок XX століття). – К., 2010. – С. 95–96.

судами першої інстанції. Крім Одеси ці суди були засновані у Таганрозі 1808 р., у Ізмаїлі – 1824 р. (переведений у Кишинів) і у Феодосії – 1819 р. (переведений у Керч). Феодосійський суд також засновувався за пропозицією градоначальника і покликаний був «споспешествовать»[127] торгівлі в тамтешньому порту і забезпечити найзручніший розгляд торгових справ[128]. Суд очолював голова, якого, як і старшого члена, схвалював на посаді Сенат за пропозицією міністра юстиції, а от членів обирали на два роки купці місцевої думи, а схвалював генерал-губернатор за поданням градоначальника. До юрисдикції суду входили, крім торгових, справи про наймання магазинів та інших торгових будівель. А також продаж маєтків і суден, укладення купчих, оціночних свідоцтв на власність при закладанні їх в приказі громадської опіки. Вони ж контролювали діяльність маклерів, нотаріусів і аукціоністів, відстежували ведення шнурових книг. За упущення по службі суд накладав зауваження, догани або штрафи, його вироки виконувала поліція. Члени суду отримували платню від держави, а столовими та квартирними грошима їх постачало місто[129]. Юрисдикція суду поширювалася на місто і прилеглу територію. Іногородні купці були йому підсудні в разі їх згоди і якщо предмет позову знаходився у цьому місті. Спочатку їх юрисдикції підлягали суперечки й на залізничному транспорті, а 1885 р. їм було заборонено розглядати подібні справи. Більшість комерційних судів було закрито в другій половині XIX ст. з передачею справ до загальних судів, зокрема, Керченський, Таганрозький і Бессарабський в 1898 р. Деякі з них проіснували до початку XX ст.[130]

Заснування Миколаєва у 1789 р. як суднобудівного міста також вплинуло на те, що жалувана грамота містам 1785 р. тут набрала чинності пізніше і у скороченому варіанті. 1797 р. із міських органів було засновано лише ратушу, думу та словесний суд[131]. Щодо степових міст, то міські органи влади там не розпочинали діяльність через неможливість укласти обивательську книгу, у яку б на постійній основі було занесено

---

[127] ПСЗ РИ. – 2-е собр. – Т. 30. – № 27957.

[128] Позитивний досвід сприяв відкриттю таких судів в 1819–1850-х роках і в інших містах, зокрема, в м-ку Рені (Бессарабський) і в Архангельську. Бессарабський суд заснований 1819 р. і його головою став дійсний статський радник Персіяні. За пропозицією архангельського військового губернатора, віце-адмірала А.Ф. Клокачова в 1820 р. засновувався комерційний суд в Архангельському порту «на такій же точно підставі, як цей існує в Одесі».

[129] ЦДІАК України, ф. 442, оп. 770, спр. 11, арк. 640–643.

[130] *Немиров Гр.* Торговый суд в России // Вестник права. – 1901. – № 3. – С. 55.

[131] *Малишев О.* Міські сирітські суди в Україні: історико-правове дослідження. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2013. – С. 108.

міських жителів, котрі хоча й проживали тут, але вважали себе людьми тимчасовими і до міських книг себе не заносили. Катеринослав у такому стані перебував біля десяти років[132]. До особливостей формування міської влади на Півдні та Південному Сході варто віднести те, що міста відразу обирали думу, яка й приступала до формування міського бюджету. Думи залучали до міських жителів вихідців з інших країв і їм у цьому сприяли магістрати, які надавали пільги купцям та іншим категоріям населення, від сплати податків яких посутньо залежав добробут міст. Аби прибулі затримувалися у містах, думи почали контролювати ціни на продукти і товари, надходження коштів до міських кас.

Відрізнялися міські думи й різноманіттям джерел наповнення бюджету та його раціональним витрачанням. Катеринославська, контрольована купецькою елітою, розпочала боротьбу за переміщення навколишніх ярмарок на територію міста, вона ж спорудила гостинний двір, запровадила контроль за торгівлею, позбавляючи права займатися нею тих, хто не сплачував податків. Купець ставав основним міським жителем, його діловою елітою, а тому саме з цього середовища формувалася міська влада. До 1885 р. лише купці очолювали Катеринославську міську думу. Подібною була ситуація і у Єлисаветграді, думу якого очолювали від самого її заснування купці[133]. Для самоврядування цього міста характерним було тривале обіймання одними і тими самими особами посади міського голови. Десять років поспіль ним був Іван Лов'ягін, купець І-ї гільдії, якому вдалося поєднувати діяльність в торговельній сфері з обов'язками голови[134]. Зацікавлені купці ініціювали заходи, які б сприяли торгівлі, такі як спорудження наплавного мосту через Дніпро, поліпшення судноплавства, заснування поштових станцій, відкриття шкіл, усього того, що сприяло розвитку міст. Вони ж зверталися до імператора про повернення землі місту, надання позик, про збільшення надходжень від питного збору. У кінцевому результаті, вигідні для еліти елементи міської інфраструктури приносили зручність усім містянам.

Ратуші в Миргороді, Крилові та Олександрії засновувалися 1804 р.[135] Чи не першою виникла ратуша у Слов'янську, яку Катерина II дозволила відкрити на прохання генерал-губернатора графа П. Зубова після звер-

---

[132] *Двуреченська О.С.* Органи міського самоврядування Катеринослава: формування, структура та напрями діяльності. – Дніпропетровськ, 2006. – С. 14.

[133] Весь Елисаветград. – С. 128.

[134] *Двуреченська О.С.* Вказ. праця. – С. 22.

[135] ПСЗ РИ. – Т. 22. – № 15908; *Козирєв В.К.* Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України (друга половина XVIII – перша половина XIX століття). – Запоріжжя, 1999. – С. 295.

нення до нього місцевих купців. 1793 р. вона стала органом, який керував містом[136]. Тут вирішувалися карні й цивільні справи купців і міщан, у тому числі й комерційні суперечки. Слов'янська ратуша забезпечувала також й деякі фіскально-адміністративні функції (справляння податків, відбування рекрутської повинності), організовувала роботу виборних посадовців, обліковувала купців і містян. Їй було доручено контролювати торги, оформляти купчі на нерухоме майно. Такими ж повноваженнями наділялася й посадська ратуша в Азові. 1817 р. у колишньому Кизикермені, перейменованому 1784 р. в м-ко Берислав Херсонської губернії, засновується ратуша, покликана облаштовувати місто[137]. Того ж року з клопотанням про доцільність заснування ратуші у Павлограді звернувся до Катеринославського губернського правління місцевий староста, купець 3-ї гільдії Мисаков. Він довів, що їм, «первостатейным» купцям і міщанам, незручно звертатися до Новомосковської ратуші, обіцяючи, що Павлоградську вони утримуватимуть власним коштом. Вже наступного року вона була заснована у складі бурмістра і двох ратманів[138]. Лише 1850 р. на основі звіту губернатора Міністерство внутрішніх справ, зважаючи на чисельність містян, поставило питання на розсуд місцевої адміністрації про заснування у Верхньодніпровську, Слов'яносербську і Бахмуті дум чи ратуш для завідування міським господарством. Таким чином узгоджувалося заснування міських органів влади, діяльність яких контролювалася губернською адміністрацією, проте, як зазначав губернатор, без позитивних наслідків. Чергова ревізія Новомосковської ратуші 1850 р. знову виявила ті ж самі порушення. Не було заведено книг для запису сплати подушного податку з міщан і цехових, як і порядку у видачі торгових листів на утримання оброчних статей[139].

На динаміку заснування міст суттєво впливало військово-стратегічне значення краю й постійне розміщення тут військових поселень. На зміну тим, що потрапили у цю зону, як-от Єлисаветград і Ольвіопіль, визначалися інші населені пункти, яким держава надавала статус міста. Таким стало селище Бобринець Херсонської губернії, яке було 1828 р. піднесено на рівень повітового міста. Його казенні селяни отримали право переходити у стан міщан. Більше того, вже у кінці 1850-х років там було засновано при ратуші словесний суд для з'ясування, пов'язаних з торгівлею справ[140]. Подібне сталося й з повітовим містом Ананьєвим,

[136] ПСЗ РИ. – Т. 23. – № 17163.
[137] *Варадинов Н.В.* Указ. соч. – СПб., 1858. – Ч. 1. – С. 245.
[138] *Козирєв В.К.* Вказ. праця. – С. 264, 372.
[139] РГИА, ф. 1281, оп. 5, д. 60, л. 25, 189.
[140] ПСЗ РИ. – 2-е собр. – Т. 34. – Отд. 2. – № 34911.

жителями якого 1853 р. стали 2 тис. 704 казенних селян[141]. Що ж до Єлисаветградської думи, то на час перебування міста в управлінні військових, до її складу входив один із військових чинів[142]. Із ліквідацією військових поселень почався зворотний процес, коли у містах відновлювалося цивільне життя, зокрема у Вознесенську і Новомиргороді 1860 р. були засновані думи з словесними судами[143]. Розпочалося відновлення цивільного управління в Ольвіополі, у якому засновувалася ратуша, яка утримувалася за міські статки, котрі були достатніми і становили 9071 руб. 55,3 коп. Проте її штат у складі секретаря, двох столоначальників із помічниками та двох писарів, схвалювався імператором[144]. Через чотири роки черга дійшла і до Новопразького посаду, ратуша якого з військового переходила у підпорядкування губернського начальства[145]. Подібна ситуація повторилася зі звільненням поселян із морського відомства у передмістях Миколаєва. Жителі Богоявленська, Воскресенська, Калинівки, Висунська, Березнегуватого і Покровського Херсонської губернії могли перейти у міщанський стан. Вони сформували на виборах власну думу з приміським головою у складі двох гласних і секретаря, яка займалася громадськими статками, в тому числі й земельними наділами. У судових справах приміські жителі – купці, міщани, ремісники – зверталися до Миколаївського городового магістрату[146]. До того ж, через два роки було з'ясовано питання про делегування до магістрату двох виборних осіб від уже колишніх обивателів адміралтейського відомства. Певно, що справ, з якими вони зверталися до магістрату було немало, бо тоді ж його канцелярія поповнилася двома службовцями, жалування яким виплачувалося зі статків мешканців околиць Миколаєва[147].

Верховна влада найбільше переймалася про вчасне надходження міських податків і губернатор 1849 р. зауважував магістрати і ратуші тих міст, у яких недостатньо докладають зусиль для розрахунків із державою. Ратуша Новомосковська не спромоглася облікувати платників подушного податку, міщан і цехових. Не вдалося йому з'ясувати і кількість оброчних статей, оскільки не запроваджено торгових листів. Не кращим було становище і у Бахмутському магістраті, оскільки там не можна було визна-

---

[141] Там же. – Т. 3. – № 2495; Там же. – Т. 28. – № 27655.

[142] Весь Елисаветград… – С. 128.

[143] ПСЗ РИ. – 2-е собр. – Т. 35. – Отд. 1. – № 35887.

[144] Там же. – № 35733.

[145] Там же. – Т. 39. – Отд. 2. – № 41510.

[146] *Константінова В.* Урбанізація: південноукраїнський вимір… – С. 168; ПСЗ РИ. – 2-е собр. – Т. 36. – Отд. 2. – № 37245.

[147] ПСЗ РИ. – 2-е собр. – Т. 37. – № 39447.

чити розміри міських статків[148]. Кількість правопорушень дозволяла губернаторові звільняти посадовців негайно, як це трапилося під час ревізування Очаківської ратуші[149].

Як і у більшості міст в імперії магістрати південних міст утримувалися міськими коштами. Незважаючи на це, на кожне їх збільшення слід було просити дозволу верховної влади. Ізмаїльський магістрат утримувався містом, яке виділяло йому 300 руб., а про додаткові 250 руб. М. Воронцов 1836 р. звертався вже до Комітету міністрів і лише з його санкції було виділено ці кошти[150]. Така ж процедура на утримання городового магістрату практикувалася і в Одесі[151]. Крім бюджетних коштів верховна влада регулювала й окремі їх функції, звертаючися до практики інших міст. Йдеться про Єлисаветградський магістрат, якому було дозволено здійснювати кріпосні акти до 300 руб., так як це було прийнято в Староруському та Царицинському[152].

Таке ж регулювання практикувалося і щодо діяльності дум. Зокрема Одеська 1861 р. отримала дозвіл забезпечувати свідоцтвами на право комерції і білетами на торговельні заклади усіх охочих у місті. Відтепер його могли надавати й інші думи і ратуші, щоправда, кожного разу з дозволу міністра фінансів[153]. Узгодження з центром про витрачання міських, навіть незначних за розміром, коштів на потреби міста стало характерним й для Одеси[154], а тому чиновники ревізували міські органи таким же чином як і державні. Виявляли накопичення багатьох нез'ясованих справ, як-от в Херсонському городовому магістратові 1850 р. При ревізуванні Очаківської ратуші херсонський губернатор К.А. Оленич-Гнененко звільнив її секретаря за бездіяльність і «затейливость», яку той проявляв користуючись із неписьменності її членів[155].

Міські органи Таврії

Засновуючи Таврійську область 1784 р., Катерина II прагнула швидко і безболісно інтегрувати колишнє Кримське ханство у склад імперії, й запроваджувала там однакові з іншими регіонами інституції, поєднуючи

---

[148] РГИА, ф. 1281, оп. 5, д. 60, л. 25.

[149] *Шандра В.* Державна служба в українських губерніях Російської імперії // Історія державної служби в Україні. – У 5-ти. – Т. 1. – К., 2009. – С. 294.

[150] ПСЗ РИ. – 2-е собр. – Т. 11. – Отд. 1. – № 9339.

[151] Там же. – Т. 19. – Отд. 1. – № 18359.

[152] Там же. – Т. 20. – Отд. 1. – № 18956.

[153] Там же. – Т. 36. – Отд. 1. – № 36573.

[154] *Середонин С.М.* Указ. соч. – С. 288 (цього разу йшлося про гроші на карантин).

[155] РГИА, ф. 1281, оп. 5, д. 88, л. 12.

державні і станові інтереси. Йдеться про магістрати і ратуші у Севастополі, Керчі, Євпаторії. Думи засновувалися дещо пізніше: у Бахчисараї 1795 р., Карасубазарі 1796 р., Феодосії 1803 р., Сімферополі 1832 р., Керчі 1836 р., Євпаторії 1853 р. Однак місцева специфіка, становлення міст-портів та міст військового та адміністративного значення не співпадали з існуючою мережею кримських міст та імперськими планами щодо їхнього подальшого існування. Росія спершу надавала статус міста тим, котрі ставали адміністративними центрами або містами-портами. Колонізація краю, яка спричиняла активне заселення кримських міст вихідцями з внутрішніх губерній Росії та іноземцями, котрі отримували від влади суттєві пільги, також впливала на темпи формування органів міської влади. Міста, що їх започатковувала Росія – набували цілком іншого значення, ніж ханські. В Ахтиярській бухті виріс Севастополь, як місто-військовий порт, опора Чорноморського флоту. Він 1804 р. був закритий для торгівлі, що призвело до погіршення становища міщан і військових, які вчасно не отримували продуктів. 1817 р. міський голова від імені думи звернувся до командира Чорноморського флоту та військового губернатора Миколаєва і Севастополя О.С. Грейга, а той своєю чергою до морського міністра дозволити купецьким суднам заходити в порт і привозити необхідні місту товари. Питання мав вирішити Олександр I, якому подали прохання і міщани. Враховуючи ситуацію, імператор дозволив використовувати Севастополь як комерційний порт, проте тільки після заснування у Балаклаві карантинної установи[156]. Сімферополь, заснований 1784 р., відразу розвивався як адміністративний центр краю. Керч і Феодосія набули значення міст для карантину, зокрема у Феодосії розмістилася карантинна застава. Євпаторія розвивалася як торговий порт. А Ялта відразу стала містом-курортом і її самоврядні органи діяли у структурі поліцейського управління[157]. Оскільки їх розбудова співпадала з набуттям чинності жалуваної грамоти містам, то у них міське управління здійснювалося тими органами, які й передбачала Катерина II. Спираючись на число жителів та на розміри внесків у бюджет міста спеціально було вказано про потребу відкриття ратуш у неповітових містах[158]. Росія прагнула ліквідувати старі центри ханської держави, а тому Бахчисарай, який був резиденцією ханів, відразу перетворився на заштатне місто, у якому було засновано ратушу. Його мав

[156] Дела канцелярии Николаевского гражданского губернатора // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – 1891. – № 12. – С. 94–96.

[157] *Анисимова А.С.* Введение городского самоуправления в Крыму // Культура народов Причерноморья. – 2011. – № 217. – С. 165–166.

[158] ПСЗ РИ. – Т. 21. – № 15925.

замінити новий адміністративний центр Сімферополь. Старокримська ратуша відкрилася 1797 р., однак саме місто, яке називалося Левкополь, не могло підхопити сподівання центру, бо функціонувало лише для обслуговування ханської резиденції. У 1830-х роках у Керч почали інтенсивно переселятися російські купці та міщани, наближаючись за числом до половини місцевих міщан-греків. Це спонукало Державну раду дозволити і тим і тим обирати з-поміж себе по одному представникові до магістрату, ратуші і думи[159]. Для порозуміння й стабільності встановлювався порядок почергового обіймання посади міського голови у найбільших містах – Євпаторії, Сімферополі, Феодосії та Перекопі. Одну трирічну каденцію думи очолював голова християнського віросповідання, на наступну – обирався магометанин чи то караїм, чи кримський татарин. Якщо міська громада довірила б владу попередньому голові, то це право вважалося законним[160].

Ялта, загальний вигляд (ілюстрація до путівника 1902 р.)

На формування мережі органів міської влади впливали також адміністративні поділи. Тільки-но Ялта стала повітовим центром, як на неї поширилася чинність міського положення 1785 р. Однак вона не отри-

[159] Там же. – 2-е собр. – Т. 3. – СПб., 1830. – № 2151.
[160] Там же. – Т. 2. – № 37569.

мувала традиційних для міст внутрішніх губерній органів і розвивалася як курортне місто, а тому у судових справах міщани підпорядковувалися Сімферопольському магістрату, а господарські – перебирала на себе поліція. Щоправда, міщани обирали до її складу двох депутатів, які контролювали статки і видатки міської казни[161]. 1861 р. цивільне врядування запроваджувалося у Балаклаві, яка стала позаштатним містом Ялтинського повіту Таврійської губернії і там була заснована ратуша[162]. Однак цей орган практично не функціонував й імперське зацікавлення Балаклавою зупинилося на використанні її як військового поселення.

Хоча магістрати і думи засновувалися в Криму із запізненням, у порівнянні з центральною Росією, проте вже на 1861 р. вони діяли разом із сирітськими і словесними судами та квартирними комісіями у Сімферополі, Севастополі, Керчі, Карасубазарі, Євпаторії, Перекопі, Феодосії, Бахчисараї[163]. Повільне запровадженням дум у кримських портових містах обумовлювалося наявністю посади градоначальника, якому доручалося займатися торгівлею і господарством. У Керчі ця посада була впроваджена 1837 р., а дума – 1854 р. У Феодосії градоначальник діяв із 1802 по 1837 р., а вже міська дума – з 1803 р. Й надалі вони співіснували разом, займаючись містом і кожен із них виконував власні завдання. Думи і магістрати не раз об'єднувалися у боротьбі за місцеві інтереси. Серед них особливо активним був Севастополь, міська влада якого захищала власні землі й хутори від їх незаконного використання чиновниками, які проте жодної копійки за них не відшкодовували у скарбницю міста[164]. 1822 р. міська громада уклала «приговор» і зобов'язала голову Л.М. Чернявського розпочати клопотання про повернення Севастополю орної землі, сінокосів та лісів, що колись були забраті морським відомством.

Геостратегічне розташування Криму спричиняло й особливості повноважень міських органів влади. Хоча, як і у інших містах, питання виділення землі городянам для спорудження будинків, для розведення садів і городів уподібнювало їх, однак щодо облаштування базарів, то тут міська влада працювала значно більше. Їй доводилося з'ясовувати кількість грошей сплачуваних різними верствами, регулювати торгівлю приїжджих. Для цього призначалися базарні наглядачі, торговельні депутати,

---

[161] Там же. – Т. 13. – Отд. 1. – №11080.

[162] Там же. – Т. 36. – Отд. 2. – № 2151.

[163] *Анісімова О.С.* Діяльність органів самоврядування в містах Криму (1785–1870): автореферат дис. … канд. іст. наук. – Чернігів, 2014. – С. 8, 10.

[164] *Иванов П.* Из дел канцелярии Николаевского военного губернатора // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – 1891. – № 14. – С. 110–117.

які разом із поліцейськими забезпечували порядок, відстежували якість товарів. Як ніде важливим було водопостачання містян, спорудження для цього фонтанів для громадського користування водою. Брак води змушував звертати серйозну увагу на пожежну безпеку міст, у яких раніше, якщо порівнювати з іншими містами, думи почали страхувати будівлі. Екологічна загроза через поширення хвороб змушувала міські органи боротися з епідеміями, а тому досить оперативно вирішувалися питання забезпечення ліками через розвинуту мережу аптек. Сімферопольська міська дума успішно вела боротьбу з чумою в 1812–1813 рр.[165] Що ж до міської забудови у Сімферополі, Євпаторії, Карасубазарі, Бахчисараї, можна припустити, й у інших містах, то тут міські органи влади були безсилі. Обтяжені постоєвою повинністю мешканці перестали будуватися, а тулилися у власних лавках аби не приймати військових постояльців[166].

Бердянський порт отримав статус міста лише 1841 р. З цього приводу на клопотання генерал-губернатора було видано указ Сенату, за яким місто формувало власне міське врядування – ратушу, яка вела одночасно господарські і судові справи. На перших порах її канцелярія утримувалася державним коштом, до часу накопичення містом власних статків[167]. 1850 р. таврійський губернатор, звітуючи перед імператором про стан увіреної йому губернії, визначив, що ратуша у Бердянську справила на нього позитивне враження. Вона виконувала покладені на неї повноваженнями завдяки активній діяльності міського голови, купця Кобизєва[168]. До особливостей формування міських органів у Таврійській губернії варто віднести й те, що часто ратуші очолювали міщани, а не купці, як це було властиво іншим містам[169]. Після ліквідації 1866 р. магістратів і ратуш запроваджувалося спрощене міське управління, зокрема Ялтинське і Старо-Кримське було відкрито 1867 р.

Для колонізації Півдня Російська імперія змушена була залучати інші народи, суспільно-економічний рівень яких був вищий від неї самої. Це змушувало вдаватися до запозичення європейського досвіду врядування, використовувати напрацьовані практики управління, які потім застосовувались до власних підданих, транзитом поширюючись на внутрішні та на

---

[165] *Маркевич А.* К столетию Отечественной войны. Таврическая губерния в связи с эпохой 1806–1814 гг.: ист. очерк // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – 1913. – № 49. – С. 51.

[166] *Середонин С.М.* Указ. соч. – С. 301.

[167] ПСЗ РИ. – 2-е собр. – Т. 16. – Отд. 1. – № 14141.

[168] РГИА, ф. 1281, оп. 5, д. 52, л. 7.

[169] *Анисимова А.С.* Указ. соч. – С. 167.

інші набуті імперією території. Тут вона забезпечувала гнучке керування з багатостороннім обміном і засновувала міські установи, лише притримуючись внутрішньої моделі державних інституцій. Змушували її до відступу природно-кліматичні фактори, етнічний склад населення, рівень його соціально-економічного розвитку, які вплинули на темпи заснування міських органів, їх діяльність та кадровий склад.

Міські станові органи влади

Крім загальних міських органів Катерина II вважала за доцільне створити станові, які б опікувалися ремісниками, міщанами і купцями. Для перших було укладене ремісниче положення, за яким у містах створювалися цехи, і якими керували управи на чолі з виборними старшиною і товаришами. Питання виборів, розмірів вступних, соціальної підтримки з'ясовувалися на зібранні майстрів, яке ставало розпорядчим, а управа уподібнювалася до виконавчого органу цехового товариства. Оскільки місто мало й по десятку цехів, то керівництво ними здійснювала реміснича управа. Тож структура влади для ремісників передбачалася такою. Щороку цехи вибирали ремісничого голову, якого, як і товаришів, на посаді схвалювали міські органи. До створення цехів на приєднаних землях імператриця приступила з Слобідської України. В інструкції 1766 р. йшлося про виявлення усіх майстрових та заснування цехів згідно з ремеслами, котрими ті володіли. Відтоді цеховий устрій надійно прижився у містах краю, оскільки у одному лише Харкові на 1837 р. було 16 цехів[170]. У містах Гетьманщини задовго до ліквідації її державності цехів у кожному місті було немало, й вони зберігали магдебурзькі традиції, керувалися статутами, схваленими магістратами, королем, а то й козацькою адміністрацією[171]. Кожний цех мав уряд у складі обраного на

---

[170] *Багалей Д.И., Миллер Д.П.* Указ. соч. – Т. 2. – С. 164, 541.

[171] *Шафонский А.* Черниговского наместничества топографское описание – К., 1851. – С. 294–297. Навіть у невеличких Літках ще 1770 р. було сім цехів (ковалів, бондарів, римарів, мельників, теслярів, пильщиків, музик) (*Клименко П.* Матеріали до історії цехів м. Літок на Чернігівщині // Записки історично-філологічного відділу. – К., 1928. – Кн. 18. – С. 212), а у Полтаві – десять, з ширшою від Літок ремісничою палітрою, як-от: кравці, різники, шевці, гончарі, ткачі (*Коваленко О.* Ремісничі цехи м. Полтави XVIII ст. // Краєзнавство. – 2010. – № 1–2. – С. 130–131). У Києві другої половини XVIII діяло 15 цехів, в яких було об'єднано однакові або близькі за фахом ремісники, котрих було звільнено від військових походів, натомість вони повинні були захищати власне місто (*Лазаревська К.* Київські цехи в другій половині XVIII та на початку XIX віку // Київ та його околиці в історії і пам'ятках. – К., 1926. – С. 282–285).

рік цехмістра, братчиків із дорадчими повноваженнями, а також ключника і писаря.

Міста Південно-Західного краю, як і Гетьманщини, також не потребували спеціального створення цехів. Імперія відразу зауважила своєрідність містечок, які засновувалися аби приносити статки магнатам, як визначив ще свого часу Макс Вебер[172]. Там переважала цехова організація праці, що існувала з річпосполитських часів[173]. Упродовж першої половини XIX ст. цехи поступово занепадали, їх нерідко ліквідовували власники міст, а утвердившись у цьому регіоні, до них почала уважно придивлятися адміністрація. Чиновник Подільського губернського статистичного комітету А. Дем'яненко дійшов висновку про «застій»: ремісничі товари не брали участі у торгівлі, а виготовлялися для потреб незаможного й невимогливого населення. Ремісники, здебільшого євреї, малописьменні, не вдосконалюють ремесла і не прагнуть до освіти, що її намагається дати уряд[174]. У новозаснованих містах на півдні та південному сході, які не знали традицій магдебурзького права, ремісничі управи впроваджувалися за російським взірцем, хоча й не відразу після входження цих земель до складу імперії. Розпочалося все з Одеси, де міська громада не поділялася на ремісників і до цехів могли записуватися як міщани, так і особи інших станів[175]. Апполон Скальковський відзначав, що ремісників тут багато, і всі вони формуються не лише за професією, а й за походженням. Він нарахував 25 російських, єврейських і німецьких цехів, у яких працювало 1 тис. 290 майстрів і 2 тис. 336 підмайстрів. Їх вирізняла працелюбність, вправність, заможність, пристойні заробітки, власні будинки, крамниці, у яких вони торгують власним товаром, не відходячи від справи[176].

У Катеринославі на 1830-і рр. було зареєстровано 8 цехів на чолі зі старшинами (срібний, кравецький, шевський, теслярський, розпилювальний, ковальський, мулярський). Чисельність ремісників суттєво збільшилася після закриття в 1837 р. Катеринославської суконної казенної

---

[172] *Вебер М.* Город. – Петроград, 1923. – С. 106.

[173] Див. також: *Петренко О.С.* Цеховий устрій приватних міст і містечок Східного Поділля // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2007. – Вип. II. – С. 127–136.

[174] Статистические сведения о Подольской губернии за 1862, 1863 и 1864 гг. – Каменец-Подольский, 1865. – С. 36.

[175] *Пажитнов К.А.* Проблема ремесленных цехов в законодательстве русского абсолютизма. – М., 1952. – С. 186.

[176] *Скальковский А.* Опыт о торговых и промышленных силах Одессы. – Одесса, 1839. – С. 39–40.

фабрики, коли близько 2,5 тис. її робітників повернулися до колишньої цехової праці[177].

1852 р. губернські правління отримали з центру розпорядження зібрати дані про стан ремесел у кожному місті. Унаслідок було ухвалено рішення, що лише у містах із розвинутими ремеслами цехи функціонуватимуть згідно з ремісничим статутом. У разі незначного розвитку ремесел та малого числа ремісників ті переходять на спрощене управління, унаслідок цього цехи й цехові управи ліквідовувалися і ремісниче управа опікувалася кожним ремісником окремо. Очолювали її старшина та двоє товаришів, які обиралися ремісничим сходом на три роки[178]. Реформа цехового устрою пройшла тоді по 736 містам імперії, з яких цехи залишалися в 76, спрощене управління запроваджувалося в 635-ти[179]. Уведення на Правобережжі спрощеного ремісничого управління супроводжувалося ще одним заходом – переписом євреїв і створенням неремісничих єврейських цехів на основі висновку Державної ради від 16 квітня 1852 р.[180] Підготовлені «Правила про особливі єврейські цехи», стали законом для формування цехів із мостовиків, землекопів, штукатурів, садівників, фурманів, домашньої прислуги та інших занять євреїв, робота яких не потребувала майстерності. Вони також перебували у віданні ремісничої управи[181]. Держава прагнула сформувати нову категорію платників податків, включаючи до неї євреїв-різноробочих.

Якщо спробувати уніфікувати повноваження цехових і ремісничих управ, то їх можна звести до фіскально-облікових, контролю за фаховістю, соціальної підтримки, а також дотримання культури поведінки і спілкування. Фіскально-облікові повноваження забезпечували первинний облік всіх ремісників міста. Аби не загубився жоден платник податку управа передавала списки ремісників до загальноміських органів для укладання ревізьких реєстрів, згідно з якими справлялися платежі. Контроль за фаховістю здійснювався шляхом об'єднання ремісників за видом ремесел, проведенням іспитів на майстерність, забороною займатися виготовленням товарів у разі низької їх якості. Соціальна підтримка

---

[177] Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1864 год. – Екатеринослав, 1864. – С. 165; Прибавление к адрес-календарю. – С. 22.

[178] ПСЗ РИ. – 2-е. собр. – Т. 27. – Отд. 1. – № 26171; Там же. – Отд. 2: Приложение к статье 490. – С. 74; Сборник узаконений, правительственных и судебных разъяснений о мещанских и ремесленных управлениях / Сост. М.И. Мыш. – СПб., 1887. – С. 441.

[179] *Варадинов Н.В.* Указ. соч. – Ч. 3. – Кн. 3. – СПб., 1862. – С. 686.

[180] ПСЗ РИ. – 2-е собр. – Т. 27. – Отд. 1. – № 26171.

[181] Там же.

ремісникам та їх родинам здійснювалася у випадку втрати працездатності та у старості. Її отримували і діти-сироти. Зводилася вона до спорудження богаділень, шкіл для початкової та фахової освіти, надання коштів на лікування. Серед них позичково-ощадні каси, які виручали ремісників на час непередбачуваних витрат. Етика взаємовідносин між ремісниками, між ремісниками і замовниками досягалася дисциплінуванням їх поведінки, за недотримання якої уводилася ціла система штрафів.

На відміну від ремісничих міщанські управи почали засновувати дещо пізніше, і це пов'язувалося з тим, що міщани, за жалуваною грамотою містам входили до складу загальної міської громади. Оригінальною виявилася спроба харківських міщан у 1812 р. (54 особи), які, на вимогу верховної влади, хай і з запізненням, проте все ж відокремилися від ремісників та купців, створивши власну громаду. І відтоді розкладка податків, визначення їх розмірів, призначення громадських витрат, набір рекрутів – перейшли з відання магістрату до думи, оскільки за першими зберігалася лише компетенція судової влади. Перебуваючи у підпорядкуванні думи міщанська управа не раз виділяла своїх представників, аби ті як помічники гласних виконували їхні доручення у сфері міського господарства. Так було 1840 р., коли у Харкові розпочалося будівництво мостів і замощення шляхів[182]. Така активність міщан посприяла заснуванню там ще 1835 р. міщанської управи, яка без змін проіснувала до 1917 р. В Одесі міщанська управа почала функціонувати з 1828 р. До неї обиралося 11 членів, які представляли і відстоювали інтереси кількох етнічних громад: росіян, болгар, німців та євреїв. Із набуттям чинності міського положення 1863 р. структуру Одеської міщанської управи було суттєво вдосконалено. Лише на перших порах залишався колишній поділ міщан за дільницями міста, в яких управи містилися у спеціально відведених будинках, де відбувалися їх збори. 1867 р. за пропозицією одеської міщанської громади, підтриманої рішенням Державної ради, було внесено зміни до положення про громадське управління Одеси, зокрема про чисельність і порядок призначення членів міщанської управи. Оскільки її утримання визнавалося затратним, число членів було зменшено до чотирьох (троє – від християн, один – від юдеїв). Їх знову ж таки мали обирати, проте вже міщанські уповноважені. У цьому разі одесити запозичували досвід обох російських столиць. Дозволялося, якби того забажали міщани, обирати крім них власних дільничних старост. Членів міщанських управ на посаді схвалював на три роки генерал-губернатор[183].

---

[182] *Багалей Д.И., Миллер Д.П.* Указ. соч. – Т. 2. – С. 261, 310.

[183] ПСЗ РИ. – 2-е собр. – Т. 42. – Отд. 1. – № 44365.

Одеська міщанська громада, на відміну від інших, через свою чисельність надовго залишалася складнішою як за впорядкуванням, так і структурою. Міщанській управі підпорядковувалися старости з помічниками й рекрутськими старостами[184]. Крім старшини, вона мала у своєму складі двох товаришів, двох членів управи, діловода, а також трьох столоначальників, бухгалтера і його помічника[185]. Натомість у Полтаві міська громада, що об'єднувала купців, міщан та ремісників, так і не створила окремої міщанської управи, хоча міщани, якщо йти за дослідженням І. Павловського, обирали до міської думи представників від свого стану. Більше того, 1816 р. міщанина І. Михайловського було обрано головою думи, що стало чи не єдиним випадком в історії міського управління Полтави[186]. Вперше про міщанського старосту історик згадав лише тоді, коли йшлося про вибори міського голови Полтави у 1841 р.[187]

До створення купецьких управ верховна влада приступила у 1840-х роках, коли намагалася реформувати управління Санкт-Петербургом й в 1860-х – Москвою. 1863 р. купецька управа засновувалась і в Одесі. Передбачалося, що за структурою вона уподібнюватиметься іншим становим управам. Купецьке зібрання названих міст обирало осіб чисельністю до 100 чоловік, які своєю чергою формували управу у складі старшини, його товариша, по два члени і кількох засідателів. Всі вони на посаді схвалювалися адміністрацією і виконували свої повноваження впродовж 3–4 років. При купецькому зібранні могли діяти різноманітні комісії, як-от фінансова, ревізійна, ювілейна. Зібрання виборних, як розпорядчого органу, визначало гласних до загальної міської думи, членів купецької управи, гільдійських старост, а також членів комерційного і сирітського суду. При управі функціонувала канцелярія, де документувалася її діяльність щодо розмірів капіталів, маєтностей, торгових домів, виборів та благодійництва. При управах служили міський оцінщик, архітектор, юрисконсульт, а також колегіальні органи такі як рада допоміжної каси, касові комітети. Управи підпорядковувалися міським думам і займалися маєтностями купців, господарськими, навчальними і

---

[184] Военное обозрение Одесского военного округа. – Одесса, 1871. – С. 461.

[185] Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1915 год. – Одесса, 1915. – С. 106–107.

[186] *Павловский И.Ф.* Полтава в XIX столетии (Очерки по архивным данным, с рисунками) // Киевская старина. – 1905. – Кн. 11/12. – С. 253.

[187] *Его же.* Полтава: Исторический очерк… – С. 287.

благодійними установами, видачею документів на право торгівлі і заняття промислами, а також справлянням мит, обліком купецького стану[188].

Отож підсумовуючи, можна констатувати, що російській державі знадобилося близько 75-ти років аби забезпечити імперську уніфікацію в організації влади в містах тих територій, які були приєднані в кінці XVIII ст. Оглядаючись на європейські зразки верховна влада намагалась створювати подібні за формою міські органи влади. Однак участь містян у керівництві міськими справами різко відрізнялась від європейських міст. Для міст Російської імперії характерним було централізоване управління з незначною долею участі виборних посадовців. Міське господарство контролювалось державними органами і було повністю залежним від державного фінансування.

[188] *Дьячкова М.П.* Купеческая управа // Государственность России: Словарь-справочник. – М., 1990. – Кн. 2 (Д–К). – С. 437–438.

Валентина Шандра,
Юрій Глизь

ПІСЛЯРЕФОРМЕНИЙ ПЕРІОД: 1870–1914 рр.

Нові органи міської влади, їх повноваження

Процеси урбанізації, індустріалізації, поширення освіти змінювали промисловість, торгівлю, транспорт і технології й супроводжувалися появою ділової еліти, яка прагнула брати участь в управлінні містами. Вона готова була відповідати за розвиток міст, долати їх занедбаність та творити сприятливий для повсякденного проживання міський простір. Верховна влада розуміла, що без залучення місцевих фінансів як і соціально зацікавлених діячів, не вдасться модернізувати міста. Слід було зважитися і надати міській владі самостійність, створивши муніципальні органи, забезпечивши їх законами, за якими б держава визначала і контролювала їх діяльність. Підготовка до реформи, її втілення знову виявили цілу низку регіональної специфіки. Припізнення міської реформи, якщо порівнювати з відміною кріпацтва, судовою та земською, спричинила відсутність чіткої моделі, на яку можна було б орієнтуватися в доіндустріальний час при нерівномірному розвитку міст. Спершу реформатори дотримувалися громадської теорії самоврядування, яку невдовзі замінила державницька і вже вона була покладена в основу міського положення 1892 р. Не в останню чергу затримувала реформування малодохідність міст, адже далеко не всі з них мали кошти на розвиток власного господарства.

До зміни керування містами Міністерство внутрішніх справ готувалося ще з 1840-х років, розпочавши цілий цикл заходів для виявлення інвентарів нерухомої власності 396 міст імперії. Внаслідок перевірок констатувалося: катерининське положення не до кінця враховувало локальну своєрідність міст, господарський побут і громадське співжиття, їх поліетнічний склад та соціальні проблеми. За великим рахунком, верховній владі так і не вдалося до кінця забезпечити розподіл владних повноважень у діяльності міських органів влади. Завершальне відділення судових справ від господарських відбулося, коли 13 квітня 1866 р. верховна влада підготувала правила, за якими ліквідовувалися магістрати і ратуші, оскільки розпочалося запровадження судових статутів 1864 р.[1]

---

[1] ПСЗ РИ. – 2-е собр. – Т. 41. – Отд. 1. – № 43183.

До реформи було залучено чиновників Другого відділення Власної й. і. в. канцелярії, Державної ради, міністерств юстиції і фінансів, які побували на заході і які, звіряючись із практиками європейських міст, укладали вітчизняне законодавство[2]. В обговоренні проекту брали участь практично усі державні інституції. Обмін думками підтвердив різне розуміння механізмів міського реформування, а тому їх мала якщо не ліквідувати, то узгодити урядова комісія, до якої в якості експертів увійшли міський голова Одеси Микола Новосельський і Харкова – Микола Шатунов[3]. Суттєво було доопрацьовано положення 1870 р. про майнові права міст та їхній захист. Конкретизовано повноваження і склад міської громади. До вже звичної соціальної конфігурації додавалися «вольні люди» у західних містах та робочі. Йшлося також про чітке окреслення прав і обов'язків міських дум і управ, як органів взаємодії[4]. У порівнянні з минулою реформою муніципальні органи наділялися розпорядчою і виконавчою владою з чітким розподілом повноважень, відступом від станового підходу і переходом до всестанового. Переглядалися виборчі процедури з тим, щоб завдяки майновому цензу до влади прийшли забезпечені містяни, здатні вкладати власні кошти у розвиток його інфраструктури, та ті, що розумілися на його господарстві. Для унезалежнення від державних структур виборчого права позбавлялися чиновники. Валерія Нардова зауважила ще й представництво, запозичене з європейського муніципального ладу, адже у виборах брали участь представники від усього міського населення[5]. Блер Рубл виділив існування муніципальних підприємств, котрі приносили статки, що суттєво зменшувало залежність міст від центру[6].

Відразу постало питання, чи потрібно Одесі нове положення, оскільки вона мала власне 1863 р. Йшлося про те, чи варто створювати присутствіє з міських справ, оскільки у місті господарював градоначальник. Подібні питання стосувалися Керчі, Миколаєва, Таганрогу з градоначальницькою

---

[2] Материалы, относящиеся до нового общественного устройства в городах империи. – СПб., 1877. – Т. 1. – С. IX, XI.

[3] Для прикладу, вкажемо на два поняття: «благоустройство и благосостояние». Перше означало освітлення, планова забудова, облаштування тротуарів, стічних труб, дотримання чистоти на вулицях. Інше – передбачало забезпечення продуктами і водою (Материалы, относящиеся до нового общественного устройства… – Т. 3. – С. 204).

[4] Приложение к положению о городском общественном управлении и хозяйстве // Материалы, относящиеся до нового общественного устройства… – Т. 3. – С. 177.

[5] *Нардова В.А.* Городское самоуправление в России после реформы 1870 г // Великие реформы в России. 1856–1874: Сборник / Под ред. Л.Г. Захаровой, Б. Эклофа, Дж. Бушнелла. – М., 1992. – С. 222.

[6] *Рубл Б.* Вказ. праця. – С. 104.

формою управління[7]. Враховувалась думка Одеської думи, яка висловилась за присутствіє, яке очолював градоначальник, а до його складу увійшли голова комерційного суду, начальник митного округу, прокурор окружного суду, голови з'їзду мирових суддів, повітової земської управи і думи[8]. Оскільки дума сумнівалася щодо успішності виборів серед численної третьої категорії виборців, тому відразу перейшла на дільниці. Обумовлено спільні постанови з начальником порту, адже порт служив джерелом торгівлі у місті. І хоча генерал-губернатор Павло Коцеба заперечував, урядова комісія прийняла пропозицію думи, яка аргументовано доводила, що порт відіграє велику роль, а тому важливо узгоджувати з ним усі міські заходи. Визначено також участь купецької управи при обговоренні питань, пов'язаних із дотриманням Торгового статуту. Голову Одеської думи та його заступника, як і губернського міста, схвалював міністр внутрішніх справ. Крім кадрового питання йшлося про те, що і її секретар користується правами державної служби як і міські секретарі інших губернських міст. Таким же правом наділялися інженери, архітектори, наглядачі міських будов, сподіваючись, що це гарантуватиме професійне виконання ними своїх обов'язків[9].

Запровадження міської реформи 1870 р. відбувалося поступово з урахуванням розвитку міст, їх статками та соціоетнічним складом містян. Щодо українських територій, то вона була впроваджена у 128 містах і семи посадах. Ці дані навів Василь Горбачов внаслідок детального опрацювання фонду Господарського департаменту Міністерства внутрішніх справ. Він же спростував думку, що реформа уводилася у всіх містах, тоді як 25 міст вона не торкнулася та уточнив її тривалість – понад 14 років. Протягом першого чотириріччя під її чинність потрапило 91 місто Наддніпрянської України[10]. Юрій Нікітін для Лівобережної і Слобідської України визначив її поширення десятиріччям[11]. Пізніше вона запроваджувалася у Таврійській і зовсім згодом у Південно-Західному краї.

---

[7] ПСЗ РИ. – 2-е собр. – Т. 45. – Отд. 1. – № 48498.

[8] Материалы, относящиеся до нового общественного устройства… – Т. 4. – С. 275, 279.

[9] Там же. – С. 290, 348, 383, 391.

[10] *Горбачев В.П.* Указ. соч. – С. 35.

[11] *Нікітін Ю.О.* Пореформені міста Полтавської, Харківської та Чернігівської губернії у другій половині XIX ст.: історичні аспекти самоврядування. – Вінниця, 2014. – С. 100.

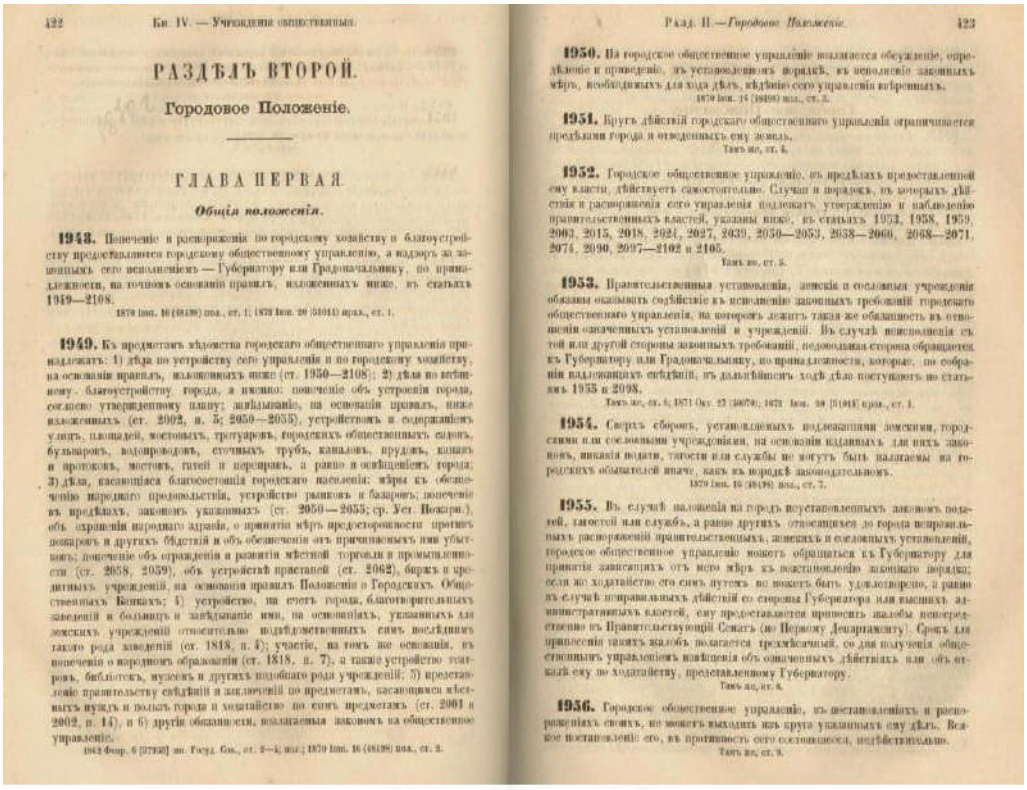

422 Кн. IV. — Учрежденія общественныя.

РАЗДѢЛЪ ВТОРОЙ.

Городовое Положеніе.

ГЛАВА ПЕРВАЯ.

Общія положенія.

1948. Попеченіе и распоряженія по городскому хозяйству и благоустройству предоставляются городскому общественному управленію, а надзоръ за лицами, сего исполненіемъ — Губернатору или Градоначальнику, по принадлежности, на точномъ основаніи правилъ, изложенныхъ ниже, въ статьяхъ 1949—2108.

1870 Іюн. 16 (48436) пол., ст. 1; 1870 Іюн. 26 (51044) прав., ст. 1.

1949. Къ предметамъ вѣдомства городского общественнаго управленія принадлежатъ: 1) дѣла по устройству сего управленія и по городскому хозяйству, на основаніи правилъ, изложенныхъ ниже (ст. 1950—2108); 2) дѣла по вопросамъ благоустройству города, а именно: попеченіе объ устройствѣ города, согласно утвержденному плану; заимствованіе, на основаніи правилъ, ниже изложенныхъ (ст. 2002, п. 5; 2050—2055), устройствомъ и содержаніемъ улицъ, площадей, мостовыхъ, тротуаровъ, городскихъ общественныхъ садовъ, бульваровъ, водопроводовъ, сточныхъ трубъ, каналовъ, прудовъ, канавъ и протоковъ, мостовъ, гатей и переправъ, а равно и освѣщеніемъ города; 3) дѣла, касающіяся благосостоянія городского населенія: мѣры къ обезпеченію народного продовольствія, устройство рынковъ и базаровъ; попеченіе въ предѣлахъ, закономъ указанныхъ (ст. 2050—2055; ср. Уст. Пожарн.), объ охраненіи народного здравія, о принятіи мѣръ предосторожности противъ пожаровъ и другихъ бѣдствій и объ обезпеченіи отъ причиняемыхъ ими убытковъ; попеченіе объ огражденіи и развитіи мѣстной торговли и промышленности (ст. 2058, 2059), объ устройствѣ пристаней (ст. 2062), биржъ и кредитныхъ учрежденій, на основаніи правилъ Положенія о Городскихъ Общественныхъ Банкахъ; 4) устройство, на счетъ города, благотворительныхъ заведеній и больницъ и завѣдываніе ими, на основаніяхъ, указанныхъ для земскихъ учрежденій относительно подвѣдомственныхъ симъ послѣднимъ такого рода заведеній (ст. 1818, п. 4); участіе, на томъ же основаніи, въ попеченіи о народномъ образованіи (ст. 1818, п. 7), а также устройство театровъ, библіотекъ, музеевъ и другихъ подобнаго рода учрежденій; 5) представленіе правительству свѣдѣній и заключеній по предметамъ, касающимся мѣстныхъ нуждъ и пользъ города и хозяйство по симъ предметамъ (ст. 2001 и 2002, п. 14); и 6) другія обязанности, возлагаемыя закономъ на общественное управленіе.

1863 Февр. 6 (37953) зак. Госуд. Сов., ст. 2—4; вош.: 1870 Іюн. 16 (48436) пол., ст. 2.

Разд. II.—*Городовое Положеніе.* 423

1950. На городское общественное управленіе возлагается обсужденіе, опредѣленіе и приведеніе, въ установленномъ порядкѣ, въ исполненіе законныхъ мѣръ, необходимыхъ для хода дѣлъ, вѣдѣнію сего управленія подвѣренныхъ.

1870 Іюн. 16 (48436) пол., ст. 3.

1951. Кругъ дѣйствій городского общественнаго управленія ограничивается предѣлами города и отведенныхъ ему земель.

Тамъ же, ст. 4.

1952. Городское общественное управленіе, въ предѣлахъ предоставленной ему власти, дѣйствуетъ самостоятельно. Случаи и порядокъ, въ которыхъ дѣйствія и распоряженія сего управленія подлежатъ утвержденію и наблюденію правительственныхъ властей, указаны ниже, въ статьяхъ 1953, 1958, 1959, 2003, 2015, 2018, 2024, 2027, 2039, 2050—2055, 2058—2060, 2068—2071, 2075, 2090, 2097—2102 и 2105.

Тамъ же, ст. 5.

1953. Правительственныя установленія, земскія и сословныя учрежденія обязаны оказывать содѣйствіе къ исполненію законныхъ требованій городского общественнаго управленія, на которомъ лежитъ такая же обязанность въ отношеніи означенныхъ установленій и учрежденій. Въ случаѣ неисполненія съ той или другой стороны законныхъ требованій, недовольная сторона обращается къ Губернатору или Градоначальнику, по принадлежности, которые, по собраніи надлежащихъ свѣдѣній, въ дальнѣйшемъ ходѣ дѣло поступаютъ по статьямъ 1955 и 2098.

Тамъ же, ст. 6; 1871 Окт. 22 (50670); 1871 Іюн. 30 (51043) прав., ст. 1.

1954. Сборъ сборовъ, установленныхъ подлежащими земскими, городскими или сословными учрежденіями, на основаніи коданныхъ для нихъ законовъ, никакія подати, тягости или службы не могутъ быть налагаемы на городскихъ обывателей иначе, какъ въ порядкѣ законодательномъ.

1870 Іюн. 16 (48436) пол., ст. 7.

1955. Въ случаѣ наложенія на городъ неустановленныхъ закономъ податей, тягостей или службъ, а равно другихъ относящихся до города неправильныхъ распоряженій правительственныхъ, земскихъ и сословныхъ установленій, городское общественное управленіе можетъ обращаться къ Губернатору для принятія зависящихъ отъ него мѣръ къ постановленію законнаго порядка; если же ходатайство его симъ путемъ не можетъ быть удовлетворено, а равно въ случаѣ неправильныхъ дѣйствій со стороны Губернатора или высшихъ административныхъ властей, ему предоставляется приносить жалобы непосредственно въ Правительствующій Сенатъ (по Первому Департаменту). Срокъ для принесенія такихъ жалобъ полагается трехмѣсячный, со дня полученія общественнымъ управленіемъ извѣщенія объ означенныхъ дѣйствіяхъ или объ отказѣ ему по ходатайству, представленному Губернатору.

Тамъ же, ст. 8.

1956. Городское общественное управленіе, въ постановленіяхъ и распоряженіяхъ своихъ, не можетъ выходить изъ круга указанныхъ ему дѣлъ. Всякое постановленіе его, въ противность сего состоявшееся, недѣйствительно.

Тамъ же, ст. 9.

Текст "Міського Положення" 1870 р.

Аби реформа принесла бажане верховна влада законом від 16 червня 1870 р. створювала нові органи міської влади з самоврядними повноваженнями – дбати про благоустрій міст. Вони отримали право формувати міський бюджет, у наповненні якого вирішальну роль мали відіграти не лише місцеві податки, а й муніципальні підприємства. Адже попередні думи зосереджувалися, в основному, на справлянні податків та займалися виконанням державних повинностей. Тепер же на перший план вийшли муніципальні завдання. Гласними дум повинні були стати активні містяни, з дворічним часом постійного мешкання у місті, матеріально забезпечені, яким громада довіряла владу і кошти. Шляхом обговорення вони приймали рішення, а їх втілення покладалося на управи. Реалізація міської реформи виявила суттєві локальні особливості, які спричинили відступи від основного положення 1870 р., і серед них міста Таврії та Південно-Західного краю. Вже 1873 р. Державна рада прийняла закон про склад міських дум у містах Таврійської губернії, у яких переважали нехристияни, а говорячи «несуконною» мовою російського законодавства, кримськотатарські міщани. У разі необрання ⅔ гласних із християн

питання вирішував губернатор, узгоджуючи своє рішення з міністром. Цю ситуацію зауважив Василь Горбачов, проте зіслався лише на архівні документи, й тому складається помилкове враження, що ця пропозиція не набула чинності[12].

До особливостей лівобережних і слобідських міст варто віднести й небажання деяких міських громад запроваджувати нові органи, а тому ті уводилися губернаторами і міністерствами без клопотання громад, зокрема в Харківській губернії таких було 11 міст, у Полтавській – 2. Спричинили це явище селяни, які становили більшість жителів міст і котрі вже звільнилися від кріпацтва, а тому відмовлялися переходити у категорію міщан[13].

Міське управління в Південно-Західному краї: особливості

Специфіка запровадження положення 1870 р. у західних містах імперії вимагає говорити про неї окремо. Тим більше, що для них було схвалено Олександром II новий закон як висновок Державної ради від 29 квітня 1875 р. Визнано, що відтермінування положення 1870 р. є наслідком політичного становища краю. До набуття чинності цього висновку його текст також було піддано суттєвому обговоренню на різних рівнях державної влади, під час якого окреслювалася специфіка західних міст. Генерал-губернатори і губернатори називали особливості, котрі, на їх переконання, затримували запровадження тут громадського управління. Першим висловився віленський генерал-губернатор О.Л. Потапов, пропозиції якого полягали у допущенні до участі в громадському управлінні наймачів квартир, бо без них не досягнути потрібного числа росіян, які б володіли власністю, як однією з важливих умов участі у виборах. Варто наділити виборчим правом чиновників і доручити генерал-губернаторові позбавляти виборчого права політично-неблагонадійних осіб та схвалювати на посадах міських голів, гласних та секретарів. Проте жодних його пропозицій міністерство не прийняло, зате київський генерал-губернатор О. Дондуков-Корсаков активно включився в обговорення і у своїх міркуваннях був переконаний, що положення 1870 р. має запроваджуватися у «його» краї для певної категорії міст відразу і назавжди, оскільки винятковість місцевих умов незабаром зникне. Пропозиція «в виде опыта» його не влаштувала, оскільки особливе становище Південно-Західного краю невдовзі буде відмінено. Однак, зважаючи на неоднаковість населення «по духу і релігії», на переважання серед

[12] ПСЗ РИ. – 2-е собр. – Т. 48. – Отд. 2. – № 52811; *Горбачев В.П.* Указ. соч. – С. 37.
[13] *Горбачев В.П.* Указ. соч. – С. 40.

міських жителів євреїв і поляків, не варто, на його думку, останніх наділяти широкими правами громадського управління. Він вважав, що краще буде укласти для західних міст окреме положення, в цьому разі його не буде опротестовувати населення і воно не провокуватиме міжетнічних конфліктів. Варто відразу обмежити виборчі права євреїв і поляків, зокрема, заборонити їм обіймати посади голови і секретаря, а число гласних єврейського і польського походження не мало б перевищувати ⅓ їх складу[14]. У разі обрання неблагонадійного кандидата на посаду міського голови, його кандидатуру генерал-губернатор матиме право не схвалити.

Зацікавлення держави викликали приватні міста і містечка, жителі яких підпорядковувалися думі найбільшого серед них міста. Як-от, наприклад, Новоград-Волинська міська дума займалася справами як громадськими, так і становими кількох повітових міст, переважно приватних, зокрема Заслава, Острогу, Старокостянтинова і Рівного, у яких не було міських дум. Там міські статки за землі й інші оброчні статті належали власнику, йому ж надходили усі міські статки. Самі ж ці міста і містечка не мали спільного комунального господарства й створити таке державі найближчим часом вряд чи вдасться, враховуючи невнормовані відносини між власником міста і його жителями. Аби позиція генерал-губернатора стала зрозумілою у центрі, він роз'яснював, що приватні містечка тривалий час перебували у іншій державі, Речі Посполитій, і увібрали у себе її традиції, які суттєво відрізняються від російського міста. Там сформувалися громадські, господарські і правові відносини під впливом іншої історичної стратегії й вони все ще продовжують зберігати залишки магдебурзького права[15]. Думка губернаторів також була запитана, подільський рекомендував поділити містечка на дві категорії, із міським і сільським населенням, ті, де переважають міщани, оголосити містами, а де селяни – зарахувати до сільських поселень. Його підтримував волинський губернатор, котрий був ще більш категоричним. Він залишив би статус міста лише для Радзивілова, а решту – перевів би до сільських населених пунктів. Нехай верховну владу не дивує, що у містечках розвинута торгівля, вона нічим не відрізняється від сіл великоросійських губерній. Усі вони мали сільськогосподарський характер, а тому їх варто віднести до категорії сіл. Проте здійснити такий перехід буде важко, бо міщани вважали себе вищим станом, у порівнянні з

[14] Материалы, относящиеся до нового общественного устройства… – СПб., 1879. – Т. 5. – С. 143.

[15] Там же. – С. 42–43.

селянами і боляче сприйняли б цей перехід, адже у їхньому розумінні належати до міщан було куди престижніше, ніж до селян. Вони все ще зберігали пам'ять про магдебурзьке право, за яким колись жили і залишки якого можна відшукати у багатьох проявах місцевого життя[16]. Не можна гарантувати, що зміни в корпоративних міщанських правах не призведуть до протестів, якщо врахувати, що подушний податок із міщан було відмінено, а селяни все ще продовжували його сплачувати. Зарахування містечок до сільських волостей ускладнилося б ще й тим, що євреї сплачували збір із продажі кошерного м'яса, що давало великі прибутки, частина з яких витрачалася на духовне єврейське управління, на сплату свічкового і коробочного зборів та на земський збір. Традицію можна було б зламати, хоча створити нові зв'язки буде нелегко, а тому слід засновувати окремі громади: юдейські, християнські, котрі не можна змішувати з громадами селян-власників, адже майже четверта частина єврейського населення, хоча й мешкала у містах, але не була там прописана. Волинський губернатор також вважав, що варто вже визначитися з тими містечками, які, не мали власних дум, а підпорядковувалися думам повітових міст. У них міські статки від землі й інші оброчні статті перебували у власності того, кому містечко належить. Не має до них одного підходу й законодавча база, за якою одні належали до міських, інші – до сільських поселень. За Будівельним статутом деякі з них прирівнювалися до сіл і «деревень», інші мали власні міські поліцейські управління. Окремі з них сплачували мито за право торгівлі і промислів як міські поселення. До державної скарбниці вони сплачували такі ж податки, як міста і посади. Нелегким буде запровадження судових органів, адже волосний суд продовжував з'ясовувати справи за звичаєвим правом, а не за законом. Питання рекрутського набору також зависало в повітрі, й потребувало активного державного регулювання. Адже тільки-но оголошувався набір до війська всі міщани-євреї, годні до відбування служби, втікали із своїх рекрутських дільниць. І розкладка, і збирання податків, не задовольняла ні державу, ні самих міщан, бо недоїмки накопичувалися, а ті, хто долучалися до справляння податків, наживали собі пристойні статки. Натуральних повинностей жителі містечок не відбували, а тому їх вулиці були занедбані та брудні. Не доводиться говорити про будь-який порядок у видачі паспортів. Тож, на переконання губернатора, держава повинна була суттєво втрутитися і навести лад, заснувавши такі органи управління, які вона вже апробувала у містах великоросійських губерній. Звертав увагу верховної влади губернатор і на те, що у правобережних

[16] Там же. – С. 7, 8, 10–14, 40–43, 57–58.

містечках жителі не становлять самостійних громад. У тих, що належать власнику, проживають не лише міщани, а й селяни, які володіють земельними наділами, інші ж за право користуватися землею сплачують чинш, розміри і сплата якого не є усталеними. Ці містечка не мали спільного громадського господарства, й не володіють жодними статками. Всі доходи належать власнику містечка. Міські думи там займалися лише розкладанням і збиранням грошового податку, як державного, так і громадського та стежили за виконанням інших міських повинностей. Статки цих міст незначні, витрати переважали і ніхто не займався їх благоустроєм. Тільки після впорядкування відносин між власником і міськими жителями, внаслідок чого будуть з'ясовані джерела фінансування міських потреб і власника, можна говорити про запровадження головних вимог міського положення 1870 р. А доки вони мусять залишатися у віданні земських, поліцейських і станових установ, як і було раніше[17].

Київський губернатор, навпаки, аналізуючи ресурси міст і містечок у «його» губернії, висловився за необхідність впровадження у повітових містах і у зарахованих до них містечках громадського управління. Він виходив з того, що більшість їх жителів є купцями і міщанами, які приписані у містах, хоча й мешкають у містечках. Їх варто залишити у такому ж становищі. Він посилався на одеський досвід, коли міщани приміських околиць підлягають Одеській міщанській управі. І тут варто застосувати такі ж управлінські практики[18]. Що ж до приватновласницьких міст, то губернатор повертався до вже висловленої думки, що у них громадське управління не можна запровадити, доки не буде з'ясовано правових стосунків між жителями і власниками міст, відносини між якими все ще перебувають на середньовічному звичаєвому праві, а не на законі.

На основі цих даних генерал-губернатор визначив кілька категорій містечок в Південно-Західному краї. До першої він зарахував ті, які за числом жителів і розвитком промислів переважають або зрівнюються з повітовими містами, до яких приписані. До другої – віднесено нечисленні з переважанням «промислового класу євреїв» і які розташовані при залізницях і річкових сплавах, що надавало їм характеру міських поселень. І третю категорію склали ті, які були ними лише за назвою і у яких мешкали сільські люди і там було лише по кілька єврейських дворів. Вихід пропонувався такий: поселення з 500 дворами та з переважанням міського населення віднести до категорії міських поселень, а саме посадів

[17] Там же. – С. 60.
[18] Там же. – С. 62.

і запровадити у них громадське управління. Таких у краї налічувалося 18. До них було віднесено і два міста, Ржищів із важливою пристанню на Дніпрі і Волочиськ, на Жмеринській залізниці. Незалежно від них нове міське положення слід було поширити і на п'ять заштатних міст Подільської губернії, які вже були містами у Речі Посполитій, а саме: Хмільник, Сальниця, Бар, Стара Ушиця і Вербовець, котрі за числом мешканців переважали містечкову норму, мали власні землі і доходи. У них вже діяли міські органи і установи – ратуші, сирітські суди, квартирні комісії – котрі займалися господарством і громадськими справами. До цих критеріїв він ще додав і переважання російського населення[19]. Решту містечок варто віднести до категорії сіл і «деревень», в залежності від наявності храму і не вживати до них назви «містечко»[20]. І все ж, час запровадження положення 1870 р. у тих чи інших містах, а воно має бути поступовим, визначав генерал-губернатор[21].

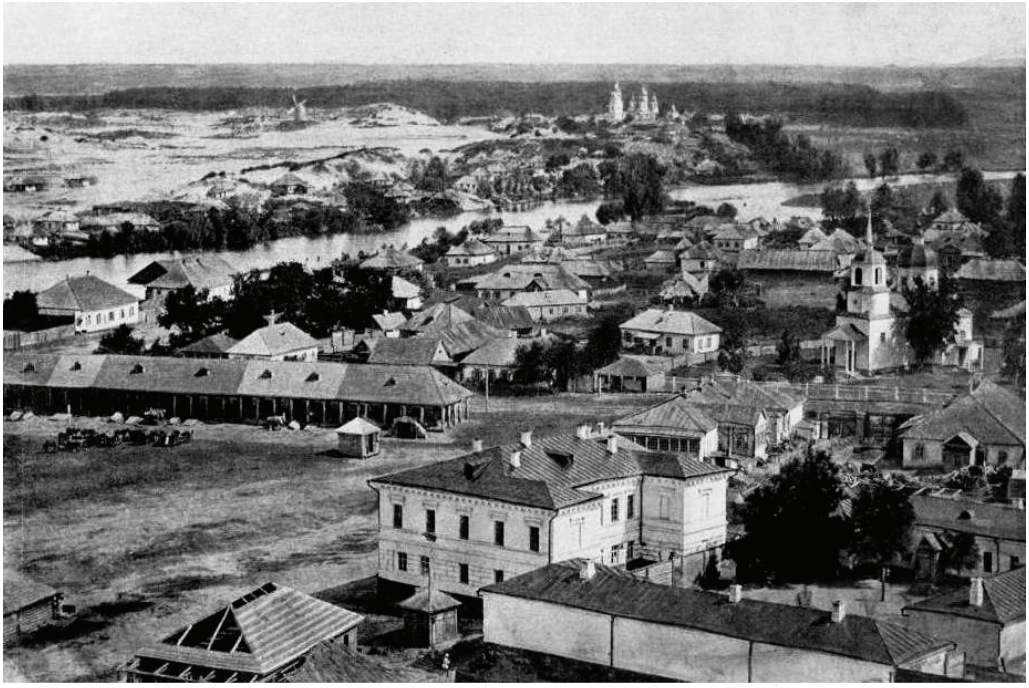

Чигирин, загальний вигляд (ілюстрація путівника 1902 р.)

[19] Там же. – С. 76.
[20] Там же. – С. 77.
[21] Там же. – С. 10–12, 15.

Після Києва громадське управління варто було б увести у Каневі, Черкасах і Чигирині, і тільки тому, що там переважало православне населення[22]. Цим містам належала міська нерухома власність, зокрема, орні землі, сінокоси і ліси, а також левади і займища, рибні озера та пором через Дніпро. Якщо говорити про Канів, то готівкові його кошти складали 10 тис. руб. Чигирин володів пасовищами, орними землями, рибними ловлями та мав суттєві кошти від каменоломної гори та від плати за користування мостом. Його статки також вимірювалися 10 тис. руб. Черкаси успішно користувалися орними землями, пасовищами, вигонами, поромом, які разом із промисловим збором становили 20 тис. руб. Тож ці міста були достатньо багаті, володіли запасним капіталом, а тому змогли б утримувати нову міську владу. І що суттєво, жителі цих міст самі звернулися про запровадження у них громадського управління. Біда лише в тому, що серед них було не так багато тих, хто міг керувати міським господарством, адже переважали бідні, неосвічені міщани і вряд чи управлінська самостійність принесе містам бажане впорядкування[23]. Аби наочно переконатися у справедливості губернаторських спостережень, були здійснені розрахунки власників нерухомості та їх соціоетнічне походження, адже держава, хоча й спиралася на думку генерал-губернатора, залишала за собою право прийняття остаточного рішення. Найбільші побоювання викликали юдеї, які окремо від християн сплачували податки, виконували повинності, утримували навчальні і благодійні заклади. Їм було дозволено записуватися як у спільні, так і у спеціально для них створені неремісничі цехи з окремим від християн керівництвом.

Надіслані з місць дані відкинули сумніви щодо недоцільності запровадження громадського управління, тим більше що пильний нагляд губернатора зможе припинити будь-які небажані для влади тенденції[24]. Згідно з положенням 1870 р. станові представництва і управління відмінялися й на перше місце виходив майновий інтерес. Інше питання, як вчинити з тими містечками, які були приписаними до Канева (Богуслав, Ржищів, Трипілля, Кагарлик, Козин, Корсунь, Стеблів, Таганча), до Чигирина (Златополь, Медведівка, Кам'янка, Телепин, Ставидло, Олександрівка) і до Черкас (Сміла, Межиріч, Городище, Мошни, Жаботин,

---

[22] У Каневі юдеї становили 35%, а католики – 0,8%; у Чигирині юдеї склали 31%, католики – 0,2%, в Черкасах – юдеїв – 25%, католиків – 0,3%. До того ж враховувалася кількість нерухомої власності у володінні представників усіх цих етносів (Материалы, относящиеся до нового общественного устройства… – Т. 5. – С. 77–79).

[23] Материалы, относящиеся до нового общественного устройства… – Т. 5. – С. 121.

[24] Там же. – С. 122.

Ротмистрівка, В'язова). Адже згідно з положенням 1870 р. повноваження думи не поширювалися за межі міста, а тому від керівництва ними Канів, Чигирин і Черкаси усувалися[25]. Виявилося, що у приписних містечках переважало селянське населення, значним було число євреїв, розвинуті міські промисли. Врешті-решт, було прийнято рішення про переведення в категорію посадів такі міста, як Ржищів, Чорнобиль, Махнівка, Тальне, Біла Церква, Богуслав, Сміла, Златопіль в Київській губернії; Чуднів, Корець, Любар, Полонне, Радзивилів, Славута, Шепетівка і Волочиськ – у Волинській та Немирів, Тульчин, Богопіль, Криве Озеро – в Подільській губернії аби там запровадити громадське управління на основі положення 1870 р.

Пропозиції від місцевої адміністрації були розглянуті Міністерством внутрішніх справ, яке заснувало комісію на чолі з міністром О.Є. Тимашевим, противником ліберальних реформ, який змінив на посаді П.О. Валуєва, котрий напрацював основи міської реформи 1870 р. Комісія зважила далеко не на всі пропозиції з місць. Більше того, її рішення виявилися куди стриманішими у питаннях обмеження виборчих прав польської і єврейської міської еліти, значення якої, на думку комісії, може бути і позитивною, враховуючи господарську сферу їх діяльності. До того ж, поліція стежила за виконанням постанов думи з правом розпочати судове переслідування порушників закону. Урядова комісія засудила ті генерал-губернаторські пропозиції, які посилювали винятковість краю[26]. У висновку Державної ради від 29 квітня 1875 р. щодо поширення міського положення 1870 р. бралося до уваги поступове його запровадження у містах із переважанням польського та єврейського етносів, зважаючи на політичну безпеку держави[27]. Воно набувало чинності лише у державних містах і жодним чином не поширювалося на приватновласницькі міста і містечка. Остаточне схвалення обраних на посаду голів залежало від міністра внутрішніх справ як у губернських містах, так й в усіх інших, якщо губернатор сумнівався в лояльності вибраної особи. І в цьому разі кандидатура міського голови узгоджувалася навіть з імператором через Комітет міністрів. Тож бюрократичні процедури сповна контролювали кадрове забезпечення міської влади. Місто, що отримало право на громадське управління, звільняється від керівництва міськими справами приватновласницьких міст і містечок. До цієї категорії були віднесені коро-

[25] Там же. – С. 130–134.
[26] Там же. – С. 159–162.
[27] ПСЗ РИ. – 2-е собр. – Т. 50. – Отд. 1. – № 54640.

бочний і свічковий збори, які залишаються у віданні містечкових органів управління.

Житомир, р.Тетерів (листівка початку XX ст.)

Першим містом на Волині, що отримало право на громадське управління, став губернський Житомир. Там 1877 р. була створена міська дума, яка збалансувала бюджет міста, встановила розмір оціночного збору з нерухомості, провела облік міських земель і зайнялася впритул його розбудовою. Наступними стали Луцьк, Ковель, Володимир-Волинський, Кременець і Овруч, у яких пройшли вибори в 1880 р.[28] 1879 р. за дозволом до уряду звернулися три міста Подільської губернії – Вінниця, Проскурів і Могилів. Їх прохання підтримав і губернатор. Кожне з міст показало свої доходи. У Вінниці такими були орні і сінокісні та землі під забудову, каменоломня та скотобійня, котрі приносили місту до 14 тис. руб. Подібну ситуацію можна було спостерігати і у Ольгополі, запасний капітал якого майже в 15 тис. руб. зберігався у Київській конторі державного банку[29]. Подібна картина була і у інших містах. Вслід за названими громадське управління запроваджувалося того ж року в Кам'янці, Балті, Летичеві, Літині і Барі[30]. Дозвіл надавало міністерство після з'ясування числа жителів, їх станового походження й релігійно-

[28] *Прищепа О.П.* Виборчий закон, згідно з міським положенням 1870 р. та його реалізація на Волині // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2001. – С. 136–142; ЦДІАК України, ф. 442, оп. 549, спр. 43, арк. 5, 38, 107, 108.

[29] ЦДІАК України, ф. 442, оп. 548, спр. 71, арк. 2.

[30] Там само, спр. 40, арк. 6; Там само, спр. 50, арк. 5.

конфесійної диференціації. Йшлося, перш за все, про домовласників, а також про кількість нерухомої власності та про розміри міських доходів. Вимагалося й подання громадського приговору про бажання містян запровадити у себе органи нової міської влади.

Вслід за повітовими центрами, громадське управління почали запроваджувати у себе і заштатні містечка. У багатьох з них цей процес супроводжувався клопотанням про надання їм рангу міст. 20 жовтня 1879 р. Міністерство внутрішніх справ дозволило його міській громаді Хмільника Подільської губернії. Цьому сприяли дані про міські статки та етнорелігійна характеристика населення. У містечку мешкали 3 тис. 886 православних, 3 тис. 960 юдеїв, 123 католиків[31]. Стара Ушиця також клопоталася про запровадження нової міської думи і управи. Губернатору були надіслані необхідні дані, серед яких вражає значна кількість орної і сінокісної землі, що належала міській громаді, і статки – до 11 тис. руб. щорічно[32]. Складною була ситуація у Барі, незважаючи на те, що там обрані особи були схвалені губернатором із першого разу. Проте через пару років внаслідок скарги проведена ревізія управи чиновником з особливих доручень і справу про хабарництво було передано для проведення формального слідства[33].

1880 р. розпочала клопотання на громадське управління міська громада Нової Ушиці, яку підтримав губернатор і міністерство[34]. Вслід за нею звернулися за дозволом Новоград-Волинський, Заслав, Острог, Старокостянтинів і Рівне. Хоча у новоград-волинської громади це вже була друга спроба. Перший намір було здійснено того ж року, що і у Житомирі.

Однак запровадити спрощене громадське управління у чотирьох приватних містах – Заславі, Острозі, Старокостянтинові і Рівному, якими керувала Новоград-Волинська дума, не встигли. Губернатор вимагав точних даних про число містян, їхню станову і етнорелігійну приналежність, кількість дворів, щорічний бюджет та інші відомості. Зібрані дані переконали місцеву адміністрацію, що у цих містах коштів недостатньо, невизначеними залишалися відносини з вотчинними власниками. Ті не підтримали міщан у їх прагненні самостійно займатися міським благоустроєм, а тому губернатор зупинився на обранні міських старост, які й повинні були очолити спрощене управління[35]. Жителі Заслава навіть

[31] Там само, спр. 61, арк. 1, 2, 7.
[32] Там само, спр. 55, арк. 1–2; *Єсюнін С.М.* Вказ. праця. – С. 36–39, 75.
[33] Там само, спр. 64, арк. 2, 3, 10, 11, 20, 21.
[34] Там само, оп. 549, спр. 2, арк. 1.
[35] Там само, спр. 25, арк. 3–5.

звернулися за допомогою до М.Т. Лоріс-Мелікова аби той звільнив їх від підпорядкування Новоград-Волинського. Міщани Дубна і християни, і юдеї на зібранні уклали приговор про запровадження у них громадського управління[36]. Іншим шляхом пішов Старокостянтинів, від громади якого звернувся уповноважений Климентій Россоловський, котрий також наголошував про нагальну потребу вийти з підпорядкування Новоград-Волинської думи, яка до того ж мусить виділити кошти на облаштування мостових та на окремий пожежний обоз у місті, а також повернути податок, сплачений ними на погашення недоїмки Дубно. З подібним звернулися до генерал-губернатора і рівненчани. Виявилося, що всі містечка виступають за «розлучення», а тому генерал-губернатор дозволив запровадити громадське управління в Новоград-Волинському. До запровадження у себе громадського управління приступив і Володимир-Волинський.

1880-ті роки стали часом його поширення і у містах Київської губернії. Варто наголосити, що держава не відступила від традиції і запроваджувала громадське управління в адміністративних центрах, якими стали повітові міста. На 1906 р. міські думи діяли у Київській губернії в 11-ти повітових містах, і в одному лише Липовці з 1893 р. запроваджувалося спрощене громадське управління. У Подільській губернії також у 11 повітових містах були запроваджені думи. Крім них до цієї ж категорії міст було віднесено і Бар. Спрощене ж громадське управління діяло лише у повітовому Ямполі та позаштатному Хмільнику, а також Старій Ушиці, Сольниці, Вербовці. Що ж до Волинської губернії, то тут ситуація була дещо іншою. Думи існували лише у шести повітових містах, у решти та у не повітовому Здолбунові – спрощене громадське управління. Як бачимо, неоднаковий розвиток міст спричинив потребу в різній формі організації влади. Більшості містам і містечкам зі слабкою торгівлею і нерозвинутими промислами, з переважанням сільськогосподарської занятості була запропонована інша модель влади, яка отримала дещо кострубату назву – спрощене міське управління. І не лише через простішу організацію міського владного органу, яким ставав виборний міський староста з помічниками від міщанської і купецької верств. А й через його безпосереднє підпорядкування губернській адміністрації[37].

Запровадження спрощеного громадського управління активізувалося внаслідок набуття чинності положення 1892 р. Для досить значної кіль-

---

[36] Там само, арк. 25, 33. Крім цих міст Новоград-Волинській думі підпорядковувалося ще 30 містечок (*Прищепа О*. Міста Волині у другій половині XIX ст. … – С. 145).

[37] *Прищепа О.П.* Міста Волині у другій половині XIX ст. … – С. 145–146; ПСЗ РИ. – 3-е собр. – Т. 13. – № 10094; *Єсюнін С*. Вказ. праця. – С. 77.

кості міських поселень положення 1870 р. виявилося непосильним і 20-літня практика підтвердила, що ті не потребували складних органів[38]. 6 травня 1893 р. Олександр III схвалив список європейських міст, керівництво якими здійснювало спрощене громадське управління[39]. Його було запроваджено у посадах і заштатних містах Чернігівської губернії – 19, Полтавській – 3; Харківській – 7 населених пунктах. Про містечка Південно-Західного краю йшлося в іншому списку, схваленому 26 листопада того ж 1893 р., за яким воно запроваджувалося у містечках: Волинської – 7, Подільської – 5, Київської – 1[40]. У цьому разі зібрання уповноважених, від 12 до 25 осіб, виконували обов'язки і думи, і управи, для цього обирався міський староста, завдання якого уподібнювалися до завдань управи і зосереджувалися на господарстві населеного пункту. Ці списки не раз було піддано перегляду. Міста, які змогли наростити свої бюджети, переходили до категорії міст із повним громадським управлінням, іншим – надавалася можливість стати містечками зі спрощеним.

Напередодні Першої світової війни кількість міст із громадським управлінням майже не змінилася. Спрощене управління було заведено лише у Жмеринці Подільської губернії[41].

На півдні також існувала ціла низка міст і містечок, у яких через брак коштів, специфіку зайнятості населення, ступінь розвитку торгівлі та промислів запроваджувалося спрощене громадське управління, коли замість дум засновувалися зібрання міських уповноважених. Їх число визначав губернатор, а обирали – домовласники. Такими у Катеринославській губернії стали – 2, Херсонській – 4, Таврійській – 3 міста[42]. У Слов'яносербську старостою став міщанин П. Лихобабин, а у Нікополі – купець О. Чепов[43].

---

[38] *Щегловитов С.Г.* Городовое положение: с законодательными мотивами, разъяснениями и дополнительными узаконениями. – М., 1892. – С. 33.

[39] ПСЗ РИ. – 3-е собр. – Т. 13. – № 9572. – Раздел: Штаты и табели. – С. 149–151; Щоправда, Ю.А. Нікітін навів без пояснень інші дані (*Никитин Ю.А.* Реализация городской реформы 1892 года в Полтавской, Харьковской и Черниговской губерниях // Ученые записки. Электронный научный журнал Курского государственного университета. – Вып. 3 (27). – 2013. – Часть 1. – Режим доступа: http://scientific-notes.ru/pdf/031-006.pdf.

[40] ПСЗ РИ. – 3-е собр. – Т. 13. – № 10094. – Раздел: Штаты и табели. – С. 314; *Седляр А.* Повноваження та правові основи формування міських дум Волині й Поділля наприкінці XIX – на початку XX ст. // Волинські історичні записки: Зб. наук. праць. – Житомир, 2008. – С. 115.

[41] Весь Юго-Западный край: Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губернии. – К., 1906; К., 1914.

[42] ПСЗ РИ. – 3-е собр. – Т. 13. – № 9572.

[43] Календарь и справочная книга Екатеринославской губернии 1899 г. – Екатеринослав, 1899. – С. 59.

Херсон, міська дума (листівка початку XX ст.)

Серед містечок Київської губернії у статусі приватного найдовше перебувала Біла Церква, яка належала Марії Браницькій. Власниця лише 1908 р. розпочала клопотання про запровадження у м-ку органів громадського управління. За погодженням із генерал-губернатором переглядалося питання про припинення чиншових і орендних відносин між мешканцями і графинею. Власниця зобов'язалась передати місту вигін, ярмаркову площу в 25 дес., території усіх вулиць та землі, що перебували у спільному володінні з правом чиншовикам їх викупити. Умови неодноразово уточнялися, що затримувало остаточне рішення, а тому місто так і не здобуло права на власні органи влади[44].

Вибори як спосіб формування міської влади і як оцінка її діяльності

Перехід на громадське управління супроводжувався кількома обов'язковими складовими: узгодження з господарським відділом Міністерства внутрішніх справ, заснування губернського з міських справ присутствія, підбір кандидатур на посаду міського голови, згода громади на його запровадження, формування через вибори думи і управи. Всі ці етапи реалізувалися з поєднанням інтересів держави і міста. Найуразливішими

[44] Держархів Київської обл., ф. 9, оп. 26, спр. 119, арк. 17, 24.

були вибори, оскільки саме вони створювали команду міських управлінців, яким держава доручала господарювати у місті. Будь-які порушення на виборах з'ясовувало губернське у міських справах присутствіє. Аби головами ставали здатні вирішувати проблеми міста особи, їх схвалював на посаді губернатор. Від перших 1871 р. і до останньої каденції всі вибори так чи інакше відбувалися з порушенням процедур, хоча з кожним наступним чотириріччям відхилень ставало все менше.

Київ, міська дума (фото В.Гудшона та О.Губчевського, 1912 р.)

У кожному місті передвиборча кампанія приносила немало непередбачених законом суспільних явищ. Якщо почати з Києва, то тут приголомшливими були, принаймні, дві події: забалотування місцевого діяча Г.П. Галагана і обрання прийшлого П.П. Демидова, кн. Сан-Донато. До числа гласних не потрапив жоден міщанин. Причиною цього була непродумана процедура, під час яких чисельна третя категорія не взяла участь у виборах, бо ті затягнулися до глибокої ночі[45]. У більшості випадків із першого разу вибори ніде не відбувалися, слід було проводити їх повторно. Скарги, підкупи, нездорова агітація – все це супроводжувало

[45] ЦДІАК України, ф. 442, оп. 103, спр. 81, арк. 1, 3, 18, 27.

практично усі вибори й наповнювало бурхливими подіями ще недавно спокійне життя міст. У Липовці міська громада під час виборів 1890 р. розділилась на дві групи, одна підтримувала колишнього голову Миколу Добровольського, інша – міщанина Василя Музиченко-Козловського, який формально підпадав під право бути обраним. Власник садиби з двома будинками, 85 дес. землі, благонадійний, з тверезим способом життя, не судимий, він все ж мав одну ваду – не вживався з сусідами, постійно з ними судився. У боротьбі за голоси обіцяв купити у власника Липовця гр. Грохольського землю й роздати її тим, хто його підтримає на виборах. Розцінюючи це за підкуп, губернатор результати виборів не схвалив, довелося їх проводити заново. Тепер конкурентом у В. Музиченка-Козловського став інший міщанин, В. Гловацький, не такий грамотний, як попередник, однак чесний, незважаючи, що займався торгівлею, власник будинку, щоправда, спорудженого на чиншовій землі. Його і схвалив на посаді губернатор, а претендента за підкупи було передано на судовий розгляд[46]. Вибори у Каневі 1884 р., якщо довіряти скаргам, мали такі порушення: участь у виборах міщан, які не досягли 25-ти річчя, до урн були допущені місцеві чиновники[47].

Схвалення міських голів змушувало губернаторів збирати про них додаткову інформацію, аби не помилитися, адже їхня думка була остаточною. Вони намагалися враховувати ділові і особисті якості претендентів. Волинський губернатор конфіденційно звертався до голови Луцького окружного суду М.М. Меркулова. 1890 р. той так пояснював, чому містяни обрали Бєляєва. Той був російським землевласником, 17 років обіймав посаду почесного мирового судді. Людина ділова, достатньо освічена. Ініціював прокладання до ст. Ківерці кінської залізниці, сприяв заснуванню у Луцьку навчальних закладів[48]. Така характеристика, певно що, влаштувала губернатора. А от із виборами голови Проскурова вийшла заминка. Обраний надвірний радник Пенський не був схвалений, бо, як виявилося, був людиною недалекою, та ще й заглядав до чарки. Обіймав посади у поліції Подільської і Чернігівської губерній, і там, і там зловживав владою, у Чернігові навіть притягався до суду, а у Проскурові на нього не раз скаржилися міщани, бо під час опису майна зникали цінні речі. На переконання губернатора, головою мала бути людина благонадійна, в сенсі виконання державних вимог, енергійна аби втілювати нову програму уряду, однак Пенський не відповідав цим вимогам, а тому

[46] Там само, оп. 560, спр. 20, арк. 1, 5, 6, 33, 35.
[47] Державний архів Київської обл., ф. 9, оп. 1, спр. 645, арк. 4.
[48] ЦДІАК України, ф. 442, оп. 560, спр. 88, арк. 2.

його губернатор не схвалив і міністерство дало дозвіл на нові вибори[49]. Вибори членів думи у Літині також виявились незадовільними й губернатор не схвалив кандидатури Степана Чумака, який хоча й очолював попередню думу, однак мало чому навчився. Міщанин, рівень освіченості якого губернатор визначив «вмінням розписуватися», але його біда була не тільки у цьому. Він був несамостійним і легко потрапляв у залежність від секретаря і членів. Гласними ж були обрані Федір Соколов, звільнений з посади волосного писаря за хабарництво, Шимон Файнгольц, обраний єврейською громадою, також мав сумнівну репутацію щодо чесності і був неписьменним. Комітет міністрів і у цьому випадку підтримав губернатора і призначив нові вибори[50], на яких обрано міським головою дворянина Леона Мисловського, людину статечну, 55-ти років, католика. І хоча він ні в чому негожому не був запідозрений, але за релігією і «духом» відданий польській ідеї. Більше того, виконував обов'язки скарбника, коли брав участь у польському русі 1860-х років. Тож губернатори свідомо підтримували тих, хто здатним був управляти складним міським господарством і не зважали на колишнє минуле.

Міські вибори у Брацлаві також збурили міську громаду, яка активно підтримала пропозицію влади про заснування у себе громадського управління. Тим більше, що місто і за числом міщан, і за їх соціальним складом, а також за статками підходило під вимоги закону. Більше того, крім земельних угідь місто мало ліс, млин, котрі забезпечували наявність запасного капіталу – до 14,5 тис. руб. Новим міським головою було обрано відставного поліцейського наглядача Феофана Худимовського, однак його якості чиновника не відповідали новим вимогам влади. Виявилося, що він протегував євреям у їхніх «тёмних делах», не користується авторитетом у середовищі ні дворян, ні чиновників. Місто переконане, що його було обрано із залученням єврейських коштів, які він тепер буде відробляти і погоджувати з ними всі свої рішення. Аби перевірити достовірність цієї інформації губернатор призупинив схвалення і передав справу прокурору Кам'янець-Подільського окружного суду. Формальне слідство не підтвердило наявність злочину, однак губернатор, зважаючи на скарги про порушення виборчої процедури, повідомив про свої сумніви міністерство, яке запропонувало провести нові вибори[51].

---

[49] Там само, оп. 548, спр. 21, арк. 3, 4, 8.
[50] Там само, спр. 50, арк. 7.
[51] Там само, спр. 50, арк. 20.

Невдалими виявилися вибори в Ольгополі, коли головою було обрано відставного чиновника Мефодія Андрієнка, а гласними колишнього міського голову Андрія Гладима та міщанина Шмуля Борщанського. За Андрієнком, колишнім поліцмейстером, тягнувся шлейф «ловкого плута», вимагача та інтригана. За Борщанським також, адже він мав судимість за зловживання на посаді гласного попередньої думи й підозра з нього не була знята[52]. Перші вибори гласних у Володимир-Волинському у липні 1881 р. відбулися також із порушеннями, а тому їх адміністрація не схвалила. 1882 р. громада обрала титулярного радника Івана Тржасковського головою і заступником міщанина Адольфа Флика. Однак, вони обоє виявилися римо-католиками, а Флик ще й неписьменним, а тому їх губернатор не схвалив. Тоді ж відбулися вибори міської влади і в Овручі, й головою став купець 2-ї гільдії Григорій Окопний. У Кременці громада обрала помічника наглядача духовного училища, титулярного радника Модеста Данилевича[53]. Відбулися вибори і в Новоград-Волинському, міським головою якого губернатор схвалив міщанина Йосифа Серватовського. В одному лише повітовому Гайсині ті відбулися з першого разу[54]. Пройшли вибори також і в Заславі, Старокостянтинові, Рівно і адміністрація схвалила обраних на посаду міських старостів[55].

Черкаси, Соборна площа (листівка початку XX ст.)

[52] Там само, спр. 71, арк. 2, 21, 22.
[53] Там само, оп. 549, спр. 25, арк. 44, 52.
[54] Там само, оп. 548, спр. 50, арк. 70, арк. 3.
[55] Там само, оп. 549, спр. 25, арк. 54.

Для міських громад Київської губернії притаманна була висока вимогливість до голів. У Черкасах, хоча й отримав більшість голосів попередній голова, надвірний радник Яків Вишневський, але черкащани надіслали депутацію до губернатора не схвалювати його на посаду. Її підтримала і група гласних. Їхні аргументи були серйозними: голова підміняв інтереси міста власними, брав до уваги потреби євреїв, адже будував для них за міські кошти крамниці у центрі міста, як управляючий міським банком, неправильно виділяв кошти. Розслідування чиновника з особливих доручень підтвердило цю інформацію й додало нову. Вишневський обвинувачувався судовою палатою в організації порубки казенного лісу. Все це стало приводом несхвалення його на посаді. Головою став інший кандидат, дійсний статський радник Микола Ратищев[56]. Тож, громадська думка була дієвим механізмом при формуванні керівного складу міської влади. У Катеринославі кандидатами також було по кілька осіб. 1879 р., наприклад, було вісім кандидатур, серед них й О.М. Поль[57]. Заохочуючи до міського керівництва активних місцевих діячів, адміністрація залишала за собою право судового переслідування тих із них, які вчиняли службові проступки, зловживали службовим становищем і незаконно привласнювали громадські кошти. Процедура їх переслідування і покарання здійснювалася вже судовими органами.

Перші вибори практично не змінили соціальний склад гласних, більше того, позиція купців у думах навіть зросла, особливо у тих містах, котрі були торговими центрами[58]. Натомість у невеликих містах переважали представники інших станів і найбільше – міщани[59]. Що ж до міст Лівобережної і Слобідської України, то там у думах домінували дворяни і духовенство[60]. Аналіз соціального складу виборців та гласних, що їх здійснила Кахановська комісія в 1881–1885 рр., вказав, що змінити ситуацію можна лише зі зміною виборчого законодавства, за яким із дум витіснялися б міщани, а гласними ставали освічені і зацікавлені представники дворянства і торгово-промислової буржуазії, які вміли і знали як поліпшити самоврядування. Попередні практики переконали владу, що міщани-гласні не лише залишалися пасивними, не переймалися інтере-

---

[56] Там само, оп. 550, спр. 1, арк. 2, 17.

[57] *Двуреченська О.С.* Вказ. праця. – С. 39.

[58] Число купців почала зменшуватися внаслідок політизації громадського життя лише на початку XX ст. Цьому сприяли й такі чинники як зміна процедури голосування та «розмивання» станового походження, коли купці ставали підприємцями.

[59] *Донік О.М.* Участь купецтва України в органах міського самоврядування (1870–1918 рр.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2007. – Вип. XIV. – С. 65.

[60] *Нікітін Ю.О.* Вказ. праця. – С. 112.

сами міста, вносили мізерну частку коштів до міської каси, а й дозволяли собою маніпулювати, купляти голоси. Їх усунення від участі у міських виборах, за мірками адміністрації, поліпшить загальну атмосферу ділової культури. При обговоренні майбутнього реформування у Київському генерал-губернаторстві, йшлося про низьку свідомість гласних, які більше переймаються власною вигодою, а не інтересами міста. Ті використовують демократичний принцип колегіальності для відхилення невигідних їм рішень, створюють «партії», не з'являються на засідання дум[61]. На думку генерал-губернатора, від міської реформи край мало виграв, якщо вимірювати її добробутом містян. Він пояснював невдачу міської реформи відсутністю здібних громадських діячів, переважанням у думах поляків і євреїв, ідентична природа яких не сприяє розвитку міст. Євреї охоче споруджували на міські кошти синагоги, проте не утримували пожежні обози. Тому за новим положенням слід позбавити доступу до виборчих урн тих міщан, котрі не тільки сплачували малі податки, а й через свою бідність потрапляли в залежність від єврейського етносу. Слід враховувати не лише майновий ценз, а й «сословные и племенные деления населения», яке вважає, що держава зневажила інтересами корінної людності й усунула її від влади, віддаючи перевагу багатим переселенцям[62].

Тож міське положення 1892 р., змінюючи виборчі механізми, і найперше підвищення майнового цензу, формувало нове соціальне обличчя влади. Доступ до неї отримали квартиронаймачі, а ними були, як правило, високоосвічені, матеріально забезпечені містяни. Обмежувальними були вимоги й до нехристиян, як до виборців, так і до числа гласних, що боляче сприймалося юдеями у містах межі єврейської осілості. Місцева адміністрація наділялася правом контролю за витрачанням міського бюджету. Нове виборче законодавство внесло також зміни у голосування за довіреностями, запроваджувало низку покарань за допущені зловживання, що підсилювало державне регулювання виборчого права, як такого[63]. Перевагу було віддано втручанню держави в самоврядування замість того, щоб розвивати його демократичні принципи. Заходи держави і місцева ініціатива спричинили появу цілої категорії діячів, сповнених величезної життєвої енергії і здібностей з бажанням принести місту користь своєю працею. Ніжинський міський голова Павло Кушакевич за

[61] ЦДІАК України, ф. 442, оп. 560, спр. 150, ч. 1, арк. 193–194.

[62] Там само, арк. 19–22.

[63] Див. докладніше: *Горбачев В.П.* Реализация избирательных прав по городской реформе 1892 г. в Украине // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності. – 2012. – № 3. – С. 33–40.

роки головування (1881–1889 рр.) зосередився на брукуванні мостових, освітленні центру, закладенні скверу. Він сприяв відкриттю ремісничого училища, парафіяльних шкіл. Будучи купцем 1-ї гільдії, фінансував власними коштами деякі з цих починань[64]. Ісмаїл Гаспринський 1879 р. став гласним Бахчисарайської думи, а згодом і міським головою. Авторитет він здобув освіченістю й зміцнив його реформуванням, внаслідок чого зріс бюджет міста, а кошти спрямовувалися на санітарію та освіту[65]. Серед гласних були й такі, які прагнули вкласти власні кошти у благоустрій міста. 1912 р. у Катеринославі гласний думи І.М. Алексєєнко пожертвував 750 тис. руб., на які були споруджені дитяча лікарня, амбулаторія, богадільня[66]. До таких же благодійників, які вважали справою честі витрачати кошти на розквіт міста, належав міський голова Одеси Г.Г. Маразлі. Він засновував на власні кошти навчальні заклади, бажаючи бачити одеситів освіченими містянами, здатними створити повноцінне громадянське суспільство[67]. Однак, далеко не завжди прагнення послужитися місту знаходило порозуміння у адміністрації, а все через її упереджене ставлення до іноетнічного походження міських голів. В.К. Корвін-Піотровський спеціально повернувся із-за кордону, аби в якості міського голови Луцька сприяти розвитку рідного міста. Незважаючи на обрання його міською громадою, на відшкодування ним власних коштів для гімназії, його так і не було схвалено на посаді голови Луцької думи[68].

Місто для городян: формування бюджету

Внаслідок запровадження самоврядних принципів, а серед них: вибори, розподіл влади, гласність формування бюджету, звітність про витрачання коштів, міста, хай і поволі отримали могутній важіль для налагодження власного благоустрою. При всій складності перетворень,

---

[64] *Кулик В.* Ніжинська міська управа // Ніжинська старовина. – 2007. – Вип. 3 (6). – С. 50.

[65] Див.: *Ганкевич В.Ю.* Ісмаїл Гаспринський – міський голова Бахчисараю. – Сімферополь, 2011. – 302 с.

[66] *Донік О.М.* Благодійність в Україні (XIX – початок XX ст.) // УІЖ. – 2005. – № 4. – С. 170.

[67] *Терентьєва Н.О.* Благодійна діяльність родини Маразлі з будівництва та утримання установ Одеси культурно-освітнього напряму // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2006. – Вип. 12. – С. 183–189.

[68] *Прищепа О.П.* Виборчий закон, згідно з міським положенням 1870 р. та його реалізація на Волині // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2001. – Вип. 2. – С. 141.

вони супроводжувалися такими явищами, як створення міської медицини, поява міського транспорту, заснування густішої сітки початкових шкіл. Самостійне укладання бюджету, коли думи запроваджували місцеві збори, щоправда з дозволу уряду, далеко не відразу принесли бажаний результат. Закон встановлював стійке джерело його наповнення – оціночний збір не більше 10% чистого прибутку з нерухомості. Незабаром, а саме 1879 р., постало питання й про податок із нерухомості у Південно-Західному краї, містечкам якого тривалий час не приділялася увага, і які вражали своєю забрудненістю і невпорядкованістю. На це найперше звертали увагу чиновники, котрі приїздили сюди на службу. Про одне з них, Хмільник, мировий суддя Іван Захар'їн, написав, що у цьому заштатному містечку в 1880 р. не було жодного метру бруківки, як і мурованих будинків, за винятком ратуші і замку власника Хмільника[69]. У кожному з трьох правобережних губернських міст створювалися розпорядчі комітети для обліку нерухомості, пропозиції яких враховувалися Міністерством фінансів, котре й встановлювало його остаточний розмір, скажімо, для Волинської губернії це було 57 тис. 580 руб., для Київської – 83 тис. 330 руб.[70]. До категорії сталих прибутків відносилося й надходження від міської землі, яка приносила великим містам 10–15%, а малим – 70–95%[71]. Однак оціночного збору не вистачало на зростаючі потреби міст. Через брак коштів думи брали державні позики, які однак спрямовували на нагальні потреби, а не вкладали в муніципальні підприємства. Більшість позик витрачалося на державні витрати, зокрема на військові, що породжувало таке явище як заборгованість. До таких міст належали Київ, Одеса, Харків[72]. Наповнення міського бюджету відбувалося й шляхом запровадження нових міських зборів. Таким був лікарський збір в Одесі (60 коп.), Миколаєві і Києві (1 руб.). У тій же Одесі збиралися кошти з квитків на театральні вистави не більше 10% вартості квитка. У Катеринославі власники екіпажів сплачували 10 руб. із кожного коня, а вже велосипедисти – 5 руб.[73]. У Миколаєві дума увела оподаткування

---

[69] *Захарьин (Якунин) И.Н.* Мировой суд в Подолии // Русская старина. – 1897. – Кн. 2. – С. 285.

[70] ЦДІАК України, ф. 442, оп. 548, спр. 85, арк. 1, 2, 11.

[71] Див. докладніше: *Кованько П.Л.* Финансовые проблемы землевладения русских городов. – К., 1919. – С. 119–245.

[72] *Рубинштейн А.В.* Ближайшие задачи экономической политики г. Киева // Отдельный оттиск «Известий Киевской городской думы». – 1912. – № 3–4. – С. 34.

[73] *Двуреченська О.С.* Вказ. праця. – С. 37.

вивезених товарів із міста[74]. Міністерство рекомендувало розбудовувати власні підприємства аби міста не користувалися лише послугами підприємців-концесіонерів, котрі, як правило, приїздили з Бельгії. Скотобійні стали найбільш поширеними серед муніципальних підприємств і практично саме вони забезпечували міську скарбницю значними статками. Найбільші прибутки від них отримували південні міста: від 10 до 15%[75], а найбільш густою їх мережа була у містах і містечках Південно-Західного краю[76]. Фінансова самостійність підштовхувала думи до впровадження цілком конкретних заходів для кожного міста, відразу зосереджуючись над тими справами, залагодження яких було особливо потрібно. Ніжинська дума одним із пріоритетних завдань визначила заснування міського громадського банку, покликаного розвивати торгівлю і промисловість[77]. У Катеринославі закінчено будівництво залізного мосту через Дніпро (1885 р.), яке було важливим і для міських мешканців, а особливо для підприємців, котрі видобували вугілля на Донбасі. Катеринославська і Миколаївська думи взяли участь у заснуванні промислових підприємств, які починали виплачувати у міську скарбницю суттєві за розміром податки. Часто міські голови до зайняття посади самі були підприємцями і добре розумілися на видобувній галузі[78]. Немало міст, спираючись на положення, що міська земля перебувала у розпорядженні дум і лише вони мали право нею розпоряджатися, почала добувати кошти, здаючи її через конкурси на тривалий час в оренду. Як-от Миколаївська віддала через торги на п'ять років хутір Інгул титулярному раднику Сиренко[79]. Хоча міські думи не вміли розпоряджатися великими ділянками землі, а часто вони достеменно й не знали їхніх розмірів, не проводили інвентаризації, не займалися їх меліорацією. Земля продавалася замість того, щоб здаватися у вигідну оренду. Активно міську землю продавали Євпаторійська, Одеська і Київська думи. Надходження від її продажі до міського бюджету були відчутними у невеликих містах, бо там земля була основним

---

[74] *Бадалова О.С.* Миколаївська міська дума і управа та її роль в соціально-економічному житті міста в другій половині XIX ст. // Наукові праці Чорноморського державного університету ім. Петра Могили. – 2010. – Вип. 12. – С. 59.

[75] *Цибуленко Л.О.* Органи самоврядування Одеси, Миколаєва, Херсона у розбудові муніципальної земельної та виробничої власності в кінці XIX – на початку XX століття. – Херсон, 2003. – С. 62–64.

[76] Города России в 1904 году. – СПб., 1906. – С. 559.

[77] *Кулик В.* Ніжинська міська управа // Ніжинська старовина. – 2007. – Вип. 3 (6). – С. 48.

[78] *Двуреченська О.С.* Вказ. праця. – С. 38.

[79] *Бадалова О.С.* Вказ. праця. – С. 60.

джерелом міських статків[80]. Продаж землі, яка була у спільній власності містян, породжувала конфлікти у боротьбі за неї. Відстоюючи права на земельні ділянки та випаси, які почали захоплювати купці й багаті домовласники, міщанські управи нерідко починали боротися з думами, спираючись на власні станові органи. 1884 р. у Чигирині Київської губернії розгорілася запекла суперечка за місця гласних у думі, яку очолив міщанський староста Хоменко. Напередодні виборів він скликав міщанський сход, звернувся до міщан, переважна більшість яких була колишніми матросами, із проханням не порушувати процедуру виборів, аби губернатор не скасував їх. У результаті так звана «міщанська партія» здобула перемогу над чиновником Долинським, значну частину гласних і самого голову було обрано з міщан[81]. Ті сподівалися, що їхні обранці зможуть захистити спільну міську власність, аби вона не потрапила у приватні руки купців. Подібною була ситуація й у Каневі 1885 р., коли міським головою (незначною більшістю голосів: 28 – «за», 23 – «проти») обрали кандидата із міщан О. Козинина. Перш ніж схвалити його на посаді, губернатор зібрав відомості про переможця й виявилося, що, незважаючи на навчання в повітовому училищі, той умів лише читати та писати, уважався у своєму середовищі людиною недалекою, а в колі домовласників – «буйним» і «крикуном». До того ж він був боржником: сума боргу суттєво переважала вартість його хати та левади. Натомість переможець виборів користувався авторитетом серед тих міщан, які розорилися, і часто-густо зловживали горілкою. Він прагнув, обійнявши посаду голови, поліпшити своє матеріальне становище. Йому вдалося об'єднати навколо себе «міщанську партію», яка почала агітувати проти заможних міщан і дворян, унаслідок чого було забалотовано повітового скарбника та мирового посередника. Господарський відділ Міністерства внутрішніх справ дозволив губернаторові не схвалювати О. Козинина на посаді та провести нові вибори[82]. Ситуація в Каневі виявилася непростою, адже на нових виборах головою став міщанин Ф. Півень, малограмотний, рядовий у відставці. Губернатор уважав, що це стало можливим завдяки частуванням, що їх влаштовував О. Козинин, який, до того ж, видав Ф. Півневі вексель на 400 руб., дозволяючи сплачувати його поступово,

---

[80] *Велихов Л.А.* Основы городского хозяйства: репринт. – М., 1996. – С. 374; *Його ж.* Финансовые проблемы землевладения русских городов. – К., 1919. – С. 7–8, 22–23, 210–211.

[81] *Приклонский С.А.* Очерки самоуправления земского, городского и сельского. – СПб., 1886. – С. 274–275.

[82] ЦДІАК України, ф. 442, оп. 555, спр. 36, арк. 2–3; *Приклонский С.А.* Указ. соч. – С. 275.

щороку по 100 руб. упродовж усієї своєї каденції. У результаті і цього переможця губернатор також не схвалив, призначивши нові вибори[83].

Суттєвим чином посилювало господарську діяльність дум звернення до професійних консультантів. Управи створювали комісії, куди запрошували фахівців, експертів у галузі містобудування, охорони здоров'я, транспорту, до яких особисто звертався міський голова і які вивчали доручене питання та пропонували найкращі шляхи його реалізації. Їх роботу, як правило, очолювали члени управи. При Київській думі діяло по кільканадцять комісій одночасно, кожна з яких займалася конкретними справами. Водогінна комісія працювала над впорядкування водопостачання киян, будівельна пропонувала яким чином враховувати ландшафт, забудовуючи його прибутковими будинками, правова – забезпечувала дотримання міського права, цінова – регулювала ціни на продукти, фінансова – вишукувала кошти для міських заходів і т. д.[84] Будівництво, як житлове, так і промислове, здійснювалося на основі Будівельного статуту і планів міст. Вже перша інспекційна поїздка київського губернатора показала, що у містах із поширенням на них положення 1875 р. розпочалося таке необхідне для них будівництво, хоча він мусив нагадати про судову відповідальність за порушення Будівельного статуту[85].

Міське положення 1892 р. вимагало більш ретельного й розширеного контролю державних органів за використанням міських коштів і для цього залучали такі фінансові механізми як інспектування справляння податків, надання дозволу на використання запасних капіталів та заборона міським діячам обіймати посаду директорів громадських банків. До благоустрою міста було додано його освітньо-культурну сферу, а також догляд за релігійними храмами. Активізувалася відповідальність міської влади за соціальну політику у місті. Залишався, як досить ефективний, спосіб визначення граничних цін на продукти першої необхідності та приймання обов'язкових для містян постанов про дотримання культури співжиття, подолання антисанітарії та дотримання пожежної безпеки. У багатьох містах була створена міська медицина, покликана спинити хвилі епідемій, які приносили містам із скупченням у них людності великі втрати. Вона була представлена лікарнями, котрі функціонували на кошти міста і медичний персонал яких вдавався до масових щеплень та проводив заходи публічної і приватної гігієни. Іншого шляху подолати «хвороби століття» – туберкульоз і сифіліс, не було. Київська дума однією з перших розпочала активну боротьбу із заразними хворобами. Вже 1872 р. у місті було створено лікарсько-поліцейський комітет для вжиття заходів

[83] ЦДІАК України, ф. 442, оп. 555, спр. 36, арк. 7.
[84] Держархів Київської області, ф. 9, оп. 27, спр. 18, арк. 12, 118.
[85] Там само, оп. 2, спр. 21, арк. 100.

проти поширення сифілісу. Його діяльність, як і в столицях та Варшаві, була тісно підпорядкована думі[86]. Поїздка до Парижу 1873 р. професора-епідеміолога В.А. Суботіна для участі у міжнародному медичному конгресі принесла результат. Очолювана ним кафедра гігієни в університеті св. Володимира почала готувати кадри лікарів і для міста. Ним була запропонована система санітарного нагляду: місто ділилося на дільниці, призначалися лікарі та урядники, які керували усією санітарною роботою та контролювали санацію міста[87]. 1875 р. було збудовано Олександрівську лікарню. Час від часу дума вдосконалювала організацію медичного нагляду. Уже в 1883 р. засновується Київське санітарно-статистичне бюро, а 1891 р. – міська санітарна станція та хіміко-бактеріологічний кабінет. Незабаром міські санітарні організації створюються у Херсоні (1878), Житомирі (1881), Полтаві (1883), Катеринославі (1884), Миколаєві (1885), Ялті і Чернігові (1886), Сімферополі (1890), Одесі (1892). Центральний статистичний комітет на початку XX ст. відзначив наявність оздоровчих закладів у багатьох містах, а у деяких з них по кілька, зокрема 11 – в Херсоні, 9 – в Чернігові, 4 – в Бердичеві, по 3 – в Мелітополі і Феодосії, 2 – в Миколаєві, Умані, по 1 – Ялті, Севастополі, Сумах, Полтаві, Кременчуку, Новгород-Сіверському[88].

Одеса, бактеріологічна станція (листівка початку XX ст.)

[86] ЦДІАК України, ф. 442, оп. 51, спр. 254, арк. 31.

[87] Отчёт о ходе холерной эпидемии 1893 г.в городе Киеве и. д. председателя санитарной комиссии К.М. Гамалия. – К., 1893. – С. 1–27.

[88] Города России в 1904 году… – С. 155–410, 503–568.

Містяни-виборці ставали більш активними у впорядкуванні власних вулиць, вони обирали вуличних уповноважених і ті вже скаржилися до голови, губернатора, а то й до генерал-губернатора. Констатувалося, що Київ потерпав від забруднених вулиць, площ, заболочених ровів та канав. Про одну із таких, Глибочицьку, місцева газета писала, що вона «заражала воздух миазмами», а тому в місті «взрослые люди и младенцы мрут, как мухи»[89]. Тексти їхніх скарг сповнені не лише описом забруднених вулиць, а й пропозиціями закрити канави, замостити бруківкою ті частини вулиць, по яких не може проїхати пожежний обоз, встановити черговість їхнього впорядкування, запровадження штрафів порушникам тощо[90]. Їхні вимоги можна зрозуміти, вони як домовласники сплачували податки у міську скарбницю і мали право вимагати у влади відповідально відноситися до своїх обов'язків. На початку XX ст. їх вимоги ставали куди важливішими. Домовласники Кожем'ятської вулиці Києва 1902 р. клопоталися про запровадження другого поліцейського поста, бо їх район переповнений був чорноробами і ті після роботи після п'янок влаштовували бійки[91].

З початком XX ст. більшість дум і управ ставали повноправними органами влади й перебирали на себе багато питань, які сприяли соціальному забезпеченню та модернізації життя у місті. Миколаївська дума взяла на себе розвиток комерційних зв'язків і зайнялася інвестуванням транспортних шляхів. Їй вдалося суттєво розширити порт річки Буг до Широкої Балки в 1903 р., що сприяло надходженню коштів від місцевої торгівлі[92]. Ділова еліта Черкас вплинула на клопотання міської думи аби у місті було відкрито окружний суд. З'ясовувати суперечки, звертаючись до Києва було незручно і хоча справа з його відкриттям тривала досить довго, проте успішно увінчалася 1913 р.[93]. Значна кількість міських дум налагодила з платниками податків активний обмін інформацією за допомогою видання міських «Известий» та «Ведомостей», зокрема вони виходили у Катеринославі, Києві, Одесі, Харкові, Бахчисараї. З кінця XIX століття більшість управ великих міст почали друкувати власні звіти та огляди діяльності, у яких детально знайомили платників податків, на які потреби витрачені міські кошти[94].

---

[89] Киевлянин. – 1867. – 14 марта. – С. 3.

[90] Держархів Київської обл., ф. 2, оп. 3, спр. 11366, арк. 1–8.

[91] Там само, оп. 68, спр. 187, арк. 1–8.

[92] *Бадалова О.С.* Вказ. праця. – С. 59.

[93] ЦДІАК України, ф. 442, оп. 655, спр. 134; оп. 860, спр. 257, арк. 215.

[94] Див., наприклад: Отчет о доходах и расходах Харьковской городской управы. – Х., 1889; Отчет Херсонской городской управы за 1902 г. – Херсон, 1903; Отчет Берди-

Ремісничі, міщанські та купецькі органи влади

До впорядкування цехових і ремісничих управ Міністерство внутрішніх справ приступило на початку 1880-х років. Його позицію тоді поділяло кілька високопосадовців, а також місцева адміністрація, котрі вважали, що за ремісництвом немає майбутнього. Подільський губернатор, звітуючи 1885 р. про становище ввіреної йому території, вважав єдино правильним, ліквідувати цехи і їх управи, і повністю перейти на спрощене ремісниче управління. Мотивація була нескладною й полягала у недоліках формування керівних органів, як-от: передвиборна агітація з підкупами, скаргами, конфліктами, з якими губернаторові доводилося весь час розбиратися. А також прихід до управ малоосвічених, охочих до незаконного збагачення осіб[95]. Ставши 1881 р. генерал-губернатором Київської, Подільської і Волинської губерній та, тимчасово, Чернігівської й Полтавської, О.Р. Дрентельн приступив до ліквідації цехового устрою й запровадження у містах краю спрощеного ремісничого управління. Його рішенню передувало збирання інформації про чисельний, етнічний та географічний виміри ремісничого стану. Кожна із загальних ремісничих управ у Кам'янці-Подільському, Проскурові, Вінниці, Балті, Ямполі, Могилеві, Новій і Старій Ушицях, а також спрощене управління – у Хмільнику, Озаринцях Могилівського, Кривому Озері, Голованівську Балтського, Меджибожі Летичівського повітів – не сприяли розвитку ремесел. Більшість у ремісничих громадах становили юдеї-ремісники, які використовували управи для отримання свідоцтва на право займатися ремеслом поза межею осілості, вважав губернатор. Київська адміністрація про становище у цехах, їхні повсякденні практики заговорила ще раніше, а саме 1876 р., коли почалося розслідування зловживань у Київській ремісничій управі. Проте найбільше тоді здивувала генерал-губернатора інформація про відсутність у Києві цехів. Їх ревізія почасти підтвердила це, як і те, що дев'ять із них існують лише на папері, що їхня корпорація розпалася й усі колишні ремісники скоріше належать до міщанського, аніж до ремісничого стану. Тут варто наголосити, що у Києві, як і в більшості міст, реміснича управа опікувалася не лише ремісниками, а й міщанами, котрі також традиційно продовжували поділятися на цехи. У результаті перепису було виявлено 800 майстрів, котрі працювали за свідоцтвами та 250 – без них. Тоді ж із наближених за фахом ремісників

чевской городской управы об исполнении сметы доходов и расходов г. Бердичева за 1902 г. – Бердичев, 1903; Краткий обзор деятельности Черниговского городского общественного управления за четырёхлетие 1903–1907. – Чернигов, 1909 та ін.

[95] ЦДІАК України, ф. 442, оп. 539, спр. 219, арк. 30.

було створено вісім цехів, заведено облікові книги, проведено виборні зібрання й на чолі нової Київської ремісничої управи поставлено Г. Шатрова[96].

1882 р. губернське правління знову констатувало, що київські цехові управи не сприяють ремеслам, не займаються учнівством, не стежать за моральністю своїх членів. Вони лише записують до цеху, видають посвідчення, а перевірити на майстерність не можуть, адже завідують одночасно 7–10 ремеслами та оглядають у разі скарг покупців зіпсовані майстрами речі. Натомість на їх утримання йде багато коштів, близько 10 тис. руб. Тепер губернатор уже не сумнівався, що цехові управи у Києві не потрібні. В інших містах губернії за умови наявності до 300 ремісників варто було запроваджувати спрощене управління. У решті містечок – лише міщанські управи, які опікувалися б і ремісниками. Нагодою до остаточної ліквідації у Києві 16 цехів стали, як було вже не раз, скарги міщан – цього разу майстрів шевського цеху Кравченка й Любченка. Тоді ж було переписано цехове майно, частина якого ставала власністю Київської загальної ремісничої управи. Остаточно цехові управи в Києві було ліквідовано 1886 р., оскільки попередні спроби збільшити кількість цехів шляхом їх об'єднання, ситуацію не врятувало. Однією з причин стала відмова ремісників сплачувати цехові збори на утримання управ. Губернське правління оголосило ремісничій громаді Києва про запровадження у місті з 16 липня 1886 р. спрощеного ремісничого управління[97], згідно з яким кожен ремісник напряму підпорядковувався одній ремісничій управі. У Бердичеві цехове керівництво було ліквідоване й замінено також 1886 р. спрощеним. Київське губернське правління оголосило про це в «Киевских губернских ведомостях», як і рішення, що в інших містах воно остаточно підпорядковується міщанським управам і старостам. У Волинській губернії міські голови підтримували губернську адміністрацію. Житомирський, незважаючи на чисельність ремісників (до 2 тис. осіб), висловився навіть за ліквідацію спрощеної системи з тим, щоб видачу свідоцтв здійснювала міщанська управа, до якої ремісники можуть обирати своїх делегатів[98]. Однак цю пропозицію адміністрація не взяла до уваги й усі ремісники вливалися до категорії міщан. Упродовж декількох років адміністрація, як губернська, так і регіональна, детально з'ясовувала становище ремісницької верстви, перш ніж ухвалити рішення про припинення функціонування в Південно-

[96] *Кулінська С.Ю.* Київ у другій половині XIX ст.: дис. … канд. іст. наук. – К., 1995. – С. 98.

[97] Там само. – С. 40–42; ЦДІАК України, ф. 442, оп. 551, спр. 65, арк. 49.

[98] ЦДІАК України, ф. 442, оп. 551, спр. 65, арк. 47, 49.

Західному краї цехового устрою. Обговорення, до якого долучилися й самі ремісники, показало, що вони реально оцінили ситуацію та, в основному, підтримали владу, не бажаючи утримувати власним коштом зайву по суті бюрократичну ланку. Спрощене ремісниче управління запроваджувалося у чотирьох містах краю: Києві, Бердичеві, Житомирі, Кам'янці-Подільському.

У Харкові продовжувала діяти ремісниче управа, і на 1884 р. у її віданні були такі цехи як годинниково-ювелірний, кравецький, хлібний, шевський, кожен із яких очолював староста та товариш. Найбільш успішною її діяльність була в 1884–1897 рр., коли нею керував староста В. Семенко (Семененко), а помічником був міщанин М. Талалаєв, обов'язки якого полягали у зборі податків. Крім них в управі служили ще двоє: діловод, колишній відставний старшина та писар[99].

Полтава, Олександрівська вулиця (на передньому плані будівля колишньої ремісничої управи, листівка початку XX ст.)

До наступної ліквідації уряд приступив в 1902–1903 рр., тоді припинили діяльність ремісничі управи багатьох міст: Бердянська, Кам'янця-Подільського, Лубен, Полтави, Бобринця, Києва, Мглина, Прилук,

[99] Харьковский календарь и памятная книжка на 1885 г. – Х., 1884. – С. 23; Харьковский календарь на 1897 год. – Х., 1897. – С. 20.

Борзни, Кобеляк, Миколаєва, Ромен, Гадяча, Козельця, Миргорода, Севастополя, Глухова, Конотопа, Ніжина, Феодосії, Городні, Костянтинограда, Новгород-Сіверського, Херсона, Єлисаветграда, Коропа, Олександрії, Хорола, Житомира, Кременчука, Остра, Хотина, Зінькова, Кролевця, Переяслава, Чернігова, Золотоноші, Лохвиці, Пирятина[100]. На їх закриття вплинула модернізація економіки з її заводським і фабричним виробництвом та новими технологіями, що успішно задовольняли масові запити людей на товари широкого вжитку. Відразу після революції 1905–1907 рр. ремісничі управи залишалися лише у Бердичеві, Керчі, Єнікале, Одесі, Сімферополі, Сумах, Харкові. Їх остаточну ліквідацію призупинили зміни у центральному управлінні, і новостворене Міністерство торгівлі та промисловості заявило, що цехи ще не вичерпали себе. Не можна не зважати на те, що тоді ж Німеччина, на яку постійно оглядалася центральна влада Росії, запровадила закон про примусове відновлення цехових організацій[101]. На 1916 р. в Російській імперії залишилося 29 управ, зокрема: у Керчі, Одесі, Сімферополі, Сумах, Харкові. Керченська управа об'єднувала 13 цехів, Одеська – 31, Сімферопольська – 16, Сумська – 8, Харківська – 3. Остаточно ремісничі управи перестали існувати за декретом радянської влади про ліквідацію станів і чинів від 11 листопада 1917 р.

Заснування міщанських управ значно активізувала міська реформа 1870 р., унаслідок якої станове управління відділялося від загальноміського. Верховна влада не надто зосереджувалася на деталях і про створення міщанських управ ішлося не в основному тексті закону, а у додатку[102]. Міщанські громади отримали право засновувати власні органи, узгоджуючи свої рішення з губернатором, який мав схвалити її установчий присуд. Управи почали з'являтися в багатьох містах як виконавчий орган міщанського врядування. У тих містах, де вони не засновувалися, їх обов'язки виконували старости й десяцькі. Те, що міщанські громади вилучалися із громадського управління й безпосередньо потрапляли під регулювання та контроль адміністрації, указує на стратегію держави створити з міщан повноцінний стан із власними органами влади. Спроби дум узалежнити їх було визнано недоцільними і навіть більше – заборонено. Відразу після реформи 1870 р. міщанську

---

[100] *Пажитнов К.А.* Указ. соч. – С. 147–153.

[101] *Ивановский И.И.* Учебник административного права. 4-е изд. – Казань, 1911. – С. 479.

[102] ПСЗ РИ. – 2-е собр. – Т. 45. – Отд. 3: Приложение до № 48498; Сборник узаконений, правительственных и судебных разъяснений о мещанских и ремесленных управлениях… – С. 53.

управу було засновано у Чернігові й містилася вона в одному приміщенні з міською. Унаслідок ревізії її діловодства 1882 р. можемо дати їй таку характеристику. Міщанська громада Чернігова нараховувала 1461 особу християн і 1923 юдея, очолював її староста К. Тимощенко. Членами управи від міщан-християн були М. Мацко, від юдеїв – Жезмер. Від кожної громади було обрано податних старост: від міщан-християн ним став Терещенко, від юдеїв – Сац[103].

Крім Чернігова міщанська управа існувала в Ніжині (з 1891 р.), а у Глухові повноваження станового органу виконував міщанський староста. Управа як форма керівництва міщанами вважалася доволі ефективною, а подеколи й популярною в їхньому середовищі. Недаремно ж на початку XX ст. міщани зверталися за дозволом на її запровадження. Зокрема цього вимагали жителі м. Градизька Полтавської губернії[104]. Крім губернського міста на Харківщині функціонували Чугуївська, Ізюмська, Слов'янська, Лебединська, Старобільська, Сумська, Білопольська міщанські управи[105]. На Катеринославщині міщанські управи, окрім губернського центру, існували у Олександрівську, Бахмуті, Верхньодніпровську, Маріуполі, Новомосковську, Павлограді, Луганську[106]. У Херсонській губернії першою заснували управу у Миколаєві, де спершу було впроваджено посаду старости. Його клопотання 1879 р. про створення управи підтримав військовий губернатор, дозволивши провести до неї вибори[107]. На 1892 р. про неї йдеться як про повністю сформовану структуру станового органу міщан[108]. Наступною було засновано (в 1886 р.) Єлисаветградську міщанську управу. 1889 р. до неї додалася Новомиргородська. Починаючи з 1874 р., у Бобринці діяв міщанський староста. Міщанські управи засновувалися і у Бессарабії – Хотині, Аккермані, Бендерах, Сороках[109].

---

[103] Черниговская памятка на 1898–1899 г. – Чернигов, 1898. – С. 89, 90.

[104] *Чорний Д.* Вказ. праця. – С. 65.

[105] Адрес-календарь г. Харькова на 1915 г. – Х., 1916. – С. 22, 51, 64, 68, 93.

[106] Екатеринославский адрес-календарь: 1917 год. – Екатеринослав, 1917. – С. 234, 244, 260, 288, 305, 329, 360; Новороссийский календарь на 1892 г. – Отд. III. – С. 87.

[107] *Левченко Л.* Історія Миколаївського і Севастопольського військового губернаторства (1805–1900). – Миколаїв, 2006. – С. 129; Державний архів Миколаївської області, ф. 230, оп. 1, спр. 10569, арк. 8. – Режим доступу: http://mk.archives.gov.ua/onlinepresent/423-dialnistmykolmischanskoiupravy.html.

[108] Новороссийский календарь на 1892 г. – С. 46, 48.

[109] Иллюстрированный адрес-календарь Бессарабской губернии на 1915 г. – Кишинёв, 1914. – С. 211, 229, 255, 265.

На початку XX ст. фіксувалася активність міщан, коли вони зверталися до міністерства про їх заснування[110].

У містах Правобережної України міщанські громади почали створюватися лише після набуття чинності положення 1875 р. На відміну від доволі лаконічних попередніх нормативних актів щодо діяльності міщанських управ, тут багато уваги приділялося різниці форм громадського та станового управління, оскільки законодавство було настільки заплутаним, що його неправильно трактували самі чиновники, не кажучи вже про старост. У містечках, де нараховувалося не менше десяти міщанських дворів чи окремих домовласників (як християн, так і юдеїв), створювалися міщанські громади, очолювати які повинні були виборні старости з помічниками в разі схвалення їх на посаді губернатором; при 50 дворах – міщанські управи[111]. Ремісники цих містечок також входили до складу міщанської громади, якщо вони не мали власної ремісничої. У цьому разі міщанська управа вважалася представником інтересів усієї міщанської громади. Її приговори схвалювалися губернським правлінням кожної із західних губерній[112]. Урешті міщанським громадам було дозволено самостійно вирішувати доцільність заснування управ і у разі позитивної ухвали рішення громади мав підтримати губернатор. Сама ж громада при рекомендації обирати не менше трьох осіб постановляла, зі скількох членів складатиметься її керівний орган. За наявності у містечку двох міщанських громад – християнської і юдейської, Міністерство внутрішніх справ вимагало, що головою мав бути міщанин християнського віросповідання, відповідно і ⅔ членів присутствія мали бути християнами. Першою до створення власного керівництва приступила 1881 р. Бистрицько-Антонівська міщанська громада Рівненського повіту Волинської губернії, яка через уповноваженого Мурху-Муравського звернулася, минаючи всі інстанції, до господарського департаменту. Ішлося про створення окремої від рівненської власної міщанської управи. Це прохання не підтримав київський генерал-губернатор. Не дав він ходу і подібному зверненню міщан Новогородецької Буди Житомирського повіту, уважаючи, що у приватновласницьких містах, за законом, слід створювати

---

[110] *Иванова Н.А., Желтова В.П.* Сословно-классовая структура России в конце XIX – начале XX века. – М.: Новый Хронограф, 2009. – С. 99.

[111] Материалы, относящиеся до нового общественного устройства в городах империи. – СПб., 1879. – Т. 5. – С. 170.

[112] ПСЗ РИ. – 2-е собр. – Т. 50. – Отд. 1. – № 54640; О мещанских и ремесленных управлениях: Сборник узаконений, правительственных и судебных разъяснений. – Изд. 2-е, испр. и доп. / Сост. М.И. Мыш. – СПб., 1896. – С. 38.

спрощене міське управління[113]. Не чекаючи дозволу, міщани приватновласницьких містечок Рівного, Острога, Заслава та Старокостянтинова, що були підвідомчими Новоград-Волинській думі, провели вибори й у кожному містечку запровадили міщанських старост. Надійшли подібні прохання до генерал-губернатора і з Подільської губернії. Активно почали впроваджувати власні органи міщани – як християни, так і юдеї – містечка Ямполя, що належало Потоцьким. У зверненні до губернського правління вони повідомили про вибори від п'яти дворів по одному депутату. Однак надалі їм забракло такої єдності. При складанні громадського приговору для розкладки повинностей вони не могли знайти спільної мови. Депутати-християни відстоювали розподіл статків навпіл між двома громадами, тоді як депутати-юдеї наполягали – за числом душ, згідно з окладними листами. Аби загасити цей конфлікт, що призупинив збір податків, втрутився генерал-губернатор О.Р. Дрентельн, який детально вивчив чинне законодавство та прагнув застосувати його до місцевої специфіки. Тож міщанське станове управління запроваджувалося лише у тих містах, які потрапили під чинність положення 1870 р.[114] Із поширенням положення від 29 квітня 1875 р. на міста Західного краю тут поступово почали засновуватися міщанські громади з управами і старостами. На основі висновку Державної ради від 7 грудня 1882 р. у містечках, що були приписаними до приватновласницьких міст Дубно Волинської, до Бердичева та Липовця Київської губерній, почали діяти власні міщанські управи[115]. На 1882 р. було створено 80 міщанських громад із яких 67 керувалися управами, а 13 – старостами. Дещо пізніше у Київській губернії було відкрито 93 міщанські управи. Натомість на Волині до найстаріших міщанських управ відносилася Житомирська, організована 1882 р. На 1913 р. вона містилася у власному приміщенні на Соборній вулиці у центрі міста, очолював її М. Рибаченко, а членами були М. Карлів і В. Моргуліс[116].

І все ж модель, що її запропонувала верховна влада імперії, не вписувалася в реальність міщанського середовища Волині. Скарга старости державного містечка Народичі Василя Черненка-Недашківського 1885 р. у Сенат на губернське правління несподівано виявила цілу низку неправильних рішень місцевої адміністрації. Ставши старостою, В. Черненко-Недашківський переніс місце перебування міщанського управління з

[113] ЦДІАК України, ф. 442, оп. 550, спр. 32, арк. 1–2.

[114] ПСЗ РИ. – 2-е собр. – Т. 51. – Отд. 2. – № 5667; ЦДІАК України, ф. 442, оп. 550, спр. 31 б, арк. 10,12.

[115] ПСЗ РИ. – 3-е собр. – Т. 2. – № 1230.

[116] Памятная книжка Волынской губернии на 1913 г. – Житомир, 1912. – С. 402.

Народичів до села Недашки, де було безкоштовне приміщення для канцелярії, а оренда його в Народичах коштувало б громаді від 150 до 200 руб. на рік. Пояснював він цей крок тим, що це влаштовувало громаду навколишніх населених пунктів, зокрема слобід Дерманівка, Бродник, П'ятидуб і колонії Ґринальд. Губернське правління вважало подібний крок старости незаконним. Однак зміст скарги, переданої Сенатом до господарського департаменту, насторожив керівництво, адже міщани не повинні були вливатися у спільну громаду. Міністр Д.А. Толстой вимагав розібратися, хто ухвалив незаконне рішення про створення міщанської громади з кількох поселень? Ось тоді й виявилося, що у трьох повітах Волинської губернії – Житомирському, Новоград-Волинському й Рівненському, існують «деревенские мещанские общества» (!). На Житомирщині їх виявилося вісім. У с. Слободище проживало 38 осіб міщан, у Новогоришківській Буді їх було найбільше – 2860 душ. У Новоград-Волинському повіті таких міщанських сіл було два – Янушівка з 78 і Пилипи-Кошари зі 113 особами. На Рівненщині – сім, від 33 до 382 осіб. А у Бистриці-Антонівці міщан нараховувалося 1179 душ. За рішенням губернського в міських справах присутствія їх у Житомирському та Новоград-Волинському повітах було підпорядковано старості, а в Рівненському – спрощеному громадського управлінню. Незабаром виявилося, що це далеко не всі населені пункти, де проживали міщани. До категорії «деревенских мещанских обществ» було зараховано 36 поселень. На міністерську вимогу було з'ясовано, що цю людність приписано до міщан на основі повеління від 23 вересня 1864 р., і що вона походить із колишньої польської шляхти, яка не довела свого шляхетського походження, була зарахована до платників державних податків[117]. Серед них виявилися й колишні «вольные люди» та старообрядці. Згідно з ревізькими реєстрами, одні з них перебували у складі Овруцької міщанської громади, інші – у містечкових громадах. Вимагалося їх становище впорядкувати згідно з чинним законодавством, реєстри, книги та справи передати старості, обравши, з огляду на великі відстані між поселеннями, податних старост. За декілька років О.Р. Дрентельн повернувся до цього питання аби уніфікувати місцеву специфіку, і зажадав від губернської адміністрації повних відомостей про «деревенских мещан» Овруцького повіту Волинської губернії. На цей раз виявилося 46 поселень, мешканці яких займалися хліборобством, і за логікою їх слід було б приписати до сільських волостей. До вже названих додалася колонія Клицовська з 18 садибами, що належали вихідцям із Привіслянського краю, котрих

[117] ПСЗ РИ. – 2-е собр. – Т. 39. – Отд. 1. – № 41299.

1876 р. також було зараховано до міщан. Подібною до неї була і слобода Чолівка з 11 садибами, що належали старообрядницьким родинам. Однак усі мешканці зібралися й уклали приговори про тверде прагнення бути міщанами з приписку до Овруча. Така мотивація базувалася на колишніх уявленнях про вищість міщанського стану у соціальній ієрархії спільнот порівняно з селянським. Тим більше, що їх лякало підпорядкування волосним судам, в яких усе ще практикувалися тілесні покарання. Губернатор був переконаний, що попередні законодавчі акти не врахували цю місцеву специфіку. Тим часом Сенат завершив розгляд скарги В. Черненка-Недашківського й визнав його правоту. Не варто було колишню польську шляхту, яка рахувалася у складі Народицької містечкової громади, переводити в міщанське управління[118].

У Київській губернії утворення самостійних управ ініціювали 1887 р. Самгородська й Білопільська міщанські громади, з яких Державна рада імперії підтримала заснування спершу Білопільської (в 1888 р.), а наступного року – і Самгородської[119]. Отримавши схвалення генерал-губернатора, міщани ніяк не могли провести вибори до управи. Самгородські за віросповіданням поділялися на дві нерівномірні групи: 6 дворів міщан-християн і 107 – міщан-юдеїв. У Білопіллі картина була подібною: 4 двори міщан-християн і 69 – міщан-юдеїв. При виборах старости та помічників християн і там, і там забалотували, обравши міщан-євреїв. Певно, що їх адміністрація не схвалила на посадах. Повторні вибори дали аналогічний результат. Більше того, у Білопіллі юдеї не дозволили християнам навіть балотуватися, пояснюючи це тим, що ті не мають власного житла, займаються поденщиною, тож таким не можна довіряти владу. Нові вибори у Самгородці відбулися за подібним сценарієм. Тутешні міщани-християни, хоча й мешкали у власних будинках, але ті містилися на поміщицькій землі, що не гарантувало їхньої матеріальної незалежності. Та й вони постійно там не мешкали, а в пошуках роботи переходили з одного місця на інше. Юдеї-міщани пояснювали, що в такій ситуації вони не можуть довірити владу у громаді непостійним мешканцям[120]. Господарський департамент переклав відповідальність і прийняття рішення на генерал-губернатора, якому на місці нібито мало бути видніше. Останній схилявся до того, щоб керівниками управи схвалювалися міщани-євреї, проте лише як виняток.

---

[118] ЦДІАК України, ф. 442, оп. 555, спр. 80, арк. 30, 47.
[119] Там само, спр. 87, арк. 30.
[120] Там само, арк. 2.

Київську міщанську управу було створено 1876 р. шляхом виділення міщан із підпорядкування ремісничій. Рішення про вихід з-під керівництва ремісничої управи ухвалили на мирському сході не приписані до цехового стану міщани. Рішення про створення виборного органу, як і годилося, схвалив губернатор[121]. Вибори посадовців відбулися через рік. Крім старости та двох членів було обрано вісім помічників старости, усіх – на три роки. На відміну від колишнього територіального поділу на цехи тепер їх розмежовували на вісім дільниць, на які поділявся Київ. Незабаром з'явився новий орган – уповноважені – 100 осіб, котрих обирали міщани, аби вони, як депутати, представляли їхні інтереси в управі[122].

Мережа міщанських управ постійно розширювалася і її пік припав на кінець XIX – початок XX ст. Тоді ж у Міністерстві внутрішніх справ розпочалося напрацювання законодавчих проектів міського станового управління. На вимогу міністра до їх діяльності пильніше придивлялися губернатори, критично оцінюючи їх роль у місцевому врядуванні. Найбільш активно звертали увагу верховної влади на недоліки міщанських управ губернатори на Правобережжі. У Подільській губернії перші міщанські управи було сформовано в Полонному, Проскурові та Вінниці. Згодом їх кількість суттєво збільшилася, коли було створено 129 міщанських громад, в яких нараховувалося 520 548 осіб (із них 350 тис. були євреями). 73 громади були повністю єврейськими. Заплутаність їх діловодства не дозволяло виявити, з кого і скільки було взято коштів на сплату податків. Повсюдно панували зловживання, котрі проявлялися у незаконних поборах із міщан, хабарництві, підкупах, привласненні громадських коштів, нецільових витратах. Турбувала губернську владу й підробка посімейних списків, на основі яких визначалися пільги на відбування військової повинності та видавалися паспорти. Щоправда, ревізуючи міщанські управи, губернатори помічали не раз, що хоча їх очолювали євреї, як це мало місце в м-ку Ярмолинцях 1898 р., помічник старости Гикавий справлявся, і доволі непогано, зі старостинськими обов'язками. Він сам вів діловодство й жодних нарікань на нього у громади не було[123]. Водночас начальники губернії визнавали, що їм не вдавалося серйозно контролювати ці органи, як через їх чисельність, так віддаленість від губернських центрів. Бюрократичний нагляд, до якого звикли губернатори, виявився неефективним у справі забезпечення кращого керівництва мі-

[121] Державний архів м. Києва, ф. 194, оп. 1, спр. 6, арк. 2, 22.

[122] *Кулінська С.Ю.* Вказ. праця. – С. 108; ЦДІАК України, ф. 442, оп. 555, спр. 49, арк. 27.

[123] Там само, оп. 849, спр. 494, арк. 15.

щанськими громадами. Саме тому, стверджували посадовці, міщанські управи та їх старости стали повноправними й фактично безконтрольними господарями у тих сферах, що їм довірила держава. У мережі установ виявилася лакуна між ними як начальниками губерній, та управами, котру слід заповнити посередником, створивши ще одну установу, подібну до земського начальника, посада котрого була запроваджена у внутрішніх губерніях імперії 1889 р. Однак її не ввели в Південно-Західному краї, оскільки генерал-губернаторові М.І. Драгомирову вдалося переконати центр, що подібні завдання тут добре виконують мирові посередники[124]. На початку ХХ ст. правобережні губернатори вже були цілком переконаними про нагальну потребу реформувати міщанське самоврядування, необхідність повсюдного запровадження посад земських начальників, які зайнялися б наведенням порядку у міщанських управах та перевіряли б присуди міщанських громад[125]. Якщо міщанська громада не засновувала управи, вона покладала виконання станових обов'язків на виборних старосту з помічниками. Тоді, коли староста здійснював свої повноваження одноосібно, його влада отримала в законодавстві й діловодстві визначення «міщанського управління», яке вживалася паралельно з назвою «міщанський староста». На відміну від управ із колегіальним ухваленням рішень і посадою писаря, який забезпечував роботу з документами, у випадку з міщанським старостою той одноосібно керував громадою й самотужки вів паперові справи, або ж змушував займатися цим свого помічника. Губернатори помітили, що до справ староста не раз підключав членів родини, як це мало місце у м-ку Куна Гайсинського повіту Подільської губернії. Тут він залучав до записування надходжень коштів своїх синів, які успішно рахували гроші й вносили суми до зошита. Проте тоді обійшлося без нарікань, оскільки розкладку було схвалено на сходах і скласти її вдалося правильно, відповідно до вимог казенної палати[126]. Місцеві адміністрації порушували питання про запровадження посади писаря в управах, кандидатуру якого мало б схвалювати на посаді губернське правління. Були, щоправда, поодинокі випадки самостійного переходу від одноособового керівництва старости до колегіального. У м-ку Смотричі Подільської губернії 1899 р. це було викликане тим, що староста Л. Бачинський занедбав діловодство, не заповнював облікові книги, не реєстрував рішення сходів, відмовився навіть від найнеобхідніших записів. Виявлені під час ревізії порушення він пояснював великим

[124] *Шандра В.* Генерал-губернаторства в Україні… – С. 328.
[125] ЦДІАК України, ф. 442, оп. 626, спр. 20, арк. 36, 80, 82, 83.
[126] Там само, оп. 849, спр. 494, арк. 7.

обсягом документів із якими треба було мати справу щодня, а також тим, що не отримував за це жодного рубля жалування від громади. Утім, як згодом з'ясувалося, не це було головною причиною занедбаного обліку, а те, що староста – неписьменний, лише час від часу документуванням справ займався син збірного старости Сиперштейна, у будинку якого й зберігалися всі документи міщанської громади. І все ж на несхвалення Подільським губернським правлінням його на посаді, як і намір заснувати міщанську управу, Л. Бачинський прореагував украй негативно[127].

Таким чином, міщанські управи спершу були поодинокими органами станового врядування. Унаслідок реформи 1875 р., та й то не відразу, їх кількість почала суттєво збільшуватися. Лише наприкінці XIX ст. їх почали масово запроваджувати, і функціонували вони практично в усіх містах і містечках. Найбільше – у Правобережній Україні. Станом на 1914 р. їх тут було 289, зокрема в Київській губернії – 106, Подільській – 102, Волинській – 81. Їх заснування супроводжувалося виявленням суттєвих особливостей краю, зокрема строкатість соціально-етнічного складу, переважанням серед міщан євреїв із притаманною їм ситуативною «винахідливістю» щодо виконання державних повинностей. Й тим не менше, на початку XX ст. юдеї-міщани отримали рівні права на посади у міщанських органах[128]. Клопоту додавали також міщанські поселення вихідців із колишньої польської шляхти, своєрідність соціальних практик яких не вписувалася у жодні законодавчі норми Російської імперії. Вона ж прагнула унормувати поділ між містом і селом, між сільським господарством і промисловістю.

Що ж до купецьких органів станового самоврядування, то їх мережа не зростала, а зупинилася на етапі формування купецьких зібрань, що діяли відповідно із укладеними статутами. Така форма спілкування виявилась найбільш зручною і прийнятною. Це становище М.М. Коркунов, котрий чи не першим звернувся до з'ясування соціологічного спрямування в юриспруденції, пояснив уникненням купецтва від будь-якої дисциплінарної влади[129]. Цю ж точку зору поділяє і О.М. Донік, уточнюючи, що купці були впливовою самодостатньою соціальною групою, котра не потребувала владної структури. Власні інтереси вона задовольняла через членство у думах, особливо у торгових центрах, де купці

[127] Там само, арк. 20.

[128] *Шандра В.* Міщанські органи станового самоврядування в Україні… – С. 175, 243.

[129] *Коркунов Н.М.* Русское государственное право. – СПб., 1893. – Т. 1: Введение и общая государственная часть. – С. 232.

могли отримати більше половини місць гласних[130]. За прикладом дворянських зібрань вони влаштовували власні бали та вечірки[131]. І все ж, 1879 р. набув чинності закон про спрощене купецьке управління, на відміну від повного в столицях імперії та Одесі. У цьому разі купецькі зібрання обирали старосту, котрому присвоювався чин 14 класу і на якого покладалися обов'язки вносити до обивательської книги відомості про купців, здійснювати розкладку зборів і повинностей, їх справляння і передачу до державних установ. Міське положення 1870 р. вносило і в порядок управління купецтвом міст деякі зміни, хоча і не такі значні як для ремісників чи міщан. Їх було набагато менше. До того ж в Одесі з її багатим досвідом торгівлі залишалося чинним міське положення 1863 р. Виняток становили хіба що купці-іноземці, котрі записалися до одеського купецтва. Їх було позбавлено права обиратися на посади до управи. Ця думка була висловлена градоначальником і Міністерство внутрішніх справ підтримало її, заборонивши обирати іноземців посадовцями до Одеської купецької управи. Його обов'язки співпадали з обов'язками інших станових посадовців, і полягали в турботі за купців, що його обрали. Для цього він мав вести їхні списки, аби знати вік, поведінку, зайнятість, забезпеченість, а також передавати ці відомості до запису в міській обивательській книжці. Саме староста й укладав ревізькі казки. Йому ж належало розподіляти згідно із громадською згодою, державні і громадські податки, збори та міські повинності, які відбувало купецтво міста. Контролювати їх виконання, відповідно оформляти всі сплати квитанціями, а також видавати посвідчення для отримання паспортів. Оскільки купецька верства не була спадковою, а заняття вимагали часто змінювати місце проживання, то держава на старосту поклала ще одне важливе для неї завдання: прийом до купецької громади та звільнення з неї[132].

Самоврядування у їх діяльності проявлялися у щорічному звітуванні про витрачання спільних коштів, укладанні власних статутів. Активними були купецькі громади губернських міст, так як вони обирали своїх представників, як засідателів до палат цивільного і карного суду, до совісних судів. Київське купецьке зібрання, яке очолював тривалий час Єгор Семенович Дехтярьов містилося в Контрактовому будинку на Подолі. Там купецьке зібрання влаштовувало бали, маскаради і сімейні вечори. Касою

---

[130] *Донік О.* Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.). – К., 2008. – С. 142, 163.

[131] *Багалей Д.И., Миллер Д.П.* Указ. соч. – Т. 2. – С. 951.

[132] Сборник узаконений, правительственных и судебных разъяснений о мещанских и ремесленных управлениях… – С. 51–53.

зібрання займався Михайло Дехтярьов. Старшинами ради були брати Дитятіни, Семен Задолинний, Єгор Кобець, Василь Беззаботнов, Решетов та інші[133]. Київське купецтво фінансувало дві торговельні школи, дівчачу і хлоп'ячу. На комерційну освіту купецька громада ще 1857 р. постановила збирати кошти: по 15 руб. з купця 1 гільдії і по 4 – з 2-ї[134]. Нею ж було засновано два комерційні училища. На її кошти споруджено 1882 р. будинок Київського купецького зібрання. Купецький староста постійно звітував перед громадою про витрачання коштів чи то на заснування стипендій, чи на спорудження надгробного пам'ятника купцю С.Г. Дитинковському, про накладання та зняття опіки, а 1908 р. зокрема про результативність своєї поїздки в Санкт-Петербург, де вирішувалося питання про тривалість «торгового дня». Про значний обсяг справ, котрий вів староста, свідчить заснування при його посаді канцелярії[135].

Київ, літнє приміщення купецького зібрання (фото В.Гудшона та О.Губчевського, 1912 р.)

[133] *Паталєєв О.В.* Старий Київ: Зі спогадів Старого Грішника / Упор. О.М. Друг. – К., 2008. – С. 147.

[134] ЦДІАК України, ф. 442, оп. 648, спр. 85, арк. 9.

[135] Держархів Київської обл., ф. 9, оп. 23, спр. 54, арк. 7, 48, 102.

Купецька управа в Миколаєві з'явилася 1909 р. А до цього станові справи купці вирішували в міській думі, до якої вони обирали депутатів з торгівлі[136]. На початок XX ст. вони почали організовуватись і у повітових містах, зокрема купецька управа існувала в Умані, її очолював Ф.П. Колесницький[137].

Тож, підсумовуючи, зазначимо, що Павло Мілюков, оцінюючи здобутки Катерини II у створенні міщанського стану, назвав їх, порівнюючи з дворянською корпорацією, «мертвою формою». Сподівання на те, що їй удасться створити повноцінний третій стан, начебто виявилися нездійсненними[138]. Слід визнати, що на таку категоричну оцінку явно вплинули партійні погляди дослідника, чия позиція не наближає нас до розуміння ситуації в українських містах, де цеховий устрій хоча й був не повністю сформованим, але все ж відрізнявся розвиненістю як на час входження до російської держави, так і у значний період перебування в імперії. У багатьох містах і містечках зберігалося західноєвропейське міське право, згідно з яким формувалися виробничі і соціальні відносини. На колишніх землях Гетьманщини та Речі Посполитої імператриця застала більш розвинутий цеховий устрій, який підтримувався залишками магдебурзького права та продовжував існувати радше на традиції практично до 1830-х рр. Верховна влада почала переводити його на російські рейки, засновуючи цехові й ремісничі управи, а згодом і міщанські, роблячи ці органи своїми помічниками в управлінні міськими справами, найперше у забезпеченні фінансового становища держави. Останню влаштовувала конкуренція, що існувала у цеховому виробництві, і вона зробила її засобом, аби ремісники сумлінно забезпечували ринок товарами. У практиках взаємовідносин місцевих громад і держави остання покладалася на колишні самоврядні принципи і небезуспішно шліфувала елементи їх самоорганізації. Аби вони реально втілювалися, громади було наділено правом формувати на виборах власні органи. Виборність стала найголовнішою ознакою самоврядності міських громад, гарантувала обрання активних, ділових та авторитетних людей. Саме тому порядок обрання цехових старшин, голів ремісничих управ і міщанських старшин із товаришами, міських голів запроваджений жалуваною грамотою містам, протримався практично без змін до ліберальних реформ 1870-х років. Верховна влада

---

[136] *Левченко Л.* Історія Миколаївського і Севастопольського військового губернаторства (1805–1900). – Миколаїв, 2006. – С. 115.

[137] Весь Умань: Настольно-справочная книга-календарь на 1910 год. – Умань, 1910. – С. 10.

[138] *Милюков П.* Очерки по истории русской культуры. – Ч. 1: Население, экономический, государственный и сословный строй. – СПб., 1900. – С. 200–201.

вдало його експлуатувала, аби забезпечити виконання важливих для держави завдань. Щоб до керівних органів не потрапили безвідповідальні особи вона залишила за собою схвалення їх на посадах, чим досягала бажаного – недорогого та надійного партнера у відбуванні державних повинностей. З іншого боку, вона переглянула організаційну структуру цехового ладу, обмежила самоврядні права цехів, ліквідувавши цехові управи й підпорядкувавши їх ремісничій управі міста. Кожна управа у власних рішеннях спиралася на присуди сходів, де більш-менш прозоро вирішувалися питання виборності посадовців, розміри вступних і цільових внесків на власні потреби та на державні податки. Сходи, як спосіб колективного залагодження спільних справ, також відігравали важливу роль, і тому держава, зберігаючи їх, прагнула виховувати у середовищі ремісників певні поведінкові норми, що формували б почуття колективної відповідальності та зацікавленого наглядача за діяльністю старшин і голів. Певною мірою їй це вдалося, адже міські виборні органи відразу були підпорядковані адміністрації, яка, спрямовуючи їх діяльність, збалансовувала кошти на загальнодержавні і міські потреби.

Заснування загальноміських органів влади здійснювалося також під егідою держави, яка втілювала патерналістську політику і відповідно намагалася монополізувати керівництво й бюрократизувати його, як один із способів контролю за надходженням міських статків до державної скарбниці. Реформи міського управління не можна однаково оцінювати для людності міст різних історичних регіонів України. Але наданням права міській громаді набувати нерухомість і розпоряджатися нею, були створені важливі передумови для формування муніципальної власності. Завершальне розподілення судових і господарських повноважень відбулося з початком ліберальних реформ Олександра II, коли ліквідовувалися магістрати і ратуші й розпочалося запровадження судових статутів 1864 р. Складність і багатоликість міської спільноти в Південно-Західному краї не дали змоги сповна втілити законодавчі акти російської держави. Тривалий час імперія практикувала гнучкий підхід поєднання місцевих і державних форм із практиками міського управління.

Під час ліберальних реформ 1860–1870-х років перехід на громадське управління було визнане за єдино можливий спосіб змусити міста подолати відсталість, активізувати ділове життя міської еліти, яка отримала відносну свободу формувати міські органи влади з власним бюджетом. Законодавчий акт 1870 р. та його впровадження виявило низку регіональних особливостей, на які верховна влада реагувала призупиненням реформування міст у Південно-Західному краї та зменшенням їхньої самоврядності. На іншу соціальну структуру міст і містечок, їхній іноет-

нічний склад держава реагувала запровадженням спрощеного громадського управління, більш залежного від місцевої адміністрації. Поруч із громадським управлінням держава продовжувала культивувати станові органи влади, приділяючи на цьому відтинку найбільше уваги міщанським управам. І все ж, незважаючи на поетапність реформ, експерименти із обмеженим залученням до міських органів влади представників інших етносів, запровадження внутрішніх станових соціальних бар'єрів, нові органи міської влади виконували покладені на них завдання впорядкування міст. Виборчі кампанії ставали активним місцем змагань, під час яких містяни отримували право на участь в управлінні містами, мали можливість підтримати активних міських діячів та усунути від влади тих, хто прагнув незаконного збагачення. В останньому держава сприяла виборцям, запроваджуючи судове переслідування порушників міського законодавства. На цьому шляху міські мешканці важко позбувалися дореформених традицій, з труднощами пристосовувалися до нових умов й губернатори, звиклі втручатися у діяльність органів міської влади. Хоча податкова система більшості міст виявилася нездатною мати статки, на які можна було б підтримувати соціальну інфраструктуру на належному рівні, проте міській владі вдалося поліпшити благоустрій міст. З кінця XIX й продовж кільканадцяти років XX ст. різко змінився баланс місцевих сил, коли посади міських голів і гласних почали посідати міські діячі, соціально активні, з вищою і професійною освітою, які ставили собі за мету – розвинути місто, пов'язуючи з ним свою діяльність і родинне проживання. Підтримані містянами-платниками міських податків їхні заходи спрямовувалися на створення публічної і приватної медицини, здатної долати епідемії, на які були вразливі багатолюдні міста та творити безпечне і сприятливе місто, спроможне забезпечити базисні життєві потреби людини.

МІСТО ЯК ЦЕНТР ЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Олександр Реєнт
Міста і містечка Поділля:
регіональні особливості промислового розвитку

Ігор Довжук
Міста Донбасу:
урбанізаційний і індустріальний стрибок

Олександр Реєнт
Місто як центр зосередження і розвитку торгівлі

Олександр Реєнт

МІСТА І МІСТЕЧКА ПОДІЛЛЯ: РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОМИСЛОВОГО РОЗВИТКУ

Розвиток економіки Подільської губернії визначало, перш за все, сільськогосподарське виробництво. У цьому контексті не були винятком й міські підприємства, на першому плані яких була переробка сировини. Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. там почали з'являтися фабрики і заводи. Число усіх підприємств, включаючи винокурні, млини і т. п., встановити досить складно, відтак варто зупинитися на тих, які у звітах губернаторів вказувалися саме як «фабрики» і «заводи». Підраховуючи кількість фабрично-заводських підприємств, очільники заносили кожне із них, в залежності від сировини, що перероблялась, до одного із трьох «царств»: тваринного, рослинного або царства мінералів. Дотримуючись принципу історизму, вважаємо за доцільне використати цю класифікацію для розгляду міських підприємств XIX ст. До першої із них відносилися виробництва, пов'язані із переробкою продуктів тваринного походження, до другої – рослинного, до третьої – корисних копалин. Третя категорія не була пов'язана із сільським господарством і поділялася на видобувну та обробну галузі, які тісно переплітались між собою. Була й четверта категорія підприємств із мішаним виробництвом, щоправда, притаманна другій половині XIX ст. Тогочасні фабрики і заводи були тісно пов'язані із ремісництвом. Їх певна частина, зокрема чинбарні, гамарні та поташні, забезпечували сировиною ремісничі майстерні.

До 1860-х рр. XIX ст. на першому місці за продуктивністю та впливом на економічне життя міст краю була винокурна промисловість. Пізніше її випередить цукрова. Зокрема, у 1862 р. на 215 винокурнях були задіяні 3,6 тис. робітників, сума виробництва складала більше 2 млн руб., а на 39 цукрових заводах із 1,1 тис. робітників вироблялося продукції на 1,4 млн руб.[1] У 1882 р. останні показники зросли в 17 разів і складали більше 24 млн руб. Натомість виробництво на винокурнях зросло «лише» на 80%.

[1] Сборник сведений о Подольской губернии. – Каменец-Подольский: Тип. Подольского губернского правления, 1884. – Вып. III. – С. 20.

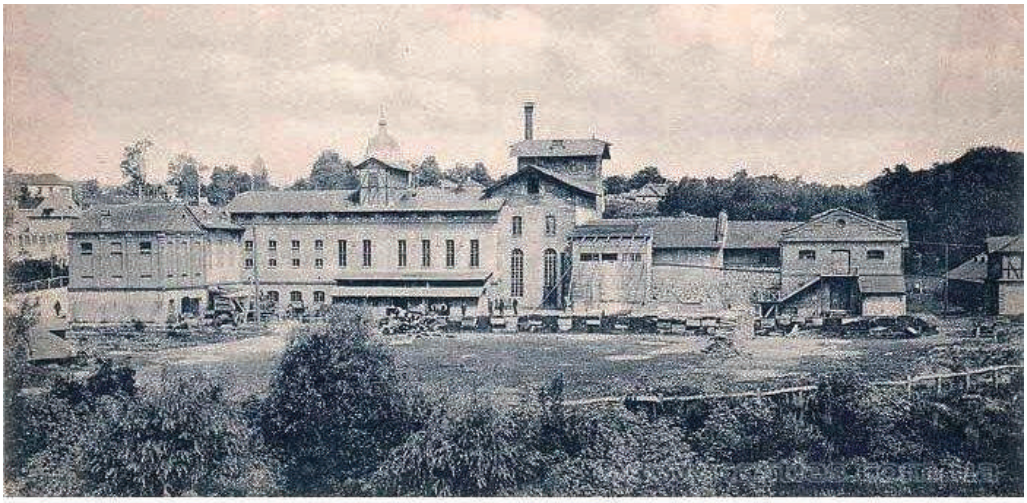

Немирів, винокурний завод (фото початку XX ст.)

Разом зі зростанням виробництва у цукровій промисловості збільшувалася питома вага цієї галузі в економіці краю. На цукрові заводи, розміщені здебільшого в містечках, все більше залучалося місцеве населення. Із діючих у 1885 р. 48 заводів на 26 підприємствах переважали робітники із віддалених губерній, а на 22 – місцеві селяни. У 1890 р. прийшлі робітники переважали вже на 23 заводах, а на кінець століття місцеве населення складало вже близько 60% робітників цукроварень[2].

Фабрично-заводська промисловість міст формувалася кількома шляхами. Головний полягав у розвитку поміщицьких «вотчинних» підприємств, другий – купецьких фабрик, третій – підприємств, заснованих на іноземних капіталах. О. Оглоблін першим звернув увагу на місце купецької фабрики в українській передреформеній промисловості, довівши економічну перевагу її над поміщицькими підприємствами, які поступово зникали, поступаючись місцем капіталістичній, зосередженій в руках купецтва. М. Слабченко говорив вже про два шляхи розвитку української фабрично-заводської промисловості – на основі традиційних вотчинних господарств і на базі міських купецьких капіталів[3].

Важливою ознакою переходу підприємств до більш прогресивних форм господарювання було запровадження досконалих знарядь і машин.

---

[2] *Раковский Л.Э.* Сахарная промышленность Украины во второй половине XIX века: социально-экономический очерк. – Чернигов: Областное управление статистики, 1992. – С. 182.

[3] *Слабченко М.Є.* Матеріали до соціально-економічної історії України XIX століття. – О.: Держ. вид-во України, 1925. – Т. І. – С. 205.

До початку XIX ст. усі сільськогосподарські машини і знаряддя довозилися до міст Поділля із Росії й з-за кордону. Втім, у середині XIX ст. працював завод із виготовлення машин для цукроварень (власники Ломеєр та Герхнер). Це підприємство щорічно виготовляло продукції на суму 35 тис. руб.[4] Разом із тим, «фабрик і заводів в краї було мало, а працюючі знаходяться на нижчому рівні порівняно з фабриками сусідських губерній. Шкіру, полотно і сукно значно дешевше можна купити в Царстві Польському і Галичині, що відповідно виключало будь-яку можливість у подільських фабрик до конкуренції»[5]. У 70-х рр. XIX ст. Подільська губернія займала шосте місце серед усіх губерній Російської імперії з використання у виробництві парових двигунів.

Вінниця. Поштова вулиця (листівка початку XX ст.)

На початку XIX ст. з'явилася низка міських фабрик, заснованих купцями-підприємцями. У краї їх було чимало: в Ольгополі – сукнар, купець К. Іокиш, у Гранові – Баєр, у Вінниці – Л. Поляк і Ю. Капель, у Кам'янці – капелюшники Кізявальтер і Бергман, у Могилеві-Подільському – фабриканти Тункель і Гольденштейн. Купці-підприємці піклува-

[4] *Бровер І.М.* Україна на переломі до промислового капіталізму. Соціально-економічні нариси й матеріали. – О.: Вид-во «Пролетар», 1931. – С. 14.

[5] Военно-статистическое обозрение Российской империи. Т. X: Подольская губерния. – СПб.: Тип. Департамента генерального штаба, 1849. – Ч. 2. – С. 3

лися про зростання своїх фабрик і заводів, засновували їх повсюдно і концентрували у своїх руках лише керівництво. Їх економічний вплив поширювався лише на великі міста, в більшості ж містечок, особливо наближених до великих сільськогосподарських маєтків, вони не могли скласти серйозної конкуренції поміщицьким підприємствам. Однією з найголовніших переваг власників останніх при заснуванні фабрик і заводів у містечках було те, що вони мали дармову робочу силу. У Подільській губернії в 1812 р. кріпацька праця на промислових підприємствах становила 14%, у 1814 р. – майже 50%, а у 1828 р. – понад 80%[6]. Пояснюється це тим, що починати промислову діяльність за допомогою некваліфікованої кріпацької робочої сили було неможливо. Коли ж підприємство вже функціонувало, можна було потроху навчати кріпаків і замінювати ними найманих робітників.

Найпоширенішими галузями у помістях містечок Подільської губернії були горілчана, суконна, селітроварна, а починаючи з 1830-х рр. – цукрова. Виробництво горілки складало важливу статтю доходу поміщицьких маєтків, оскільки давало прибуток у 2–4 рази більший, ніж зерно, з якого її виготовляли. Зважаючи на прибутковість ґуральництва, багато поміщиків переробляли не лише своє зерно, а ще й докуповували у власних селян та на найближчих ринках. Щорічне виробництво горілки в Подільській губернії до 20-х рр. XIX ст. складало близько 500 тис. відер, а наприкінці 1830-х рр. вже перевищувало 2 млн відер[7]. За даними 1846 р., у загальній вартості продукції, виготовленої в поміщицьких господарствах Правобережної України, частка горілки складала 87% загальної суми. На другому місці було виробництво цукру, третьому – сукна, четвертому – цегли.

Класичним прикладом ведення вотчинного господарства була Ямпільська економія. Наприкінці XVIII ст. в ній діяло два млини (кам'яний і дерев'яний), які працювали на оренду. Згідно з контрактами, орендарі за помол зерна брали третю частину, і усі мешканці міста зобов'язувалися користуватися лише цими млинами. Млинарство було пов'язане з ґуральництвом і сукновальним виробництвом. У 20–30-х рр. XIX ст. тут функціонувала устаткована кам'яна ґуральня з усіма знаряддями та мідними апаратами. В оренду також здавалася броварня. Орендар зобов'язувався тримати вправного майстра та робити якісне пиво, а власник, зі свого боку, унеможливлював мешканцям підвозити його з інших місцевостей, а

---

[6] *Слабченко М.Є.* Вказ. праця. – С. 39.

[7] *Гордуновський О.М.* Розвиток промислового виробництва у поміщицьких господарствах Правобережної України першої половини XIX ст. // УІЖ. – 2000. – № 1. – С. 62.

коли таке б трапилося, дозволяв конфісковувати весь товар, накладати на його господаря штраф. З кінця XVIII ст. працювала сукновальня, при якій діяли фарбарня та постригальня. Протягом 1826–1836 рр. ця фабрика перебувала в оренді купців-євреїв з м. Мястківки – Фроїма Ароновича та Аврума Ківовича. Разом із нею в оренду здавалися й кріпаки (47 осіб). На виробництво сукна йшла вовна з македонських овець Ямпільського маєтку. Поряд із сукновальнею як допоміжне виробництво, існувала панчішна фабрика з 25 панчішно-ткацькими станками. Була в Ямполі і каретна майстерня, яка виробляла брички, що за якістю не поступалися закордонним[8].

Брацлав, Базарна вулиця (фото початку XX ст.)

Отже, усі виробничі потужності ямпільського господарства були спрямовані на переробку власної сільськогосподарської сировини та забезпечення потреб маєтку. Млини, ґуральня, бровар, сукновальня – все перебувало в оренді. Власник містечка навіть своїх селян-кріпаків здавав у оренду. В Ямполі сформувалася ціла група представників торгівельної буржуазії, що зосередила у своїх руках усе місцеве виробництво. Ситуація яскраво ілюструє формування поміщицького і купецького капіталів. Саме у першій половині XIX ст. відбувалося нагромадження купецьких капіталів, які незабаром дали можливість купцям відкрити власні підприємства у містах. Подібні процеси простежуються і в інших гос-

[8] *Кравченко І.* Ямпільський маєток наприкінці XVIII та в першій чверті XIX ст. // Студії з історії України Науково-дослідчої кафедри історії України у Києві. – К., 1929. – Т. 2. – С. 82.

подарствах. Зокрема, у маєтку містечка Вороновиця Брацлавського повіту на початку XIX ст. налічувалося 8 млинів (6 водяних і 2 вітряки), полотняна фабрика (мала 24 верстати), броварня, винокурня та цегельня[9].

Перш ніж перейти до аналізу міських фабрично-заводських підприємств за напрямками виробництва зазначимо, що найбільш розвиненому в регіоні суконному, цукроварному та борошномельному виробництву приділяємо менше уваги, оскільки вони неодноразово ставали предметом дослідження істориків.

На час остаточного завершення формування адміністративно-територіальних меж Подільської губернії тут налічувалося 59 фабрик і заводів, із яких 41 підприємство уже знаходилося в містах і містечках. Виробництво міді, скла, селітри і поташу проводилося на 17 заводах, з яких сім розташовувалися в містечках. Найбільшими підприємствами були гамарні, де виробляли мідні речі. Серед них вирізнялася гамарня в м-ку Зінькові, з устаткування тут були одна піч, форми для відливання та ковадло. Завод знаходився в оренді летичівського міщанина Мошковича. Працювало на ньому лише 16 робітників: майстер, п'ять підмайстрів та двоє учнів забезпечували необхідну для виробництва температуру, а безпосередньо литтям займалися майстер (іноземець), п'ятеро підмайстрів, учень та один робітник. 1805 р. на цьому заводі було виготовлено мідних речей загальною вагою 562 пуди. Серед них казани різних ємностей для винокурень, горщики, чайники та ін. У 1805 р. на всіх трьох тутешніх заводах було вироблено зі старої міді речей вагою 1371 пуд[10].

З 14 папірень, полотняних, суконних і ситцевих фабрик у 1805 р. половина функціонувала в містечках. Із трьох із них одна знаходилася в м. Миньківці і належала поміщику Мархоцькому. Тут виробляли папір для друку та письма. Із дев'яти суконних фабрик шість знаходилися в містечках Ярмолинцях, Деражні, Межирові, Лучинці, Миньківцях і Сокільці. На всіх фабриках у 1805 р. було виготовлено понад 36 тис. аршин сукна (для солдатської уніформи, для ліврей, білих попон, білої фланелі тощо).

20-ть з 21-ї фабрики з виготовлення килимів, капелюхів, замші, сап'яну та різних шкір знаходилися в містах і містечках. Капелюхи виробляли на чотирьох підприємствах. Дві фабрики знаходилися в Кам'янці: одна належала купцю І-ї гільдії Антонію Тепперу, інша –

---

[9] Містечка Східного Поділля / Під. заг. ред. Г. Денисика. – Вінниця: Тезис, 2002. – С. 70.

[10] *Клименко П.В.* Промисловість і торгівля в Подільській губернії на початку XIX віку // Ювілейний збірник на пошану академіка Д.І. Багалія. – К.: УАН, 1927. – С. 1033.

фабриканту Йогану Росману. Капелюшня в м. Меджибожі належала фабриканту Августу Сидерберґу, у м. Могилеві – київському міщанину Томашу Вінницькому. З устаткування на цих підприємствах були піч, верстат, прилад для розчісування вовни, казан валяльний та красильний; сировиною були заячий пух, овеча вовна, а також використовувалися різні фарби. На цих фабриках протягом 1805 р. було виготовлено понад 1,1 тис. капелюхів (круглих та трикутних: пухових, пояркових)[11].

У Могилеві були сконцентровані заводи з виробництва сап'яну. Усі 12 підприємств належали купцям і міщанам повітового центру. Протягом 1805 р. вони виробили 8250 шт. сап'янових шкір різного кольору. Тут же сконцентрувалося й найбільше промислових підприємств (21), де салотопні та чинбарні мали річний обіг більше 50 тис. руб.

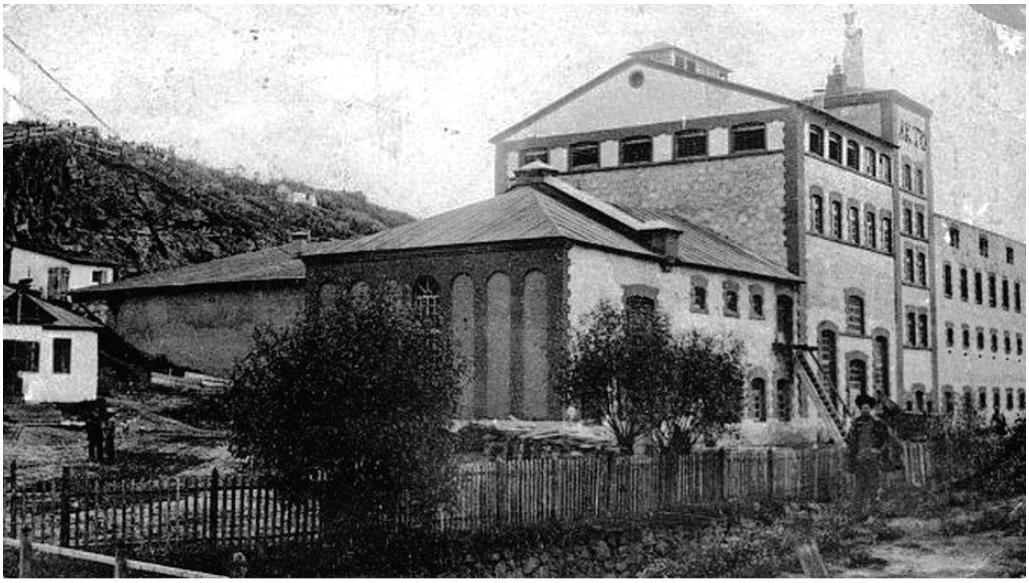

Брацлав, пивоварний завод (фото початку XX ст.)

У наступне десятиліття кількість підприємств збільшилася, проте їх виробнича спрямованість та потужність не змінилися. На 1820 р. маємо перші узагальнені статистичні дані про масштаби винокурного та пивоварного виробництва. Найкращі фабрики, якість продукції яких не поступалася закордонним виробам, були у Могилеві, Городку, Новому Костянтинові, Шаргороді, Саганові, Фельштині, Лянцкоруні. У Новому Костянтинові працювала сукнярня, а також підприємства з виробництва возів, шпильок та коліс. У містечку Янові, того ж повіту виробляли сукно,

[11] *Клименко П.В.* Вказ. праця. – С. 1043.

в Межирові працювала папірня і гамарня. В Ямполі функціонувала суконна, панчішна та каретна фабрики. За 1828 р. маємо наявні відомості про 35 промислових підприємств, з яких 30 функціонували в містах і містечках. Серед них три заводи переробляли продукти геологічного походження, Гамарня в Браїлові належала власнику містечка і була заснована ще у 1762 р. Тут виготовляли з міді листову бляху, каструлі і казани[12]. У 1828 р. була відкрита гамарня в м. Немирові. Найбільше було папірень, поташень, підприємств з виготовлення сукна, капелюхів, свічок, шовку та тютюну – їх налічувалося 25. Із них у міських поселеннях знаходилося 20. На семи підприємствах виправляли шкури, виробляли сало та мило. Шість закладів знаходилося в містах і містечках[13].

Граф Потоцький скаржився, що його сукнярня, заснована у 1817 р., через дорожнечу фарб та значну плату іноземним майстрам, 1828 р. давала мізерний прибуток. Звертає на себе увагу факт появи тютюнового виробництва у Могилеві. Місто ставало значним промисловим центром, осередком чинбарної промисловості. Разом із тим, найбільшими за розмірами були суконні фабрики, проте кількість кваліфікованих працівників на одному підприємстві зазвичай не перевищувала 10 осіб. В основному кваліфіковані майстри наймалися. Майстрами та орендарями часто виступали німці, євреї та представники шляхетного стану. Спостерігається поєднання двох форм капіталів – землевласники будували заводи і фабрики, а міщани-підприємці орендували їх та вкладали гроші у виробництво. Продукція здебільшого збувалась на місцевих ринках. Сукно купували купці й місцева адміністрація для потреб війська. Селітра йшла на потреби артилерії, мідні вироби — для винокуріння і для домашніх потреб. Капелюхи, шкіри, скло, папір, килими продавалися на тутешніх ярмарках, сало та сап'ян у значній кількості експортувалися за кордон. У цей час спостерігається початок локалізації окремих видів промисловості, зокрема найбільше підприємств містилося у південній частині губернії, особливо в Могилівському повіті.

Прагнення раціоналізувати своє господарство призвело до появи перших цукроварень у містах. Спершу традиційно вони з'явилися у поміщицьких господарствах, а потім почали споруджуватися у містах. Первістками галузі були завод в м. Бершаді, відкритий 1827 р., а також цукроварня, що існувала на початку 1820-х рр. в маєтку поміщика Собанського. Незабаром заводи з'явилися в містечках Тростянці, Жванці,

[12] Містечка Східного Поділля… – С. 56.
[13] *Дружинина Е.И.* Указ. соч. – С. 296.

Мурованих Курилівцях, Шпикові та Городку[14]. У 1830-х рр. найбільші цукроварні були у поміщиків Комара (в Жванці), Чацького (в Серебринці Могилівського повіту) та Маковецького (в Плоскирівці Ушицького повіту). Вироблений цукор у значній кількості реалізовувався на Ярмолинецькому ярмарку. Розвиток цукрового виробництва підштовхнув подільських землевласників до пошуку нових джерел прибутків. Поміщик Нарцис Маковецький, що збудував в Плоскирівці першу цукроварню, відзначався неабиякою підприємницькою кмітливістю. Він одним з перших почав сплавляти пшеницю по Дністру до Одеси і для цього заснував пристань. Однак для розвитку річкового сплаву необхідно було провести очисні роботи по всьому руслі річки, що потребувало участі інших поміщиків. Як зазначав сучасник, «в іншому краї для піднесення промислу створили би акціонерну компанію, а в подільських панів гроші йдуть лише на подорожі за кордон, карти та гулянки»[15].

На цей час припадає початок суконного виробництва в м-ку Дунаївцях. У 1829 р. його власник граф Красинський запросив прусських фабрикантів для розвитку суконного виробництва. Іноземцям надавалися садиби (від 1 до 2 десятин) на правах довічного чиншу з оплатою від 2 до 3 руб.[16]

Суттєве зростання кількості підприємств зауважують губернатори, починаючи з 1832 р. У 1833 р. йшлося про 646 фабрик і заводів[17]. У 1835 р. їх вже налічувалося 657, що можна частково пояснити політичними чинниками. Після придушення Листопадового повстання 1830 р. місцевій адміністрації необхідно було відзвітувати про швидке зростання економіки краю як наслідок діяльності російської влади. У зв'язку з цим до категорії фабрик та заводів потрапили 465 винокурень, 16 броварень, 87 заводів великої рогатої худоби та 35 кінних заводів. Якщо ж їх вирахувати із зазначених підприємств, то отримаємо 43 підприємства, що цілком відповідало звичайному приросту виробництва. Характерно, що у 1833 р. функціонувало дві цегельні, а у 1836 р. губернатор у звіті вказував на існування 120 цегельних заводів. Таке зростання пов'язане зі зміною критеріїв обрахунку. Раніше цегельні не відносили до фабрично-заводської промисловості, оскільки вони були дрібними сезонними виробництвами.

---

[14] *Плевако О.А.* З матеріалів до історії цукрової промисловості на Україні // Ювілейний збірник на пошану академіка Д.І. Багалія… – С. 1016–1017.

[15] *Przeździecki A.* Podole, Wołyn, Ukraina: obrazy miejsc i czasów. – Wilno: nakład i druk Teofila Glücksberga, 1841. – T. II. – S 80.

[16] Сборник сведений о Подольской губернии… – С. 32.

[17] ЦДІАК України, ф. 442, оп. 1, спр. 1807.

За 1845 р. подільський губернатор подає інформацію про наявність у краї вже 543 фабрик і заводів, із яких в містах було 59 підприємств, а в містечках – 223. У його звіті вперше йдеться про змішані виробництва. До них було віднесено два механічних заводи в Дунаївцях, чотири підприємства з виробництва карет (три – в Дунаївцях та одне – у Старій Мурафі) та дві екіпажні фабрики в Ярмолинцях. Найприбутковішими підприємствами продовжували бути цукроварні, найбільша з яких була у Городку, 1845 р. дала прибуток 60 тис. руб. У містах прибуток від фабрично-заводської промисловості мав такі розміри: у Балті – 18,9 тис. руб., Могилеві – 11,7 тис. руб., Кам'янці-Подільському – 11,1 тис. руб., Проскурові – 10,8 тис. руб. Серед містечок найбільш продуктивною була промисловість Дунаєвець, де всі промислові підприємства містечка виробили продукції на 323 759 руб. Однак, як підкреслював у звіті губернатор, міста краю вирізняло вивезення зерна до портів Херсонської губернії (насамперед, Одеси) та продаж горілки, а у фабрично-заводській промисловості – суконні фабрики в Дунаївцях і цукроварні в Мурованих Курилівцях, в с. Проскурівці та в с. Хоньківцях[18].

Інноваційне виробництво зафіксоване в Городку. Тут упродовж 1859–1865 рр. виготовляли фарфоровий посуд. Однак в містечку не було фабрики. Фарфорові предмети привозили сюди з Богемії (з Карлсбаду і Праги) і в Городку їх золотили та розписували три художники. А продавалися вони вже як закордонні вироби. Влаштувала таке своєрідне виробництво баронеса Гейсмар, очевидно, через те, що в Росії дешевше коштувало золото, необхідне для покриття виробів.

Подальше збільшення кількості фабрик і заводів зафіксував губернатор за 1860 р. На цей час у краї налічувалося 837 фабрично-заводських підприємств з помітною тенденцію до їх укрупнення, що призводило до зміни соціальної структури. У 1873 р. на 810 фабриках і заводах працювало 14 656 робітників[19]. На 32 цукроварнях і 170 винокурнях було зайнято відповідно 9805 і 1802 особи, що разом складало 11 607, або 80% усіх зайнятих у фабрично-заводському виробництві. У середньому на кожному з них працювало по 5 робітників. Лише у 1874 р. в краї постало 10 нових цукроварень, які, «враховуючи мізерний акциз з місцевого цукру і високе мито на привізний, приносили величезні прибутки»[20]. У містах розміщувалося 105 фабрик і заводів, на яких було зайнято 283 робітників, в середньому по 2–3 робітники на кожному підприємстві.

---

[18] *Плевако О.А*. Вказ. праця. – С. 1015.

[19] ЦДІАК України, ф. 442, оп. 53, спр. 427, арк. 93–96.

[20] Там само, оп. 54, спр. 392, арк. 68.

Найбільше фабрично-заводських підприємств було в Проскурові (26), Балті (21) та Кам'янці-Подільському (16). Узагалі не було таких підприємств у Ямполі. В Ушиці та Ольгополі знаходилося по одному свічному заводу із трьома робітниками.

Зростання спостерігається і надалі: у 1877 р. на 714 фабрично-заводських підприємствах працювало 22 024 робітники. При розгляді наявних у цей час фабрик і заводів, бачимо, що зростання стосувалося лише цукроварень та винокурень. На 51 цукровому заводі і 120 винокурнях були задіяні відповідно 19,36 тис. робочих, що складало 88% усіх працюючих у фабрично-заводській промисловості. У пояснювальній записці до звіту губернатор наголошував, що сума виробітку у винокурінні виросла на 20%, а «з посиленням акцизу винокурні все більше набувають характеру великої заводської промисловості, втрачаючи своє колишнє сільськогосподарське значення»[21]. Принагідно губернатор відмічав слабкий розвиток міст, причину якого він бачив у занедбаних шляхах та значній віддаленості від центру імперії. У містах на цей час діяло 97 підприємств із 409 робітниками, або 4–5 робітників на кожному, що свідчило про незначне укрупнення міських підприємств. Переробкою природних копалин займалися на 111 підприємствах 707 робітників. Найбільше було цегелень і підприємств, які виробляли вапно. Цегельний завод представляв собою дрібне сезонне підприємство з одним майстром і кількома найманими робітниками. Глина і пісок добувалися на місці, а сам завод складався із випалювальної печі і сушильного сараю[22].

Отже, цегельні, залишаючись дрібнотоварними виробництвами, сприяли нагромадженню грошових капіталів. Часто такі заводи орендувалися власниками цукроварень. Зокрема, у Бершаді товариство цукрового заводу орендувало цегельню у місцевого поміщика. Аналогічна ситуація спостерігалася і у м-ку Чечельнику. Подібними до цегелень були ливарні виробництва, названі «ливарними заводами». У м. Немирові функціонувало два таких заводи. Один належав відставному фельдфебелю Івану Семенову, на якому працював сам господар і один робітник. На іншому в глиняні форми відливав дзвони сам господар. Найбільш значним і прибутковим у цій галузі підприємством був скляний завод у Літинському повіті, на якому працювало 22 робочі.

Значним підприємством була винокурня в Китайгороді, що знаходилася в оренді у Лейби Гурфінкеля. На ній працювало 12 осіб, які в

---

[21] Там само, оп. 57, спр. 183, арк. 133.

[22] *Задорожнюк А.Б., Реєнт О.П.* Промислове виробництво в містах і містечках Подільської губернії кінця XVIII – початку XX ст. – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – С. 184.

трьох чанах виготовляли протягом року до 8 тис. відер 75% спирту. Всі інші підприємства мали до 10 робочих. Лише папірня у Вінницькому повіті налічувала 93, а на паперовій фабриці в Ушицькому повіті працювали 24 особи.

На 1878–1879 рр. припадає найбільший розквіт суконного виробництва в Дунаївцях. Тут функціонувало 54 фабрики, на яких працювали 534 робітники і було вироблено продукції на 1,5 млн руб. Однак всі підприємства галузі залишалися дрібними. І хоча перші машини тут з'явилися у середині 40-х рр. XIX ст., а парові двигуни були запроваджені лише у 1867 р., на фабриках налічувалося не більше 10 працюючих[23].

Таким чином, фабрично-заводські підприємства краю і у 70-х роках XIX ст. залишалися орієнтованими на сільське господарство. Більше 80% промислових робітників були зайняті на цукрових заводах. Із 170 винокурень 159 офіційно належали поміщикам, два – акціонерним товариствам, дев'ять – купцям-євреям. Фактично ж 157 винокурень знаходилися в орендному володінні міщан-євреїв, і лише на семи з них виробництво вели самі власники[24]. Із зменшенням кількості винокурень у 1877 р. виробництво на них зросло на 20%. Ріст пояснювався тим, «що із збільшенням акцизної плати, винокурні все більше набували характеру великої заводської промисловості, втрачаючи минуле сільськогосподарське значення»[25].

Починаючи з 80-х рр. XIX ст. відбувається динамічне зростання кількості фабрик і заводів. У 1884 р. в регіоні було 3670 фабрично-заводських підприємств, на яких працювало 26 374 роб., тоді як число ремісників складало 61 074 особи[26]. Зокрема, на 47 цукроварнях працювало 15 140, на 83 винокурнях 1441, а на 2900 млинах (парових, водяних, вітряних та кінних) були задіяні – 4110, що разом складало 20 691 особу, або 82,5% усіх фабрично-заводських робітників. Їх кількість у містах краю в 1884 р. становила 193 підприємства. До них віднесено водяні, вітряні та парові млини, а також друкарні, літографії та фотографії. Могилів за числом задіяних робітників був найбільшим промисловим містом краю, де на 41 підприємстві працювало 228 осіб. У Кам'янці-Подільському, який був другим, налічувалося 12 підприємств із 111 робочими. У містах вироб-

[23] Історія народного господарства Української РСР. У 3 т. – К.: Наукова думка, 1983. – Т. 1: Економіка досоціалістичних формацій. – С. 242.

[24] ЦДІАК України, ф. 442, оп. 53, спр. 427, арк. 80.

[25] Там само, оп. 57, спр. 183, арк. 133.

[26] *Задорожнюк А.Б., Реєнт О.П.* Вказ. праця. – С. 185–186.

лялося лише 2,5% загального прибутку від фабрично-заводської діяльності[27].

Протягом 1884–1886 рр. чисельність ремісників збільшилася на 6819 осіб (до 68 тис. осіб), тоді як число фабрично-заводських робітників зменшилося на 1053 особи, оскільки з'явилося 237 нових фабрично-заводських підприємств. Порівняно з чисельністю фабрично-заводських робітників і ремісників у 1886 р., ремісників налічувалося у 2,7 разів більше. А якщо відрахувати працюючих на цукроварнях, винокурнях та млинах, то перевага ремісників була майже в 15 разів.

Дещо змінилася картина промислового виробництва у 90-х рр. XIX ст. Питома вага цукрової промисловості в економіці зменшилася. У 1890 р. діючі 43 цукрові заводи приносили близько 70% прибутку всієї фабрично-заводської промисловості, а кількість робітників становила лише 50% усіх зайнятих у промисловій діяльності. За цукровою промисловістю йшла винокурна та борошномельна. Росло виробництво на суконних фабриках. Загальне число робітників у 1890 р. становило 26,4 тис. осіб. У подільських містах продовжували діяти дрібні промислові підприємства. Найбільшими міськими підприємствами у 1890 р. залишалися дві друкарні в Кам'янці-Подільському. Слід зазначити, що до промислових підприємств були віднесені й фотографічні салони.

Становище міської фабрично-заводської промисловості ілюструє життєва доля одного із засновників промислового виробництва в краї Фрідріха Крама. Залишаючись прусським підданим, він у 1888 р. прибув до Кам'янця-Подільського. Із 28-річним Фрідріхом приїхала його 22-річна дружина Амалія та однорічна донька. Усі вони записалися до кам'янецького слюсарного цеху, «на час дії паспорту»[28]. У тому ж році Фрідріх взяв на навчання слюсарній справі трьох учнів. Через десять років у Кам'янці вже працював чавунно-ливарний та механічний завод Фрідріха Крама, який знаходився на Новому Плані, у власному будинку. Тут виконували шліфування та рифлювання вальців для млинів, а також виточували фарфорові вальці[29]. Судячи із ремісничої документації, Ф. Крам, будучи вже власником заводу, залишався членом ремісничого цеху. Зокрема, у 1899 р. він повідомляв ремісничого голову Раковського про набір на своє підприємство шести учнів, яким на той час виповнилося від 15 до 18 років. Отже, як бачимо, цехові традиції переносилися на діяльність фабрично-заводських підприємств.

---

[27] ЦДІАК України, ф. 442, оп. 538, спр. 202, арк. 30.
[28] Держархів Хмельницької області, ф. 307, оп. 1, спр. 2, арк. 42.
[29] Там само, оп. 2, спр. 21, арк. 50.

У другій половині XIX ст. поза містом виникають окремі промислові поселення. Зокрема, цукровий завод у Городку знаходився у селищі з населенням 120 осіб., за 2 версти від містечка. 1894 р. ним володіло акціонерне товариство «Городок». Поряд з цукроварнею в містечку діяли різні промислові заклади: цегельні, черепичні, гончарні, шкіряні, канатні, свічно-воскові, шипучих вод, крупорушки, кузні, соломорізки, воскобійні, а також механічний заклад, маслобійні та млини[30].

На 1895 р. в губернії зафіксовано 5367 фабрик і заводів, де працювали більше 25 тис. робітників. З них лише на цукрових заводах, млинах (парових, водяних, вітряних та кінних), винокурнях налічувалося більше 20 тис. осіб, що становило майже 82% від загального числа. Серед найбільших промислових підприємств (з річним прибутком, що перевищував 5 тис. руб.) були цукрові заводи (46), винокурні (82), пивоварні (9), винні заводи (2), тютюнові фабрики (11), суконні фабрики (29), папірня (1), цегельні (4), миловарні (3), заводи з обробки шкір (4), вапнякові заводи (5), свічний завод (1), чавунно-ливарні заводи (4), фабрика з виготовлення сільськогосподарських знарядь (1), млини (90), підприємства з розробки покладів фосфоритів (9)[31]. Число міських ремісників у цей час становила майже 70 тис. осіб. У найбільших містах краю діяло 283 підприємства (наприклад, у Балті – 60, Могилеві – 55, Проскурові – 32, Вінниці – 24 та ін.).

На початку XX ст. тенденція до зростання кількості фабрично-заводських потужностей збереглася. Так, у 1901 р. на 5197 фабриках і заводах працювало 32,5 тис. робітників. Зростання їх чисельності відбувалося знову ж таки за рахунок цукрових та борошномельних заводів, які на початку XX ст. стали повністю домінувати у промисловому виробництві[32]. У першому десятилітті XX ст. у найбільшому місті краю – Кам'янці-Подільському – налічувалося 28 промислових підприємств, на яких працювало 200 робітників.

---

[30] Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. – Каменец-Подольский: Типография подольского губернского правления, 1895. – Вып. 7. – С. 470–471.

[31] Подольский адрес-календарь Сост. В. Гульдман. – Каменец-Подольский: Подольский губ. стастистич. комитет., 1895. – С. 306–341.

[32] Обзор Подольской губернии за 1903 год. Приложение к всеподданнейшему отчёту подольского губернатора. – Каменец-Подольск: Губ. тип., 1904. – С. 40.

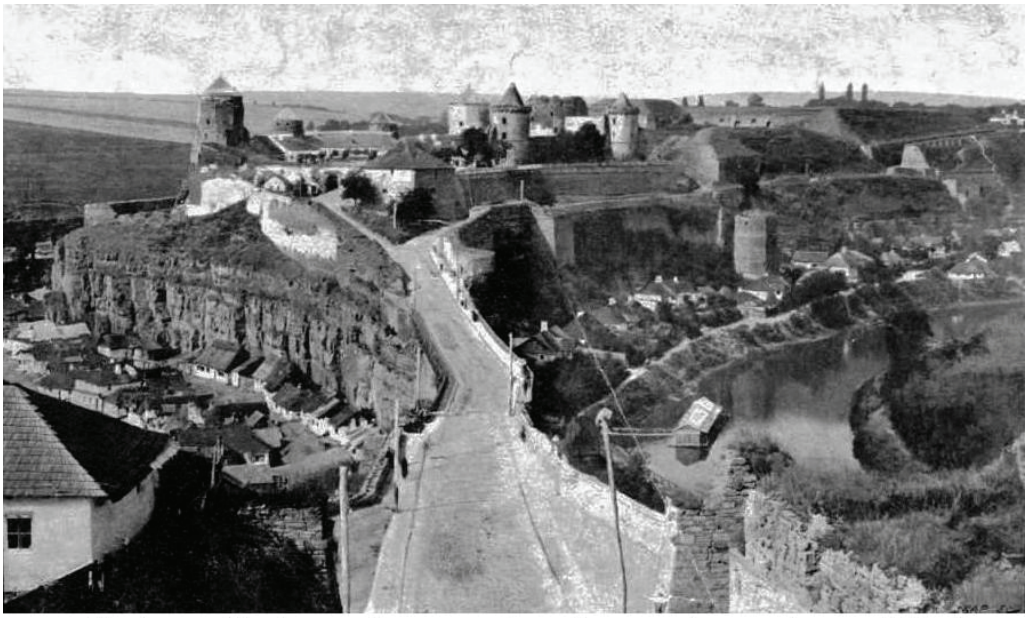

Кам'янець-Подільський, загальний вид (ілюстрація до путівника 1902 р.)

Як бачимо, упродовж досліджуваного періоду на території Подільської губернії чітко окреслилися дві форми фабрично-заводських підприємств – одні переробляли сільськогосподарську сировину і знаходилися в міських поселеннях, які виступали центрами магнатських господарств; інші – міські та містечкові купецькі фабрики, а також підприємства іноземних колоністів. Функціонування перших, що виникли в краї наприкінці XVIII – на початку XIX ст., ґрунтувалося на дешевій кріпосницькій праці і переслідувало мету інтенсифікації економіки магнатських господарств. Тому на першому місці до середини XIX ст. була винокурна промисловість. Не менш важливою галуззю поміщицького господарства залишалося виробництво сукна. Починаючи від середини XVIII ст. і до 40-х рр. XIX ст. воно було монополізоване дворянством, передусім через наявність постійного і практично безмежного ринку збуту та урядову підтримку субсидіями. Разом із тим, незважаючи на сприятливі умови розвитку для дворянських фабрик, виробництво сукна у 50-х рр. XIX ст. помітно скорочується. Це обумовлено розвитком купецьких фабрик, які характеризувалися використанням найманої праці, вищим рівнем техніки, застосуванням передових на той час технологій, кращим зв'язком з ринком.

Із особливою силою жага до підприємництва проявилася у цукроварній промисловості. Маючи все необхідне у своєму розпорядженні (землю для вирощування буряків, робочу силу та запаси палива), по-

міщики намагалися шляхом виробництва цукру збільшити свої прибутки. У середині XIX ст. на Правобережжі поміщикам належали 91,8% цукроварень. У Подільській губернії вони виробляли 11,5% цукру всієї Російської імперії[33].

Майже вся вироблена продукція – цукор, сукно, мука, горілка, поташ вивозилися з губернії. Попит мільйонного населення регіону в промислових товарах продовжували задовольняти цехові ремісники та кустарі. Протягом досліджуваного періоду окреслюється особливість розвитку фабрично-заводських підприємств Подільської губернії, коли вартість річної продукції міського промислового підприємства в середньому в десятки разів була меншою за вартість продукції позаміського виробництва: «міста за своїм розвитком і впливом на округу були мізерні і мало чим відрізнялися від містечок»[34].

Домінування в краї ремісничого виробництва зумовлене також нездатністю великої промисловості працювати на задоволення попиту широкої маси міщан і селян[35]. Оскільки конкуренція з великою капіталістичною промисловістю у містах була маловідчутною, то в них зміцнювалися позиції дрібних виробників та торгівців. Не сприяло розвиткові фабрично-заводських потужностей розмите трактування в законах термінів «фабрика», «завод», «ремісниче майстерня», «цехова організація» тощо. Звідси випадки, коли ремісничі управи, бажаючи збільшити грошові надходження, намагалися підпорядкувати нормам власного управління міські фабрично-заводські підприємства. Зокрема, у Кам'янці-Подільському чавунно-ливарний завод Ф. Крама ще у 1899 р. був приписаний до слюсарського цеху. Будучи власником найбільшого в місті підприємства, Ф. Крам продовжував сплачувати цехові внески та підпорядковуватися цеховим правилам[36]. Загалом усі, хто потрапляв до цеху, наражалися в майбутньому на великі труднощі при виході з нього. Причому, за законом, такі дії цеху були виправданими.

Отже, фабрично-заводські підприємства міст і містечок Подільської губернії на початок XX ст. відігравали досить малопомітну роль в їх економіці. Більш розвиненими були цукрова, винокурна і борошномельна галузі промисловості. Водночас в містах спостерігалося помітне зростання ремісничого виробництва. Специфіка розвитку подільської промисловості обумовила концентрацію підприємств у поміщицьких маєтках,

---

[33] *Гордуновський О.М.* Вказ. праця – С. 67.

[34] ЦДІАК України, ф. 442, оп. 57, спр. 183, арк. 132.

[35] *Лазанська Т.І.* Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). – К.: Ін-т історії НАН України, 1999. – С. 96.

[36] Держархів Хмельницької області, ф. 307, оп. 2, спр. 21, арк. 50 зв.

відокремивши промислове виробництво від міської економіки. Стрижнем міської економіки залишалося ремесло, де на першому місці був виробник – майстер. Дрібна промисловість була середовищем вільної конкуренції, в якій поступово визрівали заклади капіталістичного типу. Індивідуальне виробництво було іншою специфічною рисою економіки регіону в досліджуваний період.

Таким чином, у подільських містах і містечках виробничу сферу економіки забезпечували ремесла, промисли і фабрично-заводські підприємства. Основною формою організації ремесла залишалися цехи, які з початку, а особливо із другої половини, XIX ст. стали зосередженням цілого виробничого стану – цеховиків. Помітну роль у міському, а, особливо, у містечковому виробництві відігравали позацехові ремісники-кустарі. Особливістю їхньої діяльності була тимчасовість у занятті ремеслом, можливість заняття кількома видами ремесла, а також переважання у господарстві кустаря. У цьому ж криється причина слабкості фабрично-заводського виробництва в містах і містечках, коли найбільші промислові підприємства переробляли сільськогосподарську продукцію і знаходилися здебільшого у невеликих містечках, неподалік від сировинної бази.

Ігор Довжук

МІСТА ДОНБАСУ: УРБАНІЗАЦІЙНИЙ І ІНДУСТРІАЛЬНИЙ СТРИБОК

Історія міст Донбасу модерної доби тісно пов'язана зі становленням важкої індустрії. У зв'язку з цим одним із найголовніших факторів, що вплинули на їх становлення був технічний переворот, котрий знаменував собою масове запровадження у виробництво парових машин, які значною мірою прискорювали виробничий процес і частково заміняли ручну працю. Як і зростаюча урбанізація, адже саме завдяки реформам Олександра II у 1860–1870-х рр. тут виникла низка робітничих селищ, збільшилася концентрація промислового населення в містах. На межі XIX–XX ст. на Донбасі утворилась найбільш розгалужена мережа міст і робітничих селищ.

Історія міст Донецького басейну розпочалася з виникнення потужного вугільно-металургійного комплексу. Спочатку його представляли два казенних підприємства – Луганський ливарний завод і перша кам'яновугільна копальня в Лисичій Балці. 14 листопада 1795 р. було видано указ Катерини II «Об устроении литейного завода в Донецком уезде при речке Лугани и об учреждении ломки найденного в той стране каменного угля»[1]. Для забезпечення заводу кам'яним вугіллям на землі села Верхнє (Третя Рота) поблизу Лисичої Балки була закладена шахта, перша в Донбасі, що поклала початок промисловій розробці кам'яного вугілля в басейні. З уведенням у дію чавуноливарного заводу в Луганську (1799 р.) здійснювалася по суті технічна революція в металургії. Це усвідомлював і сам Карл Гаскойн, шотландський інженер, якому було доручено будівництво заводу, про який він писав, що той є «абсолютно новим у своєму роді закладом, бо всі роботи в ньому будуть проводитися кам'яним вугіллям, спосіб донині в Російській імперії був невживаний»[2].

Луганський завод виконував переважно військові замовлення. Наприкінці 1804 р. англійський механік Маклі встановив на заводі першу парову машину на спеціальному верстаті («млині») для свердління стовбурів гармат. Завод став великим підприємством, де були три домни, дві вагранки, п'ять повітряних печей, парові машини, водяні турбіни та ін. Проте ефективній роботі заважали перш за все хронічний брак кам'яновугільного коксу й невисока якість залізної руди. Перешкоджали справі

---

[1] ПСЗ РИ. – Т. 23. – № 17407. – С. 815.

[2] *Фесенко В.О.* 130 років Луганського ливарного заводу. – Луганськ, 1930. – С. 6.

погані дороги. Протягом 1802–1805 рр. працювала тільки домна № 3 і то зі значними перервами. Уряд вимагав від Гаскойна виконання взятих зобов'язань. Але йому не вдалося здійснити задумане. 20 липня 1806 р. Карл Гаскойн раптово помер.

І надалі підприємство постійно відчувало нестачу в залізній руді високої якості. Хоча завод став збитковим щодо виробництва чавуну, війни Російської імперії з Наполеоном (до 1815 р.) і Туреччиною (1828–1829 рр.), довготривала війна на Кавказі, нарешті, Кримська кампанія (1853–1856 рр.) змушували імперський уряд підтримувати Луганський ливарний завод.

1857 р. Луганський завод мав 11 цехів оснащених 17 печами, 32 горнами, 50 верстатами й паровими машинами. На ньому працювало 5160 чоловік, а на трьох його рудниках – Лисичанському, Успенському й Городищенському – 6327. На підприємстві виготовлялися снаряди для артилерії, залізні речі для арсеналів і фортець, а також механічні приладдя для всіх галузей промисловості Новоросійського краю[3].

Отже, на середину XIX ст. Луганський ливарний завод став великим центром промислової діяльності на Півдні України. Цей завод зосередив у своїх лабораторіях і цехах відомих фахівців – інженерів, металургів і підготовлені кадри робітників у всіх галузях кам'яновугільної і чавуноливарної промисловості. Селище, що виникло біля Луганського заводу, розвивало власну соціальну інфраструктуру. Зокрема, були шпиталь, аптека, магазин, навчальні заклади. Завод мав велику на той час бібліотеку, а також свій музей, де зберігалися різні зразки гірських порід і мінералів не тільки Росії, але й західноєвропейських країн[4]. Однак повітовим містом Луганськ став лише 1882 р. і був утворений шляхом об'єднання селищ Луганського заводу та Кам'яного Броду. Сюди з повітового Слов'яносербська було переведено всі присутствені місця. У положенні Комітету міністрів обумовлювалося, що сільське населення новоутвореного міста за небажання ставати міщанами може залишатися в попередньому стані – під вигони виділялося 700 дес. землі[5]. Цим актом верховна влада ще раз підкреслила своєрідність формування міст у Російській імперії – ними могли стати лише адміністративні центри, а не торговельно-виробничі поселення. І справді, з промисловим розвитком

[3] Журнал Министерства внутренних дел. – 1857. – Ч. 31. – С. 9–11.
[4] *Довжук І.В.* Вказ. праця. – С. 34.
[5] ПСЗ РИ. – Собр. 3-е. – Т. 2. – № 1085.

Луганська Слов'яносербськ, ставши позаштатним містом, почав втрачати своє значення економічного центру[6].

Число міст Донбасу в першій половині XIX ст. обмежувалося центрами повітів Бахмутом, Слов'яносербським і Маріуполем. До Донбасу тяжіли також Слов'янськ і Старобільськ, які в теперішній час входять у його межі. Це були порівняно невеликі, молоді, як і сам Донбас, поселення, які виділилися в адміністративні центри повітів. Найстарішим з них був Слов'янськ, заснований 1676 р. спершу під назвою Соляний як центр солепромислу, від фортеці на Торських озерах за ним закріпилася інша назв – Тор. 1784 р. його перейменували у Славенськ, зробивши центром повіту. Люди ж називати місто Слов'янським. У зв'язку із закриттям 1782 р. солепромислу розвиток міста дещо загальмувався. На початку XIX ст. тут були дрібні ремісничі виробництва – кузні, шкіряні, шевські й ткацькі майстерні.

У 1837 р. в місті було 15 вулиць і провулків (немощених), два майдани, три дерев'яних моста, 967 будинків, усі дерев'яні. Жителів нараховувалося 5850 душ обох статей, 2918 чоловічої і 2932 жіночої. З них духовного стану – 63, дворян і чиновників – 120, службовців (військового відомства) і відставних – 62, службовців цивільного відомства – 94, різночинців 36, купецтва – 213 (тільки 3-ої гільдії), міщан і посадських – 1781, іноземців – 11, нижніх військових чинів (в основному відставних) – 205, дворових (при будинках панів) – 122, селян — 3299, у тому числі казенних 3289.

Жителі Слов'янська займалися садівництвом і городництвом, торгівлею, промисловим виробництвом. Тут було садів – 52, городів – 35, лавок – 37, у тому числі хлібних – 1, з червоним товаром – 8, залізних – 2. Трактирних закладів у місті було 2, погребів для продажу вина – 1, шинків – 18, ярмарків – 3. Фабричних закладів у місті існувало 16, у т. ч. миловарних – 1, салотопних – 8, пивоварних – 4, цегляних – 3, млинів вітряних – 33. Тут працювало 36 ремісників, у т. ч. кравців – 9, чоботарів – 14, ковалів – 12. У місті був 1 навчальний заклад. На середину XIX ст. тут уже було 12 невеликих приватних солеварень, які виробляли від 22 до 70 тис. пудів солі на рік. У зв'язку зі зростанням промисловості збільшилося число жителів. У 1865 р. населення міста перевищило 11 тис. осіб[7].

---

[6] Россия. Полное географическое описание нашого отечества. Настольная книга и дорожня книга / Ред. В.П. Тян-Шанский. – Т. 14: Новороссия и Крым. – СПб., 1910. – С. 856.

[7] *Подов В.И., Курило В.С.* История Донбасса: В 3 т. – Т. 2: Донбасс в XIX веке. – Луганск: Альма-матер, 2004. – С. 108.

Другим за віком містом Донбасу був Бахмут, заснований 1701 р. солеварами. У 1702 р. для захисту від кочівників тут звели фортецю. У той час у ній проживало 150 осіб. У 1710 р. заснована воєводська канцелярія, 1719 р. Бахмут став центром однойменної провінції. На розвитку Бахмута, як і Слов'янська, негативно позначилася ліквідація солепромислу в 1782 р.

Що являв собою Бахмут до тридцятих років XIX ст.? В окружності Бахмут мав 7,5 версти. У місті діяло 4 церкви: 2 кам'яних і 2 дерев'яних. Казенних будинків було: кам'яних – 1, дерев'яних – 2, навчальний заклад – 1, лікарня – 1. Обивательських будинків кам'яних – 2, дерев'яних – 835. Торгівельних лавок – 42, шинків – 8, трактирів – 3, торгівельних лазень – 3, кузень – 25, застав при виїзді з міста – 3, цегельний завод поза містом – 1. Усі ці будови – дерев'яні.

У 1831 р. в Бахмуті проживало 3174 чоловіка і 2739 жінок[8], які займалися салотопним виробництвом. 1857 р. тут засновано воскобійний завод. Практично до середини XIX ст. Бахмут залишався невеликим містечком, адміністративним центром повіту. У 1857 р. він займав площу 135 дес. У ньому було 27 вулиць і два майдани. На головному майдані побудована низка кам'яних лавок і магазинів. На другому – торгівельному – проводилися ярмарки. Вулиці й майдани, як і в інших містах, були немощені. У дощову погоду на них екіпажі в'язнули в грязі. Витягувати їх доводилося волами.

Бахмут, загальний вигляд (фото початку XX ст.)

[8] Записки Одесского общества истории и древностей. – 1844. – Т. I. – С. 351.

У той час у Бахмуті проживало 9197 осіб. З них дворян – 376, духівництва – 169, купців – 744, міщан – 2813, селян – 4533, ремісників – 562, робітників – 83. Прошарок робітників був ще незначним. Хоча в місті існувало 14 підприємств, проте всі вони були дрібними. Це свічковий, миловарний, воскобійний, 6 салотопних, 5 цегляних заводів. З торгівельних закладів був магазин і 148 лавок[9].

Після скасування кріпацтва завдяки припливу іноземного капіталу почався бурхливий розвиток промисловості в Бахмуті. Подальше зростання Бахмута пов'язане із залізничним будівництвом і виробництвом солі. У 1874 р. таганрозький купець 1-ої гільдії П.І. Скараманг побудував тут великий завод, розрахований на виварку 2 млн пудів солі на рік. Виникали нові соляні заводи. У 1880 р. вступила до ладу Брянцевська соляна копальня, що розташовувалася у 12 кілометрах від Бахмута. Уже в 1883 р. вона дала 3,4 млн пудів кам'яної солі. Її збуту сприяла залізниця, що дала вихід бахмутської продукції в центральні райони імперії та в інші напрями. 1885 р. соляні шахти Бахмута давали 70% загальнодержавного видобутку солі. У 1878 р. тут побудовано залізничний вокзал, а пізніше – ще один. Це перетворило Бахмут на єдине місто Донбасу, яке мало два вокзали. На початку 1880-х років в Бахмуті виникають алебастровий, скляний, цегельно-черепичний заводи, засновані прусським підданим Едмундом Фарке. Згідно із контрактом, європейський заводчик зобов'язався ушляхетнити міську інфраструктуру, а в рахунок компенсації за витрати отримував в оренду земельну ділянку з покладами гіпсу для розвитку алебастрового виробництва. Завод Фарке незабаром став найбільшим процвітаючим підприємством галузі на Сході України, а неповторне за своїм мікрокліматом багатокілометрове підземне місто в надрах гіпсових шахт із часом поклало початок унікальному виноробницькому виробництву[10].

Бахмут, солеварний завод (листівка початку XX ст.)

Бахмут, торгова площа (листівка початку XX ст.)

[9] История городов и сел Украинской ССР. Донецкая область. – К., 1976. – С. 164.

[10] Історія з секретом: ігристе з підземного міста. – Режим доступу: http://www.krimart.com/ua/company/history.html.

На 1900 р. в Бахмуті нараховувалось 76 підприємств. Серед них – і пивоварні, на яких почали з 1869 р. виробляти пиво. У 1895 р. відкрив свій пивоварний завод купець Соломон Трахтерев. Наприкінці століття бахмутські заводи братів Любицьких, Решетникова, Степанкова, Бадодіна давали більше 2,2 млн штук червоної цегли. Парові млини Трахтерова й Гінзбурга випускали до 30 тис. пудів борошна, алебастрові заводи Фарке і Новікова випускали продукції на 920 тис. рублів. Миловарний завод Лобасова виробляв 100 тис. пудів високоякісного мила, а пивоварною продукцією Адельмана у 20 тис. літрів можна було напоїти весь повіт. Видобуток солі на рудниках Летуновського, Фолькнера, Станкевича, Корді складав 6 млн пудів, на заводі Скараманга – 1,4 млн пудів. Місто стало великим торговельним центром, у ньому чотири рази на рік проходили ярмарки, традиція яких відновилася в 1999 р. під назвою «Бахмутський шлях». На підприємствах міста в 1900 р. працювало 1078 осіб. Збільшилась і чисельність мешканців[11].

Удосконалюється і забудова міста. Після пожежі, що відбулася в Бахмуті у першій половині XIX століття, у місті спланували прямі вулиці, які перехрещувалися під прямим кутом. Уздовж них насадили дерева. 1875 р. напроти собору в парку влаштовано фонтан. Це стало можливим завдяки тому, що в тому ж році в місті вступив в дію водопровід.

У Бахмуті було п’ять храмів, при одному з яких, а саме Троїцькому соборі, ще в 1846–1847 рр. відкрили першу в Бахмуті бібліотеку, що складалася в основному з богослужебних книг. У 1899 р. земство Бахмутського повіту за підтримки міської думи відкрило земську шкільну бібліотеку, яка налічувала 2000 книг. Ця подія відбулася у рік столітнього ювілею поета О.С. Пушкіна, тому її назвали Пушкінською. Утім, такі заклади в 1899 р. земство відкрило у всіх центрах повітів.

За переписом 1897 р. в Бахмуті проживало 19 316 осіб. Розвивався внутрішньоміський транспорт. У місті існувало кінне візництво. У 1872 р. міська дума встановила податок на тяглових і легкових візників по 3 руб. 25 коп. на кожного коня. Наприкінці XIX ст. за стоянку візника на міському майдані з фаетона збір складав 5 руб. у рік, з лінійки – 3[12]. У 1899 р. в кошторисі Бахмутської міської думи збір із візникового промислу складав 855 рублів[13]. 1896 р. міська дума запровадила збір у дохід міста з велосипедистів. Перший автомобіль у Бахмуті «Роллс-Ройс» з’явився в 1898 р. Він належав власникові керосинових складів, цегель-

[11] *Подов В.И., Курило В.С.* Указ. соч. – С. 249.

[12] Лінійка (екіпаж) – довгий відкритий багатомісний екіпаж, що служив громадським транспортом у Російській імперії в XIX ст.

[13] *Подов В.И., Курило В.С.* Указ. соч. – С. 250.

ного, алебастрового і цвяхо-костильного заводів В.Г. Французові. Потім придбав автомобіль купець Г.С. Лобанів.

Початок XX ст. в житті країни позначився не тільки швидкими темпами промислового розвитку, але й прагненням різних верств суспільства до культури. Не винятком був і Бахмут, місцева інтелігенція якого, що складалася з виборних земства й міської управи, вчителів шкіл та гімназій, лікарів і інженерів, активно організовувала культурне життя. На початку століття відкрився міський парк із літнім театром та кінематографом. У 1903 р. випускниця Віденської консерваторії Адель Мерейнес відкрила в Бахмуті музичні курси[14]. Перед революцією 1917 р. в Бахмуті працювали три гімназії, реальне, ремісниче й духовне училища, приватні, церковнопарафіяльні й народні училища та школи. У місті видавалося декілька газет: «Донецкое слово», «Бахмутская жизнь», «Бахмутская копейка», «Народная газета», учнівський журнал «Проблески». З міських друкарень на прилавки виходили твори П. Куліша, Г. Барвінок, М. Чернявського[15].

Повертаючись до названого на початку Слов'яносербська, заснованого 1754 р. 6-ою ротою слов'яносербського полку Йована Шевича, що стояла на правому березі Сіверського Дінця при озерах Кривому і трьох Підгірних, вкажемо, що 1784 року його було перетворене в місто Донецьк, яке стало центром знову створеного Донецького повіту. У 1797 р. Донецький повіт скасовано, його територію знову включено до складу Бахмутського повіту. Донецьк став заштатним містом. Проте незабаром стало ясно, що повіт тут все-таки потрібний і 1806 р. його відновили, але вже під новою назвою Слов'яносербський. Його центром вирішили зробити нове місто – Слов'яносербськ, якого ще не було в реальності. Воно існувало тільки в уяві ініціаторів створення повіту – дворян цієї місцевості.

Побудувати нове місто вирішили на лівому березі Лугані, східніше с. Кам'яного Броду і план Слов'яносербська 1808 р. схвалив Олександр I. Передбачалося спорудити 30 кварталів із трьома майданами. На центральному міському майдані повинна була підноситися церква. Намічалося закласти торгівельні ряди, звести будівлі для адміністрації повіту, острог. Відводилося місце для будинків купців, міщан, різночинців. Але Слов'яносербськ не був побудований. Причиною тому стала повінь у

[14] Історія створення музичних курсів Адель Мерейнес в місті Бахмут // Бахмутський коледж мистецтв імені Івана Карабиця. – Режим доступу: http://amuzatua.wixsite.com/amuz/istoriya.

[15] Історична довідка // Офіційний сайт Бахмутської міської ради. – Режим доступу: http://artemrada.gov.ua/history.

березні 1809 р. Унаслідок інтенсивного танення снігів Лугань вийшла з берегів і затопила місцевість, що призначалася для будівництва міста. Імператор повелів шукати для нього нове, недоступне до повеней. Після обговорення низки варіантів вирішили центром повіту зробити місто Донецьк. З ряду причин, серед яких похід Наполеона на Росію, здійснення цього плану затягнулося. Тільки у листопаді 1817 р. було підписано указ Олександра I про переведення міста Слов'яносербська в м. Донецьк із перейменуванням останнього[16].

У 30-х рр. XIX ст. у місті діяла Соборна дерев'яна церква, було намічено до будівництва ще два храми. З казенних будов були тюремний замок для злочинців і провіантський магазин – обидва дерев'яні. Повітовий і земський суди, казначейство, поштова контора, міська поліція і лікарня для військовослужбовців розміщувалися в обивательських будинках. Усього їх у місті нараховувалося 279, із них кам'яних – 2 і дерев'яних – 277. Торговельних лавок дерев'яних було 10, шинків – 2, кузень – 3. Місто мало 18 великих вулиць. Тут щороку проводилося три ярмарки, що тривали три дні[17].

Місто Маріуполь було закладене 1778 р. у зв'язку з переселенням на Азовське узбережжя з Криму греків. Уже в 1782 р. тут проживало 2948 осіб. Біля третини населення були ремісниками. Маріуполь відразу формувався як центр торгівлі. Уже в 1795 р. тут нараховувалося 163 торгівельних заклади і заїжджий двір. Щороку проводилися чотири ярмарки. На початку XIX ст. в місті діяли салотопні заводи, кузні, збройові, бондарські, шкіряні й повстяні майстерні, водяні й вітряні млини. 1834 р. тут відкрито макаронну фабрику. Жителі міста займалися виробництвом будівельних матеріалів. На середину століття місто мало два цегельних заводи, чотири черепичних і вапняний. У цей час тут мешкало 4,5 тис. осіб. Розвивалася рибопромислова галузь. На 20-і роки XIX ст. в Маріуполі працювало близько двох десятків рибозаводів. На середину XIX ст. в місті проживало лише 4579 осіб.

У пореформений період тут відбуваються важливі зміни в самоврядності міста. У результаті ліберальних реформ 1870-х років у Маріуполі скасували грецький суд, заснували загальногромадянські органи управління – міську і повітову земські управи.

Велику роль у зовнішній і внутрішній торгівлі Маріуполя відіграв порт, який став другим за вантажообігом на Чорному й Азовському морях після Одеси. У зв'язку з цим інтенсивно зростав обсяг зовнішньої

[16] *Подов В.И., Курило В.С.* Указ. соч. – С. 111.
[17] Там же. – С. 112.

торгівлі. Місцеві й іноземні купці заснували тут багато торгівельних фірм.

Сприятливе географічне розташування міста було використано й для створення великої металургійної промисловості. Неподалік на р. Кальчик (правий берег р. Кальміус) закладено металургійне підприємство.

Значних темпів промислового розвитку Маріуполь набуває з прокладанням 1882 р. залізниці, яка з'єднала місто з Донецьким басейном і дала вихід до моря донецькому вугіллю, хлібу та іншим вантажам. А це у свою чергу потребувало розширення морського порту, й тому впродовж 1886–1889 рр. він був побудований заново[18]. У 1898 р. дочірнє товариство «Російський Провіданс» акціонерного товариства «Провіданс» (бельгійський і французький капітал) почало будівництво заводу під Маріуполем, а вже в 1899 р. були готові дві домни, мартенівські й томасівські печі, прокатні стани, низка інших цехів. У 1900 р. завод виплавив 4,5 млн пудів чавуну і 4,7 млн пудів сталі. У цьому ж році було виготовлено 3,4 млн пудів сортового й листового металу, який йшов на продаж для виготовлення рейок[19]. Нікополь-Маріупольське товариство в 1896 р. заснувало трубопрокатний завод «Нікополь» із доменними та мартенівськими печами. Наступного року завод випустив першу партію труб. У 1899 р. на обох заводах працювало 5399 осіб.

Поряд із цими заводами у Маріуполі наприкінці XIX ст. діяли заводи сільськогосподарського машинобудування, чавуноливарний, 27 цегельно-черепичних, 6 шкіряних, макаронна фабрика і паровий млин. Усе це сприяло збільшенню населення, яке до кінця століття склало 31,1 тис. осіб. Маріуполь став найбільшим за кількістю мешканців містом Донбасу[20].

Місто Старобільськ виникло в 1797 р. як центр однойменного повіту. З початку XIX ст. на основі сільськогосподарської продукції у місті розвивалося ремісниче виробництво і торгівля. Діяло три салотопних заводи, пивоварний, водяні й вітряні млини. У 1817 р. існували пошта і лікарня. Відбувалися чотири ярмарки, було 17 лавок. У місті проживало 795 душ чоловічої статі й 590 жіночої, з них 108 купців, 348 міщан. Серед 370 будинків переважали дерев'яні.

---

[18] *Бажан О.Г.* Маріуполь // Енциклопедія історії України. – К., 2009. – Т. 6. – С. 509.

[19] *Грушевский Д.Н.* Имени Ильича: Из истории ордена Ленина Ждановского завода имени Ильича. – Донецк: Донбасс, 1966. – С. 5–9.

[20] *Подов В.И., Курило В.С.* Указ. соч. – С. 251.

Луганськ (листівки початку XX ст.)

Поряд із названими центрами повітів, з початку XIX ст. в Донбасі отримали інтенсивний розвиток нові поселення – Луганськ і Лисичанськ. У селищі Луганського ливарного заводу виділялися дві частини, в одній, призначеній для англійських фахівців, побудували 11 кам'яних будинків і заводську контору. Інша – відводилася під житло для робітників, де почалось будівництво казарм і землянок. Першими робітниками, що будували завод і житло для себе були майстрові з Олександрівського заводу (м. Петрозаводськ Олонецької губернії) і липецьких металургійних заводів, переведені сюди за указом від 14 листопада 1795 р. У 1799 р. вже було побудовано 45 казарм. У них проживало 1016 осіб чоловічої статі і 988 жіночої, усього 2004[21]. Вони були перенаселені, адже складалися з 6 кімнат і вміщали 18–20 сімей. В одній кімнаті жило по 2–4 сім'ї.

1823 р. тут відкрили першу в Донбасі гірничу початкову школу для дітей заводських працівників, а 1839 р. – початкову гірничу школу в Кам'яному Броді, в Луганську – гірниче училище, середній навчальний технічний заклад. 1837 р. започаткувала роботу метеорологічна станція – перша в Донбасі. Тут жило і працювало багато гірничих інженерів та інших фахівців, які стали знаними діячами науки і техніки. В їхньому

[21] Держархів Луганської області, ф. 1, оп. 1, спр 8, арк. 13.

числі – почесний член Петербурзької академії наук Євграф Ковалевський (1790–1867), відомий гірничий фахівець, який став першим професором металургії в Україні Аполлон Мевіус (1820–1898) та інші. Сюди приїжджали провідні діячі гірничої справи, проходили практику випускники Інституту Корпусу гірничих інженерів. Усе це висувало селище Луганський завод у категорію провідних центрів економічного, наукового і культурного життя Донецького басейну. І не випадково 1847 р. в губернії вже обговорювалося питання про перетворення заводського селища в місто і перенесення сюди центру повіту зі Слов'яносербська. Проте титул міста і своє нинішню назву – Луганськ отримав тільки через три десятиліття. 1895 р. почав діяльність казенний патронний завод у Луганську, створений на базі чавуноливарного заводу, закритого в 1887 р. Підкреслимо, що ліквідація останнього поставила під загрозу економічний розвиток селища, яке тільки 1882 р. разом із розташованим поблизу селом Кам'яний Брід офіційно отримало статус міста, і найближчим часом стало центром Слов'яносербського повіту[22]. Врятував завод і місто від животіння його перший міський голова Микола Холодилін (1843–1929). Вісім років він проводив кампанію за відродження заводу. І ось, нарешті, Головна розпорядна комісія з переозброєння армії 29 грудня 1892 р. прийняла рішення побудувати в Луганську казенний патронний завод продуктивністю в 100 млн набоїв на рік. На цей час у Російській імперії у відповідності з військовою реформою відбувалося переозброєння армії. 1891 р. була взята на озброєння 7,62-мм трилінійна магазинна гвинтівка системи Мосіна, яка, відповідно, потребувала в значній кількості набоїв нового зразка. У Російській імперії потрібні набої на той час виробляли лише два заводи: казенний у Санкт-Петербурзі й приватний у Тулі.

Реконструкція Луганського заводу та організація в ньому виробництва набоїв доручається інженер-полковнику Клавдію Кабалевському (1844–1915), переведеному в Луганськ із Санкт-Петербурга. У Луганськ Кабалевський прибув у січні 1893 р. і керував підприємством до 10 грудня 1906 р. За короткий час він реконструював цехи ливарного заводу, збудував нові – споряджувальний, гільзовий, а також електростанцію та інші служби. Підприємство отримувало обладнання з Бельгії, Німеччини, Франції і стало одним із кращих заводів імперії за рівнем технології та організації виробництва. Луганський казенний патронний завод було урочисто відкрито 6 травня 1895 р. У цьому ж році було виготовлено 10 млн набоїв, а через три роки – 100 млн, тобто під-

[22] Инвестиционный портрет Луганской области 2002. – Луганск: Янтарь, 2002. – С. 3.

приємство досягло своєї проектної потужності[23]. 20 травня 1900 р. із брами Луганського заводу вийшов перший вантажний паровоз. Ескізний проект останнього було розроблено інженером В. Лопушинським, а робочі креслення – на Коломенському паровозобудівному заводі. Підприємство було розраховане на випуск 20 паровозів на місяць, у той час як Путиловський (1800 р.) і Брянський (1873 рік) заводи випускали тільки по 13–14 паровозів за цей же час. Зручне місце розташування заводу створило сприятливі умови для його розвитку. Протягом чотирьох років на підприємстві послідовно вводяться в дію: у 1897 р. – електростанція, 1898 р. – мартенівський, чавуноливарний цехи, 1899 р. – паровозомеханічний, мідноливарний, парова кузня, 1900 р. – сталеливарний цех[24]. 1895 р. «Горнозаводской листок» за № 8 сповістив своїх читачів про те, що німецький промисловець Густав Гартман купив ділянку землі в Луганську для будівництва паровозобудівного заводу. Співзасновником цього підприємства став головний директор Санкт-Петербурзького міжнародного комерційного банку, статський радник Іван Гольштанд. 12 серпня засновники направили міністру фінансів С.Ю. Вітте прохання про схвалення статуту. 11 квітня 1896 р. міністр представив його на розгляд Комітету міністрів, і 3 травня того ж року в Царському Селі було затверджено статут новостворюваного Російського товариства машинобудівних заводів Гартмана (російська абревіатура – РОМЗГ). Таким чином, 3 травня 1896 р. – офіційна дата початку історії Луганського паровозобудівного заводу. Г. Гартман вступив до заснованого товариства як голова правління і взяв на себе нагляд над усіма технічними питаннями. Співзасновник І. Гольштанд взяв на себе обов'язки по управлінню фінансами. Правління товариства обрало Петербург постійним місцем свого перебування. Деякі члени правління тривалий час знаходилися в Луганську[25].

Географічне положення нового підприємства, безсумнівно, було зручним для розвитку машинобудування. Сюди міг надходити чавун із сусідніх південних заводів, кам'яне вугілля і кокс – із найближчих копалень. Завод розташовувався на залізниці й біля Сіверського Дінця, у місцевості, де металургійні й металообробні виробництва мали давні традиції. Будівництво заводу велося прискореними темпами. У грудні цього року до Луганська прибув інженер Я. Андерсон, під керівництвом

[23] *Локотош Б.* Очерк истории Луганска. – Луганск: Облуправление по печати, 1993. – С. 64–66.

[24] *Жданов Г.В., Компаниец З.Л.* В коммуне остановка: Исторический очерк о Луганском локомотивостроительном заводе. – Донецк: Донбасс, 1967. – С. 6–10.

[25] *Довжук І.В.* Вказ. праця. – С. 222.

якого почали будуватися виробничі потужності. На 1 серпня 1897 р. вже діяли допоміжні майстерні з паровим двигуном, частково чавуноливарна майстерня і деякі машини. У цей час зводилися будівлі для трьох мартенівських печей загальною продуктивністю від 250 до 300 тис. пудів (4–5 тис. тонн) за рік, прокатного цеху з трубопрокатним відділенням, великого котельного цеху, центральної електростанції, водопостачання, адміністративні корпуси тощо[26].

Завод Гартмана до 1903 р. побудував 359 паровозів, а за обсягом своєї головної продукції залишив позаду такі відомі російські заводи як Путиловський і Невський. Уже в перші роки своєї діяльності він здобув надійну і заслужену репутацію передового паровозобудівного заводу, випускаючи потужні та надійні паровози власної конструкції.

У 1905 р. підприємство показало, що стало серйозним конкурентом і для таких великих заводів як Коломенський, Харківський, Брянський і Сормівський. Так, якщо в 1905 р. на Луганському заводі було вироблено 245 паровозів, то на Путиловському – 84, Невському – 113, Коломенському – 172, Харківському – 141, Брянському – 190 і Сормівському – 177. У 1910 р. підприємство освоїло випуск потужних на той час пасажирських паровозів серії «С» і вантажних серії «Е». З метою привабити замовників із усіх економічних районів Російської імперії (від Варшави до Іркутська) було засновано постійні представництва заводу.

У період з 1908 до 1911 р. на заводі Гартмана проведено велику реконструкцію: застаріле обладнання модернізувалося або замінювалося новим, цехи розширювалися або будувалися нові. За цей період на модернізацію заводу було витрачено майже 1,7 млн руб. Усі роки початку XX ст. завод стабільно давав прибуток своїм акціонерам, навіть у добу економічного спаду 1907–1909 рр.[27]

На початок 1912 р. у структурі Луганського паровозобудівного заводу були 23 відділи та ряд інших служб (центральна електростанція, будівельний, ремонтний, залізничний відділи, головна крамниця, технічна школа, головна контора, пожежна й поліцейська служби). Тут було встановлено 1265 металообробних верстатів і механізмів, 191 електромотор, 35 парових котлів, 20 парових машин, електричні та парові крани з підйомною силою 52 тонни, ручні крани загальною підйомною силою в 90 тонн. Водопостачання здійснювалося насосами загальною продуктивністю 2530 кубометрів на годину. Така оснащеність могла забезпечити

---

[26] *Жданов Г.В.* Верность традициям: Очерк истории Ворошиловградского Ордена Ленина и Ордена Октябрьской Революции тепловозостроительного завода им. Октябрьской Революции. – М.: Мысль, 1981. – С. 7–8.

[27] *Довжук І.В.* Вказ. праця. – С. 225.

щорічне виробництво 240 паровозів, 6,5 тонн чавунного литва, 65,5 тонн сталі, 573 тонни мідного литва[28]. На заводі Гартмана працювало багато іноземних спеціалістів. Із 18 відділів (цехів) і служб вони очолювали 13, або 72%. У шести основних цехах із 14 майстрів іноземців було 12, або 86%[29].

Лисичанськ як шахтарське селище будували для себе самі шахтарі, колишні робітники з олонецьких і липецьких заводів Росії, а також рекрути на засланні, які стали першими шахтарями Донбасу і засновниками Лисичанська[30]. 1801 р. у селищі в Лисичій Балці вже налічувалося 19 казенних будинків і казарм, три казенних землянки, 22 власних будинки і сім землянок. У них проживало 556 осіб, у тому числі 162 чоловіків, 149 жінок і 245 дітей. Будинки і казарми стояли майже впритул один до одного. Біля них не було ні сараїв, ні льохів, ні інших підсобних приміщень. Шахтарі у той час не мали ні землі, ні худоби, жили за рахунок мізерної платні – 20 рублів на рік. Крім того їм видавалися на місяць 2 пуди муки і один пуд на утриманця. Тому 1803 р. було порушено клопотання про організацію тут торгів по неділям. Зважаючи на масові хвороби шахтарів і їхніх сімей на початку XIX ст. були відкриті шпиталь і аптека. У 1837 р. на копальні працювало 500 чол. А разом із жителями с. Верхнього, віднесеним до категорії майстрових, на копальні рахувалося 1415 чоловіків і 1319 жінок[31].

Поряд із Луганськом, Лисичанську належить велика роль у розвитку Донецького басейну, адже саме тут починалася промислова розробка кам'яного вугілля. У 1799 р. тут уперше в країні був отриманий кам'яновугільний кокс. У Лисичанську зародився новий загін робітничого класу – шахтарі, виникли і розвивалися шахтарські традиції. Лисичанськ поклав початок гірничій освіті в басейні.

Відомий вклад Лисичанська в розвиток металургії Донбасу. У зв'язку з наміром уряду організувати в Донецькому краї рейкове виробництво, у 1866 р. почалося будівництво нового казенного металургійного заводу в Лисичій Балці на правому березі Сіверського Дінця. Будівництво цього заводу, що отримав назву Лисичанського, було закінчено 31 грудня 1869 р. Не зайвим буде зазначити, що спорудження підприємства розпочав талановитий гірничий інженер М. Мещерін. Улаштування машин і

---

[28] *Жданов Г.В.* Указ. соч. – С. 9–11.

[29] *Локотош Б.* Указ. соч. – С. 63.

[30] *Вирський Д.С.* Лисичанськ // Енциклопедія історії України: У 10 т. – К., 2009. – Т. 6. – С. 159.

[31] *Подов В.И., Курило В.С.* Первенец металлургии Украины. – Луганск, 1998. – С. 116.

механізмів доручили відомому вченому, професору Петербурзького гірничого інституту Івану Тіме (1838–1920). Його помічником із металургійної галузі був інженер-металург І. Зеленцов, який замінив через кілька років М. Мещеріна. У травні 1870 р. на Лисичанському заводі почалася виплавка чавуну. Але надії на отримання якісних коксу й руди на місці не здійснилися. Собівартість чавуну перевищила кошторисну більше ніж у сім разів. У 1872 р. завод припинив існування, виплавивши за цей час 58 тис. пудів чавуну[32].

Зазначимо, що влаштування машин і механізмів на Лисичанському заводі доручили саме І. Тіме. Менше ніж за два роки місцевими механіками були виготовлені й змонтовані балансирна 120-сильна повітродувна машина для доменної печі і п'ять парових котлів до неї, водопровід із трьома паровими насосами, які піднімали воду на висоту понад 85 метрів. Для забезпечення домни коксом на Лисичанських копальнях побудована найглибша на той час шахта – «Дагмара» (132 м).

Назавжди увійшли в історію Донбасу такі методи вирішення Іваном Тіме практичних питань вугільної промисловості як виявлення причин аварій на шахтах, організація гірничорятувальної служби і розробка основ шахтної вентиляції. Після вибуху гримучого газу на Макіївському руднику в 1898 р. і ще більш трагічної аварії на шахті в Горлівці (1899 р.) Гірничий учений комітет, за його наполяганням, створив комісії для вивчення причин нещасних випадків і перегляду правил проведення гірничих робіт. Статтю «Спасательные артели при каменноугольных рудниках», яка була опублікована в «Горнозаводском листке» у 1899 р., Іван Августович закінчує висновком: «Послідовні вибухи на копальнях… зобов'язують як уряд, так і вуглепромисловців подумати про негайне влаштування станцій на великих копальнях і введення рятувальних приладів на невеликих рудниках»[33]. У 1900 р. у тому ж журналі вийшла стаття «Отчет по поводу несчастных случаев с рабочими на рудниках и горных заводах». Названі публікації відіграли важливу роль в організації на початку XX ст. гірничорятувальної служби.

Іван Тіме уважно стежив за розвитком технічної освіти у промисловому регіоні. Відвідавши Лисичанську штейгерську школу, яка була відкрита в 1873 р., він відзначив важливість підготовки майстрів для шахт. «Усюди на копальнях, – писав він, – нам вдалося чути похвали по відношенню до Лисичанської школи». Зазначимо, що Лисичанська штей-

---

[32] *Довжук І.В.* Вказ. праця. – С. 109.

[33] *Тиме И.А.* О необходимости скорейшего водворения в России самостоятельного чугуноплавильного производства на минеральном топливе // Горный журнал. – 1877. – Кн. 4. – С. 190.

герська школа діяла з 1873 р. Вона була розрахована на 40 учнів, але вже в 1879/80 р. тут навчалося понад 70 осіб. Навчальний заклад постійно перебував у полі зору Гірничого відомства, і не тільки. 1877 р. засновані 4 стипендії Донського козацького війська для найкращих учнів, а в 1878 р. в Музеї Гірничого інституту почато збір мінеральної колекції, яка в 1881 р. була безкоштовно передана в Лисичанську штейгерську школу[34].

Із діяльністю штейгерської школи в 1888 р. ознайомився відомий учений-хімік Д. Менделєєв, де вивчав можливості розвитку вугільної промисловості Донбасу. Дмитро Іванович дав високу оцінку рівню підготовки штейгерів. «Лисичанська школа, – писав він, – дає саме той клас практичних діячів, яких взагалі мало випускають наші навчальні заклади»[35]. Перед учнями неодноразово виступав геолог Л. Лутугін, упорядник геологічної карти Донбасу, який жив та працював у 1892–1895 рр. у Лисичанську. Його ім'ям названо місто Лутугине Луганської області[36].

Як один з перших організаторів широкої професійно-технічної освіти І. Тіме підкреслював важливість поєднання ґрунтовної теоретичної підготовки з отриманням практичних навичок роботи як основного принципу підготовки вітчизняних фахівців. Він упровадив обов'язкове курсове проектування гірничозаводських машин, а також ознайомлення на місці з роботою заводів і шахт. Істинність цього переконання підтвердили багато його учнів, які стали видатними інженерами і вченими.

Бурхливий розвиток промисловості Донбасу в пореформений період викликав до життя і таке заводське поселення як Юзівка. Заселення території Юзівського заводу велось доволі швидко. У 1856 році на тому місці, де в подальшому було побудовано завод, стояв Лівенський хутір із двох хат і вівчарні, а навкруги – голий степ. Але вже в 1870 р. тут мешкало 42 родини, або 164 жителі, у 1875 р. – 63 родини, або 207 жителів, а в 1879 р. відповідно 100 і 303[37]. З часу свого заснування Юзівка була відзначена рисами міського селища. Нові квартали зводилися чіткими блоками, а за будинками йшли вузькі провулки для збирання різних відходів. У селищі діяли печі для спалення сміття. Будинки були кількох типів, від однокімнатних бараків із літніми кухнями – до великих квартир. Усі будинки були оточені маленькими подвір'ями, де вистачало

---

[34] *Фомин П.И.* Вказ. праця. – С. 418–420.

[35] *Менделеев Д.И.* О мерах для развития Донецкой каменноугольной промышленности // Сочинения. – Т. XI. – М.–Л.: АН СССР, 1949. – С. 49.

[36] *Анісімов Ю.О.* Геолог Леонід Іванович Лутугін. – К.: Держтехвидав, 1959. – С. 25.

[37] Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии. – Екатеринослав, 1886. – Вып. 3: Бахмутский уезд. – С. 229–231.

місця тільки для невеликого городу. Підкреслимо, що відомий інженер Дж. Юз докладав багато зусиль до створення доброго житлового фонду для робітників заводу й шахт[38]. Житлові умови в Юзівці завжди були кращими, ніж у більшості інших індустріальних центрів. Будинки, побудовані Новоросійським товариством, добре освітлювались, провітрювались і були сухими[39].

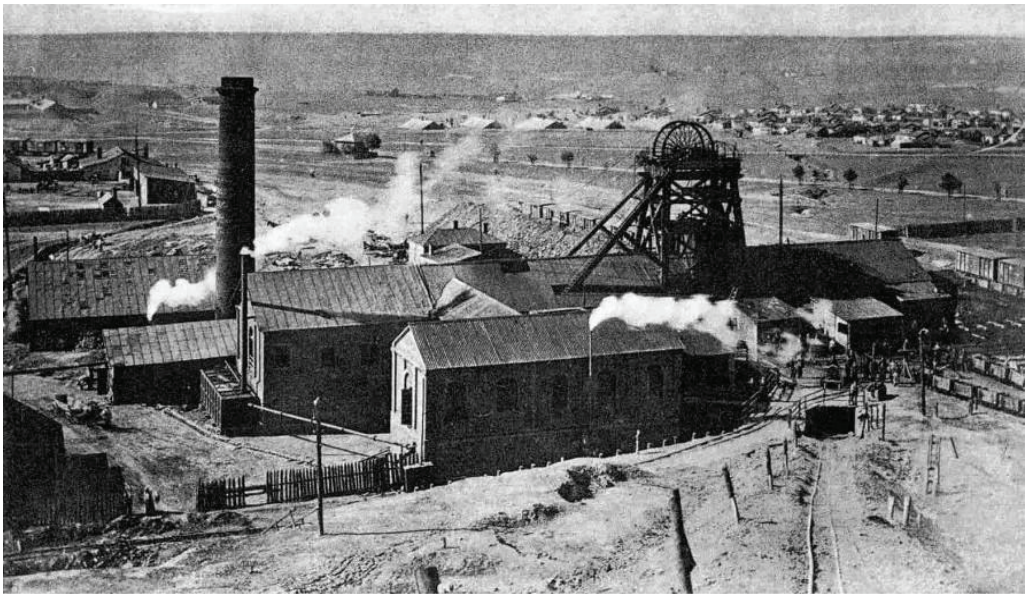

Юзівка, шахта №4 рудника «Вєтка» (листівка початку XX ст.)

Концентрація робітничого люду в селищі викликала приплив у ці місця різного роду торговців і ремісників. Загальне число жителів рудникового селища на початку 1880-х років становило 4 тис., із них власне робітників – 2 тис. Згідно з переписом 1884 р. на заводі Юза, у заводському селищі, мешкало 5,5 тис. жителів, з яких корінними були з Бахмутського повіту, вони становили 21,6%, а близько 24% припадало на вихідців із центральних губерній Росії[40].

Уже в 1884 р. в Юзівці налічувалося 5494 осіб, 21,6% з них прибули з Бахмутського повіту, 78,4% – з різних губерній. У 1878 р. тут було 64 торговельно-промислових закладів, у тому числі готелів – 4, заїжджих дворів – 3, лавок – 40, шинків – 6, винних складів – 1, лазня – 1, пивна – 1,

---

[38] *Довжук І.В.* Джон Юз та «Новоросійське товариство» // Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія. – Дніпропетровськ, 2001. – Вип. 9. – С. 176.

[39] Там само. – С. 179.

[40] *Фомин П.И.* Указ. соч. – С. 449.

шкіряних закладів – 1[41]. Окрім шахт, металургійного і машинобудівного заводів, у Юзівці наприкінці XIX ст. було 16 підприємств легкої і харчової промисловості. У 1883 р. тут побудовано православний молитовний будинок в ім'я Св. Миколая. Восени того ж року почалося будівництво православної церкви Преображення Господня. У 1886 р. вона була освячена і почалось богослужіння. Зросла й кількість жителів. За даними перепису населення 1897 року, в Юзівці проживало 28 076 осіб. Лише Маріуполь по населенню перевершував Юзівку. У той же час тут не було органів місцевого самоврядування.

Виникнення Горлівки пов'язане з будівництвом Курсько-Харківсько-Азовської залізниці. Будівництвом донецької ділянки цієї дороги керував інженер Петро Горлов (1839–1915). У 1867 р. на відстані 6 км на південних схід від с. Микитівки було побудовано бараки для робітників, майстерні й інші приміщення. Так було покладено початок робітничому селищу й залізничної станції, яку з часом назвали Горлівкою.

Під час дослідницьких робіт південніше Микитівки П. Горлов виявив поклади вугілля, що вже частково розроблялися селянами. Він запропонував побудувати тут шахти для забезпечення вугіллям паровозів і парових двигунів водокачок. У результаті була відкрита копальня «Корсунская копь», що згодом став відомою як шахта «Кочегарка».

У вересні 1871 р. «Товариство Південноросійської кам'яновугільної промисловості» почало будівництво великої копальні «Корсунская копь № 1» із двох шахт. У 1871 р. копальня вступила до ладу, включивши і колишні селянські шахти, реконструйовані Горловим. Це було найбільше вугільне підприємство Донбасу. У 1879 р. воно давало понад 5 млн пудів вугілля, тут працювало більше 1000 чол. Надалі в Горлівці було побудовано нові копальні: у 1889 р. – «Альберт» і в 1897 р. – «Альфред». У результаті різко збільшився обсяг вуглевидобування. У 1889 р. шахти товариства видобули 42 млн пудів мінерального палива і виробили 12 млн пудів коксу.

1899 р. в Горлівці було засновано «Бельгійське анонімне товариство Государєво-Байрацьких кам'яновугільних копалень», у 1900 – ще одне «Товариство Микитівських копалень». Проте у селищі розвивалася не лише кам'яновугільна промисловість. Бельгійська компанія в 1897 р. побудувала машинобудівний завод, який виготовляв устаткування для шахт і металургійної промисловості. Восени 1885 р. тут почалося спорудження шахти з видобутку кіноварі, а потім ртутного заводу, де 14 грудня 1886 р. була отримана перша в Російській імперії ртуть.

[41] *Подов В.И., Курило В.С.* История Донбасса… – С. 253.

У 1893–1895 рр. у Горлівці побудовано алебастровий, цегельний і цементний заводи, працював кам'яний кар'єр, діяло декілька млинів, олійницький завод.

Наприкінці XIX ст. Горлівка була відома і своїм гірничим училищем, яке в 1878 р. відкрило Товариство Південноросійської кам'яновугільної промисловості. Це був приватний навчальний заклад для підготовки штейгерів і машиністів підйому.

Разом із підприємствами зростала і чисельність населення шахтарських і заводських поселень. Ядро Горлівки – селище Корсунської копальні № 1 у 1897 р. налічувало 7,2 тис. осіб[42].

Місто Єнакієве було засновано 1883 р., й стало відоме своєю чорною металургією. Ще в 1858 р. на річці Садки почалося будівництво дослідного казенного металургійного заводу. Під керівництвом гірничого інженера А. Мевіуса було побудовано три доменні коксоплавильні печі та інші споруди. Завод на честь Петра I назвали Петровським. У 1866 р. почався процес виплавки чавуну з місцевих руд на коксі. Для забезпечення заводу паливом у 1858 р. була закладена Софіївська кам'яновугільна копальня. У 1862 р. тут видобуто 156 тис. пудів вугілля, а в 1864 – 225[43].

Хоча досліди дали позитивні результати, завод був закритий. Через три десятки років тут знову виникає завод. Його створило Російсько-Бельгійське металургійне товариство, засноване в 1895 р. інженерами Федором Єнакієвим (1852–1915) і Болеславом Яловецьким (1846–1918) разом із бельгійськими підприємцями. Були побудовані дві доменні печі, два бесемерівських конвертера, блюмінг, рейкобалочний прокатний стан «800», допоміжні цехи. У 1897 р. завод дав першу продукцію. Поблизу заводу було відкрито кам'яновугільні копальні «Верьовка», «Мар'ївка» і «Бунге». Довкола підприємств виросли робітничі селища, які в 1898 р. були об'єднані в один, названий ім'ям інженера – Єнакієве[44].

У середині XIX ст. в Макіївській слободі розпочався видобуток кам'яного вугілля. Було побудовано декілька дрібних поміщицьких шахт, які в 1859 р. були об'єднані в Макіївську кам'яновугільну копальню. 1885 р. підприємцем та меценатом І. Іловайським було започатковано спорудження труболиварного заводу на базі перевезеної із села Зуївки ремонтно-механічної майстерні. У 1897 р. московський купець Пєшков неподалік від селища Кринична заснував Ясинівську копальню. Невдовзі

---

[42] Там же. – С. 255.

[43] Там же.

[44] *Григор'єва Т.Ф.* Єнакієве // Енциклопедія історії України. – К., 2005. – Т. 3. – С. 120.

всі шахти й заводи об'єдналися в Макіївський гірничий район, який входив до Таганрозького округу Області війська Донського. Невдовзі було закінчено будівництво на північ від Макіївки металургійного заводу «Уніон» із доменною та двома мартенівськими печами. Поблизу заводу в 1892 р. виникло робітниче селище Дмитріївськ, яке стало торговельно-промисловим і культурним центром для навколишніх селищ і слободи Макіївка. У 1897 р. в Дмитріївському проживало 7207 мешканців. Для характеристики зростання Макіївки слід вказати, що вона 1904 р. стала центром гірничого округу, а через три роки, 1907 р., там було відкрито першу в Російській імперії районну гірничорятувальну станцію[45].

Зазначимо, що Макіївка була важливим осередком вугільної і металургійної промисловості. Саме тут у 1895 р. австрійський земельний банк і французька компанія «Сосьєте Женераль» заснували Макіївську вугільну компанію. Цікавий факт: французький католик, який приїхав у Макіївку, писав у липні 1908 р., що «клімат важкий… зараз, мені здається, тут спекотніше, ніж у Палестині, а взимку, мені сказали, тут холодніше, ніж у Санкт-Петербурзі»[46]. У 1899 р. у селищі Макіївка була задута перша домна Макіївського заводу Генерального товариства чавуноливарних, залізо- і сталеробних заводів у Росії. Рада правління останнього під головуванням барона Геллі д'Оассель одноголосно постановила: «Рада надає пану Францу Людовику Корве, цивільному інженерові, усі необхідні повноваження з наступних речей: завідувати й управляти всім майном і справами Товариства в Росії, з найширшою владою…» (Париж, 5 квітня 1898 р.)[47]. Особливістю міст і міських поселень Донбасу була густа мережа залізниць. Протягом 1860–70-х років Донбас вкрився залізницями, які з'єднали нові індустріальні райони з усією країною. Перша «вугільна» залізниця в межах Старого Донбасу відкрилася в грудні 1863 р. – від Грушевської антрацитової копальні (станція Шахтна[48]) до пристані Аксайської[49] на Дону (66 верст). У 1868 р. вона була продовжена до Ростова-на-Дону (12 верст)[50]. У 1865–1870 рр. будувалася Одеська

[45] Макіївка. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Макіївка.

[46] *Хіроакі К.* Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-ті роки. – К.: Основи, 2002. – С. 34.

[47] Держархів Донецької області, ф. 6, оп. 1, спр. 1, арк. 2.

[48] Розташовувалася на території теперішнього міста Шахти Ростовської області (РФ).

[49] Зараз місто Аксай Ростовської області (РФ).

[50] *Довжук І.В.* Розвиток залізничного транспорту в Наддніпрянській Україні в другій половині XIX ст. // Вісник Донецького університету. Серія Б. Гуманітарні науки. – 2000. – № 2. – С. 169.

залізнична магістраль (Одеса–Балта–Єлисаветград–Кременчук)[51]. Але найбільш сприятливо на розвитку вугільної промисловості Донецького басейну позначилося будівництво Курсько-Харківсько-Азовської залізниці, що почалося 5 травня 1868 р. На території Донбасу ця дорога мала три ділянки: Лозова–Слов'янськ, Слов'янськ–Харцизьк і Харцизьк–Таганрог загальною протяжністю 332 версти. Будівництвом донецьких ділянок керував інженер Петро Горлов (1839–1915)[52].

Курсько-Харківсько-Азовська дорога мала велике значення для розвитку економіки міст Донецького регіону. Так, уже в 1870 р. продуктивність кам'яновугільних та антрацитових рудників басейну зросла до 15,6 млн пудів. У 1871 р. видобуток вугілля в Донбасі досяг 20,5 млн пудів[53], тобто річний приріст становив 31,4%. Відкриваються також нові рудники: Червонопільський з річним видобутком понад 1 млн пудів, Рубіжанський з річним видобутком понад 800 тис. пудів, Селезневський – близько 700 тис. пудів тощо[54].

Подальшому розвиткові вугільної промисловості Донбасу сприяло будівництво залізничної лінії Козлов–Воронеж–Ростов. У липні 1868 р. уведена в експлуатацію ділянка дороги від Козлова до Воронежа, а наприкінці листопада 1871 р. залізнична лінія Воронеж–Ростов була доведена до станції Максимівка, тобто практично завершена, бо ділянка Максимівка–Ростов була побудована ще в 1868 р. (Аксай–Ростов). Поштовхом до прокладання нової Костянтинівської залізниці було будівництво Юзівського металургійного заводу. Новоросійському товариству дозволили збудувати дорогу від Новотроїцького родовища залізної руди до Курсько-Харківсько-Азовської магістралі. Передбачалося, що Костянтинівська дорога поєднає увесь комплекс підприємств Джона Юза. У березні 1872 р. остання (гілка Костянтинівна – Оленівка, 86 верст) стала до ладу. Уздовж неї було побудовано станції Петрівська (Кривий Торець), Залізна (Фенольна), Ясинувата, Юзове (Донецьк), Руднична (Рутченкове) і Оленівка[55].

У 1870 р. вступила в дію Курсько-Київська залізниця, а ще через рік пішли перші поїзди по колії Київ–Одеса. У 1873 р. відкрився рух

---

[51] *Реєнт О.П.* Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – С. 138.

[52] *Головачев А.* История железнодорожного дела в России. – СПб., 1881. – С. 190.

[53] Горнозаводская промышленность России. – СПб., 1893. – С. 80.

[54] Ведомость о каменноугольной промышленности в 1-м Округе Западной части Донецкого кряжа за 1872 год // Горный журнал. – 1873. – № 3. – С. 347.

[55] *Довжук І.В.* Розвиток залізничного транспорту в Наддніпрянській Україні… – С. 169.

залізницею Київ–Брест. У 1875 р. встановилося залізничне сполучення між Лозовою і Севастополем, Києвом і Фастовом[56].

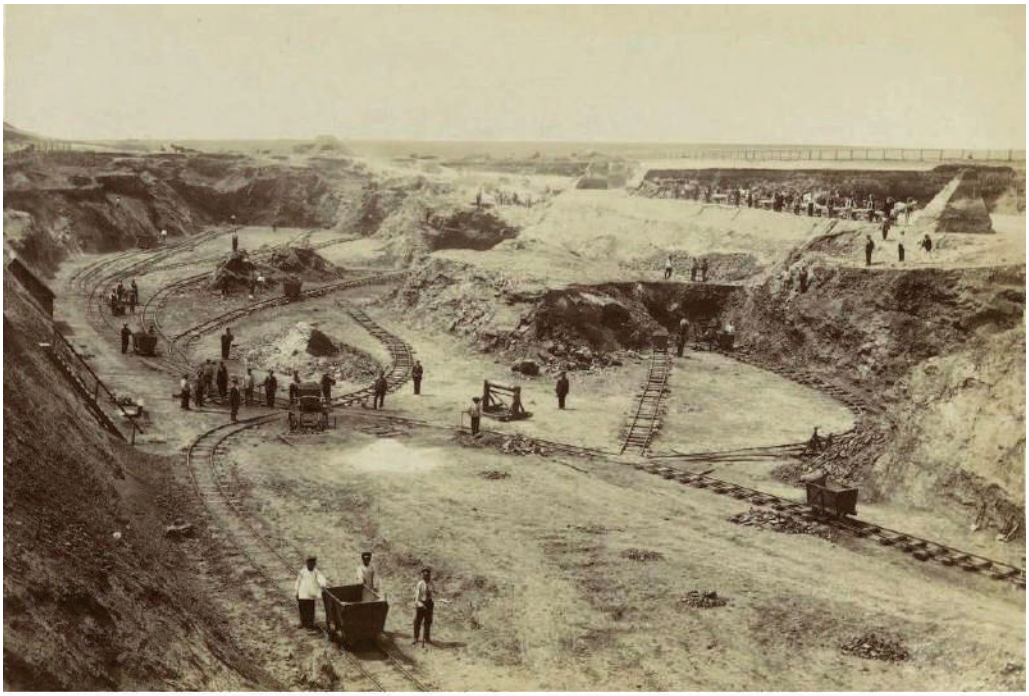

Кривий Ріг, Саксаганський рудник (фото початку XX ст.)

Названі залізниці значно прискорили економічний розвиток Донецького басейну, але центральні райони останнього все ж таки страждали від бездоріжжя. Донбасу була необхідна внутрішня магістраль[57]. У травні 1873 р. Міністерство шляхів сполучення розробило план будівництва нових залізниць у Донбасі. 22 квітня 1875 р. урядом було прийнято рішення будувати Донецьку залізницю. 1 грудня 1878 р. відкрився рух на лініях загальною протяжністю 389 верст, у тому числі: Дебальцеве–Звєрево, Дебальцеве–Попасна, Попасна–Краматорськ, Дебальцеве–Луганськ і Дебальцеве – Микитівка. Будівництво дороги тривало. У 1879 р. стали до ладу гілки Попасна–Лисичанськ, Хацапетівка–Кринична–Ясинувата та ін. Загальна протяжність Донецької дороги сягала 479 верст. Донецька магістраль поєднала зростаючі промислові міста-центри: Бах-

[56] *Його ж.* Історія України: імена, події, факти (XX століття): Навчальний посібник. – Луганськ: Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля, 2002. – С. 83.

[57] *Македонский П.* Донецкий рудноугольный кряж и необходимость общего развития частной горной промышленности на Юге России. – М., 1869. – С. 22–26.

мут, Микитівку, Краматорськ, Луганськ, Лисичанськ та ін. У 1878 р. на Донецькій залізниці працювало 92 паровози. У робочому парку знаходилося понад 2-х тис. вагонів. У жовтні 1880 р. до Донецької магістралі було приєднано Костянтинівську дорогу. Через два роки до експлуатації прийняли Маріупольську ділянку (Олено-Маріупольська вітка) і станом на 1 січня 1883 р. загальна протяжність дороги становила 821 версту[58].

Після спорудження Донецької залізниці почалось освоєння всіх основних родовищ Донецького басейну в повному обсязі. У 80-х роках мережа залізниць в Україні продовжувала зростати. Так, після відкриття значних покладів залізних руд у Кривому Розі виникла необхідність сполучення Донецького й Криворізького басейнів рейковими шляхами. Будівництво нової магістралі очолив інженер В. Титов. У 1884 р. залізниця стала до ладу й отримала назву Криворізької, але пізніше була перейменована в Катеринінську[59]. У межах Донбасу проходила ділянка Ясинувата–Чапліно (138 верст) і Юзівська гілка (13 верст). Остання примкнула до Катеринінської залізниці біля станції Авдіївка, з уведенням в експлуатацію якої донецьке вугілля отримало вихід до Криворізького басейну й чорноморського порту Миколаїв, а залізна руда Криворіжжя пішла на металургійні заводи Донбасу[60].

Важливим є питання про етнічний склад промисловців і промислових робітників Донбасу. Згідно з першим всеросійським переписом 1897 р., етнічний склад населення (у Бахмутському, Слов'яносербському і Маріупольському повітах) був такий: українці – 52,4%; росіяни – 28,7%; греки – 6,4%; німці – 4,3%; євреї – 2,9%; татари – 2,1%; білоруси – 0,8% і поляки – 0,4%. Етнічну строкатість міст Донецького басейну можна продемонструвати на прикладі українського поета Володимира Сосюри (1898–1965), який народився в місті Дебальцеве. Серед своїх предків він мав сербів, угорців, євреїв, українців, французів й карачаїв. Багато сільських господарств вели фермери болгарського походження. Вони буквально затопили ринки високоякісними, дешевими продуктами. У Донбасі було багато фермерів, нащадків німців, які приїхали заселяти степ за правління Катерини II. У регіоні говорили багатьма мовами, проте основними були російська й українська[61].

Слід підкреслити, що економічний розвиток Донбасу в пореформений період зумовив швидке зростання міст регіону. Поряд із розвитком існуючих адміністративних центрів повітів, на базі заводів і шахт виникали

---

[58] Стальные пути Донбасса. – Донецк: Донбасс, 1970. – С. 15–16.
[59] *Довжук І.В.* Індустріальний Донбас… – С. 106.
[60] По Екатерининской железной дороге. – Екатеринослав, 1912. – Вып. II. – С. VII.
[61] *Гіроакі К.* Вказ. праця. – С. 70.

нові великі населені пункти. Деякі з них через своє географічне положення, за числом жителів і своєю господарською роллю все більш висувалися як центри економічного і культурного життя районів. Таким чином, одним із найважливіших природних чинників, які суттєво вплинули на специфіку і темпи індустріалізації та урбанізації в Донецькому краї, була наявність тут покладів корисних копалин. Саме географія розміщення розвіданих покладів, перш за все кам'яного вугілля, обумовила те, що на території Півдня впродовж доволі короткого проміжку часу виріс найпотужніший в Російській імперії і Східній Європі центр важкої промисловості – Донецький басейн. Те, що поклади корисних копалин розташовувалися переважно далеко на відстані від офіційних міських поселень, закладало важливі передумови поширення урбанізації на неміські території.

Величезний вплив на розвиток соціально-економічних перетворень у регіоні мала постійно зростаюча урбанізація, адже саме завдяки модернізаційним процесам тут виникла низка робітничих селищ, збільшилася концентрація промислового населення в містах. На межі століть тут виникли такі індустріальні центри як Бахмут, Горлівка, Луганськ, Лисичанськ, Юзівка, які в подальшому визначали соціально-економічний розвиток Донбасу.

Олександр Реєнт

МІСТО ЯК ЦЕНТР ЗОСЕРЕДЖЕННЯ І РОЗВИТКУ ТОРГІВЛІ

Нові явища економічного життя та соціальної сфери, що мали місце в українських землях наприкінці XVIII ст. – початку XIX ст. (освоєння Півдня, створення єдиного внутрішнього ринку та господарського організму, розвиток інфраструктури, активізація товарно-грошових відносин, формування купецького стану, зміцнення виробничих зв'язків між населенням окремих регіонів, розширення експортно-імпортних операцій, зростання й поява нових міст, збільшення кількості підприємств, вдосконалення процесу виробництва тощо), і які зазвичай характеризують економічну модернізацію, призвели до поступового занепаду таких традиційних форм торгівлі як чумакування, візництво та прасольництво.

«Серцем» української торгівлі, як і загальноєвропейської, були міста. Саме в них спостерігався найінтенсивніший обіг товарів. Торгівля помітно впливала на міське економічне та громадське життя. При цьому велику об'єднавчу роль у становленні економічної спільності відігравали окремі торгові осередки, які поступово перетворювались у центри обласних ринків. У зв'язку з цим господарське життя все більшої кількості населених пунктів тісніше зв'язувалося. Активізації цього процесу сприяли шляхи, кількість яких протягом означеного періоду суттєво збільшилася.

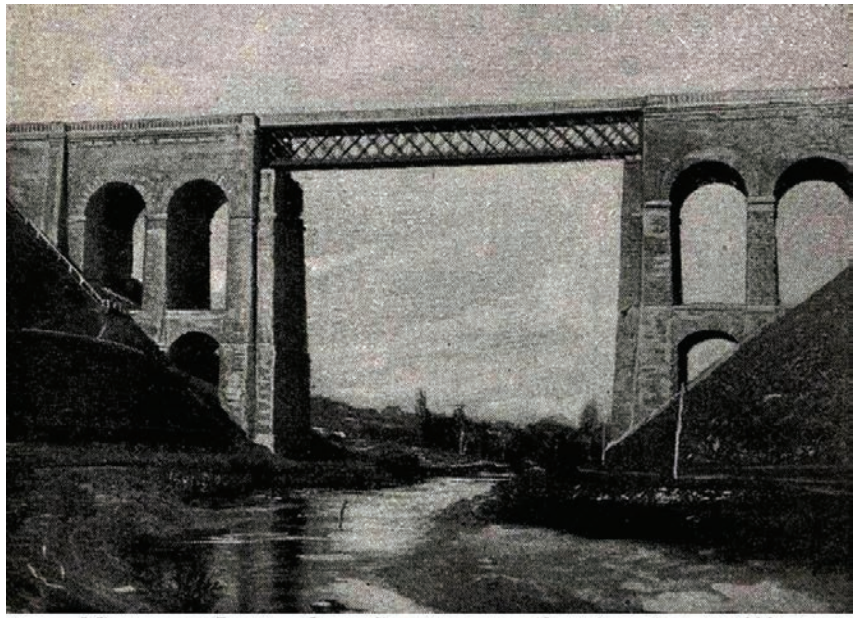

Міст через р.Інгул поблизу Єлисаветграда (фото із путівника 1898 р.)

Багато торгових шляхів існувало на Лівобережжі. Основні з них проходили через міста Чернігів, Глухів, Новгород-Сіверський, Київ, Стародуб, Козелець. Експорт лівобережних товарів здійснювався, головним чином, кількома сухопутними шляхами: північним, західним і південним. Перший зв'язував Лівобережну Україну з найбільшими портами Балтійського моря; західний йшов через Київ, Васильків, Бердичів, Дубно, Броди і Львів: південний – у напрямку Нижнього Подніпров'я, Північного Причорномор'я та Приазов'я, Кримського ханства. На Слобожанщині найважливіші шляхи проходили через Харків, який з'єднував Полтаву і Кременчук із Катеринославом, не кажучи про міжнародне значення. Активно розвивалися нові центри торгівлі: Єлисаветград, Овідіополь, Новомиргород, а також портові міста – Одеса, Миколаїв, Херсон, Маріуполь, Севастополь та ін.

До появи залізничного транспорту, в першій половині XIX ст., зазнали значних змін так звані «чумацькі шляхи»: виникли не тільки нові, а й формувалися цілі системи доріг, які неодмінно проходили через міста. Найдовшою стала одеська дорожня мережа, що було пов'язано з експортом зерна через тутешній порт. Вона охоплювала величезну територію (південні повіти Волинської, більшу частину Подільської та Київської, західні повіти Катеринославської губерній, простори Бессарабії й всю Херсонщину), з якої йшло найбільше сільськогосподарської продукції на експорт. Головні чумацькі шляхи перетинали Балту, Криве Озеро, Богопіль і Вознесенськ[1]. Пролягаючи у напрямку всіх чорноморсько-азовських портів, вони перетворили Катеринослав, Одесу та інші міста на вузлові пункти транспортування і найму чумаків-фурщиків.

Нова соціально-економічна дійсність першої половини XIX ст. зумовила швидкий розвиток ярмаркової торгівлі. В Україні діяло 10 (із 13 загальноімперських) «велетнів торговельних оборотів»: Троїцький й ще два харківські ярмарки, Іллінський (у Ромнах, а з 1852 р. у Полтаві), Введенський (у Сумах), Маслянський (у Ромнах), Хрестовоздвиженський (у Кролевці), Контрактовий (у Києві), Онуфрієвський (у Бердичеві) і Георгієвський (у Єлисаветграді). За підрахунками І. Аксакова, у 1854 р. на них продали товарів на 73 750 тис. руб.[2] Зростали кількість і обороти інших, менш значних, українських ярмарків. Зокрема, у 1802 р. в містах Полтавської губернії існувало 243 ярмарки з привозом товарів на понад 5 млн руб., а в 1860 р. їх кількість зросла до 526 з привозом товарів на

[1] ЦДІАК України, ф. 442, оп. 71, спр. 342, арк. 190, 318–320, 400.

[2] *Аксаков И.* Исследование о торговле на украинских ярмарках. – СПб., 1858. – С. 14, 47.

40 млн руб. Якщо на початку XIX ст. привіз товарів на Іллінський ярмарок становив від 1 до 2 млн руб., то в 1857 р. він дорівнював 22 млн руб. У 1857 р., згідно зі звітом міністра внутрішніх справ, у губерніях України відбулося 1787 ярмарків. Вартість привезених товарів становила 96 млн руб., а проданих – 54 млн. Основна частина ярмарків припадала на Харківську (474), Полтавську (379) і Чернігівську (206) губернії[3].

Чернігів, дерев'яні магазинні крамниці та торгові ряди (фото початку XX ст., джерело: Цікавий Чернігів)

Натомість система ярмаркової торгівлі в межах Півдня України розвивалася в міру заселення. Наприклад, на початку XIX ст. кількість торгових осередків у містах Катеринославській губернії помітно зросла й

[3] *Гуржій І.О.* Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві першої половини XIX ст. – К.: Держполітвидав УРСР, 1954. – С. 45.

перевищила 50[4]. У 1817 р. на її території протягом року відбувалося до 220 ярмарків. Лише у містах і містечках Олександрівського повіту функціонувало 9 постійних торгових осередків[5]. Переважно вони проходили в неділю або приурочувалися до релігійних свят. Нерідко на них влаштовувалися різні веселощі і дійства, особливо активно продавалося «хлібне вино». Як правило, найбільше людей прибувало на міські ярмарки восени – після збору врожаю, коли було багато всього до продажу, а виробники звільнялися від нагальних сільськогосподарських робіт. Зокрема в м-ку Нікополі, де 1802 р. діяло 32 дерев'яні крамниці, поряд з ярмарковою торгівлею відбувалися щотижневі базари. Цікаво, що сюди постачали товари, головним чином, на суднах по Дніпру. А надходили вони з Київської, Мінської та інших губерній. Крім хліба та борошна привозили будівельний ліс, дерев'яний посуд, скло, дьоготь, вугілля тощо. Все це давало можливість споживачам мати необхідний їм товар протягом усього року. Зрозуміло, що в містах, за наявності більш заможного купецтва, торгові операції здійснювалися на значніші суми, ніж у містечках. Причому постачання могло мати й певну спеціалізацію.

1817 р. на території Херсонської губернії значилося 11 торгових осередків. Найменший, як це не дивно, був у губернському центрі – Херсоні, де мешкало 12,5 тис. жителів. У двох інших – Єлисаветграді та Павловську – проходили ярмарки і базари: в першому – тричі на тиждень, а в другому – тільки по неділях. Лише торги мали місце в Григоріополі та Дубоссарах. Ярмарки тривали від одного до п'яти днів. Найдавніші існували в Єлисаветграді та Крилові. До Херсона, на той час сторонні купці майже не прибували, в основному, ярмарок відвідували місцеві мешканці. Обіг купівлі-продажу тут становив до 5 тис. руб. на рік. На щорічні чотири ярмарки в Єлисаветграді «красного» товару, хутра, худоби, хліба тощо привозилося на величезні суми (до 1,5 млн руб.), а продавалося – на 250 тис. руб.

Через віддаленість від промислових центрів свою специфіку в торгівлі мали міста Таврійської губернії, де у 1817 р. існувало 11 торгових осередків і відбувалося 37 ярмарків. На відміну від Катеринославської та Херсонської губерній, тут фактично не продавали «красні» та залізні вироби, а тільки – хліб, мед, масло, вовну, полотно. «Главнейший торг» був поряд із зерном, рогатою худобою, вівцями та кіньми. Свого збіжжя постійно не вистачало, тому потреба в ньому перманентно зростала як

---

[4] *Гордуновський О.М., Гуржій О.І., Реєнт О.П.* Український хліб і його реалізація в XVIII – на початку XX ст. (Нариси з історії та економіки): монографія. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – С. 164.

[5] *Дружинина Е.И.* Указ. соч. – С. 320.

для місцевих поселенців, так і розквартированого в Криму російського війська. Тому основними постачальниками хліба стали фурщики, котрі приїздили на Кримський півострів по сіль із «хліборобних губерній»[6]. Специфічний вигляд Бахчисарайського базару зафіксувало джерело 1801 р.: вздовж головної проїжджої вулиці міста тягнулись два ряди крамничок (всього їх було 487), в яких «купцы торгуют и отправляют свои рукоделья: один точит ножи, другой полирует кожи; тот шьет шапки, сапоги, иной точит на станке, другой отбивает на наковальне железо; все в движении… Базар есть сборище всего мужского полу; но женщин никогда на нем не увидишь». Крім крамничок, на східному базарі діяло багато кав'ярень і «бузен». В останніх продавали виготовлений з пшона чи суміші різних круп дешевий хмільний напій – «бузу»[7], а також встановлювалися ділові знайомства й налагоджувалися контакти. Понад 1 тис. крамниць налічувалося тоді в Євпаторії.

Феодосія, вигляд із моря (ілюстрація до путівника 1868 р.)

На початку XIX ст. торгівля в Одесі зовні помітно відрізнялася від традиційної, середньовічної кримської, що пояснювалося заселенням міста численним новоприбулим православним людом. У 1805 р. тут існували 501 крамниця і 36 складів-магазинів для пшениці й інших товарів. Тоді ж постало питання про заснування ярмарку в Феодосії, відсутність якого до 1809 р. нерідко змушувала іноземних купців повертатися звідси

---

[6] *Дружинина Е.И.* Указ. соч. – С. 325.

[7] *Щекатов А.* Словарь географический Российского государства, сочиненный в настоящем оного виде. – М., 1801. – Ч. 1: А–Г. – С. 317–318.

в свої країни з порожніми трюмами. Тут їх економічні інтереси зосереджувалися, головним чином, на пшениці, шкурі, овечій вовні, маслі тощо[8].

Загалом же, коли порівняти умови функціонування, кількість торгових осередків і обіг коштів у містах Південної України з іншими (насамперед, лівобережними та слобожанськими) в першій чверті століття, то вони виглядали більш, ніж «скромно». Проте кількість ярмарків постійно зростало, збільшувалася й мережа постійної торгівлі – базарів.

Розвиток ринкових відносин сприяв певній спеціалізації широкомасштабних торговельних операцій. На найголовніші центри збіжжя (основної торговельної продукції) перетворилися такі міста й містечка: в Київській губернії – Умань, Біла Церква, Ржищів, Богуслав, Златопіль, Липці, Сквира; у Волинській – Ковель, Ратне, Острог, Корець, Луцьк, Дубно, Житомир, Устилуг, Берестя; в Подільській – Могилів, Балта; в Чернігівській – Глухів, Борзна, Конотоп; у Катеринославській – Нікополь, Маріуполь; в Херсонській – Одеса, Херсон, Миколаїв, Єлисаветград, Ананьїв і Ново-Георгіївськ[9]. Важливим елементом торгівлі став також довіз сільськогосподарських машин через Гусятинську, Волочиську й Таганрозьку митниці. Протягом 1830–1860 рр. щорічно він сягав кількох сотень тисяч рублів. Якісно новою тенденцією розвитку тодішньої ярмаркової торгівлі було створення великих акціонерних товариств. Зокрема, в 1838 р. виникла Харківська акціонерна компанія на основі об'єднання капіталів багатьох пайовиків у один асоційований капітал, який за статутом мав становити 2 млн руб. асигнаціями.

Суто аграрний характер мали місцеві торги й базари. Зокрема, на торги в м. Ушиця (Подільська губернія), що відбувалися через кожні два тижні, селяни привозили хліб, сукно, полотно, віск, тютюн, сіль, одежу та інші сільські вироби, а також приганяли коней, рогату худобу, овець. Схожого характеру набули торги в містах і містечках інших губерній. У м. Чигирин (Київська губернія) на торги, які відбувалися два рази на тиждень, навколишні жителі привозили на продаж просте сукно, прядиво, льон, полотно, сухі фрукти, мед, віск, сало, хліб, оброблені шкури та ін. Те саме можна сказати і про торги, що відбувалися тоді в Меджибожі, Вербівці, Тинному, Китайгороді, Віньківцях (Поділля), Ставищі, Смілі, Городищі, Таганчі, Макарові, Обухові, Кагарлику (Київщина), Нововоронцовці, Новій Празі, Новій Українці, більшості інших заштатних міст і

[8] Журнал Министерства государственных имуществ. – 1854. – № 53. – Отд. II. – С. 66.

[9] *Гуржій І.О.* Вказ. праця. – С. 240.

містечок тогочасної України. Деякі торги славилися якимось одним товаром: базари у таких містах як Глухів, Конотоп, Борзна, Ржищів, Житомир, Луцьк, Дубно, Старобільськ, Суми, Ананьєв, Новогеоргіївськ, Новомиргород, Єлисаветград славились торгівлею хлібом; Ромни, Полтава, Прилуки, Ніжин, Сосниця, Недригайлів – тютюном.

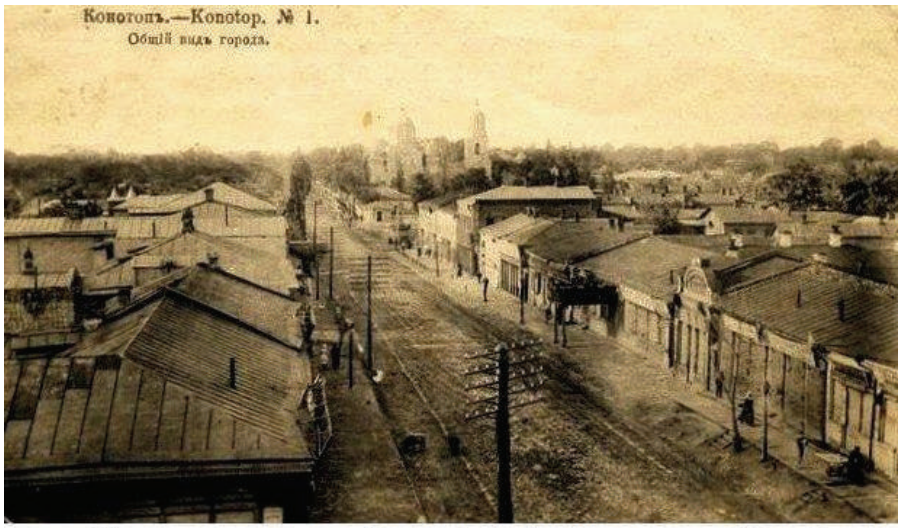

Конотоп, загальний вид (листівка початку XX ст.)

Великий вплив на південні міста мала зовнішня торгівля, що велася через чорноморсько-азовські порти. Цей вплив був відчутний не тільки в повітах, що безпосередньо прилягали до моря, а й у більш віддалених. Так, у м. Ананьїв, розташованому на торговому шляху з Балти в Одесу, були великі базари. Сюди селяни не тільки з близьких, а й з віддалених місць привозили сільськогосподарські продукти, які скуповували купці, домовляючись з продавцями, щоб вони їх відвозили в Одесу. Про значний щорічний оборот торгівлі в містах переконливо говорить і такий факт: у 1836 р. в Миколаєві було привезено на базари, які збиралися двічі на тиждень, різних продуктів на 130 тис. возах[10]. Поширювалася також стаціонарна торгівля в магазинах, що зосереджувалася, головним чином, у губернських, повітових і позаштатних містах[11].

Економічні зміни, які мали місце починаючи з середини XIX ст., вплинули не лише на сільське господарство та промисловість, а й

[10] Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния. Составил Генерального штаба подполковник А. Шмидт. – СПб.: В военной типографии, 1863. – Ч. 2. – С. 527.

[11] *Гуржій І.О.* Вказ. праця. – С. 47.

торговельні відносини. Протягом наступного півстоліття українські міста активніше втягувалися у сферу загальноросійських інтересів. Приблизно з 1850-х рр. розпочався завершальний етап формування торгового землеробства. Він був пов'язаний з переміщенням сюди з середньочорноземних губерній центру виробництва зерна. Домінування капіталістичних форм господарювання над кріпосницькими після 1861 р. прискорювало цей процес. Інтенсифікація торгового землеробства супроводжувалась розширенням посівних площ і збільшенням валових зборів хліба, що, своєю чергою, зумовлювалося підвищенням продуктивності праці в сільському господарстві та врожайності зернових культур.

Після реформи 1861 р. аж до початку XX ст. відбувалося інтенсивне розширення внутрішнього ринку. Одним із найважливіших засобів у посиленні міжрегіональних економічних зв'язків була внутрішня торгівля у містах, яка на той час зазнала суттєвих перетворень. Її характеризували не лише зростаючі обсяги товарообороту, а й зміни у географічному розміщенні торгових центрів. Причини цього полягали у перерозподілі продуктивних сил у зв'язку з розвитком промисловості, особливо важкої, а також розташуванням населених пунктів поблизу залізничних магістралей і річкових пароплавних шляхів сполучення. Подальша господарська спеціалізація Правобережної, Лівобережної та Південної України зумовила злиття окремих територіальних ринків в єдиний всеукраїнський, який перебував під впливом загальноросійського, хоча мав власні самобутні риси.

Із появою залізниць, першочерговим завданням стало з'єднання основних торговельних міст. Відчувалася невідповідність між можливостями старих засобів транспортування і потребами перевезення товарів. У 1836 р. постало питання про будівництво залізниць у районах, що тяжіли до Одеси[12]. Спочатку планувалося застосування коней як тягової сили. Вони мали обслуговувати хлібородні місцевості Київської, Подільської та Херсонської губерній та звозити зерно до Одеси. Проте цей проект залишився нереалізованим. Водночас, сама ця ідея підштовхнула відповідальних за справу чиновників поліпшити головні шляхи названих губерній, які вели до морського порту. Протягом 1841–1843 рр. на їх облаштування витратили 1 млн руб. Однак помітних зрушень не сталося.

На початку 1840-х років через конкуренцію з боку торгівлі по Дунаю почалося зменшення обсягів перевезення на шляху Броди – Одеса. Відтак 1844 р. новоросійський і бессарабський генерал-губернатор М.С. Воронцов запропонував проект будівництва залізниць, які б поєднали Одесу з

[12] Одесса 1794–1894 гг. – О.: Тип. А. Шульце, 1895. – С. 193.

Ольвіополем і Балтою. При цьому у нього була головна мета: запобігання негативних наслідків для російської торгівлі від «суперництва придунайських портів»[13]. Деякі з сучасників вважали, що це був чи не єдиний вихід зі складної економічної ситуації у сфері транзитної торгівлі, який міг зберегти панівне становище Одеси на хлібних ринках Європи та подолати конкуренцію на шляхах через Дунай і Трієст.

На Лівобережжі поміщики Кочубеї, граф Кушельов-Безбородько, барон Лівен, Огарьов, Тенгоборський та деякі інші зініціювали створення «Товариства Південної залізниці». Вони поставили перед собою завдання побудувати магістраль у напрямку Харків–Феодосія. Схожа ідея виникла й у можновладців Правобережної України, коли вони в 1857 р. поставили питання організації компанії для будівництва мережі колій у напрямку Одеса–Брацлав–Київ. У зв'язку з цим відбулося спеціальне зібрання дворян Київської губернії, на якому всебічно обговорили нагальну потребу будівництва такої залізниці. Клопотання до влади про поліпшення шляхів сполучення й побудову залізниць періодично порушувалися і на зібраннях дворянства Подільської губернії. У 1857 р. вони підготували та передали через губернського предводителя головному управляючому шляхів сполучення спеціальну записку про вкрай незадовільний стан торгових шляхів та бажання за власний кошт провести відповідні роботи на річках Буг і Дністер, поліпшити навколо них сухопутні шляхи[14]. Подільські дворяни насамперед прагнули «спростити» транспортування в двох головних напрямках – на Одесу і Галичину.

В 60–70-х рр. XIX ст. уже досить помітним став вплив магістральних шляхів на руйнацію натурального господарства в тих українських регіонах, через які вони проходили. Адже діяльність залізниць охоплювала різні сфери життя та праці людей, сприяла їх мобільності, зумовлювала розвиток продуктивних сил і виробничих відносин.

Особливо активно будівництво залізниць велося в 1890-х роках і збіглося зі стабілізацією світових цін на хліб. На початок XX ст. довжина залізничної мережі від столиці Російської імперії до «національних окраїн» перевищила 50 тис. верст. Утворення нових і зростання давніх внутрішніх ринків вносили свої корективи в напрямки збуту зерна, розширення можливостей його експорту. Серед інших все чіткіше домінувала південна спрямованість руху збіжжя. Причому мережа збудованих на той час колій дозволяла постійно збільшувати дальність таких пере-

---

[13] История появления Одесской железной дороги // Труды Одесского статистического комитета. – О., 1895. – Вып. 1. – С. 34, 37.

[14] *Гуржій І.О.* Вказ. праця. – С. 153–154.

везень, хоча питома вага коротких відстаней залишалася досить значною. У цей період помітно збільшилося перевезення вантажів до портів Азовського моря – Маріуполя, Бердянська, Керчі, Таганрога. У цьому регіоні на першому місці за обсягами транспортування опинилося донецьке вугілля, на відміну від чорноморського, де лідирувало вивезення зерна.

Керч, загальний вигляд (ілюстрація до путівника 1902 р.)

У другій половині XIX ст. основними формами організації внутрішньої торгівлі стали ярмаркова, базарна та стаціонарна (постійна). У пореформений період значну роль у внутрішній торгівлі продовжували відігравати ярмарки. Якщо на початку 1860-х рр. в Україні їх налічувалося понад 2 тис., то в 1895 р. уже 4,25 тис., а за десять наступних років – 5,6 тис.[15] Тепер вони відбувалися в усі пори року й, як і раніше, приурочувалися зазвичай до релігійних свят. Однак модернізаційні процеси (розвиток ринкових відносин, товаризація сільського господарства, індустріалізація, побудова залізниць, удосконалення водних шляхів, розширення мережі постійної торгівлі, функціонуванням бірж тощо) суттєво вплинули на ярмаркову торгівлю. В одних місцях вона занепала, в інших, навпаки, зростала. Змінилися форми й методи купівлі-продажу товарів. Практикувалася оптова торгівля за зразками й з аукціонів. Фактично

[15] *Кругляк Б.А.* Внутренняя торговля в России в конце XIX – начале XX века (На материалах Украины). – Самара: Изд-во «Самарский университет», 1992. – С. 97.

склався своєрідний замкнений ярмарковий ланцюг, в якому найбільші торги постачали товарами середні й дрібні осередки. Причому така цілісна система охоплювала різні населені пункти та регіони не тільки України, а й Росії. Зокрема, українські й російські купці, за свідченням І. Аксакова, зі своїми товарами могли рухатись у такому напрямку: Введенський ярмарок у Сумах – Хрещенський у Харкові – Маслянський у Ромнах – Георгіївський в Єлисаветграді – Троїцький у Харкові – Корінний у Курську – Іллінський у Полтаві – Покровський у Харкові і т. д.[16] Часом існувала можливість укладання угоди на збіжжя поставку в певні місця та чітко визначені терміни. У 1853 р. катеринославський губернатор у своєму звіті зазначав: хліб на місцеві міські ярмарки привозиться з нижегородського Макарівського, полтавського Іллінського, харківського Хрещенського ярмарків. Причому збіжжя та сільські вироби на той час були «найголовнішими предметами торгівлі»[17].

Прилуки, Базарна площа (листівка початку XX ст.)

Збільшилася кількість дрібних ярмарків, на які регулярно привозили товари з торгово-промислових центрів. Вони обслуговували порівняно невеликий район, переважно навколишні населені пункти. Ярмарки відігравали більшу роль у сільській місцевості, де бракувало закладів ста-

[16] *Аксаков И.* Указ. соч. – С. 14, 47.

[17] *Гуржій І.О.* Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – С. 93.

ціонарної торгівлі, на відміну від міст. Натомість обсяг товарообігу деяких великих ярмарків суттєво скоротився. Інші ж, навпаки, завдяки залізницям розширювалися, перетворюючись на міжрегіональні та всеросійські торгові осередки. Дрібні ярмарки тривали лише один-два дні. У 1894 р. одноденні ярмарки становили понад 64% загальної їх кількості[18]. Вони радше нагадували великі святкові базари, на яких переважно продавали в роздріб сільськогосподарську продукцію, кустарні й частково фабрично-заводські вироби. Великих оптових ярмарків у містах було небагато. На Лівобережжі відомими стали чотири харківські ярмарки (Хрещенський, Троїцький, Успенський, Покровський), Іллінський у Полтаві, Маслянський, Вознесенський і Михайлівський у Ромнах, Воздвиженський у Кролевці; Правобережжі – Контрактовий (Стрітенський) ярмарок у Києві, Петропавлівський у містечку Ярмолинці і Троїцький (Травневий) у м. Балті (Подільська губернія); на Півдні – Петропавлівський у Катеринославі, Георгіївський в Єлисаветграді та Покровський у Вознесенську.

Найбільшим осередком ярмаркової торгівлі був Харків із чотирма ярмарками всеросійського значення. Сюди доправляли на продаж велику кількість тканин, оброблених шкур, виробів із металу з центральних губерній Росії, Прибалтики та Царства Польського. Ці товари, пройшовши через ярмарок, розвозилися по всій Україні, в Бессарабію, на Кавказ. У свою чергу з харківських ярмарків вивозили чимало товарів місцевого виробництва, зокрема вовну, цукор, шкури, зерно, тютюн, сало тощо[19]. Продовжували функціонувати оптові ярмарки, які спеціалізувалися на купівлі-продажу переважно одного товару.

У 1890-х роках за товарообігом у містах південних регіонів продовжували вирізнятися ярмарки: Петропавлівський у Катеринославі, Миколаївський (весняний) і Покровський у Каховці (Таврійська губернія). Проте, порівняно з попередніми періодами вартість привезених на них товарів знижувалася, що пояснювалося зміцненням і розширенням постійної торгівлі в південних містах і містечках: хліб здебільшого йшов за кордон через чорноморсько-азовські порти, минаючи ярмарки.

На великих ярмарках активізувалася діяльність різних торгових фірм і акціонерних компаній. Уже в 1895 р. на ярмарках Харкова було представлено 439 фірм, а через два роки тільки на трьох ярмарках (Троїцькому, Успенському та Покровському) їх кількість збільшилася майже в

---

[18] *Його ж.* Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст. – К.: «Наукова думка», 1968. – С. 114.

[19] *Кругляк Б.А.* Указ. соч. – С. 104

3 рази (1260)[20]. У цілому ж українські оптові ярмарки в містах відігравали важливу роль у подальшому розширенні міжрегіональних економічних зв'язків у системі всеросійського ринку.

Крім основних існували також «додаткові», або спеціалізовані ярмарки: «чорні» (для простолюдинів), «кінні», «хлібні» та ін. Вони, як правило, відбувалися за кілька днів до початку основного в будь-якому із міст. Номенклатура товарів на них була обмеженою: велика рогата худоба, табунні коні, зерно, вироби з деревини[21]. Характерно, що безпосередньо на статус осередку і розвиток торгівлі на ньому впливали такі три головні чинники: 1) зручність вибраного часу для продажу-купівлі; 2) місце розташування, віддаленість від великих населених пунктів; 3) облаштованість шляхів[22].

Важливе значення у внутрішній торгівлі мали базари. Вони становили первинну ланку, через яку здійснювали зв'язок між містом і селом та обмінювали промислові й сільськогосподарські товари. Базари також були засобом втягування безпосередніх виробників у постійні ринкові зв'язки. На них передусім реалізовувалися залишки продукції селянських господарств і вироби кустарів. Як правило, невеликі базари відбувалися раз на тиждень, рідше – два рази, у дні, які не збігалися. «Красні торги», що проходили у деяких містах (Києві, Харкові, Єлисаветграді, Катеринославі), мали особливо значні обороти, адже збиралися напередодні великих релігійних свят (Різдво, Великдень). Безпосередньо у свята базари, як правило, не працювали. Так, член Одеського товариства історії й старожитностей зазначав стосовно м. Єлисаветграда, що тут «бувають щотижня по середах, п'ятницях і неділях торги, котрі називаються повсюди в краї базарами. На них збираються навколишні жителі, які привозять інколи верст за п'ятдесят свої сільські вироби, збут їх становить винятковий предмет базарів, що бувають нерідко дуже багатолюдними, особливо перед великими святами»[23]. Щорічний оборот базарної торгівлі в місті на рубежі 1850–1860-х рр. досягнув 2 млн рублів.

У містах України на 1861 р. функціонував 12 141 базар, причому один раз на тиждень вони відбувались у 34 містах, двічі на тиждень – у 41, тричі на тиждень – у 13 і щоденно – в 9 містах. У пореформений період значно зросла кількість як базарів, так і днів, в які вони збиралися.

---

[20] Там же. – С. 110.

[21] Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Екатеринославская губерния. Составил Генерального штаба капитан В. Павлович. – СПб.: Тип. Департамента Генерального штаба, 1862. – С. 253.

[22] Материалы для географии и статистики… Херсонская губерния… – С. 491.

[23] *Соколов Г.* Описание города Елизаветграда // Записки Одесского общества истории и древностей. – О., 1848. – Т. 2. – С. 395.

У 1900 р. вони функціонували в 940 населених пунктах і торгували загалом 77 тис. днів на рік. У великих містах звичним явищем стало щоденне збирання кількох базарів у різних районах. Зокрема, у Харкові та Одесі їх було по 5, а в Києві – 8. Незважаючи на це, містяни часто вимагали збільшення кількості базарів. Подекуди останні витісняли навіть ярмарки. Так, у 1890 р. товарообіг базарів на Херсонщині перевищував товарообіг ярмарків. І якщо кількість перших зростала, то других – зменшувалась. На рубежі XIX–XX ст. загальна сума оборотів базарної торгівлі в Україні перевищувала 80 млн руб.[24]

Найбільше на базарах торгували сільськогосподарською продукцією місцевого виробництва, насамперед хлібними культурами, птицею і худобою. На ринки Харкова наприкінці 1890-х рр. – на початку XX ст. щорічно доставляли від 80 до 100 тис. четвертей пшеничної та житньої муки, до 140 тис. четвертей вівса, 15–20 тис. четвертей різних круп, 3–4 тис. четвертей ячменю. Асортимент базарної торгівлі багато в чому залежав від сільськогосподарської спеціалізації регіону.

Зростаючі потреби жителів міст і містечок у фруктах і овочах зумовили розвиток садівництва та городництва, продукція яких стала постійним предметом торгівлі на ринках. Чимало тут продавалося й кустарних виробів. Зокрема, попитом користувалися дерев'яний і глиняний посуд, домоткане полотно, саморобні меблі тощо. З часом асортимент суттєво розширили за рахунок промислових виробів, які привозили не лише з навколишньої місцевості, а й з віддалених губерній.

Міські ринки мали безпосередній зв'язок зі стаціонарною торгівлею, поступово перетворюючись на різновид останньої. По-перше, на них продавали сільськогосподарську продукцію, запасами якої поповнювали міські продуктові крамниці. По-друге, торгівля тут велася переважно з постійних місць, за які підприємці сплачували досить високу орендну плату. По-третє, чимало магазинів та інших торгових закладів відкривалося саме на базарних площах. Причому в них продавалися харчі, тканини, готовий одяг, взуття, ювелірні прикраси, вироби з металу тощо. Базари були тісно пов'язані з оптовими ярмарками, товарними біржами. Останні у період модернізації стали відігравати дедалі більшу роль.

Найдавнішою й найвідомішою з українських бірж була Одеська (1796 р.). На ній укладалася переважна більшість угод про зерно, що експортувалося за кордон. Крім того, вона була одним із головних центрів фондової торгівлі й до 1890-х рр. єдиною такою в Російській імперії. Обсягами операцій виділялися також Київська (1869 р.), Харківська (1876 р.) і Миколаївська (1886 р.) біржі. Головним товаром Київської був

[24] *Гордуновський О.М., Гуржій О.І., Реєнт О.П.* Вказ. праця – С. 116.

цукор, угоди на котрий укладалися під час ярмарків. Харківська біржа спеціалізувалася на мануфактурних товарах і вовні, Миколаївська – переважно на купівлі-продажу зернових культур. Загалом наприкінці XIX ст. в Україні налічувалося 5 товарних бірж із 24, що функціонували в Російській імперії. Крім названих, була ще Кременчуцька (1834 р.).

Одеса, біржа (листівка початку XX ст.)

Харків, біржа (фото початку XX ст.)

Виникнення й розширення біржової торгівлі слід розцінювати як закономірність, оскільки зростання обсягів виробництва продукції викли-

кало необхідність у спеціальних установах, які забезпечували б можливість постійного здійснення операцій із великими партіями товарів та регулювали б ціни на них. Переважна більшість бірж відповідала тогочасним потребам внутрішнього ринку.

Організації та функціонуванню торгівлі значною мірою почала сприяти кредитна система. У низці міст, зокрема Києві, діяли філіали-контори Державного банку, заснованого 1860 р. Наприкінці XIX ст. його підрозділи видавали позики «під товари» на суму від 2 до 5 млн руб. Активно діяли Одеський комерційний банк, Одеське міське товариство взаємного кредиту та інші установи.

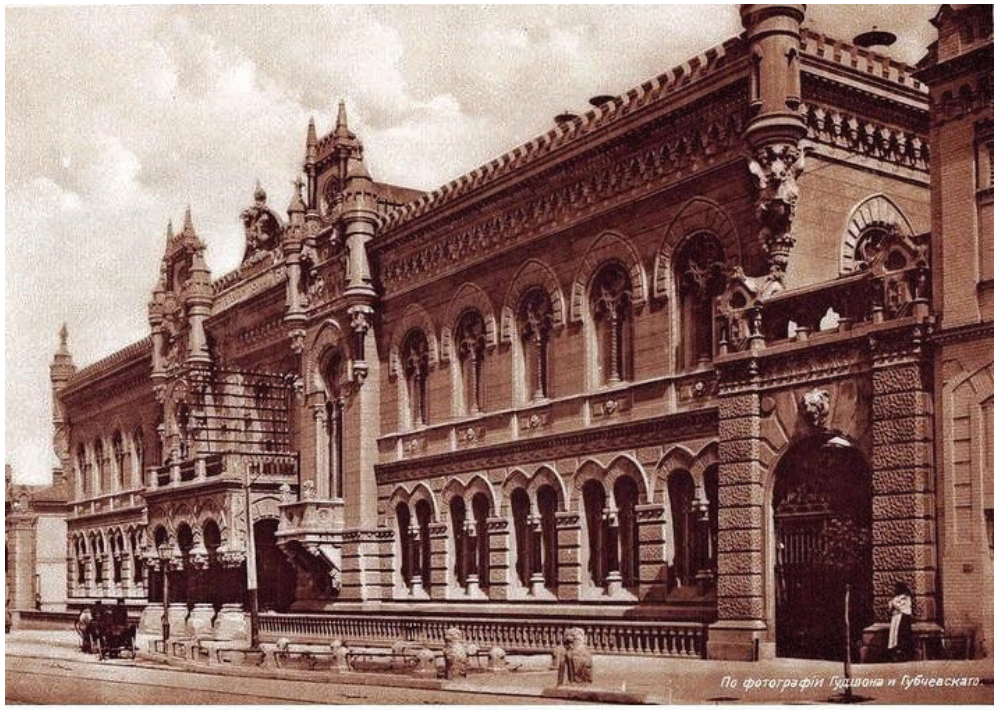

Київ, контора Державного банку
(фото В.Гудшона та О.Губчевського, 1912 р.)

Важливо зазначити, що з початком 1870-х років в деяких містах помітно зменшується кількість виданих торгових посвідчень і білетів. Проте таке явище аж ніяк не означало згортання купівлі-продажу. Навпаки, у багатьох великих населених пунктах торгівля розвивалася прискореними темпами. На думку полтавського губернатора таке відбувалося через проведення залізниць від Одеси й Києва до Кременчука та від Москви до Харкова. «Взяття ж у меншій кількості торгових посвідчень і білетів, – наголошував він у 1870 р., – відбувається переважно

від зосередження торгівлі в руках великих капіталістів, конкурувати з якими важко дрібним торговцям, через що багато з них залишають торгівлю»[25].

Швидко зростала постійна торгівля. Якщо в 1861 р. стаціонарних торговельних закладів (магазинів, крамниць, складів, шинків, ларьків, яток, ресторанів, буфетів тощо) налічувалося 33,2 тис., то в 1900 р. – майже 87 тис.[26] В умовах стрімкого індустріального прогресу постійна торгівля набула якісно нових форм. Неухильно збільшувався її обсяг й урізноманітнювався асортимент товарів.

Розширення мережі стаціонарних торгових закладів відбувалося нерівномірно у різних містах. Інтенсивніше воно здійснювалося там, де сільське господарство все більше орієнтувалось на товарне виробництво, розвивалася промисловість і постійно зростала чисельність неземлеробського населення. Насамперед такі процеси стали характерними для Катеринославської, Київської, Харківської та Херсонської губерній. У 1895 р. їхня частка у загальній кількості закладів постійної торгівлі в Україні становила понад 70%[27]. Останні переважно концентрувалися в Одесі, Києві, Харкові, Катеринославі, Миколаєві, Бердичеві[28]. У 1898 р. на території Київської, Харківської та Херсонської губерній налічувалося 31,5 тис. гільдійських закладів із сумарним оборотом майже 3 млн. руб.[29] Постійна торгівля була здебільшого міською, розмір її обігу багато в чому залежав від рівня економічного розвитку того чи іншого міста, соціального складу й чисельності його населення. Зокрема, на Одесу припадало 36% усіх оборотів стаціонарної торгівлі, а на Київ – більше третини оборотів правобережних губерній. Загалом у 1890-ті рр. через мережу стаціонарних торговельних закладів розпродувалося товарів на 1,35 млрд руб., тоді як щорічний сумарний обіг ярмаркової й базарної торгівлі становив близько 225 млн руб.[30] Це означає, що постійна торгівля перетворилася на основну форму внутрішньої торгівлі.

---

[25] Цит. за: *Гуржій І.О.* Україна в системі всеросійського ринку… – С. 100.

[26] *Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М.* Економічна історія України і світу. – К.: Вікар, 2006. – 373.

[27] *Кругляк Б.А.* Роль постійної торгівлі в розвитку капіталізму на Україні (60–90-ті роки XIX ст.) // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. – К., 1983. – Вип. 17. – С. 57.

[28] *Гуржій І.О.* Влада й основні організаційні заходи в галузі торгівлі та підприємництва м. Києва XIX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2009. – Вип. 16. – С. 49.

[29] Сборник сведений по истории и статистике внешней торговли России / Под. ред. В.И. Покровского. – СПб., 1901. – Т. 1. – С. XLIV.

[30] *Гордуновський О.М., Гуржій О.І., Реєнт О.П.* Вказ. праця. – С. 118–119.

Після реформи 1861 р. у містах значно розширився товарний асортимент і поглибилася спеціалізація постійної торгівлі. Як і раніше, важливу роль відігравала реалізація харчових запасів. Крім великих та дрібних торгових закладів, продукти продавали ресторани, буфети у готелях, на вокзалах, у портах, а також їдальні й харчевні. Провідне місце у цій торгівлі посідала хлібна продукція (зерно та хлібобулочні і круп'яно-макаронні вироби). І хоча частка продовольчих товарів у загальному обсязі стаціонарної торгівлі була значною, головні позиції обіймали не вони, а текстильні вироби.

На думку Н. Полонської-Василенко, вільне використання чорноморсько-азовських портів і узбережжя для ведення міжнародної торгівлі, зробило Південь «основним постачальником сільськогосподарської продукції для Європи»[31]. Регіон був не лише «великим постачальником» хліба, а й споживачем. Можна припустити, що на середину XIX ст. населення міст споживало не менше 1 млн четвертей[32]. Середньорічний показник вивозу зерна за 1896–1897 рр., порівняно з 1861–1865 рр., збільшився майже в 6 разів (з 74,9 млн пудів до 433,9 млн). Тоді ж експорт збіжжя через чорноморсько-азовські портові міста зріс у 6,7 разів (з 45,4 млн пудів до 304,3 млн). У пореформений період, окрім «несприятливих» у внутрішньо- й зовнішньополітичному аспекті років (скажімо, російсько-турецька криза у відносинах 1875–1880 рр.), частка зерна, що «проходила» через чорноморсько-азовські порти, становила 60–75% загальноросійського експорту хліба[33]. Найважливішими з портів залишалися Одеса, Миколаїв, Маріуполь, Севастополь, Бердянськ. Характерно, що Одеса «охопила» велику «хлібну область», до якої ввійшли (з ринками та шляхами, господарствами) Бессарабська, Катеринославська, Київська, Полтавська, Херсонська та частково Волинська губернії.

Деякі поміщики, маючи свої господарства у межах Південної України, вважали для себе вигідним і менш ризикованим одночасний продаж збіжжя в різних портах, скажімо, Причорномор'я – Одесі, Херсоні та Очакові. Поміщики Балтського повіту в пошуках вигідної торгівлі почергово відвідували базари Києва та Одеси (1856 р.)[34].

Одеський порт поступово перебрав на себе до 50% експортованого зерна та 20% – загальноросійського. Якщо у 1860-х роках з міста щорічно вивозилося 30–40 млн пудів, то у 1895 р. – 120,2 млн пудів. Отже, на

---

[31] *Полонська-Василенко Н.Д.* Історія України: у 2-х т. – К.: Либідь, 1995. – Т. 2: Від середини 17 століття до 1923 року. – С. 340.

[32] *Скальковский А.* Записки о торговых и промышленных силах Одессы в 1859 году // Записки Императорского русского географического общества. – 1864. – Кн. 4. – С. 145.

[33] Сборник сведений по истории и статистике… – С. 9.

[34] ЦДІАК України, ф. 442, оп. 806, спр. 101, арк. 28.

кінець XIX ст. Одеса перетворилася на найбільш потужний порт Російської імперії в сфері транспортування збіжжя[35]. Протягом 1881–1885 рр. звідси тільки пшениці щорічно вивозили за кордон близько 37 млн пудів.

Популярністю серед торгового люду в другій половині XIX – на початку XX ст. продовжував користуватися Миколаїв. Сюди навіть приїздили «іноземці-євреї», щоб закупити зерно з подальшим продажем за кордоном. Про них особисто та їх комерційну діяльність спеціально збирали відомості місцеві чиновники[36]. Помітно в експорті зросла роль Бердянська та Маріуполя. Зокрема, перший у 1866–1870 рр. на світовий ринок поставляв щорічно близько 8 млн пудів пшениці, а в 1886–1890 рр. – понад 10 млн.

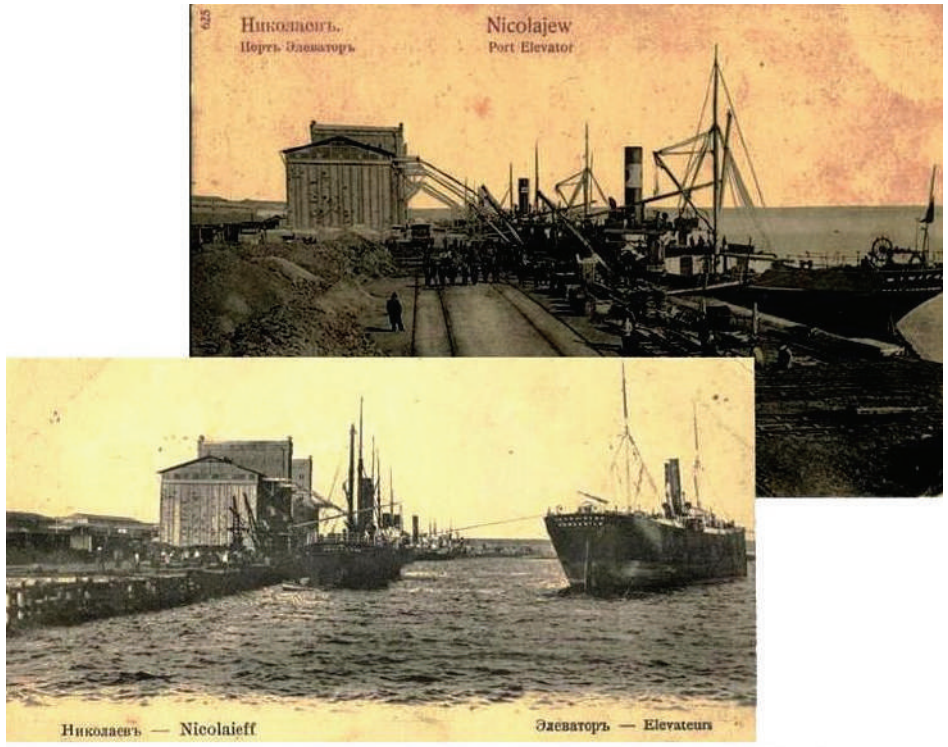

Миколаїв, порт, елеватор (листівки початку XX ст.)

Збільшувалися й обсяги вивозу жита, якого через чорноморсько-азовські міста в 1861–1865 рр., в середньому щороку, транспортувалося близько 2 млн пудів, а в 1886–1890 рр. – понад 43 млн. В еквіваленті до

[35] Отчет Одесского комитета торговли и мануфактур за 1895 г. – О.: Тип. Н. Лемберга, 1896. – С. 20–22.

[36] ЦДІАК України, ф. 356, оп. 1, спр. 364, арк. 1–4.

загальноросійського вивозу це виглядало так: у 1861–1865 рр. – 13,7%, 1886–1890 рр. – 52,4%, а у 1896–1897 рр. – вже 57,4%. Водночас сухопутними шляхами жито експортувалося порівняно небагато через невигідність транспортування. Наприклад, через основні – Радзивилівську та Волочиську – митниці його вивезли протягом 1866–1870 рр. 44 тис. пудів, 1881–1885 рр. – 2,5 млн пудів, 1886–1890 рр. – 1,5 млн пудів[37].

Через чорноморсько-азовські портові міста у другій половині XIX ст. помітно збільшився експорт ячменю. В деякі періоди його вивіз становив десятки мільйонів пудів (80–90% загальноімперського). У 1891–1895 рр. звідси транспортували щорічно в середньому по 83,6 млн пудів жита (90,4% від загального обсягу в державі). Головним чином, експорт ішов через Одесу, Маріуполь, Миколаїв. Наведені дані підтверджують не лише неабияку торговельну роль південних портових міст в загальній структурі експортно-імпортних відносин Російської імперії, а й їх зростаючу економічну роль.

Аграрна криза кінця XIX ст. та 1900 р., економічна криза 1900–1903 рр., яка особливо помітно вплинула на галузі важкої промисловості – металургійну і вугільну, призупинили динаміку вивозу сільськогосподарської та промислової продукції через українські портові міста. На цей період припадає перетворення нових портів – Скадовська і Очакова на важливі торгові осередки, які, хоч і не могли зрівнятися з Одесою, однак конкурували з Миколаєвом.

Таким чином, у XIX – на початку XX ст. в українських губерніях центрами торгівлі були міста, значення і роль яких лише зростала. Через них неодмінно проходили традиційні чумацькі шляхи, прокладалися нові транспортні магістралі та залізничні колії. Важлива економічна роль українських земель та зручне географічне розташування сприяло зростанню кількості міст, перетворенню їх на центри збуту сільськогосподарської та промислової продукції. Розвиток капіталістичних відносин сприяв певній трансформації важливості різних форм торгівлі. Зменшувалася роль ярмарків та базарів, зростала – стаціонарної мережі, оптової торгівлі, аукціонів тощо. Південні портові міста як Одеса, Херсон, Миколаїв завдяки експортно-імпортному статусу набували загальноімперського значення. Натомість вагома роль Харкова, Києва, Катеринослава, Ромен, Полтави, Сум, Єлисаветграда, Кременчука, Маріуполя та ін. визначалася рівнем їх політичної важливості, наявністю промислових потужностей та географічним розташуванням.

---

[37] Отчет Одесского комитета торговли и мануфактур… – С. 11–12; Внешняя торговля по европейской границе и о таможенных сборах за 1890 г. – СПб., 1891. – С. 11.

РОЗМАЇТТЯ МІСТЯН ТА СОЦІАЛЬНІ БАР'ЄРИ

Володимир Любченко
Етносоціальний склад міського населення українських губерній: спроба верифікації даних перепису 1897 р.

Наталія Бацак
Середні верстви у великому місті: соціальна стратифікація і професійна структура

Тетяна Водотика
Міське підприємництво: питома вага та джерела формування

Володимир Молчанов
Життєвий рівень населення міст

Володимир Любченко

ЕТНОСОЦІАЛЬНИЙ СКЛАД МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ: СПРОБА ВЕРИФІКАЦІЇ ДАНИХ ПЕРЕПИСУ 1897 р.

Якщо у першій половині XIX ст. у Російській імперії чи не головним для встановлення етнічної структури населення був критерій віросповідний (взагалі малопридатний до розрізнення етнічних росіян і українців у містах), то у другій половині століття на зміну йому (в якості головного) прийшов більш точний критерій лінгвістичний[1] (за ознакою «рідна мова»), проте теж не позбавлений багатьох недоліків, особливо з огляду на її (імперії) доктринально-правову специфіку. Річ у тім, що державна машина Російської імперії до самого її зруйнування у 1917 р. три східнослов'янські народи (для неї – «народності») офіційно сприймала як нерозривні складові єдиного «русского» народу і ревно стежила з політичних міркувань за тим, аби, з погляду статистики, ці три «народності» не роз'єднувалися і не протиставлялися одна одній, що могло б зруйнувати тим самим офіційну єдність.

Відповідно, у графах етнічної російської статистики як самостійні одиниці обліку могли бути враховані поляки, німці, євреї тощо, але не росіяни, не українці[2] і не білоруси, які усі разом неодмінно поєднувалися визначенням «русские». Оскільки головним (а часто і єдиним, якщо брати східнослов'янські народи) критерієм, за яким у Російській імперії визначалася приналежність конкретної людини до тієї чи іншої нації чи народності, була «рідна мова», то за відсутності офіційно визнаного у

---

[1] Серед затверджених на VIII Міжнародному статистичному конгресі, що пройшов у 1872 р. у Санкт-Петербурзі, 15-ти запитань, рекомендованих для використання при проведенні демографічних переписів, 8-им було «рідна або розмовна мова», а 10-им – «батьківщина, місце народження і національність», щоправда, останнє з названих (у частині – «національність») в переписній практиці Російської імперії не знайшло застосування (див.: *Пустоход П.* Радянські переписи населення // Перепис населення: Історія і сучасна організація переписів в СРСР і в капіталістичних країнах / Під редакцією академіка М.В. Птухи. – К., 1936. – С. 64–65).

[2] Офіційна статистика Російської імперії, зокрема, й у матеріалах розробки даних перепису 1897 р., як і взагалі нормативно-правова практика останньої, не знала етнічних визначень «украинец», «русский», «украинский», «русский», використовуючи натомість терміни «малорос», «великорос», «малорусский», «великорусский». Аби постійно не дублювати в тексті у лапках і дужках ці старі визначення, у більшості випадків використовуватимемо замість них, за умовчанням, сучасні – «українець», «росіянин», «український», «російський» тощо.

державі статусу в української та білоруської мов вони, разом із великоросійською, в статусі «наречий» були поєднані визначенням «русский язык».

Проблему об'єктивного обліку в імперії числа росіян, українців і білорусів також суттєво ускладнювала та обставина, що підоблік офіційно «русских» за «наречиями» стосувався головно простолюду, а не представників вищих чи освічених верств суспільства. Якщо в масштабах усієї переважно аграрної (селянської) за складом населення Російської імперії це не призводило до суттєвих викривлень в етнічній статистиці, то в частині обліку населення міст, де відсоток представників вищих та освічених верств суспільства був значним, такі викривлення мали на неї відчутний вплив. Так, якщо до числа міських жителів-українців зараховувалися мешканці з простолюду, які в побуті використовували українську мову («малорусское наречие»), то до категорії власне росіян, окрім тих, хто користувався у побуті «великорусским наречием», долучалися у статистичних зведеннях де-факто також і ті східні слов'яни (українці і білоруси за походженням), хто, в силу свого соціального статусу та здобутої освіти, послуговувалися літературною російською мовою («общерусским языком»), число яких серед жителів міст в умовах динамічних урбанізаційних процесів другої половини XIX – початку XX ст. стрімко зростало.

Київ, вид на Поділ (фото С.Кульженка, 1900-ті рр.)

Якщо у міських переписах населення початку 1870-х рр., зокрема, у київському одноденному 2 березня 1874 р., який розглянемо нижче, поряд із графами трьох визнаних у Російській імперії східнослов'янських «наречий», що прямо вказували на етнічне походження їх носіїв, була ще й четверта – «общерусский язык», до якої потрапляли усі ті, хто розмовляв літературною російською (імперською) мовою незалежно від їхнього етнічного походження, то загальноросійський перепис населення 1897 р. взагалі не містив останньої, об'єднавши під визначенням «великорусского наречия» як його носіїв (власне, етнічних росіян) так і усіх, хто послуговувався, як головною для себе, російською літературною мовою. Фактично, тим самим «великорусское наречие» було ототожнене з імперською російською літературною мовою, а усі носії останньої, серед яких значний відсоток у містах українських губерній становили освічені етнічні українці, на підставі лінгвістичного критерію були враховані як етнічні росіяни.

Фактичну нетотожність чисельності «лінгвістичних» росіян і росіян етнічних (за походженням), як це можна побачити з матеріалів розробки даних перепису 1897 р., добре усвідомлювали й окремі автори оглядових вступних статей до губернських томів. Так, наприклад, автор такої статті до волинського тому (мова йде про найзахіднішу з українських губерній) чесно змушений був сконстатувати: «В городах число лиц, показавших малороссийский язык, почти равно числу тех, которые показали великорусский (или русский просто), что отчасти зависит от того, что в городах проживает преимущественно население пришлое, а отчасти от того, что под влиянием школы многие малороссы стали говорить лишь на великорусском наречии»[3].

Офіційна у Російській імперії доктрина (фактично – правова норма) «о триедином русском народе», невизнання самого факту існування окремої української нації (народу) з окремою українською мовою, можливість здобуття освіти лише російською, безальтернативне панування імперської російської на державній службі та в органах місцевого самоврядування, як і взагалі в усіх сферах міського життя – все це, окрім внутрішньоімперських міграційних процесів, стрімко збільшувало чисельність «лінгвістичних» росіян у містах українських губерній за рахунок, у першу чергу, етнічних українців.

---

[3] *Патканов С.* Краткий обзор цифровых данных по Волынской губернии // Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. – СПб., 1904. – Т. 8: Волынская губерния. – С. VIII.

Оскільки саме за лінгвістичним, а не етнічним критерієм перепис 1897 р. визначав етнічну структуру міського населення, вкрай нагальною є необхідність коригування його даних із метою встановлення найбільш близької до фактичної етнічної структури населення міст, відчутно спотвореної опертям лише на лінгвістичний критерій. Не запропонувавши свого часу прийнятної методики для такого коригування, Володимир Кубійович, тим не менш, чітко бачив проблему, зокрема, коли писав про «переважно паперових»[4] росіян Києва чи коли демонстрував упевненість (апелюючи не лише до перепису 1897 р., а й до радянського 1926 р.), що «офіціальна національна статистика Криму не вірна, але ж бо ми й не маємо критеріїв, на підставі яких могли би ввести поправки»[5], оскільки «Крим, що сусідує тільки з українською національною територією, набирав у XIX і XX ст. переселенців головно з України, тим-то й не могли тут появитися більші числа росіян»[6]. Сучасну постановку проблеми здійснив у своїй концептуальній статті «Українці та міста 1861–1917. Не настільки сільські і не так зрусифіковані» Степан Величенко[7]. На його думку, «детальний критичний перегляд всіх наявних статистичних даних до 1914 року не використовуючи офіційних дефініцій, ймовірно, вкаже на більшу кількість українців в містах напередодні 1917 року, ніж виявлено згідно офіційних даних»[8]. Більше того, констатуючи невідповідність чисельності «лінгвістичних» росіян та українців в населенні Харкова міграційним тенденціям, він вказав на дані перепису 1897 р. щодо внутрішньоімперських міграцій як на можливий критерій верифікації результатів перепису в частині етнічної структури міського населення, щоправда, не запропонувавши хоч якоїсь методики для цього[9].

Підхід, який нижче буде запропоновано і реалізовано, передбачає використання показників чинника внутрішньоімперських міграцій як важливого критерію для перевірки та корекції отриманих в ході Першого загальноросійського перепису населення 1897 р. даних, що ґрунтувалися на лінгвістичному («рідна мова») критерії щодо етнічної структури населення українських міст[10].

---

[4] Географія українських і суміжних земель / Опрацював і зредагував др. Володимир Кубійович. – Львів, 1938. – Т. 1: Загальна географія. – С. 314.

[5] Там само. – С. 304.

[6] *Кубійович В.* Територія і людність українських земель. – Львів, 1935. – С. 12.

[7] *Velychenko S.* Op. cit. – С. 49–64.

[8] Там само. – С. 60.

[9] Там само. – С. 51.

[10] Підхід, який ми пропонуємо, передбачає визначення у кожному конкретному випадку рівня диспропорції між чисельністю «лінгвістичних» (за ознакою «рідна мова») та «міграційних» (за місцем народження у великоросійських губерніях) росіян в насе-

На прикладі практично взірцевого з точки зору організації проведення і наукової розробки одержаних результатів київського одноденного перепису 2 березня 1874 р. можна якнайвиразніше продемонструвати загалом спільні для міст підросійської України проблеми, пов'язані із обліком міського населення за етнічною приналежністю, головним маркером якої виступав у пореформену добу критерій «рідна мова» («родной язык»).

Проведений з ініціативи головного начальника Південно-Західного краю, князя О. Дондукова-Корсакова та з височайшого дозволу силами членів Південно-Західного відділу Російського географічного товариства і п'яти сотень залучених волонтерів-реєстраторів, переважно студентів, київський одноденний перепис чи не вперше в історії міста дав повну картину не лише соціальної структури його мешканців, але і, що особливо важливо для нас, етнічної[11]. Поза тим, хоча його і було проведено за найсучаснішими на той час європейськими науковими методиками і він враховував досвід перепису населення Санкт-Петербургу 1869 р., навіть на його прикладі виразно помітні загальні вади етнічної статистики у Російській імперії, особливо за поділом росіяни/українці/білоруси.

До речі, цілком прихильний до членів Південно-Західного відділу Російського географічного товариства головний начальник краю в одному із засідань Розпорядчого комітету з підготовки та проведення Київського

ленні українських міст. Традиційний поділ «розробки» матеріалів перепису 1897 р. щодо міст усіх губерній в частині аналізу міграційних потоків на уродженців: міста, інших місцевостей даної губернії, інших губерній європейської частини Росії, привіслянських губерній, Кавказу, Сибіру, Середньої Азії, Великого князівства Фінляндського, іноземних держав – є малопридатним для нас, бо не виокремлює українські губернії зі складу інших, що охоплювалися поняттям «губернії європейської частини Росії». Тому зі складу останніх, окрім українських, доречно виокремити, з огляду на досить високу участь вихідців з їх теренів у міграційних процесах, зробивши відповідні підрахунки, щонайменше губернії великоросійські, білоруські та литовські. Визначивши рівень зазначеної диспропорції та беручи до уваги інші чинники, зокрема, частку росіян у населенні повіту та губернії, до яких належало конкретне місто, а також частку російськомовних євреїв (юдеїв), робитимемо корекцію вірогідної чисельності етнічних росіян, українців і євреїв у міському населенні. Запропонований підхід, звісно, не є бездоганним («ідеальна формула», якби її тільки можна було вивести, мала б враховувати чимало факторів – включно до оцінки різної мобільності окремих етнічних груп), але, на наше переконання, є важливим кроком у напрямку до визначення максимально наближеної до реальності етнічної структури населення українських міст на зламі XIX–XX століть. Зауважимо, що традиційну (засновану на лінгвістичному критерії) картину етнічної структури населення українських міст ми також паралельно подаватимемо.

[11] Киев и его предместия: Шулявка, Соломенка с Протасовым Яром, Байкова Гора и Демиевка с Саперною Слободкою по переписи 2 марта 1874 года, произведенной и разработанной Юго-Западным отделом Императорского русского географического общества. – К., 1875. – С. I–LII, 1–401.

одноденного перепису, коли мова зайшла про відомості про кожного мешканця міста, що мали бути відображені в квартирних переписних листках, висловлював сумніви щодо доцільності включення рубрики «родной язык», передбачаючи, з огляду на виняткове становище ввіреного йому краю, що «многие лица, для которых русский язык не служит родным языком, покажут тем не менее родным языком русский»[12]. Лише посилання членів Розпорядчого комітету на рекомендації міжнародних статистичних конгресів і практику проведення у 1869 р. перепису населення Санкт-Петербургу змусили О. Дондукова-Корсакова дати згоду на залишення цієї важливої рубрики в квартирних переписних листках як їхньої VIII-ї графи.

При цьому треба мати на увазі, що обов'язки з внесення даних до графи «родной язык» щодо всіх мешканців квартири було покладено на квартиронаймачів, які щодо кожного мешканця квартири мали у відповідній графі зазначити, «какой язык это лицо считает для себя родным»[13]. Зауважимо, що йшлося тут про офіційно визнані в імперії мови без деталізації за «наречиями» у випадку «русского языка». А вже реєстратори, відбираючи ввечері 2 березня 1874 р. у власників будинків заповнені та здані їм квартиронаймачами квартирні переписні листки, мали, за інструкцією, опитати домовласників «на каком из наречий: великорусском, малорусском или белорусском говорят лица из простонародия, показавшие своим родным языком – русский», та внести необхідні виправлення до переписних листків на підставі отриманих ними відповідей[14]. Отже, дані щодо розподілу за «наречиями» мешканців Києва та його передмість, які показали рідною для себе мовою «русский язык», були здобуті не шляхом безпосереднього опитування реєстраторами всіх мешканців квартир, а зі слів домовласників, які, звісно, не завжди точно могли визначити «наріччя» мешканців своїх будинків. Попри це, одержані в ході перепису, а згодом науково опрацьовані («розроблені») та представлені у VIII-ій таблиці[15] виданих друком його результатів дані розподілу мешканців Києва за критерієм «рідна мова» – є непересічним джерелом для національного (етнічного) структурування населення міста і розуміння етнічних процесів у ньому та інших містах українських губерній Російської імперії. Багато в чому особлива важливість даних київського одноденного перепису 2 березня 1874 р. зумовлена тим, що

---

[12] Там же. – С. XXI.

[13] Объяснение, как должны хозяева квартир исполнить перепись // Там же. – С. XXXVI.

[14] Инструкция для гг. наблюдателей и регистраторов по однодневной переписи г. Киева и его предместий // Там же. – С. LI.

[15] VIII. Распределение населения по языку // Там же. – С. 20–23.

носії «русского языка» (в офіційному імперському значенні) у таблиці результатів були розбиті не на три, за кількістю «наречий», а на чотири самостійні групи, де до трьох традиційних – «великорусское наречие», «малорусское наречие», «белорусское наречие» було додано четверту, що розпочинала перелік – «общерусский язык». У національній (етнічній) приналежності віднесених до цієї групи носіїв «общерусского языка» захована принципова методологічна помилка більшості здійснених в історіографії спроб структурування населення міст підросійської України за етнічною приналежністю.

Київський одноденний перепис 2 березня 1874 р. зафіксував у місті (Печерська, Палацова, Старокиївська, Либідська, Подільська, Плоска частини, Лук'янівський та Куренівський квартали) та нерозривно пов'язаних із ним передмістях (Шулявка, Солом'янка з Протасовим Яром, Байкова Гора, Деміївка з Саперною Слобідкою) 127 251 мешканця. З них «русский язык» (в офіційному тлумаченні) рідним визнали 98 205 осіб (77,17%), єврейську мову – 12 917 осіб (10,15%), польську – 7863 особи (6,18%), німецьку – 2583 особи (2,03%). У свою чергу, носії «русского языка» розподілялись на тих, хто розмовляв на «общерусском языке» – 48 437 осіб (38,06% від загального числа мешканців міста і 49,32% від тих, хто «русский язык» назвав для себе рідним), на «великорусском наречии» – 9736 осіб (відповідно – 7,65% і 9,91%), на «малорусском наречии» – 38 553 особи (відповідно – 30,3% і 39,26%), на «белорусском наречии» – 1479 осіб (відповідно – 1,16% і 1,51%)[16].

Київ, передмістя Деміївка (листівка початку XX ст.)

[16] Підрахунки зроблено за: Там же.

З огляду на вищенаведені дані, цілком очевидно, що реальні частки у населенні міста представників кожного з трьох східнослов'янських народів були вищими, ніж це засвідчив перепис, а от на скільки більшими – відповідь на це питання прямо залежить від розподілу за національною (етнічною) належністю великої, у 38,06% від загального числа мешканців міста, групи, до якої увійшли носії «общерусского языка». Традиційно в історіографії представників цієї великої групи було прийнято додавати до кількості носіїв «великорусского наречия» і, таким чином, росіяни автоматично перетворювалися з меншості на найбільш кількісно значну етнічну групу в населенні Києва та інших великих міст підросійської України. У випадку Києва 1874 р., керуючись таким методологічним підходом, отримуємо частку росіян в населені міста у 45,71% = 7,65% + 38,06%, але чи вірно це? І чи можна взагалі хоча б приблизно визначити етнічну приналежність тих мешканців міста, хто послуговувався «общерусским языком»? Не підлягає сумніву, що усі вони тяжіли до російської літературної мови та російської культури, але чи були вони в своїй масі етнічними росіянами за походженням?

Хай і не прямо, але київський одноденний перепис 1874 р. дає відповідь на це надзвичайної ваги питання. І шукати її слід у даних перепису щодо розподілу мешканців міста за місцем народження. Так, киянами за народженням себе показали 36 005 мешканців міста (28,3%), уродженцями українських губерній Російської імперії – 57 865 осіб (45,47%), великоросійських – 16 872 особи (13,26%), білоруських – 10 515 осіб (8,26%)[17]. Якщо зовсім облишити в стороні питання про етнічну приналежність уродженців Києва, які становили у 1874 р. менше третини населення міста (зрозуміло, що етнічні росіяни не могли становити більшості серед корінних киян), то стане очевидним, що саме внутрішньоімперські міграції мали вирішальний вплив на формування етнічної структури населення Києва. За таких обставин і з огляду на те, що українці становили (за даними Першого всеросійського перепису 1897 р.) 73,07% населення українських губерній Російської імперії, а росіяни (великороси) – лише 10,4%[18], то зрозуміло, що кількісне переважання (якби воно у реальності мало місце) росіян серед населення як Києва, так і інших великих міст підросійської України єдино могли б забезпечити значно більш високі темпи міграції населення до міст України з російських губерній у

[17] Підрахунки зроблено за: II. Распределение населения по месту рождения, по этнографическим областям, с подразделением по кварталам, частям и предместьям // Там же. – С. 4–5.

[18] *Чорний С.* Національний склад населення України у XX сторіччі. – К., 2001. – С. 36.

порівнянні з темпами міграції населення у міста з українських губерній. Але, як це ми вище бачили, дані про місце народження мешканців Києва повністю заперечують таку можливість. У 1874 р. в населенні Києва серед уродженців трьох головних перерахованих міграційних напрямків (загалом 85 252 особи) на частку українських губерній (без Києва) припадало 67,88%, великоросійських – 19,79%, білоруських – 12,33%. І хоча з українських губерній до Києва мігрували не лише українці, а також євреї, поляки, росіяни, німці, з білоруських – окрім білорусів, також євреї, поляки, але і з російських – не самі лише росіяни, а, зокрема, і українці, наприклад, із такої зі значним своїм українським населенням губернії як Курська, що була третьою (2444 особи) після Орловської (3223) та Калузької (3125) серед великоросійських губерній за кількістю уродженців в населенні Києва[19]. Таким чином, вважаємо, що не буде великою помилкою приблизно у таких самих пропорціях розподілити між етнічними українцями, росіянами і білорусами і загальну кількість мешканців Києва, зарахованих київським одноденним переписом 2 березня 1874 р. до носіїв «общерусского языка». Отримаємо такий розподіл 38,06% (від загальної кількості мешканців міста), які припадали на носіїв «общерусского языка»: на частку українців, таким чином, додатково має припасти 25,83% загальної кількості мешканців, росіян – 7,53%, білорусів – 4,69%. Загальна ж частка етнічних українців в населенні Києва у 1874 р. становила 56,13% (30,3% + 25,83%), росіян – 15,18% (7,65% + 7,53%), білорусів 5,85% (1,16% + 4,69%). Звісно, отримані дані є приблизними, але, поза сумнівом, вони значно більше відповідають реальному етнічному розподілу мешканців міста, об'єднаних графою «русский язык», ніж розподіл за «наречиями». Так, Київ вже у 1874 р. був містом російської культури і мови, але етнічно саме українці (хай і в значній своїй частині асимільовані російським імперським культурним простором), а не росіяни, становили у ньому більшість. Схожою в більшій або меншій мірі на київську мала бути ситуація і в інших великих (рівня губернських) містах України, яскравий приклад чого дають результати Першого загальноросійського перепису населення 1897 р.

---

[19] III. Распределение населения по месту рождения по губерниям, а иностранцев по отдельным государствам // Киев и его предместия… – С. 6–7. За даними перепису 1897 р., українці становили помітний відсоток населення сусідніх великоросійських губерній (47,4% у Кубанській і 28,1% – Донській областях, 36,6% – у Ставропольській, 36,2% – Воронезькій, 22,3% – Курській, 16,1% – Чорноморській губерніях), що були місцем народження й виходу багатьох мешканців Києва та інших українських міст Російської імперії (див.: *Билимович А.* Очерки хозяйственной географии южной Руси // Малая Русь. – К., 1918. – Вып. 1. – С. 48).

Міста Лівобережної та Слобідської України

За даними перепису 1897 р., мешканці міст складали 9,87% (274 294 особи) або біля одної десятої усього населення **Полтавської** губернії. З-поміж 15-ти її повітів найнижчим цей показник був у Костянтиноградському (2,8%) та Золотоніському (3,84%), а найвищим – у Кременчуцькому (29,6%) та Полтавському (23,58%)[20]. Найбільш із поміж усіх українських етнічно українська (92,98%[21]) за складом свого населення Полтавська губернія вирізнялася і найвищим відсотком українців серед містян. Так, лише за мовним критерієм перепис 1897 р. частку українців у міському населенні губернії визначив у 57,15%, євреїв – 29,34%, росіян – 11,39%, поляків – 1,07%, німців – 0,4%[22]. Ще однією характерною особливістю Полтавської губернії був високий відсоток «місцевих» (місто і повіт, до котрого воно належало) уродженців в міському населенні губернії: 184 339 осіб (67,2%), тоді як ще 39 495 (14,4%) мешканців міст народилися в інших повітах Полтавської губернії і лише 49 899 (18,2%) – в інших губерніях (на жаль, опубліковані дані перепису не дозволяють розбити уродженців «інших губерній» в сукупному міському населенні за конкретними губерніями або групами губерній)[23]. Станова структура міського населення Полтавської губернії складалася з: міщан (53,72%), селян (35,19%), дворян спадкових (3,38%), дворян особистих (2,66%), купців (2,13%), духівництва (1,07%), почесних громадян (0,89%), іноземних підданих (0,24%) та осіб інших станів (0,72%)[24].

Двома найбільшими містами Полтавської губернії були Полтава (53 703 особи) і торгово-промисловий повітовий Кременчук (63 007 осіб), який переважав губернський центр за чисельністю населення[25]. За мовним критерієм найбільші етнічні групи в Полтаві становили: українці – 30 086 осіб (56,02%), росіяни – 11 035 (20,55%), євреї – 10 690 (19,9%), поляки – 1076 (2%), німці – 302 (0,56%), а у Кременчуці: євреї – 29 577 (46,94%), українці – 18 980 (30,12%), росіяни – 12 130 (19,25%), поляки –

---

[20] *Бруннеман Ю.* Краткий обзор цифровых данных по Полтавской губернии // Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. – Т. 33: Полтавская губерния. – СПб., 1904. – С. XIV; Состав наличного населения обоего пола // Там же. – С. 2–3.

[21] *Чорний С.* Вказ. праця. – К., 2001. – С. 36.

[22] *Бруннеман Ю.* Указ. соч. – С. XVIII.

[23] Підраховано за: Состав наличного населения обоего пола // Там же. – С. 2–3.

[24] *Бруннеман Ю.* Указ. соч. – С. XXVIII.

[25] Состав наличного населения обоего пола // Там же. – С. 2–3.

1099 (1,74%), німці – 438 (0,69%)[26]. У частині чисельності росіян і євреїв трохи відкоригувати наведені дані можна залучивши до аналізу віросповідний критерій. Так, носіями російської («великорусское наречие») мови серед мешканців Полтави названо 274 юдея (0,51% усіх полтавчан), а в Кременчуці – 195 юдеїв (0,3%)[27]. Відповідно, частка росіян у Полтаві становитиме 20,04% (10 761 особа), а у Кременчуці 18,94% (11 935), євреїв ж у Полтаві, таким чином, було 10 964 (20,41%), а у Кременчуці – 29 772 (47,25%).

Полтава, загальний вид (фото початку XX ст.)

Кременчук, загальний вид (фото початку XX ст.)

Залишається відкритим питання, чи могли становити етнічні українці помітний відсоток серед тих мешканців Полтави і Кременчука, які вказали рідною для себе російську («великорусское наречие») мову? Опосередковано на нього відповідають дані аналізу міграційних потоків. Не місцевими (уродженцями інших повітів Полтавської губернії, інших губерній Російської імперії та інших держав) були 29 308 (54,57%) мешканців Полтави та 30 647 (48,64%) – Кременчука, а якщо відняти уродженців інших повітів Полтавської губернії, то наведені показники зменшаться відповідно до 12 559 (23,38%) і 21 679 (34,4%). На частку уродженців інших українських губерній припадають 5321 (9,9%) мешканців Полтави, великоросійських європейської частини Росії – 4232 (7,88%), білоруських – 1054 (1,96%), привіслянських – 960 (1,78%). У випадку Кременчука: інших українських губерній – 10 799 (17,14%), великоросійських європейської частини Росії – 4153 (6,59%), білоруських – 4040 (6,41%), привіслянських – 1020 (1,62%)[28].

---

[26] Підраховано за: XIII. Распределение населения по родному языку // Там же. – С. 100–103.

[27] XIV. Распределение населения по вероисповеданиям и родному языку // Там же. – С. 108–109, 114–115.

[28] Підраховано за: Состав наличного населения обоего пола // Там же. – С. 2–3; VII. Распределение не местных уроженцев по месту рождения // Там же. – С. 48–49, 52–53.

Як бачимо, частка «міграційних» із великоросійських губерній європейської частини Росії росіян (для зручності вважатимемо всіх їх росіянами, хоч у реальності це було і не так) менша за чисельність «лінгвістичних» росіян серед мешканців Полтави у 2,54 рази (7,88% проти 20,04%), а серед мешканців Кременчука – в 2,87 рази (6,59% проти 18,94%). Що, з огляду на етнічний склад населення Полтавської та інших українських губерній Російської імперії, не може бути пояснено ні чим іншим, як тільки тим, що реальна частка етнічних росіян в населенні Полтави та Кременчука щонайменше вдвічі, якщо не більше (це вже з урахуванням тих мешканців-росіян, що походили не з великоросійських губерній), була меншою, ніж це було прийнято вважати, спираючись на дані перепису за мовним критерієм. Отже, зменшивши частку «лінгвістичних» росіян в населенні досліджуваних міст тільки вдвічі, отримаємо приблизний відсоток етнічних росіян в населенні Полтави у 10,02%, а в населенні Кременчука – у 9,47%. Відповідно, є підстави збільшити частку етнічних українців на щонайменше чотири п'ятих від тієї половини «лінгвістичних» росіян, що фізично не можуть бути етнічними росіянами (одну п'яту залишимо на частку зрусифікованих білорусів та представників інших народів). Таким чином, частка етнічних українців має становити щонайменше 64,03% (56,02% + 8,01%) серед мешканців Полтави та 37,69% (30,12 + 7,57%) – Кременчука. У світлі наведених розрахунків, найбільшими етнічними групами в населенні Полтави були: українці (64,03%), євреї (20,41%), росіяни (10,02%), а в Кременчуці: євреї (47,25%), українці (37,69%), росіяни (9,47%).

Чернігівська губернія, у складі якої з 15-ти її повітів 4-ри (Мглинський, Новозибківський, Стародубський і Суразький) були етнічно не українськими (перші три – переважно російськими, останній – білоруським) і нині не входять до складу України, доволі складна для аналізу з огляду на зазначену обставину. Міське населення у ній становило 9,11% (209 453 особи) або біля однієї одинадцятої усіх мешканців губернії. Найнижчий відсоток в українській частині Чернігівської губернії міське населення складало в Городнянському (2,81%), Остерському (3,53%) та Козелецькому (3,8%) повітах. Найвищий – у Чернігівському (23,21%) та Ніжинському (19,03%)[29]. За мовним критерієм перепис 1897 р. визначив частку українців у міському населенні губернії у 48,8%, євреїв – 25,98%,

[29] *Бруннеман Ю.* Краткий обзор цифровых данных по Черниговской губернии // Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. – Т. 48: Черниговская губерния. – СПб., 1905. – С. X; Состав наличного населения обоего пола // Там же. – С. 2.

росіян – 23,18%, білорусів – 0,92%, поляків – 0,62%, німців – 0,19%[30]. Як і сусідня Полтавська губернія, територія якої раніше теж входила до складу Гетьманщини, Чернігівська також вирізняється особливо високим відсотком «місцевих» (місто і повіт, до котрого воно належало) уродженців у міському населенні губернії: 160 103 особи (76,44%), тоді як ще 26 376 (12,59%) мешканців міст народилися в інших повітах Чернігівської губернії і лише 22 755 (10,86%) – в інших губерніях[31]. За становою структурою міське населення Чернігівської губернії розподілялося на: міщан (55,71%), селян (33,3%), дворян особистих (3,12%), дворян спадкових (2,96%), купців (1,74%), духівництво (1,36%), почесних громадян (1,14%), іноземних підданих (0,14%) та осіб інших станів (0,53%)[32].

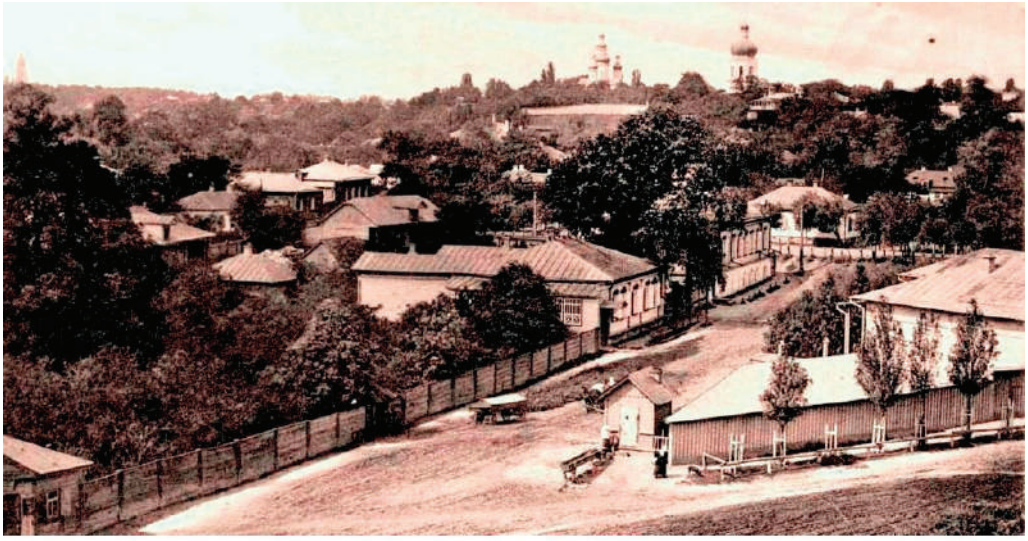

Чернігів, загальний вид (листівка початку XX ст.)

Містами з найчисельнішим населенням у Чернігівській губернії були губернський Чернігів (27 716 осіб) та повітовий Ніжин (32 113), якому поступався за цим показником перший. За мовним критерієм найбільші етнічні групи в Чернігові становили: українці – 10 085 осіб (36,39%), євреї – 8780 (31,68%), росіяни – 7985 (28,8%), поляки – 374 (1,35%), німці – 111 (0,4%), а у Ніжині: українці – 21 733 (67,68%), євреї – 7578 (23,6%), росіяни – 2366 (7,37%), поляки – 238 (0,74%), німці – 72 (0,22%)[33].

[30] *Бруннеман Ю.* Указ. соч. – С. XII.

[31] Підраховано за: Состав наличного населения обоего пола // Там же. – С. 2.

[32] *Бруннеман Ю.* Указ. соч. – С. XVIII.

[33] Підраховано за: XIII. Распределение населения по родному языку // Там же. – С. 112–115.

З огляду на дуже незначну (лише декілька десятків) кількість юдеїв, що показали у Чернігові та Ніжині російську («великорусское наречие») своєю рідною, не будемо коригувати чисельність росіян та євреїв у цих містах, використовуючи віросповідний критерій.

Натомість, аналіз чинника внутрішньоімперських міграцій дозволить перерозподілити між росіянами та українцями частку тих мешканців Чернігова та Ніжина, хто вказав для себе рідною мовою «великорусское наречие». Не місцевими (уродженцями інших повітів Чернігівської губернії, інших губерній Російської імперії та інших держав) були 14 890 (53,72%) мешканців Чернігова та 7391 (23,02%) – Ніжина, а якщо відняти уродженців інших повітів Чернігівської губернії, то наведені показники зменшаться відповідно до 6028 (21,75%) і 3143 (9,79%). На частку уродженців інших українських губерній припадають 1627 (5,87%) мешканців Чернігова, великоросійських європейської частини Росії – 1955 (7,05%), білоруських – 1718 (6,2%), привіслянських – 153 (0,55%). У випадку Ніжина: інших українських губерній – 1109 (3,45%), білоруських – 835 (2,6%), великоросійських європейської частини Росії – 693 (2,16%), привіслянських – 142 (0,44%)[34].

Отже, частка «міграційних» із великоросійських губерній європейської частини Росії росіян менша за чисельність «лінгвістичних» росіян серед мешканців Чернігова у 4,08 рази (7,05% проти 28,8%), а серед мешканців Ніжина – в 3,41 рази (2,16% проти 7,37%). З огляду на етнічний склад населення Чернігівської губернії з її 4-ма із 15-ти не українськими за складом населення повітами, видається цілком обґрунтованим зменшити частку «лінгвістичних» росіян в населенні досліджуваних міст лише в 2,5 рази, що дає приблизний відсоток етнічних росіян в населенні Чернігова в 11,52%, а в населенні Ніжина – у 2,95%. Відповідно, є підстави збільшити частку етнічних українців на щонайменше три чверті від тієї частини «лінгвістичних» росіян, що фізично, як нам видається, не можуть бути етнічними росіянами (одну чверть залишимо на частку зрусифікованих білорусів та представників інших народів). Таким чином, частка етнічних українців має становити щонайменше 49,35% (36,39% + 12,96%) серед мешканців Чернігова та 70,99% (67,68 + 3,31%) – Ніжина. У світлі наведених розрахунків, найбільшими етнічними групами в населенні Чернігова були: українці (49,35%), євреї (31,68%), росіяни (11,52%), а в Ніжині: українці (70,99%), євреї (23,6%), росіяни (2,95%).

---

[34] Підраховано за: Состав наличного населения обоего пола // Там же. – С. 2; VII. Распределение не местных уроженцев по месту рождения // Там же. – С. 54, 56, 58, 60.

Мешканці міст найсхіднішої з українських **Харківської** губернії становили 14,74% (367 343 особи) або трохи менше однієї сьомої всього її населення. Серед 11-ти її повітів найнижчим цей показник був у Старобільському (2,73%) та Куп'янському (2,94%), а найвищим – у Харківському (51,81%) та Сумському (18,75%)[35]. За критерієм «рідна мова» перепис 1897 р. зафіксував частку українців у міському населенні губернії у 54,11%, росіян – 39,61%, євреїв – 3,21%, поляків – 1,27%, німців – 0,76%, татар – 0,31%, білорусів – 0,2%[36]. Помітно нижча, ніж у сусідніх українських, частка євреїв в міському населенні Харківської губернії зумовлена тим, що остання, єдина з усіх українських, не входила до смуги постійної єврейської осілості, а відтак на її території мали право селитися лише окремі привілейовані категорії єврейського населення. Відсоток «місцевих» (місто і повіт, до котрого воно належало) уродженців у міському населенні Харківської губернії становив майже дві третини: 230 635 осіб (62,78%), тоді як ще 43 669 (11,89%) мешканців міст народилися в інших повітах Харківської губернії і тільки чверть, 91 511 (24,91%) – в інших губерніях[37]. Станову структуру міського населення Харківської губернії складали: селяни (58,28%), що за чисельністю переважали усі інші стани разом узяті, міщани (29,87%), дворяни спадкові та особисті (6,36%), купці (1,46%), духівництво (0,92%), іноземні піддані (0,61%) та особи інших станів (2,5%)[38].

За кількістю населення серед міст Харківської губернії з великим відривом лідирував Харків (173 989 осіб або 47,36% усіх містян губернії), що входив до вісімки найбільших міст імперії і був третім, після Одеси та Києва, за цим показником у підросійській Україні, а далі йшли повітові Суми (27 564)[39]. Етнічну структуру міського населення Харкова за мовним критерієм складали: росіяни – 109 914 осіб (63,17%), українці – 45 092 (25,92%), євреї – 9894 (5,66%), поляки – 3969 (2,28%), німці – 2353 (1,35%), татари – 760 (0,44%), а Сум: українці – 19 440 (70,53%), росіяни –

---

[35] Підраховано за: I. Наличное население и население постоянное // Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. – Т. 46: Харьковская губерния. – СПб., 1904. – С. 4–5.

[36] Підраховано за: XIII. Распределение населения по родному языку // Там же. – С. 102–105.

[37] Підраховано за: Состав наличного населения обоего пола // Там же. – С. 2–3.

[38] *Неудачин В.* Краткий обзор цифровых данных по Харьковской губернии // Там же. – С. XII.

[39] Підраховано за: Состав наличного населения обоего пола // Там же. – С. 2–3.

6642 (24,1%), євреї – 729 (2,64%), німці – 280 (1,01%), поляки – 187 (0,68%)[40].

Першу корекцію до наведених даних перепису 1897 р. зробимо в частині розподілу населення Харкова на росіян та євреїв, залучивши до аналізу віросповідний критерій. Так, 924 юдея (0,53% населення міста) зазначили рідною для себе російську «великорусское наречие» мову, потрапивши тим самим до складу «лінгвістичних» росіян[41]. Отже, відсоток росіян в населенні Харкова обґрунтовано можна зменшити на ці 0,53% до 62,64% (108 990 осіб), а євреїв, відповідно, збільшити на нього ж до 6,19% (10 818).

Проаналізувавши дані чинника внутрішньоімперських міграцій, зможемо перерозподілити між росіянами та українцями частку тих мешканців Харкова та Сум, хто визнав «великорусское наречие» рідною для себе мовою. Не місцевими (уродженцями інших повітів Харківської губернії, інших губерній Російської імперії та інших держав) були 107 485 (61,78%) мешканців Харкова та 8888 (32,24%) – Сум, а якщо відняти уродженців інших повітів Харківської губернії, то наведені показники зменшаться відповідно до 74 841 (43,01%) і 4357 (15,81%). На частку уродженців інших українських губерній імперії припадають 16 168 (9,29%) мешканців Харкова, великоросійських європейської частини Росії – 47 941 (27,55%), з яких понад половина приходиться на три губернії – Курську (23 144, 13,3%), Орловську (6338, 3,64%) та Воронезьку (2066, 1,19%), дві з яких (Курська та Воронезька) мали помітну частку і власного українського населення, білоруських – 2828 (1,62%), привіслянських – 2753 (1,58%). У випадку Сум: інших українських губерній – 1241 (4,5%), великоросійських європейської частини Росії – 2555 (9,27%), зокрема, на Курську – 1701 (6,17%), білоруських – 136 (0,49%), привіслянських – 101 (0,37%)[42].

Як бачимо, частка «міграційних» із великоросійських губерній європейської частини Росії росіян менша за чисельність «лінгвістичних» росіян серед мешканців Харкова у 2,27 рази (27,55% проти 62,64%), а серед мешканців Сум – в 2,6 рази (9,27% проти 24,1%). З огляду на присутність російського сільського населення у Харківській губернії (наприклад, у

---

[40] Підраховано за: XIII. Распределение населения по родному языку // Там же. – С. 102–105.

[41] Підраховано за: XIV. Распределение населения по вероисповеданиям и родному языку // Там же. – С. 110–111.

[42] Підраховано за: VII. Распределение не местных уроженцев по месту рождения // Там же. – С. 48–51.

Харківському повіті воно дорівнювало 16,38%[43]) та помітну (понад чверть усіх харків'ян зобов'язані їй своєю появою у місті) міграцію населення саме з великоросійських губерній, вважаємо за можливе зменшити частку «лінгвістичних» росіян в населенні Харкова тільки в 1,5 рази, а Сум – в 2 рази, що дає приблизний відсоток етнічних росіян в населенні Харкова в 41,76%, а в населенні Сум – у 12,05%. Відповідно, є підстави збільшити частку етнічних українців на чотири п'ятих від тієї частини «лінгвістичних» росіян, що, як ми доводимо, фізично не можуть бути етнічними росіянами (одну п'яту залишимо на частку зрусифікованих представників інших етносів). Таким чином, частка етнічних українців має становити щонайменше 42,62% (25,92% + 16,7%) серед мешканців Харкова та 80,17% (70,53% + 9,64%) – Сум. У світлі наведених розрахунків, найбільшими етнічними групами в населенні Харкова були: приблизно співмірні між собою за чисельністю українці (42,62%) і росіяни (41,76%), а також євреї (6,19%), а у Сумах: українці (80,17%), росіяни (12,05%), євреї (2,64%).

Міста Південної України

За даними перепису 1897 р., мешканці міст становили 28,86% (788 960 осіб, найвищий показник серед українських губерній) або суттєво більше чверті усього населення **Херсонської** губернії. Серед її 6-ти повітів найнижчим цей показник був в Олександрійському (6,14%) та Ананьївському (6,28%), а найвищим – в Одеському (69,56%, абсолютно кращий показник серед усіх повітів українських губерній завдяки Одесі) та Херсонському (27,77%)[44]. За критерієм «рідна мова» етнічну структуру міського населення Херсонської губернії складали: росіяни – 44,96%, євреї – 28,36%, українці – 17,22%, поляки – 3,12%, румуни (молдовани) – 2,18%, німці – 1,62%, греки – 0,7%, татари – 0,37%[45]. «Місцевих» (місто і повіт, до котрого воно належало) уродженців у міському населенні Херсонської губернії було 428 713 осіб (54,34%), тоді як ще 85 855 (10,88%) мешканців міст народилися в інших повітах губернії, 262 589 (33,28%) – в інших губерніях імперії, 11 803 (1,5%) – на території інших

[43] *Чорний С.* Вказ. праця. – С. 20.

[44] Підраховано за: Состав наличного населения обоего пола // Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. – Т. 47: Херсонская губерния. – СПб., 1904. – С. 2.

[45] Підраховано за: XIII. Распределение населения по родному языку // Там же. – С. 90–92, 94.

держав[46]. Станову структуру міського населення Херсонської губернії формували: міщани (62,63%), селяни (24,59%), дворяни спадкові і особисті (4,94%), купці (1,26%), почесні громадяни (0,91%), духівництво (0,42%), піддані іноземних держав (2,77%, другий після Таврійської показник серед усіх українських губерній) та представники інших станів (2,48%)[47].

Найбільшими за чисельністю населення містами Херсонської губернії були Одеса (403 815 осіб), Миколаїв (92 012, місто у Херсонському повіті), повітовий Єлисаветград (61 488) та губернський центр Херсон (59 076)[48]. Розглянемо їх усі, але спочатку, окремо, з огляду на її значення та важливість, Одесу – найбільше на українських теренах і четверте за чисельністю населення місто Російської імперії.

Одеса – станом на кінець XIX ст. була не лише найбільшим містом підросійської України, з населенням більшим, наприклад, в 1,63 рази, ніж воно було у Києві, чи у 2,33 рази, ніж воно було у Харкові[49], але і найбільшим негубернським містом усієї імперії, поступаючись за чисельністю свого населення лише обом столицям і Варшаві. І такого вражаючого результату Одеса, що розвивалася найдинамічніше серед великих міст імперії, досягла лише за сторіччя своєї на той час історії (у 1795 р. в Одесі було обліковано 2349 мешканців податних станів). Наскільки високими були темпи приросту населення головного портового міста Російської імперії на чорноморському узбережжі – засвідчує порівняння даних переписів населення Одеси за 1873 (193 513 мешканців), 1892 (340 526) та 1897 (403 815) роки. З них видно, що менш ніж за чверть століття (за 24 роки з 1873 по 1897 рр.) населення міста більш ніж подвоїлося (зросло на 108,7%), причому лише за чотири роки (з 1 грудня 1892 по 28 січня 1897) збільшилося майже на п'яту частину (на 18,5%), демонструючи у ці останні роки середній щорічний приріст у 4,6% (15 180 мешканців на рік)[50].

---

[46] Підраховано за: Состав наличного населения обоего пола // Там же. – С. 2.

[47] *Антонович И.* Краткий обзор цифровых данных по Херсонской губернии // Там же. – С. IX.

[48] Состав наличного населения обоего пола // Там же. – С. 2.

[49] Підраховано за: *Чорний С.* Вказ. праця. – С. 12, 20, 24.

[50] *Степанов В.* Краткий обзор цифровых данных по г. Одессе // Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. – Т. 47: Город Одесса. – СПб., 1903. – С. IV.

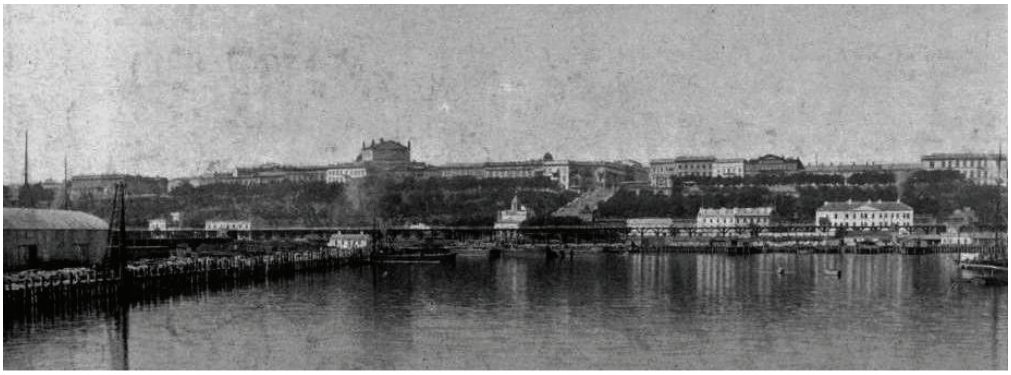

Одеса, вид з моря (ілюстрація до путівника 1902 р.)

За даними Всеросійського перепису 1897 р. за критерієм «родной язык», що був тоді головним для визначення національного (етнічного) складу населення, 403 815 мешканців Одеси розподілялися на такі основні групи: носіїв «русского языка» (усіх трьох «наречий» разом) – 237 425 осіб (або 58,8% населення міста), єврейської мови – 124 511 (30,8%), польської – 17 395 (4,3%), німецької – 10 248 (2,5%), грецької – 5086 (1,3%), на частку ж будь-якої з інших мов, носії котрих мешкали у місті, припадало не більше ніж 0,4% (стільки в Одесі нараховувалося, наприклад, носіїв татарської та вірменської)[51].

У свою чергу, за «наречиями» носії «русского языка», яких в Одесі було 237 425 осіб (або 58,8% населення міста), розподілялися на носіїв «наречий»: «великорусского» – 198 233 особи (49,1% всього населення), «малорусского» – 37 925 (9,4%), «белорусского» – 1267 (0,3%)[52]. Чи означає це, що етнічні росіяни уп'ятеро переважали українців і складали майже половину (49,1%) населення міста, а українців не набиралося і 10 відсотків (9,4%), адже саме такі показники міцно утвердилися у фаховій літературі? Аж ніяк!

По-перше, з числа росіян (осіб, що були враховані переписом як носії «великорусского наречия») потрібно вилучити чималу групу російськомовних емансипованих євреїв міста, яка піддається точному обрахунку шляхом порівняння даних перепису щодо розподілу населення Одеси за мовою і за релігійною належністю. Тоді як за критерієм рідна мова євреїв в Одесі було 124 511 осіб (30,8% усіх мешканців міста), то за релігійною належністю (юдеїв) – 138 935 (34,4%). Різниця – 14 424 особи (майже 3,6% населення міста), з яких «великорусское наречие» рідним для себе

[51] Там же. – С. VI.
[52] Там же. – С. VII.

вказали 14 180 осіб (3,5% від усього населення)[53]. Отже, маємо об'єктивні підстави число «лінгвістичних» росіян – 198 233 особи (49,1% всього населення) – одразу зменшити на 14 180 осіб (3,5% від усього населення) російськомовних євреїв (юдеїв). Одержимо без врахування останніх – 184 053 особи (45,6% населення міста), які могли би претендувати в своїй масі бути етнічними росіянами серед одеситів за умови, що така висока частка росіян підтверджувалася би відповідними даними щодо міграції до Одеси населення з великоросійських губерній.

А по-друге, залучимо до аналізу надзвичайно важливий міграційний критерій, від якого прямо залежить розподіл населення за етнічними групами. Так, менше половини – 175 866 мешканців Одеси (43,6% від загальної кількості) були уродженцями міста, а 227 949 (56,4%) – народилися за його межами, причому 10 254 особи (2,5%) були уродженцями інших держав, а 217 695 мешканців (53,9%) – інших місцевостей Херсонської та інших губерній Російської імперії[54]. На частку українських губерній з 227 949 одеситів – не уродженців міста припадає 124 382 особи (54,6% або 30,8% усіх мешканців), із яких понад половина, 66 080 (29% або 16,4% усіх мешканців) – уродженці Південно-Західного краю (Київська, Волинська і Подільська губернії), а майже третина, 39 009 (17,1% або 9,7% усіх мешканців) – Херсонської; великоросійських європейської частини Росії – 45 044 (19,8% або 11,15% усіх мешканців); білоруських – 13 939 (6,1% або 3,45% усіх мешканців); привіслянських – 12 401 (5,4% або 3,1% усіх мешканців); Бессарабської – 11 743 (5,15% або 2,9% усіх мешканців); литовських – 5196 (2,3% або 1,3% усіх мешканців); остзейських (Курляндська, Ліфляндська та Естляндська губернії) – 2041 (0,9% або 0,5% усіх мешканців); усіх інших – 2949 (1,3% або 0,7% усіх мешканців)[55].

Очевидно, що регіонами-донорами українців до Одеси були переважно українські губернії Російської імперії. Євреїв – українські (в першу чергу Південно-Західного краю та Херсонської), а також білоруські, привіслянські (польські), литовські і Бессарабська. Губернії Південно-Західного краю, привіслянські, білоруські і литовські – були місцем виходу одеських поляків. Донорами же росіян були великоросійські губернії європейської частини Росії, а також, на рівні навряд чи вищому за

[53] XIV. Распределение населения по вероисповеданиям и родному языку // Там же. – С. 40–41.

[54] *Степанов В.* Указ. соч. – С. IX.

[55] Підраховано за: VII. Распределение неместных уроженцев по месту рождения // Там же. – С. 14–15.

декілька відсотків в населенні Одеси – українські (перш за все дворяни, чиновники, військові, купці).

З наведених вище даних особливо звертає на себе увагу непропорційно малий (19,8%) у порівнянні з часткою росіян за лінгвістичним критерієм в населенні Одеси (встановлені нами, за вирахуванням 3,5%, що припадали на російськомовних євреїв, 45,6%) відсоток уродженців великоросійських губерній серед мешканців Одеси, що народилися поза її межами. Абсолютно очевидно, що за такого відсотку, навіть якщо його округлити до 20% і визнати геть усіх одеситів – уродженців великоросійських губерній етнічними росіянами, а також збільшити його ще на максимум 2% росіян-одеситів – уродженців українських губерній, довівши його, таким чином, до 22%, серед населення Одеси ніяк (ні практично, ні навіть теоретично) не могло бути 45,6% етнічних росіян. З огляду на надзвичайно високі темпи розвитку Одеси (нагадаємо, що менш ніж за чверть століття, що передували переписові 1897 р., її населення подвоїлося), що швидко розмивали й змінювали її початкове (з високою, наприклад, первісною часткою грецького населення) етнічне обличчя, а також беручи до уваги сталість головних напрямків міграції населення до Одеси у пореформену добу, особливо у період промислового перевороту, видається цілком припустимим і обґрунтованим екстраполювати ці 20–22% «міграційних» росіян на частку росіян в населенні міста, зменшивши її з 45,6% «лінгвістичних».

Узявши до уваги вірогідний 1% білорусів в населенні Одеси (проти частки лише 0,3% «лінгвістичних» білорусів) отримаємо такий приблизний етнічний розподіл 55,5% (без російськомовних євреїв) носіїв «русского языка» (без розподілу за «наріччями») в населенні міста станом на 1897 р.: білоруси – 1%, росіяни – 22%, українці – 32,5%. Це означає, що лінгвістичний критерій у тому вигляді, як він застосовувався під час проведення і наукової обробки даних Всеросійського перепису населення 1897 р., понад вдвічі збільшує частку етнічних росіян і понад втричі зменшує частку етнічних українців в населенні Одеси в порівнянні з даними, які можна одержати на підставі аналізу результатів перепису щодо міграційних процесів. Отже, хоча культурно Одеса на межі XIX–XX ст. дійсно була переважно російсько-єврейським містом (де російська складова його культури була не так етнічною в своїй основі, як імперською, державною), в етнічному сенсі це місто було в першу чергу українсько-єврейським із вірогідною незначною чисельною перевагою євреїв (відповідно – 32,5% і 34,4%) і лише в третю чергу – російським (не більше 22%).

За мовним критерієм найбільші етнічні групи населення Миколаєва складали: росіяни – 61 023 осіб (66,33%), євреї – 17 949 (19,51%), українці –

7780 (8,46%), поляки – 2612 (2,84%), татари – 595 (0,65%), німці – 813 (0,88%); Єлисаветграда: євреї – 23 256 (37,82%), росіяни – 21 301 (34,64%), українці – 14 523 (23,62%), поляки – 1180 (1,92%), німці – 425 (0,69%), татари – 292 (0,47%); Херсона: росіяни – 27 902 (47,21%), євреї – 17 162 (29,04%), українці – 11 591 (19,62%), поляки – 1021 (1,72%), німці – 426 (0,72%), татари – 337 (0,57%)[56].

Залучивши до аналізу віросповідний критерій, відкоригуємо наведені дані. Так, у Миколаєві 1570 юдеїв (1,71% від усіх мешканців міста) рідною вказали російську («великорусское наречие») мову, у Елисаветграді таких юдеїв було 624 (1,01% від усіх єлисаветградців), а у Херсоні – 332 (0,56% від усіх містян)[57]. Відповідно, частка євреїв в населенні Миколаєва зросте до 21,21% (19 519 осіб), Єлисаветграда – до 38,84% (23 880), Херсона – до 29,61% (17 494); частка ж росіян в населенні Миколаєва зменшиться до 64,61% (59 453), Єлисаветграда – до 33,63% (20 677), Херсона – до 46,67% (27 570).

На підставі аналізу даних перепису 1897 р. щодо внутрішньоімперських міграцій маємо можливість перерозподілити між росіянами та українцями частку тих мешканців Миколаєва, Єлисаветграда та Херсона, хто вказав «великорусское наречие» рідним для себе. Не місцевими (уродженцями інших повітів Херсонської губернії, інших губерній Російської імперії та інших держав) були 43 816 (47,62%) мешканців Миколаєва, 26 838 (43,65%) – Єлисаветграда, 21 828 (36,95%) – Херсона, а за вирахуванням уродженців інших повітів Херсонської губернії наведені показники зменшаться відповідно до 28 593 (31,07%), 14 689 (23,89%) та 13 597 (23,02%)[58]. На частку уродженців інших українських губерній імперії припадають 12 205 (13,26%) мешканців Миколаєва, великоросійських європейської частини Росії – 9723 (10,57%), серед яких на Орловську губернію – 3075 (3,34%), Область Війська донського – 1074 (1,17%), Калузьку – 902 (0,98%), білоруських – 1997 (2,17%), привіслянських – 1861 (2,02%), Бессарабської – 644 (0,7%), литовських – 579 (0,63%), інших держав – 769 (0,83%). В Єлисаветграді: інших українських губерній – 9273 (15,08%), великоросійських європейської частини Росії – 2666 (4,33%), зокрема, на Пермську – 427 (0,69%), Курську – 320 (0,52%) та Область Війська донського – 249 (0,4%), привіслянських – 822 (1,34%), білоруських – 651 (1,06%), литовських – 374 (0,61%), інших держав – 257

[56] Подаємо за: *Чорний С.* Вказ. праця. – С. 24–27.

[57] Підраховано за: XIV. Распределение населения по вероисповеданиям и родному языку // Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. – Т. 47: Херсонская губерния. – СПб., 1904. – С. 106–107, 118–119.

[58] Підраховано за: Состав наличного населения обоего пола // Там же. – С. 2.

(0,42%). У Херсоні: інших українських губерній – 6679 (11,3%), великоросійських європейської частини Росії – 3046 (5,16%), зокрема, на Орловську – 641 (1,08%) та Курську – 375 (0,63%), білоруських – 1283 (2,17%), привіслянських – 833 (1,41%), литовських – 518 (0,88%), Бессарабську – 414 (0,7%), інших держав – 214 (0,36%)[59].

Отже, частка «міграційних» із великоросійських губерній європейської частини Росії росіян менша за чисельність «лінгвістичних» (за вирахуванням, звісно, російськомовних євреїв) росіян серед мешканців Миколаєва у 6,11 рази (10,57% проти 64,61%), Єлисаветграда – в 7,77 рази (4,33% проти 33,63%), Херсона – в 9,04 рази (5,16% проти 46,67%). Така вражаюче значна диспропорція по усіх трьох досліджуваних містах Херсонської губернії – не може бути пояснена нічим іншим, як тільки тим, що левову частку «лінгвістичних» росіян в їх населенні складали зрусифіковані етнічні неросіяни, й у першу чергу серед них – українці. З огляду на розмір диспропорції, застосуємо диференційований мультиплікатор визначення відсотка етнічних росіян в населенні досліджуваних міст губернії: частку росіян «лінгвістичних» в населенні Миколаєва зменшимо в 2,5 рази до 25,84%, Єлисаветграда – в 3 рази до 11,21%, а Херсона – в 3,5 рази до 13,33%. Відповідно, збільшимо частку етнічних українців на чотири п'ятих від тієї частини «лінгвістичних» росіян, що фізично не могли бути етнічними росіянами (одну п'яту залишимо на частку зрусифікованих представників інших етносів). Таким чином, частка етнічних українців мала становити щонайменше 39,48% (8,46% + 31,02%) серед мешканців Миколаєва, 41,56% (23,62% + 17,94%) – Єлисаветграда, 46,29% (19,62% + 26,67%) – Херсона. Отже, найбільшими етнічними групами в населенні Миколаєва були: українці (39,48%), росіяни (25,84%), євреї (21,21%); Єлисаветграда: українці (41,56%), євреї (38,84%), росіяни (11,21%); Херсона: українці (46,29%), євреї (29,61%), росіяни (13,33%).

Міське населення найпівденнішої з українських **Таврійської** губернії складало, за даними перепису 1897 р., 19,98% (289 316 осіб) або майже одну п'яту (другий після Херсонської з українських губерній показник) усіх її мешканців. Серед 8-ми її повітів, не рахуючи двох (Севастопольське та Керч-Єнікальське) градоначальств, найнижчим цей показник був у материкових Мелітопольському (4,03%) та Дніпровському (4,24%) повітах, а найвищим – у кримських Сімферопольському (52,92%), Євпа-

[59] Підраховано за: VII. Распределение не местных уроженцев по месту рождения // Там же. – С. 40–41, 44–45, 48–49.

торійському (28,34%) та Феодосійському (23,67%)[60]. За мовним критерієм частка росіян у міському населенні Таврійської губернії дорівнювала 49,1%, татар – 17,16%, євреїв – 11,84%, українців – лише 10,42%, греків – 3,56%, поляків – 2,21%, вірмен – 2,21, німців – 1,42%, італійців – 0,38%[61]. На частку «місцевих» (місто і повіт, до котрого воно належало) уродженців в міському населенні Таврійської губернії припадало 147 379 осіб (50,94%), тоді як ще 37 529 (12,97%) мешканців міст народилися в інших повітах Таврійської губернії, 95 564 (33,03%) – в інших губерніях, 8844 (3,06%) – в інших державах[62]. Станову структуру міського населення Таврійської губернії складали: міщани (51,5%), селяни (33,1%), дворяни спадкові та особисті (5,8%), почесні громадяни і купці (2,9%), духівництво (0,5%), іноземні піддані (4,9%, абсолютно найвищий показник серед усіх українських губерній) та особи інших станів (1,3%)[63].

Перші три за чисельністю населення міста Таврійської губернії – Севастополь (53 595), Сімферополь (49 078) та Керч (33 347) належали до її півострівної (Крим) частини і тільки четверте – Бердянськ (26 496) – до материкової[64]. Детальніше зупинимося на перших двох із них і на четвертому. За критерієм «рідна мова» етнічна структура населення Севастополя включала у себе: росіян – 34 014 осіб (63,46%), українців – 7322 (13,66%), євреїв – 3679 (6,86%), поляків – 2753 (5,14%), греків – 1553 (2,9%), татар – 1817 (3,39%); німців – 907 (1,69%), вірмен – 439 (0,82%); Сімферополя: росіян – 22 426 (45,69%), татар – 9669 (19,7%), євреїв – 7808 (15,91%), українців – 3399 (6,93%), вірмен – 1937 (3,95%), поляків – 1471 (3%), греків – 847 (1,73%), німців – 706 (1,44%); Бердянська: росіян – 17 502 (66,05%), українців – 4115 (15,53%), євреїв – 2771 (10,46%), німців – 733 (2,77%), греків – 418 (1,58), татар – 290 (1,09%), болгар – 130 (0,49), поляків – 105 (0,4%)[65].

---

[60] Підраховано за: Состав наличного населения обоего пола // Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. – Т. 41: Таврическая губерния. – СПб., 1904. – С. 2.

[61] Підраховано за: XIII. Распределение населения по родному языку // Там же. – С. 94–97.

[62] Підраховано за: Состав наличного населения обоего пола // Там же. – С. 2.

[63] *Мосевич Л.* Краткий обзор цифровых данных по Таврической губернии // Там же. – С. XIV.

[64] Состав наличного населения обоего пола // Там же. – С. 2.

[65] Підраховано за: XIII. Распределение населения по родному языку // Там же. – С. 94–97.

Севастополь, Морський бульвар (ілюстрація до путівника 1902 р.)

За допомогою віросповідного критерію відкоригуємо наведені дані щодо розподілу населення Севастополя, Сімферополя та Бердянська на росіян і євреїв. Так, у Севастополі 134 юдея (0,25% населення міста), Сімферополі 567 юдеїв (1,15% населення міста), Бердянську 202 юдеїв (0,76% населення міста) визнали «великорусское наречие» рідним для себе, збільшивши тим самим чисельність «лінгвістичних» росіян[66]. Отже, зменшуємо частку росіян в населенні Севастополя на 0,25% до 63,21% (33 880 осіб), збільшуючи на стільки ж до 7,11% (3813) частку євреїв; зменшуємо на 1,15% до 44,54% (21 859) частку росіян в населенні Сімферополя, збільшуючи до 17,06% (8375) частку євреїв; зменшуємо на 0,76% до 65,29% (17 300) частку росіян серед мешканців Бердянська, збільшуючи до 11,22% (2973) частку євреїв.

Не місцевими (уродженцями інших повітів Таврійської губернії, інших губерній Російської імперії та інших держав) були 38 865 (72,52%) мешканців Севастополя, 28 805 (58,69%) – Сімферополя, та 8673 (32,73%) – Бердянська. Без урахування уродженців інших повітів Таврійської губернії наведені показники зменшаться відповідно до 30 929 (57,71%), 17 797 (36,26%) та 6744 (25,45%)[67]. На частку уродженців інших українських

[66] Підраховано за: XIV. Распределение населения по вероисповеданиям и родному языку // Там же. – С. 104–105, 108–109, 124–125.

[67] Підраховано за: Состав наличного населения обоего пола // Там же. – С. 2.

губерній припадають 13 182 (24,59%) мешканців Севастополя, зокрема, на Катеринославську – 5306 (9,9%), Херсонську – 4211 (7,86%), великоросійських європейської частини Росії – 10 389 (19,38%), з яких на Орловську – 2645 (4,93%), Курську – 1565 (2,92%), Область Війська донського – 1168 (2,18%), Калузьку – 775 (1,45%), привіслянських – 2857 (5,33%), білоруських – 983 (1,83%), литовських – 444 (0,75%), інших держав – 1752 (3,27%). Сімферополь: інших українських губерній – 6882 (14,02%), зокрема, найбільше на Катеринославську – 2211 (4,5%), великоросійських європейської частини Росії – 5484 (11,17%), зокрема, на Орловську – 1601 (3,26%), Курську – 1058 (2,15%), Тамбовську – 412 (0,84%), привіслянських – 1283 (2,61%), білоруських – 1052 (2,14%), литовських – 507 (1,03), інших держав – 1084 (2,21%). Бердянськ: інших українських губерній – 2939 (11,09%), зокрема, на Катеринославську – 1472 (5,55%), великоросійських європейської частини Росії – 2297 (8,67%), зокрема, на Курську – 834 (3,15%), Орловську – 445 (1,68%), білоруських – 424 (1,6%), інших держав – 551 (2,08%)[68].

Таким чином, частка «міграційних» із великоросійських губерній європейської частини Росії росіян менша за чисельність «лінгвістичних» росіян серед мешканців Севастополя у 3,26 рази (19,38% проти 63,21%), Сімферополя – в 3,99 рази (11,17% проти 44,54%), Бердянська – в 7,53 рази (8,67% проти 65,29%). З огляду на те, що значне слов'янське населення міст Криму сформувалося у період після закінчення Східної (Кримської) війни, тобто у своїй масі воно було прибулим («міграційним»), а отже відображеним саме міграційною статистикою перепису 1897 р., не може не дивувати фундаментальна диспропорція між високою часткою «лінгвістичних» росіян в населенні міст як Криму, так і материкової частини Таврійської губернії і порівняно низькою часткою росіян «міграційних», що навіть у містах Криму суттєво поступалася частці уродженців українських губерній (і то навіть без врахування теж наполовину української за складом населення Таврійської губернії). Схоже, що міста Таврійської губернії були особливо ефективною «фабрикою» з переробки етнічно українського «матеріалу» на «лінгвістичних» росіян. Беручи до уваги вищезазначене, вважаємо за обґрунтоване й можливе зменшити частку «лінгвістичних» росіян в населенні Севастополя та Сімферополя в 2 рази, а Бердянська – в 3 рази. Отже, приблизний відсоток етнічних росіян складатиме: в населенні Севастополя – 31,6%, Сімферополя – 22,27%, Бердянська – 21,76%. Відповідно, збільшуємо

[68] Підраховано за: VII. Распределение неместных уроженцев по месту рождения // Там же. – С. 44, 46–48, 50–52, 54–55.

частку етнічних українців Севастополя та Сімферополя на три чверті, а Бердянська на чотири п'ятих від тієї частини «лінгвістичних» росіян, що фізично не могли бути етнічними росіянами (решту залишимо на частку зрусифікованих представників інших етносів). Таким чином, частка етнічних українців має становити щонайменше 37,36% (13,66% + 23,7%) серед мешканців Севастополя; 23,63% (6,93% + 16,7%) – Сімферополя; 50,35% (15,53% + 34,82%) – Бердянська. У світлі наведених розрахунків, найбільшими етнічними групами в населенні Севастополя були: українці (37,36%), росіяни (31,6%), євреї (7,11%), поляки (5,14%); Сімферополя: українці (23,63%), росіяни (22,27%), татари (19,7%), євреї (17,06%); Бердянська: українці (50,35%), росіяни (21,76%), євреї (11,22%).

За даними перепису 1897 р., міське населення найбільш промислово розвиненої серед українських **Катеринославської** губернії становило 11,4% (241 005 осіб) або трохи менше однієї дев'ятої усіх її мешканців. Серед 8-ми її повітів найнижчим цей показник був у Верхньодніпровському (3,16%) та Новомосковському (4,95%), а найвищим – у Катеринославському (31,59%) та Слов'яносербському (13,46%)[69]. Зауважимо тут, що поряд із Катеринославським за промисловим розвитком стояв повіт Бахмутський, проте більша частина його пролетаріату була зосереджена у так званих робітничих селищах (Юзівка, Горлівка тощо), що не мали юридичного статусу міст, а тому й не були враховані міською статистикою. На підставі даних про «рідну мову», зафіксованих переписом 1897 р., частка росіян у міському населенні Катеринославської губернії дорівнювала 40,68%, українців – 27,04%, євреїв – 25,97%, поляків – 1,82%, білорусів – 1,05%, німців – 1,01%, греків – 0,75%, татар – 0,5%[70]. Частка «місцевих» (місто і повіт, до котрого воно належало) уродженців у міському населенні Катеринославської губернії складала трохи менше половини: 115 281 особа (47,83%), тоді як ще 28 416 (11,79%) мешканців міст народилися в інших повітах Катеринославської губернії, а 95 720 (39,71%) – в інших губерніях[71]. За станами міське населення Катеринославської губернії розподілялося на: міщан (50,57%), селян і козаків (39,53%), дворян спадкових та особистих (4,85%), купців (2,03%), духів-

[69] Підраховано за: Состав наличного населения обоего пола // Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. – Т. 13: Екатеринославская губерния. – СПб., 1904. – С. 2–3.

[70] Підраховано за: XIII. Распределение населения по родному языку // Там же. – С. 74–75.

[71] Підраховано за: Состав наличного населения обоего пола // Там же. – С. 2–3.

ництво (0,88%), іноземних підданих (0,86%) та осіб інших станів (1,28%)[72].

Станом на 1897 р., найбільшими містами Катеринославської губернії були: Катеринослав (112 839 мешканців), тоді четверте (після Одеси, Києва та Харкова) за чисельністю населення з українських міст, який значно випереджав Маріуполь (31 116), Луганськ (20 404), що навіть не був повітовим центром (місто Слов'яносербського повіту) та Олександрівськ (18 849)[73]. Етнічна структура населення Катеринослава включала у себе за мовним критерієм: росіян – 47 140 осіб (41,78%), євреїв – 39 979 (35,43%), українців – 17 787 (15,76%), поляків – 3418 (3,03%), німців – 1438 (1,27%), білорусів – 1383 (1,22%), татар – 726 (0,64%); Маріуполя: росіян – 19 670 (63,2%), євреїв – 4710 (15,14%), українців – 3125 (10,04%), греків – 1590 (5,11%), німців – 248 (0,8%), татар – 228 (0,73%), поляків – 218 (0,7%), білорусів – 171 (0,55%); Луганська: росіян – 13 907 (68,16%), українців – 3902 (19,12%), євреїв – 1449 (7,1%), білорусів – 716 (3,51%), поляків – 101 (0,49%), німців – 101 (0,49%); Олександрівська: українців – 8101 (42,98%), євреїв – 5248 (27,84%), росіян – 4667 (24,76%), німців – 370 (1,96%), білорусів – 161 (0,85%), поляків – 152 (0,81%)[74].

Відкоригуємо наведені дані щодо розподілу населення Катеринослава та Маріуполя на росіян і євреїв за допомогою віросповідного критерію. Так, у Катеринославі 969 юдеїв (0,86% населення міста), а в Маріуполі 307 юдеїв (0,99% населення міста) вказали «великорусское наречие» рідною для себе мовою, поповнивши склад «лінгвістичних» росіян[75]. Таким чином, зменшуємо відсоток росіян в населенні Катеринослава на 0,86% до 40,92% (46 171 особа), збільшуючи на нього ж до 36,29% (40 948) частку євреїв, а також зменшуємо на 0,99% до 62,21% (19 363) відсоток росіян в населенні Маріуполя, збільшуючи на стільки ж до 16,13% (5017) частку євреїв.

Міграційний чинник був особливо важливим у формуванні міського населення (зокрема, його етнічного складу) промислово найрозвинутішої з-поміж усіх українських Катеринославської губернії. Не місцевими (уродженцями інших повітів Катеринославської губернії, інших губерній Російської імперії та інших держав) були 77 415 (68,6%) мешканців

---

[72] *Дантю Л.* Краткий обзор цифровых данных по Екатеринославской губернии // Там же. – С. X.

[73] Состав наличного населения обоего пола // Там же. – С. 2–3.

[74] Підраховано за: XIII. Распределение населения по родному языку // Там же. – С. 74–75.

[75] Підраховано за: XV. Распределение населения по вероисповеданиям и родному языку // Там же. – С. 82–83, 90–91.

Катеринослава, 17 166 (55,17%) – Маріуполя, 7488 (36,7%) – Луганська та 9174 (48,67%) – Олександрівська. А якщо відняти уродженців інших повітів Катеринославської губернії, то наведені показники зменшаться відповідно до 61 137 (54,18%), 13 361 (42,94%), 4286 (21%) та 7626 (40,46%). На частку уродженців інших українських губерній припадають 23 774 (21,07%) мешканців Катеринослава, великоросійських європейської частини Росії – 19 247 (17,06%), з яких на Орловську – 4146 (3,67%), Курську – 3117 (2,76%), білоруських – 11 371 (10,08%), привіслянських – 2430 (2,15%), литовських – 1817 (1,61%), інших держав – 901 (0,8%). Маріуполь: інших українських губерній – 4901 (15,75%), великоросійських європейської частини Росії – 6213 (19,97%), зокрема, на Курську – 1533 (4,93%), а Орловську – 933 (3%), білоруських – 1034 (3,32%), привіслянських – 156 (0,5%), інших держав – 328 (1,05%). Луганськ: інших українських губерній – 1407 (6,9%), великоросійських європейської частини Росії – 2278 (11,16%), зокрема, Області Війська донського – 665 (3,26%), білоруських – 199 (0,97%), інших держав – 65 (0,32%). Олександрівськ: інших українських губерній – 3608 (19,14%), великоросійських європейської частини Росії – 2303 (12,22%), зокрема, на Курську – 615 (3,26%), а Орловську – 604 (3,2%), білоруських – 1119 (5,94%), привіслянських – 90 (0,47%), інших держав – 142 (0,75%)[76].

Катеринослав, Катерининський проспект (листівка початку XX ст.)

[76] Підраховано за: VII. Распределение неместных уроженцев по месту рождения // Там же. – С. 38–43.

Як бачимо, частка «міграційних» із великоросійських губерній європейської частини Росії росіян менша за чисельність «лінгвістичних» росіян серед мешканців Катеринослава у 2,4 рази (17,06% проти 40,92%), Маріуполя – в 3,1 рази (19,97% проти 62,21%) Луганська – в 6,1 рази (11,16% проти 68,16%), Олександрівська – в 2,03 рази (12,22% проти 24,76%). Не може не вражати коливання розміру диспропорції між «лінгвістичними» та «міграційними» росіянами в досліджуваних нами містах від 2,03 рази (Олександрівськ) до 6,1 рази (Луганськ). Проте, хоча мова йде про міста, розташовані в межах одної губернії, умови формування їхнього населення як за розміром міграційних потоків з-поза меж губернії, так і за рахунок місцевої людності (повіту, до якого належало місто, та сусідніх із ним), могли радикально відрізнятися. Якщо, наприклад, Катеринослав і, особливо, Олександрівськ належали до повітів із переважно українським населенням, то Луганськ і Маріуполь до таких, де українці складали лише біля половини мешканців. Втім, і між двома останніми містами була принципова різниця: якщо перше з них належало до повіту з високою часткою етнічно російського сільського населення (42,17%), то друге цим похвалитися не могло – конкуренцію українцям (51,17%) за своєю чисельністю у сільській місцевості Маріупольського повіту складали не так росіяни (лише 7,19%), як греки (20,95%)[77]. Беручи до уваги зазначені обставини та розміри міграції з великоросійських губерній до міст Катеринославської губернії, вважаємо за обґрунтоване й можливе зменшити частку «лінгвістичних» росіян у населенні Катеринослава та Олександрівська в 1,5 рази, Маріуполя та Луганська (останній, свого часу заснований як завод шляхом переселення росіян-робітників, компенсував за рахунок значного місцевого російського населення Слов'яносербського повіту порівняно незначну міграцію росіян із великоросійських губерній) – в 2 рази. Отже, приблизний відсоток етнічних росіян складатиме: в населенні Катеринослава – 27,28%, Маріуполя – 31,1%, Луганська – 34,08% та Олександрівська – 16,51%. Відповідно, збільшуємо частку етнічних українців Катеринослава, Маріуполя, Луганська та Олександрівська на чотири п'ятих від тієї частини «лінгвістичних» росіян, що фізично не можуть бути етнічними росіянами (одну п'яту залишимо на частку зрусифікованих представників інших етносів). Таким чином, частка етнічних українців має становити щонайменше 26,67% (15,76% + 10,91%) серед мешканців Катеринослава; 34,92% (10,04% + 24,88%) – Маріуполя; 46,38% (19,12% + 27,26%) – Луганська; 49,58% (42,98% + 6,6%) – Олександрівська. У світлі наведених розрахунків, найбільшими

[77] *Чорний С.* Вказ. праця. – С. 22.

етнічними групами в населенні Катеринослава були: євреї (36,29%) та приблизно співмірні між собою за чисельністю росіяни (27,28%) і українці (26,67%); Маріуполя: українці (34,92%), росіяни (31,1%), євреї (16,13%); Луганська: українці (46,38%), росіяни (34,08%), євреї (7,1%); Олександрівська: українці (49,58%), євреї (27,84%), росіяни (16,51%).

Міста Правобережної України

За даними перепису 1897 р., міське населення **Київської** губернії, що мала у своєму складі 12-ть повітів, становило 12,9% (459 253 особи) або трохи більше однієї восьмої усіх мешканців губернії. Найнижчий відсоток воно складало у повітах Канівському (3,29%), Радомишльському (3,45%) та Васильківському (4,16%). Найвищий – у Київському (45,75%), Бердичівському (19,07%), Уманському (9,67%) та Черкаському (9,62)[78]. За мовним критерієм перепис 1897 р. визначив частку росіян, що мали першість, у міському населенні губернії у 33,14%, євреїв – 30,97%, українців, які були лише третіми за чисельністю – 28,17%, поляків – 4,7%, німців – 1,04%, білорусів – 0,74%[79]. Частка «місцевих» (місто і повіт, до котрого воно належало) уродженців у міському населенні Київської губернії складала трохи більше половини мешканців: 237 610 осіб (51,74%), тоді як ще 68 941 (15,01%) – народилися в інших повітах Київської губернії, майже третина, 149 037 (32,45%) – в інших губерніях і ще 3665 (0,8%) – в інших державах[80]. За станами міське населення Київської губернії розподілялося на: міщан (57,94%), селян (27,78%), дворян особистих і спадкових (8,15%), купців (1,89%), духівництво (1,02%), іноземних підданих (1,04%) та осіб інших станів (2,18%)[81].

Найбільшим у Київській губернії міське населення було у Києві (247 723 особи), на який припадала понад половина (53,94%) усіх містян, і у повітових Бердичеві (53 351), Умані (31 016) та Черкасах (29 600)[82]. Зупинимося на двох найбільших із них та на Черкасах. За мовним критерієм етнічну структуру населення Києва формували: росіяни – 134 278 (54,2%), що мали абсолютну більшість, українці – 54 064 осіб (22,23%),

---

[78] Підраховано за: Состав наличного населения обоего пола // Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. – Т. 16: Киевская губерния. – СПб., 1904. – С. 2–3.

[79] Підраховано за: XIII. Распределение населения по родному языку // Там же. – С. 88–91.

[80] Підраховано за: Состав наличного населения обоего пола // Там же. – С. 2.

[81] *Львов А.* Краткий обзор цифровых данных по Киевской губернии // Там же. – С. X.

[82] Підраховано за: Состав наличного населения обоего пола // Там же. – С. 2–3.

євреї – 29 937 (12,08%), поляки – 16 579 (6,69%), німці – 4354 (1,76%), білоруси – 2797 (1,13); Бердичева: євреї – 41 125 (77,08%), росіяни – 4612 (8,64%), українці – 4395 (8,24%), поляки – 2741 (5,14%), німці – 154 (0,29%); Черкас: українці – 12 900 (43,58%), євреї – 10 916 (36,88%), росіяни – 4911 (16,59%), білоруси – 522 (1,76), поляки – 125 (0,42%)[83].

Але чи витримають наведені дані перепису 1897 р. перевірку за віросповідним та міграційним критеріями? Оскільки 1958 київських юдеїв (0,79% від усього населення міста), 462 бердичівських (0,86%) та 29 черкаських (0,1%) вказали російську («великорусское наречие») рідною для себе, маємо підстави на стільки ж, відповідно, зменшити частку росіян та збільшити частку євреїв в населенні цих міст. Таким чином, частка росіян зменшиться до 53,41% (132 320 осіб), а євреїв збільшиться до 12,87% (31 895) – в населенні Києва; відповідно до 7,78% (4150) та 77,95% (41 587) – Бердичева; до 16,49% (4882) та 36,98% (10 945) – Черкас[84].

Проаналізувавши дані перепису 1897 р. щодо внутрішньоімперських міграцій, перерозподілимо між росіянами та українцями частку тих мешканців Києва, Бердичева та Черкас, для кого рідною було вказано мову російську («великорусское наречие»). Не місцевими (уродженцями інших повітів Київської губернії, інших губерній Російської імперії та інших держав) були 167 751 (67,72%) мешканець Києва (за цим показником місто менше одного відсотка поступалося промисловому Катеринославу), 17 215 (32,27%) – Бердичева, 11 194 (37,82%) – Черкас, а за вирахуванням уродженців інших повітів Київської губернії наведені показники зменшаться відповідно до 123 030 (49,66%), 12 433 (23,3%) та 5141 (17,37%)[85]. Уродженцями інших українських губерній імперії були 51 908 (20,95%) мешканців Києва, великоросійських європейської частини Росії – 41 161 (16,61%), серед яких лідирували Орловська – 9698 (3,91%), Курська – 8189 (3,3%), Калузька – 4331 (1,75%) та Уфимська – 2293 (0,92%), білоруських – 14 649 (5,91%), привіслянських – 4605 (1,86%), литовських – 2262 (0,91%), інших держав – 3216 (1,3%). У Бердичеві: інших українських губерній – 9483 (17,77%), великоросійських європейської частини Росії – лише 1139 (2,13%), зокрема, Курської – 225 (0,42%), Уфимської – 210 (0,39%) та Орловської – 122 (0,23%), білоруських – 602 (1,13%), привіслянських – 388 (0,73%), інших держав – 197 (0,4%). У Черкасах: інших українських губерній – 2874 (9,71%), великоросійських європей-

[83] Підраховано за: XIII. Распределение населения по родному языку // Там же. – С. 88–91.

[84] Підраховано за: XIV. Распределение населения по вероисповеданиям и родному языку // Там же. – С. 98–101.

[85] Підраховано за: Состав наличного населения обоего пола // Там же. – С. 2–3.

ської частини Росії – 1074 (3,63%), зокрема, на Смоленську – 215 (0,73%), Самарську – 208 (0,7%) та Курську – 124 (0,42%), білоруських – 838 (2,83%), привіслянських – 42 (0,14%), інших держав – 54 (0,18%)[86].

Таким чином, частка «міграційних» росіян із великоросійських губерній європейської частини Росії менша за чисельність «лінгвістичних» росіян (за вирахуванням російськомовних юдеїв) серед мешканців Києва у 3,21 рази (16,61% проти 53,41%), серед мешканців Бердичева – в 3,65 рази (2,13% проти 7,78%), Черкас – в 4,54 рази (3,63% проти 16,49%). З огляду на показник диспропорції та місцеві умови, диференційовано зменшимо частку «лінгвістичних» росіян в населенні Києва у 2 рази до 26,7%, Бердичева – 2,5 рази до 3,11%, Черкас – 3 рази до 5,5%. Відповідно, збільшимо частку українців у кожному конкретному випадку на чотири п'ятих від числа тих «лінгвістичних» росіян, хто фізично не міг бути росіянином етнічним. Отже, частка етнічних українців серед мешканців Києва приблизно дорівнювала 43,59% (22,23% + 21,36%), Бердичева – 11,98% (8,24% + 3,74%), Черкас – 52,37% (43,58% + 8,79%). А найбільшими етнічними групами в населенні Києва були: українці (43,59%), росіяни (26,7%), євреї (12,87%); Бердичева: євреї (77,95%), українці (11,98%), поляки (5,14%), росіяни (3,11%); Черкас: українці (52,37%), євреї (36,98%), росіяни (5,5%).

Мешканці міст, за даними перепису 1897 р., становили лише 7,35% (221 870 осіб) або суттєво менше однієї тринадцятої сукупного населення **Подільської** губернії. З її 12-ти повітів найнижчим цей показник був у Ямпільському (2,48%) та Ольгопільському (2,86%), а найвищим – у Могилів-Подільському (14,18%), Кам'янець-Подільському (13,49%) та Вінницькому (12,31%)[87]. За мовним критерієм перепис 1897 р. зафіксував таку етнічну структуру міського населення Подільської губернії: євреї – 46,06%, українці – 32,54%, росіяни – 15,03%, поляки – 4,9%, татари – 0,6%, німці – 0,21%[88]. Подільська губернія належала до числа тих із українських, які вирізнялися високою часткою «місцевих» (місто і повіт, до котрого воно належало) уродженців у міському населенні. Таких тут було 148 555 осіб (66,95%), тоді як ще 37 145 (16,74%) мешканців міст народилися в інших повітах Подільської губернії, 35 356 (15,93%) – в

---

[86] Підраховано за: VII. Распределение не местных уроженцев по месту рождения // Там же. – С. 40–44, 46–49.

[87] Підраховано за: Состав наличного населения обоего пола // Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. – Т. 32: Подольская губерния. – СПб., 1904. – С. 2–3.

[88] Підраховано за: XIII. Распределение населения по родному языку // Там же. – С. 98–101.

інших губерніях імперії, 814 (0,37%) – на території інших держав. За становою структурою міське населення Подільської губернії складалося із: міщан (74,18%, найвищий показник з-поміж усіх українських губерній), селян (17,23%), дворян спадкових і особистих (5,12%), купців (0,8%), духівництва (0,74%), підданих іноземних держав (0,47%) та представників інших станів (1,45%)[89].

Чотирма містами Подільської губернії з найбільшим населенням були губернський Кам'янець-Подільський (35 934 особи), повітові Вінниця (30 563), Балта (23 363) та Проскурів (22 855)[90]. Із них розглянемо усі, окрім Балти. За критерієм «рідна мова» найбільші етнічні групи населення Кам'янця-Подільського складали: євреї – 16 112 осіб (44,84%), українці – 9755 (27,15%), росіяни – 7420 (20,65%), поляки – 2160 (6,01%), татари – 153 (0,42%), німці – 106 (0,29%); Вінниці: євреї – 11 456 (37,48%), українці – 10 862 (35,54%), росіяни – 5559 (18,19%), поляки – 2173 (7,11%), татари – 170 (0,56%), німці – 119 (0,39%); Проскурова: євреї – 11 369 (49,74%), українці – 4425 (19,36%), росіяни – 3483 (15,24%), поляки – 2824 (12,36%), татари – 525 (2,3%), німці – 68 (0,3%)[91].

За допомогою віросповідного критерію наведені дані можна трохи відкоригувати, оскільки у Кам'янці-Подільському 88 юдеїв (0,24% від усіх кам'янчан) рідною вказали російську («великорусское наречие») мову, а українську («малорусское наречие») – 21 (0,06%); у Вінниці таких було ще більше – 117 (0,38% від усіх вінничан) вказали російську і 109 (0,36%) – українську; у Проскурові російську рідною визнали 45 юдеїв (0,2% від усіх містян)[92]. Відповідно, частка євреїв в населенні Кам'янця-Подільського зросте до 45,14% (16 221 особа), Вінниці – до 38,22% (11 682), Проскурова – до 49,94% (11 414); частка українців зменшиться в населенні Кам'янця-Подільського до 27,09% (9734), Вінниці – до 35,18% (10 753); частка росіян в населенні Кам'янця-Подільського зменшиться до 20,4% (7332), Вінниці – до 17,8% (5442), Проскурова – до 15,04% (3438).

На підставі аналізу даних перепису 1897 р. щодо внутрішньоімперських міграцій маємо можливість перерозподілити між росіянами та українцями частку тих мешканців Кам'янця-Подільського, Вінниці та Проскурова, хто вказав «великорусское наречие» рідною для себе мовою. Не місцевими (уродженцями інших повітів Подільської губернії, інших

---

[89] Підраховано за: Состав наличного населения обоего пола // Там же. – С. 2–3.

[90] Там же.

[91] Підраховано за: XIII. Распределение населения по родному языку // Там же. – С. 98–101.

[92] Підраховано за: XIV. Распределение населения по вероисповеданиям и родному языку // Там же. – С. 106–107, 110–111, 118–119.

губерній Російської імперії та інших держав) були 16 467 (45,82%) мешканців Кам'янця-Подільського, 13 771 (45,06%) – Вінниці, 12 522 (54,79%) – Проскурова, а за вирахуванням уродженців інших повітів Подільської губернії наведені показники зменшаться відповідно до 6313 (17,57%), 8244 (26,97%) та 7220 (31,59%). На частку уродженців інших українських губерній імперії припадають 2198 (6,12%) мешканців Кам'янця-Подільського, великоросійських європейської частини Росії – 1996 (5,55%), з яких понад половина на Тульську губернію – 649 (1,81%) та Область Війська донського – 406 (1,13%), Бессарабської – 784 (2,18%), білоруських – 298 (0,83%), привіслянських – 204 (0,57%), інших держав – 235 (0,65%). У Вінниці: інших українських губерній – 4502 (14,73%), великоросійських європейської частини Росії – 2747 (8,99%), зокрема, на Орловську – 663 (2,16%), Уфимську – 562 (1,84%) та Тульську – 407 (1,33%) привіслянських – 320 (1,05%), білоруських – 233 (0,76%), інших держав – 144 (0,47%). У Проскурові: інших українських губерній – 3851 (16,85%%), великоросійських європейської частини Росії – 2515 (11%), зокрема, на Орловську – 764 (3,34%), Уфимську – 713 (3,12%), Курську – 342 (1,5%) та Тульську – 296 (1,29%), привіслянських – 240 (1,05%), Бессарабську – 188 (0,82%), білоруських – 139 (0,61%), інших держав – 75 (0,33%)[93].

Отже, частка «міграційних» із великоросійських губерній європейської частини Росії росіян менша за чисельність «лінгвістичних» росіян серед мешканців Кам'янця-Подільського у 3,67 рази (5,55% проти 20,4%), серед мешканців Вінниці – в 1,98 рази (8,99% проти 17,8%), Проскурова – в 1,37 рази (11% проти 15,04%). Чим більшою є зазначена диспропорція – тим вищий відсоток серед «лінгвістичних» росіян складали зрусифіковані етнічні українці та представники інших народів. Випадок Подільської губернії цікавий тим, що, зі всією очевидністю (якщо у Кам'янці-Подільському менше половини «лінгвістичних» росіян фізично могли бути росіянами етнічними, то у Проскурові – майже всі «лінгвістичні» покривалися «міграційними»), змушує застосовувати диференційований мультиплікатор визначення відсотка етнічних росіян у населенні досліджуваних міст губернії, відштовхуючись, перш за все, від розміру диспропорції та аналізу наявності внутрішніх (без залучення чинника міграцій з великоросійських губерній) можливостей (джерел) для збільшення чисельності росіян у містах. З огляду на зазначене, щоб встановити приблизну частку етнічних росіян, зменшимо частку росіян «лінгвіс-

[93] Підраховано за: VII. Распределение не местных уроженцев по месту рождения // Там же. – С. 46–49.

тичних» в населенні Кам'янця-Подільського в 2,5 рази – одержимо 8,16%, Вінниці – в 1,5 рази – 11,87%, а Проскурова – в 1,2 рази – 12,53%. Відповідно, можемо збільшити частку етнічних українців на чотири п'ятих від тієї частини «лінгвістичних» росіян, що фізично не можуть бути етнічними росіянами (одну п'яту залишимо на частку зрусифікованих представників інших етносів). Таким чином, частка етнічних українців мала становити щонайменше 36,88% (27,09% + 9,79%) серед мешканців Кам'янця-Подільського, 39,92% (35,18% + 4,74%) – Вінниці, 21,36% (19,36% + 2%) – Проскурова. Отже, найбільшими етнічними групами в населенні Кам'янця-Подільського були: євреї (45,14%), українці (36,88%) і росіяни (8,16%); Вінниці: українці (39,92%), євреї (38,22%), росіяни (11,87%); Проскурова: євреї (49,94%), українці (21,36%), росіяни (12,53%), поляки (12,36%).

Міське населення **Волинської** губернії, що складалася з 12-ти повітів, становило, за даними перепису 1897 р., 7,82% (233 847 осіб) або лише трохи більше однієї тринадцятої усіх мешканців губернії. Найнижчий його відсоток був зафіксований у повітах Володимир-Волинському (3,56%), Овруцькому (3,6%) та Новоград-Волинському (4,84%). Найвищий – у Житомирському (15,19%), Рівненському (9%), Острозькому (8,7%), та Старокостянтинівському (8,45%)[94]. За критерієм «рідна мова» перепис 1897 р. встановив частку євреїв у міському населенні Волинської губернії у 50,77%, українців – 19,68%, росіян – 18,96%, поляків – 7,63%, німців – 0,86%, татар – 0,85%, чехів – 0,41%[95]. Частка «місцевих» (місто і повіт до котрого воно належало) уродженців у міському населенні Волинської губернії дорівнювала майже двом третинам усіх мешканців – 146 125 осіб (62,49%), тоді як ще 33 836 (14,47%) – народилися в інших повітах Волинської губернії, ще 52 234 (22,34%) – в інших губерніях і 1652 (0,71%) – в інших державах[96]. Станову структуру міського населення Волинської губернії складали: міщани (65,98%), селяни (22,81%), дворяни спадкові (4,38%) та особисті (2,91%), почесні громадяни та купці (1,74%), духівництво (1,01%), іноземні піддані (0,53%), особи інших станів (0,18%)[97].

---

[94] Підраховано за: Состав наличного населения обоего пола // Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. – Т. 8: Волынская губерния. – СПб., 1904. – С. 2–3.

[95] Підраховано за: XIII. Распределение населения по родному языку // Там же. – С. 86–89.

[96] Підраховано за: Состав наличного населения обоего пола // Там же. – С. 2–3.

[97] *Патканов С.* Краткий обзор цифровых данных по Волынской губернии // Там же. – С. XI.

Зупинимось на трьох містах Волинської губернії: двох найбільших за чисельністю населення – Житомирі (65 895 осіб) і Рівному (24 573), а також на Луцьку (15 804), що поступався за цим показником Кременцю (17 704), Ковелю (17 697), Новоград-Волинську (16 904) та Старокостянтинову (16 377)[98]. За критерієм «рідна мова» етнічна структура населення Житомира виглядала так: євреї – 30 572 особи (46,4%), росіяни – 16 944 (25,71%), українці – 9152 (13,89%), поляки – 7464 (11,33%), німці – 677 (1,03%), татари – 261 (0,4); Рівного: євреї – 13 704 (55,77%), росіяни – 4278 (17,41%), українці – 4071 (16,57%), поляки – 1664 (6,77%), татари – 284 (1,16%), німці – 253 (1,03%), чехи – 147 (0,6); Луцька: євреї – 9396 (59,45%), росіяни – 2830 (17,91%), українці – 1478 (9,35%), поляки – 1233 (7,8%), татари – 404 (2,56%), німці – 202 (1,28%), чехи – 123 (0,78%), білоруси – 84 (0,53%)[99]. Тобто у найзахіднішій з українських Волинській губернії українці за чисельністю посідали тільки третє місце в усіх трьох досліджуваних містах, поступаючись не лише євреям, але й росіянам, причому у Житомирі та Луцьку – майже вдвічі.

Перевіримо на відповідність реаліям наведені дані перепису 1897 р., залучивши до аналізу віросповідний та міграційний критерії. Позаяк 181 житомирський юдей (0,27% від усього населення міста), 67 рівненських (0,27%) та 34 луцьких (0,21%) вказали російську («великорусское наречие») рідною для себе, маємо підстави на стільки ж, відповідно, зменшити частку росіян та збільшити частку євреїв в населенні цих міст. Таким чином, частка росіян в населенні Житомира складатиме 25,44% (16 763 особи), а євреїв – 46,67% (30 753); Рівного – 17,14% (4211) та 56,04% (13 771); Луцька відповідно – 17,69% (2796) та 59,67% (9430)[100].

На підставі даних перепису 1897 р. щодо внутрішньоімперських міграцій, перерозподілимо між росіянами та українцями частку тих мешканців Житомира, Рівного та Луцька, для кого рідною було зазначено мову російську («великорусское наречие»). Не місцевими (уродженцями інших повітів Волинської губернії, інших губерній Російської імперії та інших держав) були 28 390 (43,08%) мешканців Житомира, 15 381 (62,59%) – Рівного, 6673 (42,22%) – Луцька, а за вирахуванням уродженців інших повітів Волинської губернії наведені показники зменшаться відповідно до 16 783 (25,47%), 8234 (33,51%) та 4146 (26,23%)[101].

---

[98] Состав наличного населения обоего пола // Там же. – С. 2–3.

[99] Підраховано за: XIII. Распределение населения по родному языку // Там же. – С. 86–89.

[100] Підраховано за: XIV. Распределение населения по вероисповеданиям и родному языку // Там же. – С. 92–93, 102–103, 108–109.

[101] Підраховано за: Состав наличного населения обоего пола // Там же. – С. 2–3.

Уродженцями інших українських губерній імперії були 9511 (14,43%) мешканців Житомира, великоросійських європейської частини Росії – 4303 (6,53%), серед яких лідирували Курська – 1123 (1,7%), Уфимська – 786 (1,19%) та Орловська – 515 (0,78%); білоруських – 708 (1,07%), привіслянських – 907 (1,38%), литовських – 342 (0,52%), інших держав – 453 (0,69%). У Рівному: інших українських губерній – 3528 (14,36%), великоросійських європейської частини Росії – 2695 (10,97%), зокрема, Пензенської – 999 (4,06%), Самарської – 809 (3,29%) та Курської – 402 (1,63%), білоруських – 588 (2,39%), привіслянських – 842 (3,43%), інших держав – 279 (1,13%). У Луцьку: інших українських губерній – 1637 (10,36%), великоросійських європейської частини Росії – 1569 (9,93%), зокрема, Орловської – 736 (4,66%), Уфимської – 490 (3,1%), Самарської – 154 (0,97%), білоруських – 236 (1,49%), привіслянських – 432 (2,73%), інших держав – 162 (1,02%)[102].

Отже, частка «міграційних» росіян із великоросійських губерній європейської частини Росії менша за частку «лінгвістичних» (за вирахуванням російськомовних юдеїв) росіян серед мешканців Житомира у 3,89 рази (6,53% проти 25,44%), серед мешканців Рівного – в 1,56 рази (10,97% проти 17,14%), Луцька – в 1,78 рази (9,93% проти 17,69%). Аби визначити ймовірний відсоток етнічних росіян у населенні цих міст – зменшимо частку «лінгвістичних» росіян серед мешканців Житомира у 2 рази до 12,72%, Рівного – в 1,3 рази до 13,18%, Луцька – у 1,5 рази до 11,79%. Відповідно, збільшимо частку українців на чотири п’ятих від тієї частини «лінгвістичних» росіян, що фізично не могли бути росіянами етнічними, до 24,07% (13,89% + 10,18%) серед мешканців Житомира, 19,74% (16,57% + 3,17%) – Рівного, 14,07% (9,35% + 4,72%) – Луцька. Таким чином, найбільшими етнічними групами в населенні Житомира були: євреї (46,67%), українці (24,07), росіяни (12,72%), поляки (11,33%); Рівного: євреї (56,04%), українці (19,74%), росіяни (13,18%), поляки (6,77%); Луцька: євреї (59,67%), українці (14,07%), росіяни (11,79%), поляки (7,8%). Корекція не вплинула на першість (вона навіть трохи зміцнилася) євреїв, частка яких становила від майже половини (як у Житомирі) до понад половини населення досліджуваних міст Волинської губернії, проте помінялися місцями позиції росіян та українців – останні випередили, хай і незначно, перших, що цілком відповідає реальним умовам місця та часу.

[102] Підраховано за: VII. Распределение не местных уроженцев по месту рождения // Там же. – С. 40–49.

Отже, високі показники чисельності та частки «лінгвістичних» росіян в населенні українських міст не підтверджуються даними перепису 1897 р. щодо частки уродженців великоросійських (переважно Курської, Орловської та Воронезької) губерній європейської частини Росії серед мешканців міст українських губерній. У 4-ох містах (Ніжині, Херсоні, Бердичеві, Черкасах) із досліджених 26-ти частка «міграційних» росіян складала від 0 до 5%, у 10-ти (Полтаві, Кременчуці, Чернігові, Сумах, Єлисаветграді, Бердянську, Кам'янці-Подільському, Вінниці, Житомирі, Луцьку) – від 5 до 10%, у 7-ми (Одесі, Миколаєві, Сімферополі, Луганську, Олександрівську, Проскурові, Рівному) – від 10 до 15%, у 4-ох (Севастополі, Катеринославі, Маріуполі, Києві) – від 15 до 20%, в 1-му (Харкові) – від 25 до 30 % (27,55%).

Бердичів, вид на місто з р. Гнилоп'ять (фото початку XX ст.)

Внаслідок проведеної корекції (на основі врахування даних чинника внутрішньоімперських міграцій) зауважуємо, що із 26-ти досліджених міст етнічна структура населення в частині позицій трійки лідируючих груп у 18-ти зазнала і у 8-ми не зазнала змін у порівнянні зі структурою за лінгвістичним критерієм.

Зазнали змін структури:

– «євреї – росіяни – українці» на «євреї – українці – поляки» – в 1-му місті (Бердичеві);

– «євреї – росіяни – українці» на «євреї – українці – росіяни» – у 3-х містах (Житомирі, Рівному, Луцьку);

– «євреї – росіяни – українці» на «українці – євреї – росіяни» – в 1-му місті (Єлисаветграді);

– «євреї – українці – росіяни» на «українці – євреї – росіяни» - в 1-му місті (Вінниці);

– «росіяни – євреї – українці» на «євреї – росіяни – українці» – в 1-му місті (Катеринославі);

– «росіяни – євреї - українці» на «євреї – українці – росіяни» – в 1-му місті (Одесі);

– «росіяни – євреї – українці» – на «українці – євреї – росіяни» – в 1-му місті (Херсоні);

– «росіяни – євреї – українці» на «українці – росіяни – євреї» – у 2-х містах (Миколаєві та Маріуполі);

– «росіяни – татари – євреї» на «українці – росіяни – татари» – в 1-му місті (Сімферополі);

– «росіяни – українці – євреї» на «українці – росіяни – євреї» – у 5-ти містах (Харкові, Севастополі, Бердянську, Луганську, Києві);

– «українці – росіяни – євреї» на «українці – євреї – росіяни» – в 1-му місті (Полтаві).

Не зазнали змін структури:

– «євреї – українці – росіяни» – у 3-х містах (Кременчуці, Кам'янці-Подільському та Проскурові);

– «українці – євреї – росіяни» – у 4-х містах (Чернігові, Ніжині, Олександрівську та Черкасах);

–- «українці – росіяни – євреї» – в 1-му місті (Сумах).

В усіх 11-ти містах, де за лінгвістичним критерієм лідирували росіяни, останні втратили першість, із яких у 9-ти (Харкові, Миколаєві, Херсоні, Севастополі, Сімферополі, Бердянську, Маріуполі, Луганську, Києві) – на користь українців і у 2-х (Одесі та Катеринославі) – євреїв. Українці, натомість, до 6-ти міст, де вони мали першість (Полтави, Чернігова, Ніжина, Сум, Олександрівська, Черкас), додали ще 11-ть, у 9-ти (Харкові, Миколаєві, Херсоні, Севастополі, Сімферополі, Бердянську, Маріуполі, Луганську, Києві) з яких посунули росіян і ще в 2-х (Єлисаветграді та Вінниці) – євреїв. Євреї, що мали першість у 9-ти містах (Кременчуці, Єлисаветграді, Бердичеві, Кам'янці-Подільському, Вінниці, Проскурові, Житомирі, Рівному, Луцьку), здобули її ще у 2-х (Одесі та Катеринославі), потіснивши росіян, і втратили її теж у 2-х містах (Єлисаветграді та Вінниці), поступившись українцям.

Емансипація селян зі скасуванням кріпацтва та промисловий переворот разом із дією інших факторів зумовили стрімкий розвиток українських міст у пореформену добу, спричинивши до них величезний приплив населення (в першу чергу – селян-українців і селян-росіян та міщан-євреїв), що у багатьох випадках швидко розмивав та змінював первісну етнічну структуру міст. Попри усталений у науковій літературі й опертий

на дані перепису 1897 р. щодо лінгвістичної структури населення міст погляд, що великі міста підросійської України становили такі собі переважно етнічно російські або російсько-єврейські «острови» посеред українського селянського «моря», проведена нами з урахуванням чинника внутрішньоімперських міграцій корекція дозволяє зробити висновок про те, що етнічні українці майже скрізь переважали за чисельністю (або були приблизно співмірними) етнічних росіян, поступаючись у низці випадків (у частині міст Правобережної та Південної України) першістю євреям. У той же час, не підлягає сумніву, що, не будучи за складом населення переважно етнічно російськими, а поліетнічними, у яких росіяни були лише однією з груп і то не найбільшою, українські міста тяжіли до російської мови та культури як у першу чергу офіційних імперських, а не етнічних інститутів, виступаючи потужним інструментом русифікації міського населення.

Наталія Бацак

СЕРЕДНІ ВЕРСТВИ У ВЕЛИКОМУ МІСТІ: СОЦІАЛЬНА СТРАТИФІКАЦІЯ І ПРОФЕСІЙНА СТРУКТУРА

В історичній урбаністиці економічні та соціальні сюжети є чи не найбільш поширеними й активно розроблюваними. Надто справедливо це щодо перехідного періоду модернізації, який вабить дослідників неоднозначністю та суперечливістю процесів. Саме в цей час істотно змінювалася соціальна структура; специфічні риси розвитку суспільства в Російській імперії зрештою призвели до масштабних соціально-політичних потрясінь.

Відсталість економічної системи і «законсервована» станова структура, характерні для цілої держави, призводили до важких контрастів та стрімкої модернізації у сфері економіки. Навряд чи буде перебільшенням стверджувати, що у ході реформ великі міста опинилися в епіцентрі масштабного соціального експерименту. Мільйони жителів українських губерній залишали «рідні» страти, соціально-професійні групи та випробовували різноманітні поведінкові стратегії, шукаючи спосіб успішно «влитися» до нових. Певній частині вдалося це зробити, не втративши своїх статусних позицій, або навіть підвищивши їх. Іншим же не припало втриматися на колишньому щаблі у змінюваній соціальній структурі, і вони зсувалися нижче, гостро переживаючи втрату статусу та якості життя і праці. Вивчення соціальної та професійної структури населення міст дозволяє уявити всю неоднозначність і суперечливість цих тенденцій. Образ трансформованого модернізацією суспільства мислиться як суспільство великих соціальних груп: «вчора, сьогодні й на всі часи [його] контури… накреслювалися й накреслюються як контури суспільства великих груп населення – класів або соціальних прошарків»[1].

Нині, у контексті специфіки постмодерних перетворень суспільства та зміни його стратифікації, набуває нового значення дослідження розвитку окремих соціально-професійних груп, верств і станів у достатньо тривалій історичній ретроспективі. Зокрема особливу актуальність набуває проблема середнього класу. Ця соціальна група, як свідчить історичний досвід, виконує унікальну суспільну функцію – бути стабілізатором політичних та соціально-економічних процесів: «дрібне підприємництво про-

---

[1] *Бек У.* Общество риска: На пути к другому модерну / Пер. с нем. В. Седельника, Н. Федоровой. – Пер. изд.: *Beck U.* Risikogesellschaft. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1986. – М., 2000. – С. 7.

являє особливу стійкість, відіграє зростаючу роль як в економічній сфері.., так і у соціальній»[2]. Зрештою в сучасній політичній практиці «відновлення і розширення середнього класу» анонсується на найвищому державному рівні як пріоритетне політико-соціальне завдання. Визнається загальна значущість інтересів цієї верстви: «чим потужнішим він є, тим заможнішим є суспільство, тим більше успішних та ініціативних людей. Тим стійкіша демократія, тим сильніша країна»[3].

Отже, аналіз складу, динаміки і функцій соціальних груп містян, котрі належали до так званого «середнього» стану і в подальшому послужили основою для формування середнього класу, становить неабиякий дослідницький інтерес. Виявлення особливостей структури цих верств, а також виділення основних видів зайнятості їх представників пов'язані передусім із розглядом кількісних змін у відповідних соціальних групах міського населення, ознак соціальної стратифікації, визначенням їхнього місця у господарському житті суспільства.

«Внаслідок працелюбності або доброчесності набули відмінне звання…»

Великі українські міста[4] пореформеної доби являли собою середовище життя та взаємодії населення різноманітних станів і прошарків. Соціальна структура міст Наддніпрянської України залишалася залежною від законодавчо закріпленого станового поділу. Щодо власне терміна *стан* (у нормативних актах Російської імперії поряд із поняттям *состояніє* широко вживався також синонім *сословіє)*[5], на той час він мав подвійне значення: 1) суспільна група, або категорія із законодавчо

---

[2] *Задорожнюк А.Б., Реєнт О.П.* Вказ. праця. – С. 5.

[3] Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2017 році». – Режим доступу: URL: http://www.president.gov.ua/news/poslannya–prezidenta–ukrayini–do–verhovnoyi–radi–ukrayini–pr–43086.

[4] Для розгляду обрана група великих міст Наддніпрянської України, які упродовж другої половини XIX ст. демонстрували швидкі темпи зростання населення і наприкінці XIX ст. входили до «першої десятки» за чисельністю населення: від Одеси з її 403,8 тис. людності до Єлисаветграда, де нараховувалася 61,5 тис. осіб (за даними Першого загального перепису населення 1897 р.).

[5] Більш докладно про неоднозначність потрактування концептів, вживаних у XVIII–XIX ст. на позначення різних соціальних страт Російської імперії (зокрема, «рід / чин люду», «званіє», «состояніє», «стан», «сословіє») див.: *Ширле И.* Третий чин или средний род*:* история поиска понятия и слов в XVIII веке // «Понятия о России»: к исторической семантике имперского периода / Под ред. А.И. Миллера, Д.А. Сдвижкова, И. Ширле: В 2 т. – М., 2012. – Т. 1. – С. 225–248; *Леонтьева О.Б.* Понятие класс в российской мысли XIX – начала XX в. // Там же. – С. 293–339.

закріпленими спадковими правами та обов'язками, і 2) корпоративна група, об'єднання осіб на основі спільних професійних інтересів та однорідних занять. Як відомо, згідно з першим розумінням[6] (що виникло, втім, хронологічно пізніше), у структурі суспільства виділялися, насамперед, піддані та іноземці; далі у категорії підданих розрізнялися чотири основні стани – дворяни, християнське духовенство, міські та сільські обиватели.

Відповідна станова модель була законодавчо оформлена «Грамотою на права і вигоди містам» (1785 р.)[7]. Послуговуючись європейським досвідом[8] (звичайно, почасти, наскільки це було можливим за умов законодавчого процесу катеринінського абсолютизму), цей акт запроваджував нову категорію громадян – «третій стан». До так званих «обивателів міст» було включено чимало соціальних груп. До привілейованих міських верств належали статусні групи іменитих громадян (пізніше також – почесних) і купецтво вищих гільдій, до непривілейованих – міщани, ремісники (або цехові), робочі люди. Отже «третій стан», займаючи серединну позицію у становій піраміді, мав і свою внутрішню ієрархію.

Власне міщани як соціальна категорія являли собою основу досить строкатого населення пореформеного міста. Їхнє виділення серед інших груп людності «третього стану» не було абсолютно чітким, тим не менше, воно враховувало певну лінію ознак. Міщани або «середнього роду люд»[9], визначалися як зайняті дрібною торгівлею та різними міськими промислами, «внаслідок працелюбності або доброчесності, чим і набули відмінне звання», які не належали ані до «справжніх міських обивателів» – власників прибуткової нерухомості в місті, ані до гільдійського купецтва; ні до цехових ремісників; ані до іноземців; ані до почесних (спадкових та особистих) громадян. Таким чином, критеріями визначення цієї верстви виступали по-перше, *майнові* ознаки, по-друге, *рід зайнятості* / профе-

---

[6] До другого значення наближався такий, досить поширений у тогочасному офіційному дискурсі, поділ населення, при якому в окремі групи виділялися військові (у тому числі поліція), вище купецтво, ремісники тощо; або, навпаки, об'єднувалися (передусім, статистично) в одну категорію: особисті дворяни, частина офіцерства та чиновництва (у чинах нижче 8-го класу). Спробі реконструювати норми вживання та проаналізувати усі можливі розуміння поняття «сословіє», як і станової ідентичності, в законодавчій діяльності імперських органів влади і в повсякденному житті індивідів, присвячена монографія Е.К. Сміт: *Smith Alison K.* For the common good and their own well-being, social estates in Imperial Russia. – Oxford; New York, 2014. – 278 p.

[7] ПСЗ РИ. – Т. 22. – № 16187. – С. 358–384.

[8] У цьому контексті значущим є зміст аналітичної записки М. де Буляра канцлерові М. Воронцову – Див.: Рассуждение о третьем чине // Архив князя М. Воронцова. – М., 1882. – Т. 26. – С. 320–323.

[9] ПСЗ РИ. – Т. 22. – № 16187. – С. 367.

сійної діяльності, по-третє, суспільний *статус* і, зрештою, *рівень освіти*. Щодо останнього критерію, його наявність експлікується зв'язком між вищою освітою та правом на отримання особистого почесного громадянства (з 1832 р.).

У законодавчих актах («Грамота… містам» і пізніші) російський уряд, хоча й намагався застосувати західноєвропейські моделі, однак не стільки закріплював реальне економічне і суспільне становище мешканців міст імперії, скільки декларував засади, відповідно до яких міста мали розвиватися у подальшому. Цілком слушним видається зауваження Л. Кошман, що законодавцям, насамперед, вдалося укорінити у суспільно-правову свідомість *уявлення про міщан* як стан, який об'єднує дрібних торговців та підприємців: «він став сприйматися як… ті, котрі годуються в місті промислом… або роботою»[10].

Із розвитком економіки, який пришвидшився упродовж другої половини XIX ст., збільшувалося промислове виробництво, відбувався процес диференціації його галузей, впроваджувалися нові технології виготовлення товарів, відтак постійно зростала чисельність людей, зайнятих у промисловості й торгівлі міст, зростала роль економічного та суспільного впливу «третього стану». Його структура перебувала у русі, випускаючи та поглинаючи різні соціальні групи. За рахунок частини нижчих міських верств постійно розширювалося коло осіб, які переходили до привілейованих прошарків, здобуваючи право на отримання почесного громадянства[11]. Такими були, головним чином, випускники вищих навчальних закладів, а також наймана адміністрація приватних торгово-промислових підприємств (керуючі, техніки, інженери тощо)[12]. З іншого боку, середня

---

[10] *Кошман Л.В.* Город и городская жизнь в России XIX столетия: Социальные и культурные аспекты. – М.: РОССПЭН, 2008. – С. 190.

[11] Увійти до специфічної статусної групи почесних громадян можна було кількома способами. Почесне громадянство так само, як і дворянство, поділялося на спадкове і особисте. До спадкового почесного громадянства за народженням зараховувалися діти особистих дворян і священиків, які закінчили духовну семінарію або академію. На нього також мали право купці 1-ї та 2-ї гільдій, що безперервно знаходилися у їхньому складі 10 і 20 років відповідно або нагороджені орденом, їхні діти (з 1826 р. нагородження купця орденом не приносило йому прав спадкового дворянства), а також усі артисти, художники, вчені (якщо вони не були спадковими або особистими дворянами). Особисте почесне громадянство отримували діти священиків (за самим фактом народження, без здобуття освіти), та всі випускники вищих навчальних закладів, якщо вони не мали прав спадкового чи особистого дворянства.

[12] Почетное гражданство: законы и разъяснения Сената и министерств о причислении к сословию почетных граждан, о правах и преимуществах этого сословия. Награды за отличия на благотворительном и общеполезном поприщах / Сост. Л.М. Роговин; под ред. присяж. пов. С.И. Хоронжицкого. – СПб., 1914. – С. 5.

верства впродовж XIX ст. чисельно поповнювалася за рахунок вислуженого офіцерства недворянського походження, сиріт-випускників державних навчальних закладів, іноземців, що перейшли в російське підданство, інших соціальних груп.

Зрештою соціальна структура міщанського стану увібрала в себе і дрібне купецтво, коли 1863 р. внаслідок реформ до неї було включено торговців скасованої тоді третьої гільдії. Відтак ця соціальна група втратила свої колишні привілеї[13], оскільки на неї поширилося застосування тілесних покарань, відбування рекрутської повинності та інші загальні обов'язки нижчих верств городян.

Незважаючи на досить помітну чисельність та постійне зростання суспільної ролі «третього стану», зокрема купецтва та міщан, у житті держави, в історіографії XIX – початку XX ст. порівняно мало розвідок актуалізували їх вивчення. Зокрема, час від часу з'являлися спеціальні публікації збірок нормативних актів щодо діяльності торгового люду. Однак після першого, укладеного 1826 р. збірника, що супроводжувався у вступі теоретичними викладками упорядника[14], у подальшому подібне видання з'явилося лише через майже півстоліття. «Настільна книга для купців, дрібних торговців, фабрикантів, заводчиків, підрядчиків, конторників… та взагалі для всіх, що мають стосунок до комерційних справ» відбивала кардинальні зміни в економічному житті та соціальній структурі суспільства, проте не містила жодної спроби теоретичного осмислення питання[15].

Актуальні проблеми життя міських верств пореформеної держави підіймалися здебільшого у публіцистичних працях, автори яких намагалися привернути увагу до «забутої верстви», як вони нарекли цю категорію. У 1880-х роках, під час обговорення підсумків реформ, у часописі «Отечественные записки» було надруковано статтю публіциста Я.В. Аб-

---

[13] Згідно з положеннями маніфесту 10 квітня 1832 р., серед ключових привілеїв почесних громадян були звільнення від подушного податку, від рекрутської повинності та від тілесного покарання, право брати участь у виборах органів міського самоврядування і бути обраним на міські громадські посади, право називати себе у всіх анкетах почесними громадянами, а для купців – із приєднанням до станового звання вказівки приналежності до гільдії. – Див.: Почетное гражданство: законы и разъяснения… – С. 5.

[14] *Иванов П.И.* Обозрение прав и обязанностей российского купечества и вообще всего среднего сословия. – СПб., 1826. – Ч. 1–2. – 424 с.

[15] Полный свод законов для купечества: настольная книга для купцов, мелких торговцев, фабрикантов, заводчиков, подрядчиков, конторщиков, конкурсных управлений, присутственных мест и должностных лиц и вообще для всех, имеющих соприкосновение с коммерческими делами. – СПб., 1873. – 734 с.

рамова, котрий висловив оцінку негативному впливу реформи на матеріальне та суспільне становище міщан у державі[16]. Переважно інтересом до цього кола проблем пояснюється і видання 1874 р.[17] виявленого в архівах рукопису полемічного твору ігумена Межигірського монастиря Феодосія (Васьковського) про права київських міщан у першій половині XVII ст.

Більша ж частина фахівців зосереджувалися на вивченні тогочасних проблем міського населення, політики державної влади стосовно нього, питань самоврядування та оподаткування городян. Підготовка проведення податкової та міської реформ у 1850–1860-х рр. викликала появу праць, присвячених аналізу розвитку імперського законодавства у цій сфері (Л. Плошинського[18], І. Дитятина[19] та ін.). Були також спроби розглянути верстви середнього стану у більш широкому економічному і соціокультурному аспектах (М. Кулішер)[20]. Соціальний склад населення міста вивчав відомий історик і публіцист О. Кізеветтер[21]. У цілому, на першому етапі вивчення проблеми відбулося виділення юридично-правового аспекту життя населення міст в окремий предмет наукового дослідження.

У марксистській історіографії XX ст., що виходила з принципів поляризованого класового поділу капіталістичного суспільства, більшість верств «третього стану» ігнорувалися як такі, що не належать ані до пролетаріату, ані до буржуазії, тому невідворотно мусили «розчинитися» у цих двох. Проте верхні прошарки середнього стану суспільства України імперської доби порівняно активно вивчалися за радянських часів як належні до буржуазії соціальні групи, переважно в контексті розвитку торгівлі й промисловості[22].

Формування, місце і роль у суспільстві, провідні напрями діяльності верхньої страти середнього стану різнобічно представлені у сучасній істо-

---

[16] *Абрамов Я.* Мещане и город // Отечественные записки. – 1883. – № 3. – С. 1–21.

[17] Показание игумена Феодосия Васьковского о положении киевских мещан до Богдана Хмельницкого. – Из рукописных документов Киевской духовной академии // Киевские епархиальные ведомости. – 1874. – № 4.

[18] *Плошинский Л.О.* Городское или среднее состояние русского народа в его историческом развитии от начала Руси до новейшего времени. – СПб., 1852.

[19] *Дитятин И.* Устройство и управление городов России. – СПб., 1875. – Т. 1–2.

[20] *Кулишер М.И.* Происхождение и развитие торговли и торгового класса // Слово. – СПб., 1878. – № 8–11; *Его же*. Очерки сравнительной этнографии и культуры. – СПб., 1887. – С. 193–282.

[21] *Кизеветтер А.А.* Городовое положение Екатерины II. – М., 1909.

[22] *Гуржій І.О.* Україна в системі всеросійського ринку…; *Кругляк Б.А.* Ярмаркова торгівля на Україні в період капіталізму // УІЖ. – 1974. – № 3. – С. 36–43; *Соловьева А.М.* Промышленная революция в России в XIX в. – М.: Наука, 1990. – 272 с.

ріографії (праці О. Гуржія, В. Крутікова, Т. Лазанської та ін.). Останнім часом характерною є увага істориків (зокрема, О. Доніка, В. Шевченко, В. Шандри) до таких тем, як соціальний статус представників цих суспільних кіл, динаміка чисельності, етнічно-конфесійна структура, роль у культурному і громадському житті суспільства. В аспекті розглядуваної тут проблематики непересічне значення мають матеріали, накопичені низкою досліджень у руслі історичної урбаністики (праці П. Ґерлігі, З. Першиної, В. Ващенка, О. Куземи, А. Гуменюка, С. Надибської, Д. Чорного, А. Задорожнюка і О. Реєнта)[23].

Упродовж останніх десятиліть у зарубіжній західній історіографії періодично з'являються продуктивні праці, які актуалізують у науковому середовищі дискусії щодо соціальної стратифікації суспільства Російської імперії та зміни його станової структури. Ключовими проблемами низки статей і монографій Г. Фріза, Л. Хеймсона, Е. Віртшафтер, М. Конфіно, Е. Сміт є співвідношення соціальних груп і станів, питання юридичного й узвичаєного статусів соціальних груп, їхньої ієрархії, а також зміни меж внутрішньостанових елементів і роль держави в цьому процесі[24]. Характерним є протиставлення суспільства державі, антитеза динаміки «знизу» до того, що реалізується «згори». Окремі автори аналізують чинник напруги між правовими інституціональними класифікаціями та соціально-економічною динамікою в імперській Росії. Зокрема, Л. Хеймсон вказував на контроверсію між збереженням станів і соціально-економічною еволюцією, яка разом із урбанізацією й індустріалізацією була принципово несумісна з першим. У центрі дослідження Е. Сміт – проблема соціальної мобільності в імперському суспільстві та складне співвідношення індивідуальних інтересів, позицій центральної влади і місцевих чиновників.

Попри очевидний динамізм розвитку вивчення соціально-економічної історії пореформених міст України, питання соціальної стратифікації, соціальної мобільності, професіоналізації та цілого ряду мікросоціальних процесів, котрі відбувалися у середовищі середніх і нижчих прошарків

---

[23] Дет. про сучасну історіографію див. перший розділ цієї книги.

[24] *Freeze G.* The soslovie (estate) paradigm and Russian social history // The American Historical Review. – 1986. – Vol. 91 (1). – P. 11–36; *Haimson L.* Social identities in Early 20th century Russia // Slavic Review. – 1988. – Vol. 47. – P. 1–21; *Wirtschafte E.K.* Structures of Society: Imperial Russia's «People of Various Ranks». – University of Illinois Press, 1994; *Idem.* Social Identity in Imperial Russia. – University of Illinois Press, 1997; *Confino M.* The *Soslovie* (Estate) Paradigm: Reflections on Some Open Questions // Cahiers du monde russe et sovetique. – 2008. – Vol. 49. – № 4. – P. 681–704; *Smith A.K.* For the common good and their own well-being, social estates in Imperial Russia. – Oxford; New York, 2014. – 278 p.

«третього стану» з другої половини XIX ст., зберігають свою актуальність.

В умовах ліберальних реформ, «запізнілої» російської модернізації, формування нових економічних відносин, урбанізаційних процесів, а також зростання населення прискореними темпами трансформувалася традиційна структура українського суспільства. Незважаючи на значний ступінь руйнування його станового устрою внаслідок перетворень 1860–1870-х років, застаріла станова парадигма, оперта на імперські законодавчі засади, продовжувала зберігатися у суспільстві. Власне сам стереотип станового розподілу, де місце кожної людини закріплене залежно від її віросповідання, етнічного походження, спадкоємності, принципів законодавства (тобто від умов, переважно незалежних від особи суб'єкта), ще був досить довго міцно вкоріненим у масову свідомість.

Звертаючись до міських прошарків «третього стану» (або, послуговуючись термінологією В. Ворнера, до «*середніх середніх*» та «*нижчих середніх*»[25]), розглянемо динаміку їх чисельності і питомої ваги на прикладі найбільш репрезентативних великих міст. Співвідношення станів у містах мало свою специфіку. Соціальна структура великих міст, чий міський простір завжди являв собою більш багатогранне, динамічне та складніше структуроване соціально-культурне явище, виділялася різноманітністю.

«У світі міщанському два головні табори…»

Особливості станової структури міст українських губерній пореформеного часу добре проступають у результатах загальнодержавних та локальних статистичних обстежень 1860–1890-х років[26]. На початку 1860-х рр. купецтво та міщанська верства складали перемінну частку від 25–30% городян у найбільших містах до 39–87% у менших регіональних центрах. На кінець 1890-х рр. частка городян середніх прошарків у містах обраної групи не лише помітно зросла – пересічно до 55%, але й демонструвала тенденцію до вирівнювання (див. табл. 1–2).

---

[25] В. Ворнер запропонував розрізняти всередині великих соціальних груп ієрархічні підгрупи, зокрема, середній клас об'єднує «вищі середні», «середні середні» та «нижчі середні». – Див.: *Warner W.L.* Yankee City. – New Haven & London, 1963. – P. 35–61.

[26] Тут еволюція соціальної структури основних міських верств середнього стану представлена даними міст, які втілюють специфічні риси розвитку урбанізаційних процесів періоду модернізації. При цьому зауважуємо той факт, що перепис 1897 г. подає відомості щодо усіх взагалі міщан та купців, котрі мешкали по містах, не залежно від того, чи були вони «приписаними» до тієї або іншої громади.

Табл. 1

Соціальний склад середніх верств городян у другій половині XIX ст.[27]

Міста	*Верстви*	*1862*		*1897*	
		тис. осіб, разом з членами родин	*% від усього населення міста*	*тис. осіб, разом з членами родин*	*% від усього населення міста*
Київ	Купці*	1,4	1,98	5,1	2,05
	Міщани**	19,9	28,2	97,8	39,5
Харків	Купці	2,6	5,1	3,6	2,06
	Міщани	10,2	20,3	58,6	33,6
Миколаїв	Купці	0,8	2,1	1,4	1,5
	Міщани	13,9	36,9	53,1	57,7
Херсон	Купці	1,3	3,8	0,9	1,5
	Міщани	17,0	50,0	41,0	69,3
Єлисаветград	Купці	2,7	11,4	1,5	2,4
	Міщани	18,0	75,9	43,6	70,9

Отже на початок 60-х років XIX ст. дрібне і середнє купецтво утворювало нечисленний (близько 2%), але стабільний корпус структури

---

[27] Дані підраховані за: Памятная книжка Харьковской губернии на 1866 год / Сост. секретарь Харьк. губерн. стат. комитета Я. Голяховский. – Харьков, 1866. – С. 128; Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – Т. XVI. Киевская губерния / Изд. Цент. статист. комитета МВД под ред. Н.А. Тройницкого. – СПб., 1904. – С. 2–3; Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – Т. XLVII. Херсонская губерния / Изд. Цент. статист. комитета МВД под ред. Н.А. Тройницкого. – СПб., 1904. – С. 2–3; Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861–1862 гг. – Ч. I. – Отд. XV: Киевская губерния. – СПб., 1863. – С. 567–575; Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861–1862 гг. – Ч. II. – Отд. XLII: Херсонская губерния. – СПб., 1863. – С. 44–46; О числе жителей по сословиям / Труды Херсонского губернского статистического комитета. – Херсон, 1863. – Ч. I. – С. 2.

* Велике купецтво та підприємництво – власники крупних торгових і банкірських домів, промисловці – здебільшого швидко отримували почесне громадянство, залишаючи «середню» і переходячи до привілейованої верстви, тому тут і далі воно не враховується.

** Тут і далі статистичні дані щодо кількості населення цієї верстви у 1862 р. відокремлено від таких соціальних груп «міських обивателів», як цехові ремісники та робітники. Однак усі пізніші переписи зазвичай об'єднували міщан в одну графу з ремісниками, через що точно визначити структурну конфігурацію міщанського стану з кінця 1860-х років практично неможливо.

людності розвинених торговельно-промислових центрів. У цілому по регіонах Наддніпрянщини частка середніх верств серед містян на 1897 р. становила понад 42% (від усієї кількості міського населення). Порівняння з аналогічними показниками початку 1860-х років демонструє зростання їхньої загальної чисельності на кінець століття у 4,8 рази у найбільших (Київ, Харків) та лише у 2,6 рази по найменших містах цієї групи.

Табл. 2

Соціальний склад середніх верств містян Одеси у 1863–1897 рр.[28]

Роки	Все населення, тис.осіб	Купці[29]		Міщани[30]	
		тис. осіб, разом з членами родин	% від усього населення міста	тис. осіб, разом з членами родин	% від усього населення міста
1863	118,4	6,3	5,3	75,8	64,0
1866	119,2	6,8	5,7	75,0	63,0
1873	193,5	9,1	4,7	99,9	51,6
1892	340,5	4,7	1,3	197,0	57,8
1897	403,8	5,0	1,2	232,6	57,6

Структура середніх верств найбільших міст також еволюціонувала: чисельно купецтво примножилося в 1,4 рази, а міщани – у 3,7. Характерно, що при цьому питома вага купецької страти у загальній чисельності населення залишилася приблизно на тому ж самому рівні, а частка міщан помітно зросла. Такий результат, ймовірно, був зумовлений вектором більш активних міграційних процесів, спрямованим до тих міст, чия економіка та соціальна інфраструктура включала у себе більше *різнопланових галузей*. Унаслідок цього серед їхніх жителів значно збільшилося число мігрантів – переважно вихідців із українських, російських

[28] Дані підраховані за: *Скальковский А.* Действительное население Одессы в 1863 году // Труды Одесского статистического комитета. – 1865. – Вып. 1. – С. 137–148; Перепись населения г. Одессы, произведенная 5-го сентября 1873 года. – Одесса, 1875; Результаты однодневной переписи г. Одессы 1 декабря 1892 года. Часть I: Население / Под ред. А.С. Бориневича. – Одесса, 1894; Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 год. – Т. XLVII. г. Одесса / Изд. Цент. стат. комитета МВД под ред. Н.А. Тройницкого. – СПб., 1904. – XIX, 167 с.

[29] Показані дані відносно груп середнього і дрібного купецтва та підприємців.

[30] Статистичні дані до 1890-х рр. враховують представників цієї верстви окремо від таких соціальних груп «міських обивателів», як ремісники та робітники.

та білоруських губерній[31]. За даними А. Рашина, найбільше прийшлого населення увібрали в себе міста Катеринославської губернії – 52,1%, Київської – 48,3%, Херсонської – 45,7%, Волині та Харківщини – близько 37%[32]. Населення Одеси (див. табл. 2) за 30 років зросло майже втричі: на початок 1860-х років воно складало близько 115 тисяч, а 1892 р., за даними одноденного міського перепису – вже 340,5 тис. осіб. Незважаючи на досить інтенсивне зростання людності, питома вага «корінних» одеситів (або таких, що проживали у місті понад 10 років) становила лише близько 44% від загальної кількості городян[33].

Змінилося і співвідношення між середньою та нижчою стратами міських станів: 1862 р. чисельність міщан перевищувала купців у 9 разів, на 1897 рік – у 23,5 рази. Взявши до уваги структуру населення не лише губернських, але й повітових міст, можна з'ясувати, що, зокрема, у Харківській губернії на кінець XIX ст. на частку середніх верств припадало близько 31,5% (переважали ремісники – 57,6%, а нижчі міські верстви і привілейовані стани складали відповідно 1,9% та 8,9%). Варто порівняти цей пересічний показник із даними обох таблиць, аби стало очевидним, що у великих міських осередках частка прошарків середньої страти, як правило, була значно вищою і могла сягати понад 57%.

Таким чином, із точки зору станового поділу населення великих міст переважали середні категорії – міщани і дрібні торговці (також численними були верстви міських «низів»: ремісників, робітників, селян). Серед них усіх винятково міською верствою було міщанство, більшість представників якого в обновлюваній структурі суспільства за їх економічним становищем можна умовно віднести до «нижньої середньої» страти. Саме вона найактивніше поповнювалася за рахунок внутрішньої міграції (зокрема, внаслідок географічної, горизонтальної та вертикальної соціальної мобільності значних мас вихідців із сільських місцевостей різних губерній імперії).

Які механізми існували для легалізації мігрантів у середній страті «обивателів міст»? Адже відомо, що селяни, хоч би які статки не мали, оселяючись у місті, за законом продовжували залишатися у своєму стані. Згідно з імперським законодавством, у міщани мали право «приписуватися», втім із певними обмеженнями, казенні селяни, діти церковнослужителів, звільнені з духовного звання і поставлені перед необхідністю обрати собі «рід життя», також збіднілі купці, що не мали можливості

---

[31] При чому серед губерній-донорів населення лідирували Тверська, Рязанська, Тульська і Ярославська, – див.: *Рашин А.* Население России за 100 лет. 1811–1913 гг. Статистические очерки. – М., 1956. – С. 134.

[32] Там же. – С. 133.

[33] Результаты однодневной переписи г. Одессы…

залишатися в гільдії та ін. Зарахування («приписування») до складу міської громади представників інших суспільних верств було сповнене труднощів. Формально, будь-яка особа, яка належала до однієї з податних категорій, могла стати міщанином «за паспортом», тобто увійти до міщанської громади винятково на підставі «прийомного договору» цієї громади і не раніше, ніж отримавши «приговор на звільнення» від колишньої селянської (або іншої міщанської) громади, до якої була приписаною раніше[34]. Із численних архівних документів зі справ міщанських управ випливає один загальний висновок: у реальності на шляху отримання того й іншого рішення стояло чимало бюрократичних перешкод. Тому на практиці подібні питання часто вирішувалися у такий спосіб, як це представлено у мемуарах І. Ясинського. Коли його дружина «мала приписатися до міщанської громади [київської – *Н.Б.*], це було зроблено, утім не скоро, і за хабар»[35].

Тим не менше, міські селяни, будучи за способом життя та заняттями уже далекими від села, залишалися основним джерелом поповнення середнього стану українських міст, і це багато в чому визначало форми його суспільних та господарських практик. Власне, більш детально оцінити за майновими і професійними ознаками соціальну стратифікацію середніх і нижчих торговельно-підприємницьких верств у великих містах дає можливість комерційно-промислова і податкова статистика. Оскільки городяни, що мали намір займатися торговельними операціями, були зобов'язані, за постановою 1824 р., спершу придбати спеціальний щорічний патент на право займатися торгівлею і/або промислом (згодом стали називатися «свідоцтво на право торгівлі» і «промисловий дозвіл»)[36], то таким чином офіційно фіксувалися види їхньої діяльності, способи і місце торгівлі, кількість найманих робітників, число торговельних та комірних приміщень тощо. Свідоцтва поділялися на «розряди» і купувалися за відповідну, встановлювану податковим законодавством, суму (у другій половині XIX ст. – від 40 до 120 руб., залежно від категорії місцевості та обігового капіталу власника). Отже, ці формалізовані дані допомагають наближено оцінити не лише склад, але й економічний статус промислово-торговельних верств.

При цьому врахуємо той відомий факт, що дані податкової статистики часто бували заниженими, оскільки більшість підприємців намагалися

---

[34] Детальніше щодо правових основ діяльності та кола повноважень міщанських управ див.: *Шандра В.С.* Міщанські органи станового самоврядування в Україні… – С. 224–233.

[35] *Ясинский И.И.* Роман моей жизни: книга воспоминаний. – М. – Л., 1926. – С. 224.

[36] *Рындзюнский П.Г.* Гильдейская реформа Канкрина 1824 г. // Исторические записки. – Т. 40 / Отв. ред. Б.Д. Греков. АН СССР, Ин-т истории. – М., 1952. – С. 110–139.

«зекономити» на свідоцтвах для прикажчиків (а також заробітній платні службовцям крамниць і складів). Обминаючи вимоги закону, вони зараховували під час проведення податкової інспекції усіх молодих прикажчиків, котрі мали стаж менше 10 років, до категорії «торгових учнів»[37]. Проте, існують свідчення, що з цього «правила» становили виняток крупні фірми великих міст (Харкова, Одеси), власники яких акуратно вносили за свідоцтва для кожного прикажчика 1 і 2 класів відповідний податок.

Нижче (у схемах 1–3) наведені дані, котрі характеризують модель співвідношення великого і дрібного купецтва, а також членів їхніх сімей та найманих працівників у містах економічно розвинених українських регіонів у періоди ринкового піднесення і спаду.

Схема 1

Структурна модель торговельно-підприємницької страти у містах Харківської губернії (1864 р.)[38]

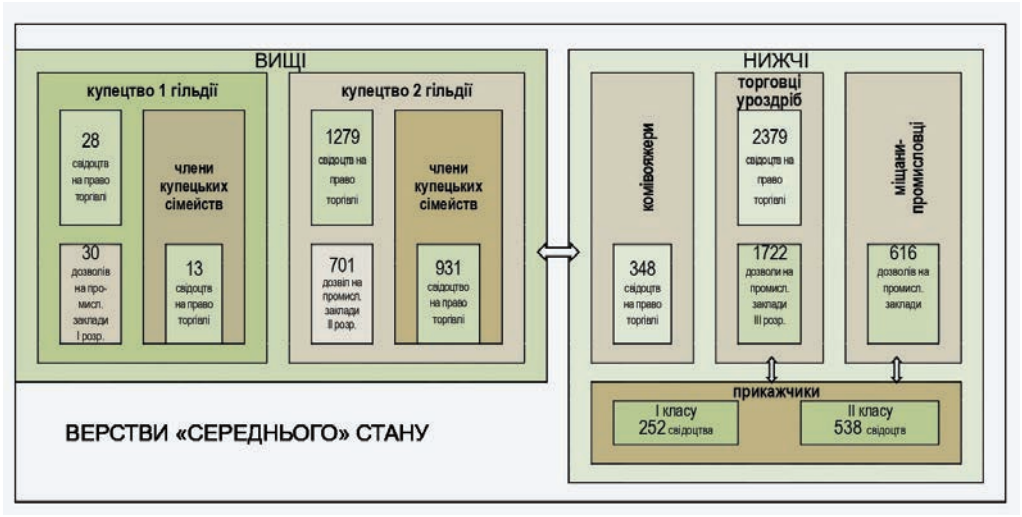

Доповнюючи кількісні дані схеми[39], зазначимо, що загальне число торговельних підприємств у містах Харківської губернії (крім Харкова) складало тоді 778 закладів: 750 крамниць та 28 винних погребів.

[37] Очерки по истории профессионального движения в России. Ч. 1.: До революции 1905 года. – М., 1925. – С. 166.

[38] Ведомость о числе выданных торговых свидетельств по Харьковской губернии за 1864 год // Памятная книжка Харьковской губернии на 1866 год… – С. 154–157.

[39] Під «комівояжерами» у схемі 1 і далі це поняття позначає поширену категорію торговців, що розвозили «мануфактурні і колоніальні товари», торгуючи уроздріб (за містом).

Найбільш численною категорією їх власників було середнє купецтво та дрібні торговці (що мали право лише на роздрібну торгівлю) і власники напівкустарних промислових закладів. Інша категорія, купці-оптовики, у власності котрих було по кілька крамниць, комори і промислові підприємства, наймали для організаційно-адміністративної служби не лише прикажчиків, але й досить активно залучали родинні ресурси. Брати, сини або інші члени родини купця займалися його справою за довіреністю (на тих самих правах, що й прикажчики)[40].

Більшість крупних підприємців губернії вели торгівлю у самому Харкові: 64% – комерційних домів 1-ї гільдії та близько третини купецтва 2-ї гільдії.

Схема 2

Структурна модель торговельно-підприємницької страти в м. Харків (1864 р.)[41]

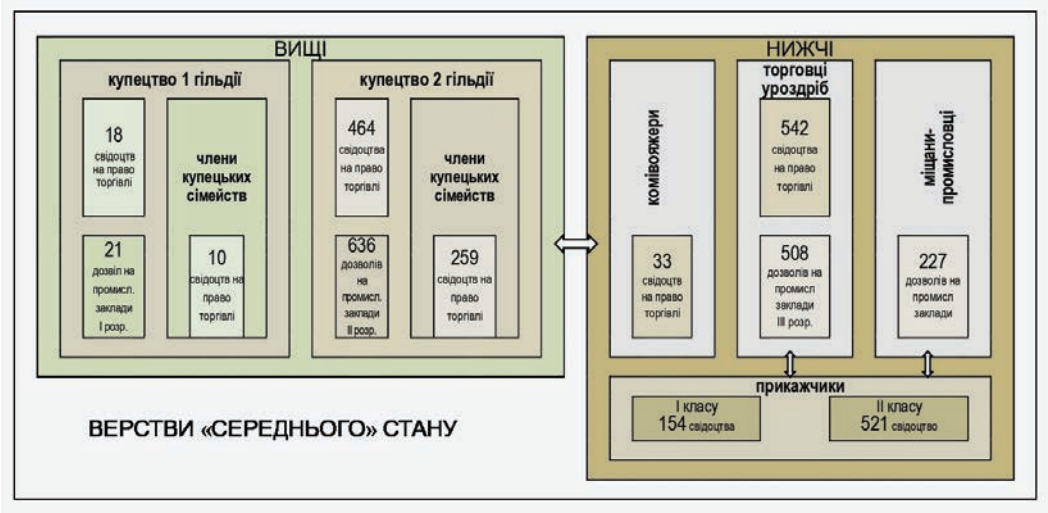

Однак дрібні підприємці губернського центру становили близько п'ятої частини від числа таких по усіх містах губернії (23% – торговці уроздріб у місті, 9,6% – комівояжери; також харківські міщани володіли 37% торгово-промислових закладів). Зауважимо, що більшість свідоцтв

[40] Законы о состояниях, с разъяснениями / Сост. Я.А. Канторович. – СПб., 1911. – С. 537–546.

[41] Ведомость о числе выданных торговых свидетельств по Харьковской губернии… – С. 154–157.

прикажчиків Харківської губернії (61% першого класу та 97% другого) були придбані для службовців саме харківських крамниць.

Характеризуючи склад харківського міщанства (та його соціальні витоки), Д. Багалій і Д. Міллер зазначали, що його базу становило місцеве населення козацького походження, котре за катеринінських часів записалося до цього стану. Виділялися чисельністю також «прибульці, вихідці з інших міст та інших станових груп». У складі міщанської верстви історики розрізняли «чимало колишніх кріпаків та їхніх нащадків, відставних нижніх чинів <…>, позашлюбних дітей, іноземців, які взяли російське підданство, вихрестів із євреїв і магометан, вихованців сиротських будинків та інших осіб, зобов'язаних обрати собі рід життя». Щодо ролі соціальної мобільності у формуванні цієї страти Д. Багалій і Д. Міллер спостерігають досить високу її активність: «Міщанська спільнота постійно поповнюється новими членами шляхом приписки вихідців із інших суспільних класів і перерахування іногородніх, які осідають у Харкові на постійне проживання. Не мало і вибуває із міщанського середовища за переходом до вищих верств суспільства»[42].

На початку 1890-х рр. економіка міст українських губерній переживала спад. Для прикладу розглянемо структуру «середнього» стану найбільшого і стрімко зростаючого міста України.

Схема 3

Структурна модель торговельно-підприємницької страти у м. Одеса (1893 р.)[43]

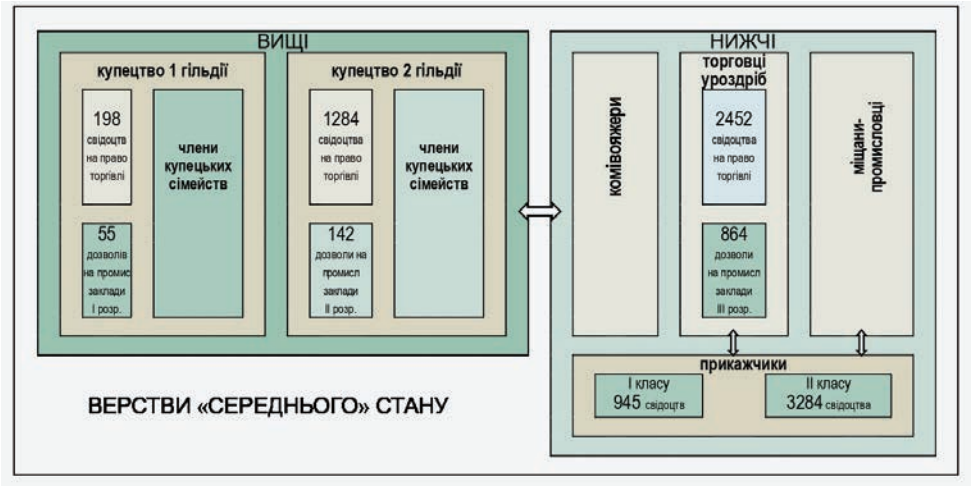

[42] *Багалей Д., Миллер Д.* История города Харькова за 250 лет его существования (1655–1905). – Т. 2. – Х.: [б.и.], 1912 – С. 164.

[43] *Федоров И.* Столетие Одессы. – Одесса: Типография Л. Нитче, 1894. – С. 110.

У структурі торговельно-підприємницької страти Одеси на той час виділялися, разом із членами родин, 955 купців, що належали до 1-ої гільдії, 3789 – 2-ої гільдії, а також 132 869 осіб міщанського стану.

Спектр їхніх професійних практик залежав від потреб розвитку досить розгалуженої торговельно-промислової інфраструктури. У промисловій сфері міста діяльність представників середнього стану була пов'язана з управлінням і виробництвом 253 фабрик і заводів, а також 59 млинів (парових і вітряних). До торговельної мережі були залучені власники і наймані службовці 2139 різноманітних крамниць, 689 хлібних складів – «магазинів» та 281 винного «погреба». У сфері послуг і громадського харчування робочі місця представникам середнього стану (як і робочому люду) забезпечували 1125 «підвальних лавок», 362 ресторації, 55 заїжджих дворів, 68 трактирів, 40 готелів, 10 «кафе-ресторанів»[44].

В умовах проведення ліберальних реформ модернізаційні процеси не могли не позначитися на традиційній структурі міст Наддніпрянської України. З одного боку, «консервувалася» (на законодавчому рівні) станова парадигма; з іншого боку, на рубежі століть соціальна стратифікація ставала все більш рухомою, містяни отримали можливість протягом життя змінювати свій статус. Соціально-економічні процеси, які протікали в українських містах, сприяли зародженню нових соціальних категорій їхнього населення, зокрема середнього класу, та, водночас, їхній диференціації. За відомим висловом О. Герцена, «усі відтінки у світі міщанському розділилися на два головні табори: з одного боку, міщани-власники..., з іншого – незаможні міщани… тобто, з одного боку, скупість, з іншого – заздрість»[45].

Щодо середніх і нижчих верств власників – «міської буржуазії з середніми річними прибутками», – спроба хоча б приблизно оцінити їх загальну чисельність на початок XX ст. була зроблена В. Крутіковим[46]. До такої категорії історик, слідом за Н. Самаріною, відносив індивідуальних підприємців, учасників акціонерних і пайових товариств, членів торгових домів, а також рантьє, чий річний прибуток становив від 1000 до 10 000 руб.[47] Виходячи з даних економіко-статистичного дослідження 1906 р., у якому бралися лише показники рентабельних підприємств, історик нарахував 34 тис. одержувачів середніх доходів, із яких 12,6 тис.

---

[44] Там же. – С. 105–107.

[45] *Герцен А.И.* Былое и думы. – М., 1958. – Ч. 5. – С. 356–357.

[46] *Крутіков В.В.* Соціальна структура міської буржуазії України напередодні революції 1905–1907 рр. // УІЖ. – 1992. – № 3. – С. 57–66.

[47] *Самарина Н.В.* Донская буржуазия в период империализма (1900–1914). – Ростов-на-Дону, 1992. – С. 6.

(37%) були власники прибуткового нерухомого майна і 21,4 тис. (63%) – торговельно-промислова підприємницька верства[48]. Порівнюючи дані по різних соціально-економічних групах, дослідник з'ясував, що на початок 1900-х років у структурі торговельно-промислового підприємництва українських міст помітно переважали прошарки із середніми прибутками, що їх питома вага складала 94,7% від загального числа підприємців, а сукупний дохід становив значну частку 69,8%.

Складність аналізу структури і кількості інших прошарків міських середніх верств полягає, насамперед, у неоднозначності методики їх ідентифікації, визначення стратифікаційних меж та пошуку найбільш придатних критеріїв диференціації соціальних груп. Традиційно з цією метою щодо верств, неоднорідних за статусом, прибутками, володінням майном та іншими соціально значимими параметрами, застосовується соціально-професійна ознака.

«Засоби до життя»

На думку більшості дослідників, сфери зайнятості представників середніх верств відрізняє досить високий престиж у суспільстві, оскільки вони забезпечують економічну незалежність, постійність прибутку та соціальну активність. Таким чином, стосовно другої половини XIX – початку XX ст., до середніх верств містян відносять не лише зайнятих середнім і дрібним промислом та торгівлею, власників майстерень, контор, бюро, трактирів, готелів, кафе, ресторанів, крамниць, аптек, але й кваліфікованих службовців, техніків, адміністраторів тощо.

У південноукраїнських містах пріоритет віддавався торгівельній галузі, що пояснюється специфікою економічного профілю Одеси, Миколаєва, Херсона, Бердянська тощо. Щодо методики кількісної оцінки структури зайнятості городян цих міст, тогочасна статистична аналітика викладала такі, до прикладу, міркування: «В Одесі 2309 бакалійних та інших цієї категорії крамниць; 689 різних магазинів, таким чином разом 2998. Якщо прийняти сім'ю кожного комерсанта, з прикажчиками.., середнім числом за 7 душ, то отримаємо, що крамнична торгівля дає засоби до життя 20 900 душам»[49]. Отже розрахунки стосувалися близько 7% тодішнього населення міста.

---

[48] Опыт приблизительного исчисления народного дохода по различным его источникам и размерам в России. Материалы к проекту Положения о государственном подоходном налоге. – СПб., 1906.

[49] Там же. – С. 110.

Більшість міщан, так само, як і середнє купецтво, займалися дрібним підприємництвом. Згідно з даними фіскальної статистики на початок XX ст., у складі торгових підприємств за видами і обсягами торгівлі можна виділити такі групи: заклади I-го розряду, які займалися оптовими операціями, – 0,9% від загальної кількості; фірми II-го розряду, що провадили роздрібну торгівлю – 15,7%; підприємства III-го розряду, так званої «дріб'язкової торгівлі» – 51,1%; а також найменші торговельні заклади, віднесені до IV-го розряду – 27,2%[50].

Комерційна справа не завжди давала стабільний прибуток. На його обсяги впливало безліч чинників, і не лише економічного характеру. Невелике, хоча й успішне, підприємство легко могло занепасти внаслідок таких поширених факторів, як неповернені кредити / позики, внутрішні крадіжки і зловживання прикажчиків, стихійні лиха, пограбування крамниці або, як у відомому випадку збанкрутілого севастопольського крамаря Тимофія Аверченка, через «покупців, які брали виключно і планомірно в борг, а також пожежі, котрі спопеляли ті з товарів, що не були розтягнуті злодіями і покупцями»[51]. За обставин стійкого погіршення справ (банкрутства) колишні підприємці були змушені знижувати свій соціальний статус, поповнюючи лави міщанства або невизначеної категорії «різного чину і звання».

Нерідко стезя збанкрутілих торговців вела їх «у службу»: вони наймалися на різні посади (конторника, рахівника, прикажчика тощо) до адміністрацій приватних фірм. Альтернативою могла бути одна з «вільних», тобто творчих, професій – газетяр, літератор, артист, художник і т. ін. Ці соціально-професійні категорії, не пов'язані зі становою системою, відкриті й мінливі[52], у пореформений період можна було досить вільно залишити, переміщуючись як угору, до середніх та привілейованих верств, так і вниз.

Іноді зсування донизу могло тривати досить довго, доки не сягало тієї критичної точки, яка асоціюється із соціальним «дном». На сьогодні в історіографії питання, наскільки активним міг бути процес низхідного проникнення з середніх верств до нижчих (або ж до низів) залишається практично недослідженим. Наразі можна зробити лише окремі висновки, звернувшись до спеціальної статистики.

---

[50] Див.: Статистические материалы к вопросу об изменении положения о государственном промысловом налоге. Изд. М-ва фин. – СПб., 1911.

[51] *Аверченко А.Т.* Автобиография // Собрание сочинений в 6 т. – М., 2006. – Т. 1: Весёлые устрицы / Вступ. статья, сост., подготовка текста, комментарии С. Никоненко. – С. 8–9.

[52] *Миронов Б.* Указ. соч. – Т. 1. – С. 136–139.

У матеріалах М. Томашевського[53] наведені дані щодо соціального походження мешканців харківських нічліжних притулків на початку 1879 р. Із 0,4 тис. дорослих чоловіків, результати опитування яких залучені до перепису, 13% були вихідцями з середніх страт: 1,5% становили торговці, по 3% – колишні чиновники і нижчі канцелярські службовці («писарі») та 5,5% належали колись до різних верств міщанства і духовенства («різного роду»). Трохи більший відсоток складали колишні ремісники (близько 13,4%), і найчисленнішу групу утворювали некваліфіковані робітники (59,5%).

Примітною рисою перших категорій мешканців притулків було їхнє намагання зберегти свої заняття: так, усі без винятку колишні торговці продовжували торгувати, близько половини чиновників і «писарів» служили у сфері діловодства, решта зарахували себе до тих, що «шукають місця»[54]. Імовірно, не останню роль тут відігравала здобута у кращі часи життя освіта, яка тепер правила їм за своєрідний верп-анкер, що мав допомогти знедоленим вибратися з соціальної мілини.

Утім чинник освіти у певних колах середніх верств був неоднозначним, що досить часто зауважували сучасники-інтелектуали, зокрема, публіцист В. Белінський: «є ще іншого роду середній стан – освічений середній стан. <…> До числа необхідних відмінностей “освіченої” людини від “неосвіченої” у нас покладається і чин, хоча з деякого часу й у нас уже починають переконуватися, що і без чину так само можна бути освіченою людиною, як і невігласом із чином»[55].

У прагненні зробити кар’єру підкріпленням для багатьох ставала отримана середня або вища освіта. Кращим же стартом був відносно доступний для представників середнього стану університетський вишкіл. Відомо, наприклад, що усередині XIX ст. серед студентства університету св. Володимира в Києві частка вихідців із міських верств складала близько 10%[56]. Відповідні процеси «окультурення» спостерегли у харківських обивателів Д. Багалій та Д. Міллер: «Багато, звичайно, торговців, промисловців <…> – це тип теж зазвичай окультурений. Багато людей із

---

[53] *Томашевский М.* Результаты однодневной переписи обитателей ночлежных приютов г. Харькова, произведенной 7-го февраля 1879 года // Записки императорского Харьковского университета 1879 года. – 1881. – Т. 2. – С. 60–68.

[54] Усі підрахунки зроблені автором за: *Томашевский М.* Указ. соч. – С. 60–68.

[55] *Белинский В.Г.* Собрание сочинений в 3 т. / Под ред. Ф.М. Головешченко – Т. II. – М., 1948. – С. 764.

[56] *Драч О.* Студентство університету св. Володимира доби Шевченка: соціокультурний портрет // Київ і кияни у соціокультурному просторі XIX–XXI століть: Шевченкознавчий дискурс. – К., 2014. – С. 17.

середньою, а ще більше з нижчою освітою. Дуже багато синів харківських міщан отримало і вищу освіту, але, як відомо, міщани з дипломом вищої школи не мають за законом права залишатися міщанами, а зараховуються до почесних громадян. Тому й людей з вищою освітою серед харківського міщанства немає»[57]. Характерно, що історики підкреслюють значення освіти в контексті соціальної мобільності «третього» стану. Однак перспектива не була однозначною, і доля багатьох могла складатися за тією поширеною моделлю, котра описана персонажем відомої чеховської п'єси: «Хто я? Що я? Вийшов із третього курсу університету за обставинами, як-то кажуть, від редакції не залежними, ніяких талантів, грошей ні шеляга, а за паспортом я – київський міщанин»[58].

Київ, університет св.Володимира
(фото В.Гудшона та О.Губчевського, 1912 р.)

Серед професійних груп «вищої середньої» страти, які з'явилися на суспільній авансцені у цей час – банкіри, підприємці, службовці, кваліфіковані працівники та ін. Для них було характерне швидке зміцнення своїх позицій, потреба у визнанні нового статусу, розширення станових і економічних прав. Специфіка професійної структури середніх верств ви-

[57] *Багалей Д., Миллер Д.* Указ. соч. – Т. 2. – С. 164.

[58] *Чехов А.П.* Полное собрание сочинений и писем в 30-ти т. – М., 1974–1983. – Т. 13. – С. 9.

являє кричущу невідповідність поняття «стану – *сословія*» історичним реаліям. Цей факт, зокрема, підтверджує і соціально-професійна структура приватних власників та службовців промислових підприємств міст Київської губернії початку 1890-х років. Серед 638 промисловців (не акціонерних власників) менше половини належало до привілейованих станів[59], решта – до «середніх» і навіть «нижчих» прошарків, зокрема у числі підприємців було 146 дворян і почесних громадян, 111 купців, 58 міщан та 12 селян[60]. Додамо також, що у переліку не було позначено станову належність кількох десятків підприємців (переважно єврейського походження), більшість із яких упевнено можна віднести до «середнього стану» – купецтва та міщанства; їх урахування помітно б підвищило статистичний «рейтинг» промисловців цієї групи[61].

Міське розташування мали, головним чином, суконні, красильні, паперові, палітурні, хімічні і тютюнові фабрики, восково-свічні заводи, миловарні та броварні, парові млини і заводи штучних мінеральних вод. Увиразнена також галузева спеціалізація середньої верстви у групі власників. Купецтво переважно вкладало свої капітали у лісопильну, восково-свічну, борошномельну, цегляну справи, тютюнове і суконне виробництво. Міщани були більш активними у миловарному, шкіряному, хімічному, палітурному і керамічному підприємництві та виготовленні штучних мінеральних вод[62].

Також репрезентативною по-своєму є соціальна структура адміністрації заводів і фабрик міст Київщини. Завідувачами (керуючими) на них служили переважно спеціалісти-вихідці з міщанського стану (96 осіб) і дворян (45), інженери-техніки та інженери-механіки (27 осіб, більшість із яких, до речі, у разі походження з непривілейованих верств завдяки освіті або чину мали право на особисте почесне громадянство), селяни (14) та купці (6). Таким чином, ледь не половина (48%) усіх адміністраторів, станова належність яких була вказана у переліку, походили з міщан. Підприємствами більш високого технічного рівня оснащення – паровими млинами, лісопильнями, цукроварнями, цукрово-рафінадними заводами та броварнями – найчастіше керували представники «вищих середніх»

---

[59] Особливостям дворянського підприємництва присвячена окрема розвідка: *Донік О.М.* Промислове підприємництво дворянства України в XIX ст.: урядова політика, особливості розвитку, галузеві напрямки // УІЖ. – 2007. – № 5. – С. 18–41.

[60] Фабрики и заводы, находящиеся в Киевской губернии по сведениям 1892 г // Памятная книжка Киевской губернии на 1894 год. – К., 1894. – Отд. 2. – С. 68–109.

[61] Істотною також була частка власників – іноземних підданих: прусських, французьких, німецьких, італійських та ін.

[62] Селяни частіше були власниками каменоломень, шкіряних і цегляних підприємств. Борошномельні, цукрові та цукрово-рафінадні заводи, винокурні, а також ливарні та слюсарні виробництва мали переважно «дворянську приналежність».

верств, кваліфіковані спеціалісти: інженери-техніки та механіки, частка яких складала 13%. Також фахівці-провізори/фармацевти служили завідувачами на ряді київських, уманських, бердичівському та інших заводах штучних мінеральних вод – їхня група становила помітні майже 7%. Керуючі з селян та купецтва, яких було відповідно 7% і 3%, знаходили застосування на підприємствах традиційних легкопромислових та харчових галузей (свічкових і салотопних заводах, винокурнях, цукроварнях та броварнях).

Під впливом розростання нових соціально-професійних верств обличчя великих міст швидко змінювалося. Численний прошарок найманих службовців тут переважно складався з адміністративно-технічного та фінансово-бухгалтерського персоналу. Їхні особливі цінності, норми, спосіб життя і бачення світу трансформували міський соціокультурний простір. Цей процес із фотографічною точністю фіксував письменник М. Лєсков, який гостро відчув ностальгію за містом свого юнацтва, протиставляючи його новому, «оміщаненому», Києву: «Про почуття «високого і прекрасного» і про багато іншого… тепер зовсім і не чути мови у садах нинішнього Києва. Тепер, коли доводиться бувати там, все частіше чуєш тільки щось про банки і про те, кого у скільки треба цінити на гроші. Цікаво подумати, як цей настрій відіб'ється на вдачі підростаючого покоління, коли настане його час діяти»[63].

Київ, вид на Поділ (ілюстрація до путівника 1912 р.)

[63] *Лесков Н.С.* Собрание сочинений в 11-ти т. – М., 1958. – Т. 7. – С. 134–135.

За даними одноденного перепису в Києві 1874 р., населення міста середніх і нижчих верств налічувало близько 46 тис. осіб, тобто понад третину (36%) усіх городян (купців – 4362 особи, або 3,43%, та міщан – 41 421 особа, або 32,56%)[64]. Варто порівняти їхню чисельність із числом грамотних містян (47,7 тис. осіб), із яких майже половина мали університетську, гімназичну та нижчу професійну освіту (6%, 21% та 19% відповідно). Зважившись на те, що вища освіта давала міщанам право переходити до елітних груп суспільства (а таких серед киян було тоді 15,5%), тим не менше бачимо серед містян досить вагому частку тих, хто здобув середню гімназичну або фахову освіту. Отже, середні верстви були не лише найбільш енергійною, але й освіченою людністю міста, яка активно формувала тогочасне «обличчя» Києва – раціоналістичне, помірковане та вельми прагматичне.

Для нової дійсності, у якій перебували ці страти, краще пасує визначення *соціально-професійна група*, оскільки воно актуалізує указівку вже не на успадковані статуси, а на визначені економічним становищем людей, здатних змінювати його і переміщати свої суспільні позиції вгору / вниз. У міських економічних та виробничих практиках остаточно руйнувалися станові обмеження; формувалися умови, коли кожен міг перейти з однієї соціальної категорії до іншої, приклавши зусилля, талант і працьовитість. Збільшення соціальної мобільності середнього стану порушувало традиційну «закритість» інших станів, все більше людей отримували шанс самостійно вибудувати власну долю. Вирішальну роль почало відігравати реальне місце особи у товарно-грошових відносинах, а не її успадковані привілеї.

Відповідні зрушення були сигніфіковані змінами в офіційних інструкціях переписів населення, які приводилися у відповідність до нових смислів. Так, в опублікованих на початку XX ст. проектах документів, зокрема містилися такі настанови опитувачам щодо визначення *сословій* і *звань* городян: «Якщо особа не належить до жодного з указаних станів і звань, то вона позначається тим званням, до якого вона належить за своїм народженням, або за колишнім станом, або новонабутими правами, або до якого *сама себе зараховує* (доктор, магістр, дійсний студент, вільний художник, домашні вчитель, вчителька, наставник, наставниця… аптекарський помічник, палацовий службовець… тощо)»[65]. Таким чином,

[64] *Чубинский П.* Обзор данных о населении города Киева по однодневной переписи, произведенной 2 марта 1874 года // Записки Юго-западного отдела Русского географического общества. – Т. II. – К., 1875. – С. 211.

[65] Вторая всеобщая перепись населения Российской империи. Проект. – СПб., б.г. – С. 9.

соціальний статус особи визнавався як обраний людиною фах і сфера зайнятості. В оновлюваних соціальних взаємозв'язках, де станові бар'єри робилися все більш хиткими, у масову свідомість проникають специфічні цінності, що їх пов'язують із формуванням середнього класу – домінування замість станових тих статусів людини, які можна назвати заслуженими / досягнутими нею завдяки працелюбству й цілеспрямованості.

Хоча професія була важливою складовою соціальної стратифікації середніх верств, тим не менше, цей критерій, при всій його значимості, не може бути вичерпним стосовно соціального життя міських громад кінця XIX – початку XX ст. Застосовуючи критерій фахової належності при виділенні страт, слід брати до уваги той факт, що представники однієї професії могли 1) займати різнорівневі посади, 2) отримувати відмінні за розміром прибутки, 3) відноситися до різних станів, внаслідок цього, зрештою, мати неоднаковий соціальний статус і належати до різних верств.

Професійний розподіл представників середніх страт по галузях економіки можна простежити за матеріалами всеросійського перепису 1897 р., які містять відомості про структуру міських громад за найрізноманітнішими параметрами. Зокрема, у ньому й у низці локальних переписів періоду 1860–1890-х рр., вміщено досить деталізовані дані щодо структури занять середніх верств містян.

У певному сенсі «загальним місцем» багатьох праць із соціальної історії є твердження, що впродовж 60-х років XIX ст. основним заняттям населення більшості малих і великих міст було землеробство. Однак дані офіційної економічної статистики засвідчують, що мешканці не лише великих (Одеса, Харків, Київ та ін.), але й більшості середніх і малих міст лише почасти займалися землеробством, а на першому місці все ж були торговельні та промислово-ремісничі практики містян[66]. Досить багато важливих аспектів зайнятості середнього стану тим чи іншим чином репрезентовано у численних тогочасних демографічних і статистичних збірниках. На жаль, статистика містян за соціальною структурою та родом занять є не завжди добротною та часто вельми заплутаною. Статистичні дані щодо зайнятості населення, не зважаючи на їх величезне значення для вивчення господарства країни та її економічних відносин, збиралися хаотично. Власне сама категорія «заняття» впродовж XIX – початку XX століття не мала усталеного значення і тлумачилася по-

[66] Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861–1862 гг. – СПб., 1863. – Ч. 1–2.

різному: то як конкретний вид праці в рамках певної діяльності або промислу; то як деякий промисел у сенсі джерела статків / існування. У першому випадку підрахунку підлягали лише «самозайняті» (або «годувальники»), а в іншому – рахувалися також усі члени родини-утриманці: жінки, діти, навіть прислуга, – що жили за рахунок дійсного працівника.

Інша складність аналізу (як і проведення) статистичних обстежень була пов'язана власне з визначенням самого характеру занять і професій, динамічністю їхньої структури. Зокрема упродовж усього розглядуваного періоду в офіційних джерелах так і не було вироблено більш-менш універсальної класифікації видів занять та професій. І це при тому, що у статистиці різних європейських держав із останньої третини XIX ст. були приклади досить вдалих спроб систематизації та уніфікації видів зайнятості: тогочасна британська статистика оперувала системою з 1125 видів професій (1871 р.); німецька модель враховувала зайнятих за 6400 видами, згрупованими у 145 категорій[67].

Зрозуміло, що відсутність уніфікованої класифікації видів професій утруднювала проведення міських подвірних переписів упродовж другої половини XIX ст. Одноденний перепис населення Катеринослава, проведений 20 грудня 1865 р. за розпорядженням губернського статистичного комітету, виділяв 152 професії містян, розподілених у 101 групу[68]. Представники середніх верств катеринославських обивателів розподілялися здебільшого за такими видами професій: чиновники цивільної служби (478 осіб), роздрібні торговці (607), купці (210), власники готелів, трактирів, заїжджих домів, шинків (139), купецькі прикажчики (159), «хлопчики» (учні) при крамницях (79), управителі будинків, економи та економки (40), заводчики та фабриканти (26), фактори (26), винокури (15), ходатаї у справах (9), управителі і старости (7), утримувачки публічних будинків (7), прикажчики на заводах та фабриках (5), нотаріуси та маклери (5), агенти і «кореспонденти» (3), мірошники (3), власники поштових станцій (1). Найчисленнішою ж була категорія «без особливих занять» (4162 особи) – до неї також було включено городян, яких за майновим критерієм можна віднести до представників середніх верств – зокрема, рантьє.

---

[67] *Рубакин Н.А.* Россия в цифрах. Страна. Народ. Сословия. Классы (Опыт статистической характеристики сословно-классового населения русского государства). – СПб., 1912. – С. 96.

[68] Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1867 год. – Часть 2. – Екатеринослав, 1867. – С. 156–166.

Згодом, із вдосконаленням методики обліку, ускладнюється структура статистки зайнятості городян. Так, у документах про підготовку і проведення одноденного подвірного перепису населення м. Одеси 1892 р., містяться такі інструкції щодо заповнення відповідних пунктів особистого листка: «Яке має заняття: головне, яке дає кошти до життя, побічне, яке дає дохід. Особам, які живуть із капіталу, нерухомої власності, а так само пенсій, повинні це показати, а не писати "Своїм коштом"…». В іншому місці того ж документу знову йдеться про визначення сфери зайнятості, але вже стосовно посади опитуваного жителя: «Яким промислом або торгівлею займається. Яке має заняття і посаду. Які інші засоби до життя. …Якщо має заняття, зазначене в [попередньому] пункті, то назвіть посаду (хазяїн, службовець, простий працівник)»[69].

Серед персонально зайнятих[70] містян Одеси виділялися такі групи за становищем/посадою на підприємстві:

Табл. 3

Професійні групи у торговельно-промисловій страті Одеси (1892 р.)

Групи	**Чисельність персонально зайнятих, *тис. осіб***			**Частка від усього населення,%**
	чол.	*жін.*	*Разом*	
Власники	15,5	3,2	18,7	17,1
Адміністрація	10,3	0,4	10,7	9,9
Працівники	32,3	4,5	36,8	33,9
Учні	3,4	1,1	4,5	4,2

Як бачимо, представники двох перших груп, яких можна віднести до елементів середніх верств, разом складали 27% городян. Серед найважливіших сфер їхньої зайнятості у матеріалах одноденного перепису населення міста 1892 р. зазначені такі:

---

[69] Державний архів Одеської області, ф. 2, оп. 1, спр. 1899, арк. 6–12.

[70] У документах переписів поширені досить аморфні формулювання цього поняття: «особи, що мають самостійне заняття», «самозайняті»; в історіографії XX ст. найчастіше можна зустріти замінник «самодіяльний»; усі ці варіанти видаються не вельми вдалими як через їхню омонімічність із іншими усталеними термінами, так і через асоціативні конотації (порів.: «самозайнятий» – незалежний підприємець; «самодіяльний» – зайнятий виробничою діяльністю тощо). Тому тут на позначення економічно активної особи, на відміну від членів сімей-утриманців, послуговуємося також терміном «персонально зайнятий».

Табл. 4

Сфери зайнятості середніх верств Одеси (1892 р.)

Заняття	Чисельність, *тис. осіб*			Утриманців на одного персонально зайнятого
	Разом	Персонально зайняті	Члени родин	
Торгівля	65,0	23,3	41,7	1,8
Служба в різних установах, відомствах та «вільні професії»	23,7	10,5	13,3	1,3
Трактирна галузь	10,6	6,0	4,6	0,8
Все населення	*340,5*	*173,9*	*166,6*	*0,9*

Із таблиці видно, що дохід кожної економічно активної особи у торгівлі забезпечував існування ще майже двох членів сім'ї. Помітно нижчим цей показник був у групі службовців – близько одного утриманця на кожного працюючого. Найменшою була частка незайнятих членів родин у трактирній галузі: чи то хазяїн, чи то працівник, утримував менше однієї особи. Існували відмінності у цих показниках по різних соціальних стратах:

Табл. 5

Персонально зайняті у різних професійних групах середніх верств Одеси (1892 р.)

Соціальні страти	Кількість, *тис. осіб*			Утриманців на одного персонально зайнятого
	Разом	Персонально зайняті	Члени родини	
Власники	67,4	18,7	48,7	2,6
Адміністрація	28,1	10,8	17,4	1,6
Працівники	66,8	36,9	29,9	0,8
Учні	4,6	4,6	–	–

Найменше зайнятих серед членів родин було у верхніх прошарках торговців Одеси. Можна припустити, що не лише відсутність економічної необхідності справляла тут вплив. Іншим чинником могло бути намагання заможніших сімейств наслідувати патріархальну традицію, ще збережену у дворянському побуті, де праця жінки (тим більше, поза домівкою) уявлялася неможливою. Однак для представників нижчих прошарків середнього стану міста ставало притаманним професійне заняття не лише глави, але й членів родини, зокрема жінок. Це свідчить про

оновлення системи цінностей середніх верств, появу і закріплення у ній нових пріоритетів та відповідні зміни у ранжируванні старих: зростання пріоритетності по-перше, власного / самостійного заробітку жінки, і по-друге, можливості для неї вести індивідуальну ділову активність.

На початок XX ст. і по великих містах, і по містечках жінки середніх верств уже не лише досить активно займалися дрібною торгівлею або здачею в оренду квартир, але й призвичаювалися до праці службовця. У записках старшого керуючого мануфактурним відділенням при споживчому товаристві у м. Кобеляки М.Т. Бобошка, зокрема, про заняття його дружини Марфи Прохорович зазначено, що вона «служить у земській управі» та водночас підвищує свою кваліфікацію, відвідуючи бухгалтерські курси («курси рахівників») і слухаючи лекції вчителя місцевого комерційного училища[71].

На початку реформ 1860–1870-х років особливістю зайнятості дрібного підприємництва низки українських міст була сезонна зміна спеціалізації та одночасне ведення торгівлі і промислів за кількома напрямками. Наприклад, міщани м. Білопілля Харківської губернії провадячи «свою діяльну, хоча й дріб'язкову торгівлю», обирали саме таку стратегію. «Ця торгівля, – зазначав аналітик губернського комітету, – досить різнобічна, в руках одного промисловця не обмежується винятково якимось одним предметом: залежно від пори року та обставин один купець займається абсолютно різнорідними справами. Роздрібний торговець, скуповуючи різного роду товар, часто передає його з незначним баришем іншому торговцю, який має більший капітал, купець-краснорядець торгує у певний час рогатою худобою, вівцями, хлібом; інший, торгуючи взимку хлібом, весною вирушає на Дон, на Волгу, і купуючи там солону та в'ялену рибу, доправляє її на ярмарки до міст харківської і суміжних губерній»[72].

У подальшому відбувався процес більшого ускладнення занять містян, формування професійної структури, характерної для індустріального типу суспільства[73]. Процес професіоналізації міського населення відбивав модернізаційні зміни у соціальному житті. Професія розумілася як головне заняття людини, котре забезпечувало їй матеріальні засоби до існування, особистого доходу. У переписах населення категорія *заняття* розглядалася з точки зору *джерела доходу*, тобто обмежено у порівнянні

---

[71] Дневник приказчика / Сост. и коммент. Ю.В. Погода, Ю.А. Попруга. – Полтава, 2005. – С. 40, 85, 89.

[72] Памятная книжка Харьковской губернии на 1866 год… – С. 56–57.

[73] Більш докладно про це див.: *Водотика Т.С.* Міграційні й модернізаційні процеси в містах Наддніпрянської України… – С. 124–143.

до поняття *професія*. Саме тому до класифікації головних занять включалися також особи, які, не маючи певних занять, жили за рахунок капіталу, пенсії, на утриманні батьків тощо, тобто узятий за основу принцип – джерело доходу – тут виявлений найяскравіше.

Утім його дотримання у загальному переписі 1897 р. не було послідовним. У цілому виділялися 360 «головних видів занять», розподілених за 65 категоріями. Серед них спробуємо виокремити кілька, які охоплювали сферу зайнятості містян середнього стану: службовці фінансових установ (кредитних, банківських, страхових) та у «приватних осіб» (не прислуга); адміністрація у комерційному судноплавстві, на залізниці, у поштово-телеграфному зв'язку; посередники у торгівлі, комісіонери; службовці у промислових закладах (акціонерних товариствах, на фабриках) та власники дрібних фабричних закладів; нотаріуси, службовці нотаріальних контор, присяжні і приватні повірені; архітектори і підрядники; власники, службовці і працівники у торгівельних, готельних і харчових закладах; а також представники «вільних професій».

Для аналізу даних все різноманіття видів занять зручніше представити у шести групах. Галузеву структуру зайнятості середніх верств міського населення ілюструють великі міста, демонструючи характерну типологічну специфіку.

Табл. 6

Структура зайнятості середніх верств населення міст за галузями (без урахування членів сім'ї, 1897 р.)

Групи видів занять		Одеса		Київ		Харків		Катеринослав		Миколаїв		Єлисаветград	
		чол.	*жін.*	*чол.*	*жін.*	*чол.*	*жін.*	*чол.*	*жін.*	*чол.*	*жін.*	*чол.*	*жін.*
I	за статтю	21033	3547	8181	3093	7140	1513	1642	108	4109	662	3144	659
	Разом	24580		11274		8653		1750		4771		3803	
II	за статтю	2694	3482	3339	1176	1816	652	1047	11	447	95	335	93
	Разом	6176		4515		2468		1058		542		428	
III	за статтю	3857	437	1667	701	1484	407	510	188	451	95	337	79
	Разом	4294		2368		1891		698		546		416	
IV	за статтю	3588	22	1018	11	2126	207	–	–	903	2	119	5
	Разом	3610		1029		2333		–		905		124	
V	за статтю	490	126	196	22	184	53	1315	1	38	2	35	2
	Разом	616		219		237		1331		40		37	
VI	за статтю	374	15	241	2	215	15	129	9	86	1	58	1
	Разом	389		243		230		138		87		59	
Разом у всіх групах		39665		19648		15812		4975		6891		4867	
Усе економічно активне населення міст		204639		147168		99264		56 460		43768		27002	

Групи видів занять: I – власники, працівники та службовці у комерційній сфері і торговому посередництві; II – власники і службовці юридичної, кредитно-фінансової і будівельної галузі (у тому числі службовці у «приватних осіб»); III – власники і персонал у трактирництві, ресторанних і готельних закладах (не прислуга); IV – службовці сфери транспорту і зв'язку; V – фабриканти і адміністрація у промисловій сфері; VI – різні заняття сфери науки і культури – «вільні професії».

Отже, з таблиці видно, що сервісна діяльність (від банків до будівництва, від крамниці до нотаріальної контори) охоплювала найбільшу частину персонально зайнятих городян середніх страт. Вона відображала спектр занять майже шостої частини містян. Важливу роль як сфери діяльності і джерело прибутків відігравали транспортна інфраструктура та готельно-трактирна галузь, але вони все ж помітно поступались кредитно-фінансовій сфері, юридичній і «приватній службі». Всі ці групи професій разом поступалися різноманітним комерційним практикам і посередництву в торгівлі, які за кількістю зайнятих далеко випереджали інші. При чому до праці у цій галузі найактивніше були залучені жінки (понад 80% усіх представниць середніх верств, котрі мали власні заняття).

Достатньо поширеною сферою діяльності містян середніх верств, зокрема й не надто заможних, було дрібне та середнє підприємництво. Спектр можливих його реалізацій охоплював найрізноманітніші практики. Елизаветградський та харківський купці 3-ї гільдії брати Олександр і Федір Рудакови, крім кам'яного будинку, мали у Харкові кондитерське виробництво та крамницю з річним доходом 2678 руб.[74] Також середні прибутки мала справа підприємця австрійського походження Едуарда Францевича Мали, що переїхавши до Харкова у 1903 р., через п'ять років придбав у місті власний будинок. Його крамниця залізних виробів щорічно приносила йому дохід 3000 руб.

Порівняно менші прибутки приносили друкарські та фотографічні заклади. У 1890–1900-х роках міщанки Хана Аршавська, Горпина Діденко та Ісаак Варшавчик були власниками досить відомих друкарень у м. Харкові. Утім вони були розташовані не у своїх, а найманих приміщеннях – домовласників Гінзбурга, Шаховського та в будівлі Харківського університету. Так само дрібними підприємцями були харківські міщани С.М. Бондарєв, М.А. Марченко та І.Т. Бухаров, які відкрили у цей

[74] *Парамонов А.Ф.* Энциклопедия фамилий Харьковской губернии. – Харьков, 2011. – Кн. 2. – С. 143.

самий час популярні «фотографічні заклади» – перший у м. Білопілля, інші в м. Охтирка.

Певна частина містян шукала засоби до життя в комерції, торгуючи «самостійно» (купецтво – гуртом і вроздріб, міщани, згідно з законом, – лише вроздріб), або наймаючись торговими агентами до фірм великих купців-оптовиків. Харківські міщани К.Є. Абрамова, Є.П. Васатко, І.О. Єрохін, дворянин І.І. Куколевський та селянин Я.К. Кормилець наприкінці XIX – початку XX ст. торгували книжками, будучи власниками книгарень і «книжкових рундуків». Міщанин містечка Костянтиноград Полтавської губернії Микола Дьяконов займався продажем худоби, а міщани Катеринославської губернії Леонтій Каневський та Міхель Вільнянський у 1890-х роках торгували зерном. Перші двоє – як своїм власним капіталом, так і взявши товар на виплату, а третій – як агент зі скупки зерна фірми одеського підприємця Луї Дрейфуса.

Отже, основним заняттям значної частини городян середніх верств була торгівля, переважно дрібна. Вона забезпечувала джерело існування близько 11% загального числа жителів міст. Водночас, як найбільш прибуткове заняття серед інших, комерція давала можливість представникам нижчих прошарків накопичувати капітал, необхідний для переходу до вищої, купецької, страти. Типовою була кар'єрна траєкторія міщанина Сергія Костюріна (1811–1870). Кількадесят років він провадив успішну винну торгівлю. Незабаром статки дозволили йому торгувати за свідоцтвом 2-ї купецької гільдії, нерухоме майно виноторговця складалося з двох будинків (кам'яного й дерев'яного), кількох крамниць та кам'яної «лавки» у харківському Гостинному дворі[75]. З 1847 р. почалося кар'єрне зростання С. Костюріна і в місцевому самоврядуванні – він був обраний гласним думи. Стезя активного громадського діяча (опікувався виховними й освітніми закладами, був членом комітету піклування про в'язниці та комітету з будівництва дівочого училища для бідних духовного звання), а також філантропа (робив щорічні пожертви на дитячий притулок тощо) привела С. Костюріна до імператорських відзнак і орденської стрічки. Кульмінаційним поприщем купця стало перебування на чолі Харківської міської думи (1853–1868 рр.).

Не були винятковими й випадки, коли підприємці поєднували комерційну діяльність із іншими видами зайнятості, характерної для середніх верств. Зазвичай, така доля випадала тим, хто, успадкувавши торговельну справу, мав якийсь інший фах за освітою (та природними нахилами). Упродовж другої половини XIX ст. розгорталася кар'єра купця Василя

[75] Там же. – С. 81.

Карпова (1834–1906). Його батьки, нащадки кременчуцького торговця 3-ї гільдії Дорофія Карпова, у 1860-х рр. володіли великою кількістю житлової і комерційної нерухомості, вели торгівельні операції та мали станові права харківського купецтва 2-ї гільдії. Узявши до рук справу, В. Карпов займався почасти невеликою торгівлею (керував крамницею з продажу предметів мистецтва й розкоші), почасти отримував прибутки від оренди приміщень своїх міських магазинів, «лавки» у Гостинному дворі та житлових помешкань. Також він займався творчою, викладацькою і громадською діяльністю: за фахом художник, В. Карпов учителював у міських гімназіях, був організатором культурних вечорів і виступав на них як лектор. На початку 1880-х рр. його справою стає публіцистика, написання мистецько-критичних статей до газет «Харьковских губернских ведомостей» та «Южный край»[76].

Кар'єра у «приватній службі» зазвичай бувала жеребом містян із різних соціально-професійних груп: інженер-полковник Мольфіно впродовж 1873–1875 рр. служив у маєтку дворян Голодолинських у Старобільському повіті[77]; «іноземний підданий» грек Г.М. Муссурі певний час був керуючим приватного цирку братів Нікітіних у Харкові (доки не відкрив аналогічної власної справи); також адміністративну посаду «службовець контори» фірми «К.А. Моос К°» обіймав харківський купець Август Тіц.

Набула поширення служба і комісіонерство на земських складах (книжкових, сільськогосподарських): Пантелеймон Місевра, селянин, був завідуючим відділення складу сільськогосподарських знарядь Харківського повітового земства (1899–1902), приймаючи на продаж товари за встановлений відсоток винагороди; службовцями Костянтиноградського земського складу сільськогосподарських знарядь були міщани Степан Горбань (продавець) та Сава Піскунов (прикажчик); на аналогічному земському складі, також у Полтавській губернії, служив завідувачем і почесний громадянин Є.Л. Михайловський[78].

Ця професійна група, а саме зайняті різними комерційними практиками, комісіонерством та посередництвом у торгівлі, не лише була найбільш численною, але й випереджала багато інших за темпами зростання. Так, в Одесі 1840-х рр., за підрахунками А.О. Скальковського,

---

[76] *Карпов В.П.* Харьковская старина. Из воспоминаний старожила. – Харков: Харьк. музей гор. усадьбы, 2012. – 208 с.

[77] *Парамонов А.Ф.* Указ. соч. – С. 111.

[78] Адрес-календарь и справочная книжка Полтавской губернии на 1901 год / Сост. *Д.А. Иваненко*, секретарем Полтавского губернского статистического комитета. – Полтава, 1901. – Отд. 2. – С. 4.

було близько 900 крамниць, найбільш численними з них були мануфактурні лавки – 74[79]. Крім того, на початку 1850-х рр. для вибагливої заможної клієнтури у місті діяли 15 «модних» крамниць і 27 торговельно-кравецьких закладів (жіночого і чоловічого одягу)[80]. У середині 1890-х років лише крамниць, які спеціалізувалися на продажу мануфактурних і галантерейних товарів та одягу, налічувалося у місті близько 500[81]. На кінець 1890-х рр., за даними торгівельної статистики, в Одесі було 8001 торгове підприємство, за чотири роки відкрилися ще 1814 крамниць, і їхня загальна кількість становила вже 9815. При чому за період двох років 1900–1901 рр. виникли 210 торговельних підприємств, а впродовж 1902 р. – 1101[82]. Найактивніше у місті зростало число магазинів галантерейних товарів – на 67 (зі 173 у 1900 р. до 240 у 1902 р.), бакалійних і «колоніальних» – на 49 (з 1062 до 1 111 у 1 902 р.); менш інтенсивно збільшувалася кількість крамниць одягу (29 нових), жіночих і чоловічих капелюхів (22) та мануфактури (17 нових закладів).

Пропорційно зростала й чисельність торговельних службовців: на початку 1900-х рр. в одеських підприємствах різних галузей працювало 33 тис. прикажчиків, що серед близько 480 тис. жителів міста складало майже 7%. За підрахунками діячів корпоративного самоврядування комерційних службовців, приблизно такою самою була частка й по інших великих містах: наприклад, близько 8,5 тис. катеринославських прикажчиків у загальній кількості містян 121 тис. (за переписом 1897 р.)[83]. За даними 1902 р. прикажчики самих лише торговельних закладів Одеси становили 25 876 осіб. Їхній розподіл за галузями був представлений таким чином: найбільшу частку складали службовці магазинів мануфактурних товарів – 25,6% та галантерейних – 21,2%, помітно меншу – бакалійних і «колоніальних» – 14,7%. У крамницях залізних і жерстяних виробів працювало 6% прикажчиків, взуття – 5,8%, готового одягу – 4%, а також по 3% і менше складали прикажчики магазинів жіночих капелюхів, посуду, гастрономічних товарів, аптек тощо[84].

---

[79] *Скальковский А.А.* Одесское градоначальство в начале 1846 года // Журнал Министерства внутренних дел. – 1846. – Ч. 14. – С. 248.

[80] *Терещенко А.* Очерки Новороссийского края. – СПб., 1854. – С. 35.

[81] *Федоров И.* Столетие Одессы. – Одесса: Типография Л. Нитче, 1894. – С. 109.

[82] Держархів Одеської обл., ф. 2, оп. 1, спр. 3022, арк. 23–46.

[83] *Антошкин Д.В.* Очерк движения служащих в России (со второй половины XIX века). – М., 1925. – С. 11–12.

[84] Підраховано за: Одесский листок. – № 96. – 1902. – С. 4.

Катеринослав, вид на бульвар, прибуткові будинки (листівка початку XX ст.)

На середину 1910-х рр. під впливом тенденцій соціально-професійної стратифікації містян, зайнятих у торговельно-підприємницькій сфері, урізноманітнилася внутрішня структура середніх страт населення міст Катеринославської губернії. У 1913–1914 рр., загальна чисельність містян становила 530,3 тис. осіб, серед яких 63,8% належали до міщанського стану, купецтво складало лише 2,4%[85]. Патенти різних категорій на провадження торгівлі та промислової діяльності отримали 43,4 тис. фірм (що перевищило їх кількість попереднього року на 602 підприємства). Серед них великому і середньому купецтву належали 27,2 тис. промислових, 2,6 тис. комірних і 1,2 тис. торговельних закладів (71,6%); роздрібною і розносною комерцією займалися 3,5 тис. торговців (8%), розвізним продажем поза містом – лише 19 осіб (0,04%). Традиційно численною була група торговельних службовців – 8660 прикажчиків I і II класу (20%). Серед нових у торговельно-промисловій сфері категорій з'явилися підрядники і постачальники (0,15%), «колишні військові» і члени родин священиків (0,1%), а також особи, щодо яких не вказана ані станова, ані професійна належність, лише «самозайняті» у промислі (0,1%)[86].

---

[85] Адрес-календарь Екатеринославской губернии на 1915 год. – Екатеринослав, 1915. – С. 67–68.

[86] Підраховано за: Адрес-календарь Екатеринославской губернии на 1915 год. – Екатеринослав, 1915. – С. 73–74.

Професійно-соціальний склад середньої верстви населення великих міст на початку XX ст. продовжував диференціюватися здебільшого «по горизонталі». Розширення спектру професійних груп у міській соціальній структурі привертало увагу тогочасних дослідників: «*міщанська чуйка*, що промишляє і торгує уроздріб, для… останніх десятиліть – далеко не звичайний тип. Серед міщан багато людей культурних, представників вільних професій, артисти, техніки, художники, приватні повірені, вчителі, бухгалтери, конторники, електротехніки, механіки, агрономи, фотографи та ін.»[87]. До нових професій містян також виявляла неабиякий інтерес публіцистика першого десятиліття XX ст. Бурхливі прояви діяльності найбільш типових із них у соковитих барвах відображали газетні нариси. Цикли подібних матеріалів публікувала у цей час губернська періодика: «одеські типи» («Одесский листок»), «київські типи» («Киевское слово») тощо.

Найбільш відомими з них стали сатиричні етюди О. Купріна. У деяких можна натрапити майже професієзнавчі есе: «Охочому отримати п'ять тисяч [власнику нерухомості – *Н.Б.*], все ж таки годі обійтися зрештою без *зайця*. Під тим чи іншим видом верткий *заєць* неодмінно проникне до поміщика, і вмить утворюється довгий ланцюг із посередників, потрібних людей, обізнаних чоловічків, по суті таких самих *зайців*, – ланцюг, що починається поміщиком і закінчується капіталістом. Два-три дні *зайці*, висолопивши язики, нишпорять по місту: один довідується адреси заставодавця, інший знаходить найбільш зручну до нього лазівку, третій знайомить, четвертий веде переговори, п'ятий сам не може второпати, яку він роль відіграє в цьому сум'ятті, проте метушиться більше за всіх взятих разом… Нарешті, угода завершена, поміщик отримує гроші, укладає, за участю шостого і сьомого *зайців*, нотаріальну заставну і видає куртаж [комісійні – *Н.Б.*], який зараз же і розподіляється між усіма ланками ланцюга на підставі якогось спеціального правила товариства, незрозумілого для невтаємничених: кому припадає рубль, кому два, кому десять, а кому і левова частка в цілу сотню»[88].

Отже, активний процес урбанізації і поступ в економічному житті відкривав нові можливості для представників різних соціальних категорій міста. Початок XX ст. позначився розмитістю їх соціальної структури: традиційний поділ на стани поступово втрачав свою актуальність, а спадкування станової приналежності більше не гарантувало людині певного місця в суспільстві. На відміну від європейських країн, де основою

[87] *Багалей Д., Миллер Д.* Указ. соч. – Т. 2. – С. 164.
[88] *Куприн А.И.* Собрание сочинений в 9 томах. – М., 1970. – Т. 1. – С. 383–427.

подібних процесів була еволюція ціннісних орієнтирів, українське суспільство певний час іще зберігало традиційний погляд на значення станів, котрі в дійсності вже втрачали колишню роль. Збереження певної традиційної системи цінностей було особливою інтегральною рисою для багатьох соціальних груп міського населення. Міщанство, зокрема його торгівельні верстви, стрижень формування середнього класу в містах, було основним носієм ціннісних орієнтацій. Упродовж другої половини XIX – початку XX ст. їхню специфіку визначали дві паралельні тенденції: оборони сталості релігійних традицій та руйнування патріархальної старожитності. На думку І. Франка, що її висловлено в спогадах про роки навчання, серед «християнських міщан… зник патріархалізм селянського життя, але бракує зв'язку спільних інтересів і традиції..; становище жінки впало по найбільшій частині на рівень служниці, зв'язок між батьками і дітьми здебільше розірваний – словом, життя середнього міського стану християнської віри робило на мене невідрадне, часто відразливе враження. …Міщанин більше віруючий; йому видається, що він знає більше від обмеженого селянина, але при тому його знання складається головно з таких віками переказуваних і принагідно також із різних боків підсичуваних забобонів…»[89].

Таким чином, модернізаційні зміни та розвиток економіки міст Наддніпрянської України, що відбувалися внаслідок низки реформ у 1860–1890-х роках, призвели до значних змін у кількісному складі та соціальній структурі міського населення, особливо його середніх страт. Провідним чинником подальшого розвитку міст було збільшення їхньої торговельно-промислової ролі. Темпи зростання міського населення протягом пореформеного періоду в Україні були одними з найвищих серед земель імперії. Збільшення чисельності населення міст значною мірою відбувалось за рахунок міграційних процесів, що мали витоки у сільському середовищі повітів переважно українських губерній, а також інших теренів держави, зокрема Білорусі та Росії. Однак значення міграційного чинника проявилося поступово (в Одесі упродовж 1870–1880-х рр., а у більшості інших міст пізніше, пересічно з 1890-х рр.). Тим не менше, впродовж реформених десятиліть у містах склалися відносно сприятливі умови для формування та економічного і соціокультурного розвитку середніх верств містян. Помітну роль у цьому процесі відігравала міжгенераційна соціальна мобільність (станова, освітня, професійна).

---

[89] *Франко І.* Мозаїка: Із творів, що не ввійшли до зібрання творів у 50 томах / Упоряд.: З.Т. Франко, М.Г. Василенко. – Львів: Каменяр, 2001. – С. 335–347.

Характерною ознакою соціального складу міських середніх прошарків наприкінці XIX – початку XX ст. є багатостановість. Найчисленнішою становою групою у складі середніх верств населення великих міст України було міщанство. При цьому простежується певна специфіка соціально-професійної структури різних соціальних груп городян. У розглядуваний період середні верстви українського міста в цілому зберігали комплекс занять, традиційно характерний для основних груп «середнього стану»: оптова, роздрібна і дрібна торгівля (в тому числі роз'їзна), промисли. На початку реформ 1860–1870-х років особливістю зайнятості дрібного підприємництва низки українських міст (і його стратегією виживання) була сезонна зміна спеціалізації та одночасне ведення торгівлі і промислів за кількома напрямками. Крім того, міщани обирали заняття торгових службовців, ставали власниками невеликих кустарних промислових закладів, готелів, заїжджих дворів, трактирів. Розвиток промисловості й торгівлі, зміни в торгово-промисловому законодавстві, будівництво залізниць спричинили помітні зміни у структурі занять середніх верств городян на початку XX століття, активізацію їхньої міжпрофесійної мобільності. Містяни освоюють цілу низку нових професій, характерних для індустріального суспільства. При тому по великих містах структура занять жителів відрізняється більшою складністю, ніж у невеликих.

Водночас формується характерна риса соціально-професійної структури українського середнього класу: чисельне переважання у різних галузях підприємництва і торгівлі категорії найманих службовців над групою власників. Виникають і розвиваються різні форми міжпрофесійної взаємодії.

Разом із тим, у ході модернізації відбуваються зміни соціальних умов життя, зростає ступінь свободи людини, підвищується її соціальна мобільність (як у горизонтальному, так і вертикальному напрямках). Цей комплекс чинників позначався не лише на характері й структурі зайнятості окремих його прошарків, не в останню чергу впливав і на моделі поведінки представників середнього стану, сприяв виникненню нових форм у професійному та приватному житті, закріпленню нових цінностей. Крок за кроком, активно залучаючись до новітніх процесів, соціально активні, освічені, більш культурно розвинені представники різних соціальних і професійних груп середніх верств міст формували їх нове обличчя, особливості у професійних і суспільних практиках.

Тетяна Водотика

МІСЬКЕ ПІДПРИЄМНИЦТВО: ПИТОМА ВАГА ТА ДЖЕРЕЛА ФОРМУВАННЯ

Соціальна та професійна структура міського населення відображала економічні та соціально-політичні зміни, які переживала Російська імперія. У другій половині XIX ст., а надто на рубежі XIX–XX ст., загальним трендом було формування індустріального суспільства. В його систему координат закономірно вписуються усі дрібніші тенденції та явища. У містах-піонерах модернізаційних перетворень та поступу підприємництва (Київ, Харків, Одеса, Катеринослав) формувалось сприятливе середовище для зростання нової генерації підприємців. І саме тут амбітні та успішні підприємці отримували політичний вплив, еквівалентний економічній потузі.

Станова структура суспільства руйнувалась: на зміну дворянам, купцям, міщанам приходили різночинці, банкіри, робітники та підприємці. Останні уособлювали нову епоху «заліза та пари». Вони вже не були вихідцями з купецтва, і належність до цього стану більше не означала заняття підприємництвом. Наявність відповідного свідоцтва ставала радше елементом статусу, формою підкреслення свого походження в умовах руйнування становості.

Підрахувати число підприємців у містах можливо завдяки міським переписам. Перепис Києва 1874 р. чи не єдиний з усіх демографічних переписів, проведених на території підросійської України, враховував статус особи по відношенню до сфери зайнятості – одиночні власники, власники підприємств із найнятими робітниками, найняті робітники, учні. Так, підприємництвом у сфері торгівлі було зайнято 3899 осіб (3%[1]), з них 4 – власники банків, наприклад. Для обрахування підприємців у виробничій сфері та сфері послуг додаймо число підприємців із найманими працівниками та без них. Отже, підприємництвом у сфері виробництва товарів та послуг займалось 8112 осіб, або 6,4%. Загалом же до підприємницького прошарку на 1874 р. можна віднести 12 011 осіб, або 9,4% киян[2].

---

[1] Тут і нижче мова йде про відсотки по відношенню до населення, яке мало самостійний прибуток.

[2] Киев и его предместья: Шулявка, Соломенка с Протасовым Яром, Байкова гора и Демеевка с Саперною Слободкою по переписи 2 марта 1874 г. – Киев: Типография императорского университета святого Владимира, 1875. – С. 45–96.

8,5% жителів Миколаєва за даними перепису 1875 року[3] теж можна віднести до підприємців (із урахуванням, наприклад, дрібних торговців). Програма миколаївського перепису не враховувала параметру відношення до засобів виробництва. Тобто, опції «власник» чи «власник-одинак» у питальнику не було. Тим не менш, наявність у переліку занять таких категорій як «утримувачі» (наприклад, готелів чи фабрик) дозволила виокремити власників підприємств.

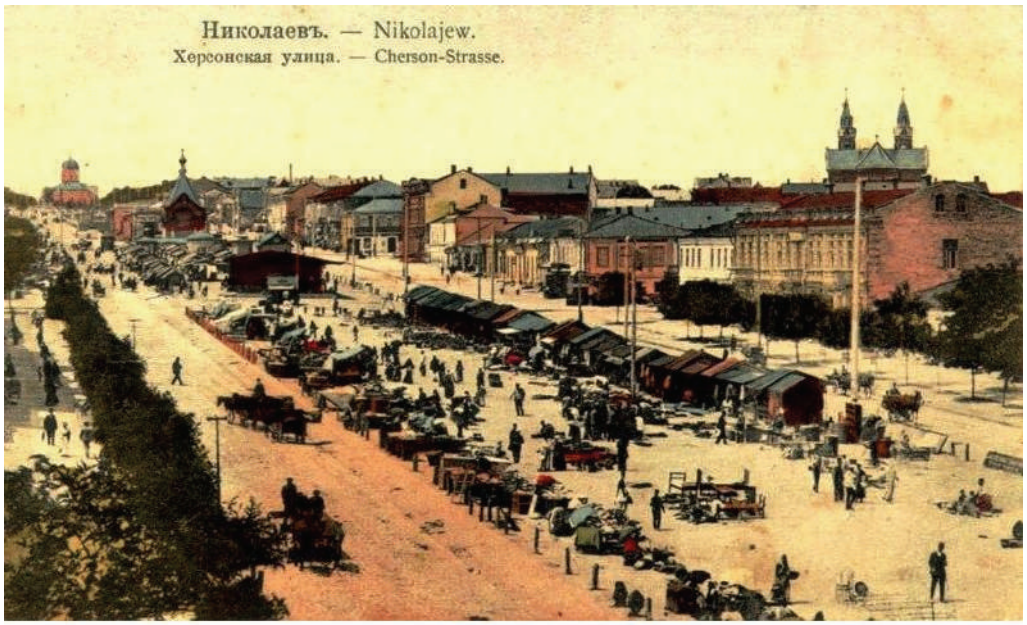

Миколаїв, торгівля на Херсонській вулиці (листівка початку XX ст.)

Приблизні розрахунки можна зробити щодо Одеси, ґрунтуючись на матеріалах перепису 1892 р. За підрахунками В. Дякіна, число підприємців становила 17 183 (5,6%)[4]. Наголосимо, що з цих 17 183 близько 12% складали іноземці (у Москві та Санкт-Петербурзі – 6–7%)[5]. Такі показники відповідають загальним визначенням чисельності людей у суспільстві із потенційними підприємницькими задатками – не більше 15% населення.

Аби закінчити із міськими переписами, наведемо аналогічні показники для Санкт-Петербурга та Москви на початку XX ст. Переписи

[3] Николаев с его пригородами и хуторами по переписи, произведенной 27 апреля 1875 года. – Николаев, 1877. – С. 35–48.

[4] *Дякин В.С.* Был ли шанс у Столыпина? – СПб.: «Лисс», 2002. – С. 24.

[5] *Шацилло М.К.* Социальный состав буржуазии в России в конце XIX века – М.: ИРИ РАН, 2004. – С. 15–23.

1900 та 1902 років відповідно містили опцію «господар». Відтак, відсоток підприємців у 1902 році в Москві складав 9,6%, а у 1900 році у Петербурзі – 7% самодіяльного населення.[6] Отже, прошарок підприємців у містах України кількісно відповідав рівню столичних міст.

У 1892 р. було складено проект прибуткового оподаткування усіх, хто мав дохід, вищий за 1000 рублів на місяць. І хоча він так і не був реалізований, у процесі його підготовки було проведено два обстеження, результати яких опубліковані[7]. Попри те, що такі дослідження проводились вперше і самі фахівці Міністерства фінансів визнавали недосконаліть методик обчислення, зібрані матеріали є унікальними. Хоча вони не дозволяють вирахувати точну чисельність підприємців у містах, але дають розуміння їх питомої ваги.

Отже, усіх потенційних платників податків було розділено на категорії залежно від суми прибутку (1000–2000 руб., 2000–5000 руб., 5000–10 000 руб., 10 000–20 000 руб., 20 000–50 000 руб., понад 50 000 руб.) та названо його джерела (від землі, міської нерухомості, капіталів, особистої праці, торгово-промислових занять). Загальна чисельність тих, хто отримував прибутки понад 1000 рублів щомісячно склала 404,7 тисячі, або 0,28% населення (станом на 1904 р. із розрахунку чисельності населення 144,1 млн.)[8]. Найбільшу частку платників податку склали особи, які отримували прибуток від особистої праці (лікарі, інженери, викладачі) – 36,6% (148 120 осіб у абсолютних цифрах). На другому місці були підприємці – торгово-промислові заняття забезпечували 20,7% потенційних платників (83 579 осіб у абсолютних цифрах). Відсоток питомої ваги підприємців можна скоригувати у бік збільшення. Оскільки понад 20% осіб (30 тис. осіб), які займались особистою працею, були службовцями (менеджерами) на підприємствах, і їх слід віднести до підприємницького кола. Майже третина була рантьє, отримуючи прибутки від капіталів та міської нерухомості (29,1%). З усіх видів отримання доходів підприємництво було найбільш прибутковим – п'ята частина підприємців одер-

---

[6] Таблицы по занятиям из переписей населения Российской империи 1897 г. и Москвы 1902 г. – Режим доступу: http://www.hist.msu.ru/Labs/Ecohist/DBASES/Census/index.html.

[7] Материалы к проекту Положения о государственном подоходном налоге. Подоходный налог. Ожидаемое число плательщиков, их доход и сумма налога, по исследованию, произведенному податными инспекторами и казенными палатами в 1909–1910 году. – СПб.: б.и., 1910. – 119 с.

[8] Статистический ежегодник России за 1904. Год первый. – СПб.: ЦСК МВД, 1905. – С. 80.

жувала 37,5% очікуваних надходжень до казни від запровадження прибуткового податку[9].

Приблизні підрахунки дають нам цифру у 113 203 підприємці, прибуток яких складав понад 1000 рублів на місяць. У відсотковому відношенні до всього населення імперії станом на 1904 р. це 0,078%, а до міського населення – 0,61%[10]. Зауважимо, що це дані безвідносно до географічних меж дослідження і без урахування тих підприємців, чий прибуток був менше 1000 рублів (середнє та дрібне підприємництво, ремісники-власники).

Відомості промислової статистики також можуть стати у нагоді, але із низкою застережень. У 1900, 1908 та 1910 рр. проводились промислові переписи, матеріали яких опубліковані. У них вказано ім'я власника, його станова належність, обсяг виробництва тощо. До підприємців також ми зараховували орендарів та управляючих, якщо відповідні дані наводились. Послуговуючись виданням «Список фабрик и заводов России. 1910 г.» (вміщені результати перепису 1908 р.), нами було обраховано число підприємців – близько 3000 осіб[11]. 127 з них – орендарі, 508 – завідувачі підприємств, 1484 – власники підприємств, співвласники акціонерних товариств із приблизного розрахунку троє співвласників на одне товариство – 747[12]. Перепис враховував лише підприємства із паровими двигунами або із не менш, ніж 10 найманими робітниками, або річною вартістю продукції від 5000 руб. Порівнюючи чисельність підприємців із кількістю міського населення в українських губерніях (на 1 січня 1909 р. – 3 510 700[13]) виходить, що питома вага їх мізерна – 0,085%. Наголосимо, що це фактично велике промислове підприємництво. Дрібні та середні підприємці залишались не обрахованими ані фабричною інспекцією (через відсутність парових котлів, наприклад), ані фіскальними органами (адже прибутки були меншими, від тих, які планувалось обкласти податком). Так само «за бортом» обліку залишалась торгівля та сфера послуг.

---

[9] *Шацилло М.К.* Указ. соч. – С. 159.

[10] Статистический ежегодник России за 1904… – С. 80.

[11] Фактично була створена база даних – із довідника було вибрано інформацію про підприємства в містах українських губерній. Структура бази даних дозволяє робити вибірку по місту, соціальній приналежності, галузі, кількості зайнятих робітників тощо. Втім, можливості вибірки обмежуються повнотою наданої власниками інформації.

[12] Список фабрик и заводов России. 1910 г. По оф. данным фабричного, податного и горного надзора. Составлено редакцией «Торгово-промышленной газеты» и «Вестника финансов». – СПб., Варшава, 1912. – 1112 с.

[13] Статистический ежегодник России за 1909. Год шестой. – СПб.: ЦСК МВД, 1910. – С. 35–54.

Підводячи підсумок підрахунків зазначимо, що матеріали міських одноденних переписів дозволяють вести мову про 5–9% підприємців у складі міського населення. 0,01% складали великі підприємці, а решту – дрібні та середні, котрі були зайняті у сфері послуг, торгівлі, дрібному виробництві.

Так само важливо показати місце підприємців у соціальній структурі та вплив на її зміну. Руйнування становості внаслідок модернізаційних процесів вело до формування нових щаблів у соціальній ієрархії, які були не монолітними, а багатошаровими.

У літературі є відомості щодо джерел формування підприємців. Так, за підрахунками В. Крутікова, у 1872 р. серед власників підприємств Донецько-Придніпровського регіону було 53,2% поміщиків, 8,9% купців і почесних громадян, 22,8% селян та козаків, 1,2% представників інтелігенції, 2,5% офіцерів та чиновників. У 1900 р. серед гірничопромисловців було 24% поміщиків, 20% купців та почесних громадян, 16,1% селян і козаків, 3,2% інтелігенції, 5% офіцерів та чиновників, 1,6% іноземців[14]. Загалом же склад промисловців України станом на 1900 р. виглядав так: 35,19% – купці, 28,8% – дворяни, офіцери, чиновники, 9,85% – міщани, 6,9% – іноземці та колоністи, 2,4% – інтелігенція, 1,73% – селяни, 14,32% – невідомого походження (очевидно, не вказали станову належність)[15].

Валентину Дякіну належить визначення питомої ваги станів у підприємницькому прошарку на 1905 р. на основі матеріалів підготовки запровадження прибуткового податку. І хоча у своїх підрахунках він згрупував губернії таким чином, що виокремити українські неможливо, зате врахував лише міське населення. Автор наголошує на абсолютному домінуванні торгового підприємництва над промисловим (90,6% проти 9,4% у містах із населенням до 50 тис, 87% проти 13% – із населенням до 100 тис., і 85,8% проти 14,2% у найбільших містах)[16]. Так, у середовищі підприємництва можна виділити вихідців із купецтва, які часто зберігали станові характеристики (замкненість та безальтернативність ідентифікації). Типовою для них була кар'єра від «крамничного хлопчика» до прикажчика і самостійного купця, або отримання справи у спадок і продовження родинного бізнесу. Вони були найбільш чисельним та економічно впливовим прошарком промислової буржуазії. Їм у відсотковому відношенні належало менше дрібних, а більше – середніх та великих промислових підприємств.

---

[14] *Крутіков В.В.* Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період. – Дніпропетровськ: ДДУ, 1992. – С. 158.

[15] *Лазанська Т.І.* Вказ. праця. – С. 67.

[16] *Дякин В.С.* Указ. соч. – С. 25–30.

Черкаси, вулиця Хрещатик (листівка початку XX ст.)

Але купецтво – це стан, а станова структура руйнувалась. Вивчаючи ступінь поширення станових, класових, професійних характеристик у процесі модернізації, деяким дослідникам видається необхідним продовжувати вивчення еволюції станової структури. Законодавство та масова свідомість сприймали саме станову парадигму[17]. Водночас зауважимо, що при дослідженні перехідного суспільства (від традиційного до індустріального) варто робити наголос на нових соціальних реаліях, процесах становлення нових соціальних структур та інституцій.

Урядова стратегія наближення частини підприємців до двору в обмін на їх лояльність втілилася у розширенні прав і пільг купецтва упродовж першої половини XIX ст., нагородженні званнями, орденами, наданні персональних привілеїв тощо. До таких маркерів слід віднести звання комерції-радника (започатковане 1800 р.) та мануфактур-радника (1810 р.). Останні практики продовжили своє існування до початку XX ст. Тому природнім було формування психології служіння, що винагороджувалося ознаками вищого соціального статусу, успішної інтеграції до елітних прошарків суспільства.

1832 р. було запроваджено спадкове та особисте почесне громадянство. Цей крок мав на меті модифікувати станову структуру міста, створивши привілейовану групу, залучити економічну та інтелектуальну еліту до управлінських проблем. Звання почесного громадянина присвоювалося імператорським указом. Після міської реформи 1870 р. почат-

[17] *Миронов Б.Н.* Указ. соч. – Т. 1. – С. 78.

кова потреба відпала і почесне громадянство стало просто формою вдячності міста за служіння, способом заохочення, свого роду елементом престижу.

Проблема зв'язку між підприємництвом та новоствореним прошарком є дискусійним. Так, за підрахунками О. Боханова, з усіх осіб, зарахованих до спадкових почесних громадян за 1898–1914 рр., 30% були купцями, а всього представники великої буржуазії складали 50–60% спадкового громадянства[18]. За підрахунками М. Шацилло з 1863 до 1900 рр. із 2792 прохань 2082 було подано купцями (74,6%). За 1832–1900 рр. купцями виявилося 75,6% тих, хто подав клопотання про присвоєння звання почесного громадянина[19].

Юзівка, Центральна вулиця (фото початку XX ст.)

Специфіка регіонального розвитку підприємництва у містах південних та східних губерній України призвела до формування принципово нового соціального елементу – технічної інтелігенції, менеджменту. Це директори заводів, інженери, начальники цехів, керівники регіональних відділень банків, адміністратори тощо. Ця особливість була співзвучна світовим тенденціям кінця XIX ст. в розподілі функцій професійного керівника та власника підприємства. Представників цього прошарку відрізняли якісна освіта (університетська чи принаймні середня спеціальна), високий фаховий рівень, пристойні заробітки. Обіймаючи високі посади в керівництві підприємств, вони ставали впливовими фігурами в промисловому світі (М. Авдаков, О. Ауербах, П. Горлов, Ф. Єнакієв, А. Мевіус

[18] *Боханов А.Н.* Деловая элита России. 1914 г. – М.: Институт российской истории РАН, 1994. – С. 138–140.

[19] *Шацилло М.К.* Указ. соч. – С. 76–80.

та ін.)[20]. Технократія не була замкненою групою – ключовими були професійні якості, тож її постійно поповнювали молоді фахівці. Протилежно спрямована мобільність (не поповнення, а відтік) теж була не рідкістю. Із середовища управлінців та технократів виходили ті, хто починав власну справу. Вони вже мали відповідні знання, практичні навички, зв'язки та, цілком імовірно, стартовий капітал, або принаймні знання, де його взяти. Втім, попри нерідкість власне тенденції, навіть на початку XX ст. цей прошарок підприємництва був нечисельним.

Підготовка дипломованих фахівців у виробничій сфері інституалізувалася наприкінці XIX ст. з появою спеціальних технічних вузів. За короткий час із їх випускників сформувався контингент технічної інтелігенції[21]. Станом на 1914 р. не менше чверті керівників акціонерних товариств мали спеціалізовану освіту[22]. Один із друкованих органів підприємців «Промышленность и торговля» неодноразово наголошував на тому, що Росія перебувала на тому етапі розвитку підприємництва, що вже не потребує імпорту знань, навичок та вмінь. Навпаки, закордонні фірми відтепер мають достатньо підстав довіряти російським підприємцям та наймати їх в якості управляючих. Упродовж першого десятиліття XX ст. іноземці в адміністративних підрозділах підприємств майже повністю були витіснені кадрами, підготовленими в імперії.

Підприємці нової генерації різко виділялися на фоні вихідців із купецького стану – консервативних, не готових до ризику, авторитарних та важких на підйом. Втім, від купецтва техноеліта перейняла етику служіння, але не грошима, а знаннями та талантом. Частково її представники інкорпорувалися до владних ешелонів. Особливо активно цей процес розпочався після 1906 р. Уряд традиційно використовував потенціал підприємництва для вирішення тактичних завдань, втрачаючи з поля зору стратегічні пріоритети. За влучним визначенням Альфреда Рібера, лейтмотив уряду у відносинах з підприємництвом – «to keep out of power» (тримати подалі від влади)[23]. Служіння владі, а не суспільству та неусвідомлення своїх інтересів мало своїм закономірним наслідком неконсолідованість та невідповідність соціального авторитету можливостям

---

[20] *Шандра О.І.* З'їзди гірничопромисловців Півдня Росії: створення та діяльність (1874–1918 рр.) – Луганськ: Вид-во ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка», 2011. – С. 33–36.

[21] *Крупина Т.Д.* Техноэлита в системе экономики и власти в конце 19 – начале 20 века // Россия в 20 веке. Люди, идеи, власть. – М.: Росспэн, 2002. – С. 137–141.

[22] *Боханов А.Н.* Указ. соч. – С. 160.

[23] *Rieber A.J.* Merchants and entrepreneurs in Imperial Russia. – Chapel Hill, NC: University of North Carolina Press, 1982 – P. 126–130.

нового прошарку. Беззаперечне економічне лідерство не завжди конвертувалось у політичний вплив підприємців загалом та технократів зокрема.

Яскравим прикладом шляху від технократа до успішного підприємця була кар'єра М. фон Дітмара, власника машинобудівного заводу у Харкові, політичного та громадського діяча.[24] Він був промисловим підприємцем нової генерації часів модерної індустріалізації. Виходець із дворян, після закінчення кадетського корпусу не став робити військову кар'єру, а вступив до Гірничого інституту в Санкт-Петербурзі. По закінченню кілька років працював інженером на Путиловському заводі та на будівництві залізниць, потім переїхав до Харкова. 1893 р. відкрив механічну майстерню і на 1914 р. володів двома машинобудівними заводами (виробляли продукції на 260 тис. рублів), входив до правлінь кількох акціонерних товариств[25]. Підприємець став помітним учасником міського життя, активним членом та згодом і головою Ради з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії, благодійником та громадським діячем. Водночас, його фігура концентрувала в собі всі суперечності імперського підприємництва. Зокрема, М. фон Дітмар робив багато добрих справ для своїх працівників: будував житло, лікарні, але до кінця свого життя стверджував, що, наприклад, тривалість робочого дня – приватна справа підприємця та його робітника[26]. Підприємець вважав себе повноправним господарем найманого працівника, а усі свої благородні вчинки розглядав як поблажливість та вияв доброї волі. Соціальна відповідальність та соціальні обов'язки не обтяжували підприємця.

Симптоматичним та показовим є текст декларації від об'єднаних організацій промисловості та торгівлі, фінансів та сільського господарства, яку 25 квітня 1918 р. М. фон Дітмар, будучи головою Ради з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії, вручив очільнику гетьманського уряду В. Голубовичу. Декларація у даному випадку є квінтесенцією поглядів підприємництва саме нової генерації на своє місце в державі, економічні та соціальні функції. В ній підкреслювалось, що економічна діяльність може розвиватись лише в умовах правової держави. Діяльність центральних та місцевих органів державної влади мала б базуватись на тіс-

---

[24] Про це пише, зокрема, й *Медяник В.* Підприємницька, наукова та громадсько-політична діяльність М.Ф. фон Дітмара (кінець XIX – початок XX ст.): автореф. дис. … канд. іст. наук. – Дніпро, 2016. – 23 с.

[25] *Беликов Ю.А.* Дитмар (Ditmar) Николай Федорович, фон // Экономическая история России с древнейших времен до 1917 г.: энциклопедия. – М.: Российская политическая энциклопедия, 2008. – Т. 1: А-М. – С. 692–693.

[26] *Чумак М.М.* Купецтво як фактор розвитку промисловості Лівобережної України (60-ті рр. XIX ст. – 1914 р.): дис. … канд. іст. наук. – Луганськ, 2009. – С. 98.

ному поєднанні цих органів із зацікавленими колами. Результатом цього має бути участь підприємців у прийнятті тих рішень, які б безпосередньо стосувались бізнесу. Підприємці висловлювались проти робітничого контролю підприємств. Завдання професійних робітничих організацій мали обмежуватися професійними та культурно-просвітницькими цілями. Категорично заперечувалися наміри законодавчо нормувати тривалість робочого дня чи розмір заробітної плати, що мотивувалося можливим зниженням продуктивності праці[27].

Декларація свідчила про безкомпромісність, готовність піти на суто символічні поступки. Це було проявом невеликого запасу міцності, нерозвиненої корпоративної культури та навіть низького рівня інстинкту самозбереження, відсутності стратегічного мислення. Підприємництво жило бажанням заробити попри проблеми, не враховуючи інтереси робітників та навіть усієї держави. Декларація М. фон Дітмара свідчить про низький рівень соціальної відповідальності навіть станом на 1918 р.

Дворянство, хоча і важко втягувалось у ринкові відносини міст, все ж відігравало помітну роль в деяких із них. Наприклад, частина міст Волині колись мали або зберігали приватновласницький статус. Відтак, самі власники виступали підприємцями, засновуючи заводи, фабрики, відкриваючи електростанції. Зокрема, у 1912 р. в Рівному першою була збудована приватна електростанція князя Любомирського. Він, людина підприємлива та енергійна, був єдиним із власників п'яти приватновласницьких міст, який ініціював у своєму місті нові комунальні проекти. Особистий фонд князів Любомирських у Центральному державному історичному архіві у Львові багатий на документи, які висвітлюють саме підприємницьку діяльність князя. Так, він мав далекосяжні плани щодо влаштування на концесійних засадах водогону, трамваю у Рівному. І хоча не всі його плани було реалізовано, він створив у місті атмосферу ділової конкуренції і спонукав міську владу робити самостійні кроки[28].

Підприємства у містах мали не лише такі «батьки міста» з дворян. Часто відкривали заклади з обробки власної сільськогосподарської продукції. Наприклад, вовномийні (підприємство графа Толстого було найбільшим в цій галузі у Херсоні на початку 1860-х рр.), млини, лісопилки, цукрові заводи, з часом це були навіть синдикати зі збуту продуктів сільського господарства та устаткування для фермерства, важка і видобувна промисловість, банки, страхові та ломбардні підприємства, транс-

---

[27] *Шацилло М.К.* Российская буржуазия в период Гражданской войны и первые годы эмиграции. 1917 – начало 1920-х годов. – М.: Наука, 2008. – С. 180.

[28] *Прищепа О.П.* Міста Волині у другій половині XIX ст. … – С. 172.

портні організації, компанії з експлуатації міського господарства, типографії та видавничі фірми, виробництво будівельних матеріалів (цегельні, виробництво цементу, скла тощо), торгові та трактирні заклади[29].

Рівне, чавунно-ливарний завод (поштова листівка, 1915 р.)

Поширеним серед дворян було рантьєрство, тобто інвестування коштів без особистої участі, здача в оренду міської нерухомості. Часто дворяни ставали акціонерами (або й менеджерами) підприємств та товариств, а часом і банків (наприклад, у 4 державних банках Одеси дворяни були в складі правлінь), одночасно інвестуючи кошти та додаючи «авторитетності» акціонерному товариству. По мірі поступу ринкових трансформацій участь у акціонерних товариствах та підприємствах ставала все більш привабливою. Тож поміщики поволі втягувались у підприємницькі кола. Втім, дворянство складало не більше 5% тих, хто сплачував промисловий податок. Проте в цілому вихідці з дворян стали чи не ключовою складовою великої буржуазії, де їх частка склала 25%[30].

Проявом регіональної специфіки формування підприємницького прошарку у містах із значними військовими гарнізонами була помітна питома вага відставних військових (наприклад, Миколаїв, Вінниця, міста

[29] Список фабрик и заводов России. 1910 г. По оф. данным фабричного, податного и горного надзора. Составлено редакцией «Торгово-промышленной газеты» и «Вестника финансов». – СПб., Варшава, 1912. – 1112 с.

[30] *Боханов А.Н.* Крупная буржуазия России (конец XIX в. – 1914 г.). – М.: Наука, 1992. – С. 120.

Волині – там 28% самодіяльного населення складали військові[31]). Колишні військові, часом беручи у партнери купців, відкривали дрібні підприємства – кузні, заводи, магазини. Наприклад, у Миколаєві висока питома вага відставних військових помітно вплинула на структуру зайнятості населення, збільшивши кількість зайнятих у торгівлі. За ініціативою військового губернатора Богдана фон Глазенапа міська влада щороку видавала кілька сотень безкоштовних свідоцтв на дрібну торгівлю в місті та його околицях[32].

Вінниця, особняк капітана О.Четкова (листівка початку XX ст.)

Селянство також були джерелом формування підприємців і їх роль об'єктивно посилювалась, зокрема, на Півдні. Колоністи, переселенці, державні селяни, козаки були індивідуалістами й були готові ризикувати, проявляти ініціативу. Психологічно селянство Півдня було більш підготовленим до підприємництва, аніж в інших регіонах України. Аграрний сектор тут був більшою мірою втягнутий у товарні відносини. Не в останню чергу потреби селян впливали на роботу текстильної промисловості та магазинів одягу, численних банківських установ, кредитних товариств, ощадно-позичкових кас, ломбардів. Образно кажучи, вони творили підприємців. Село формувало запит на сільськогосподарське

[31] *Прищепа О.* Вказ. праця. – С. 73.

[32] Наприклад, Держархів Миколаївської області, ф. 216, оп. 1, спр. 135, арк. 12–22; Там само, спр. 183, арк. 1–4.

машинобудування, яке й розвинулося в містах Півдня України. Початок XX ст. ознаменувався появою нового покоління селян. Це були діти тих, хто у пореформену добу зміг почати справу чи розвинути стару і таким чином заробити статки. Вони мали освіту, відмінний від батьківського світогляд, практичніше дивились на життя. Але у місті вони рідко започатковували справи. Конкуренція міських жителів, труднощі пристосування до міського життя – все це звужувало потенційні можливості для підприємництва селян у місті. Часто селяни принципово не хотіли змінювати соціальний статус.

Отже, стан джерельної бази не дозволяє точно визначити чисельність та питому вагу підприємців у всіх містах українських губерній. Але ми цілком можемо вести мову про тенденцію (базуючись на даних міських переписів) – до 10% жителів міст були зайняті тим чи іншим різновидом підприємницької діяльності, від власника заводу до майстра з ремонту взуття. Водночас, кількість великих промислових підприємців у містах була мізерною – 0,085% (за даними промислової статистики).

Протягом другої половини XIX – початку XX ст. йшов процес розмивання традиційної станової соціальної структури суспільства і формування нових соціальних прошарків. Він не отримав логічного завершення, що видно на прикладі підприємництва, яке не стало повноцінним класом ані за кількісними, ані за сутнісними характеристиками. Попри це, підприємці були носіями цінностей індустріального суспільства – мобільність проти непорушності соціального статусу, готовність ризикувати проти «якби чого не вийшло», бажання здобути визнання завдяки капіталам супроти сумирності, цінність знань, а не походження тощо. Яскравим свідченням цього тренду була наявність серед підприємців групи вихідців із техноеліти, які змогли заснувати власну справу завдяки знанням, вмінням та досвіду роботи на інших підприємствах.

Втім, жодна соціальна група – від купецтва (найбільш пристосованого до підприємництва прошарку) до відставних військових – не залишалась осторонь формування нової соціальної групи. Адже готовність до змін та їх творення все меншою мірою залежала від соціального походження, що і було ознакою руйнування станового суспільства.

Володимир Молчанов

ЖИТТЄВИЙ РІВЕНЬ НАСЕЛЕННЯ МІСТ

Здійснюючи теоретичне обґрунтування категорії життєвого рівня, дослідники запропонували кілька засобів його визначення. Український мислитель С. Подолинський звертав увагу на залежність рівня життя від матеріального становища[1]. Англієць А. Маршалл доводив, що «термін "рівень життя" визначає норми діяльності, скореговані на потреби»[2]. Радянські автори під цим терміном розуміли ступінь задоволення фізичних, духовних та соціальних потреб людей, який визначається як розвитком самих потреб, так і кількістю та якістю наявних життєвих благ[3]. Тема актуалізується зверненням до неї знаного російського історика Б. Миронова[4]. Сучасні українські дослідники, аналізуючи різке падіння рівня життя, звертають увагу на ідеалізацію найбільш дефіцитного ресурсу – грошей і відмічають, що матеріальне становище за будь-яких умов завжди є ключовим у визначенні його рівня[5].

Таким чином, розглядаючи життєвий рівень мешканців міст у першу чергу слід звернути увагу на такі фактори як зайнятість та умови праці, обсяги заробітної плати та інших доходів, купівельна спроможність, задоволення різних потреб людей, бюджети представників різних професій, санітарне становище та медичне забезпечення тощо. Головну увагу ми акцентуємо на таких соціальних групах містян як підприємці, чиновники, військові, учнівська молодь, інтелігенція, робітники та ін.

Соціально-економічні умови життя

Загальновідомо, що міську верхівку складали великі власники нерухомості, значні торговці й підприємці, вищий особовий склад армії, вище духовенство, а також великі чиновники, професорський склад університетів та ін. Цікавим є те, що досить багатих людей було небагато. Так, значне майнове становище мали генерал-губернатори та військові

---

[1] *Подолинський С.А.* Вибрані твори; упоряд. матеріалів та бібліогр. Р. Сербина. – [Монреаль]: Укр. іст. т-во, 1990. – 208 с.

[2] *Маршалл А.* Принципы экономической науки. – М., 1993. – Т. 3. – С. 108–109.

[3] Экономическая энциклопедия. – М., 1980. – Т. 1. – С. 164; 238.

[4] *Миронов Б.Н.* Благосостояние населения и революции в имперской России: XVIII – начало XX века. 2-е изд., испр., доп. – М.: Издательство «Весь мир», 2012. – 848 с.

[5] Рівень життя населення України. – К., 2006. – С. 19–20.

і цивільні губернатори[6]. Тривалість робочого дня найзаможніших мешканців міст була невизначеною, тому важко встановити її співвідношення з прибутками і рівнем добробуту. Загалом, міцного фінансового становища переважна більшість із них досягти самостійно не могла, а отримала своє багатство у спадок. Лише одиницям вдавалося в результаті своєї діяльності досягти досить значного рівня статків. Не випадково у XIX ст. в Російські імперії з цього приводу жартували: «Хто бажає збагатитися за рік, як свідчить мудра італійська приказка, повинен бути повішеним через півроку»[7].

Викликає зацікавлення зайнятість чиновників[8]. Ось, скажімо, чиновники та канцеляристи[9] розпочинали свою роботу близько 9 години (пізніше – годинна перерва на обід) і закінчували приблизно о 17 год. Аналогічним був і робочий день найманих службовців цукрових заводів. Число таких осіб становило приблизно 40 чоловік на кожному підприємстві. Їхній робочий час коливався від 8 до 9 год. на добу[10]. А от, приміром, завантаженість духівництва була значно більшою, ніж у чиновників, але вона мала перманентний характер.

Аналізуючи зайнятість військових необхідно визнати, що завантаженість солдатів та офіцерів залежала від таких факторів, як стан війни чи миру, перебування в гарнізоні чи на військових навчаннях, несення служби в караулі, перебування в наряді та ін. Сучасники засвідчували, що життя солдата проходило поміж покаранням та голодом. Таке життя для людини, відданої у солдати, тягнулось по закону 25 років, якщо, зви-

---

[6] *Шандра В.С.* Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX ст. – К., 2005. – С. 48–49.

[7] Современная Россия. Очерки нашей государственной и общественной жизни. – СПб., 1889. – С. XI.

[8] У поняття «чиновництво» ми включаємо осіб, які мали класний чин і перебували на службі в державних установах, а також канцелярських службовців, котрі займали аналогічне становище в урядовому апараті і згодом отримували класний чин. До цього поняття в широкому розумінні можна віднести і деякі категорії осіб, які не перебували на державній службі. До них відносяться особи, котрі були на виборних посадах в органах селянського управління, виконуючі прямі поліцейські функції, а також членів земств та органів громадського управління, оскільки вони хоча б частково виконували ті чи інші державні завдання (див.: *Зайончковский П.А.* Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в. – М., 1978. – С. 4).

[9] Канцеляристи ділились на 4 розряди у відповідності з походженням: 1) спадкові дворяни; 2) діти особистих дворян, купців I гільдії та духівництва; 3) діти службовців приказів, купців II та III гільдій; 4) діти міщан та податних станів. Для всіх цих розрядів встановлювалися особливі строки вислуги першого класного чину (див.: Там же. – С. 34).

[10] *Лебедь-Юрчик Х.М.* Сахарная промышленность в России. – К., 1909. – С. 98.

чайно, раніше цього строку солдата не забивали на смерть шпіцрутенами[11].

Із 1817 р. у низці українських губерній було запроваджено систему військових поселень, які з часом стали містечками. Там зайнятість серед військових поселенців була особливо насиченою. Специфікою таких поселень було те, що всі жителі виконували сільськогосподарські роботи і несли військову службу. Навесні, з початком польових робіт і до 16 вересня, військові поселенці два дні на тиждень навчалися військовій справі, а чотири дні – працювали в полі. В інші пори року три дні відводилося для військових і три дні для господарських справ. У неділю було обов'язкове відвідування церкви. Військові навчання припинялися на час сінокосів і збирання врожаю. Навіть при виконанні сільськогосподарських робіт, поселенці зберігали солдатський однострій. До їх обов'язку входило: дотримання чистоти в будинках, дворах і конюшнях, ремонт доріг і мостів. Сільськогосподарські роботи і військові тренування зовсім не залишали вільного часу у поселян. Кожна година була розписана основними й додатковими роботами та муштрою. До того ж, за всіма діями жителів постійно слідкували офіцери і жорстоко карали за найдріб'язковіше порушення дисципліни. Весною і влітку не дозволялося палити в домівках, хліб і харчі готувалися на вулиці. Життя людей було сповнене постійної тривоги, напруження і страху. Робочий день тривав від 11 до 13 годин (військові тренування починалися о 6 годині і продовжувалися до 22 години з перервою на обід з 11 до 14 години). Обсяг робіт не був однаковий. Навесні і влітку робочий час досягав 15–16 годин[12]. Згодом уряд частково ліквідував військові поселення або реорганізував[13].

Не менше завантаження мали і звичайні стройові солдати. Особливо складно було одруженим. У солдата було зовсім не багато часу, щоб проводити його у сім'ї. З ранку він був зайнятий навчанням, стройовими вправами і лише на обід отримував можливість прийти на квартиру. Побувши там години дві-три, він знову повинен був поспішати в роту на заняття, котрі продовжувалися майже до вечері. Повечерявши вдома, солдат знову поспішав у полк до восьми вечора на вечірню перевірку.

---

[11] *Титов А.А.* Реформы Александра II и их судьба. – М., 1910. – С. 131–132.

[12] *Шармар О.* Військові поселення в Україні (1817–1857 рр.): історико-правовий аспект // Воєнна історія. – 2003. – № 2. – С. 92.

[13] *Цубенко В.Л.* Військові поселення кавалерії на території України. 1817–1867 рр. (формування, соціально-економічний розвиток, побут): автореф. дис. … д-ра іст. наук. – Одеса, 2010. – С. 17.

Лише після цього він міг звернутися до командира за дозволом звільнитися з роти для ночівлі зі своєю сім'єю[14].

Завантаженість студентської молоді була різноманітною. Студенти, крім участі у процесі навчання, зазвичай підробляли на різних роботах. Це призводило до скорочення відвідування занять. Так, за даними анкети, регулярно відвідували всі лекції лише 26 (2,6%) студентів з 994 опитаних[15]. У Київському університеті в 1861 р. студенти заробляли на життя власною працею і прагнули потрапити до складу казеннокоштних. Вони давали приватні уроки, переписували, займалися коректурою, працюючи для журналів[16]. Грошове забезпечення студентської молоді не можна вважати достатнім. Державних стипендій для студентів видавалося небагато. 1882 р. із 1475 студентів Київського університету лише 103 (7%) отримували стипендії і грошову допомогу від казни[17]. Штатні наглядачі займалися їх розподілом і представники студентства ніяким чином не впливали на ці рішення. Водночас в університетах Європи студенти зазвичай брали участь в управлінні. Ця традиція збереглася в них ще з часів середньовіччя. Так, Болонський університет виник як корпорація студентів. У ньому, попри енергійні протести викладачів та міської влади, керівництво університетським життям перебрали на себе студенти[18].

Упродовж 1886–1887 рр. на засіданні навчального комітету Харківського технологічного інституту питання про надання стипендій вирішувалося таким чином: із 325 студентів одноразову грошову допомогу отримало 66 чоловік; стипендію – 10; було звільнено від оплати за навчання – 10; грошову допомогу по 34 руб. отримало сім чол.; по 24 руб. – 32; по 17 руб. – сім. Всього було видано 1125 руб. У наступному році кількість стипендій зросла до 20, безкоштовних місць було виділено 18. Для 11 студентів було надано грошову допомогу по 250 руб. Але, якщо зважати на те, що число студентів цього навчального закладу зросло до 433 осіб, то ця допомога видається мізерною[19].

---

[14] *Щербинин П.П.* Жизнь русской солдатки в XVIII–XIX веках // Вопросы истории. – 2005. – № 1. – С. 79–92.

[15] *Струмилин С.Г.* Статистика и экономика. – М., 1979. – Т. 1. – С. 179.

[16] *Эймонтова Р.Г.* Русские университеты на грани двух эпох. – М., 1985. – С. 243.

[17] *Білан Ю.Я., Білецький А.О.* Історія Київського університету. – К., 1959. – С. 40.

[18] *Крижановська О.О., Крижановський О.П.* Історія середніх віків. – К., 2004. – С. 320.

[19] *Степанович Е.П.* Высшая специальная школа на Украине (конец XIX – начало XX вв.) – К., 1991. – С. 60.

Київ, політехнічний інститут
(фото В.Гудшона та О.Губчевського, 1912 р.)

1889 р. навчальний комітет Київської політехніки вимушений був через бідність студентів звільнити від плати за навчання 248 чоловік, 19 осіб було виключено через неплатоспроможність. У 1904 р. навчальний комітет Харківського технологічного інституту звільнив від плати за навчання 60 студентів і виділив 40 державних та 29 іменних стипендій. У той час там навчалося 1163 особи. Як правило, питання про стипендії вирішувалося без студентських представників. Із 1171 особи у 1910 р. державні стипендії вже отримували 252 студента та ще 200 – невелику грошову допомогу. Переважна ж частина студентства була вимушена сама турбуватися про свій хліб насущний[20].

Через бідність за індивідуальними проханнями в Київському університеті студентів звільняли від плати за навчання[21], а особливо талановитим та відмінникам навіть надавались стипендії[22]. Так, у 1885 р. стипендію Війська Донського в розмірі 210 руб. отримував Л. Корякін[23].

Про матеріальне забезпечення студентів університету крім держави дбали громадські благодійні організації. 1869 р. було створене «Попечительство про недостатніх студентів університету св. Володимира», а 1881 р. «Товариство допомоги недостатнім студентам». Ці організації надавали студентам пільгові позики, підшуковували роботу, безкоштовно

[20] Там же. – С. 61.
[21] Держархів м. Києва, ф. 309, оп. 350, спр. 307, арк. 1–32.
[22] Там само, спр. 1253, арк. 2–17.
[23] *Степанович Е.П.* Указ. соч. – С. 61.

харчували у їдальнях[24]. Разом із навчанням студенти, зазвичай, займалися підробітками у вигляді надання приватних уроків, служили статистами, лазниками, носильниками. Їхній середній заробіток не перевищував 10 руб. на місяць[25].

Нижчу соціальну верству, робочий день та зайнятість якої були наріжним каменем політики держави, становили промислові робітники, робітники-кустарі та робітники-поденники[26]. Зайнятість робітників була вищою у індустріальних містах, а там, де промисловість розвивалася повільно, безробіття було значним. Крім того, зайнятість у містах залежала від врожайності сільськогосподарських культур в регіоні. У менш врожайні роки з'являлося більше число сезонних робітників із селян, які шукали роботу в місті[27].

Робітники кустарних виробництв залишалися без роботи набагато частіше, ніж на великих підприємствах. Постійну роботу знайти було складно, а тому поденники перебивалися принагідними заробітками, іноді надовго залишались без роботи, а також занадто часто змінювали характер праці.

Робочий день у кінці XIX – початку XX ст. у різних галузях становив від 9 до 12 год. на добу[28]. Уряд намагався регламентувати його законодавчо, однак здебільшого підприємці індивідуально домовлялися про робочий час із робітниками на взаємовигідних умовах. Загалом, робочий день був більшим у харчовій та легкій галузях, коротшим – у паперовій, металургійній, поліграфічній, видобувній та машинобудівній. Слід відмітити, що на кустарних виробництвах, в умовах жорсткої конкуренції, підприємці збільшували робочий день іноді до 15 год. на добу[29]. На залізниці тривалість робочого дня становила 12–14 год. на добу[30].

Умови найму на роботу продавців та інших працівників із матеріальною відповідальністю були значно жорсткіші, ніж у представників інших професій. Як правило, наймач вимагав від претендента на посаду, скажімо, продавця, певну суму грошового завдатку. Траплялися випадки,

---

[24] Держархів м. Києва, ф. 309, оп. 1, спр. 61, арк. 3–19; Там само, спр. 71, арк. 2–14; Там само, спр. 53, арк. 2; спр. 96, арк. 1–25.

[25] *Степанович Е.П.* Указ. соч. – С. 61.

[26] *Крузе Э.Э.* Положение рабочего класса России в 1900–1914 гг. – Л., 1976. – С. 17.

[27] *Клейнборт Л.М.* История безработицы в России 1857–1919 гг. – М., 1925. – С. 9, 15–18, 19, 78, 81, 86.

[28] *Кирьянов Ю.И.* Жизненный уровень рабочих России. – М., 1979. – С. 29.

[29] *Нестеренко О.О.* Розвиток промисловості на Україні. – К., 1962. – С. 373, 374, 383.

[30] *Мірошниченко В.Г.* Становище робітників залізничного транспорту України в 1907–1914 роках. – К., 1996. – С. 46.

коли власники торгових підприємств затримували виплату завдатку при звільненні працівника, про що свідчать скарги останніх до міської управи[31]. Дещо інша ситуація склалася із агентами по продажу товарів мануфактурної компанії «Зінгер». Кожний агент отримував 30% від ціни проданої одиниці товару. Однак, якщо той починав хворіти чи старіти, його негайно звільняли з роботи, адже адміністрація компанії не забезпечувала соціальних гарантій і керувалася принципом «нові люди – нові сили», після чого людина опинялась на вулиці без засобів до існування[32].

Негативно на добробуті мешканців міст відображалися економічні кризи. Так, серйозні кризи в промисловості Росії були у 1873, 1882 та 1890 рр. Вони мали характер загального перевиробництва і були фазами економічного циклу[33]. Під час криз життєвий рівень незаможних містян суттєво погіршувався.

Ще одним із головних показників життєвого рівня є заробітна плата і рівень доходів. Аналізуючи сутність заробітної плати відмітимо, що вона була результатом продажу праці робітника, а для інших, його природною винагородою. Крім того, як і всі інші товари, що купуються й продаються і кількість яких може збільшуватисяь або зменшуватися, праця має свою ринкову ціну[34].

Людей з великими доходами в містах було небагато. Найвищі чиновники, зазвичай, мали досить високе грошове утримання. Так, приміром, у середині XIX ст. київський, волинський і подільський генерал-губернатор Д. Бібіков протягом року отримав 6575 руб. (із них за генеральський чин – 1430 руб., за звання сенатора – 1143 руб., столових грошей за звання генерал-губернатора – 3431 руб. і на утримання будинку – 571 руб.)[35]. У міністерствах і відомствах вони мали досить істотне і надзвичайно диференційоване грошове утримання. Так, старший фабричний інспектор Волинської губернії в кінці XIX – на початку XX ст. отримував 2587,5 руб. на рік, тоді як звичайний розсильний фабричної інспекції лише 192[36]. Спектр грошового утримання чиновників місцевих органів влади залежав від посади. Ґрунтознавець Житомирської губернської земської управи отримував, як і заступник голови, 3000 руб. на

---

[31] ЦДІАК України, ф. 442, оп. 638, спр. 1, ч. 2, арк. 43.

[32] Там само, оп. 632, спр. 194, арк. 7.

[33] *Яковлев А.Ф.* Экономические кризисы в России. – М., 1955. – С. 16.

[34] *Кругляк Б.А., Молчанов В.Б.* Історія економічних вчень. – Житомир, 2001. – С. 55, 66, 76.

[35] *Зайончковский П.А.* Указ. соч. – С. 75.

[36] ЦДІАК України, ф. 575, оп. 1, спр. 78, арк. 91.

рік[37]. За додаткову роботу чиновники отримували відповідну винагороду в грошовій формі, яка становила від 18 до 112 руб. на місяць. Зрозуміло, що її розмір залежав від характеру виконаної додаткової роботи. Крім того, існувала ще система окремих винагород із нагоди свята Різдва Христового, на честь ювілеїв та ін.[38] Мотивацією до відбування служби була й десятивідсоткова прибавка до їхнього грошового утримання за кожну трирічну вислугу[39]. Проте, розміри жалування житомирських чиновників не здаються високими, якщо порівняти їх із заробітком Київського міського голови (8000 руб. на рік), або гласної думи (3000 руб. на рік)[40]. Про достатні грошові винагороди, оклади та різного роду надбавки до них при незначній зайнятості міських чиновників на службі з гірким присмаком повідомляла місцева преса[41]. У середовищі міського чиновництва особи російського походження мали ряд матеріальних переваг над іншими, що регламентувалося окремими правилами[42].

Будь-які зміни у зарплаті державних службовців висвітлювалися у пресі. Так, у 1900 р. газети повідомляли про підвищення заробітної плати поштарям, адже в кінці XIX ст. грошове утримання начальника поштово-телеграфного відділу становило 450 руб. на рік, а поштового відділу – 360[43]. Набагато нижчим воно було в обслуговуючого персоналу державних установ. Грошове утримання сторожа Київської міської управи у 1909–1910 рр. становило 18 руб. на місяць[44].

Представляє інтерес і обсяг заробітної плати штату міських ринків. На початку XX ст. жалування управляючого Бессарабського ринку в Києві становило 1200 руб. на рік (із квартирою), його помічника – 600, головного механіка – 900 (із помешканням), двох помічників механіка – 1200, 12 сторожам платили по 300 руб. кожному[45].

---

[37] Держархів Житомирської обл., ф. 183, оп. 1, спр. 1421, арк. 118, 149, 150; Там само, ф. 206, оп. 1, спр. 17, арк. 1–5; Там само, ф. 183, оп. 1, спр. 750, арк. 129–131.

[38] Там само, ф. 183, оп. 1, спр. 1421, арк. 118, 149, 150.

[39] Там само, арк. 194; Там само, ф. 62, оп. 1, спр. 945, арк. 2–13.

[40] *Анисимов А.* Киев и киевляне. Я вызову любое из столетий. – К., 2002. – Т. 1. – С. 203.

[41] Театр. – 1896. – № 53. – С. 2.

[42] ЦДІАК України, ф. 442, оп. 522, спр. 227, арк. 43.

[43] Волынь. – 1900. – № 238. – С. 2; *Зайончковский П.А.* Указ. соч. – С. 90.

[44] Держархів м. Києва, ф. 163, оп. 40, спр. 36, арк. 10.

[45] *Анисимов А.* Указ. соч. – К., 2003. – Т. 2. – С. 130.

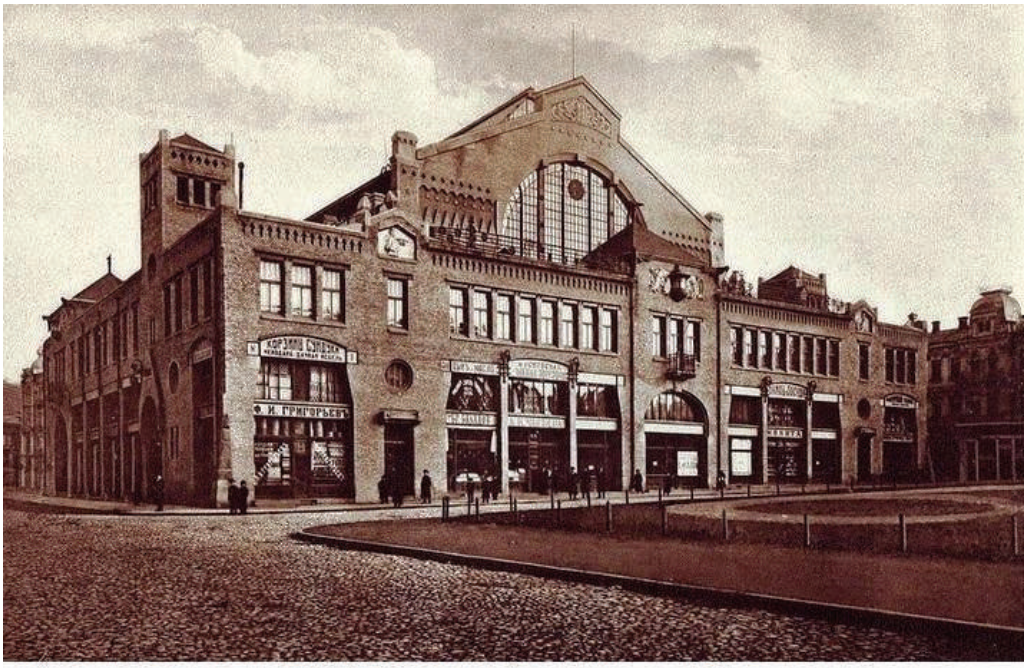

Київ, міський ринок (фото В.Гудшона та О.Губчевського, 1912 р.)

Загалом кваліфікований фахівець у Києві на початку XX ст. заробляв від 60 до 150 руб. на місяць і вище. На ці гроші він утримував сім'ю, яка складалася з батьків, непрацюючої, зазвичай, дружини, дітей; мав, якщо дозволяли кошти, прислугу. Треба визнати, що при доході в 1800 руб. на рік він винаймав просторе житло, користувався всіма благами цивілізації (телефоном, газом, електроенергією, каналізацією, водогоном та паровим опаленням)[46].

Значну частину мешканців міст становили торговці і підприємці. Середньорічний прибуток на одного великого торговця на Київщині в кінці XIX ст. становив 35 155 руб., тоді як на Поділлі він був 38 527 руб., а на Волині 62 223 руб. Аналогічною була ситуація із середніми самостійними торговцями, річний прибуток яких вимірювався від 1 до 10 тис. руб. Першість за чисельністю таких торговців посідала Київщина – 4100 чол., на Поділлі їх було 1681, а на Волині – 1520. Розмір їх прибутків був таким: на Київщині він складав на чоловіка 6022 руб., тоді як у Волинській губернії – 4575 руб., а у Подільській – 4134 руб.[47]

---

[46] Там же. – Т. 1. – С. 207.

[47] *Крутіков В.В.* Соціальна структура міської буржуазії… – С. 58.

Досить високою була зарплата університетської професури та вчителів. Якщо столичний професор у середині XIX ст. отримував 5000 руб. на рік, то київський у провінційному університеті отримував приблизно 333 руб. на місяць[48]. На кінець XIX ст. в університеті св. Володимира професор С. Ананьїн за 5 лекційних занять на тиждень отримував 8000 руб., а разом з доплатами 10 800 руб. на рік. Інший професор за 6 занять в тиждень отримував 12 800 руб. на рік; за 4 заняття – 8800 руб.; за 8 занять – 16 800 руб. Подібна ситуація була і з оплатою праці доцентів[49].

Ціни в Київській губернії згідно статистичних даних середини XIX ст. були наступними: льоха – 1,5 руб. сріблом; вівця – 2; 1 четверть[50] жита – 1,94; пшениці – 2,28; гречки – 1,88; 1 бочка меду – 40 коп.; 1 відро вина пінного міцністю від 16,66 до 20 градусів – 1,75 руб.; 1 відро вина трипробного міцністю менше 25 градусів – 2,1; спирт – по 7 коп. за кожний градус, відро в 65º – 4,55 руб.; 85º – 5,95; 96º – 6,72; 1 фунт[51] масла вершкового або голландського сиру – 15–20 коп.; 2-х пудова діжка сиру – 1,2–1,5 руб.; риба – 9 коп. за 1 кг; 1 пуд яловичини – 1,1 руб.; сала – 3 руб.[52] Відповідно, на місячне жалування в Києві професор міг придбати собі (або – або): отару в 166 овечок; 222 свині; 171 четверть жита; 145 четвертей пшениці; 832 бочки меду; 166 відер вина міцністю в 25º; 1660 фунтів масла коров'ячого або сиру голландського; 111 пудів сала; 3700 кг риби; 444 пуди сиру та ін.

Якщо найманому робітникові за рік платили 10 руб. та ще 6–7 руб. на одяг при хазяйському харчуванні[53], то заробітна плата київського професора перевищувала її більш, ніж у 20 разів[54].

Штатні розписи гімназій та дворянських училищ засвідчують, що заробітна плата педагогів була досить диференційованою і залежала від таких факторів як чин, посада, рівень освіти, викладацький стаж та ін.

---

[48] *Шипилов А.* Зарплата российского профессора в прошлом, настоящем и … будущем // Alma mater (Вестник высшей школы). – 2003. – № 4. – С. 33–43.

[49] Держархів м. Києва, ф. 16, оп. 465, спр. 465, арк. 27 об., 28 об.

[50] 1 четверть для сипучих тіл=0,209909 $м^3$=8 гранців=26,24 л / Советский энциклопедический словарь. – М., 1981. – С. 1502.

[51] 1 фунт=0,40951241 кг=1/40 пуда=32 лоти=96 золотників / Советский энциклопедический словарь. – М., 1981. – С. 1449.

[52] *Фундуклеев И.* Статистическое описание Киевской губернии. – СПб., 1852. – Ч. 2. – С. 54,60, 85, 195, 329; *Егунов А.Н.* О ценах на хлеб в России и их значении в сфере отечественной промышленности. – М., 1855 – С. 21.

[53] *Фундуклеев И.* Указ. соч. – С. 530.

[54] *Гайдебуров П.А., Конради Е.И.* Русские общественные вопросы. С приложением литературно-политического отдела // Сборник недели. – СПб., 1872. – № 18. – С. 17.

У середині XIX ст. вона становила від 200 до 750 руб. на рік[55]. Відповідно, асортимент та обсяги їх споживання були різними. Якщо директор гімназії на своє місячне жалування в 70 руб. міг придбати (або – або): 35 четвертей жита; 233 пуди пшениці[56]; 33 пуди сала; 63 пуди яловичини[57]; то вчитель малювання повітового училища за місяць заробляв близько 17 руб. на яких він міг мати: 8 четвертей жита; 56 пудів пшениці; 5 пудів сала; 16 пудів яловичини.

Разом із тим, в учительських інститутах за кожного з учнів, який успішно склав іспити, учитель отримував 120 руб., а підготовлений учень міг був прийнятий на посаду помічника учителя[58].

Заробітна плата високоосвічених працівників була досить високою. Кваліфікований інженер у Києві в кінці XIX ст. отримував від 800 до 1800 руб. на рік[59]. Відповідно, навіть найменш оплачуваний київський інженер на свою місячну заробітну плату міг придбати собі (або – або): 44 гусаки; 190 курей; майже 24 пуди пшеничного борошна або ін.

Аналізуючи динаміку грошового утримання чинів поліцейського відомства слід відмітити, що загалом на утримання двох столів поліції в Києві виділялося близько 2 тис. руб., враховуючи жалування столоначальників по 180 руб. на рік кожному. У 1854 р. на утримання київських поліцейських вже було витрачено 32 702 руб. 76 коп.[60]

Після поліцейської реформи 60-х рр. XIX ст. у багатьох містах річне утримання городничих не перевищувало 280 руб., дільничних приставів – 57, а квартальних наглядачів – 36. Останні отримували менше рядових пожежників, котрим платили додатково 5–10 руб. на квартиру, одяг і продовольство. Утримання міської поліції було меншим, ніж земської. У 1859 р. грошові виплати для її службовців були встановлені від 150 руб. на рік міським наглядачам до 300 руб. становим та слідчим приставам[61]. У другій половині XIX ст. грошове утримання міських поліцейських

---

[55] Держархів Житомирської обл., ф. 72, оп. 1, спр. 317, арк. 9, 10.

[56] *Воейков Д., Загоскин В.* Киевская губерния статистические сведения о распределении землевладений о ценности имений и о крестьянском деле. – СПб., 1867. – С. 69.

[57] *Фундуклеев И.* Указ. соч. – С. 384.

[58] Інститут рукопису Національної наукової бібліотеки ім. В. Вернадського, ф. 202, спр. № 7, арк. 3 зв.

[59] *Кабыш С.* Откуда пошел киевский телефон: Заметки из истории техники в Украине // Київська старовина. – 2004. – № 4. – С. 167.

[60] *Самойленко Е.А.* Киевская городская полиция в XIX – начале XX вв.: дис. … канд. юрид. наук. – Харків, 2000. – С. 35.

[61] *Чайковський А.С., Щербак М.Г.* За законом і над законом: З історії адміністративних органів і поліцейсько-жандармської системи в Україні (IX – початок XX ст.). – К., 1996. – С. 83–84.

істотно зросло. За штатом 1875 р. кожен із 300 київських городових мав річне грошове утримання в розмірі 140 руб. та доплату 40 руб. на однострій. Дещо більше отримували 103 службовці поліції, відповідно, 144 руб. річного окладу та 50 руб. на однострій. Наступного року виплати для городових підвищили до 150 руб. річного окладу та 50 руб. доплати на однострій. Суттєвою грошовою підтримкою для поліцейських стало і збільшення виплат на відрядження з – 13,5 руб. до 25 руб. на місяць одній особі[62].

Невисоким було грошове утримання міських пожежників. 1896 р. у складі пожежників Київської губернії рядові отримували по 12 руб., а унтер-офіцери – 18 руб. на рік. Окрім цього для них виплачували по 30 руб. на рік на харчі та 35 руб. для рядових та 40 руб. для унтер-офіцерів на однострій[63].

Матеріальне утримання військових включало: надання жалування та інших виплат у грошовій формі; забезпечення продовольством та харчуванням, одягом, білизною та взуттям для підтримання однострою. Торкаючись питання жалування офіцерів слід сказати, що воно мало досить складний порядок нарахувань і залежало від чину, посади, роду військ, вислуги років та ін.

Аналіз грошового утримання в другій половині XIX ст. особового складу малоросійських козачих полків засвідчує, що загалом річне жалування рядових козаків було незначним. Однак, обсяги заробітної плати військового лікаря та величина виплат столових грошей командиру полку наштовхують на думку, що обсяги їх окладів та інших грошових винагород із казни перевищували в десятки, а то й у сотні разів матеріальне утримання рядових козаків. Проте, рядові нижчі чини нерідко обіймали відразу декілька посад. Саме тому їх жалування могло бути дещо вищим[64]. Крім того, необхідно звернути увагу на той факт, що стройовими кіньми забезпечувалися лише нижчі чини. Офіцерський склад мав купувати стройових офіцерських коней власним коштом. Разом із тим, вищі офіцери мали казенну прислугу у вигляді драбантів та інші переваги у службі.

Особливістю грошового утримання особового складу Володимирсько-Київського кадетського корпусу було те, що окремим категоріям військових були передбачені ще й доплати у вигляді столових, порційних та квартирних грошей. Слід сказати, що самі кадети, як і юнкери мали

---

[62] *Самойленко Е.А.* Указ. соч. – С. 89.

[63] *Томіленко Г.* Діяльність професійних пожежних підрозділів на Правобережній Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. // УІЖ. – 1999. – № 4. – С. 95.

[64] ПСЗ РИ. – Собр. 2-е. – Т. 39. – Отд. 3. – К № 40556. – С. 50–51.

мізерне грошове утримання майже на рівні солдатського жалування. Сучасник про це пише у своїх споминах так: «Більшість юнкерів отримувала з дому невелику суму грошей на дрібні витрати. Багатих, здається, у нас не було; у всякому випадку, у стінах училища різниця соціального чи майнового походження не кидалася в очі і ніколи нас не розділяла. Проте були юнкери безхатченки, чи з дуже бідних родин, котрі для задоволення своїх потреб повинні були задовольнятися одним казенним жалуванням, яке становило тоді 22,5–33,5 коп. на місяць. Такі рідко ходили у звільнення і не їздили на канікули, залишаючись круглих два роки у стінах училища, спустошених і надзвичайно невлаштованих у дні виїзду. Не було на що, траплялось, придбати тютюну, зубну щітку, навіть відіслати листа… Проте переносили вони своє становище стоїчно: я не пам'ятаю ні нитиків, ні нахлібників»[65].

Київ, Кадетський корпус (фото В.Гудшона та О.Губчевського, 1912 р.)

У другій половині XIX ст. було збільшено грошове утримання офіцерського складу армії, зокрема похідне добове забезпечення, столові гроші, додаткове грошове утримання для вищих офіцерських чинів та ін.[66]

У цілому матеріальне становище офіцерів протягом 80–90-х рр. XIX ст. залишалось досить скрутним. Оклади були визначені ще в 1859 р.

---

[65] *Деникин А.И.* Старая армия. Офицеры; предисл. А.С. Кручинина. – Москва, 2006. – С. 243.

[66] ЦДІАК України, ф. 442, оп. 52, спр. 74., арк. 1–3 зв.

і, не дивлячись не зростання цін, залишались майже незмінними. 1881 р. було збільшено столові оклади офіцерам, котрі служили у стройових частинах, 1886 р. – жалування на 10% командирам батальйонів і приблизно на 40% ротним командирам[67]. Крім того, слід назвати і кошти зароблені нижчими чинами на вільних роботах. Завдяки участі військових у виконанні вільних робіт солдати і унтер-офіцери могли заробляти до 50–60 коп. на день. Офіцери, котрі керували цими роботами зазвичай отримували по 5–6 руб. на день[68]. Обсяги жалування офіцерів із другої половини 1880-х рр. були досить диференційованими. Молодший офіцер отримував щомісяця 39 руб. 75 коп., командир роти – 96 руб., командир батальйону – 115 руб. Командир полку отримував майже в тричі більше командира батальйону – 309 руб., начальник дивізії – 436 руб., а командир корпусу – 591 руб.[69]

Вивчаючи загальну динаміку середньорічної заробітної плати різних галузей економіки в містах можна стверджувати, що загальна ситуація з оплатою праці мала тенденцію до поліпшення[70]. Слід звернути увагу, що диференціація в оплаті праці робітників була надзвичайно великою. Кваліфіковані робітники отримували набагато більше, ніж чорноробы. Така риса була характерною для всіх сфер економіки, включаючи і сферу послуг та торгівлю[71].

Окремим рядком слід згадати про доходи тих професій, котрі представляли творчу богему міст: художники, музиканти та актори. Розмір їх гонорарів залежав від таланту та популярності митця. Проте їх офіційні доходи були невисокими. Жалування музикантів капели Київського магістрату було незначним. За її штатом 1804 р. капельмейстер мав щорічне жалування 200 руб., решта – 11 музикантів – 600 руб.[72] Низькі оклади обумовлювалися непостійною занятістю та можливостями неофіційних підробітків.

Варто зупинитись і на таких доходах мешканців міст, як депозитні вклади до банків та доходи з цінних паперів. У середині XIX ст. відсотки по депозитах були невисокими, а їх кількість незначною[73]. 1859 р. по

---

[67] Там само. – С. 220.

[68] Разведчик. – 1892. – № 103. – С. 349.

[69] *Зайончковский П.А.* Самодержавие и русская армия на рубеже XIX–XX столетий. 1881–1903. – М., 1973. – С. 220.

[70] *Нестеренко О.О.* Вказ. праця. – С. 473, 474; *Лавров П.А.* Робітничий рух на Україні в період нового революційного піднесення 1910–1914 рр. – К., 1967. – С. 197.

[71] *Лось Ф.Є.* Робітничий клас України в 1907–1913 роках. – К., 1962. – С. 125.

[72] Держархів м. Києва, ф. 1, оп. 2, спр. 298, арк. 2.

[73] *Яцунский В.К.* Социально-экономическая история России XVII–XIX вв. – М., 1973. – С. 113.

державних безперервних доходних білетах достоїнством у 250, 500, 1000, 10 000 і 100 000 руб. виплачувався безперервний дохід по 4 руб. за кожні 100 руб. білета в рік[74]. У другій половині XIX ст. через зростання кількості акціонерних компаній розпочалася біржова лихоманка. За свідченнями газет доходи по цінних паперах банків та підприємств почали зростати. 1898 р. річний дивіденд по акціях Харківського земельного банку за 1897 р. становив по 29 руб. на акцію, що дорівнювало 14,5% на основний капітал[75]. Дещо менше виплачувало дивідендів Північне скляне промислове товариство. Його акціонери 1897 р. отримали доходу лише 14% із вкладеного у справу капіталу[76].

Ситуація в грошовому обігу Російської імперії тривалий час залишалася відносно стабільною. Інфляція мала повзучий характер і не могла істотно впливати на життєвий рівень широких верств міського населення. Загалом, якщо ретельно простежити динаміку грошових доходів головних соціальних груп жителів міст України у XIX – на початку XX ст. то побачимо, що чиновники перебували у більш вигідному становищі порівняно з основною масою населення, оскільки грошове жалування вони отримували регулярно і вчасно.

Сфера споживання і послуг

Ключовим показником життєвого рівня є сфера споживання. Людські потреби С. Подолинський поділяв на «потреби живлення і травлення», відчуттів (насолод, чуття) та потреби інтелектуальні (розумові)[77]. Ми ж звернемося до витрат на споживання харчових продуктів. Річ у тім, що серед задоволення матеріальних потреб видатки на продовольство посідають перше місце, тому при незначному доході переважна його частина витрачається саме на продукти харчування[78].

Аналізуючи харчування містян відзначимо, що зазвичай заможні мешканці міст харчувались переважно вдома. Страву для них готували власні кухарі з якісних продуктів, а до столу подавала прислуга. Т. Веблен виділяє наступні мотиви утримання домашньої прислуги: «1) В умовах кодексу доброчесності сили і час членів сімейства повинні витрачатися в актах демонстративного “неробства…”. 2) В умовах демонстративного споживання атрибути людського життя (житло, обстановка,

[74] ЦДІАК України, ф. 442, оп. 770, спр. 131, арк. 100.
[75] Биржевые ведомости. – 1898. – № 55. – С. 4.
[76] Там же. – 1897. – № 122. – С. 4.
[77] *Подолинський С.* Вибрані праці. – Луцьк, 2004. – С. 88.
[78] *Наумов Г.* Бюджеты рабочих г. Киева. – К., 1913. – С. 34.

екзотичні дрібнички, гардероб, харчування) стали настільки складними і обтяжливими, що споживачі не можуть належним чином справитися з ними без сторонньої допомоги»[79].

Разом із тим, вони могли вживати їжу і на офіційних балах та прийомах та під час візитів. Безперечно, що страв для таких осіб подавали значну кількість і з надлишком. Практично, вони мали можливість дозволяти собі і непродуктивне споживання, яке було почесним, по-перше, як ознака доблесті і необхідна умова збереження людської гідності, по-друге, воно само по собі дійсно стало почесним, особливо того, що було кращим. Різницю у раціонах харчування добре видно у споживанні алкогольних напоїв та наркотиків. Якщо ці предмети є дорогими, їх споживання сприймається як добропристойне і почесне[80].

Нерідко за дружніми обідами укладалися ділові угоди. Під час щорічних Київських контрактів із 1 лютого у Київському дворянському зібранні щоденно подавалися обіди з 14 до 17 години. Їхня вартість була такою: з 5-ти страв із горілкою, закускою та кавою – 1,5 руб.; з 4-х – 1,25 руб.; 3-х – 1 руб. Представники середнього прошарку міського населення харчувались переважно також вдома (їжу для них, зазвичай, готували домогосподарки), або в закладах громадського харчування (кафе, шинках, трактирах, ресторанах, корчмах та ін.). Містяни з невисоким достатком готували собі їжу самі, або це робили їх дружини та інші члени сім'ї. Одночасно вони могли купувати страву в більш демократичних закладах громадського харчування та торгівлі, де вона була доступною за ціною – крамницях, шинках, корчмах, харчевнях та ін. Дехто з них винаймав помешкання разом «зі столом» або харчувався в «чайних» чи користувався «домашніми обідами».

При з'ясування якості та раціону харчування представляє інтерес вартість продовольства. Загалом ціни на харчові продукти поступово зростали. Однак, норми продуктів харчування істотно змінилися у якісно кращий бік. Люди в містах почали більше купувати нових продуктів (цукру, картоплі, локшини, білого хліба, делікатесів та ін.). Розширювалась мережа закладів громадської торгівлі та харчування, зростала роль ярмарків. Ціни на основні продукти харчування регулювалися державою шляхом жорсткого впровадження місцевими органами такс[81]. 1858 р. у Києві такси були наступними: «хліб печений білий німецького майстра – 5 коп. срібл. за 1 фунт; хліб житній – 1 коп.; м'ясо краще – 5 коп.;

---

[79] *Веблен Т.* Теория праздного класса. – М., 1984. – С. 106.

[80] Там же. – С. 109.

[81] *Молчанов В.Б.* Вплив державного регулювання цін на життєвий рівень населення України (початку XX століття) // Історія України. – 1999. – № 11. – С. 5–6.

баранина – 4 коп.; телятина – 5½ коп.; свинина – 4½ коп.; масло вершкове – 22½ коп.; сало ялове – 7½ коп.; сіль за 1 пуд. – 70 коп.; гусак із печінкою за 1 шт. – 20 коп.; печиво просте біле краще за ¾ фунта – 3½ коп.»[82]. Отже, робітник-поденник за 1 день своєї роботи міг придбати (або – або) 2 гусаки з печінкою, 10 ф. баранини, майже 10 ф. свинини, 40 ф. житнього хліба.

Київ, Царська площа (фото С.Кульженка, 1900-ті рр.)

Раціон харчування містян урізноманітнювали овочі, фрукти та ягоди. Одних лише ягід щороку реалізовувалося на київських базарах більш, ніж на 50 тис. руб. Ціни на них були такими: 1 відро вишень – 10–50 коп.; слив – 10–90; аґрусу – 75; білих або червоних порічок – 15–25; 1 фунт полуниць – 10–15[83].

Одним із показників, який чітко характеризує життєвий рівень різних представників міського населення є їх індивідуальні бюджети. У пресі описували негаразди в економічному становищі молодого офіцера і вказували на дефіцит його бюджету[84]. Постійні нераціональні витрати пере-

---

[82] Киевские губернские ведомости. Отдел второй. Часть неофициальная. – 1858. – № 41. – С. 259.

[83] *Мозговой В.Г.* Сборник сведений по Киевской губернии. – К., 1887. – С. 95–96.

[84] Разведчик. – 1895. – № 267. – С. 1091.

вищували його жалування, що призводило до боргів. Аналіз бюджетів чиновників другої половини XIX ст. свідчить про постійні витрати на непродуктивне споживання (тютюн, азартні ігри, алкоголь)[85]. Бюджети вчителів початку XX ст. демонструють, що на першому місці за рівнем видатків у самотнього вчителя було задоволення потреби в їжі, на другому – купівля одягу, взуття та білизни; значні кошти виділялися на допомогу близьким, чимало грошей забирала дорога[86]. Статті видатків сімейного вчителя показують, що на першому місці було харчування; на другому – освіта дітей; на третьому – витрати на одяг, взуття та ін.[87]

Середньорічний студентський бюджет продемонструємо витратами на прикладі університету св. Володимира, який становив 375 руб., тобто 31,2 руб. на місяць. Фактично, цей «нормальний річний бюджет» ділився на сім таких видатків: квартира з прислугою – 80 руб.; харчування – 72; чай, цукор, ласощі – 48; одяг – 66; плата за навчання – 40; книги і дрібниці – 45; освітлення і прання білизни – 24. Загалом студентські бюджети мали дефіцит і реальний обсяг місячного бюджету витрат становив 20 руб. 42 коп.[88]

Найбільш забезпеченими були студенти, котрі притримувались правих поглядів, адже вони витрачали на себе щомісяця близько 48,9 руб. Найбіднішими були анархісти, їхні бюджети не перевищували 31 руб. на місяць[89]. 1903 р. для проживання у великих містах студенту необхідно було витрачати близько 25 руб. на місяць. Скільки ж вони витрачали на місячне харчування? На обіди (у поганенькій кухмістерській) – 7,5 руб.; чай та цукор (із розрахунку 4 склянки на день) – 1,3 руб.; хліб – 3. Всього – 11,8 руб.[90] Оскільки студентське середовище не було однорідним за своїм матеріальним становищем, відповідно, студенти з великими бюджетами витрат могли харчуватися у закладах громадського харчування вищого класу. Їх асортимент постійно висвітлювався у місцевій пресі: «… Ресторан "Метрополь" – меню: борщ польський; суп "Беф по-угорськи"; язик у томатному соусі; щука з каплуном; смажена телятина; савароль із

---

[85] *Зайончковский П.А.* Правительственный аппарат самодержавной России… – С. 81–83.

[86] *Сучков И.В.* Социальный и духовный облик учительства России на рубеже 19–20 веков // Отечественная история. – 1995. – № 1. – С. 75.

[87] Там же. – С. 68.

[88] *Александров Д.* Студенческие квартиры в Киеве. – К., 1910. – С. 53–54.

[89] *Струмилин С.Г.* Указ. соч. – С. 179.

[90] *Степанович Е.П.* Указ. соч. – С. 61

фруктами, холодники, окрошки, ботвінья. Є в наявності сімейні кабінети; для студентів пропонуються помісячні обіди за 9 руб.»[91].

Коливання цін на продукти харчування не впливало на раціон їжі тих студентів, котрі мали високі бюджети витрат. Менш заможні (а їх була переважна більшість) харчувались не так якісно, як багаті. Характер їх потреб у їжі повністю залежав від спроможності придбати той чи інший продукт на ринку. Крім того, збільшення експорту хліба призводило до зростання цін на нього на внутрішньому ринку, а з початком Першої світової війни вони почали зростати ще швидше[92].

Микола Бунге стверджував, що у 80-х рр. XIX ст. 86% студентів голодували та страждали від убозтва й хвороб[93]. Відсутнім був санітарний контроль за реалізацією продуктів харчування. Частими були випадки отруєнь неякісними продуктами. За даними анкети на питання «чи хворієте ви розладом органів травлення?» відповіли «так» із 994 чол. опитаних – 462, або 46,7% від загальної кількості[94]. Всі недоліки санітарного стану громадського харчування негайно висвітлювались на сторінках газет[95].

Міська влада не залишала поза увагою санітарний стан підприємств харчової галузі та торговельних закладів, які спеціалізувалися на оптовій і роздрібній торгівлі продуктами. Вона намагалася регламентувати ці сфери виробництва та розподілу своїми постановами[96]. Порушників санітарії у харчовій галузі притягали до адміністративної відповідальності. Ось як про це писали газети: «…Антисанітарні пекарні. Присудили власників до 25 руб. штрафу або двотижневого арешту»[97].

Загалом середньодобове споживання харчових продуктів середньостатистичним громадянином на початку XX ст. було наступним: хлібні продукти – 807,5 г; картопля – 333,6; овочі та фрукти – 121,4; олія – 22,8; молоко і молочні продукти – 287,9; цукор – 64; м'ясо – 205; риба – 34,3; яйця – 23,8 г[98].

---

[91] Киевлянин. – 1900. – № 219. – С. 5.

[92] *Китанина Т.М.* Хлебная торговля России в 1875–1914 гг. (Очерки правительственной политики). – Л., 1978. – С. 252; *Её же.* Война, хлеб и революция. (Продовольственный вопрос в России 1914 – октябрь 1917 гг.). – Л., 1985. – С. 324.

[93] *Степанович Е.П.* Указ. соч. – С. 61.

[94] *Струмилин С.Г.* Указ. соч. – С. 179.

[95] Волынь. – 1900. – № 184. – С. 3; Киевлянин. – 1900. – № 205. – С. 3.

[96] ЦДІАК України, ф. 493, оп. 35, спр. 151, арк. 34.

[97] Киевлянин. – 1904. – № 207. – С. 3.

[98] *Клепиков С.А.* Питание русского крестьянства // Материалы по изучению массового потребления. – Вып. 2. – Ч. 1: Нормы потребления главнейших пищевых продуктов; под ред.Чаянова А.В. – М., 1920. – С. 25.

Через постійне коливання цін на продукти харчування на міських ринках містяни з низькими статками, безперечно, були неспроможними купувати той чи інший їх вид. Крім усього, спостерігалося загальне зростання цін на всі товари, а особливо на продукти харчування. Інтереси студентів в галузі споживання відстоювала політика «такс», яку здійснювали міські органи в губернських центрах. Приміром у Житомирі 1904 р. встановлено такі такси: м'ясо трефне (язик) – 11 коп. за фунт; філе з яловичини – 11,5 коп. за фунт[99]. Існували такси і на інші види продуктів та товарів першої необхідності[100].

Якщо взяти до уваги наведені Є. Степанович дані і припустити, що незаможний студент витрачав на своє харчування близько 40 коп. в день, то на цю суму він міг придбати (або – або) – 4 помаранчі, 1 курку, 3 кг гречки, 4 кг пшона, 1 кг сала, 8 оселедців, 1 кг родзинок, 1,5 кг цукру, 2,5 кг булок пшеничних, 2 курчат, 1/3 відра молока, 8 житніх паляниць та ін.[101]

Важливу роль у харчуванні мешканців міст відігравали хлібопродукти. 1914 р. на внутрішніх ринках на душу населення було реалізовано: пшениці – 118,4 кг; ячменю – 76,8; жита – 107,2; вівса – 70,4 кг[102]. У цілому, якщо підрахувати, то в середньому добове споживання зернових на душу населення становило 1,02 кг. Та все ж, якщо пам'ятати, що деяка частина цього зерна була фуражним і призначалася для худоби та птиці, то бачимо, що задоволення потреб студентами у хлібі не можна вважати досконалим.

Окремо слід зупинитися на забезпеченні продовольством військових. До реформ Д. Мілютіна місцеве населення, котре відбувало постійну повинність, було зобов'язане годувати постояльців гарячою стравою. «Приварочное довольствие» солдата, встановлене ще при Олександрі I, залишалося без змін до кінця Східної (Кримської) війни і на купівлю м'ясних і винних порцій війська отримували гроші. М'ясна порція становила 84 фунти яловичини на стройового солдата і 42 на нестройового на рік; до м'ясної ж порції відносилось і надання 20 фунтів солі на рік на

---

[99] Держархів Житомирської обл., ф. 62, оп. 1, спр. 940, арк. 3; Там само, спр. 1230, арк. 2–13.

[100] Там само, спр. 1266, арк. 19–20, 23, 32; Там само, спр. 1249, арк. 19, 20, 24, 33, 37, 48; Анкета о дороговизне и борьбе с ней. – К., 1914. – С. 2.

[101] Держархів Житомирської обл., ф. 62, оп. 1, спр. 1230, арк. 15, 26; ЦДІАК України, ф. 574, оп. 1, спр. 1019, арк. 40; спр. 78, арк. 1–15; Держархів м. Києва, ф. 112, оп. 1, спр. 1268, арк. 11–27; Там само, спр. 1353, арк. 2–18; Держархів Київської обл., ф. 9, оп. 28, спр. 35, арк. 34.

[102] *Попов О.* Хлібна торгівля України. – Харків, 1927. – С. 16.

особу. Винна порція складалась із 3 чарок[103] на тиждень, але її видавали лише під час зборів. Крім вказаного, війська отримували провіант – борошно і крупу, при чому на кожного солдата відпускалось по 3 фунти печеного хліба і по 24 золотники[104] крупи на день[105].

Подібні норми забезпечення нижчих чинів продовольством були і під час Східної (Кримської) війни: «… стройовий солдат отримував на день: 3 фунти печеного, коли була можливість його пекти, або 1¾ фунта сухарів; ¼ фунта крупи (1½ гарнця[106] на місяць), ¾ фунти м'яса; близько 6-ти золотників солі (20 фунтів на рік), чарку пінного вина; 1½ чарки оцту на тиждень і 7½ золотників перцю на місяць»[107].

За «Положением о провиантском, приварочном и фуражном довольствии» 1871 р. приварочний оклад складався з двох частин: змінної, котра дорівнювала вартості ½ м'яса у даній місцевості, і постійної, для купівлі решти припасів (капусти, овочів і т. п.). Обсяг цієї частини визначався від ½ до 1 коп. і іноді дещо більше на одну особу. Було збільшено видачу крупи з 24 золотників до 32 в армії і до 40 в гвардії[108]. Нерідко міські мешканці допомагали військовим. Жителі Бердичева з 22 жовтня 1859 р. по 7 липня 1860 р. пожертвували 140 пудів яловичини для солдатів Полтавського піхотного полку, котрий дислокувався у місті[109].

За П. Зайончковським, солдатський раціон полягав у наступному. На день крім «приварка» (крупа, картопля), відпускалось 3 фунти (1,2 кг) хліба, 0,5 фунта (200 г) м'яса чи риби і деяка кількість жирів[110]. Військова преса часто друкувала рецепти страв для солдатської кухні та способи приготування їжі у поході та ін.[111]

Цікаві свідчення про харчування київських юнкерів залишили сучасники: «…утримання юнкерів юнкерських училищ у мій час було поставлено неважно: оклад прирівнювався солдатському пайку, збільшеному на

---

[103] 1 чарка = 1/10 штофу = 2 шкаликам = 0,123 л // http://enc-dic.com/enc_big/CHarka-67045.html.

[104] 1 золотник=4,2 г / Советский энциклопедический словарь. – М., 1981. – С. 1449.

[105] Русская военная сила. Очерк развития выдающихся военных событий от начала Руси до наших дней. Вып. X. Период царствования императоров Николая I-го и Александра II-го – до всеобщей воинской повинности. – М., 1889. – С. 209, 210.

[106] 1 гарнець=3,27984 дм^2=3,28 л // Советский энциклопедический словарь. – М., 1981. – С. 1502.

[107] *Леновский П.* Очерки из быта войск в военное время // Военный сборник. – 1859. – № 4. – С. 465.

[108] Русская военная сила… – С. 211–213.

[109] ЦДІАК України, ф. 442, оп. 36, спр. 1491, арк. 1–22.

[110] *Зайончковский П.А.* Самодержавие и русская армия… – С. 85.

[111] Разведчик. – 1893. – № 121. – С. 107.

10 коп. … З 1891 р. нам прибавили по …5 копійок в день на особу; і лише згодом, (1899 р.) Московське та Київське училища зрівняли з військовими»[112]. Загалом, вартість харчування київського кадета становила 14 коп. сріблом на день. Крім того, на десерт у святкові дні, по 60 коп. в рік, та на ранкове гаряче пиття (какао) кадетам виділялось по 2 р. 85 коп. сріблом в рік на кожного[113].

Харчування офіцерів здійснювалось згідно статуту про офіцерські зібрання. При зібраннях зазвичай влаштовувалися їдальні у яких офіцери користувалися столом за досить дешевими цінами. Ці зібрання підтримувалися щомісячними внесками їх членів[114]. Траплялося, що коли офіцери потрапляли на обіди до місцевих вельмож, то ті для підтримання свого статусу щедро їх пригощали[115].

До харчового раціону містян входили також напої. До безалкогольних напоїв належали чай; соки з берези, клену, барбарису; хлібний, овочевий та фруктовий кваси; компот із сушених груш – узвар[116]. Велику групу безалкогольних напоїв, котрі вживали переважно в піст, складали кисселі[117]. Влітку улюбленими напоями мешканців міст були лимонад та мінеральна вода. Так, у 1903 р. газети рекламували мінеральну воду «Нарзан» по 25 коп. за пляшку[118].

Левова частка ринку належала слабоалкогольним напоям, серед яких виділялося пиво. Популярними були такі його сорти як «Баварія» та «Вальдшлехсен» які коштували від 6 до 25 коп. за пляшку[119]. У 1877 р. преса рекламувала продукцію пивзаводу І. Бродського наступним чином: 1 відро віденського пива в пляшках – 2 руб.; 1 діжка пива – 1,5 руб.; ½ пляшки пива Бок-Бір – 10 коп.[120] Асортимент цього напою був надзвичайно великим і постійно зростав. 1903 р. пропонувалося «Калінінське медоварене» та «Баварське пиво» за ціною 1 руб. 80 коп. за 20 пляшок; «Столове» по 2 руб.; «Пльзенське» по 2 руб. 40 коп.[121] Окрему групу

---

[112] *Деникин А.И.* Указ. соч. – С. 241–242.

[113] ПСЗ РИ. – Собр. 2-е. – Т. 42. – Отд. 2. – К № 32104. – С. 233–247.

[114] Русская военная сила… – С. 207–208.

[115] *Кондратьева Т.* Кормить и править: О власти в России XVI–XX вв. – М., 2006. – С. 52.

[116] *Наулко В.И., Миронов В.В.* Культура и быт украинского народа. – К., 1973. – С. 72.

[117] *Артюх Л.Ф.* Українська народна кулінарія (історико-етнографічне дослідження). – К., 1977. – С. 36.

[118] Киевлянин. – 1903. – № 3. – С. 5.

[119] *Похлебкин В.В.* История водки. – М., 1991. – С. 127.

[120] Киевский листок объялений. – 1877. – № 2. – С. 4.

[121] Там же. – № 4. – С. 1.

напоїв складали алкогольні: горілка, вина, наливки, мед та інша продукція, до складу якої входив спирт. Найчастіше вживали вина, фруктові та ягідні настойки, наливки, варений мед. Пили також настояну на травах горілку[122]. Споживання алкоголю істотно зросло після прийняття у 1861 р. «Положення про трактирні заклади», яке дозволяло ставати власниками ресторанів і трактирів для всіх категорій підданих за умовою сплати зборів у місцеві акцизні управління. Заможні мешканці міст мали змогу вживати такі відомі сорти горілки як «Вдова М.А. Попова», «Петр Смирнов» та ін.[123] Для міських гурманів та жінок пропонувалась досить широка палітра вин із Південного берега Криму. Червоні вина: Тикташ-Дере – 45 коп. за 1 пляшку; Бордо – 60; Лафіт – 75 та ін. Міцні вина: Портвейн білий – 85 коп.; Портвейн червоний – 1,5 руб.; Мадера – 1 та ін. Білі вина: Сотерн – 60 коп.; Рислінг – 85; Шаблі – 85 та ін. Десертні вина: Шато-Ікем – 1,25 руб.; Мускат Люнель – 1,25; Мускат рожевий – 2 та ін. Ігристі вина: Пікнік – 75 коп.; Кларет «Алушта» – 1,2 руб. та ін. Шампанські вина: Золота головка – 1,25 руб.; Кримське – 1,5 та ін.[124]

Незаможні містяни зазвичай купували горілку в казенних лавках, які в народі називали «монополькими». У них продавали два сорти горілки: з білою головкою – 60 коп. за пляшку і з червоною – за 40. Крім того, тут можна було придбати горілку і в інших ємкостях: «четверики» (1/4 відра) у плетеному кошику, «сороковка», «сотка». Найменший обсяг горілки був у двохсотій, яку охрестили «мерзавчик». Коштував він 4 коп. і 2 коп. за посуд. Про нього ходила приказка, що «мерзавчик мал для желудка, да дешев для кармана»[125]. Слід вказати, що любителі спиртного нерідко купували з рук і неякісну продукцію, що спричиняло до негативних наслідків[126].

Військове командування боролося із зловживанням алкоголю солдатами. Річ у тім, що за умови недогляду начальства, нижчі чини нерідко відлучалися із військових частин, зловживали алкоголем та вступали в конфлікти з місцевим населенням[127]. 1868 р. окремим наказом нижчим чинам військового відомства було заборонено відвідувати трактири, кухмістерські та інші подібні заклади[128].

---

[122] *Наулко В.И., Миронов В.В.* Указ. соч. – С. 62.
[123] *Похлебкин В.В.* Указ. соч. – С. 123, 126, 127.
[124] Киевское слово. – 1892. – № 1603. – С. 4.
[125] *Похлебкин В.В.* Указ. соч. – С. 135, 171.
[126] Там же. – С. 188.
[127] ЦДІАК України, ф.442, оп. 41, спр. 528, арк. 3, 13.
[128] Там само, оп. 47, спр. 272, арк. 1–7.

Про вживання алкоголю студентами також засвідчують дані анкети. На питання: «Чи вживаєте алкогольні напої?» – позитивно відповіли 68% опитаних[129]. Як правило, це були напої вітчизняного виробництва, хоча київські газети рекламували і французькі вина за ціною від 50 до 85 коп. за пляшку[130]. Ціни на алкоголь поступово знижувалися. На Волині 1911 р. вартість питного спирту становила 55 коп. за відро, на Київщині – 77 коп.[131]

Окремо слід зупинитися на споживанні містянами тютюну. Асортимент цього продукту був досить широким: від найдорожчих сортів, які були доступними заможним людям, до звичайного подрібненого самосаду та махорки для люльок і самокруток. Так, у кінці XIX ст. київські газети пропонували придбати новий тютюн за 2,2 і 2,6 руб. за 1 фунт[132]. Бажаючі могли купити і готові цигарки «Азиатка» або фабрики Л.М. Каракоза по ціні 60 коп. за 100 шт.[133] У 1904 р. один десяток сигар «Гаванера» коштував від 40 коп. до 1 руб. 50 коп[134]. Менш заможним споживачам 1912 р. пропонувались цигарки «Почесні» вартістю 6 коп. за один десяток[135].

Друге місце у шкалі людських потреб займає одяг та взуття. Взимку носили кожухи, шуби-ротонди, а згодом пальта[136]. Під час сильних морозів як жінки, так і чоловіки використовували валянки, на які одягали калоші[137]. Матеріал для виготовлення одягу використовували як місцевого виробництва, так і імпортний. Представляє інтерес гардероб сім'ї єврейського купця у Бердичеві, описаний за рішенням повітового суду 1817 р.: два дзеркала; по 10 сорочок чоловічих і жіночих; шість фартухів білих перкалевих; 10 пар панчіх; четверо штанів із шашкової китайки; шість носових хустинок; чотири хустки жіночих перкалевих; три маніжки жіночі; чотири нагрудники жіночі з тканини з вишитими гілочками (з них 1 вишитий золотим галуном); 2 каптани; 1 шуба лисяча; 1 шуба з хутра білок жіноча; книг європейських обтягнутих шкірою по 30 на 6 полицях та ін.[138]

---

[129] *Струмилин С.Г.* Указ соч. – С. 489.
[130] Киевлянин. – 1912. – № 338. – С. 7.
[131] Общий очерк экономической жизни Юго-Западного края. – К., 1913. – С. 35.
[132] Киевское слово. – 1893. – № 2058. – С. 3.
[133] Там же. – 1892. – № 1601. – С. 3; Там же. – № 1603. – С. 4.
[134] Киевлянин. – 1904. – № 203. – С. 6.
[135] Там же. – 1912. – № 337. – С. 1.
[136] *Беловинский Л.В.* История русской материальной культуры. – М., 2003. – С. 109–110.
[137] Там же. – С. 73.
[138] Держархів Житомирської обл., ф. 3, оп. 1, спр. 4.

Про істотне збільшення готового одягу свідчать газетні рекламні оголошення. 1897 р. преса повідомляла, що торгівельний дім «Котляров и Черноголовкин» реалізує лляну тканину подвійної ширини по 30 коп. за аршин[139] і бумазею по 12 коп.[140] Інша газета 1893 р. повідомляла про розпродаж у Києві білизни до Різдва Христового: сорочок батистових із комірами і манжетами по 1,15 руб.; полотняних – 1,5 руб.; шкарпеток за ціною 65 коп. за півдюжини; фуфайок теплих по 75 коп. та ін.[141] Ця ж газета 1894 р. надрукувала оголошення про розпродаж у київському «Варшавському» магазині зимових пальт за ціною 9 руб.; осінніх – по 5 руб.; літніх – по 4 руб. 75 коп.; миколаївських шинелей – по 35 руб.; піджачних костюмів – по 6 руб. 50 коп.; штанів – по 1 руб. 40 коп.[142]

Охочі могли замовити виготовлення одягу у спеціалізованих ательє. Преса сповіщала, що в Києві на вул. Хрещатик в ательє «Жако» можна пошити пальто з драпу за 22 руб. або з плюшу – за 35. Одночасно пропонувалося замовити чоловіче чи жіноче вбрання ціною від 18 руб. Газети постійно друкували оголошення про продаж нових видів, фасонів і моделей одягу. Зокрема, 1894 р. рекламувалися московські непромокальні плащі по ціні 3,75 руб.[143] 1898 р. продавалися костюми по 16 руб.; бавовняні пальто – 19 руб., зимові брюки – по 4,5 руб.[144]

У більш вигідному становищі перебували військові. Істотною підмогою для забезпечення одягом і взуттям були їх товариства[145]. У Києві економічне товариство офіцерів мало чотири винно-гастрономічних бакалійних магазини, склади мануфактурних товарів і офіцерських речей та майстерні по виготовленню офіцерського однострою та взуття[146].

П. Зайончковський відмічав, що: «Побут солдатів був не влаштований. До 1901 р., коли в казармах вводяться окремі тапчани, солдати спали на цільних нарах. На нарах – солом'яні сінники і такі ж подушки без наволочок, більше нічого… Вкривались солдати шинелями… Постільні приналежності та ковдри були повсюдно запроваджені лише з 1905 р.»[147]. Разом із тим, як засвідчує реклама тих часів, військові

---

[139] 1 сажень = 3 аршинам = 7 футам = 2,1336 м / Советский энциклопедический словарь. – М., 1981. – С. 1170.

[140] Киевлянин. – 1897. – № 355. – С. 6.

[141] Жизнь и искусство. – 1893. – № 4. – С. 4.

[142] Там же. – 1894. – № 76. – С. 6.

[143] Там же. – № 306. – С. 4.

[144] Там же. – 1898. – № 354. – С. 4.

[145] Разведчик. – 1892. – № 84. – С. 37.

[146] Там же. – 1897. – № 326 – С. 41.

[147] *Зайончковский П.А.* Самодержавие и русская армия… – С. 84–85.

частини, які вели власне артільне господарство, мали можливість придбати постіль за прийнятною ціною[148].

Дещо кращим було забезпечення кадетів. Крім шинелей у їх однострої були ще й каптани та куртки. Вони користувались казенними рушниками, наволочками та простирадлами. Матраци набивалися кінським волосом, а подушки – пухом та ін.[149] За бажанням кадети та юнкери з заможних родин та офіцери мали змогу придбати собі готове фабричне взуття[150].

Забезпечення офіцерів однострою та взуттям здійснювалося за рахунок виплати для них спеціальних сум грошей для купівлі матеріалів і пошиття відповідного одягу. Так, гусар на матеріал та пошиття однострою витрачав 280 руб. Дорожче коштували одяг та повна амуніція драгуна – 317 руб.[151] Разом із тим, вартість однострою будь-якого офіцера була набагато вищою, ніж у кадета або солдата. Постільну білизну офіцери купували собі самостійно, а для її прання користувались послугами праль.

Із розвитком ринкових відносин та становленням масового машинного виробництва у побут військових входили як нові матеріали для одягу та взуття так і форми військового однострою. Вартість цих виробів поступово знижувалася, що не могло не задовільняти споживачів. Причинами такого здешевлення могли бути і використання більш дешевих матеріалів, і механізація виробництва, і розширення ринку збуту та ін.[152] 1911 р. у Києві 1 кв. аршин текстилю коштував від 9 до 12 коп.[153], 1912 р. у Житомирі – 2–3 руб.[154] Досить дорогим був зимовий одяг. Так, вартість кожуха 1907 р. у Житомирі становила понад 15 руб.[155], а хутряну чоловічу шапку можна було придбати за 5–6 руб. Широкою була пропозиція картузів та кашкетів за ціною від 1 руб. 50 коп. до 3 руб.[156] Звичайна полотняна сорочка 1907 р. коштувала 1 руб.[157]

Готовий фабричний одяг набирав все більшого поширення. «Киевлянин» 1901 р. посилено рекламував непромокальні гумові та кашемірові

---

[148] Разведчик. – 1896. – № 308 – С. 792.
[149] ПСЗ РИ. – Собр. 2-е. – Т. 42. – Отд. 2. – К № 32104. – С. 233–247.
[150] Разведчик. – 1895. – № 242. – С. 520.
[151] Там же. – 1894. – № 195. – С. 583.
[152] Там же. – 1896. – № 308 – С. 792.
[153] Там же. – 1911. – № 86. – С. 5.
[154] Держархів Житомирської обл., ф. 62, оп. 1 дод., спр. 154, арк. 56.
[155] Там само, спр. 69, арк. 37.
[156] Там само, арк. 52.
[157] Там само, арк. 43.

плащі, сіряки та ряси при ціні 2 руб. і вище[158]. Ця ж газета пропонувала споживачам «парасольки Райзмана» вартістю від 1 руб. 75 коп. до 2 руб. 25 коп.[159] Великою популярністю користувався трикотажний одяг. Його вартість була доступною. У Житомирі в 1907 р. вовняний светр коштував 2 руб.[160] Для урочистих подій газети у 1897 р. пропонували комплект «економічної білизни» до якого входили комірець, маніжка та манжети вартістю 15 коп. тощо[161]. Для більш заможних пропонувалися дорогий одяг та взуття іноземного виробництва[162].

Політика протекціонізму уряду через високі ввізні мита не давала можливості знизити ціни на імпортовані матеріали, як-от: одяг, взуття та інші предмети. Я. Новиков, критикуючи це становище, стверджував: «…наш тариф вважає шовкові тканини предметом розкоші і обкладає їх високим митом. Але середній клас у Росії думає інакше. Немає дрібного чиновника, бідного офіцера чи прикажчика, дружина якого не вважала б за необхідне, при відомих умовах, одягти шовкове плаття. Чоловік розорюється, влазить у борги, проте разом із тим усвідомлює необхідність жертви через вимоги громадської думки»[163]. Протекціонізм протримався в Російській імперії тривалий час, 1876–1914 рр., і був спровокований пасивним зовнішньоторговельним балансом держави[164]. З 1865 по 1870 рр. експорт у середньому був меншим за імпорт на 27 млн руб., а з 1871 по 1875 рр. на 81 млн. руб.[165]

Високу ціну на шовкові вироби у першій половині XIX ст. підтверджують і вітчизняні краєзнавці. Ю. Домотенко засвідчує, що на Київщині 1 фунт шовку коштував 12 руб. Із нього виходило 12 наміток, які продавалися по 2–3 руб.[166]

В. Потанін стверджував, що митні тарифи, запроваджені у 1857 р., були досить низькими. Проте у 1868 р. було введено протекціоністські

---

[158] Киевлянин. – 1901. – № 98. – С. 4.

[159] Там же. – № 96. – С. 4.

[160] Держархів Житомирської обл., ф. 62, оп. 1, спр. 69, арк. 43.

[161] Жизнь и искусство. – 1897. – № 216. – С. 4.

[162] Киевлянин. – 1903. – № 16. – С. 5; Там же. – 1912. – № 337. – С. 6.

[163] *Новиков Я.А.* Протекционизм. – СПб., 1890. – С. 26.

[164] *Морозов О.В.* Митна система Російської імперії в українських губерніях XVIII – початок XX ст. – Дніпропетровськ, 2011. – С. 87.

[165] Там само. – С. 127.

[166] *Домотенко Ю.К.* Преславне містечко Трипілля на Київщині: історичні нариси. – К., 2006. – С. 94, 96.

мита[167], що викликали масове невдоволення міських споживачів. Однак, незважаючи на всі негаразди, споживання міщанами та членами їх родин одягу та взуття упродовж другої половини XIX ст. істотно поліпшилося. Разом зі зростанням фабричного виробництва збільшувалися пропозиції цих предметів на ринку. Розширення товарно-грошових відносин та торгівельної мережі робили їх більш доступними.

Слід згадати і про прикраси та аксесуари. Реклама закликала придбати дешеві браслети з накладним золотом за ціною від 60 коп. до 2 руб. Подібні брошки коштували від 20 коп. до 1 руб. 25 коп., а сережки – до 1 руб. за пару[168]. Простежувалась тенденція до поступового їх здешевлення. Якщо 1901 р. кишеньковий годинник «Унікум» коштував 8 руб. 50 коп., то у 1914 р. його вартість становила від 85 коп. до 500 руб.[169] Пристрастю ж чоловіків була зброя. Згідно газетних оголошень пістолет або револьвер можна було купити за ціною від 2 до 6 руб.[170]

Міські мешканці були головними споживачами канцелярських товарів, ціни на які на початку XX ст. були такими: пляшечка чорного чорнила – 20–25 коп.; аркуш паперу – 5; ручка – 9; блокнот – 15–40; ножиці – 50; ніж перочинний – 40; портфель – 3 руб.; кишеньковий електричний ліхтарик – 3; окуляри – 1[171].

Товари широкого вжитку та предмети довгострокового користування залишалися доступними за ціною. Меблі замовляли у майстрів або купували готові. При нагоді їх можна було придбати за помірною ціною на розпродажах. 1877 р. київська преса повідомляла про продаж із торгів віденського піаніно, м'яких меблів, столів, картин, ламп, шаф та ін., які були оцінені в 277 руб.[172] У кінці XIX ст. металеве ліжко можна було придбати за 10–12 руб.[173], а вартість гарнітуру, оббитого оксамитом, становила від 100 руб.[174]

---

[167] *Потанин В.В.* Таможенная политика России 60-х годов XIX в. и русская буржуазия // Проблемы общественной мысли и экономическая политика России XIX–XX веков. – Ленинград, 1972. – С. 61.

[168] Жизнь и искусство. – 1897. – № 84. – С. 4.

[169] Там же. – 1901. – № 102. – С. 6; Там же. – 1903. – № 10. – С. 5; Там же. – 1914. – № 21. – С. 4.

[170] Там же. – № 95. – С. 5; Там же. – № 98. – С. 6.

[171] Держархів Житомирської обл., ф. 62, оп. 1 дод., спр. 154, арк. 6, 15; Там само, ф. 206, оп. 1, спр. 14, арк. 14; Там само, спр. 24, арк. 9; Держархів м. Києва, ф. 112, оп. 1, спр. 1686, арк. 7, 11, 26; спр. 1518, арк. 2; Киевлянин. – 1901. – № 98. – С. 4.

[172] Киевский листок объявлений. – 1877. – № 3. – С. 3.

[173] Жизнь и искусство. – 1897. – № 80. – С. 4.

[174] Киевлянин. – 1899. – № 184. – С. 5.

Звертаючись до житлового забезпечення слід сказати, що помешкання були приватними, казенними або орендованими. На їх вартість впливало місце розташування, якість, обсяги, забезпеченість побутовими вигодами, під'їзними шляхами та ін. Асортимент пропонованого житла як в містах так і в містечках був досить широким і складався з особняків, невеликих будинків, звичайних міських або селянських хат, квартир, кімнат, прохідних кімнат, кутків та нічліжок.

Заможні верстви міського населення проживали у власних особняках, які знаходилися на території їх садиб, або маєтків чи в містах, де вони перебували на службі або куди приїжджали на зиму. Менш багаті містяни середнього та нижчого прошарків мешкали у власних будинках та квартирах, або винаймали житло. Вартість помешкань та їх оренди була доволі різною. Якісним було житло у купців. Згідно справи «Про прохання бідного міщанина – єврея Цали Алкуновича Бехтмана про оцінку кам'яного будинку 20 листопада 1807 р.» його триповерховий кам'яний будинок у Житомирі разом із крамничками було оцінено в 9151 руб.[175]

Ціна на будинки в центральних частинах як губернських, так і повітових міст завжди була високою, тим більше, якщо вони були новими, мали кілька поверхів та значну площу. Менш якісним і більш доступним за ціною було житло у міських ремісників. У київських ковалів: «Хата ставилася з круглого смолового дерева, крита ґонтом під залізним цвяхом, ділилася сіньми на дві частини, з одного боку кімната з кахлевою грубкою, а з другого боку кухня з піччю теж з білих кахель. У кімнаті було троє вікон, що одчинялися, з білого скла: віконниці й двері були на залізних крюччях з залізними засувами. За стару саму хату платили 100–150 руб.»[176] Необхідно брати до уваги не лише житлові помешкання, а й інші споруди господарського призначення.

Держава приділяла значну увагу міській забудові. У Російській імперії протягом 1722–1879 рр. було видано 22 укази стосовно планування міських поселень[177]. Будівлі окремого обійстя у передмісті складалися з хати для проживання, стодоли, хліву та клуні. Вартість спорудження звичайної хати становила 32,99 руб. У цілому вартість всіх господарських будівель становила 91 руб. 21 коп. сріблом[178].

---

[175] Держархів Житомирської обл., ф. 3, оп. 1, спр. 6, арк. 4.

[176] *Лазаревська К.* Київські цехи в другій половині XVIII та на початку XIX віку. – Б. м., б. р. – С. 302.

[177] *Шипилов А.В.* В тесноте… (об одной характерной черте русской традиционной бытовой культуры) // Вопрсы истории. – 2005. – № 1. – С. 142.

[178] *Фундуклеев И.* Указ. соч. – С. 54.

У провінційних містечках житло було більш доступним за ціною. У першій половині XIX ст. в Теофіополі на Волині житловий будинок, критий соломою, на п'ять кімнат, який не потребував ремонту і який приносив 25 руб. річного доходу, було оцінено в 100 руб. У Тульчині житловий будинок Абрамки Каца на дві кімнати, який потребував ремонту і давав річного доходу вісім рублів було оцінено в 60 руб. сріблом[179].

Важливим джерелом свідчень про вартість нерухомого майна є оголошення в газетах про продаж із торгів помешкань та землі. Вони постійно підігрівали інтерес читачів до цієї сфери. 1846 р. повідомлялося про продаж із публічних торгів у Бердичеві дерев'яного будинку Сруля та Єлкі Райгородських за 120 руб. сріблом. У Махновці продавалися два будинки Готліба та його дружини Рутенбергів: кам'яний за 300 та дерев'яний за 125 руб. сріблом[180]. Набагато дорожчими були майнові комплекси[181] та будинки в губернських центрах[182]. Поступово як нерухомість у цілому так і житло дорожчали. Разом із тим зростали обсяги їх продажу[183].

Вартість оренди житла визначалася його якістю, місцем розташування, наявністю побутових вигод та ін. На початку XIX ст. у Києві під час Контрактового ярмарку графиня Потоцька за двотижневий найм дерев'яного будинку Сперанського заплатила близько 4000 руб.[184]

Окремі квартири в багатоповерхових кам'яних доходних будинках для заможних квартиронаймачів певною мірою повторювали внутрішню структуру особняка. З вулиці відвідувач потрапляв до парадного під'їзду з просторим холом та швейцаром (швейцарська містилася у цокольному напівпідвалі і виходила дверима у під'їзд, щоб вночі швейцар, викликаний дзвінком, міг відчинити двері мешканцям, які загуляли, а вдень стежив за порядком). Хол прикрашався ліпниною, красивими світильниками. Широкі сходи, застелені килимовою доріжкою, яку підтримували мідні стержні, вели наверх. Вважалось, що квартира починається з під'їзду і в холі були калошниця для калош та стійка для парасольок. Найбільш престижним вважався бельетаж – перший, а якщо рахувати з цокольним напівповерхом, то другий поверх. Тут були найбільші квар-

---

[179] *Карліна О.* Єврейські домогосподарства у Волинські губернії в першій половині XIX ст. // Соціум: Альманах соціальної історії. – Вип. 4. – К., 2004. – С. 66.

[180] Волынские губернские ведомости. – 1867. – № 1. – С. 190.

[181] Там же. – С. 120.

[182] Там же.

[183] Каменец-Подольские губернские ведомости. – 1866. – № 2. – С. 2.

[184] *Иконников В.С.* Киев в 1654–1855 гг.: Исторический очерк. – К., 1904. – С. 92.

тири по 10–15 кімнат, які іноді займали цілий поверх. Чим вище розміщувалися квартири, тим меншими вони були, проте квартира, яка мала п'ять кімнат вважалась невеликою і її винаймали люди середнього достатку.

У «порядній» квартирі вважалось за необхідне мати передпокій і одну – дві кімнати для прислуги, вітальню, їдальню, кабінет, дві спальні, кухня, з проживаючими у ній чи біля неї у комірчинах кухаркою, кухарем та «кухонним чоловіком» і посудомийкою, знаходилась у квартирі, з виходом на чорні сходи. У таких будинках був і чорний, дворовий, під'їзд із темними вузькими і стрімкими сходами, який призначався для прислуги та незаможних мешканців верхніх поверхів. Планування приміщень доходних будинків мало коридорну систему: у вузький, нерідко темний коридор виходили двері маленьких квартирок у 2–3 кімнати мешканців яких називали «угловыми жильцами». Двір будинку на ніч замикався. В тих частинах будинку, які виходили під'їздами у двір, квартири були невеликими і недорогими.

Подвір'ям розпоряджався двірник, який служив домовласнику або управляючому і підпорядковувався поліції. У великих будинках було декілька двірників зі старшим, які стежили за порядком і чистотою, не пускали до двору сторонніх, підозрілих осіб, здатних «поцупити» самовар із чорних сходів чи білизну, яка сохла на горищі. Він же займався пропискою мешканців, збирав плату за оренду квартир, розносив по квартирах дрова, замикав ворота на ніч. Двірник із сім'єю жив у двірницькій біля воріт у цокольному напівпідвалі, куди було проведено дзвоник від воріт. У напівпідвалах жила найбідніша частина міщан, у т. ч. і обслуговуючий персонал багатих мешканців (візники приватних виїздів, пралі та ін.)[185].

Слід відмітити, що тим, хто перебував на державній службі, нерідко до основної зарплати виплачувалися гроші на утримання житла[186]. Такими привілеями користувались військові, службовці поліції та ін. Упродовж першої половини XIX ст. військові перебували «на постої» у місцевого населення і за користування житлом не платили. Його надання було натуральною повинністю місцевого населення.

Із часів імператриці Анни Іоанівни для одружених солдатів почали виділяти додаткові площі для проживання. Оскільки винаймати окрему квартиру сім'ї було дорого, то переважна частина солдатських сімей

---

[185] *Беловинский Л.В.* Указ. соч. – С. 33–34.

[186] Держархів Житомирської обл., ф. 62, оп. 3, спр. 4, арк. 9; Держархів м. Києва, ф. 163, оп. 51, спр. 18, арк. 2–6.

проживала у надзвичайній тісноті. Зазвичай більшість солдатських сімей винаймали кутки або частини кімнат, сплачуючи за це невибагливе приміщення 1,5–2,5 руб на місяць із опаленням. Виплати на утримання квартири були невеликими і розрахованими на те, що у сім'ї солдата є додаткові джерела фінансування, адже на виділену суму прожити було неможливо. Казенні квартири були незручними. Нерідко це були звичайні солдатські казарми розділені дерев'яними перегородками[187]. Військові в містах забезпечувалися житлом за рахунок натуральної повинності, котра зобов'язувала містян не лише відводити квартири для солдатів і офіцерів, але ще й відводити ряд приміщень під лазарети, штаби, опалювати та освітлювати приміщення та ін. Крім того, повинність зобов'язувала військове відомство платити квартирні гроші офіцерам та здійснювати різні витрати з утримання казарм[188]. Після реформ Д. Мілютіна надання військам цивільних квартир натурою допускалося лише у виняткових випадках[189].

Величина казенних житлових та допоміжних помешкань у спеціально влаштованих казармених спорудах для офіцерів залежала від обійманої посади та звання офіцера. Так, повному генералу у користування виділялось: житлове приміщення площею 80 кв. сажнів,[190] кімната для прислуги, кухня з погребом, два сараї для екіпажів та стайня на 8 коней. Набагато менше надавалося приміщень обер-офіцеру. У користування він отримував: житлове приміщення площею 1,5 кв. сажня, половину кухні з погребом та місце в казенній стайні на одного коня[191]. Крім житлових та допоміжних приміщень офіцери безкоштовно користувалися побутовими вигодами такими як водогін, каналізація та ін.[192]

Крім житлового забезпечення офіцерам надавалися у користування ще й казенні меблі. Генерал користувався ліжком, шафою для одягу, двома столами, 12 стільцями, диваном, комодом, скринею, вішалкою, двома лавками. Набагато менше казенних меблів надавали обер-офіцеру: ліжко, стіл, комод, лавка, вішалка, чотири стільці[193]. Офіцери, які відбували службу в містах забезпечувалися казенною прислугою. Так,

---

[187] *Щербинин П.П.* Жизнь русской солдатки в XVIII – XIX веках // Вопросы истории. – 2005. – № 1. – С. 83.

[188] Русская военная сила… – С. 208–209.

[189] Там же. – С. 204.

[190] 1 сажень= 7 англійських футів = 84 дюйми = 2,134 метра (Див.: http://uk.wikipedia.org/wiki/Сажень).

[191] Разведчик. – 1894. – № 192. – С. 516.

[192] Там же. – 1896. – № 290. – С. 414.

[193] Там же. – 1894. – № 192. – С. 516.

командирам полків, батальйонів, завідуючим господарством, старшим лікарям передбачалось по два денщика. Молодшому офіцерському складу виділялось по одному[194]. Користування послугами казенної прислуги здійснювалося офіцерами і під час відпусток[195]. Однак, не зважаючи на всі переваги військовим у містечках нерідко доводилося проживати у доволі скрутних умовах[196].

Більш кращим було житлове забезпечення слуг правопорядку. Службовці поліції отримували щомісяця такі суми квартирних грошей: помічник поліцмейстера – 29 руб. 16 коп.; помічник пристава та городові – 12 руб. 50 коп.[197]

Досить пристойні житлові умови мали службовці цукрових заводів. Власники підприємств забезпечували їх не лише квартирами, а й опаленням та освітленням[198]. Робітникам залізниці адміністрація виплачувала квартирні гроші для утримання житла. 1912 р. Комітет управління залізниць констатував, що в Києві їм встановлювалася норма квартирних грошей в обсязі ¼ окладу, а в інших містах – 1/5 окладу. Проте, ціни на оренду житла зростали значно швидше. Фактично 70% витрат залізничника йшло на харчі та житло[199].

Плата за винаймання квартир була диференційованою. Так, у Юзівці в другій половині XIX ст. можна було винайняти в престижному районі квартиру за 60 руб. на рік, а у Катеринославі – від 225 руб. за рік[200]. У Києві професор М. Владимирський-Буданов винаймав квартиру за 1000 руб. на рік. Вона займала верхній поверх будинку, мала кухню з погребом, сарай для дров і корову[201]. Подібна ситуація була і в інших українських губернських містах. Цікаво те, що відстоюючи свої корпоративні інтереси, власники квартир організовували громадські спілки[202]. Загалом у другій половині XIX ст. ринок житла в містах поступово набув

---

[194] Там же. – № 204–205. – С. 753.

[195] Там же. – 1892. – № 83 – С. 29.

[196] *Мартынов А.И.* История 12-го драгунского Стародубского полка. – СПб.: Б.г. – С. 31–32.

[197] Держархів Житомирської обл., ф. 62, оп. 3, спр. 4, арк. 9; Там само, оп. 3, спр. 10, арк. 2–17; Там само, спр. 38, арк. 1–8; Там само, спр. 66, арк. 6–13; Держархів м. Києва, ф. 163, оп. 51, спр. 18, арк. 2–6.

[198] *Лебедь-Юрчик Х.М.* Указ. соч. – К., 1909. – С. 108.

[199] *Мірошниченко В.Г.* Становище робітників залізничного транспорту України в 1907–1914 роках: дис. … канд. іст. наук. – К., 1996. – С. 51, 66, 68.

[200] *Маргулов А.Х.* Урбанізаційні процеси в Донбасі у 1861–1917 роках: дис. … канд. іст. наук. – Донецьк, 2005. – С. 110.

[201] ІР НБУВ, ф. 60, спр. 270, арк. 1, 2.

[202] ЦДІАК України, ф. 442, оп. 636, спр. 647, ч. 5, арк. 970.

цивілізованих форм і значною мірою сприяв задоволенню потреб споживачів[203].

Вінниця, готель «Бель-Вю» (листівка початку XX ст.)

Рівне, готель «Сан-Ремо» (листівка початку XX ст.)

До послуг подорожніх та мандрівників, крім мебльованих кімнат, були готелі різних класів[204]. Загалом, спектр пропонованих у той період готельних послуг був широким (особливо у Києві). Приміром, «Саксонський готель» пропонував клієнтам розкішну обстановку, електричне освітлення, зразкову чистоту та охайність, безкоштовні самовари та постільну білизну при добовій вартості номера від 75 коп. до 3 руб. На вокзалі до всіх прибулих підходив комісіонер і безкоштовно візником привозив до цього готелю. Відвідувачам пропонувалися ванни, телефон, ресторан та ін.[205] Крім того, слід звернути увагу на те, що ряд службовців під час відряджень користувалися пільгами. Так, у привілейованому становищі перебували чиновники з особливих доручень. Видане їм посвідчення від генерал-губернатора було гарантією виконання місцевою владою розпоряджень цих службовців, а також дозволяло вимагати забезпечення поштовими кіньми й квартирами. Було визнано, що через таємні доручення, як правило, цим чиновникам не варто було користуватися постоялими дворами[206].

Окремим рядком слід сказати про житлове забезпечення та побутові умови студентів. Із заснуванням університетів студенти проживали у казармах. Разом із поширенням свободи у вищих навчальних закладах все

---

[203] Держархів м. Києва, ф. 163, оп. 40, спр.16, арк. 1–18.

[204] Там само, арк. 2–13.

[205] Ведомости сельского хозяйства и промышленности. – 1899. – № 69. – С. 4.

[206] *Шандра В.С.* Чиновник з особливих доручень при київському генерал-губернаторові: соціологічний портрет // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. 13. – К., 2007. – С. 159.

більше їх переселялося на приватні квартири. Надзвичайна обмеженість у матеріальних коштах призводила до того, що студенти проживаючи у тісних умовах, траплялося, по двоє ночували у шафі, або у фанерній будці з під вапна[207]. Проте поступово, як адміністрація, так і міська влада та благодійники допомагали вирішувати житлову проблему студентів, будуючи гуртожитки[208]. Та все ж, переважна більшість студентів були змушені знімати житло у приватному секторі. Так, згідно даних студентської квартирної анкети, проведеної серед слухачів Київського комерційного інституту 1909 р., близько 47% студентів витрачали від 29 до 39% свого річного бюджету на наймання приміщення. За цими даними середня студентська квартплата становила 6 руб. 96 коп.[209].

Новим явищем у наданні житлових послуг стала поява благодійних спілок. 1903 р. виникло «Київське товариство влаштування житла та поліпшення домашнього побуту робітничого класу міського населення[210]. Значну роль у його діяльності відіграв відомий громадський діяч О. Мікулін[211]. Деяким робітникам та їх сім'ям пощастило і вони змогли вселитися у новозбудовані квартири та кімнати. Але невдовзі товариство припинило діяльність[212]. Уже 1913 р. витрати на утримання житла значно зросли. Так, сімейний робітник витрачав на житло в середньому 162 руб. 41 коп., тобто 23,39% річного бюджету, а одинак – 65 руб. 20 коп. (14,89%)[213]. Житлові товариства на кооперативних засадах та об'єднання квартировинаймачів виникали і в інших містах. Вони мали як станові, так і професійні або етнічні ознаки[214].

Річні видатки кваліфікованих робітників на житло в Україні на початку XX ст. зросли. Якщо 1900 р. вони становили у середньому 30 руб., то 1911 р. – вже 42 руб.[215] Некваліфіковані робітники жили у надзвичайно скрутних умовах. Часто власники підприємств надавали їм

---

[207] *Эймонтова Р.Г.* Русские университеты на путях реформы: Шестидесятые годы XIX века. – М., 1993. – С. 244.

[208] *Степанович Е.П.* Указ. соч. – С. 64.

[209] *Калашников Н.Т.* Очерк пятилетней деятельности общества вспомоществования недостаточным слушателям Киевского коммерческого института за 1908–1913 гг. с 15-ю таблицами в тексте (Оттиск из 27 книги «Известий Киевского коммерческого института»). – К., 1915. – С. 50.

[210] ЦДІАК України, ф. 442, оп. 657, спр. 139, арк. 5–8.

[211] *Микулин А.А.* О мероприятиях относительно улучшения жилья и домашнего быта рабочего класса городского населения. Публ. лекция. – К., 1903. – С. 6.

[212] Держархів м. Києва, ф. 143, оп. 3, спр. 66, арк. 6.

[213] *Наумов Г.* Указ. соч. – С. 54–55.

[214] ЦДІАК України, ф. 442, оп. 641, спр. 614, арк. 3–12.

[215] *Нестеренко О.О.* Вказ. праця. – С. 272.

житло у вигляді казарм, балаганів із декількома житловими приміщеннями, кают та ін. Звичайно, якість проживання у таких помешканнях була надзвичайно низькою, а вартість дорівнювала 50–90 коп. на місяць[216]. Поступово все більше робітників переселялось до винайнятих квартир, витрати на які становили 20–30% їхнього заробітку[217]. За даними анкети робітниця в середньому витрачала на житло 69 руб. на рік, тобто менше, ніж робітник. Але якщо розглядати ці видатки у загальній шкалі потреб, то бачимо, що вони становили 18,6% її бюджету, а це перевищувало частку видатків на житло робітника. Вартість місячної оренди однокімнатної квартири в Києві становила 12 руб. 28 коп.; двокімнатної – 18 руб. 37 коп.; трикімнатної – 31 руб. 78 коп.; чотирикімнатної – 49 руб. 85 коп.; п'ятикімнатної – 59 руб. 90 коп. Проживаючим в окремій квартирі одна кімната обходилася (з опаленням та освітленням) в середньому у 8 руб. 53 коп. на місяць[218]. Робітникам діставався найдорожчий тип житла – одно- і двокімнатні квартири. Таким чином, створювався особливий квартирний «податок на бідність». Фактично третина сімейних робітників, які проживали у винайнятих кімнатах, платили за них дорожче, ніж за квартиру.

Для найбільш незахищених і нужденних верств, тимчасове житло надавали громадські благодійні організації. Найчастіше це були ліжкомісця у гуртожитках або притулках. Так, «Товариство оборони жінок», яке у 1905–1916 рр. функціонувало в Києві, надавало помешкання (не більше, як на два тижні), за досить символічну плату – 5 коп. на добу[219].

Ринок житла в містах поступово зростав як у кількісному, так і в якісному аспектах. Цьому сприяла інтенсивна їх забудова. Преса повідомляла, що «за останні 5 років з 1907 по 1911 рр. у Києві збудовано 1589 нових будинків»[220].

Крім житлових умов містяни користувалися опаленням житлових приміщень, освітленням, зв'язком. Звичайно, у містах, особливо губернських, рівень побутового обслуговування був вищим, ніж повітових чи заштатних.

Забезпечення водою споживачів здійснювали водовози. У середині XIX ст. у Києві можна було придбати дніпровську воду по 2 коп. за відро, і не всім це було по кишені. Після відкриття київського водогону 1872 р.

---

[216] *Кирьянов Ю.И.* Указ. соч. – С. 222; *Нестеренко О.О.* Вказ. праця. – С. 276.

[217] *Нестеренко О.О.* Вказ. праця. – С. 276.

[218] *Наумов Г.* Указ. соч. – С. 21.

[219] *Смоляр Л.О.* Київське товариство оборони жінок: історія створення та діяльності (1905–1916 рр.) // УІЖ. – 1998. – № 3. – С. 94.

[220] Рада. – 1913. – № 5. – С. 3.

комунальна вода продавалася із розрахунку одна копійка за чотири відра води, що було у вісім раз дешевше ніж у водовозів[221]. У Житомирі споживачі також спочатку користувались послугами водовозів. Після побудови водогону 1905 р. було встановлено плату за користування водою в обсязі 2 руб.[222]. Ціна на воду встановлювалась за єдиною верхньою межею (такса), котру ніхто не мав права перевищувати і становила вона від 1/3 до 1/4 коп. за 1 відро. Значною пільгою у водопостачанні користувались військові[223]. Набагато гіршим було забезпечення водою міщан у Кам'янці-Подільському, адже водогін обслуговував лише будинки аристократії у центрі міста. Багато жителів користувалися водою з річки, що призводило до епідемічних захворювань[224].

Цікаво те, що постачання води для службовців правоохоронних установ імперської влади у губернських центрах, як правило, здійснювалося за заниженими розцінками[225], а окремі їх категорії користувались водогоном безкоштовно[226].

Слід вказати, що за перебої у водопостачанні міська управа накладала штрафи на відповідні організації[227]. І все ж, у наданні побутових послуг існувало чимало проблем. Нерідкими були аварії водогінної та каналізаційної систем[228]. У таких випадках на сполох била громадськість, примушуючи міську владу приймати заходи[229].

Поступово різні побутові вигоди все ширше втілювались у життя мешканців міст. Зазвичай спочатку вони з'являлися у громадських та державних установах. 1886 р. преса повідомляла про влаштування водяного опалення Великої Лаврської церкви[230]. Опалення житла спочатку було пічним. У кінці 1870-х рр. у Києві вчитель отримуючи на руки трохи більше 500 руб. на рік, платив власнику будинку за опалення своєї

---

[221] *Макаров А.* Бедные киевляне с утра ломали голову над вопросом: купить ведро воды за две копейки, чтобы приготовить чай и борщ, или же поесть хлеба на эти деньги? // Факты. – 2009. – 26 мая, вторник. – С. 10, 14.

[222] Держархів Житомирської обл., ф. 62, оп. 1 дод., спр. 151, арк. 31–38; Там само, оп. 2, спр. 330, арк. 21–25.

[223] Там само, спр. 330, арк. 1–4; Там само, спр. 4, арк. 1–6.

[224] Історія міст і сіл Української РСР. У 26 т. Хмельницька обл. – К., 1973. – С. 307.

[225] Держархів Житомирської обл., ф. 62, оп. 1 дод., спр. 330, арк. 1–4; Там само, спр. 4, арк. 1–6.

[226] *Прищепа П.П.* Водопостачання та нові види зв'язку у міському господарстві Волині // Наукові праці КПДУ: іст. науки. – 2004. – Т. 13. – С. 321.

[227] Держархів м. Києва, ф. 163, оп. 45, спр. 26, арк. 1–7; Там само, спр. 3, арк. 1–16.

[228] Волынь. – 1899. – № 148. – С. 1.

[229] Там же. – № 157. – С. 2.

[230] *Ковалинський В.В.* Київські мініатюри. Книга дев'ята. Долі київських храмів. Частина перша. – К., 2011. – С. 30.

двокімнатної квартири близько 20 руб.[231] Проте, разом із технічним прогресом все більшого поширення набуло водяне та парове, що істотно підвищувало якість послуги й сприяло поліпшенню життєвих умов[232]. Відповідно, витрати на опалення приміщень становили помітну частку видатків містян.

Ціни на паливо влада жорстко контролювала і обмежувала за допомогою системи такс[233]. Та не зважаючи ні на що вартість палива зростала. У Києві 1900 р. вартість 1 куб. саж. дров становила 30–31 руб., тоді як у попередньому – 16–20 руб.; на 1901 р. прогнозувалося 40 руб. Причина такого зростання полягала у зменшенні лісів[234]. Ціна деревного вугілля в ті часи дорівнювала близько 21–28 коп. за пуд[235].

Поступово збільшувався асортимент паливної сировини. Мінеральне паливо Донецького басейну завдяки невпинному розвитку залізничного транспорту надходило в ті райони, де раніше його не споживали[236]. Його якість була значно вищою, а ціна більш доступною. Один пуд донецького вугілля коштував 21–22 коп.; антрациту – 25–29 коп.; коксу – 32–35коп.[237]

Загальна картина побутового обслуговування була б неповною, якщо не згадати про освітлення. Незаможні мешканці міст спочатку освітлювали свої приміщення лучиною та свічками. Згодом за допомогою гасових ламп. У заможних будинках великих міст використовували висячі газові лампи зі скляною матовою кулею виробництва товариства «Росія»[238]. Поступово все більшу роль починає відігравати електричне освітлення, яким користувались переважно заможні громадяни. Після побудови у Києві дизельної електростанції мережа споживачів цього специфічного товару зросла, при цьому ціни на електроенергію залишались високими. «Київське електричне товариство» активно розширювало свою мережу і постійно підвищувало якість обслуговування споживачів[239]. Однак, траплялися і проблеми. Про неякісне забезпечення населення електричною

---

[231] *Макаров А.* За отопление двухкомнатной квартиры школьный учитель платил хозяину дома около 20 рублей, что составляло четыре процента его годового заработка (В старину киевляне предпочитали кирпичные дома деревянным, в которых легче было переносить морозы) // Факты. – 2009. – 13 октября. – С. 12.

[232] ЦДІАК України, ф. 442, оп. 630, спр. 271, арк. 1–3.

[233] *Молчанов В.Б.* Вказ. праця. – С. 5–6.

[234] Волынь. – № 148. – С. 2; Держархів м. Києва, ф. 112, оп. 1, спр. 1352, арк. 2–6.

[235] Держархів Житомирської обл., ф. 62, оп. 1, спр. 1226, арк. 74.

[236] *Богатчук С.С.* Роль залізничного транспорту у формуванні національного ринку України // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 1998. – Вип. 9. – С. 46.

[237] Ведомости сельского хозяйства и промышленности. – 1899. – № 56. – С. 4.

[238] *Анисимов А.* Указ. соч. – С. 53.

[239] Держархів м. Києва, ф. 517, оп. 1, спр. 88, арк. 2–8; Там само, спр. 81, арк. 2–4.

енергією писалося у газетах. «Волынь» 1900 р. нарікала на перебої із постачанням електроенергії[240]. Така ж ситуація спостерігалася і в 1904 р.[241] У багатьох престижних київських багатоповерхівках функціонували ліфти фірми «Отіс»[242]. У Кам'янці-Подільському споживання електричної енергії було вкрай обмеженим. Електричне освітлення мали лише будинки міської аристократії та деякі державні установи[243]. Індивідуальні потреби в освітленні задовольнялися через використання гасу та свічок. Їх вартість була досить відчутною для містян (1,35–1,8 руб. за 1 пуд)[244]. Цікаво те, що міська влада контролювала і регулювала ціни як на свічки, так і на гас[245].

Індивідуальні побутові послуги мали набагато ширший спектр, а їхній асортимент та вартість по Житомиру були доступними[246]. Прання рушника коштувало 3 коп.; очищення трьох димарів – 2 руб. 50 коп.[247]; скриньки для сміття, підмітання вулиці й подвір'я – 3–4 руб. за місяць; заведення чотирьох настінних годинників – 12–15 руб.; за наклеювання однієї шпалери – 13–20 коп.; за набиття льодовні – 1,5–3 руб.[248]

Одночасно спостерігався прогрес і у системах зв'язку. Спочатку це було лише письмове листування поштою, проте у XIX ст. разом із запровадженням у містах телеграфу[249] і телефону ці засоби спілкування набували все більшого поширення. У Києві перші телефони з'явились 1878 р. Однак обслуговування телефонного сполучення киянам влітало в копієчку. 1890 р. річна абонентна плата становила 100 руб. Проте, разом із розширенням телефонної мережі абонентну плату було знижено до 75 руб. на рік[250]. Телефонна мережа Житомира 1900 р. нараховувала 107 абонентів при річній платі за цю послугу 75 руб.[251]

Важливим було транспортне забезпечення. Засоби пересування, якими користувалися містяни, можна розділити на дві групи. До першої слід

---

[240] Волынь. – 1900. – № 148. – С. 2.

[241] Там же. – 1904. – № 169. – С. 2.

[242] *Анисимов А*. Указ. соч. – С. 53.

[243] Історія міст і сіл Української РСР. У 26 т. Хмельницька обл. – К., 1973 – С. 307.

[244] Держархів Житомирської обл., ф. 62, оп. 1, спр. 1226, арк. 76; Ведомости сельского хозяйства и промышленности. – 1899. – № 56. – С. 4.

[245] ЦДІАК України, ф. 442, оп. 655, спр. 11, арк. 8.

[246] Держархів Житомирської обл., ф. 62, оп. 1, спр. 69, арк. 1–6.

[247] Там само, арк. 37.

[248] Там само, арк. 198.

[249] *Пасічник М.Д., Хілінський В.М.* З історії Київського телеграфу // Нариси з історії природознавства і техніки. – 1982. – Вип. 28. – С. 84–87.

[250] *Кабыш С*. Указ. соч. – С. 161, 164, 165.

[251] Волынь. – 1900. – № 236. – С. 2.

віднести міські транспортні засоби, якими добиралися до місць роботи, служби, навчання тощо. До другої – міжміський транспорт, яким користувалисяь при переїзді з міста в місто, з міста в село та навпаки, а також за кордон. Залежно від типу використовуваної енергії транспорт поділявся на гужовий, парусний, електричний, з використанням сили парових двигунів та двигунів внутрішнього згоряння.

Найпоширенішим видом міського транспорту були кінні екіпажі, яких міг найняти будь-хто за відповідну платню, котра регулювалася міськими органами влади за допомогою «політики такс»[252]. Поступово ціни на послуги візників зростали. Якщо у 1795 р. у Києві візника наймали за 20 коп., то через століття, у 1907–1908 рр., середня вартість проїзду візником у Житомирі становила 20–25 коп., а у 1912 р. їхні послуги значно подорожчали[253]. Особливо дорого (2 руб. 50 коп. – 3 руб.) коштували поїздки за межі міста[254]. За потреби підводу можна було найняти на певний термін. Так, вартість однокінної підводи 1908 р. у Житомирі на один день становила 2 руб. 50 коп., а парокінної – 4 руб.[255] У Києві транспортні послуги візників регламентувалися окремою постановою, котра запроваджувала загальні правила та вимоги до візників, їхньої поведінки, технічного стану, оздоблення колясок[256] та встановлювала таксу на послуги візників 1913 р. у 80 коп. за годину[257]. Необхідно підкреслити, що серед візників у ті часи була досить висока конкуренція. Газета «Подолянин» повідомляла про бійки між візниками через використання демпінгових цін на послуги[258]. Нерідко вони влаштовували страйки[259]. Під час таких протистоянь міські споживачі переживали певні незручності. Ретельна регламентація транспортних послуг була і в Кам'янці-Подільському[260]. Згодом почав з'являтися такий вид міського

---

[252] Волынь. – 1912. – № 16. – С. 2.

[253] *Лазаревська К.* Вказ. праця. – С. 299; Держархів Житомирської обл., ф. 62, оп. 1, спр. 69, арк. 38.

[254] Волынь. – 1900. – № 150. – С. 2.

[255] Держархів Житомирської обл., ф. 62, оп. 1, спр. 69, арк. 43.

[256] ЦДІАК України, ф. 493, оп. 35, спр. 151, арк. 9–13.

[257] Там само, арк. 23.

[258] Подолянин. – 1910. – № 27. – С. 2.

[259] Хроника революционного рабочего движения на Украине (1900–1917). – К., 1987. – С. 287, 292, Рада. – 1913. – № 76. – С. 3; Там само. – № 77. – С. 3; ЦДІАК України, ф. 275, оп. 1, спр. 2801, арк. 7.

[260] Сборник действующих в г. Каменец-Подольске обязательных постановлений городской думы (изданных за время действия в Каменец-Подольске Городового Положения 1870 и 1892 гг. по 1 июля 1915 года). Сост. секр. гор. упр. Л.А. Езерницкий. – Каменец-Подольский, 1915. – С. 36–42.

транспорту як конка. У Житомирі 1897 р. була введена в дію вантажно-пасажирська конка[261]. Міжміські пасажирські перевезення гужовим транспортом здійснювали диліжанси – «балагули»[262].

Необхідно визнати, що друга половина XIX ст. у сфері широкого запровадження нових видів транспортного сполучення була переломною у зв'язку із поширенням масового застосування трамваїв, залізничного[263] та пароплавного транспорту. У процесі економічного розвитку спостерігалося поступове зростання ролі механічного транспорту з використанням електричної енергії, пари, двигунів внутрішнього згоряння та людських м'язів (велосипеди). На вулицях міст вперше з'являються велосипеди. У Кам'янці-Подільському 1908 р. міська дума окремою постановою почала регламентувати використання велосипедного транспорту[264].

Розглядаючи забезпечення мешканців автомобільним транспортом варто зауважити, що вони були досить рідкісним явищем на вулицях міст. Лише найбагатші верстви населення, громадські організації та державні установи мали змогу придбати автомобілі для використання як транспортних засобів. 1912 р. пропонувалися автомобілі «Даррак» за ціною від 2000 руб. і вище[265]. Користуватися ними могли лише члени «Імператорського російського автомобільного товариства»[266]. Проте, через їх вартість цей вид транспорту не набув значного поширення. Газети повідомляли, що 1912 р. у Києві нараховувалося близько 200 автомобілів[267]. Із початком Першої світової війни ситуація у зростанні ринку автотранспортних послуг значно погіршилася, оскільки автомобілі починають використовувати переважно для потреб фронту. Було заборонено продаж бензину приватним особам[268].

---

[261] *Мокрицький Г.* Житомирське ТТУ: 100 років трамвайному руху. – Житомир, 1999. – С. 14.

[262] Там само. – С. 16.

[263] *Богатчук С.С.* Вказ. праця. – С. 50.

[264] Сборник действующих в г. Каменец-Подольске … – С. 43–44.

[265] Коммерческая газета. – 1912. – № 3. – С. 15.

[266] ЦДІАК України, ф. 442, оп. 664, спр. 35, арк. 3.

[267] Рада. – 1912. – № 16. – С. 3.

[268] ЦДІАК України, ф. 274, оп. 1, спр. 3260, арк. 47.

Київ, фунікулер, вид на Поділ
(фото В.Гудшона та О.Губчевського, 1912 р.)

Розвивався і міський електричний транспорт. У Києві 1892 р. було збудовано першу в Російській імперії трамвайну лінію. Згодом трамвайне сполучення було організовано у Львові, Севастополі та Харкові. П'ятим в імперії Романових містом, у якому з'явився електричний трамвай 1899 р. став Житомир[269]. Вартість проїзду у міських трамваях у губернських містах також підлягала таксуванню. У Житомирі, починаючи з 1912 р., встановлювалась такса 11 коп. за одну поїздку[270]. Для учнів і студентської молоді передбачався пільговий проїзд цим видом міського транспорту до місця навчання, який коштував 3 коп.[271] Аналогічні пільги надавались учням та студентам у Києві[272]. У Житомирі по тих трамвайних лініях, де рух був надто інтенсивним і які були постійно завантажені, згідно рішення міської думи було запроваджено пільговий проїзд для всіх категорій громадян[273]. Разом із зростанням мережі міського трамвайного сполучення, відбувалося поступове зниження такс на проїзд. 1907–1908 рр. у

---

[269] История Украинской ССР в 10 т. Под ред. Ю.Ю. Кондуфора и др. – К., 1983. – Т. 4. – С. 332.

[270] Держархів Житомирської обл., ф. 62, оп. 1, спр. 1249, арк. 1.

[271] Там само, арк. 2.

[272] Держархів м. Києва, ф. 176, оп. 1, спр. 202, арк. 1–9.

[273] Держархів Житомирської обл., ф. 62, оп. 1, спр. 1249, арк. 6.

Житомирі плата за проїзд в один кінець становила 5 коп., а у два – 8[274], тож вартість проїзду міським трамваєм у Житомирі у 1900–1908 рр. знизилася більш, ніж вдвічі[275].

Загалом трамваї використовувалися лише у великих губернських центрах. У дрібних містечках візники завжди займали монопольне становище. Щоправда перевагою трамвайного міського сполучення над візниками було те, що трамвай рухався згідно встановленого розкладу, тоді як наймання візника завжди залежало від випадку. Суттєвою особливістю міського транспортного забезпечення Києва було те, що, крім трамваїв тут використовувався ще й фунікулер та автобусне сполучення[276]. Поступово впроваджувалося і міжміське автобусне сполучення. 29 січня 1914 р. у Кам'янець-Подільському розпочалось автобусне сполучення за маршрутом Кам'янець-Подільський – Проскурів два рази на добу[277]. Загалом найкраще міське транспортне сполучення було в губернських центрах, тоді як у невеликих містечках воно залишало бажати кращого.

У процесі розвитку ринкових відносин значно поліпшувалися шляхи сполучення. Одночасно з будівництвом шосейних доріг відбувалося розширення залізничної мережі. Використання залізничних потягів значно прискорило перевезення і збільшило їх обсяг. З'явилися пасажирські потяги міжміського і міжнародного сполучення, в яких були вагони першого, другого та третього класів обслуговування[278]. Ціни на цей вид послуг були помірними й доступними для пасажирів[279]. Газета «Рада » 28 грудня 1911 р. (8 січня 1912 р.) повідомляла, що на Південно-Західній залізниці у вагонах 3 класу в поїздах Київ – Одеса – Петербург пасажирам почали видавати за окрему плату матраци та простирадла[280]. На вокзалах, станціях, зупинках чи пристанях по шляху слідування транспортних засобів існувало багато торговельних закладів, лавок, буфетів та вуличних торговців, які пропонували їжу й інші види товарів, що вносило значний колорит у гамму послуг, які отримували подорожні[281].

Цікаво те, що військовим офіцерам[282] та жандармам видавалися прогонні гроші на покриття дорожніх витрат, а Київська міська управа

---

[274] Там само.
[275] Рада. – 1913. – № 95. – С. 3.
[276] Держархів м. Києва, ф. 163, оп. 49, спр. 4, арк. 3–8.
[277] Подолянин. – 1914. – № 967. – С. 3.
[278] *Богатчук С.С.* Вказ. праця. – С. 50.
[279] ЦДІАК України, ф. 692, оп. 4, спр. 49, арк. 1.
[280] Рада. – 1912. – № 4. – С. 3.
[281] ЦДІАК України, ф. 442, оп. 638, спр. 1, ч. 1, арк. 1–16.
[282] Россия 1913 год… – С. 290.

компенсувала урядникам навіть проїзд трамваєм[283]. Разом із тим нижчим чинам офіційно заборонялось їздити на конках та в трамваях[284]. Спробуємо порівняти обсяги і динаміку середньорічної заробітної плати з величиною цін на проїзд міським транспортом. Так, упродовж 1904–1913 рр. середньорічна заробітна плата промислових робітників зросла з 215 руб. 6 коп. до 241 руб. 9 коп.[285] Одночасно вартість проїзду трамваєм поступово знижувалась. Отже, новітні транспортні засоби у ціновому відношенні ставали все доступнішими для робітників. Все більшої популярності серед платоспроможних мешканців міст набував велосипедний транспорт[286]. Про це свідчать газетні рекламні оголошення тих часів[287].

Соціокультурний аспект життєвого рівня

Слід звернути увагу і на пенсійне забезпечення. Високу пенсію мав професорсько-викладацький склад університету св. Володимира. 1888 р. заслужений понадштатний ординарний професор, дійсний статський радник М. Ващенко-Захарченко, кавалер орденів св. Анни 1 та 2 ступенів, св. Станіслава 1 та 2 ступенів, св. Володимира 3 ступеня, отримував пенсії 3000 руб. та нагородних 1200 руб. Всього 4200 руб. на рік[288]. Серед військових та чиновників із 26 травня 1859 р. річні пенсії були такими: полковник і ротмістр – 336–430 руб.; штабс-капітан і штаб-ротмістр – 307–345; поручик – 282–315; підпоручик – 238–290; прапорщик, корнет – 224–245; надвірний радник – 430; колезький асесор – 345; титулярний радник – 315; колезький секретар – 290; губернський секретар – 245; колезький реєстратор – 215[289]. Окрім основної пенсії військові та чиновники отримували й додаткові з емеритальних кас, до яких вони здійснювали внески з жалування. Обсяг їх був таким: генерал – 860–1430 руб.; полковник – 515–975; капітан і ротмістр – 430; штабс-капітан і штаб-ротмістр – 345; поручик – 315; підпоручик – 290; прапорщик і корнет – 245[290]. Відставні нижчі чини отримували регулярну допомогу від казни в

---

[283] ЦДІАК України, ф. 442, оп. 664, спр. 35, арк. 111, Держархів м. Києва, ф. 163, оп. 51, спр. 26, арк. 81.

[284] *Томіленко Г.* Вказ. праця. – С. 96.

[285] *Лавров П.А.* Вказ. праця. – С. 197.

[286] Сборник действующих в г. Каменец-Подольске… – С. 43–44.

[287] Разведчик. – 1892. – № 98. – С. 269.

[288] Держархів м. Києва, ф. 16, оп. 465, спр. 463, арк. 5-об–6.

[289] ЦДІАК України, ф. 442, оп. 770, спр. 131, арк. 196–198.

[290] Там само – арк. 218–219.

обсязі 36 руб. на рік[291]. Істотну роль у справі опіки над інвалідами війни відігравало товариство Червоного Хреста[292].

Другорядним, хоча й важливим показником життєвого рівня є забезпечення засобами особистої гігієни та санітарії, а також медичне обслуговування. Безперечно, що в середині XIX ст. ситуація в цій сфері залишала бажати кращого. Проте, згодом у зв'язку з розширенням товарно-грошових відносин, зростанням ринку, піднесенням загальної культури та свідомості містян почали намічатися тенденції до її поліпшення.

Газети другої половини XIX ст. рябіли рекламними оголошеннями з пропозиціями придбати різноманітні засоби санітарії, гігієни, косметики та парфуми. 1877 р. київська преса повідомляла про наявність різних видів мила в аптечних складах Марцинчика та Неєзе, а також у косметичному магазині Добржанського. Фунт мамонтового мила коштував 40 коп.[293], великий флакон одеколону вагою 1 фунт можна було купити за 1 руб., а коробка рисової французької пудри – за 25–40 коп. та ін.[294]

Однак, незважаючи на зростання пропозицій засобів гігієни санітарне становище у містах залишалося недосконалим. Джерела засвідчують про поширення 1861 р. венеричних хвороб серед солдатів у Києві та Кам'янці-Подільському[295]. Кількість аптек у містах була незначною, а число лікарів взагалі мізерним. Якщо один лікар у середньому припадав на 10 000 населення, то санітарний стан у цей період ніяк не можна вважати задовільним, а медичне обслуговування достатнім[296]. Однак, військові частини забезпечувалися штатними лікарями, санітарними частинами та лазаретами[297]. Вартість утримання хворих дійсних та відставних чинів у лікарнях коливалась від 34,25 до 37,25 коп. на добу[298]. Для містян плата за лікування була вищою, ніж у середньому по Російській імперії і становила від 12,5 до 26,5 коп. на день[299] Держава оплачувала лікування навіть арештованих військовослужбовців та членів їх сімей[300]. Однак, це не покращувало загальну ситуацію у справі охорони

---

[291] Разведчик. – 1896. – № 316. – С. 973.

[292] *Будко А.А., Селиванов Е.Ф., Чигарева Н.Г.* «Веди слепого, дай кровлю неимеющему, напой жаждущего» // Военно-исторический журнал. – 2004. – № 12. – С. 63.

[293] Киевский листок объявлений. – 1877. – № 2. – С. 3.

[294] Там же. – С. 4.

[295] ЦДІАК України, ф. 442, оп. 39, спр. 65, арк. 1–24.

[296] *Левит М.М.* Становление общественной медицины в России. – М., 1974. – С. 52.

[297] Разведчик. – 1892. – № 88. – С. 101.

[298] ЦДІАК України, ф. 442, оп. 770, спр. 131, арк. 52–52 зв.

[299] *Левит М.М.* Указ. соч. – С. 175.

[300] ЦДІАК України, ф. 442, оп. 770, спр. 142, арк. 86, 135, 222.

народного здоров'я, тому загальна річна смертність населення в Російські імперії в цей період становила 3,12% або, іншими словами, на 1000 жителів щороку помирало 31,21 особи[301].

Недосконалим залишалося медичне забезпечення учнівської молоді. Зазвичай через безгрошів'я хворі студенти зверталися за допомогою до благодійних товариств. Газети писали, що 1901 р. у Києві було надано безкоштовну допомогу 7 тис. хворих, видано безкоштовно ліків за 5 тис. рецептів[302]. Суттєво сприяла для лікування незаможних мешканців міст «політика такс», завдяки якій міська влада регулювала вартість ліків у аптеках[303].

Необхідно згадати про культурні потреби містян. До них необхідно віднести навчання, задоволення духовних, інформаційних та естетичних потреб, дозвілля, відпочинок та ін. Вартість навчання у середній школі поступово зменшувалась. Якщо у 1889 р. в Києві середня вартість навчання учня становила 119 руб. 64 коп., то в 1894 р. – 114 руб. 54 коп. Слід звернути увагу на те, що в різних навчальних закладах плата за навчання була різною. Так, приміром, якщо в жіночих гімназіях 1889 р. вона становила 100 руб. на рік, то в прогімназіях лише 64 руб. Тенденція до зменшення витрат на навчання була сталою. 1894 р. вартість навчання у жіночих гімназіях становила 91 руб., а в прогімназіях – 62 руб.[304] В університетах на початку 60-х рр. XIX ст. понад половину студентів через бідність було звільнено від плати за навчання[305]. Найталановитіші студенти університету св. Володимира (котрі були з бідних сімей) навчалися безкоштовно[306]. У Київській духовній академії у тих випадках, коли казеннокоштні студенти відмовлялися служити у духовному відомстві, академія видавала їм відповідні документи лише за умови сплати всіх витрат на навчання шляхом відрахувань 10% із заробітку по майбутньому місцю служби на користь духовного відомства[307].

Задоволення інформаційних потреб мешканців міст здійснювалось за рахунок преси та іншої друкованої продукції. З 60-х рр. XIX ст. значне

---

[301] *Левит М.М.* Указ. соч. – С. 45.

[302] Там же. – 1904. – № 7. – С. 1.

[303] ЦДІАК України, ф. 442, оп. 664, спр. 35, арк. 24, 25; Там само, оп. 864, спр. 244, арк. 1–25; Держархів Житомирської обл., ф. 183, оп. 1, спр. 239, арк. 2–11.

[304] *Посадский И.В.* Свод статистических сведений по средним учебным заведениям Киевского учебного округа за 1889–1894 год. – К., 1895. – С. 6–7, 16–17.

[305] *Эймонтова Р.Г.* Указ. соч. – С. 243.

[306] Держархів м. Києва, ф. 16, оп. 469, арк. 4, 6, 13, 22.

[307] *Шип Н.А.* Київська духовна академія – центр вищої духовної освіти Наддніпрянської України (XIX – початок XX ст.) // УІЖ. – 1999. – № 2. – С. 71.

поширення газет сприяло появі масового читача[308]. Загалом вартість газетної продукції була доступною.

Російські військові в містах постійно користувалися послугами громадських бібліотек, підвищуючи таким чином свій інтелектуальний рівень. Солдати нерідко займалися хоровими співами, постановками свого аматорського театру[309]. У літні місяці з дозволу командування влаштовували купання у річних водоймах[310] та ін. Про регламентацію дозвілля офіцерів засвідчує військова преса тих років[311].

Обов'язковим компонентом студентського життя була навчальна та наукова література. Безперечно, що її завжди катастрофічно не вистачало. Проте, добродійники, меценати і професорсько-викладацький склад старалися допомогти бібліотекам вищих навчальних закладів. Приміром в Києві М. Пирогов подарував студентам свою бібліотеку. Крім того, студентський попит на навчальну літературу нарівні з університетськими та публічними бібліотеками задовольняли і приватні студентські бібліотеки[312]. Врешті-решт ціни на навчальну літературу не були занадто високими і видатки на них не займали значного місця у бюджетах студентів[313].

Для культурного відпочинку мешканців міст ринок розваг в ті часи пропонував значний спектр найрізноманітніших послуг. Ціни на квитки як в театр, так і в синематограф були доступними[314]. При бажанні мешканці губернських центрів ввечері могли відвідувати безкоштовні лекції. Любителі музики та розваг могли насолоджуватися концертами симфонічної музики[315], відвідувати бал-маскаради та кінні перегони[316].

---

[308] *Боханов А.Н.* Буржуазная пресса России и крупный капитал, конец XIX в. – 1914 г. – М., 1984. – С. 29.

[309] Разведчик. – 1896. – № 282. – С. 233.

[310] ЦДІАК України, ф. 692, оп. 19, спр. 1, арк. 48–50.

[311] Разведчик. – 1892. – № 14. – С. 12.

[312] *Эймонтова Р.Г.* Указ. соч. – С. 260–261.

[313] Киевлянин. – 1914. – № 199. – С. 4; Там же. – 1903. – № 10. – С. 5.

[314] *Гуржій О.І., Ісаєвич Я.Д., Котляр М.Ф.* Історія України: нове бачення. Під ред. Смолія В.А. – К., 1995. – Т. 1. – С. 307; Киевлянин. – 1914. – № 21. – С. 1; Там же. – 1911. – № 83. – С. 1; Там же. – 1910. – №36. – С. 1; Держархів Житомирської обл., ф. 62, оп. 1, спр. 1058, арк. 7–20; Держархів Київської обл., ф. 1, оп. 249, спр. 158, арк. 2–6; Там само, оп. 333, спр. 107, арк. 9.

[315] Киевлянин. – 1911. – № 149. – С. 1.

[316] Там же. – 1904. – № 6. – С. 1; Там же. – 1912. – № 337. – С. 1; ЦДІАК України, ф. 442, оп. 641, спр. 159, арк. 1–3.

Одеса, публічна бібліотека (листівка початку XX ст.)

Полтава, бібліотека (листівка початку XX ст.)

Вінниця, міська бібліотека (листівка початку XX ст.)

Житомир, міська біблоітека (листівка початку XX ст.)

Як правило, ціни на квитки для учнів та студентів на такі заходи завжди були нижчими. Полюбляла учнівська молодь розважатися і в азартні ігри[317]. Врешті-решт, склавши кошти вони мали можливість і насолоджувалися на дозвіллі механічною музикою, використовуючи грамофони. Так, газета «Рада» 1913 р. пропонувала купувати їх вартістю від 6 до 250 руб. із комплектами платівок[318].

У сфері розваг, для бажаючих полоскотати собі нерви за грою в азартні ігри функціонувало чимало як легальних закладів, так і підпільних. Не випадково про Київ ще в першій половині XIX ст. ходила приказка, що: «Варшава – танцює, Краків – молиться, Вільно – полює, а старий Київ – грає в карти». Нерідко такі місця маскувалися під різного роду мистецькими чи літературними вивісками як, приміром, артистичний клуб у Києві[319]. Подекуди тут відвідувачів професійні гравці в азартні ігри оббирали до нитки про що повідомляли газети[320].

Однак, крім азартних ігор були в містах і інші розваги. З кінця XIX ст. починають функціонувати синематографи, а в 1889 р. на Хрещатику в Шато-де-Флер було влаштовано льодовий будинок із 3-х кімнат. Плата за вхід до нього становила 1 руб. сріблом. Із дітей, вихованців та студентів

---

[317] *Струмилин С.Г.* Указ соч. – С. 489.
[318] Рада. – 1913, 25 січня. – № 10. – С. 1.
[319] Киевлянин. – 1905. – № 119. – С. 2.
[320] Там же.

брали лише половину вартості[321]. Спектр розваг киян значною мірою урізноманітнював створений 1884 р. зоосад. Бажаючі могли відвідати музеї. Так створений 1887 р. приватний музей Кибальчича щодня приймав відвідувачів із 11 до 16 години[322].

Бажаючі могли відправитися і в цікаву мандрівку залізницею. Повідомлялося, що в неділю 15 червня 1875 р. на гуляння зі станції Київ о 13:38 буде відправлено екстрений звеселяючий поїзд у супроводі оркестру військової музики до станції Мотовилівка. Повернення з Мотовилівки відбудеться о 23:54 вечора. Вартість проїзду по залізниці в обидва кінці становила: 1-й клас – 1,7 руб.; 2-й – 1,2 руб.; 3-й – 60 коп.[323]

До міст приїздили приватні звіринці. На початку серпня 1889 р. у Києві для любителів розваг звіринець прусського підданого Гуго Вінклера було розміщено на верхній терасі Володимирської гірки (4 індійські слони, 7 левів (2 африканських, 4 азіатських, 1 південноамериканський), 2 бенгальські тигри, пантера, плямиста та смугаста гієни, зебра, альпійський шуліка, папуги)[324].

Загалом аналіз рівня зайнятості та доходів мешканців міст засвідчує, що одночасно із зростанням урбанізаційних процесів збільшувалася бюрократична машина. Зайнятість вищих чиновників була перманентною і напряму залежала від їх організованості та соціально-політичної ситуації в регіоні. Оклади їх були досить високими. Робочий час у чиновників середнього та нижчого прошарків не був регламентований, а обсяги жалування коливалися залежно від чину, посади та стажу. На зайнятість та доходи представників науково-освітянської сфери впливали їх досягнення в науці та викладацькій діяльності. Робочий час та жалування військових і слуг правопорядку напряму залежали від стану війни або миру та суспільно-політичної ситуації, а диференціація їх утримання була доволі значною. Соціально-економічна ситуація в містах впливала на завантаженість та доходи торгівців і підприємців. Разом із пожвавленням в економіці їх активність збільшувалась, а прибутки зростали.

Зайнятість найманих робітників залежала від рівня безробіття, а величина робочого дня робітників, так і оплата праці – від профілю виробництва та кваліфікації. Їх робочий час хоча і регламентувався законодавчо, та все ж постійно порушувався роботодавцями, котрі не притягувались до відповідальності.

---

[321] *Рибаков М.* Хрещатик відомий і невідомий. – К., 2003. – С. 164–201, 371–372.
[322] *Ковалинський В.В.* Київські мініатюри. Книга восьма. – К., 2009. – С. 9–10.
[323] Киевлянин. – 1875. – № 70. – С. 3.
[324] *Ковалинський В.В.* Вказ. праця. – С. 12–13.

Вивчення сфери споживання жителів міст засвідчує, що разом із розвитком ринкових відносин воно покращувалося. Вдосконалювалося громадське харчування. Зростало споживання цукру, картоплі, приправ та ін. Споживання їжі містянами напряму залежало від їх платоспроможності та організованості ринку, харчування солдатів – від постачання інтендантськими частинами тих чи інших продуктів, адже вони перебували на котловому забезпеченні. Під час війн норми солдатського харчування подвоювалися. Споживання їжі найманими робітниками та учнівською молоддю залишалось в категорії недосконалості і також залежало від їх платоспроможності та розвиненості інфраструктури громадського харчування.

У галузі споживання предметів першої необхідності та предметів широко вжитку, серед яких чільне місце займають одяг та взуття, найкраще забезпечення мали представники вищої ланки чиновників імперського управління, заможні купці, професорський склад університетів та вищі армійські офіцери. У зв'язку з їх високою платоспроможністю вони могли замовляти і купувати найякісніші і найдорожчі товари. Решта чиновництва, канцелярські службовці, педагоги, студенти, середні і дрібні торгівці та наймані робітники перебували у більш скромному становищі. Однак, разом із соціальними та економічними зрушеннями відбувалось загальне поліпшення, адже ціни на ці товари зменшувалися через розвиток масового машинного виробництва. Негативно впливала на процеси ціноутворення урядова політика протекціонізму, яка через завищення ввізного мита на відповідні матеріали, товари першої необхідності та предмети широкого вжитку постійно спричиняла появу дефіциту на окремі групи товарів та невиправданого завищення їх вартості, що своєю чергою зумовлювало погіршення становища у сфері споживання.

Житлове забезпечення та побутове обслуговування містян рухалося у бік вдосконалення. Порівняно з іншими верствами населення державні чиновники та вищі військові перебували у набагато кращому становищі, адже держава забезпечувала їх помешканнями та видавала відповідні доплати на утримання й користування побутовими зручностями. На високому рівні також було забезпечення житлом у заможних купців та підприємців. Вони проживали у власних особняках або розкішних квартирах у найбільш престижних районах міст, користуючись всіма побутовими вигодами та прислугою. Менш значні працівники, молодші офіцери, педагоги, студентська молодь, дрібні торгівці та наймані робітники у відповідності до їх платоспроможності нерідко винаймали неякісне житло, а їх побутові зручності були досить обмеженими. Нижчі військові чини та солдати проживали у міських мешканців на квартирах або в

казармах. Рівень побутових послуг залишався низьким. Однак, разом із загальним зростанням міського господарства, розширенням водогінної, каналізаційної та електричної мереж, впровадженням поштових перевезень, телеграфного та телефонного зв'язку намітилися суттєві зрушення в бік загального покращення.

Науково-технічний прогрес у галузі транспортного забезпечення сприяв заміні гужових пересувних засобів на механічні. Їх використання ставало більш дешевим і якісним. Поява і розбудова залізничної мережі здійснили переворот у галузі міжнародного та міжміського сполучень. Із кінця XIX ст. у окремих губернських містах вступило в дію трамвайне сполучення. Державні службовці користувалися цими видами транспорту зазвичай безкоштовно або на пільгових умовах. Представники вищих ланок влади, торгівці та підприємці нерідко мали у розпорядженні власні виїзди або могли дозволити собі користуватися послугами візників, вартість яких жорстко контролювалась міською владою. Середні й нижчі верстви населення міст пересувалися громадським транспортом або пішки.

Санітарний стан, медичне забезпечення та пенсійне обслуговування залишались недосконалими. Нерідкими були епідемії. Разом із тим, завдяки розвитку науки і освіти та розширенню ринкових відносин ситуація поступово покращувалася. Поширювалася практика проведення щеплень проти хвороб. Зростала мережа аптек, які пропонували споживачам як ліки, так і предмети особистої гігієни за доволі доступними цінами. Поступово вдосконалювалося надання медичних послуг. Майже всі категорії військових та державних службовців при лікуванні мали пільги за рахунок державної скарбниці. Пенсійне забезпечення військових і чиновників та членів їх сімей було набагато кращим порівняно з іншими верствами населення, оскільки воно було постійним і видавалось регулярно.

Важливі зміни відбувалися і в соціокультурній сфері. Продовжував зростати рівень письменності, початкової, середньої, вищої і професійної освіти. Цьому сприяла потреба суспільства у висококваліфікованих кадрах для різних галузей виробництва. Для найбідніших талановитих учнів та студентів, котрі були вихідцями з незаможних сімей, плату за навчання скасовували і навіть видавали грошові допомоги. До послуг міських споживачів були театри, синематографи тощо. Значною мірою задовольнялися й інформаційні потреби, особливо через книжкову продукцію та періодичні видання.

МІСТО З ЦИВІЛІЗАЦІЙНИМИ ПОСЛУГАМИ ТА МОБІЛЬНІСТЮ

Олександр Донік
Водопостачання та електротранспорт як атрибути модерного міста

Валентина Шевченко
Упорядкування міського простору

Олексій Шляхов
Поштово-телеграфний та телефонний зв'язок у містах

Олександр Донік

ВОДОПОСТАЧАННЯ ТА ЕЛЕКТРОТРАНСПОРТ ЯК АТРИБУТИ МОДЕРНОГО МІСТА

Прискорення з останньої чверті XIX ст. темпів розвитку економічного життя в українських регіонах, що входили до складу Російської імперії, викликало стрімке наростання урбанізаційних процесів. Швидкість зрушень вимагала відповідної модернізації міського життя. Завдяки технічним нововведенням часові виміри, які визначали світ буття людини у традиційному суспільстві впродовж багатьох поколінь, в епоху індустріалізації й урбанізації зазнавали докорінних змін. Інфраструктура великих міст на початку XX ст. відчутно контрастувала зі звичною атмосферою містечок, не говорячи вже про села. Вагомою рушійною силою цих процесів разом із міськими самоврядними інституціями виступив підприємницький прошарок, який став співтворцем нової міської культури, носієм модернізаційних векторів у розвитку простору міста, що передбачало не тільки будівництво та експлуатацію підприємств, а й шляхів сполучення, лікарень, шкіл, інших об'єктів соціального спрямування, упровадження сучасних засобів транспорту, систем водопостачання й водовідведення, електрики та ін.

Рівень міського господарства багато у чому характеризується станом розвитку того чи іншого міста, пов'язаного насамперед із темпами торговельно-промислового зростання та вигодами транспортних комунікацій, ефективною діяльністю його самоврядних інституцій в цілому та окремих їх очільників зокрема, зацікавленістю підприємницького прошарку у впровадженні масштабних комунальних проектів з освоєння міського простору. Така постановка проблеми дозволяє пов'язати її з усім ходом модернізаційних змін в українських губерніях наприкінці XIX – на початку XX ст., коли шкала пріоритетів щодо розвитку міст перед загрозою масової урбанізації суспільного порядку передбачала новий стандарт «цивілізованого міста», котрий полягав насамперед в інфраструктурному забезпеченні повсякденності життя: замощених вулицях, освітленні, водопостачанні тощо[1]. Модернізація міста змінювала спосіб і умови життя, створювала новий його стиль та трансформувала соціальний простір.

---

[1] *Brower D.R.* The Russian City between Tradition and Modernity, 1850–1900. – Berkeley; Los Angeles; Oxford, 1990. – P. 125–126.

Аналіз досліджень і публікацій, в яких розглядаються ці питання, засвідчує, що науковці приділяли їм увагу переважно на регіональному зрізі та у краєзнавчому аспекті, а також крізь призму історії повсякдення[2]. Окремо слід відзначити працю німецького історика Р. Ліндера, в якій у рамках історії культури соціального спрямування фрагментарно проаналізовано впровадження водо- та електропостачання у вказаний період[3]. З'явилися також студії, які висвітлюють загальну картину процесів, що відбувалися, знову ж переважно на регіональному рівні, в модернізації міського господарства України. Натомість важливими для розкриття порушеної нами теми, окрім архівних і газетних джерел, стали видання статистичного та енциклопедичного плану, які побачили світ у різний час[4].

Міська реформа 1870 р. надала широкі повноваження в розвитку місцевого господарства, соціальної й освітньої сфер всестановим установам міського самоврядування – думам та їхнім управам, за якими закріплювалося право самостійно обирати і сам спосіб виконання тієї чи іншої господарської операції: реалізовувати її чи-то шляхом віддачі з публічних торгів або вибраним особам на комісію, чи-то господарським розпорядженням міської управи[5]. Поставивши за мету розвиток господарства міста, влада намагалася залучити до нього насамперед приватний капітал. Важливо наголосити, що динаміка інфраструктурних зрушень як із боку підприємців, так і міста, залежала від ініціативи конкретних осіб. У розвитку міських громад із цього часу справді проглядався доволі потужний місцевий вектор.

У містах підросійської України наприкінці XIX – початку XX ст. створення значних муніципальних об'єктів відбувалося переважно шляхом передачі міськими громадами прав приватним особам чи акціонерним товариствам на заснування та експлуатацію підприємств, які діяли на концесійних або орендних засадах. Проте доволі часто відсутність конкуренції на їх отримання, а подекуди й безконтрольність із боку

---

[2] Дет. про сучасну історіографію див. перший розділ цієї книги.

[3] *Ліндер Р.* Підприємці і місто в Україні: 1860–1914 рр. (Індустріалізація і соціальна комунікація на Півдні Російської імперії). – К.; Донецьк, 2008. – 496 с.

[4] *Данилов Ф.А.* Водопроводы русских городов: краткое описание, составлен. по данным, собран. в 1910 г. Постоянным бюро русских водопроводных съездов. – М., 1911. – 215 с.; *Фальковский Н.И.* История водоснабжения в России. – М.; Л., 1947. – 307 с.; Водоснабжение и водоотведение: Энциклопедия / Сост. В.В. Кобзарь, А.В. Кобзарь. – К., 2002. – 488 с.; *Тархов С., Козлов К., Оландер А.* Електротранспорт України: Енциклопедичний довідник. – К., 2010. – 928 с. та ін.

[5] ПСЗ РИ. – Собр. 2-е. – Т. 45. – Отд. 1-е. – № 48498. – С. 823, 838; Там же. – Собр. 3-е. – Т. 12. – № 8708. – С. 433.

міської влади призводили до незадовільних результатів під час спорудження чи обслуговування господарського об'єкта. А тому з кінця XIX ст. на противагу концесії чи підряду набув популярності привнесений із Заходу завдяки більшій ефективності муніципальний спосіб заснування об'єктів міської інфраструктури. Влада міст намагалася взяти у свої руки ті з господарських підприємств громадського характеру, безперебійне й дешеве функціонування котрих було життєво необхідним для містян.

У цілому на темпи ведення міського господарства негативно впливали нестача у місцевої влади фінансів та серйозні труднощі з кредитуванням муніципальних проектів. У перші пореформені десятиліття постійна нестача коштів у міському бюджеті фактично виключала з переліку справ, якими займалися виборні органи влади, ведення міського господарства. Навіть у великих містах видатки на зовнішній благоустрій фінансувалися лише частково. Натомість пізніше, із відчутним покращенням фінансового становища міст, можливістю безперешкодно отримати позику, дедалі чіткіше зростало розуміння серед міської еліти необхідності модернізувати за європейськими стандартами комунальне господарство. Особливо напередодні Першої світової війни міста у своїй господарській роботі широко залучали кредити.

Міська дума залишалася в орбіті державного контролю, особливо коли йшлося про ухвалення принципово важливих рішень. У відносинах між центром і периферією, між державою й містом повсюди простежувався високий рівень відомчого контролю, утім він регулювався визначеними правовими нормами, за межі котрих компетенція як міських органів самоврядування, так і представників державної влади на місцях не повинна була виходити. Також чітко проглядалася залежність від договірних угод та форм спілкування у відносинах між міською владою і підприємцями. У пореформений час повсюдно виразно виокремлювався факт зростаючого впливу права на ці відносини. Водночас традиційні ієрархічні зв'язки, що склалися в умовах самодержавного ладу, фактично не спрацьовували. Яскравим наочним прикладом такого становища був двадцятирічний конфлікт харківського міського управління з підприємцями – концесіонерами місцевого водогону, під час якого неодноразові спроби міста спонукати Міністерство внутрішніх справ сказати вирішальне слово адміністративними методами закінчилися для міського управління невдало[6]. І хоча залежність підприємницької діяльності від державних інстанцій зберігалася, натомість розширилися юридичні можливості підприємця відстояти і забезпечити свої інтереси.

---

[6] Докл. див.: *Багалей Д.И., Миллер Д.П.* Указ. соч. – Т. 2. – С. 393–396.

В останній чверті XIX – на початку XX ст. найбільш активно розвиток міського господарства проглядався в тих центрах України, які демонстрували високий рівень торговельно-промислового зростання та були значними транспортними вузлами. Натомість знайти гармонійний баланс інтересів у соціальній сфері в містах промислового буму з різким зростанням чисельності населення доволі часто виявлялося неможливим.

Централізовані водопостачання та водовідведення – головна ознака модерного міста

Серед різних факторів економічного та культурного розвитку будь-якого міста, особливо в контексті забезпечення санітарного стану, важливе місце займає облаштування централізованого водогону та каналізації – одних із найважливіших елементів міського господарства. Наявність водопроводу, його розгалуженість характеризують рівень благоустрою населених пунктів, їх пожежну та епідемічну безпеку, загалом побутову культуру міста. Адже про цивілізованість суспільства серед іншого можна впевнено говорити й за станом розвитку водопостачання та водовідведення, які можуть забезпечити щоденні потреби людей у воді належного санітарно-гігієнічного рівня для пиття, приготування їжі, комунального попиту або потреб виробництва і пожежогасіння. Насамперед зростання чисельності населення, а також розширення території міст вимагало від органів виборної влади енергійного розв'язання питань, пов'язаних із водопостачанням. Були зацікавлені у цьому й заможні прошарки суспільства, які завдяки матеріальному та освітньому становищу приділяли першочергове значення охороні свого життя і здоров'я, захисту власності від пожеж, а підприємці, які здійснювали будівництво й експлуатацію таких систем, нерідко збували для цього свою продукцію.

Централізовані водопостачання та каналізація – досягнення цивілізації, яким людство приділяло активно увагу ще з античних часів, – в українських містах, де бруд, антисанітарія, епідемії й навіть проста спрага були звичною справою, з'явилися не так уже й давно. Навіть на межі XIX–XX ст. більшість міст перебували в подібній ситуації, коли населення продовжувало використовувати для своїх потреб воду з колодязів-копанок, річок, відкритих водойм та інших джерел. Воду з них розвозили водовози в діжках. Це була одна з найпоширеніших професій із найдавніших часів.

Такий спосіб водопостачання у великому місті не відповідав елементарним санітарним вимогам та потребам мешканців. Вода в поверхневих джерелах та колодязях (найвищі водоносні горизонти) була найбільш забрудненою. Річка, навіть за належної чистоти, завжди є потенційним

об'єктом різноманітних інфекційних захворювань. До того ж місцеві джерела водозабезпечення активно забруднювалися промисловими стоками.

Дотримання санітарно-профілактичних норм до питної води вимагало безпосереднього втручання міських властей та фахівців цієї справи, про що неодноразово наголошувалося на засіданнях дум, у доповідних записках санітарних лікарів, учених, у пресі. Для прикладу, 1862 р. О. Сементовський зауважував про стан водопостачання Кам'янця-Подільського: «За відсутності в Кам'янці іншого, не лише громадського, але і приватного колодязя, і за неможливості вживати для пиття воду р. Смотрич, наповненої всілякими нечистотами, що течуть із міста, і тому постійно брудна і смердюча, необхідна для пиття й інших життєвих потреб вода доставляється або з т. зв. Гунської криниці, що знаходиться за 3 версти від міста, визначаючи цю відстань не за прямим шляхом, а за дорогою, зручною для проїзду, або ж із казенного села Жабинець, розташованого за 5 верст від міста на поштовій Бессарабській дорозі […]. Нині придбання води – цього найпершого для життя предмету, поглинає в нашого нужденного канцелярського чиновника чи не все жалування»[7].

Повідомлення газети «Киевлянин» за 1864 р. про стан водопостачання на Печерську – одному з найкращих за благоустроєм районів Києва на той час, теж було невтішним: «У верхніх частинах міста для потреб населення відсутня достатня кількість колодязів, вони за середньої глибини 12–18 сажнів дають воду гидкого смаку. Вода постачається з Дніпра по 30–40 коп. за діжку»[8]. Зрозуміло, що найбільше потерпали від нестачі якісної води незаможні мешканці, населення робітничих окраїн (у Києві на той час це були Шулявка, Солом'янка, Лук'янівка та ін.), які не могли сплачувати чималі гроші за чистішу привозну воду.

Докорінно покращити ситуацію із забезпеченням міських жителів питною водою можна було лише шляхом облаштування артезіанських свердловин (ще більшого поширення набули т. зв. «абіссинські колодязі» завглибшки 10–15 м із невеликим діаметром труби). Вони почали з'являлися в першу чергу в тих містах, які мали найвищі показники економічного розвитку або високі темпи зростання міського населення. Так, наприкінці XIX ст. найглибша артезіанська свердловина (650 м) була у

---

[7] *Сементовский А.* Каменец-Подольский // Архив исторических и практических сведений, относящихся до России, издаваемый Николаем Калачовым. – Кн. 4. – СПб., 1862. – С. 8–9.

[8] Киевлянин. – 1864. – 15 октября. – С. 3.

Харкові (почала давати воду в 1889 р.; добова подача – 552 тис. л)[9]. Утім найбільш ефективно розв'язувалися проблеми міського водопостачання шляхом будівництва централізованих водогонів.

Більшість водопроводів у містах Західної Європи та Північної Америки з'явилася в XIX – на початку XX ст. На 1896 р. по всій Російській імперії налічувалося лише близько 70 міських централізованих водогонів, що забезпечували водою понад 6 млн осіб. Водночас у США було 3180 водопроводів, із них комунальних – 52,9%, а приватних – 46,6% (решта 0,5% належали державі)[10]. Серед вирішальних чинників, що сприяли запровадженню централізованого водопостачання в містах, був загальний інтенсивний розвиток техніки й відповідних технологій у XIX ст.

Маріуполь, водонапірна вежа (фото початку XX ст.)

У цей час у світі було зроблено найважливіші винаходи та відкриття, безпосередньо пов'язані з водопостачанням, закладено теоретичні основи в галузі гідравлічних наук, гідротехніки, гідрогеології, будівельної техніки й технології. Розвитку знань у галузі водопостачання сприяв і досвід експлуатації локальних водогонів у містах. Величезний внесок у розвиток науки цієї галузі зробили вчені та інженери, що розробляли технології очищення води, теорію гідравлічних розрахунків трубопроводів, механічне обладнання, у першу чергу насоси. Тут слід згадати російських інженерів барона А. Дельвіґа, М. Зиміна, братів А. і Г. Струве, А. Штукенберґа, професорів В. Іванова, В. Тиманова, М. Жуковського, «батька гідродинаміки» М. Петрова та інших, котрі своїми працями сприяли створенню в Російській імперії наукової школи з

[9] *Мейер Л.* Отчёт о деятельности первого русского водопроводного съезда в Москве (1893 г.) – К., б.г. – С. 8.

[10] *Иванов В.Ф.* О водоснабжении американских городов // Водоснабжение и санитарная техника. – 1936. – № 5. – С. 45.

водопостачання й водовідведення. Зокрема 1884 р. у Санкт-Петербурзькому інституті шляхів сполучення було відкрито першу кафедру гідравліки, яку очолив проф. Ф. Максименко, а 1897 р. – затверджено програму курсу «Водопостачання та водостоки», складену В. Тимановим[11].

Значний внесок у розвиток водопровідної науки зробили київські вчені. Так, проф. В. Іванов написав капітальну «Енциклопедію з санітарної техніки» та ще з два десятки праць із цієї тематики. Проф. П. Тутковський долучився до розвитку гідрогеології Київщини. Проф. М. Бунге створив класичну працю з хімії води, а проф. К. Феофілактов активно працював в галузі геології. До того ж 1882 р. в Києві почав видаватися науково-технічний журнал «Инженер», в якому, серед інших проблем, висвітлювалися питання водопостачання й водовідведення[12].

Бурхливий розвиток галузі викликав потребу в координації дій, обміні досвідом та висвітленні наукових і технічних досягнень, котрі здійснювалися на водопровідних загальноросійських з'їздах. Усього з 1893 р. і до 1917 р. було проведено 11 таких заходів, з них IV і V відбулися, відповідно, в Одесі (квітень 1899 р.) та Києві (березень 1901 р.). На ці форуми збиралися фахівці-практики, науковці, підприємці, представники влади, які доповідали про нові розробки, обмінювалися досвідом, виробляли спільні пропозиції для вирішення проблем водопостачання. Напередодні III російського водопровідного з'їзду у Санкт-Петербурзі (березень 1897 р.) за ініціативи інженера В. Зуєва було зроблено перший опис головних водопроводів у країні (дані анкетування після його доповіді на цьому форумі видали окремо). На V з'їзді всі учасники дійшли згоди про створення єдиного в межах Російської імперії нормативного метричного сортаменту чавунних водопровідних труб діаметром 40–120 мм та з'єднувальних частин до них[13]. Адже до цього часу різні виробники такої продукції виготовляли її за власними кресленнями. У результаті деталі часто не стикувалися, що суттєво гальмувало розвиток галузі.

У таблиці подано динаміку побудови в українських містах Російської імперії централізованих водогонів[14].

---

[11] Водопостачання Києва, 1872–1997 рр. / П.І. Петімко, М.Ф. Царік, В.В. Кобзар, О.І. Кириченко. – К., 1997. – С. 20.

[12] Там само.

[13] Водоснабжение и водоотведение… – С. 320, 323.

[14] До табл. 7 ввійшли міські водогони, дати спорудження яких авторові вдалося віднайти в друкованих та архівних джерелах, насамперед у вид.: Города России в 1910 году / Центральный статистический комитет МВД. – СПб., 1914. – С. 382, 384, 386, 544–552; Водоснабжение и водоотведение… – 488 с.

Табл. 7

Побудова централізованих водогонів в українських містах (друга половина XIX – початок XX ст.)

№ з/п	Місто	Рік	№ з/п	Місто	Рік
1	Катеринослав	1869	18	Полтава	1900
2	Київ	1872	19	Новгород-Сіверський	1901
3	Одеса	1873	20	Умань	1902
4	Ялта	1874	21	Миколаїв	1906
5	Бахмут	1875	22	Чорнобиль	до 1910
6	Севастополь	1880	23	Карасубазар	до 1910
7	Харків	1881	24	Бахчисарай	до 1910
8	Чернігів	1883	25	Ізмаїл	до 1910
9	Херсон	1886	26	Маріуполь	1910
10	Феодосія	1887	27	Кременчук	1910
11	Керч	1887	28	Проскурів	1910
12	Єлисаветград	1893	29	Ромни	1911
13	Суми	1894	30	Вінниця	1912
14	Олександрівськ	1894	31	Черкаси	1914
15	Бердичів	1896	32	Ізюм	1914
16	Житомир	1898	33	Прилуки	1915
17	Сімферополь	1899			

Поряд із вищезазначеними 33 містами, в яких функціонували водогони, також слід згадати такі робітничі селища як Юзівка, Часів Яр, Кам'янське, де на території головного підприємства діяли водогони.

Із плином кожного пореформеного десятиліття місцеве заможне населення дедалі частіше зверталося до міських органів із проханням спорудити водогін, а також і каналізації, що відповідало б санітарним та матеріально-побутовим інтересам міста. Утім, як це не дивно, прокладання таких мереж подеколи наштовхувалося на глухий спротив частини містян, які не поспішали до них приєднуватися. Причиною цьому були нерозуміння переваг водогону, боязнь приходу новітніх технічних досягнень, сприйняття нововведень як способу збагачення міської верхівки, скнарість окремих домовласників, до яких нерідко належали представники освічених прошарків населення – чиновники та службовці[15]. До того ж

[15] *Чорний Д.М.* Вказ. праця. – С. 186–187.

важливо наголосити, що в цілому пріоритетним у містах все ж таки був благоустрій центральних районів, тоді як передмістя в багатьох випадках залишались без «благ цивілізації», хоча гласні нерідко порушували питання про їх облаштування.

Загалом будівництво централізованих каналізаційних мереж в містах у цілому на 20–30 років відставало від спорудження водогінних. Таке становище пояснювалося й тим, що будівництво та експлуатація каналізації великих прибутків підприємцям не гарантували. Київський інженер А. Абрагамсон, доповідаючи про історію спорудження міської каналізації, зазначав, що «комерційні люди мабуть чудово розуміли, що експлуатація міської каналізації не може бути предметом вигідного комерційного підприємства»[16].

Нагальність будівництва каналізаційних систем була тісно пов'язана з різким зростанням водовикористання, подорожчанням вивозу нечистот, катастрофічним забрудненням центральних частин міст і, особливо, постійними спалахами епідемій. На початку XX ст. в українських губерніях було лише 6 міст, які одночасно мали централізовані водогін та каналізацію: Одеса (1874 р.), Ялта (1886 р.), Київ (1894 р.), Севастополь (1910 р.), Харків (1914 р.) та Катеринослав (1916 р.) (в усій Російській імперії на цей час у містах функціонувало 234 водогінні та лише 19 каналізаційних систем). Натомість у Німеччині ще в 1880 р. каналізацію мали близько 50 великих міст[17].

Слід звернути увагу й на такий факт. На II російському водопровідному з'їзді, який відбувся у Варшаві 1895 р., інженер С. Штольцман, доповідаючи про облаштування каналізації в Києві, наголошував: «Каналізація до сих пір уважається якоюсь недосяжною розкішшю, яку могли дозволити собі тільки чотири міста в усій імперії (Варшава, Одеса, Київ і Ялта). Москва лише в минулому році розпочала спорудження каналізації, а Петербург лише зараз думає про неї»[18]. Отже сталося так, що до кінця XIX ст. насамперед українські міста були піонерами в межах Російської імперії в будівництві раціональних систем водовідведення, випередивши їх появу у Москві та Санкт-Петербурзі.

Зі спорудженням як водогонів, так і каналізації чітко окреслювалася тенденція до значного часового відриву між початком обговорення й

---

[16] *Абрагамсон А.А.* Краткий очерк развития канализации г. Киева // Труды русских водопроводных съездов. Съезд пятый. 18–25 марта 1901 года в Киеве. – М., 1902. – С. 33.

[17] Водоснабжение и водоотведение… – С. 314, 328, 331.

[18] *Штольцман С.А.* О канализации Киева // Труды русских водопроводных съездов. Съезд второй. 19–25 марта 1895 года в Варшаве. – М., 1897. – С. 44.

реалізацією таких проектів. А тому дистанція в 15–20 років була радше правилом, аніж винятком. І хоча зацікавленість підприємців у втіленні проектів була великою, усе впиралося в доволі обмежену платоспроможність міст. Мали місце й такі факти, як у випадку з Глуховом, коли відомий цукрозаводчик і благодійник, уродженець цього краю М. Терещенко наприкінці свого життя запропонував землякам гроші на облаштування міського водопроводу, але його ініціатива не знайшла підтримки у місцевої влади, яка вирішила, що це, мовляв, зайва розкіш[19]. Тільки 1910 р. було розроблено проект водопостачання міста, утім із невідомих нам причин його так і не було реалізовано. Натомість перша спроба організованого водопостачання у Сумах пов'язувалася з іншим відомим підприємцем-меценатом – П. Харитоненком, який 1892 р. виділив кошти землякам на облаштування першої артезіанської свердловини. І хоча через невдалий вибір місця її буріння процес виявився складним, а якість води – незадовільною, усе це дало поштовх міській владі активізувати зусилля з розбудови сумського водогону[20].

Більшість ранніх за спорудженням водопроводів належали окремим підприємцям або акціонерним товариствам, які були, звичайно, зацікавлені в отриманні прибутку, і нерідко незалежно від якості води. Приватним підприємцям належали водогони в Одесі, Києві, Харкові, Херсоні[21], Олександрівську, Бердичеві, Бахмуті та ін. Окремі з них, починаючи з кінця XIX ст., було викуплено містами, що на водопостачанні, безумовно, відбивалося позитивно, утім багато водогінних систем залишались у приватних руках ще й напередодні Першої світової війни.

Питання про централізоване водопостачання Одеси порушувалося з часу офіційного заснування міста наприкінці XVIII ст. До 1873 р., коли став до ладу повноцінний водогін, розглядалося більше десятка проектів його будівництва. Зокрема перший локальний водопровід було побудовано Пішоном і Віттенберґом 1849 р.: вода постачалася з джерела Великий Фонтан за 13 км від міста, де спорудили вежу висотою 46 м, в яку насосом закачувалася вода, що чавунним підземним водогоном спрямовувалася до Одеси. У районі сучасного ринку «Привоз» було облаштовано резервуар, котрий уперше заповнили водою в 1853 р. Звідти вона розводилась до 8 водорозбірних будок, де відпускалася населенню за певну плату. Спочатку цей водогін постачав понад 1 млн л води на добу,

[19] *Донік О.М.* Родина Терещенків в історії доброчинності. – К., 2004. – С. 55.

[20] *Гнаповский В.А., Гнаповский А.В.* Дорога к чистой воде. История Сумского водопровода. – Сумы, 2006. – С. 8.

[21] Водогін належав «залізному королю» Д. Пастухову (на 1910 р. його мережею користувалося 80% жителів Херсону).

але у другій половині 1860-х рр. давав у середньому лише 600 тис. л[22]. А тому в Одесі постійно йшли дискусії про спорудження повноцінного водопроводу, утім усе впиралося у фінансові можливості міста. 1866 р. англійське товариство «Сімсон і К°» запропонувало побудувати водогінну мережу, але за гарантії чистого прибутку. За два роки вже американець Енгельман висунув відповідний проект, утім місцева громада розцінила його умови як кабальні – влаштування акціонерної компанії без ризику і відповідальності з боку її засновника. Нарешті право спорудження водогону було надано англійським підприємцям – 1872 р. в Лондоні постало Одеське водопровідне товариство[23].

Згідно з контрактом, передбачалося будівництво нового великого водогону, який мав постачати з р. Дністер (за 48 км від Одеси) воду в кількості не менше 24 млн л на добу. У липні 1872 р. розпочалися роботи, а вже у вересні мережа запрацювала, проте з багатьма проблемами. Фінансові можливості товариства виявилися обмеженими, що не дозволяло поліпшувати якість води і вдосконалювати систему. Майже відразу розпочалася боротьба за водогін між одеситами й товариством, яка тривала понад два десятиріччя. Зрештою вона закінчилась тим, що одеський водопровід, котрий оцінювався в 10,5 млн руб., 1897 р. було передано у власність місту за 3,2 млн руб. На межі століть водогінна мережа розширювалася і на 1910 р. її довжина сягала 368 км (загальна вартість становила 11 млн 300 тис. руб.), яка обслуговувала все півмільйонне населення Одеси[24].

Одним із важливих чинників появи водогону в Катеринославі стали пожежі 1860-х рр., які завдали великої шкоди місту з переважно дерев'яними спорудами. За клопотанням губернатора й міської думи Міністерство внутрішніх справ надало місту грошову допомогу в розмірі 80 тис. руб. зі страхового збору на «покращення пожежної частини» і прокладку водогону. Катеринославці визнали за корисне спочатку спорудити водопровід. 1866 р. міська дума створила спеціальний комітет, який упродовж двох років, насамперед завдяки оголошенням у газетах, запрошував бажаючих узяти на себе будівництво водогону, що вимагало складних робіт в умовах обмеженого фінансування. Зрештою комітет розпочав переговори з іноземним підданим, інженером за фахом, одеським купцем 2-ї гільдії Ф. Ротманом, котрий займався облаштуванням водогону на Одеській залізниці. 20 грудня 1868 р. договір по будівництву

[22] *Данилов Ф.А.* Указ. соч. – С. 27.
[23] *Фальковский Н.И.* Указ. соч. – С. 221.
[24] *Данилов Ф.А.* Указ. соч. – С. 27–28.

водопроводу (вартістю 79,5 тис. руб.) з останнім було підписано й направлено на узгодження до Міністерства внутрішніх справ (затверджений 30 червня 1869 р.)[25].

Споруджувався він на Соборній горі, де розташовувалося чимало громадських закладів і установ та понад 200 приватних будинків, які користувалися водою лише з чотирьох колодязів. Особливо відчувалася нестача води під час ярмарків, котрі відбувалися на площі. Передбачалося, що завдяки появі водопроводу буде більш активно заселятися пустир на горі, що принесе додатковий прибуток місту. Про значення водогону для міста говорив і такий факт: його будівництвом активно опікувалося найвище начальство – новоросійський і бессарабський генерал-губернатор П. Коцебу та катеринославський губернатор В. Дунін-Борковський. Зокрема останній 25 листопада 1869 р. в надісланій до Санкт-Петербурга телеграмі повідомляв: «Сьогодні після молебню з водоосвяченням відкрито водогін з повним успіхом»[26].

Утім навіть через 20 років після побудови водопроводу мешканці Катеринослава навесні й восени споживали такої ж якості воду, як і до його спорудження в 1869 р., коли її брали у Дніпрі – «брудну, каламутну та поганої якості». Причиною такої ситуації стало розташування насосної станції нижче від міста за течією Дніпра. До того ж потужність водопроводу була розрахована всього на 20 тис. відер на добу (до 1894 р. його протяжність складала лише 9,5 км). 1884 р. місто здало водопровідне господарство в оренду інженерові Є. Герцу. Після розширення системи постачання води на добу зросло до 140 тис. відер, а труби було прокладено на 18 км у напрямку Катеринінського проспекту. Утім якість води не поліпшувалася, а навпаки – погіршувалася, причиною чого був слабкий тиск, відповідно весь бруд осідав у трубах[27]. Отже невдале розташування насосної станції, малий діаметр магістральних труб, примітивні фільтри негативно позначалися на водопостачанні Катеринослава.

1895 р. міська дума, розуміючи необхідність радикальних змін у цій галузі, доручила управі розробку проекту нового водогону, який задовольнив би зростаючі потреби Катеринослава у воді. Але справа не рухалася через відсутність коштів. І тільки на початку 1902 р. Катеринославське відділення Російського технічного товариства розробило технічне завдання для проекту водопроводу. Головним пунктом стало місце розташування водопідіймальних споруд – на березі Дніпра за селищем

[25] Історія міста Дніпропетровська… – С. 149; Днепропетровску 200 лет: 1776–1976: Сб. док. и мат. – К., 1876. – С. 97.

[26] Российский государственный исторический архив, ф. 1287, оп. 37, д. 2157, л. 59.

[27] Історія міста Дніпропетровська… – С. 150; Днепропетровску 200 лет… – С. 97.

Нові Кайдаки, тобто вище заводів і самого міста. Кошторис нового водогону становив 2 млн 650 тис. руб.[28].

Узагалі укладення ділової угоди між містом та конкретним підприємством за виробленими правилами відбувалося після внесення його власником відповідної пропозиції до міської управи, оголошення її в офіційному губернському віснику та проведення публічного конкурсу. Перевагу на конкурсі серед 12 претендентів на спорудження нового водогону було віддано акціонерному товариству Брянського заводу (договір підписано 20 квітня 1906 р.), якому міське управління виділило необхідну ділянку на березі Дніпра. Будівництво велося із застосуванням новітніх на той час технологій з очищення води. 1 жовтня 1908 р. водогін урочисто відкрили, а у січні наступного року він почав функціонувати. Потужність становила 1,5 млн відер на добу, а загальна довжина мережі – 102 км (число будинкових підключень було 1800, що склало 30% усіх домоволодінь)[29].

1912 р. водопровідні труби було прокладено по Катеринінському проспекту – для поливання бульварів. Невдовзі на водозабірній станції з'явилися нові англійські фільтри, що значно поліпшило якість води. Новий водопровід у Катеринославі було визнано зразковим підприємством, ознайомитися з його роботою виявляли бажання фахівці з багатьох міст Російської імперії[30].

У Києві перші проекти централізованого водопостачання активно розглядалися вже у середині XIX ст. Зокрема один із них передбачав подавати воду з Дніпра (3125 м^3 на добу) в підвищений резервуар, установлений у Київській фортеці. Звідти вона повинна була стікати у водорозбірні фонтани[31]. Зрештою за влаштування водогону в Києві взявся вже відомий на той час інженер-підприємець А. Струве (незадовго перед тим він збудував залізничний міст через Дніпро), який 9 липня 1870 р. отримав від міського управління концесію на забезпечення міста питною водою з р. Дніпро впродовж 50 років (право викупу всього підприємства надавалося міській владі вже через 25 років). Згодом, у січні 1872 р., було створене акціонерне Київське товариство водопостачання, де А. Струве обрали його головою як власника найбільшого пакету акцій. Серед іншого підприємець зобов'язався встановити два водорозбірних «стовпа» для безкоштовного надання 5000 відер води щоденно найбіднішим киянам. Натомість категорично заборонялося приватним користувачам (або-

[28] Обзор Екатеринославской губернии за 1914 г. – Екатеринослав, 1915. – С. 40.
[29] *Данилов Ф.А.* Указ. соч. – С. 64.
[30] Історія міста Дніпропетровська… – С. 246–247.
[31] *Фальковский Н.И.* Указ. соч. – С. 223.

нентам), до садиб котрих буде підведено воду, і за 100 відер якої вони платитимуть 22,5 коп., здійснювати її перепродаж[32].

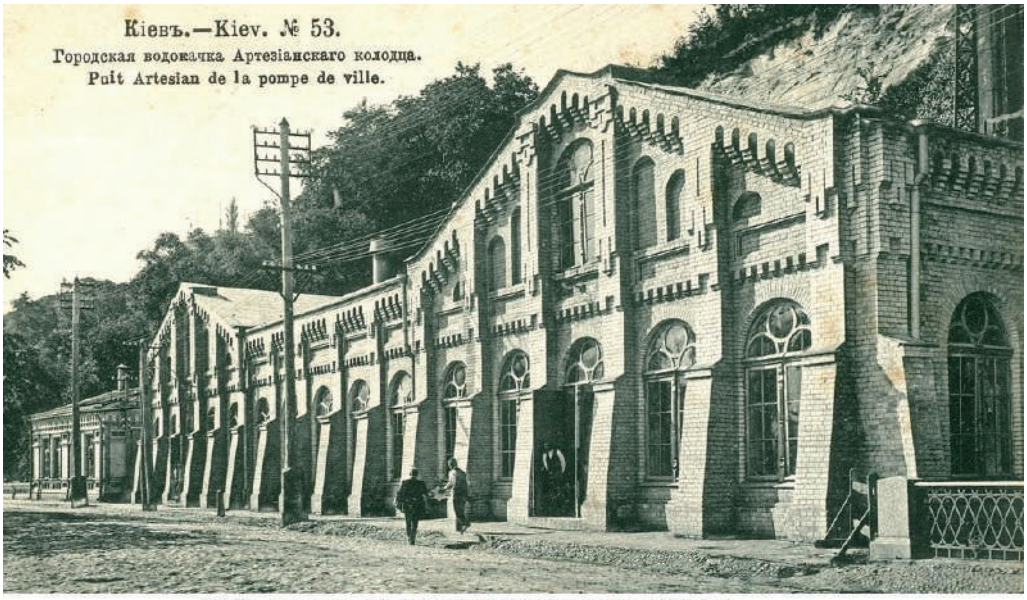

Київ, насосна станція (листівка початку XX ст.)

Першу чергу київського водопроводу пустили в дію 1 березня 1872 р. Преса повідомляла, що «відкрилося постачання води з міського водогону по вулицях Олександрівській, Хрещатику, Васильківській і Бібіковському бульвару. Для користування водогоном на вулицях встановлено п'ять перших водорозбірних кранів»[33]. Остаточно роботи зі спорудження централізованого водопроводу протяжністю 24 км, із чавунними трубами й підведенням води до будинків, із водозабором з оголовком у Дніпрі (біля пам'ятника Магдебурзькому праву), паровою насосною станцією з насосами низького та високого тиску й пісочними англійськими фільтрами було завершено у вересні того ж року. На Володимирській гірці й у Царському саду зависочіли дві водонапірних вежі. За 10 років київська мережа водопостачання збільшилася майже вдвічі – до 45 км. Утім кияни впродовж багатьох років споживали воду недостатньої якості. Мережа справно пропускала її через фільтри, але фільтрування відбувалося неналежним чином з огляду на надмірне навантаження на їх поверхні[34].

---

[32] *Ковалинский В.* Киевские хроники. – Кн. II: Юбилеи 2012. – К., 2012. – С. 149–150.

[33] Киевлянин. – 1872. – 2 марта. – С. 2.

[34] Описание Киевского водопровода / Сост. техническим отделом Городского общественного управления. – К., 1910. – С. 14–15.

Води з кожним роком споживалося дедалі більше, особливо коли міська влада вирішила використовувати її для поливу центральних вулиць. Так, 10 липня 1875 р. Київська дума ухвалила постанову «Про полив вулиці Хрещатицької», в якій визначалося, що «всі домовласники Хрещатика зобов'язані мати у своїх будинках поливальні крани […] Домовласники повинні поливати прилеглу до їхньої садиби половину вулиці через своїх двірників не менше 3-х разів у день: уранці, опівдні й надвечір»[35]. У наступні роки з'явилися «поливочні» постанови майже по всіх київських вулицях.

У 1880-х рр. почалася багаторічна тяганина між міським самоврядуванням і Товариством водопостачання зі взаємними й небезпідставними наріканнями. Місто звинувачувало акціонерне товариство в недотриманні умов концесії, що стосувалося кількості та якості води. А те, своєю чергою, виставляло контрпретензії: невиконання абонентами правил користування міським водогоном (їх затверджувала міська дума, на органи самоврядування покладався і контроль за їх дотриманням), самовільні підключення до водопровідних мереж та їх пошкодження. Дума натомість повільно вирішувала нагальні питання й запити водопровідного товариства. А. Струве вже був не у змозі фінансувати великі за обсягом роботи з нарощування потужності водогону. 1885 р. він створив нове товариство, якому передав своє право концесіонера на міське водопостачання. Розширене акціонування Київського товариства водопостачання дозволило залучити додаткові капітали для реконструкції водогінних споруд. Зростання мережі тривало: прокладалися нові магістралі на Подолі, Печерську та в інших частинах міста, було побудовано новий фільтр біля Володимирської гірки. У 1890 р. загальна довжина мереж становила понад 60,5 км, а подача води місту – майже 5000 м^3 на добу, хоча міські потреби були значно більшими (кількість приєднаних абонентів становила понад 1,5 тис.)[36].

На рубежі століть акціонерне товариство почало розширювати мережу артезіанського водопостачання, що не потребувало нових фільтрів для очищення. Зокрема восени 1895 р. було пробурено перші дві свердловини, а наступного року – ще сім, які давали набагато якіснішу, ніж дніпровська, воду[37]. Заохочене першими результатами буріння товариство дедалі з більшою наполегливістю продовжувало ці роботи.

---

[35] *Ковалинский В.* Указ. соч. – С. 150–151.

[36] Водопостачання Києва… – С. 34–35, 37.

[37] *Эссен Ф.Ф.* Исторический очерк развития водоснабжения в Киеве // Труды русских водопроводных съездов. Съезд пятый. 18–25 марта 1901 года в Киеве. – С. 28.

Київ, вид на Поділ із Володимирської гірки (фото В.Гудшона та О.Губчевського, 1912 р.)

Водночас санітарно-епідеміологічна ситуація в Києві залишалася незадовільною – населення часто потерпало від різних пошестей (в останній третині XIX ст. в місті поширювалися епідемії холери, дизентерії і тифу, тому воно за рівнем загальної смертності займало одне з перших місць у Росії серед великих міських центрів, не говорячи вже про Західну Європу), а тому на порядку денному міського правління неодноразово поставало питання будівництва каналізації. Під тиском громадськості і санітарних служб Київська міська дума вже у вересні 1879 р. призначила комісію на чолі з проф. Є. Афанасьєвим для обговорення питання про спорудження каналізації. Аби реалізувати такий новий і складний проект, необхідні були значні фінанси, яких місто не мало. Одним із перших, хто запропонував свої послуги у цій справі, був той самий А. Струве, однак від його пропозиції місто відмовилося. Тільки 1889 р. розробку проекту каналізації міське правління доручило московському купцеві К. Балкіну за програмою і технічними умовами, детально визначеними міською каналізаційною комісією[38].

[38] Канализация Киева, 1894–1994 гг. / П.И. Петимко, М.Ф. Царик, П.Л. Кисленко, В.В. Кобзарь. – К., 1994. – С. 13–14.

Розроблений інженером Р. Саблiним, котрий співпрацював із К. Балкіним, проект було зрештою схвалено київським міським правлінням наприкінці 1890 р., на основі якого останній підписав із містом контракт на побудову каналізації й подальшу її експлуатацію впродовж 36 років. Потім уся каналізаційна система переходила безкоштовно в повне підпорядкування міста. Утім через брак коштів реалізувати проект підприємству К. Балкіна не вдалося. Зате рішучі дії заможних киян, найбільш зацікавлених у цій справі, швидко поклали край тяганині з реалізацією наміру із будівництва потужної каналізаційної системи. Для забезпечення виконання договору за узгодженням із Київською міською управою наступного року було засновано Київське акціонерне товариство каналізації на чолі з проф. Є. Афанасьєвим, котрому К. Балкін передав свої концесійні права за контрактом[39].

Капітал товариства у розмірі 1 млн 600 тис. руб. створювався завдяки приватним вкладенням. Акції на спорудження каналізації придбали в основному київські домовласники, а решту витрат узяли на себе найзаможніші кияни. Так, М. Терещенко виділив 161 тис. руб., Ф. Терещенко – 50 тис. руб., Лазар і Лев Бродські – разом 261 тис. руб. Акціонерне товариство натомість передало К. Балкіну підряд на будівництво й подальшу експлуатацію каналізації впродовж 10 років[40].

Створений київською громадськістю капітал дав змогу за досить короткий час здійснити справу першочергової важливості. Уже 21 грудня 1894 р. система київської каналізації з усіма передовими елементами підземного каналізування, протяжність вуличних і дворових магістралей якої становила 75,3 км, стала до ладу (тоді каналізацію було прокладено до перших понад 10 закладів і установ та 120 приватних садиб у центрі Києва)[41]. Міська дума видала обов'язкові правила каналізування київських приватних садиб, які у друкованому вигляді вивісили на площах і головних вулицях міста та в поліцейських відділках[42]. Згідно з договором, укладеним із міською управою, Київське товариство каналізації мало отримувати щорічно з міського бюджету майже 155 тис. руб. і гарантувати роботу системи в повному обсязі[43]. З цього часу Київ мав повну роздільну каналізацію, яка була однією з перших у Російській імперії.

---

[39] *Абрагамсон А.А.* Указ. соч. – С. 33–34.

[40] Канализация Киева… – С. 4; *Абрагамсон А.А.* Указ. соч. – С. 34.

[41] Держархів м. Києва, ф. 163, оп. 7, спр. 1362, арк. 24–30, 59–66.

[42] Там само, арк. 57.

[43] *Сахновский В.Н.* Врачебно-санитарные учреждения г. Киева: Справочная книжка для членов VI съезда Общества русских врачей в память Н.И. Пирогова. – К., 1896. – С. 122, 125–126; Канализация Киева… – С. 15.

Київська каналізаційна система, крім економічної вигоди, мала й ту перевагу, що стоки рухалися з великою швидкістю, у зв'язку з чим труби належним чином промивалися, а тому каналізаційна система вважалася самоочисною (була розрахована на 160 тис. осіб для видалення нечистот на поля зрошення)[44]. Її будівництво сучасники оцінювали як неабиякий на той час випадок самодіяльності міської громади, спрямованої на покращення санітарно-епідеміологічного становища свого міста. Зрештою 1909 р. всі підприємства Київського акціонерного товариства каналізації були викуплені містом за 1 млн руб. і стали його власністю, якими завідувала спеціально обрана комісія. А вже до кінця наступного року було завершене у цілому спорудження нової каналізації (сума витрат із міського бюджету становила 1 млн 853 тис. руб., а протяжність каналізаційної мережі збільшилась удвічі – до 151,2 км). Як зазначалося в тогочасному друкованому огляді діяльності Київського міського правління, «після рішення експертної комісії відпало питання про нову концесію. Дума вирішила будувати нову каналізацію за міські кошти […] У фінансовому питанні пропозицію контрагента можна розглядати як вочевидь збиткову для міста, що веде виключно до збагачення концесіонера за рахунок обивателів Києва, а у санітарному плані як небезпечну, завдяки тому, що інтереси міста й концесіонера по суті протилежні […] головне санітарне завдання думи виконано – все місто на теперішній час каналізоване»[45].

Таким чином, на межі століть Київ забезпечувався водопровідною водою дніпровського й артезіанського походження та мав централізовану каналізацію. Завдяки топографічним умовам розташування окремих районів міста було невигідно піднімати всю воду, яку споживав Київ, на висоту, необхідну для забезпечення горішніх його частин. Тому міську територію було поділено спочатку на три, а з 1907 р. – на чотири окремих зони водопостачання. Кожна із них мала свій незалежний водогін[46].

Із роками об'єми водогінної дніпровської води на противагу артезіанській становили дедалі меншу частку. І коли в 1907–1908 рр. Києвом прокотилася епідемія холери, міське правління як протиепідемічний захід визнало за необхідне повністю закрити водоприймальні оголовки на Дніпрі, тим самим підвівши риску під ідеєю річкового водозабезпечення. Кияни відтоді почали вживати тільки артезіанську воду. Водночас, під-

[44] *Моргулев М.* Канализация города Киева и принципы её сооружения. – К., 1899. – С. 1.

[45] Обзор деятельности Киевской городской думы за четырёхлетие: 1906–1910 гг. Изд. группы гласных думы. – К., 1910. – С. 33–35, 38.

[46] *Данилов Ф.А.* Указ. соч. – С. 31.

тримуючи ідею муніципалізації підприємств, особливо соціальної інфраструктури, дедалі гучніше лунали пропозиції про достроковий викуп містом водогону. Навіть директор правління Товариства водопостачання Д. Марголін наголошував, що водопровід і каналізація настільки тісно поєднані між собою технологічно, що у своєму подальшому розвитку повинні постійно узгоджуватися, а отже мають бути в одних руках. Наприкінці 1914 р. київське водопровідне господарство було викуплене містом в акціонерів за 3 млн 777 тис. руб.[47] Із того часу міське самоврядування самостійно почало розв'язувати всі проблеми водопостачання.

На відміну від Києва у Харкові спорудження систем водопостачання і каналізації мало свою специфіку, про яку коротко згадувалося вище: при впровадженні важливих об'єктів соціальної інфраструктури тут не обійшлося без серйозних конфліктів між підприємцями й міською владою. Доволі часто вирішальну роль у розбіжностях між сторонами відігравали різні уявлення про обсяг та вартість послуг. До того ж через брак досвіду додавалися нерішучі, а часом і суперечливі дії самих міських правлінь, адже ділові стосунки з незалежними підприємцями спершу аж ніяк не були повсякденною справою для міського самоврядування.

Попри те, що Харків уже в останній чверті XIX ст. був одним із найбільших торгово-промислових міст, він залишався великим провінційним осередком із відсталим міським господарством, нерозвиненою соціальною інфраструктурою й незадовільними санітарно-гігієнічними умовами. Найбільші незручності для харків'ян створювали неякісна вода, епідемії та непролазна грязюка (особливо в осінньо-весняний період), які були супутниками урбанізаційного росту і промислового розвитку міста. Як писав у 1880 р. професор місцевого університету А. Шимков, «Харків – надзвичайно брудне місто, у вологу пору року його мощені вулиці вкриті товстим шаром грязюки, а решту, яких більше половини, зовсім проїхати неможливо; площі посеред міста, у найбільш людній його частині, у цей час більше схожі на клоаки […] Як тільки починається суха пора року, великі резервуари грязюки перетворюються на гігантські хмари пилюки, котра за найменшого вітру забиває очі навіть на вимощених бруківкою вулицях; подвір'я у цей час мають зовні більш пристойний вигляд […] зате до небагатьох із них у центрі міста можна ввійти, не задихаючись він смороду»[48]. Заради об'єктивності слід зазначити, що на такий стан справ

[47] Водопостачання Києва… – С. 67–68, 74; Обзор деятельности Киевской городской думы… – С. 39.

[48] Цит. за: *Абрамович И.А.* Канализация города Харькова (1912–1980 гг.): опыт проектирования и строительства. – Х., 1997. – С. 8.

впливали, поряд із відсутністю каналізації, географічне положення та гідрогеологія міста.

Не менше докучала харків'янам неякісна питна вода, а тому вже в 1840-х рр. у Харкові робилися перші спроби зі створення централізованого водогону. Зокрема наприкінці 1830-х рр. перед від'їздом із міста викладач французької мови і літератури А. Борель пожертвував 15 тис. руб. для спорудження водогону, а вже 1846 р. місцеве купецтво, напередодні 200-ліття заснування міста, організувало для цієї справи збір коштів упродовж двох років у вигляді обкладення податком (0,5%) нерухомого майна домогосподарств Харкова[49].

До середини 1860-х рр., коли водопровідне питання було передане у відання думи, фонд налічував 25 тис. руб. Створена 1864 р. комісія, бажаючи обійтись без послуг приватного капіталу, звернулася з закликом до харків'ян у сподіванні, «що серед громадськості міста знайдуться люди, які […] спільно з комісією візьмуть матеріальну участь у спорудженні водогону, і тим самим доведуть, що в нас є й бажання, і вміння довести свою громадську справу до успішного завершення без сторонньої допомоги»[50]. Проте відчутних зрушень так і не сталося.

Наприкінці 1860-х рр. наступна комісія намагалася пробудити «дух приватного підприємництва», але без якихось успіхів. 19 березня 1869 р. місто підписало контракт на спорудження і експлуатацію мережі водопостачання з петербурзькою фірмою «Задлер та Арманд». Обрана на основі Міського положення 1870 р. нова дума розірвала цю угоду, адже термін будівництва минув без жодних помітних ознак просування вперед у цій справі. Натомість у грудні 1872 р. були обрані технічна й фінансова комісії для розробки даних для будівництва водогону та складання проекту контракту[51].

Зрештою дума ухвалила план облаштування водогону концесійним способом. У березні 1878 р. міська влада надала на 45 років ексклюзивні права на спорудження за власний кошт та вільну від оподаткування експлуатацію системи водопостачання Харкова іноземним підприємцям О. Рейсу та К. Діллю (після закінчення цього терміну все майно підприємства переходило у власність міста). Водогін мав забезпечувати громадських і приватних споживачів 6 млн л води щодоби. Договір додатково передбачав зобов'язання підприємців зі створення підземних резер-

[49] Харьков: Справочник по городскому общественному управлению / Изд. стат. отдела Харьковского городского управления. – Х., 1913. – С. 36.

[50] *Багалей Д.И., Миллер Д.П.* Указ. соч. – Т. 2. – С. 372.

[51] Харьковский водопровод // Современное хозяйство города Харькова (1910–1913). – Вып. 1. – Х., 1914. – С. 148–149.

вів питної води на Холодній Горі місткістю близько 1 млн л[52]. Водопровідне товариство вклалося у трирічний термін, і вже 20 грудня 1880 р. система стала до ладу. Виявилося, що приватне товариство навіть достроково виконало замовлення, а тому гарантувало собі право на виконання наступних робіт[53].

Відкриття водогону було призначене на 1 липня 1881 р. Однак відмова міської думи прийняти об'єкт в експлуатацію, який мав забезпечити водою 85 тис. осіб, з огляду на технічні погрішності, спричинила двадцятирічну судову тяганину між містом та підприємством. Щоправда, після юридичних процедур водопостачання в головних районах Харкова було визнане відкритим із 17 липня 1881 р., однак протистояння щодо власності на воду та питання контролю її подачі лише розпочалося. Власники концесії звернулися по захист своїх прав, передбачених у договорах, до суду і в підсумку 1887 р. отримали юридичний висновок про те, що вони у змозі надати 13,2 млн л води, яка відповідає передбаченій договором якості. Оскільки місто спочатку не оскаржило рішення суду, воно набуло чинності й зумовило виникнення чималих штрафних санкцій – 281,5 тис. руб. Зустрічний позов, поданий міським управлінням Харкова пізніше, не мав успіху. Коли ж Сенат скасував рішення палати окружного суду, місто спізнилося з висуненням вимоги про повернення суми. Більше того, унаслідок подальших скарг підприємців місто втратило ще чимало грошей. Після безуспішних спроб урегулювати справу адміністративним шляхом лише 1901 р. було винесене остаточне судове рішення у суперечці між обома сторонами, згідно з яким вони відмовлялися від взаємних позовів і спорів. Після сплати 1,25 млн руб. відступних в облігаціях Товариству водопостачання, місто в березні 1904 р. нарешті відкупилося від багатостраждального договору та стало власником водогону[54].

Із цього часу міське правління завідувало водопостачанням і здійснювало подальші роботи з удосконалення й розширення водогону, який був доволі прибутковим підприємством, на що вказують такі цифри: до 1910 р. викуплений водопровід давав місту щорічно близько 50 тис. руб. чистого прибутку, того року він становив 74 тис., а вже 1914 р. – 112,6 тис. руб. Прибуток міг би бути набагато більшим, якби не юридична тяганина між харківською міською громадою й підприємцями у «війні за воду» впродовж двох десятиліть, що позначилося на протяжності водогону (на 1913 р. становила 82 км). До мережі водопостачання було

[52] Детально про договір див.: *Багалей Д.И., Миллер Д.П.* Указ. соч. – Т. 2. – С. 393–394.

[53] ЦДІАК України, ф. 1191, оп. 1, спр. 356, арк. 8.

[54] Харьковский водопровод. – С. 150–151.

підключено 2043 абонента, а для решти харків'ян – облаштовано 32 криті колонки в різних частинах міста[55].

У порівнянні з іншими великими містами Російської імперії Харків опинився далеко позаду у споживанні води на душу населення. На 1913 р. добова потужність місцевого водогону дорівнювала 7,5 млн л, що було майже у три рази менше потрібної кількості води (жителів міста налічувалося 240 тис. осіб). Так, добове споживання питної води в перерахунку на душу населення в той час становило: Харків – 24 л, Київ – 60, Варшава – 72, Одеса – 75,6, Москва – 84, а Санкт-Петербург – аж 144 л (за розрахункову цифру витрати води на 1 жителя було прийнято 84 л)[56].

Утім сама система водопостачання аж ніяк не забезпечувала замкненого циклу споживання води в місті, адже неминучими були стоки. У Харкові міська влада серйозно взялася за проблему побудови каналізації лише в перші роки нового століття, хоча ще з 1880-х рр. професура, лікарі та інженери аргументовано вказували на невідкладність реалізації такого проекту, у тому числі на шпальтах місцевої преси. Долучився до цієї дискусії також і харківський міський голова І. Голенищев-Кутузов (1893–1900 рр.). Відомо, що він був ощадливим господарником, котрий керувався принципом – власник завжди буде більше та краще дбати про своє майно, ніж орендар (був соратником відомого гірничопромисловця О. Алчевського, засновником банківських установ, ініціатором першого випуску міської позики). Виступивши в газеті «Южный край» із детальним повідомленням про досвід побудови каналізації в Берліні, він зазначив, що за аналогією з німецькою столицею вартість каналізації Харкова має становити близько 3 млн руб. «Безсумнівно, блага каналізації і полів зрошення незрівнянні та перероджують фізіономію міста. Одне, над чим треба задуматися, це дорожнеча як належного облаштування, так і експлуатації, але здоров'я людей, вигоди життя й упорядкування міста слугували серйозним стимулом для того, щоб міські правління багатьох західноєвропейських міст спромоглися на ці великі затрати»[57].

Подорожі професорів університету та міських лікарів до західноєвропейських мегаполісів стали, зрештою, головним поштовхом до початку проектних робіт. Тільки 1907 р. Харківська дума обрала комісію, що мала взятися за розробку проекту каналізації. Лише її новому складу,

---

[55] Харьков: Справочник по городскому общественному управлению… – С. 39; *Антонов А.Л., Маслийчук В.Л., Парамонов А.Ф.* История Харьковского городского самоуправления. 1654–1917. – Х., 2004. – С. 159.

[56] Харьков: Справочник по городскому общественному управлению… – С. 40–41.

[57] Южный край. – 1897. – 11 ноября. – С. 2.

обраному в 1910 р., судилося зробити більш рішучі кроки. 26 травня наступного року дума одноголосно затвердила проект каналізації, а загальний кошторис витрат на її спорудження склав 5 млн руб., які передбачалося отримати у вигляді державної позики[58].

Роботи зі спорудження харківської каналізації за проектом і під керівництвом інженера Д. Черкеса, який до того брав участь у спорудженні каналізації й водогону в Ялті, розпочалися восени 1911 р. На момент офіційного її відкриття – 20 серпня 1914 р. – загальна протяжність мереж і колекторів становила 49 км, а число приєднаних домоволодінь – 85. Каналізацію спроектували за роздільною системою, тобто облаштування двох самостійних водостоків – відведення побутових і промислових вод здійснювалося окремо від дощових стічних вод (саме ж місто поділялося на три райони з окремими каналізаційними басейнами). Біологічно очищена вода мала скидатися до річки Лопань (систему розрахували на обслуговування 600 тис. осіб; такої чисельності населення, як передбачали автори проекту, місто мало досягнути 1950 р.). Для очищення води було використано кращі тогочасні наукові досягнення, коли за допомогою спеціальних фільтрів, а також шляхом додавання «штучних біологічних речовин», вода очищалася перед скиданням у Лопань. Таким чином, автори першого проекту харківської каналізації, вивчивши передовий зарубіжний і вітчизняний досвід, побудували одну з найкращих у Російській імперії каналізаційну систему, до складу якої ввійшли різні прогресивні як на той час очисні споруди. Вони збереглися до початку 1960-х рр. і практично були музеєм очисної техніки початку ХХ ст.[59]

У Житомирі, адміністративному центрі Волинської губернії, водогін з'явився завдяки зусиллям міської громади доволі пізно – 1898 р. (забезпечував місто водою з розташованої поблизу річки Тетерів)[60]. Губернський центр мав неабиякі проблеми з постачанням населення питною водою та створенням для нього належних санітарно-гігієнічних умов. Та все ж у протоколах засідань міської думи, у публікаціях місцевих газет простежуються неодноразові пропозиції міської управи, а також окремих місцевих та іноземних підприємців, спрямовані на реалізацію найважливіших інфраструктурних проектів, і насамперед спорудження водогону (оголошувалися конкурси, подавалися проекти)[61]. Зокрема у квітні 1887 р.

---

[58] Городская канализация // Современное хозяйство города Харькова (1910–1913). – Вып. 1… – С. 99, 103, 104–105.

[59] Харьков: Справочник по городскому общественному управлению… – С. 41, 43; *Абрамович И.А.* Указ. соч. – С. 18, 24, 26.

[60] *Данилов Ф.А.* Указ. соч. – С. 151.

[61] ЦДІАК України, ф. 442, оп. 103, спр. 16, арк. 58.

міський голова поінформував київського генерал-губернатора про укладення попереднього договору з фірмою «Черепов і К°» та водночас про те, що надійшли також ще дві пропозиції від підприємців із Санкт-Петербурга й Лілля (Франція)[62]. Пізніше були ще проекти, але вони з фінансових, технічних або інших причин не влаштовували міську владу.

Із початком 1890-х рр. перемовини з підрядними будівельними організаціями, зокрема щодо вартості спорудження та експлуатації системи водопостачання, здійснювала заснована при Житомирській міській думі комісія з облаштування водогону, електричного освітлення та трамваю на кінній тязі у складі гласних та фахівців (створена в 1891–1892 рр.)[63]. Після тривалих обговорень та експертних висновків дума схвалила у квітні 1894 р. поданий на розгляд проект київського технічного бюро «Співробітник», який передбачав будівництво водопровідних мереж, насосної станції з фільтрами на лівому березі Тетерева та водонапірної вежі (оцінювався в 200 тис. руб.)[64].

Для втілення у життя проекту міська управа відмовилася від залучення на концесійних засадах приватного капіталу. Було випущено дві облігаційні позики на суму 200 тис. руб. і 155 тис. руб., реалізація яких дозволила міській думі успішно завершити всі роботи. До того ж міська влада розраховувала, що з часом, коли позика буде повністю погашена, до міської скарбниці надходитимуть чималі прибутки від експлуатації водогону[65].

Зрештою 30 січня 1897 р. Житомирська міська управа уклала контракт на будівництво водогону із головним підрядником, варшавським інженером П. Држевецьким, пропозиція якого виявилася найоптимальнішою. Він не тільки запропонував найдешевший кошторис, а й доповнив проект слушними пропозиціями. Уже за рік комісія прийняла в підрядника основну споруду насосної станції на березі Тетерева та водогін, що проліг по центральних вулицях до водонапірної вежі. Щоправда довжина перших водопровідних магістралей була незначною – 2,34 км, але прокладати їх у центрі міста було непросто. П. Држевецькому довелося працювати відповідно до чітко прописаних у контракті вимог міської управи, які зобов'язували швидко відновлювати зруйновані під час зем-

---

[62] *Лінднер Р.* Вказ. праця. – С. 320.

[63] Див.: Держархів Житомирської області, ф. 62, оп. 1-дод., спр. 33, арк. 1–165.

[64] *Мокрицький Г.* Водопровід Житомира: 100 років історії: іст.-краєзн. ілюстр. нарис. – Житомир, 1999. – С. 17.

[65] *Прищепа О.П.* Водопостачання та нові види зв'язку у міському господарстві Волині в другій половині XIX – на початку XX століття // Наукові праці Кам'янець-Подільського держ. ун-ту: іст. науки. – 2004. – Т. 13. – С. 323.

ляних робіт тротуари і шляхи, не завдавати мінімальних незручностей для жителів вулиць, котрими прокладався водогін[66].

Житомир, міський театр та водонапірна башня (ілюстрація початку XX ст.)

На початку 1898 р. відбулися успішні випробування водопровідних кранів, коли «вода била фонтаном, але була дуже брудною»[67], адже не працювали очисні фільтри. Зрештою 12 травня того ж року житомирський водогін почав повноцінно працювати. Утім навіть система розширеного водопостачання, яку, зрештою, було запущено в експлуатацію 1903 р., могла забезпечити житомирян лише половиною необхідного об'єму води. До того ж водогін до 1910 р. був збитковим. Та й частка міських садиб, які користувалися його послугами, не перевищувала 7% усіх користувачів (280 абонентів)[68]. Слід зауважити, що при реалізації нового муніципального підприємства комерційного характеру житомирська міська влада хоча й проявила принциповий і сумлінний підхід до підбору підрядника, підписання контракту з ним та чіткого контролю за ходом його виконання, утім їй ще не вистачало того підприємницького хисту й бажання швидко та якісно розвивати нову справу, отримуючи від неї якомога більше прибутків.

Узагалі однією з головних причин повільного розширення та технічного вдосконалення водогонів у тих населених пунктах, де вони існували, була обмеженість фінансових можливостей міст. Водночас колодязі

---

[66] *Мокрицький Г.* Водопровід Житомира… – С. 21–22.
[67] Волынь. – 1897. – 8 февраля. – С. 2.
[68] *Данилов Ф.А.* Указ. соч. – С. 152.

та відкриті водойми й надалі залишалися безкоштовним джерелом води і продовжували користуватися попитом серед містян. Зі свого боку інституції самоврядування, керуючись міркуваннями санітарно-гігієнічного та фінансового характеру, як правило, ігнорували вимоги мешканців щодо поліпшення традиційних засобів водопостачання – колодязів, мотивуючи це зосередженістю на розширенні мережі водогону[69].

Чернігів, попре вигідне розташування на берегах двох річок, наприкінці XIX ст. мав чималі проблеми щодо забезпечення мешканців якісною питною водою, адже в колодязях, а їх у ті часи в місті налічувалося всього 14, тільки в 5 була якісна вода. Поряд із цим багато жителів Чернігова користувалися водою з р. Стрижень.

Особлива скрута виникала під час пожеж, коли необхідну для їх гасіння воду доводилося підвозити на велику відстань у діжках. А тому 14 лютого 1872 р. на засіданні міської думи було прийняте рішення звернутися до Міністерства внутрішніх справ із проханням надати Чернігову 3 тис. руб. на попередні пошукові роботи з облаштування водогону. Міністерство відмовило, запропонувавши звернутися до приватних осіб. Переговори з цього питання тривали більше двох років і тільки у квітні 1875 р. дума підписала контракт зі шведським інженером Лаурелем, згідно з яким останній узяв на себе зобов'язання впродовж двох років побудувати водогін від р. Десна на умовах його експлуатації 50 років. Але справа не зрушила з місця, оскільки Лаурель виявився неспроможним виконати взяті на себе зобов'язання. Дума знову звернулася з проханням до уряду, який цього разу її вимоги задовольнив – міністерство виділило Чернігову 25 тис. руб.[70]

1875 р. у верхів'ях р. Стрижень, в Ялівщині, було пробито артезіанську свердловину, з якої воду почали підвозити до міста створеним тоді ж водним обозом, що давало можливість забезпечити мешканців не річковою, а більш якісною питною водою. Утім, згідно з проектом водогону, складеним Київським товариством водопостачання, воду планувалося, як і раніше, подавати з Десни. Але Чернігівська дума, заручившись підтримкою Київського відділення Імператорського технічного товариства, пропонувала інший варіант. На підставі висновків фахівців цієї наукової установи, 4 липня 1879 р. було ухвалено остаточне рішення заповнювати чернігівський водогін із джерел, відкритих в Ялівщині.

---

[69] *Чорний Д.М.* Вказ. праця. – С. 186.

[70] *Руденок В.* Водопостачання у Чернігові. – Режим доступу: // http://www.gorod.cn.ua/print/city_622.html.

Перший етап будівельних робіт було завершено 1883 р., коли облаштували два колодязі та водокачку. Воду почали подавати в міську мережу по залізній трубі. 1892 р. розпочався другий етап будівництва чернігівського водогону, коли було вирішено два головних питання – поліпшення якості води та спорудження водонапірної вежі, уведення в експлуатацію якої відбулося в листопаді 1898 р., після того, як міністерство відшкодувало на її зведення 28 тис. руб. Тоді ж в Ялівщині пробурили ще два артезіанських колодязя та спорудили машинну залу, а загальна довжина водогінних магістралей сягнула 6 км[71].

До початку XX ст. у Чернігові артезіанською водою забезпечувалися мешканці 11 міських вулиць, але навіть напередодні Першої світової війни водовозна команда продовжувала виконувати дуже важливу функцію, забезпечуючи водою мешканців багатьох, особливо віддалених від центра, вулиць по 25 коп. за 100 відер. Кількість її абонентів, зокрема в 1908 р., становила 1508 осіб, тобто майже втричі більше, ніж користувачів водогону. Так, до 1913 р. водопровід було підведено до 552 з 2836 будинків Чернігова – переважно домовласникам центральної частини міста[72].

Будівництво перших споруд та прокладання трубопроводів водогону обійшлося чернігівському міському самоврядуванню у чималу суму – більше 200 тис. руб. До того ж його утримання, забезпечення заробітною платнею працівників водогінної мережі повністю покладалися на місцевий бюджет. І все ж чернігівська влада продовжувала працювати далі в напрямі розбудови та поліпшення роботи міського водогону. Так, 9 жовтня 1913 р. на засіданні думи розглядалося питання про його продовження до всіх міських околиць[73].

Незважаючи на певні труднощі, позиція міської влади Чернігова у цьому питанні була продуманою, адже дума вважала водогін «найважливішою для здоров'я населення спорудою»[74], керуючись при цьому не комерційними міркуваннями, а соціальною значимістю об'єкту. Зокрема в огляді діяльності міського управління за 1905–1909 рр. не без пафосу зазначалося: «Водогін спричинив чималу заборгованість міста й не дає значних прибутків, але він рятує населення від холери, тифу, пожеж і

---

[71] Краткий обзор деятельности Черниговского городского общественного управления… – С. 60–61.

[72] *Острянко А., Аскерова Л.* Чернігів у XIX – на початку XX ст.: формування міського середовища // Краєзнавство. – 2012. – № 3. – С. 7.

[73] Там само.

[74] Краткий обзор деятельности Черниговского городского общественного управления… – С. 56.

несе здоров'я та вигоди, сприяє рослинництву, що разом ставить м. Чернігів у вигідне становище порівняно з Петербургом і Києвом та багатьма поволзькими містами»[75].

У Полтаві питання будівництва водогону для забезпечення населення достатньою кількістю якісної й дешевої води не раз порушувалося громадськістю впродовж 1880 – першої половини 1890-х рр. Але через відсутність коштів зрушень у цій справі тривалий час не відбувалося. Основні клопоти з проектування, фінансування та спорудження водопроводу взяла на себе міська дума, яка в першу чергу підготувала відповідну документацію на дозвіл облігаційної позики. На початку січня 1898 р. міський голова В. Трегубов у Санкт-Петербурзі спочатку зустрівся з міністром внутрішніх справ І. Горемикіним, який схвалив ідею полтавців і обіцяв своє сприяння у цій справі, а потім із міністром фінансів С. Вітте, котрий теж запевнив В. Трегубова в позитивному для Полтави вирішенні питання надання облігаційної позики для спорудження водогону в розмірі 300 тис. руб. (дозвіл було отримано вже наприкінці лютого)[76].

Оскільки умови позики були вигідними для власників облігацій і, до того ж, платоспроможність міської думи гарантувалася нерухомим майном, кошти для будівництва водогону зібрали за короткий термін, що дозволило забезпечити надійне фінансування всіх робіт, пов'язаних з його спорудженням. 1 грудня 1898 р. на засіданні думи було розглянуто остаточний проект і кошторис водопроводу, складений інженером-технологом Б. Рафальським. Тип водогону визначався як «господарсько-протипожежний». А вже у січні наступного року завершилося буріння артезіанської свердловини біля підніжжя Панянської гори на глибині 279 м.

Урочисте відкриття полтавського міського комунального водопроводу відбулося в листопаді 1900 р. Це була одна з визначних подій в історії міста на межі двох століть. Того дня сотні полтавців зібралися біля приміщення міського театру, з балкона якого їх вітали гласні міської думи, представники громадськості. В. Короленко у своєму виступі наголосив на колосальному значенні міської громади в розв'язанні багатьох проблем розвитку Полтави[77].

---

[75] Там же. – С. 60.

[76] *Єрмак О.* Історія обласного державного підприємства «Полтававодоканал». – Полтава, 2000. – С. 40–42.

[77] Там само. – С. 44, 48, 55.

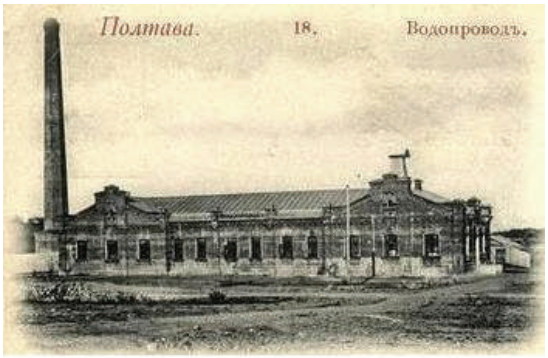

Полтава, будівля водопроводу (ілюстрація початку XX ст.)

Завдяки спорудженню водогону та частина населення міста, яка мала змогу користуватися його послугами, уже в перші дні експлуатації отримала можливість щодоби споживати 70–80 тис. відер якісної артезіанської води. Наявність міського водопроводу, за умови доведення його потужності до проектної, відкривала значні перспективи щодо економічного й соціального розвитку Полтави: забезпечення водою промислових та інших підприємств і установ, поліпшення санітарно-гігієнічних умов життя мешканців.

Зрештою до 1903 р. всі роботи щодо спорудження водогінної мережі в Полтаві було закінчено (витрати в підсумку склали 279,7 тис. руб.), а число абонентів становило 233. Уже невдовзі, у 1907–1909 рр., міська влада її розширила, у результаті чого половина полтавців користувалася водою безпосередньо з водогінної мережі[78].

Натомість у Рівному ситуація з будівництвом водогону виявилася протилежною. Особливо гострою відчувалася небезпека, яку приховували у собі незахищені від пожеж дерев'яні будинки. Однак відсутність коштів у міському бюджеті стала на заваді будівництва та експлуатації водопровідної мережі. Водночас зацікавленість у її спорудженні виявляв власник міста – князь С. Любомирський, котрий сподівався мати з експлуатації цього об'єкту постійний прибуток. Власники міст мали право займатися за власною ініціативою їх благоустроєм, хоча, згідно з урядовим розпорядженням, цей обов'язок покладався на міські громадські органи[79].

Ще 1896 р. С. Любомирський звернувся до губернського правління з клопотанням про дозвіл на спорудження в Рівному водопроводу протяжністю 14 км. Утім проект на початку XX ст. не вдалося реалізувати, адже вся попередня історія водопостачання міста була наслідком конфлікту інтересів, які існували між його приватним власником та міським правлінням, і це стало однією з причин того, що до кінця 1920-х рр. будів-

[78] *Данилов Ф.А.* Указ. соч. – С. 116.
[79] ПСЗ РИ. – Собр. 2-е. – Т. 50. – Отд. 1-е. – № 54 640. – С. 462.

ництво водопроводу в Рівному так і не розпочалося[80]. Натомість після спорудження житомирського водогону саме тут, уперше на Волині, було збудовано 1904 р. парову водокачку, яка стала першим комунальним об'єктом у Рівному, що перебував безпосередньо у власності міської влади. До того в передмісті Воля було лише декілька колодязів, які постачали для міста питну воду. Як зазначає дослідниця історії міських поселень Волині нашого періоду О. Прищепа, жителі решти значних центрів цього краю на початку XX ст. «продовжували користуватися звичайними колодязями, чи то артезіанськими, або споживати воду з річок»[81].

У Кам'янці-Подільському містяни також не дочекалися централізованого водогону, хоча питання про можливість його проведення почали вивчати ще в 1870-х рр. У міській думі неодноразово порушувалася проблема нагальності спорудження водопроводу. Так, на одному із засідань, а саме 6 вересня 1896 р., широко обговорювалося питання не тільки водопостачання, а й каналізації, після чого доповідь із відповідною постановою було розіслано Київській будівельній конторі К. Балкіна, представникові бельгійської фірми Е. Натану та іншим російським і закордонним підприємцям. Зрештою останній особисто прибув до Кам'янця-Подільського, де було підготовлено угоду з умовами будівництва водогону, який передавався в концесію на 48 років. Утім 21 січня 1897 р. 110 домовласників міста звернулися до міністра внутрішніх справ, визнаючи спорудження бажаним, натомість убачаючи, що зобов'язання, які взяло на себе місто, не відповідають платоспроможності населення. На думку містян, котрі підписалися під скаргою, вартість будівництва була завищеною заради банальної наживи[82].

Робилися й інші спроби зрушити з місця справу спорудження водогону в Кам'янці-Подільському. Так, попередній, широкий за обсягом, договір між міською управою та підприємством дворянина К. Яґелловича і його вповноваженого партнера купця І. Чернишова про прокладання водогону, каналізації, системи електричного освітлення та трамвайної мережі було укладено 1899 р., утім керівники міста виявилися не готовими до надання фінансових гарантій[83].

Зрештою в умовах, коли питання водопостачання міста стало особливо нагальним, 1902 р. відкрилася перша міська артезіанська сверд-

---

[80] *Карауш А.З.* Історії Рівненського водопроводу (1896−1970). – Режим доступу: http://vodarivne.com/ua/istorichna_dovidka_1.

[81] *Прищепа О.П.* Міста Волині у другій половині XIX ст. … – С. 187.

[82] *Власюк В.* 100 років кам'янецькому водоканалу. – Режим доступу: http://podolyanin.com.ua/celebrities/48/5428.

[83] ЦДІАК України, ф. 442, оп. 649, спр. 163, арк. 83; *Лінднер Р.* Вказ. праця. – С. 321.

ловина, яка знаходилася біля р. Смотрич. Із неї за допомогою водовозів частина населення Кам'янця-Подільського забезпечувалася якісною питною водою. Однак це не вирішувало проблеми, а тому водне питання порушувалося й надалі. На засіданні сесії Подільського губернського земства 13 липня 1912 р. було розглянуто питання «про відпуск води з артезіанського колодязя різним установам». Збори ухвалили постанову про те, що, ураховуючи прохання Подільської духовної семінарії, відділення Державного банку та інших, необхідно прокласти водопровід із садиби лікарні, де був артезіанський колодязь, на ринковий майдан, забезпечити відповідні під'їзні шляхи, встановити водоміри та відпускати воду установам і громадянам по 25 коп. за 100-відерну діжку[84]. Із початком Першої світової війни роботи з прокладання водопровідних мереж у Кам'янці-Подільському припинилися.

Електрика й електротранспорт – локомотиви модернізації міст

Досить часто з відкриттям водогону в тому чи іншому місті громадськість, органи самоврядування, підприємці дедалі сміливіше висували проекти модернізаційних перетворень у різних сферах міського життя та, зокрема, запровадження електрики, а подекуди й безпосередньо пов'язаного з нею електричного трамвайного сполучення. Адже найбільш суттєві перетворення у процесі модернізації простору міського життя відбувалися із запровадженням електричної енергії. Сьогодні без цієї галузі, що займає одне з провідних місць у технічному прогресі та соціально-економічному розвитку суспільства, не тільки не може розвиватися жодне виробництво, а й навіть важко уявити життя людини. А тому не дивно, що з кінця XIX ст. електрика стає «генератором» нової епохи, яка йшла на зміну «ері свічок». Увійшовши в повсякденне життя містян освітленням вулиць і приміщень, руху трамваїв, у промислове виробництво через використання електродвигунів і приладів, електрика створювала відчуття реальних змін. Цим люди мали завдячувати розвитку електротехнічної галузі. Натомість відносно низький її рівень через економічне відставання Росії від найрозвинутіших держав (навіть у 1913 р. за виробництвом електричної енергії на душу населення Росія суттєво поступалася лідерам у цій галузі – США й Німеччині – відповідно, у 18,5 і 7,5 рази)[85], недостатнє фінансування енергетики підприємцями та перед-

[84] *Власюк В.* Вказ. праця.

[85] *Каменєва В.О.* З історії електроенергетики Києва (1890–1917 рр.) // Нариси з історії техніки: Зб. наук. праць. – К., 1960. – Вип. 6. – С. 80.

усім державою призвело до того, що в електроенергетиці міст у цей час міцні позиції посів іноземний капітал.

Особливо яскраво це проявилося в запровадженні та експлуатації електричного трамваю. Зі стрімким прискоренням урбанізаційних процесів в окремих містах, заснуванням промислових підприємств, розширенням території міст, зростанням мобільності мешканців поставала нагальна проблема зручного й доступного міського сполучення. До того ж електричний трамвай виявився досить прибутковою справою, про що свідчило швидке поширення цього виду транспорту в різних країнах світу.

Узагалі місцеві громади усвідомлювали значення рейкового транспорту в модернізації міського простору, про що яскраво свідчив залізничний бум останньої третини XIX ст. Прокладання залізниці через будь-яке місто слугувало потужним чинником його економічного розвитку та урбанізації. Міські громади не залишались осторонь обговорення питання про напрямок прокладання магістралі, адже від того, чи пройде вона через їхній населений пункт, великою мірою залежали перспективи його суспільного розвитку[86].

Не менше значення в міському житті мала й поява електротрамваю, що призвело до кардинальних змін у традиційних уявленнях про громадський транспорт, який раніше повністю забезпечувався кінним тяглом. Важливою перевагою цього виду транспорту, що ставав перспективним для будь-якого міста, були його швидкість та зручність, чимала перевізна здатність, відносно невисока собівартість перевезень і, відповідно, невелика ціна на проїзд, а також безпека, ізоляція трамвайного сполучення від вуличного руху (при використанні окремого або відособленого полотна).

Відомо, що у розвитку трамвайних підприємств, які з'явилися в містах Україні, виділяють два періоди: перший припав на 1890-ті рр., другий – на 1910–1915 рр.[87] Зокрема найперший електричний трамвай у підросійській Україні з'явився в Києві (1892 р.), потім у Катеринославі та Єлисаветграді (1897 р.), Севастополі (1898 р.), Житомирі й Кременчуці (1899 р.). На 1918 р. електричний трамвай працював у 12 містах українських губерній[88].

---

[86] *Константінова В.М.* Урбанізація: південноукраїнський вимір… – С. 258–259.
[87] *Вологодцев И.К.* Особенности развития городов Украины… – С. 133.
[88] *Тархов С., Козлов К., Оландер А.* Вказ. праця. – С. 10–11.

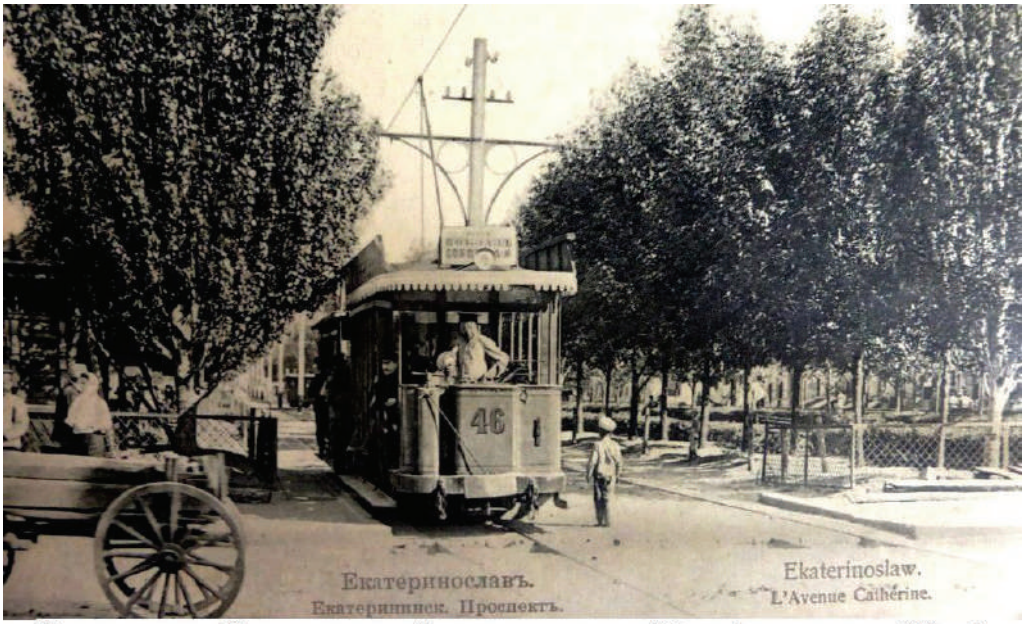

Катеринослав, Катерининський проспект, трамвай (листівка початку XX ст.)

Іноземці охоче вкладали капітали у транспортну інфраструктуру міст Російської імперії. Найбільше у зазначеному сегменті процвітали бельгійські компанії. Узагалі капіталісти з цієї країни на початку XX ст. розглядали електростанції і трамвайне господарство в російських містах як свою монополію, маючи покровителів у найвищих сферах імперської бюрократії. До 1913 р. практично в усіх найбільших міських центрах держави, включаючи Москву й Санкт-Петербург, трамвайні підприємства контролювалися з Бельгії спеціально створеними акціонерними товариствами, цінні папери яких високо котувалися на європейських біржах. Так, 1911 р. бельгійські концесіонери володіли, орендували або контролювали 58 із 97 електричних підприємств, що існували в Росії. Зокрема в українських губерніях бельгійські трамвайні компанії виступали операторами цього виду транспорту у 8 із 12 міст[89].

Найбільшим підприємством із бельгійським капіталом було Товариство одеських трамваїв. «Компанія тяги та електрики» запустила трамвай у Кременчуці та Севастополі. «Взаємна компанія трамваїв» запровадила цей вид транспорту в Катеринославі й 1905 р. викупила всі акції київського трамваю. Товариство «Трамваї та електрика в Росії»

[89] *Велихов Л.* Поход бельгийцев на Россию в электрическом деле // Горное дело. – 1915. – № 15/16. – С. 1168.

запустило трамвай у Сімферополі (1914 р.)[90]. На базі кожного такого підприємства було створено місцеві акціонерні товариства, штаб-квартири яких знаходилися на території Бельгії, звідки походила й більшість акціонерів. Зокрема правління Товариства київської міської залізниці (ТКМЗ) в 1916 р. складалося з п'ятьох бельгійців (Р. Бетта, Е. Дельфоржа, Ґ. Дальбру, А. де Лабордера та М. Ле-Ґоде) і лише одного російського підданого (М. Бродського). Левова частка з 36 000 акцій цього товариства, власниками яких були 29 осіб, належала семи бельгійцям (кожен мав від 3000 до 3600 акцій), натомість за декількома росіянами-акціонерами рахувалося не більше 100 цінних паперів на особу[91].

Трамвайні мережі будували й російські підприємці, як це було у Києві (до 1905 р.), Єлисаветграді, Житомирі, та місцеві філії іноземних фірм – «Російське товариство Вестінгауз» (Євпаторія) і «Загальна компанія електрики» (Вінниця). Для експлуатації цих підприємств також створювалися акціонерні товариства, чиї акції потім зазвичай викуповували бельгійські компанії[92].

Питання про розвиток електричних установок і передачу електропостачання у відання міської влади, зокрема, неодноразово обговорювалися на всеросійських електротехнічних з'їдах. Зрештою органи самоврядування в окремих містах напередодні Першої світової війни порушували питання про достроковий викуп в іноземних власників об'єктів енергетичного господарства. Як було зазначено на IV Всеросійському електротехнічному з'їзді (1907 р.), що відбувся в Києві, найвищою енергооснащеністю з усіх українських губернських осередків на той час вирізнялося саме це місто (за електрооснащеністю й потужністю електростанцій напередодні Першої світової війни Київ займав третє місце – після Санкт-Петербурга та Москви). Порівнюючи місто над Дніпром із таким великим промисловим центром як Харків, де в 1909 р. проживало 237 тис. осіб, а потужність центральної станції становила 1650 кВт (2010 абонентів), у Києві з населенням 450 тис. осіб цей показник становив 7500 кВт (8458 абонентів). У Полтаві, із населенням у 6,5 разів

---

[90] Договор на устройство и эксплуатацию городской железной дороги (трамвая) и электрического освещения в г. Кременчуге. – СПб., 1898. – 86 с.; Договор на устройство и эксплуатацию электрического трамвая в Севастополе. – СПб., 1897. – 31 с.; Договор на постройку в городе Елисаветграде электрической дороги. – К., 1898. – 26 с.; *Тархов С.* Первый в Крыму: история трамвая и троллейбуса в Севастополе. – Севастополь, 1998. – С. 42–45; *Полунин Д., Сарсакова В., Титова М.* Вековой маршрут одесского трамвая. – Одесса, 2003. – С. 74, 80, 86; *Тархов С.*, *Козлов К.*, *Оландер А*. Вказ. праця. – С. 9.

[91] Держархів м. Києва, ф. 209, оп. 2, спр. 1, арк. 4, 18.

[92] *Тархов С.*, *Козлов К.*, *Оландер А*. Вказ. праця. – С. 9.

меншим від останнього, місцева електростанція мала потужність усього 253 кВт (326 абонентів)[93]. Такий стан в енергетичній галузі Києва багато у чому склався саме завдяки активності підприємців.

Яким чином у Києві з упровадженням електроенергії відбувалася модернізація міської інфраструктури? Відомо, що газове освітлення тривалий час виправдовувало себе на практиці як економічно вигідна новація. Утім, порівнюючи з електричним, воно мало істотні вади. Зокрема зі зростанням міст, уведенням в експлуатацію великих будинків, готелів, магазинів, закладів розваг газові ліхтарі ставали дедалі пожежонебезпечнішими. Переваги електрики порівняно з іншими видами освітлення швидко оцінили споживачі. Один із перших прикладів використання електричної енергії для суспільних потреб на території України мав місце в Києві 1878 р., коли відомий російський інженер О. Бородін, котрий привіз із Паризької всесвітньої виставки електромагнітні генератори Ґрамма, налагодив у токарному цеху Київських залізничних майстерень експериментальне електричне освітлення. 1896 р. він писав: «1878 року, коли я встановив у Київських залізничних майстернях перші чотири електричних ліхтарі для освітлення токарного цеху, це було такою новиною, що на моє запрошення оглянути цей вид освітлення відгукнулася більшість професорів Університету св. Володимира. Нині, через 18 років, електричне освітлення повсюди: на заводах, вокзалах, залізничних станціях, у театрах, приватних будинках, на вулицях, швидко витісняючи інші види освітлення»[94].

Київ наприкінці XIX ст. набув статусу не тільки великого адміністративного та духовно-культурного центру Південно-Західного краю, а й торгово-промислового, переважно завдяки розвитку цукрової, борошномельної, інших галузей переробної промисловості у прилеглих районах. Особливістю еволюції електричних підприємств міста в початковий період було те, що споруджувалися вони місцевими фахівцями. Упровадженню новинок техніки в міське господарство сприяв і київський голова – С. Сольський (у 1887–1900 рр.), який вирізнявся демократичними поглядами й відданістю справі благоустрою, прихильністю до технічних нововведень[95].

У цей час на порядку денному в Києві, зокрема, постала проблема запровадження зручного громадського транспорту. В липні 1889 р. міська управа уклала концесійний договір на 45 років із Товариством київської

---

[93] *Каменєва В.О.* Вказ. праця. – С. 80.

[94] *Бородин А.П.* Обзор успехов техники за 25 лет. – К., 1896. – С. 14.

[95] *Салій І.М.* Обличчя столиці в долі її керівників. – К., 2008. – С. 39.

міської залізниці, яке очолив А. Струве. Ще у вересні 1886 р. проект цього підприємця з будівництва міської залізниці на кінній і паровій тязі протяжністю 26,2 км, яка мала складатися з 13 ділянок (на найкрутіших із них планувалося використовувати механічну тягу), отримав попередню згоду міської думи. Зрештою, статут ТКМЗ було затверджено у грудні 1890 р., а його основний капітал становив 1 млн руб. і був розподілений на 4000 акцій між 12 власниками, найбільшими серед яких стали А. Струве і Лаз. Бродський[96].

20 липня 1891 р. правління ТКМЗ сповістило Київську міську управу про початок своєї діяльності. Натомість дума ухвалила проект обов'язкових постанов для жителів міста про порядок користування міськими залізницями та про їх утримання[97]. Короткий досвід експлуатації транспорту показав, що конка не давала суттєвого прибутку на крутих київських вулицях. Коні швидко втомлювалися, їх доводилося часто змінювати. Та й парова тяга не знімала проблему високої собівартості перевезень. А тому питання переведення міської залізниці на електрику набувало неабиякої актуальності (згідно з договором, підприємець залишив за собою право застосовувати електричний двигун на дослідній ділянці шляху).

А. Струве добре орієнтувався в останніх світових технічних новинках і, зокрема, був обізнаний щодо успішного використання електричного трамваю в Німеччині й Франції, де його впровадження пролобіювала німецька фірма «Сіменс». Підприємець запропонував, з огляду на круті київські узвози, збудувати трамвай з електродвигуном системи Спрач, який набув широкого поширення в Європі[98]. Водночас він запланував і впровадження централізованого електричного освітлення вулиць та будинків. Передбачалося встановлення стовпів між коліями. На ці самі стовпи планувалося чіпляти й електричні ліхтарі[99].

Проте дозволу на застосування електричної енергії на транспорті та для освітлення, згідно з запропонованим проектом, А. Струве від думи відразу не отримав[100]. Підприємець апелював до того факту, що без використання електродвигунів неможливо організувати обумовлений у договорі рух крутим Олександрівським (нині Володимирський) узвозом,

---

[96] *Ковалинский В.* Указ. соч. – С. 166, 148–149.

[97] Протокол № 22 заседания Киевской городской думы 25 июля 1891 г. // Известия Киевской городской думы. – 1891. – Июль. – С. 372–373; Киевский трамвай за сорок лет: 1892–1932. – К., 1933. – С. 18.

[98] Держархів м. Києва, ф. 149, оп. 1, спр. 1, арк. 11–19.

[99] Протокол № 19 экстренного заседания Киевской городской думы 1 мая 1890 г. // Известия Киевской городской думы. – 1890. – Май. – С. 205–206.

[100] Там же. – С. 211.

який з'єднував Поділ із верхньою частиною міста. Дума розділилася на два угруповання: лобістів на чолі з Лаз. Бродським і противників, котрі вклали кошти в конезаводи, що забезпечували тяглову силу для ТКМЗ[101]. До того ж і Міністерство внутрішніх справ, на затвердження якого надійшли проекти, не погодилося пов'язати спорудження електричної станції із запуском електротрамваю. Якщо установки для електричного освітлення було на той час повністю розроблено (з 1885 р. діяли «Тимчасові правила» для електростанцій), то проект трамваю був новим не тільки для Росії, а і Європи, а тому його передали на розгляд спеціальної експертної комісії у Санкт-Петербурзі. Зрештою за сприяння електротехнічного відділу Російського технічного товариства проект А. Струве з пуску електричного трамваю було затверджено техніко-будівельним комітетом міністерства 1891 р.[102] Саме завдяки підприємницькій ініціативі, інженерним знанням та далекоглядності голови правління ТКМЗ у Києві вже наступного року з'явився електричний трамвай.

Міська дума надала остаточний дозвіл на впровадження такого виду транспорту в Києві після того, як восени 1891 р. на Олександрівському узвозі (лінії з найбільшим підйомом), ТКМЗ успішно провело випробування вагона електричного трамвая. При цьому А. Струве на вимогу губернатора підготував нотаріально завірену записку, в якій зобов'язувався припинити експлуатацію трамвайних електродвигунів у випадку, якщо електричний струм високої напруги спричинить шкідливий вплив на роботу телефону й телеграфу, і перейти до початкового проекту, що передбачав застосування кінної та парової тяги до остаточного з'ясування рівня шкідливого впливу електродвигунів на телефонні й телеграфні дроти[103]. У той час не лише серед широкого загалу, а й навіть в інженерно-технічному середовищі була поширена думка про негативний вплив електричної тяги на телефонно-телеграфну мережу, а також про її небезпеку для людей і тварин. Було створено навіть спеціальну комісію, яка констатувала, що використання електричної тяги – цілком можливе, але за умови застосування двигунів відомої німецької фірми «АЕГ», що було своєрідним лобіюванням її інтересів[104].

---

[101] *Корнійчук Д.* Електричний трамвай у Києві з'явився раніше, ніж у Санкт-Петербурзі та Москві. – Режим доступу: http://www.oldkyiv.org.ua/data/el_tramvai.php?lang=ua.

[102] Держархів м. Києва, ф. 149, оп. 1, спр. 1, арк. 10.

[103] Протокол № 18 заседания Киевской городской думы 13 июня 1891 г. // Известия Киевской городской думы. – 1891. – Июнь. – С. 323.

[104] Енергія, що об'єднує серця: історія розвитку київської енергосистеми / Уклад. П.Я. Коновал; голов. ред. І.В. Плачков. – К., 2005. – С. 24.

19–20 травня 1892 р. відбулося успішне випробування першої електричної лінії київського трамваю на Олександрівському узвозі протяжністю 1,5 км. Зокрема у цій першій поїздці взяли участь київський губернатор Л. Томара, міський голова С. Сольський та А. Струве[105]. Нарешті 1 червня 1892 р. електричний трамвай запрацював для пасажирів. Одноколійкою курсували два трамвайних вагони, що живилися від електростанції постійного струму, від Олександрівської (нині Контрактової) площі на Подолі до Царської (нині Європейської) площі біля початку Хрещатика[106]. Досвід експлуатації першого в Російській імперії електричного трамваю показав відчутну перевагу електротяги в технічному та економічному відношенні перед іншими видами транспорту. У цей час фахівці ТКМЗ активно вивчали стан справ у Німеччині. Зокрема 5 квітня 1893 р. було прочитано доповідь інженера А. Абрагамсона та інженер-технолога Л. Беркена про міське трамвайне господарство у Бремені, Берліні та Галле[107].

Київ, Хрещатик (фото С.Кульженка, 1900-ті рр.)

Уже за півроку експлуатації електричного трамваю в Києві стало зрозуміло, що він забезпечує належний комерційний результат для

[105] Киевлянин. – 1892. – 23 мая. – С. 3.
[106] *Ковалинский В.* Указ. соч. – С. 166.
[107] Держархів м. Києва, ф. 209, оп. 1, спр. 40, арк. 1–7.

акціонерів – прибуток компенсував не лише власні витрати, а й збитки від парового трамваю та кінної залізниці[108]. До кінця 1894 р. на електрику переобладнали всі дев'ять наявних маршрутів із кінною й паровою тягою протяжністю 36 км (на Хрещатику, Великій Васильківській, Львівській, Кирилівській та Кадетській вулицях). Лише того року електричний трамвай перевіз понад 10 млн пасажирів. Водночас тривало прокладання нових електрифікованих мереж. Наприкінці 1890-х рр. стали до ладу всі трамвайні лінії Києва згідно з контрактом 1889 р. У цілому напередодні Першої світової війни в місті функціонувала трамвайна мережа, яка складалася з 21 маршруту протяжністю 159 км та обслуговувалася трьома трамвайними парками[109].

Створення широкої електротранспортної мережі позитивно впливало на мобільність киян, зближувало раніше ізольовані райони міста, прискорювало розвиток його промисловості. У тих місцях, де пролягали маршрути, активно велося будівництво, насамперед споруджувалися прибуткові будинки, квартири в яких здавалися в оренду. Усе це сприяло культурній однорідності містян. Відтепер міським транспортом за його доступності могли користуватися майже всі: комерсанти, чиновники, службовці, студенти, учнівська молодь, робітники та приїжджі, адже за невеликий проміжок часу й помірну плату можна було з одного кінця Києва дістатися іншого, вирішити свої справи, встигнути на роботу, службу чи навчання за декілька кілометрів від домівки.

Підприємницька ініціатива проявилася не тільки у створенні та розширенні електричної мережі й запуску електротрамваю в Києві, а й у наданні послуг з електропостачання акціонерними товариствами, утім переважно іноземного походження. Серед населення та місцевих осередків промисловості відразу виник попит на новий вид товару – електроенергію, а це посилювало конкуренцію у середовищі підприємливих електропостачальників. Товариству «Савицький і Страус», навіть після введення у грудні 1898 р. в експлуатацію нової центральної електричної станції трифазного змінного струму та зниження тарифів, не вдалося врятуватися від поразки в оголошеному 1899 р. Київською думою конкурсі на забезпечення міста електрикою на найбільш вигідних умовах[110].

17 грудня 1899 р. Київська міська управа уклала концесійний договір із Російським електричним товариством «Уніон» (Рига) на виробництво й постачання електроенергії терміном на 40 років (упродовж першого

[108] Киевский трамвай за сорок лет: 1892–1932… – С. 21.

[109] Держархів м. Києва, ф. 209, оп. 1, спр. 18, арк. 25–26.

[110] Журнал очередного собрания Киевской городской думы за 17 марта 1899 г. // Известия Киевской городской думы. – 1899. – Март. – С. 38–39.

десятиліття товариству надавалося монопольне право на таку діяльність у Києві, а через 20 років місто могло викупити це підприємство), який остаточно набував чинності після ліквідації у жовтні 1902 р. товариства «Савицький і Страус» та переуступки ним своїх прав «Уніону». Організоване німецькими банками як самостійне підприємство воно проіснувало недовго, увійшовши в 1900 р. до складу німецької «Загальної компанії електрики». А тому російський тільки за назвою «Уніон» заснував 24 жовтня того року Київське електричне товариство, яке взялося за реалізацію зобов'язань згідно з підписаним раніше із Київською управою договором[111]. Головними його акціонерами стали товариство «Уніон» (12 310 акцій по 250 руб. кожна) та ще 13 осіб, переважно німці (найбільше акцій мали Літке й Лауе – по 1000, О. Арнд – 500). Серед них був і петербурзький банкір Д. Шерешевський (1000 акцій; він же став головою правління Київського електричного товариства)[112].

Розпочавши свою діяльність, останнє викупило в товариства «Савицький і Страус» три електростанції, завдяки яким воно забезпечувало постачання електроенергії для потреб промислових і приватних споживачів (згодом працювала тільки центральна на Андріївській вулиці, яку було реконструйовано). Загалом до Київського електричного товариства в обслуговування перейшло 800 абонентів. Завдяки зниженню тарифів на електроенергію в 1,5 рази та запровадженню системи безкоштовного підключення і встановлення лічильників уже до 1 січня 1904 р. кількість абонентів міського освітлення та електропостачання зросла до 2233. Із цього часу розпочалося безперервне та інтенсивне зростання споживання електроенергії в Києві. Зокрема на 1913 р. кількість споживачів досягла 19 535, а річні витрати в кіловат-годинах становили 13 396 096 (у 1902 р. – 2 146 455 кВт)[113].

Намагаючись збільшити прибутки, Київське електричне товариство особливу увагу приділяло промисловому навантаженню. Було запроваджено пільговий тариф на електроенергію для технічних потреб, двигуни підприємцям продавалися у кредит або видавалися напрокат із метою заміни дорогих і небезпечних парових та газових силових установок (число електромоторів, приєднаних до загальної електричної мережі, зросло за десятиріччя зі 187 до 1299)[114]. У цей час значно збільшилася

---

[111] Держархів м. Києва, ф. 149, оп. 1, спр. 2, арк. 4, 4 зв., 5; Киевское электрическое общество: Исторический очерк // Известия Киевской городской думы. – 1915. – Февраль. – С. 147.

[112] Держархів м. Києва, ф. 149, оп. 1, спр. 4, арк. 2, 7.

[113] Киевское электрическое общество… – С. 148–150.

[114] Там же. – С. 149.

кількість двигунів для ліфтів багатоповерхових будинків. Київське електричне товариство 1905 р. продавало електроенергію 222 підприємствам, зокрема 40 механічним заводам і майстерням, 29 друкарням, 16 тютюновим і гільзовим фабрикам[115].

На початку XX ст. отримав іноземних власників і електричний трамвай. Коли 1904 р. помер Лазар Бродський – найбільший акціонер ТКМЗ (йому належало близько 70% акцій), виставлені спадкоємцями на продаж активи придбали бельгійські підприємці, які у січні 1905 р. у Брюсселі створили товариство «Київські трамваї» (з 4537 акцій ТКМЗ 4195 належали бельгійцям). Ціна цієї угоди так і залишилася комерційною таємницею. За спогадами київського підприємця, «пароплавного короля» Д. Марголіна, який мав власну частку у ТКМЗ, «теперішні акціонери дуже дорого заплатили за акції». Родина Бродських залишила за собою невеликий пакет акцій, сконцентрований у руках Макса Бродського, котрий займався переважно пивною й машинобудівною справою[116]. Товариство «Київські трамваї», отримавши право на діяльність у Росії на 30 років, перебувало у сфері впливу великого бельгійського трамвайного тресту «Взаємна компанія трамваїв», якому належали відповідні господарства в Одесі й Саратові. У травні 1905 р. було обране нове правління «Київських трамваїв», яке очолив Д. Марголін, котрий мав найширші зв'язки серед місцевих ділових кіл[117].

Перехід електричних підприємств Києва у власність іноземних компаній викликав посилення контролю за їх діяльністю з боку міського правління, який здійснював концесійний відділ, при котрому функціонували в тому числі освітлювальна й залізничного міського транспорту комісії. Вони розглядали проекти нових споруд, видавали дозвіл на введення в дію побудованих установок, наряди на освітлення міста електрикою тощо. «Бельгійський період» в історії київського трамваю характеризувався зовнішнім розвитком підприємства, коли будувалися нові лінії й допоміжні шляхи до них, удосконалювався і збільшувався рухомий склад (1916 р. товариство володіло 201 електричним вагоном і 28 причіпними), безперервно зростав пасажиропотік (для прикладу, у 1915 р. було перевезено 95 318 543 пасажира, а наступного року – уже 108 633 538)[118]. Утім громадськість виявляла невдоволення політикою правлінь як ТКМЗ, так і Київського електричного товариства щодо

[115] *Каменева В.А., Панов А.М.* Киевская энергетическая система. – К., 1982. – С. 31.

[116] *Корнійчук Д.* Вказ. праця.

[117] Киевский трамвай за сорок лет: 1892–1932… – С. 26–27.

[118] Держархів м. Києва, ф. 209, оп. 1, спр. 18, арк. 2, 7–11, 13, 25–26; Держархів Київської області, ф. 9, оп. 25, спр. 14, арк. 66–68, 103–105.

безпеки роботи, отримання високих прибутків (за офіційним звітом правління ТКМЗ чистий дохід за 1916 р., який надійшов у розпорядження акціонерів, становив 1 105 797 руб.) без належної з часом модернізації їхніх електропідприємств[119]. До того ж Київська дума, зважаючи на високу прибутковість насамперед електричного трамваю, уже з 1909 р. почала виступати, згідно з умовами договору, за достроковий викуп цього виду транспорту у власність міста за багатомільйонну суму, аж ніяк не бажаючи чекати 1935 р., коли після закінчення терміну дії концесії всі трамвайні підприємства мали перейти міському правлінню безкоштовно[120].

Київ, трамвай (фото 1892 р.)

Крім основного трамваю, у Києві діяло ще три окремі приватні електрифіковані транспортні мережі, що з'єднували місто з його околицями та передмістями. Так, 1900 р. підприємець О. Кумбарі побудував лінію кінного трамваю вздовж Брест-Литовського шосе до дачного селища Святошин завдовжки 9 км. Того ж року підприємство перейшло у власність німецького акціонерного товариства «Ломаєр і К°», яке електрифікувало цю лінію навесні 1901 р. (з початком війни у 1914 р. підприємство як німецьке було секвестровано й передано земству). Натомість 1908 р. підприємець Д. Марголін збудував окрему лінію по Кадетському шосе завдовжки 1,6 км, яку в 1916 р. було подовжено (незадовго до цього, у вересні 1915 р., підприємець передав міській управі майно «кадетського» трамваю). На Деміївці також завдяки цьому підприємцеві та М. Бродському у червні 1910 р. було відкриту трамвайну лінію (як концесію на 50 років), котра з подовженням у 1913 р. становила 6 км[121].

У вересні 1912 р. Київська дума ухвалила рішення про достроковий викуп трамваю у січні 1915 р., започаткувавши негласну війну між міською управою і ТКМЗ, яка переросла у судову тяганину, що негативно

---

[119] *Тархов С., Козлов К., Оландер А.* Вказ. праця. – С. 284; Киевский трамвай за сорок лет: 1892–1932… – С. 27.

[120] Обзор деятельности Киевской городской думы… – С. 26.

[121] *Тархов С., Козлов К., Оландер А.* Вказ. праця. – С. 286–288.

позначилося на стані самого підприємства. Однак викуп так і не було реалізовано навіть із падінням монархії в 1917 р. Власники ТКМЗ, налякані революційними подіями, розуміли, що в умовах хаосу можуть втратити всі активи, а тому погоджувалися тільки на готівку (11 млн руб.). Проект остаточного договору так і залишився непідписаним, оскільки пайовикам довелося тікати з Києва в останній момент. Навесні 1918 р. трамвайне підприємство перейшло в міську власність[122].

Із початком Першої світової війни Київське електричне товариство набуло статусу «ворожого» і рішенням військових властей 1915 р. було секвестровано (майже всі акції (23 892 із 24 000) цього товариства належали громадянам Німеччини), а його обладнання на прохання думи передано у власність міста[123].

У Житомирі до останніх років XIX ст., як і в більшості губернських міст імперії, про трамвай годі було говорити. Справа зрушила з місця, коли на початку 1890-х рр. при Житомирській міській думі було створено об'єднану комісію з прокладання водогону, електричного освітлення та трамваю на кінній тязі. Зокрема 1894 р. дума уклала угоду з інженером І. Лихачовим на облаштування й експлуатацію концесійним способом кінної залізниці. Однак 1897 р. її скасували на користь нового проекту, запропонованого інженером-підприємцем Л. Поляковим про запуск у місті одночасно з електроосвітленням електричного трамваю[124].

Зрештою вуличне освітлення і трамвай у Житомирі з'явилися на межі століть майже одночасно. Коли в березні 1898 р. міська дума розглянула детальний проект Л. Полякова, представника Товариства міських і під'їзних шляхів у Росії, котрий передбачав запровадження трамвайного сполучення, спорудження електричної станції, яка постачала б електроенергію не тільки для руху трамваю, а й для освітлення Житомира, на фахівця було покладено «монтажні роботи та пуск в експлуатацію» переліченого «за свій рахунок і на власний ризик» (до того ж підприємець виплачував міській управі заставу – 5000 руб.). Відповідно Л. Поляков і контролював усі прибутки підприємства. Договір, узгоджений між міською управою та підприємцем, мав усі атрибути солідної ділової угоди – він був надрукований, скріплений печатками і включав 27 параграфів[125]. Згідно з документом, будівництво й експлуатація у Житомирі центральної електростанції, електричної мережі, освітлення вулиць і площ були здані в концесію Товариству міських і під'їзних шляхів у Росії на 25 років.

---

[122] *Корнійчук Д.* Вказ. праця.
[123] *Каменєва В.О.* Вказ. праця. – С. 79, 82.
[124] ЦДІАК України, ф. 442, оп. 649, спр. 74, арк. 8; оп. 657, спр. 55, арк. 3 зв.
[125] Держархів Житомирської області, ф. 62, оп. 1, спр. 1229, арк. 39–44.

Після того вся система мала бути передана місту безкоштовно в належному стані, утім воно залишало за собою право викупити все це господарство й через 15 років[126].

Товариство було зацікавлене в обмеженні наглядових функцій міста при здійсненні робіт, тоді як міське самоврядування наполягало на постійному контролі будівельних і монтажних робіт. Цією угодою також передбачалися штрафні санкції проти концесіонера за невідповідність нормативам при освітленні. Так, наприклад, товариство мало сплачувати місту штраф за включення всього освітлення на 20 хвилин пізніше обумовленого з міською управою часу; за ліхтар, що не горів цілий вечір – 3 руб.; блимання ліхтаря, побите скло та ін. – 1 руб.[127]

Після створення Житомирського відділення Товариства міських і під'їзних шляхів у Росії для безпосереднього керівництва будівництвом відповідних об'єктів у місті, котре очолив як довірена особа Л. Полякова підприємець, почесний громадянин І. Кулішер, робота розгорнулася доволі інтенсивно, адже підприємці, які вкладали солідні гроші в будівництво і вносили застави, намагались якомога швидше одержати з нього прибутки. Трохи більше року вистачило підрядникові, щоб побудувати всі приміщення центральної електростанції, встановити обладнання й майже завершити прокладання колій (термін надання концесії на облаштування та експлуатацію «міської залізниці» у Житомирі за договором між міською думою і Л. Поляковим визначався у 49 років)[128]. Подальше розширення трамвайної мережі здійснювалося в тісній кооперації з фірмою «Сіменс і Гальске»[129].

15 липня 1899 р. газета «Волынь» повідомляла: «Роботи з облаштування трамваю, не дивлячись на те, що здійснюються взагалі з найвищим напруженням, не можуть бути завершені в термін, і відкриття трамваю передбачається лише наприкінці липня […] Усю центральну електростанцію змонтовано, вона готова до роботи. Рейки прокладено, тролеї підвішено. Єдина серйозна перепона – телефонні дроти, які треба перевісити на більш високі стовпи»[130].

У результаті майже через місяць, 22 серпня 1899 р., у свій перший рейс вулицями Житомира вирушив трамвай[131]. Це було п'яте місто, де

---

[126] Там само, арк. 39–39 зв.
[127] Там само, арк. 41.
[128] Там само, арк. 45–49.
[129] ЦДІАК України, ф 442, оп. 657, спр. 55, арк. 3.
[130] Волынь. – 1899. – 15 июля. – С. 2.
[131] ЦДІАК України, ф. 442, оп. 649, спр. 74, арк. 55.

з'явився подібний вид транспорту. З архівних джерел, зокрема листування волинського губернатора з київським генерал-губернатором, можна зробити висновок, що всі рішення Житомирської міської думи потребували схвалення генерал-губернатора, а в багатьох випадках – і вповноваженого відповідного міністерства. Так, дозвіл генерал-губернатора та міністерства знадобився не лише для будівництва трамвайної лінії і встановлення вуличного освітлення – 24 серпня 1899 р. довелося ще й звертатися з клопотанням про затвердження відповідного транспортного засобу. Цього дня волинський губернатор із Житомира повідомив генерал-губернаторові в Києві про те, що трамвай передано у громадське використання, а всі будівельні роботи завершено у відповідності з рішеннями Міністерства внутрішніх справ від 16 червня 1896 р. та 13 серпня 1899 р.[132]

Церемонію відкриття житомирського трамваю з великим пафосом розрекламували в місцевий пресі. Серед поважного товариства, що вирушило в подорож трамвайними рейками, були перші особи обох договірних сторін – міської влади та Товариства міських і під'їзних шляхів. Також перелічувалися всі іменити гості губернського й міського масштабу, з інших міст та навіть зі столиці, які брали участь у відзначенні важливої події у житті Житомира. Після врочистого освячення споруд електростанції і трамваю губернатор П. Каталей особисто ввімкнув струм для живлення трамвайної лінії. Зупинку на вул. Малій Бердичівській було прикрашено прапором Російської імперії та гербами Волинської губернії й Житомира. «Батьки міста» влаштували, як і годиться, званий обід для всіх іменитих гостей. Згодом на трамваї поїхали перші звичайні пасажири (поїздка коштувала від 3 до 8 коп.). Так спільними зусиллями державна та міська влади влаштували публічну демонстрацію досягнень урбанізації, що вказувало на розуміння ними величезного значення технічних нововведень. Натомість у промовах особливий наголос було зроблено на діяльності підприємця «заради блага міста»[133]. І хоча міська влада була позбавлена права розпоряджатися прибутками від новоствореного об'єкта комунального господарства, поява трамваю позитивно позначилася на подальшому розвитку транспортної галузі Житомира.

[132] Там само, арк. 53.

[133] Волынь. – 1899. – 24 августа. – С. 2.

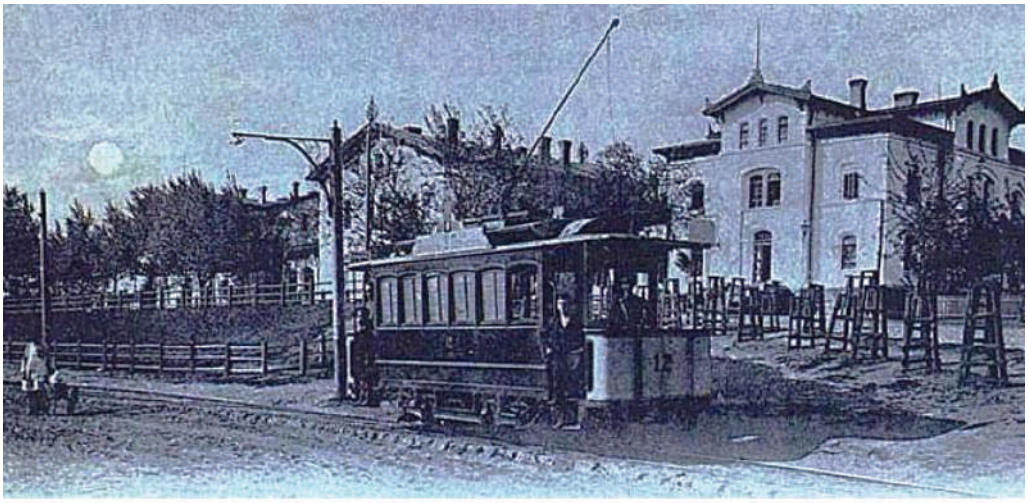

Єлисаветград, трамвай на фоні вокзалу (листівка кінця XIX ст.)

На початку XX ст. у зв'язку з деяким поліпшенням фінансового становища міських управлінь, дедалі більше активізувалися дії з електрифікації підпорядкованої їм території. Зокрема у Рівному для впровадження електричного освітлення міська дума 1911 р. створила спеціальну комісію. Проектний кошторис доручено було скласти товариству «Загальна компанія електрики». Міська влада планувала надати майбутній електростанції, як муніципальному підприємству, комерційний статус. Адже струм мав вироблятися не лише для освітлення вулиць і приміщення міської думи, а й подаватися у приватні будівлі, на підприємства, установи, а також у казарми гарнізону. У червні 1912 р. було влаштовано конкурс, в якому взяли участь дев'ять фірм, контори п'яти з них знаходилися в Києві. Для покриття всіх витрат зі спорудження електростанції міська дума планувала випустити спеціальну облігаційну позику на 100 тис. руб. Але у справу втрутився власник Рівного С. Любомирський, який вирішив збудувати в місті власну електростанцію. Він уважав, що ініціатива міської думи обмежувала його права одноосібно отримувати доходи з вулиць і площ, які хоч і були у спільному користуванні всіх мешканців міста, однак земля під ними перебувала в його власності. Будівельний відділ губернського правління задовольнив прохання С. Любомирського, незважаючи на те, що спеціальним циркуляром Міністерства внутрішніх справ від 22 жовтня 1890 р. міським управлінням надавалися переваги в організації комунальних підприємств[134].

[134] *Прищепа О.* Вулицями Рівного: погляд у минуле… С. 50–54; *Її ж.* Нові тенденції в розвитку міського господарства Волині (друга половина XIX – початок XX ст.) //

Таким чином, першою в Рівному 1912 р. стала до ладу саме приватна електростанція С. Любомирського. Що було зовсім не дивно, адже він, як людина підприємлива й енергійна, виявився єдиним поміж господарів п'яти приватновласницьких міських поселень Волині, хто постійно ініціював у своєму місті нові комунальні проекти. Власник Рівного мав й інші далекосяжні проекти: планував влаштувати на концесійних засадах у місті, як уже зазначалося вище, водопровід, а також електричний трамвай[135]. І хоча не всі його задуми було реалізовано, він постійно створював атмосферу ділової конкуренції і спонукав міську владу робити власні кроки з тим, щоб не втратити заповзяття.

Суми, загальний вигляд (листівка початку XX ст.)

Попри упереджене ставлення до підприємців в радянській історіографії, особливо іноземних, їх участь у багатьох проектах із модернізації українських міст виявилася вирішальною. Натомість в такому великому торгово-промисловому центрі як Харків, досвід співпраці міського самоврядування з приватним капіталом у справі розвитку міської інфраструктури в останній чверті XIX ст. мав чималий негативний досвід (водопровід, вуличне газове освітлення, кінний трамвай)[136], а тому

Науковий вісник Чернівецького університету: Зб. наук. статей. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці, 2006. – Вип. 323–324. – С. 170.

[135] Там само. – С. 171.

[136] *Багалей Д.И., Миллер Д.П.* Указ. соч. – Т. 2. – С. 394, 396, 398.

електричне освітлення й електротрамвай керівництво харківської громади вирішило впроваджувати громадським способом, тобто розвивати власну господарську муніципальну діяльність, коли місто ставало власником таких підприємств.

Одним із перших подібних муніципальних підприємств у містах усієї Російської імперії стало спорудження в Харкові електростанції (кінець 1896 р.) завдяки ініціативі харківського міського голови І. Голенищева-Кутузова та за активної участі О. Погорілка – на той час гласного думи, голови Комісії з облаштування електричного освітлення. Електростанція не була технічно досконалою, утім доволі швидко (1901 р.) стала прибутковою[137].

Перебуваючи на посаді вже міського голови з 1900 р. О. Погорілко утвердився у власних поглядах щодо розвитку міського господарства муніципальними силами як альтернативи приватнопідприємницьким, тобто концесійним формам господарювання. Хоча на самому початку «електричної справи» він як фахівець висловлював певний скептицизм із приводу доходності електростанцій, що знаходяться у власності міст[138]. Відстоюючи принципи самоврядування та обмеження адміністративного втручання, О. Погорілко оцінив переваги довгострокової муніципальної позики в поєднанні зі створенням і розвитком муніципальних підприємств, які одночасно задовольняли нагальні потреби містян та давали в міську скарбницю значні доходи (міський голова чітко дотримувався власного принципу – не спрямовувати надходження від кредитів у безприбуткові проекти). О. Погорілко одним із перших у Російській імперії розглядав міське самоврядування, розвиток міста як непросту систему, що складалася з взаємозалежних чинників. На початку XX ст. серед українських міст саме у Харкові було розроблено й успішно втілювалася у життя комплексна програма благоустрою та розвитку муніципальними силами за західноєвропейським зразком, який передбачав самостійне ведення містом своєї економіки, збереження в руках громадського управління всіх основних галузей міського господарства[139].

Важливе місце у цій програмі посідало впровадження електричного трамваю. Невдалий досвід експлуатації конки у Харкові (запрацювала ще

---

[137] *Головко А.Н., Ярмыш А.Н.* Сделал, что мог: Харьковский голова Александр Константинович Погорелко. – С. 14, 16–17; *Сенченко Я.Й.* З історії електроенергетики Харкова // Нариси з історії техніки і природознавства: Зб. наук. праць. – К., 1963. – Вип. 4. – С. 86–88.

[138] Див.: *Погорелко А.К.* Городское электрическое освещение: доклад, читанный в заседании Южно-Русского общества технологов 1 марта 1897 г. – Х., 1897. – 19 с.

[139] *Головко А.Н., Ярмыш А.Н.* Указ. соч. – С. 23–25, 60.

1882 р.), що належала спочатку французькому підприємцеві К. Бонне, а потім Бельгійському акціонерному товариству, зіграв не останню роль у тому, що місто вирішило завдяки позикам побудувати трамвай муніципальним способом[140]. Маючи власне джерело електроенергії, харківське самоврядування на чолі з О. Погорілком взяло за приклад Москву, де було організовано «муніципальне» трамвайне сполучення. 1904 р., після затвердження у міністерстві проекту лінії електричного трамваю, розпочалося його будівництво господарським способом[141].

Першу одноколійну лінію міського електричного трамваю у Харкові з вісьмома роз'їздами протяжністю 3,8 км було введено в експлуатацію 3 липня 1906 р., по якій курсувало дванадцять моторних вагонів[142]. 1909–1912 рр. стали до ладу наступні п'ять ліній електричного трамвайного сполучення (на той час загальна довжина трамвайної колії у Харкові склала близько 20 км)[143].

Трамвай від самого початку належав міській владі та експлуатувався нею, що викликало серйозну конфронтацію як із Бельгійським товариством у боротьбі не тільки за пасажирів, а й за вигідну для себе трамвайну концесію (претендувало на трамвайну монополію у Харкові), так і з консервативно-монархічною меншістю міського самоврядування, котра критикувала О. Погорілка за намагання перекласти на місто «непосильне завдання» – створення міської трамвайної мережі господарським способом. Зрештою, не зважаючи на тиск бельгійського трамвайного лобі як у Харкові, так і в петербурзьких владних коридорах, завдяки вмілій, послідовній та неспішній тактиці О. Погорілка, переговори з бельгійськими акціонерами продовжувалися доти, доки не стало зрозумілим, що місто успішно самостійно вирішує питання трамвайного сполучення. Непривабливий стан харківської приватної конки у центрі різко контрастував з електричним муніципальним трамваєм, лінії якого пролягли на околицях. Відтепер у переговорах із Бельгійським товариством ішлося про викуп кінної залізниці з метою облаштування трамвайного сполучення також і у центрі Харкова (кінний трамвай припинив своє існування лише 1919 р.)[144].

Невипадково у програмній промові відомого історика Д. Багалія, виголошеній під час вступу на посаду міського голови в 1915 р., увага

---

[140] *Ивченко А.Ф.* История Харьковского конного трамвая (с 1882 г по 1919 г.): Исторический очерк. – Х., 2007. – С. 12, 17.

[141] Современное хозяйство города Харькова (1910–1913)… – Вып. 1. – С. 267.

[142] Харьковские губернские ведомости. – 1906. – 4 июля. – С. 3.

[143] Современное хозяйство города Харькова (1910–1913)… – Вып. 1. – С. 279.

[144] *Ивченко А. Ф.* Указ. соч. – С. 20; *Головко А.Н., Ярмыш А.Н.* Указ. соч. – С. 63–65.

акцентувалася на здобутках харківського міського правління та постановці нових завдань у розбудові розглянутих вище галузей господарства, що про них говорилося як про «предмети його постійного піклування». Зокрема передбачалося завершення будівництва каналізації, розширення водогону, спорудження нової електростанції, облаштування трамвайного сполучення у центрі міст[145].

1906 р. також муніципальним способом з'явився міський електротрамвай у Катеринославі, який склав потужну конкуренцію трамвайному господарству акціонерного товариства «Бельгійський трамвай», що розширювалося з 1897 р. Уже 1910 р. прибутки міського трамваю перевищували доходи трамваю Бельгійського товариства[146].

Отже, розбудова міської інфраструктури в Україні зумовлювалася насамперед соціально-економічними процесами, що їх неабияк прискорили реформи 1860–1870-х рр. Найбільш активно модернізація відбувалася в 1890-х рр. та на початку XX ст., коли поліпшилося фінансове становище міст, що дозволяло дедалі більшу частку місцевого бюджету спрямовувати на розвиток міського господарства та соціально-культурної сфери. Особливо з початком нового століття все більше правлінь міст долучалися до модернізації підпорядкованих їм галузей господарства і, насамперед, це стосувалося тих центрів, які демонстрували високі показники торговельно-промислової активності.

Саме великі міста стали першими осередками проживання, в яких у світ повсякденного життя ввійшли централізоване водопостачання, каналізація, електрика та електротранспорт. Вони з'являлися завдяки співпраці міських правлінь із місцевими й іноземними підприємцями за координації з органами державної влади і, звісно ж, залежали від їх готовності до інвестицій. Там де пролягали транспортні лінії, мережі водопостачання і водовідведення активно велось будівництво, як промислового й комерційного характеру, так і житла, насамперед прибуткові будинки, квартири яких здавалися в оренду. Наявність такої інфраструктури цивілізувала міста, особливо це стосувалося промислових, покращувала комфортність життя містян.

Водопостачанню й водовідведенню, і зокрема спорудженню централізованих водогонів та каналізації, відводилося важливе місце в діяльності органів міського самоврядування. Їх наявність та розгалуженість характеризували рівень благоустрою того чи іншого населеного пункту,

---

[145] *Багалей Д.И.* Речи в Харьковской городской думе при избрании и вступлении в должность харьковского городского головы. – Х., 1915. – С. 8, 12.

[146] *Науменко І.М.* З вершин століття: Короткий нарис історії будівництва і розвитку електричного транспорту міста Дніпропетровська. – Дн., 1997. – С. 76–77.

пожежну й санітарно-епідемічну безпеку, у цілому культуру населення. Як було з'ясовано, до 1917 р. завдяки зусиллям самоврядних інституцій та підприємницькій активності у 33 містах було споруджено централізовані водогони та всього у 6 з них – каналізацію, особливо це стосувалося найбільших міських осередків, мешканці яких в умовах інтенсивної урбанізації та промислового розвитку реально відчували необхідність і навіть закономірність користування в повсякденному житті такими об'єктами.

Бобринець, двір пожежної команди (листівка початку XX ст.)

Ще важливіші зміни у процесі модернізації міського соціокультурного простору в Україні з кінця XIX ст. були пов'язані із запровадженням електричної енергії, завдяки чому міста стали першими осередками проживання, в яких до повсякдення увійшов електротрамвай. Заснування цього громадського транспорту, що ставав найбільш перспективним для розвитку міста, змінювало територіальну мобільність населення, зближувало раніше ізольовані міські райони, прискорювало розвиток промисловості. Послугами електротрамваю, який відповідав усім параметрам громадського транспорту, його доступності, досить високої швидкості та належного комфорту, користувалися всі, хто здатний був оплатити порівняно невисоку вартість проїзду. Все це вело до прискорення швидкості життя, коли за короткий проміжок часу можна було набагато більше встигнути, переміщуючись по місту, сприяло соціальній однорідності містян.

Передусім велика заслуга у розвитку електротрамваю належала підприємцям (серед них важливу роль відігравали іноземці), котрих органи

міського самоврядування активно залучали до реалізації таких проектів. У цілому розбудова транспортної інфраструктури в українських містах на початку XX ст. відбувалася спільними зусиллями місцевих та іноземних підприємців, які діяли на концесійних або орендних засадах і, звичайно, були зацікавлені в отриманні чималих прибутків, у координації з міським самоврядуванням, що яскраво засвідчив приклад впровадження електротранспорту в Києві.

Доволі часто підприємницька активність у розбудові міської інфраструктури розгорталася на тлі процесів комунікації, не позбавлених суперечностей і конфліктів із міською владою та державними установами. До того ж зростаюча вага правових важелів і договірних гарантій суперечила постійному контролю та численним адміністративним обмеженням із боку будь-якої влади. Альтернативою підприємницькій ініціативі в розбудові міського простору, завдяки своїй ефективності, став муніципальний спосіб заснування об'єктів інфраструктури. На початку XX ст. яскраві приклади успішної реалізації проектів із будівництва водогонів, каналізації, запровадження електрики, пуску електричного трамваю саме таким способом, як ми пересвідчилися, продемонстрували чимало міських самоврядувань.

Централізовані водопостачання й водовідведення як одні з головних ознак модерного міста, та електрика, електротрамвай як локомотиви його модернізації в умовах урбанізації ставали найважливішими атрибутами на шкалі пріоритетів розвитку міст, особливо промислових. Вони визначали той високий стандарт «цивілізованого міста», котрий полягав насамперед в інфраструктурному забезпеченні повсякдення містян.

Валентина Шевченко

УПОРЯДКУВАННЯ МІСЬКОГО ПРОСТОРУ

В історії міст української частини Російської імперії XIX століття, особливо друга його половина, стало добою важливих трансформацій, що були пов'язані з проведенням і наслідками ліберальних реформ. Відбувалися суттєві зміни у життєдіяльності багатьох населених пунктів та формувалося кардинально нове міське середовище. Розпочалися перетворення й у сфері благоустрою. Одними з перших і ключових модернізаційних заходів щодо впорядкування міського простору стали замощення та освітлення вулиць і площ.

Замощування вулиць не було цілком новим явищем для міських поселень на українських теренах. Воно брало свій початок ще в Київській Русі, де практикували настили з деревини. Зокрема такий спосіб упорядкування вуличного простору став традиційним для Києва і зберігався впродовж багатьох століть[1]. Однак свідченням модернізаційних процесів прийнято вважати планомірне, цілеспрямоване улаштування твердого покриття доріг із міцнішого і довговічнішого, ніж дерево матеріалу.

У Російській імперії мостити вулиці каменем розпочали у XVIII ст. Це стосувалося лише Москви і Петербурга, для яких розробили спеціальні правила, закріплені іменними указами та розпорядженнями 1705 і 1710 рр.[2] Для всіх інших міст загальні вимоги до благоустрою вулиць було запроваджено через сто років. Згідно з указом «Про осушування та замощування вулиць» від 14 березня 1805 р. найкращим способом їхнього упорядкування вважалося брукування. Однак у багатьох населених пунктах бракувало необхідного для цього матеріалу – каменю. Тому були представлені різні варіанти влаштування вуличного покриття. Залежно від місцевості та наявності сировини виділяли три категорії міст: 1) де є хрящ – грубозернистий пісок, що утворився з уламків твердих гірських порід; 2) де є ліс; 3) де немає ні каменю, ні лісу. Для кожної з цих груп

---

[1] У Києві замощувати вулиці деревиною заборонили після великої пожежі 1811 р., яка тривала три дні. Швидкому поширенню вогню сприяли не тільки суха, вітряна погода, а й дерев'яні мостові. Полум'я знищило понад 2 тис. будинків, магістрат, 12 церков, 3 монастиря (Див.: *Макаров А.Н.* Малая энциклопедия киевской старины. – 2-е изд. – К.: Довіра, 2005. – С. 368–369).

[2] ПСЗ РИ. – Собр. 1. – Т. 4. – № 2052. – С. 307–308; *Луппов С.П.* История строительства Петербурга в первой четверти XVIII века. – Москва–Ленинград: Изд-во Академии наук СССР, 1957. – С. 115.

надавали рекомендації з кресленнями та досить детальними описами порядку проведення робіт.

Зокрема осушування вулиць скрізь мало починатись із викопування з обох боків канав для відведення поверхневих стічних вод (дощових і снігових). З метою збільшення строку експлуатації пропонувалося вистилати їх схили каменем, дерев'яними дошками чи тином із лози або хмизу. Після того потрібно було вирівняти й упорядкувати проїжджу частину. У містах першої категорії це мало відбуватися за такою схемою. Спочатку слід було низини і баговиння закласти впоперек дороги фашинами[3] та засипати сухою землею, піском або хрящем. Далі всю вулицю вирівняти дугою до канав шаром дрібного піску завтовшки 3–4 дюйма[4], а зверху – кілька разів хрящем і знову піском, щоб висота цього покриття становила від 5 до 7 дюймів (рис. 1).

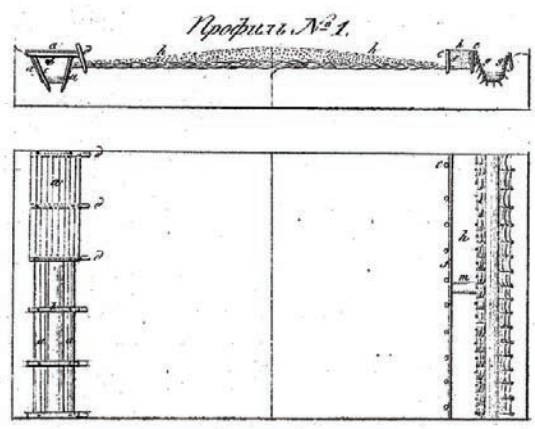

Рис. 1

Таким же способом мали замощувати вулиці у містах двох інших груп. Але в місцевостях із чорноземними або глинистими ґрунтами, за недостачі піску, для дорожнього покриття використовувати поверх фашин подрібнену цеглу, будівельне сміття, попіл, а по можливості – пласкі шматки каменю, розрівнюючи зверху щебенем та піском (рис. 2). А в регіонах, де не було ні деревини, ні каменю, послуговуватися всіма

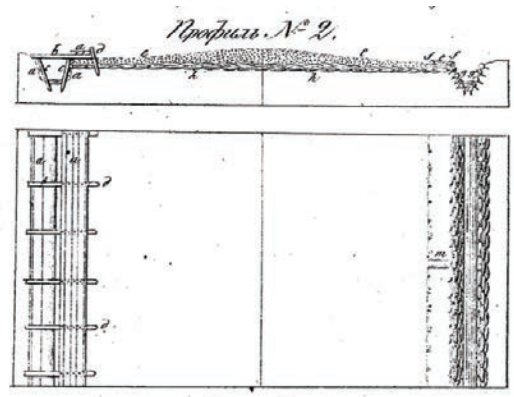

Рис. 2

[3] Фашина – в'язка хмизу, лози, очерету циліндричної форми для укріплювання насипів, гребель, доріг тощо.

[4] Дюйм – міра довжини в англійській, а також російській (до 1918 р.) системах мір; 1 дюйм = 1/28 аршина =1/12 фута = 2,54 см.

доступними матеріалами, зокрема вербовим гіллям, сміттям, цеглою, дрібним каменем та річковим піском (рис. 3)[5].

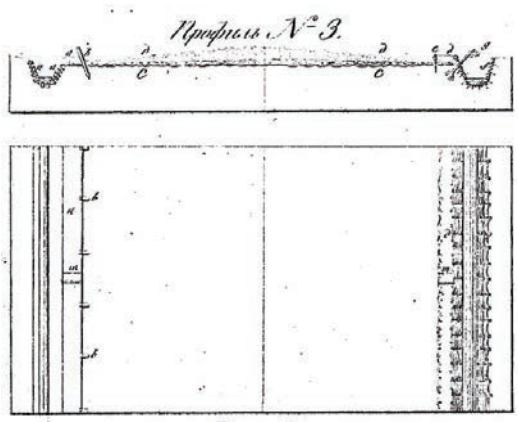

Рис. 3

Пізніше ці положення закріпили в Будівельному статуті. Проте після міської реформи 1870 р. відповідні норми були вилучені звідти, оскільки вирішення всіх питань, пов'язаних з улаштуванням та утримуванням у належному стані вулиць, площ і тротуарів переходило у відання громадських управлінь. З цією метою вони мали право видавати обов'язкові для всіх мешканців постанови. До їх оприлюднення органи міської влади повинні були керуватися затвердженими Сенатом тимчасовими правилами від 25 квітня 1871 р.[6] У поселеннях, де Міське положення не було запроваджене, благоустроєм продовжувала завідувати поліція, а відповідні інструкції мав надавати міністр внутрішніх справ.

У дореформений період міська влада фактично не переймалася облаштуванням вулиць. Серед причин могли бути, по-перше, відсутність у законодавстві норм, котрі б чітко закріплювали за ними цю функцію як обов'язкову. По-друге, нестача коштів. І врешті – невміння та небажання самих очільників міст займатися вирішенням подібних проблем. За усталеною традицією основний тягар щодо улаштування й утримування в належному стані мостових і тротуарів несли домовласники, переважно як натуральну повинність. Інколи її замінювали спеціальним грошовим збором, наприклад, ¼% вартості нерухомого майна, як у Харкові[7]. Однак ремонтувати вулиці змушували все ж таки самих містян. Аби хоч якось виконати ці вимоги, ті використовували всі доступні матеріали: робили фашини, клали дерев'яні пластини, замощували вибоїни цеглою, сміттям, щебенем, змішаним із гноєм тощо. Але такі заходи були малоефективними. Тому повсюдно міські дороги майже нічим не відрізнялися від сільських, перетворюючись навесні, восени та в негоду на суцільне болото. У суху, жарку погоду ґрунтове чи піщане покриття навпаки утворювало товстий шар пилу, який, укупі зі смородом, дошкуляв як

[5] ПСЗ РИ. – Собр. 1. – Т. 40. – № 21660а. – С. 36–39; Там же. – Чертежи и рисунки к собранию. – К № 21660а. – С. 49.

[6] Тимчасові правила фактично дублювали норми Будівельного статуту 1857 р.

[7] *Багалей Д.И., Миллер Д.П.* Указ. соч. – Т. 2. – С. 403.

містянам, так і приїжджим. Яскравим свідченням може слугувати опис Одеси, зафіксований у віршованому романі «Євгеній Онєгін» О. Пушкіна, котрий проживав там певний період:

«А где бишь мой рассказ несвязной!
В Одессе пыльной, я сказал.
Я б мог сказать: в Одессе грязной –
И тут бы право не солгал.
В году недель пять-шесть Одесса,
По воле бурного Зевеса,
Потоплена, запружена,
В густой грязи погружена.
Все домы на аршин загрязнут,
Лишь на ходулях пешеход
По улице дерзает вброд;
Кареты, люди тонут, вязнут,
И в дрожках вол, рога склоня,
Сменяет хилого коня»[8].

Утім траплялися випадки, коли для деяких підприємливих мешканців такі неупорядковані вулиці ставали джерелом заробітку. За певну платню вони надавали послуги з перенесення людей і багажу через багнисті місця[9].

Спроби виправити ситуацію були здійснені лише в поодиноких містах. Так, у Києві перші дороги з твердим покриттям з'явилися тільки у 1830-х рр., бо поблизу міста не видобували придатний для брукування камінь. На середину XIX ст. завезеним із Мінської губернії булижником уже було замощено 4 площі з 11 та 30 вулиць із 80 (37,5%)[10]. У Харкові для виконання відповідних робіт із благоустрою використовували арештантів, працю котрих оплачували, а також утримували за бюджетні кошти спеціальний «парк» тяглової сили – волів. Завдяки цьому в 1830–1850-х рр. у місті було забруковано окремі центральні вулиці та дві площі. Правда замощували лише вузьку смугу посередині проїжджої частини, залишаючи обабіч ґрунтовку, що зводило нанівець усі зусилля, бо згодом нове дорожнє покриття майже нічим не відрізнялося від

[8] Сочинения Александра Пушкина. В 11 т. – Т. 1: «Евгений Онегин»; «Борис Годунов»; Драматические сцены. – СПб., 1838. – С. 244.

[9] *Шара Л.* Комунальне господарство Чернігова: з історії розвитку // Сіверянський літопис. – 2008. – № 2. – С. 50.

[10] Статистическое описание Киевской губернии / Изданное Иваном Фундуклеем. – Ч. 1. – СПб., 1852. – С. 332–333.

старого[11]. Проте для мешканців вже ці заходи з облаштування міста, разом із деякими іншими поліпшеннями, були предметом гордості. За спогадами очевидців, тогочасний Харків «зовсім змінився і став одним із кращих губернських міст»[12]. У 1820-х рр. приступили до упорядкування вулиць в Одесі, віддавши перевагу шосе з місцевого чи привізного щебеню. Хоча для цього виділяли значні кошти, результат був негативним. Розглядали і можливість брукування (навіть імпортним каменем), але спромоглися облаштувати лише кілька спусків та головних вулиць[13]. Наявністю твердого покриття на шляхах сполучення вирізнялися Єлисаветград і Кам'янець-Подільський[14].

Певна активізація зусиль місцевої влади щодо поліпшення стану доріг спостерігалася у 1860-х рр. У багатьох міських поселеннях було створено комісії/комітети, які зайнялися розробленням чи розглядом запропонованих проектів нівелювання й замощування вулиць та площ. На жаль, майже всі ці починання з різних причин зазнали краху.

Видимі зрушення почали відбуватися після набрання чинності Міського положення 1870 р. Новообрані думи, основним завданням яких було визначено благоустрій, розглядаючи поточні справи, все більше уваги приділяли плановому брукуванню вулиць й облаштуванню тротуарів для пішоходів. Але й їм доводилося долати чимало труднощів для практичної реалізації відповідних задумів. Часто виникали проблеми з необхідним для замощування матеріалом – каменем. То не було підходящого за якістю, то закупівельна ціна виявлялася занадто великою, то траплялися перебої у його постачанні. Проте ключова перешкода полягала у недостатності фінансів. Оскільки переважну частину видатків міських бюджетів становили платежі на утримання управи, поліції, пожежної команди, громадських будівель і пам'ятників, розквартирування військ, погашення боргових зобов'язань тощо, то на потреби благоустрою залишалося небагато. Розраховувати на допомогу Міністерства шляхів сполучення можна було лише тоді, коли вулиця становила частину державної дороги, або мала військово-стратегічне значення.

---

[11] Практика замощування тільки центральної частини проїжджої частини вулиці була досить поширеною, й у деяких міських поселеннях збереглася ще й на початку XX ст.

[12] Див.: *Багалей Д.И., Миллер Д.П.* Указ. соч. – Т. 2. – С. 379, 446.

[13] Докл. див.: Одесса, 1794–1894. – Одесса: Типография А. Шульце, 1895. – С. 244–247.

[14] *Пашутин А.Н.* Исторический очерк г. Елисаветграда. – Елисаветград: Лито-типография бр. Шполянских, 1897. – С. 100–101; *Єсюнін С.М.* Міста Поділля… – С. 196.

Розуміючи важливість для розвитку міст упорядкування дорожнього полотна, виборні управління шукали різні способи отримання коштів для цих потреб. Для збільшення надходжень до бюджету вони встановлювали постійні чи одноразові цільові збори з населення, випускали облігації, брали кредити, використовували запасні капітали, понадкошторисні прибутки міських банків, приймали благодійні внески. І хоча натуральна повинність відходила в минуле (найдовше збереглася у приватновласницьких містах), думи та їх виконавчі органи продовжували залучати мешканців, першочергово облаштовуючи ті вулиці, домовласники яких пропонували часткову компенсацію витрат. Не відмовлялися й від спонсорської допомоги зацікавлених організацій та комерційних інституцій. Відомо також про залучення грошей із коробочного збору, а саме в населених пунктах Поділля, де проживало чимало євреїв[15]. Незважаючи на це, в усіх містах і містечках хронічно бракувало необхідних фінансових ресурсів. Тому передусім громадські управління намагалися здійснити капітальні роботи з замощування вулиць, тротуарів і площ. Як правило, упорядковували центральну частину, основні транспортні магістралі, а також (переважно в причорноморських містах) курортні та відпочинкові зони. Інколи, з метою економії грошей, при перемощуванні деяких вулиць старі матеріали використовували для покриття доріг у віддалених районах. Однак це суттєво не змінювало ситуації, й навіть на початку XX ст. околиці багатьох населених пунктів, як і раніше, залишались у плачевному стані. Зокрема в 1907 р. гласний Одеської міської думи О. Морозов констатував, що в окремих частинах міста панують гниття і сморід, бруківки «стали цілком непридатними, вибоїни і ями зустрічаються на кожному кроці, так що їзда по них викликає неабиякий ризик для життя, каліцтво коней, трощення возів є звичайним явищем…»[16].

Утім органи самоврядування, насамперед у великих містах, намагалися покращити становище, шукаючи ефективніші матеріали та нові технології. Так, у 1904 р. в Одесі вперше у світовій практиці було здійснено гудронування[17] бруківки на Французькому бульварі. А наприкінці

---

[15] *Єсюнін С.М.* Вказ. праця. – С. 199.

[16] Цит. за: *Самойлов Ф.О., Скрипник М.О., Ярещенко О.Т.* Одеса на зламі століть (кінець XIX – початок XX ст.: Історико-краєзнавчий нарис). – Одеса: Маяк, 1998. – С. 59.

[17] Гудронування – покриття гудроном. Гудрон – в'язка смолиста маса чорного кольору, що утворюється в результаті перегонки нафти, вугільної смоли.

десятиліття набрало популярності вимощування вулиць «ялинкою» шестигранними брусками з граніту на бетонному підмурку[18].

Одеса, Бульварні сходи (ілюстрація до путівника 1902 р.)

Власне для виконання робіт із облаштування вулиць міська влада зазвичай обирала так званий господарський спосіб, коли виборні управління брали на себе не лише фінансування, а й експлуатацію певних суспільно значущих об'єктів (а фактично робили їх муніципальною власністю) або підряд. Сам процес брукування проїжджої частини відбувався після її вирівнювання, розмітки та підготовки основи. Потім упоперек дороги на відстані 1–1,5 м розміщувалися робітники, які заглиблювали булижники у фундамент і вдаряючи по них спеціальним молотком – киянкою, вирівнювали по висоті. Щілини між каменями заповнювали щебенем із піском й утрамбовували[19]. Нагляд та контроль за замощуванням здійснювали губернський інженер, міський архітектор або технік.

Варто зауважити, що новообрані громадські управління не в усіх містах одразу змогли приступити до благоустрою. Наприклад, у Моги-

---

[18] *Самойлов Ф.О., Скрипник М.О., Ярещенко О.Т.* Вказ. праця. – С. 59; *Слюдікова Т.* Забудова і благоустрій м. Києва в XIX–XX ст. (за документами київських держархівів) // Архіви України. – 2009. – № 3/4. – С. 49.

[19] Див.: *Шара Л.* Вказ. праця. – С. 52.

леві-Подільському та Балті брукувати вулиці почали в 1874 р., у Чернігові – з 1879 р., а в Старокостянтинові й у 1880-х рр. ніяких поліпшень, окрім спроб улаштування дерев'яних тротуарів та переходів через дорогу не спостерігалося[20].

На відміну від будівництва дорожнього полотна, яке поступово приймали на себе громадські управління, турботи про пішохідні зони покладали на домовласників. Хоча інколи подібні роботи виконували й за рахунок міської скарбниці.

Головним призначенням тротуарів були безпека та комфортність руху людей містом. Тому здавна містяни, щоб уберегтися від багнюки, на власний розсуд ладнали примітивні дощані панелі. Згодом на законодавчому рівні закріпили спеціальні вимоги до тротуарів. У Будівельному статуті 1857 р. указувалося, що їх мали споруджувати чітко за встановленими рисунками обабіч вулиць, відмежовуючи від проїжджої частини. Залежно від місцевості матеріалами для тротуарів могли слугувати камінь, хрящ, фашина та деревина (ст. 294). Для забезпечення зручності пересування перехожих домовласникам забороняли зводити на них вхідні тамбури до будинків. Натомість можна було встановлювати над дверима невеликі навіси на залізних або чавунних опорах (ст. 297). Після міської реформи це також стало компетенцією громадських управлінь. Відповідні обов'язкові постанови насамперед стосувалися тих мешканців та установ, які проживали чи розміщувалися на вже замощених дорогах. Як правило, у цих нормативних актах йшлося про типи тротуарів, технічні норми, черговість вулиць щодо їх улаштування тощо. Матеріали, спосіб спорудження та ширина хідників (варіювалася в межах від 1,5 до 6,5 аршина[21]) залежали від категорії вулиці. Строк виконання становив приблизно півроку–рік з моменту пред'явлення такої вимоги міською управою.

Обговорюючи способи упорядкування пішохідних зон та необхідні для цього матеріали, депутати міських дум досить часто керувалися принципом доцільності і практичності для конкретних місцевих умов. У другій половині XIX ст. перевагу віддавали твердому покриттю: дикому каменю, кам'яним плитам, плитам з опаленої глини чи застиглої вулканічної лави (в Одесі), бетону, асфальту. Подекуди продовжували використовувати деревину, цеглу та жорству. На початку XX ст. органи міської влади стали звертати увагу не лише на зручність, а й естетичний

[20] Там само. – С. 52–53; *Прищепа О. П.* Міста Волині у другій половині XIX ст. … – С. 173; *Єсюнін С.М.* Вказ. праця. – С. 198.

[21] Аршин – давня східнослов'янська міра довжини, яка дорівнює 0,711 м (застосовувалася до введення метричної системи.

вигляд тротуарів. Їх вимощували цементними плитками різних кольорів. При цьому домовласників зобов'язували суворо дотримуватися технології укладання таких плит. Однак траплялися випадки заборони цього матеріалу. Так, у Єлисаветграді дума не дозволила застосовувати його на деяких вулицях, особливо зі схилами, оскільки плитки виявилися надто ковзкими[22].

Як і мостові, тротуари прокладали переважно в центральній частині міст. Зазвичай мешканці не поспішали виконувати обов'язкові постанови, а якщо і бралися до упорядкування, то не завжди дотримувалися встановлених правил. Нерідко на заваді стояла фінансова неспроможність домовласників, але переважало банальне небажання щось робити. Проте введення відповідальності та поступове збільшення площі твердого дорожнього покриття деякою мірою стимулювало діяльність містян щодо будівництва тротуарів.

На зламі XIX–XX ст. облаштування та утримання в належному стані міських шляхів залишалося на досить низькому рівні. У 1906 р. Центральний статистичний комітет Російської імперії констатував, що у більшості міст замощено зовсім незначну частину вулиць, і ця справа ще «не отримала необхідного розвитку»[23].

Дещо краще виглядала ситуація з освітленням міст. Стаціонарні вуличні ліхтарі вперше з'явилися в Петербурзі[24]. Сім років по тому указом Сенату було запроваджено зовнішнє освітлення Москви[25]. В українських губерніях лідируючі позиції в організації освітлення вулиць займав Харків. У 1791 р. керівник Харківського намісництва Ф. Кишенський наказав міській думі виділити кошти на виготовлення 100 вуличних ліхтарів, з яких 66 було встановлено вже наступного року. На 1796 р. їх налічувалося 98, а через кілька десятиліть – сотні: в 1823 р. – 220, у 1832 р. – 391, у 1845 р. – 353[26]. Практично з перших років існування Одеси порушувалося питання про освітлення міста. Утім за його вирішення взялися фактично в 1811 р., коли за розпорядженням градоначальника герцога де Рішельє було встановлено 200 ліхтарів. На рубежі XVIII–XIX ст. започатковано освітлення Києва та Чернігова[27].

---

[22] Систематический сборник постановлений Елисаветградской городской думы за 1871–1903 гг. – Т. 2. – Елисаветград: Тип. М.А. Гольденберга, 1905. – С. 153.

[23] Города России в 1904 г. … – С. 443–444.

[24] *Луппов С.П.* Указ. соч. – С. 119–120.

[25] ПСЗ РИ. – Собр. 1. – Т. 8. – № 5650. – С. 344–345.

[26] *Багалей Д.И., Миллер Д.П.* Указ. соч. – Т. 1. – С. 155; Там же. – Т. 2. – С. 430, 442.

[27] Одесса, 1794–1894… – С. 317; *Слюдікова Т.* Вказ. праця. – С. 56; *Шара Л.* Вказ. праця. – С. 45.

Спершу у вуличних освітлювальних пристроях використовували свічки або жир (сало), налитий у плошки. Згодом їх замінили конопляною олією. Такі олійні ліхтарі стали досить розповсюдженими і збереглися подекуди до початку XX ст., оскільки їх експлуатація була значно дешевшою порівняно з іншими способами.

У 1840–1850-х рр. імперська влада вирішила провести експеримент із спирто-скипидарними світильниками. Згідно з положенням Комітету міністрів від 3 серпня 1848 р. генерал-губернатори «привілейованих губерній» мали «приступити негайно до запровадження вуличного спиртового освітлення»[28]. Однак в українських містах воно відбувалося повільно, і, навіть, усупереч рішенню органів місцевого самоврядування. Зокрема Одеська міська дума відмовилася від такого способу освітлення вулиць, аргументуючи це його значною вартістю. Натомість міністр внутрішніх справ доручив генерал-губернатору М. Воронцову поставити 100 спиртових ліхтарів без згоди думи, для чого було створено особливу комісію[29].

Одеса, Миколаївський бульвар (ілюстрація до путівника, 1902 р.)

Незважаючи на здійснені заходи щодо освітлення міських поселень, у дореформений період значна частина губернських, не кажучи вже про

[28] ПСЗ РИ. – Собр. 2. – Т. 23, отд. 1. – № 22484. – С. 508–509.
[29] Детальніше див.: Одесса, 1794–1894… – С. 318–319.

повітові міста чи містечка, ввечері й уночі залишалися в темряві. Певні зрушення у цій сфері почали відбуватися з середини XIX ст. у зв'язку з урбанізаційними процесами, і особливо, після міської реформи 1870 р. Збільшилася не лише кількість ліхтарів у містах, де вони були раніше, а й розширилася географія населених пунктів, у яких з'явилося громадське освітлення[30]. Так, вуличні світильники запалали в Кам'янці-Подільському, Проскурові, Балті, Брацлаві, Житомирі, Ковелі, Старокостянтинові, Катеринославі та інших містах.

Із 1860-х рр. для зовнішнього освітлення почали використовувати продукти перегонки нафти, переважно гас, який коптив менше, ніж олія. Також для цих цілей подекуди застосовували й іншу речовину – газолін, пари котрого горять яскравим полум'ям. Зокрема Єлисаветградська міська дума на своєму засіданні від 16 грудня 1871 р. розглянула питання «про газове освітлення». Насправді ж обговорювали пропозицію купця Дохмана про взяття підряду на освітлювання міста «привілейованими газолінними лампами». Зрештою вирішили випробувати такий спосіб, запропонувавши заявникові впродовж двох тижнів наповнювати газоліном 5 вуличних ліхтарів, на які вкажуть члени міської управи[31]. Чи отримав проект подальшу реалізацію – невідомо.

Досягнення у галузі технічного оснащення, пошуки виконавчими органами місцевого самоврядування економічних матеріалів для благоустрою сприяли тому, що майже одночасно з гасовими світильниками у великих містах почали встановлювати вуличні ліхтарі на основі газу (кам'яновугільного чи отриманого внаслідок спалювання деревини). У 1841–1861 рр. в Одесі було представлено кілька проектів улаштування такого освітлення, які з тих чи інших причин так і залишились нереалізованими. Тільки в квітні 1864 р. міська дума змогла схвалити відповідну концесію на 39 років із підданим Баварії Л. Рідінгером. За умовами контракту він зобов'язувався збудувати у відведеному місці газовий завод, прокласти необхідні комунікації, встановити та обслуговувати 2000 світильників на чавунних стовпах. Полум'я ріжка повинно було дорівнювати силі світла від 14 четверикових стеаринових свічок. По закінченню договірного строку ввесь комплекс споруд мав перейти у власність міста і стати частиною його господарства. Через два роки центральну частину Одеси вже освітлювали 1420 газових ліхтарів, а належному виконанню контракту сприяло створення на його основі Оде-

[30] Громадське освітлення – це спеціально організоване коштом міста його штучне освітлення в темну пору доби.

[31] Держархів Кіровоградської обл., ф. 18, оп. 1, спр. 529, арк. 40 зв. – 41.

ського акціонерного товариства газового освітлення, статут якого було затверджено 12 січня 1868 р.[32] Пізніше за подібною схемою було організовано вуличне газове освітлення в Харкові (договір від 19 березня 1869 р. із фірмою «Задлер і Арман») та Києві (контракт від 10 липня 1870 р. з інженером-полковником А. Струве)[33].

Спочатку містяни з радістю сприйняли нововведення, оскільки порівняно зі свічками, олією та гасом, газове світло здавалося їм схожим на денне. Харків'яни навіть заявляли, що їхнє громадське освітлення краще за петербурзьке[34]. Проте згодом почалися нарікання на його неефективність та небезпечність. Так, у Києві газові ріжки майже завжди горіли тьмяно. Інколи вони перетворювались на великі факели, здіймаючи високе полум'я та лякаючи перехожих. Через технічні прорахунки та недбальство концесіонера, внаслідок пошкодження підземних труб, траплялися аварії, подекуди з вибухами і постраждалими[35]. Вони ж призводили до підвищення концентрації газу в повітрі, а також до забруднення ґрунту та води, що могло спричинити отруєння. Треба зазначити, що такі ситуації були характерні для всіх тогочасних міст із газопроводами. Про можливі загрози від газу ще в 1853 р. писав у своїй праці «Вказівки з громадської гігієни щодо впливу освітлювального газу на здоров'я населення у містах» («Memoire d'hygiene publique sur cette question: Rechercher l'influence que peut exercer l'eclairage au gaz sur la sante des masses dans l'interieur des villes») хірург військово-морського флоту Франції, доктор медичних наук Еваріст Бертулус. «Поза сумнівом, газове освітлення міст створює більш-менш гостру небезпеку для здоров'я людей. Газ проникає у підґрунтя й отруює його сіркою та аміаком. Він забруднює воду в колодязях та водозбірниках і зрештою через негерметичні місця у газопроводі шкідливо впливає на атмосферу. Через це стають небезпечними будь-які земельні роботи, оскільки за певних умов газ сприяє підвищенню температури, захворюванням шкіри, а також особливо небезпечній формі віспи»[36]. Названі вище недоліки, а також чимала вартість улаштування та поява електрики, визначили той факт, що

---

[32] Детальніше див.: Одесса, 1794–1894… – С. 319–322; ПСЗ РИ. – Собр. 2. – Т. 43. – Отд. 1. – № 45391. – С. 17–22.

[33] ПСЗ РИ. – Собр. 2. – Т. 45. – Отд. 1. – № 48157. – С. 286; Там же. – Т. 47. – Отд. 1. – № 50450. – С. 66–72.

[34] *Багалей Д.И., Миллер Д.П.* Указ. соч. – Т. 2. – С. 448.

[35] *Макаров А.Н.* Указ. соч. – С. 86–87.

[36] Цит. за: *Шивельбуш В.* Розчаклована ніч. До історії штучного світла у XIX столітті / пер. з нім. О. Юдін. – К.: Ніка-Центр, 2014. – С. 44–45.

газове освітлення не набуло популярності в українських губерніях (докл. див. табл. 8) і на початку XX ст. практично зникло з міських вулиць.

Перші в Російській імперії електричні лампи спалахнули на вулицях Петербурга. У 1879 р. на Літейному мосту було встановлено 12 так званих «свічок Яблочкова»[37]. І хоча на території України досвід використання електроенергії для суспільних потреб відомий ще з 1878 р.[38], централізовано в упорядкуванні вуличного простору його почали застосовувати через 12 років. У Києві концесію на спорудження міської електричної мережі було укладено із товариством «Савицький і Страус» 23 травня 1890 р. Джерелами «нового» світла стали дугові ліхтарі у формі скляних шестигранних призм, встановлених на спеціальних стовпах[39]. За годину горіння кожного світильника міська влада сплачувала фірмі 17 коп.[40]

В Одесі та Єлисаветграді експерименти з освітленням електрикою проводили ще на початку 1880-х рр., але регулярним воно стало дещо пізніше[41]. Орієнтовно з 1894 р. почали застосовувати електричне світло на вулицях Чернігова[42]. У Харкові про таку можливість заговорили в 1895 р. і виділили на ці потреби 413 руб., а вже наступного року сума зросла до 113 181 руб.[43] Виборне управління, розглянувши різні варіанти, зупинилося на підрядному способі його організації. Було укладено угоду з поручиком запасу М. Савицьким[44], який зобов'язувався розробити необхідні креслення, проекти, розрахунки, скласти кошторис, забезпечити

---

[37] «Свічка Яблочкова» – один із варіантів електричної вугільної дугової лампи, винайдений у 1875 р. російським інженером П. Яблочковим. Як засіб вуличного та театрального освітлення її вперше було продемонстровано на Всесвітній виставці в Парижі 1878 р. Пізніше, під назвою «російське світло», її використовували у багатьох містах світу. Недоліком цієї лампи було те, що вугільні стержні згорали дуже швидко (приблизно за 2 години).

[38] Детальніше див.: *Циганенко В.О.* Становлення та розвиток енергетики міста Києва (кінець XIX – початок XX ст.) // Питання історії науки і техніки. – 2008. – № 2. – С. 43.

[39] На відміну від опор для масляних, газових і гасових вуличних ліхтарів, довжина яких становила ≈ 3 м, стовпи для електричних ліхтарів були значно вищими (≈ 9 м), що дозволяло збільшити площу освітлення.

[40] Енергетика: історія, сучасність і майбутнє: в 5-ти кн. Кн. 2: Пізнання й досвід – шлях до сучасної енергетики / наук. ред. Ю.О. Ландау, І.Я. Сігал, С.В. Дубовської. – К., 2013. – Режим доступу: http://energetika.in.ua/ua/books/book-2/part-3/section-15/15-2.

[41] Див.: Одесса, 1794–1894… – С. 324, 327; *Поліщук В.* Зроблено в Єлисаветграді. – Кіровоград, 2014. – С. 125–126.

[42] *Шара Л.* Вказ. праця. – С. 46–47.

[43] *Багалей Д.И., Миллер Д.П.* Указ. соч. – Т. 2. – С. 402.

[44] Один із засновників фірми, яка займалася освітленням Києва.

поставку матеріалів, ламп, устаткування для будівництва та функціонування електростанції, укомплектувати штат і навчити службовців. Натомість він отримував чималу винагороду та право брати участь у розподілі прибутку. Утім незабаром через недобросовісність підрядника керівництво електрифікацією перебрала на себе спеціальна думська комісія. У результаті – навесні 1898 р. харківські вулиці освітлювали вже 390 дугових ліхтарів[45]. Цікаво, що в Одесі та Харкові електричні світильники почали ставити не з середмістя, а з окраїн. Це пояснюється фактом виконання довготривалих концесійних угод на газове освітлення, а дотримання їх умов, своєю чергою, гальмувало впровадження електрики. З іншого боку, така ситуація мала й позитивні наслідки – світло з'явилося в місцях, де досі вночі панувала суцільна темрява або коптив гас.

Полтава, ліхтар на вул. Протопопівській біля пам'ятника І.Котляревському (листівка початку XX ст.)

На початку XX ст. електричні ліхтарі запалали на вулицях Катеринослава (1902 р.), Луцька (1909 р.), Вінниці (1911 р.), Рівного, Кам'янця-Подільського[46], Проскурова (1912 р.) та інших міських поселень[47].

---

[45] *Багалей Д.И., Миллер Д.П.* Указ. соч. – Т. 2. – С. 402, 456.

[46] У 1910 р. в Кам'янці-Подільському було встановлено перші два електричні ліхтарі, які освітлювали площу перед будівлею губернського правління.

[47] *Прищепа О.П.* Вказ. праця. – С. 170–173; 1880 рік: початок вуличного освітлення у Вінниці. – Режим доступу: http://urban.vn.ua/1880-rik-pochatok-vuly-chnogo-osvitlennya-u-v/87; *Єсюнін С.* Вуличним ліхтарям подільських міст – 160 // Є. – 2011. – 21 жовтня. – Режим доступу: https://ye.ua/istiriya/6995_Vulichnim_lihtaryam_podilskih_mist___160.html;

Переважно їх встановлювали лише в центральних кварталах і на досить великій відстані один від одного. У цьому контексті суттєво вирізнявся Катеринослав, де електричне освітлення охоплювало «не які-небудь окремі вулиці, […] але все місто з його околицями, не виключаючи найближчих балок із налепленими в них хатками бідноти»[48].

Спершу вуличне електричне освітлення було не надто якісним (лампи мали невелику потужність, тож світилися не дуже яскраво та з перебоями). Однак воно, як і кілька десятків років тому гасове, одразу сподобалось містянам, швидко завоювавши їхню прихильність. Зокрема мешканці Луцька у колективному листі до міської управи писали: «З 25 вересня деякі вулиці освітлюються електричними ліхтарями. Таке освітлення вулиць ми визнаємо бажаним і зручним»[49].

З'явившись на вулицях, світло виконувало не лише утилітарну функцію, а й набуло глибокого символічного змісту. Воно стало характерною ознакою саме міського середовища, показником розвитку, цивілізованості та добробуту. Місто, в якому було видно вночі, приваблювало більше людей, а, відповідно, зростало надходження капіталів, що сприяло подальшій інтенсифікації урбанізаційних процесів. Зі штучним світлом пов'язували й покращення здоров'я населення, зокрема зменшення антисанітарії. Електрику ж, взагалі, розглядали як засіб від втоми та панацею від будь-якого лиха. Водночас зовнішнє освітлення почало асоціюватися з певною частиною міського простору та соціальним статусом її мешканців. Набуло виразності протистояння центру й околиць, заможності та бідності, упорядкованості й необлаштованості. Поширилося поняття престижності району проживання. Підтвердженням цих тенденцій є той факт, що вони яскраво відобразились у літературі кінця XIX ст., коли досить велика кількість творів зарясніла антонімами «світло» і «тінь/темрява»[50].

Слободянюк П. Шлях до світла: сторінки електрифікації Поділля. – Режим доступу: http://hoe.com.ua/post/shljah-do-svitla-storinki-elektrifikatsiji-podillja.html; Місто Катеринослав у 1881–1916 рр. Частина 1. – Режим доступу: http://gorod.dp.ua/history/article_ua.php?article=77.

[48] *Машуков В.* Воспоминания об Екатеринославе за последние двадцать три года его существования (1887–1910 гг.). – Екатеринослав, 1910. – С. 56.

[49] *Котис С.* Від гасу до натрію: історія луцького ліхтаря // ВолиньPost. – Режим доступу: http://www.volynpost.com/articles/293-vid-gasu-do-natriyu-istoriia-luckogo-lihtaria

[50] Детальніше див.: *Кошман Л.В.* Указ. соч. – С. 81; *Кліщ О.А.* Світлова інсталяція як засіб композиційного формування образу міського простору: дис. … канд. архіт. – Львів, 2016. – С. 89–90; *Шивельбуш В.* Вказ. праця. – С. 71; *Портнова Т.* Міське середовище і модернізація… – С. 47–48; *Макаров А.Н.* Указ. соч. – С. 481.

Освітлювали міста, зазвичай, упродовж 9–10 місяців на рік (із серпня–вересня по квітень–травень). Ліхтарі використовували за спеціальним графіком, розробленим з огляду на пору року, захід і схід сонця, а також фази Місяця. Відповідні таблиці, за погодженням із міністерськими чиновниками, складали міські органи влади. Тому вулиці наповнювалися штучним світлом не щодня. Світильники не горіли зовсім, коли за календарем супутник Землі був уповні, або у ночі, які думці вважали і без того ясними. За несприятливих погодних умов рішення про їх використання приймала міська дума чи спеціально призначена для цього особа, що доволі часто призводило до різних махінацій і зловживань. Як правило, ліхтарі запалювали з настанням сутінок між 17 та 20-ю годинами, а гасили близько другої ночі. Подекуди вони світилися лишень до опівночі, що неабияк засмучувало пізніх перехожих. Така практика була типовою для багатьох європейських та американських міст. Зокрема від природних світлових умов залежало використання вуличних ліхтарів у Парижі, Берліні, Лейпцигу, Балтиморі[51]. Однак для Російської імперії характерним було те, що державні службовці, котрі затверджували графіки освітлення, орієнтувались переважно на Петербург і часто не враховували географічних особливостей конкретної місцевості. Незважаючи на недосконаліть такої системи, чимало міст продовжували послуговуватися таблицями місячного світла ще й на початку XX ст.

Оскільки громадське освітлення мало бути не лише регулярним, а й становило частину вуличного простору, то ліхтарі монтували на стаціонарних дерев'яних або чавунних опорах, розташованих на приблизно однаковій відстані одна від одної. Проте це не означало, що їх було багато. Інколи встановлювали всього декілька одиниць, особливо на коротких вулицях. Спочатку освітлювали центр міста, а потім, по можливості, окраїни, хоча й не завжди. Так, у 1892 р. Єлисаветградська дума відхилила клопотання мешканців передмістя Кущівка про влаштування нічного освітлення. Депутати визнали недоцільними необхідні для цього видатки з міського бюджету, оскільки «ліхтарі і стовпи, розміщені в малолюдній місцевості, як показало чимало прикладів, будуть розкрадені». Натомість було вирішено за ці кошти розширити наявний або збудувати новий місток при в'їзді до зазначеного передмістя[52]. Зауважимо, що подібні крадіжки були поширеним явищем у XIX ст. і таке рішення органу місцевої влади було цілком логічним та вмотивованим. Загалом кількість вуличних ліхтарів у губернських та повітових містах суттєво

[51] Детальніше див.: *Шивельбуш В.* Вказ. праця. – С. 87–88.
[52] Держархів Кіровоградської обл., ф. 18, оп. 1, спр. 571, арк. 131.

різнилася. Якщо в перших вона обраховувалася сотнями, а згодом і тисячами, то в других – десятками, і тільки подекуди – сотнями.

Ліхтарник (ілюстрація 1850 р.)

Для обслуговування вуличних світильників наймали спеціальних робітників – ліхтарників, з яких могли формувати ліхтарні команди. Інколи виконання їхніх функцій доручали нижнім чинам поліції або пожежникам. Окрім запалювання та гасіння ліхтарів, вони займалися чищенням захисного скла, наповнюванням ламп олією, спиртом або гасом, а також здійснювали поточний ремонт. Для цього кожен із них мусив носити з собою драбину, довгу палицю, невеликий ліхтарик, кліщі, щітку, ганчірку, ємність та мірку для горючої рідини. Із винайденням і впровадженням системи підвішування світильників, яка уможливлювала їх опускання, робота ліхтарника дещо полегшала.

У громадському освітленні міст українських губерній траплялися й неординарні випадки, пов'язані, насамперед, із показухою та окозамилюванням перед правителями Російської імперії. Зокрема в 1841 р. у Харкові сталося тимчасове перенесення ліхтарів до проїзду Миколи I, коли їх, разом із стовпами, вирили з Інститутської та Німецької вулиць і встановили на Холодній горі, а потім знову повернули на попереднє місце[53]. А в 1890 р. у Рівному, за розпорядженням волинського губернатора, було встановлено 60 нових ліхтарів з нагоди приїзду імператора Олександра III, однак коштів для їх експлуатації не виділено. Тому, по завершенні монаршого візиту, у місті повністю припинили нічне освітлювання[54].

За усталеною європейською традицією зовнішнім освітленням завідувала поліція, адже її основним завданням було підтримання спокою та порядку. Й оскільки функція вуличного освітлення полягає, передусім, у забезпеченні безпеки і комфорту людей у темні години доби, то його підпорядкували саме цьому органу державної влади. Згодом цю компетенцію перебрало на себе місцеве самоврядування. Однак відбувалося це

[53] *Багалей Д.И., Миллер Д.П.* Указ. соч. – Т. 2. – С. 442.
[54] *Прищепа О.П.* Вказ. праця. – С. 168.

поступово. У пошуках оптимального варіанту громадського освітлення міські думи випробовували різні способи встановлення, утримання й експлуатації вуличних ліхтарів. Спершу їх улаштовували коштом і силами постійних мешканців, яким це не дуже подобалося. Потім практикували повний або частковий підряд, концесію, оренду, участь в акціонерних чи пайових товариствах для створення комунальних підприємств. Але найефективнішим виявився саме господарський спосіб.

Загальне уявлення про стан організації зовнішнього освітлення міст на початку XX ст. можна скласти, проаналізувавши дані, зібрані Центральним статистичним комітетом й опубліковані як таблиці у виданнях «Города России в 1904 году» та «Города России в 1910 году». І хоча там є певні прогалини, неточності та похибки, вони все-таки дозволяють виявити основні тенденції розвитку цієї сфери міського благоустрою.

У Російській імперії (без Фінляндії) в 1904 р. нараховували 1120, а в 1910 р. – 1228 міських поселень[55]. Із них на українські губернії припадало відповідно 229 (20,4%) та 255 (20,8%) міст, переважна більшість яких освітлювалися в темну пору доби. За шість років, що минули між збиранням інформації, суттєво зменшилася кількість населених пунктів без вуличних ліхтарів або таких, які не надіслали дані. Основними джерелами світла були електрика, газ та гас. При цьому практично в усіх містах спостерігалося чисельне зростання електричних і газових (особливо у промислових регіонах) та незначне скорочення гасових світильників. Водночас при загальному покращенні освітлюваності міст, у п'яти губерніях кількість вуличних ліхтарів дещо зменшилася (див. табл. 8). Причинами цього могли бути як згадувані вище крадіжки чи хуліганство, так і недостатність коштів у місцевих бюджетах.

Оскільки статистичні відомості про міста 1910 р., стали майже останніми, зібраними напередодні Великої війни 1914–1918 рр. і подальших революційних подій, то розглянемо їх докладніше.

---

[55] Города России в 1904 году… – С. 440; Города России в 1910 году… – С. I. При визначенні поняття «місто» Центральний статистичний комітет керувався виданням господарського департаменту Міністерства внутрішніх справ «Список городских поселений Российской империи. Часть 1: Города. – СПб., 1901». Згідно з ним міськими поселеннями вважалися міста, посади, містечка, в яких було запроваджено Міське положення. Також до таблиць було включено поселення з понад 10 тис. мешканців.

Табл. 8

Вуличне освітлення в міських поселеннях українських губерній на початку XX ст.[56]

Губернія	Кількість міст[57]		Кількість ліхтарів											
			Немає зовсім / немає даних		Електричні		Газові		Гасові		Інші		Разом	
	1904 р.	*1910 р.*	*1904 р.*	*1910 р.*	*1904 р.*	*1910 р.*	*1904 р.*	*1910 р.*	*1904 р.*	*1910 р.*	*1904 р.*[58]	*1910 р.*	*1904 р.*	*1910 р.*
Волинська	13	18	1	1	74	187	–	16	2407	1939		–	2481	2142
Київська	26	28	6	1	513	817	1752	1875	4793	4949		–	7058	7641
Подільська	21	26	3	1	–	43	–	45	3388	3136		–	3388	3224
Полтавська	18	21	1	3	66	57	–	18	3517	2138		–	3583	2213
Харківська	25	25	10	4	491	710	1046	1049	2628	2995		–	4165	4754
Чернігівська	37	42	18	10	203	243	–	59	2388	1894		–	2591	2196
Катерино-славська	22	21	5	3	991	1682	–	36	2995	4790		27	3986	6535
Таврійська	31	35	6	9	264	660	19	18	4803	4662		20	5086	5360
Херсонська	36	39	15	5	275	574	2146	2153	7597	6711		–	10 018	9438
Усього	**229**	**255**	**65**	**37**	**2877**	**4973**	**4963**	**5269**	**34 516**	**33 214**		**47**	**42 356**	**43 503**

В освітленні вуличного простору українських міст дедалі більше почали використовувати електрику. Нехай це і відбувалося лише в 40 населених пунктах, у межах усієї імперії то був хороший показник – 25,6% від кількості міських поселень із електричними ліхтарями й 3,3% від усіх міст[59]. Зокрема електролампи сяяли в Житомирі та Луцьку (Волинська губернія); Деміївці (Київська губернія); Кам'янці-Подільському та Балті (Подільська губернія); Херсоні, Єлисаветграді, Одесі, Миколаєві (Херсонська губернія); Олександрівську, Маріуполі, Юзівці, Гуляйполі, Кам'янському, Саксагані (Катеринославська губернія); Євпаторії, Мелітополі, Феодосії, Ялті, Керчі, Севастополі, Великому Токмаку (Таврійська губернія); Вовчанську, Сумах, Білопіллі, Слов'янську (Харківська губернія); Полтаві та Кременчуці (Полтавська губернія); Чер-

[56] Таблицю складено за: Города России в 1904 году… – С. 163–167, 196, 198, 202, 094, 095, 0100, 0102; Города России в 1910 году… – С. 364–367, 382, 384, 386, 528–532, 544, 546, 548, 550, 552.

[57] У цій графі ми врахували всі поселення, внесені до таблиць, тому у деяких подальших наших висновках допускаємо можливість статистичної похибки.

[58] У статистичних таблицях 1904 р. такої графи не було.

[59] Підраховано за: Города России в 1910 году…

нігові, Новгороді-Сіверському, Ніжині, Суражі (Чернігівська губернія). До того ж суто електрикою освітлювали Бердичів (221[60]), Бердянськ (196), Охтирку (150), Немирів (13) та Новий Буг (5)[61]. Багато електричних ліхтарів було встановлено у Києві, Харкові та Катеринославі (див. табл. 9). Останній за їх чисельністю поступався лише Петербургу (2848) і значно випереджав такі міста, як Варшава (683) та Москва (322)[62].

Бердянськ, ліхтар на розі Біржового проспекту (листівка початку XX ст.)

За інформацією Центрального статистичного комітету, у 1910 р. в українських губерніях зросла кількість міських поселень із газовим освітленням – 26 проти 4 у 1904 р. Окрім Одеси, Києва та Харкова, в яких найбільше використовували газ, нараховувалося ще 11 населених пунктів, де було від 10 до 40 подібних вуличних ліхтарів та 12 – з одним або кількома світильниками[63]. Але ці дані потребують ґрунтовнішого вивчення, оскільки, на наш погляд, малоймовірно, що всюди використовували саме світильний газ. Там, де кількість ліхтарів не перевищувала 10-ти, місцеві органи влади, відповідаючи на запитання анкети, насправді

[60] Кількість ліхтарів.

[61] Див.: Города России в 1910 году… – С. 382, 384, 386, 544, 546, 548, 550, 552.

[62] Там же. – С. 10, 206, 784.

[63] Підраховано за: Города России в 1904 году… – С. 196, 198, 202, 0100, 0102; Города России в 1910 году… – С. 382, 384, 386, 544, 546, 548, 550, 552.

могли мати на увазі газолін. Це підтверджує й наведений вище приклад з Єлисаветградською думою.

Утім на початку XX ст. лідируючі позиції серед матеріалів для організації штучного освітлення вуличного простору міст залишалися за гасом. В Україні кількість гасових ліхтарів більше, ніж у 6 разів перевищувала електричні та газові (див. табл. 8). Таку популярність і розповсюдженість можна пояснити кількома факторами. По-перше, доступністю горючої рідини та нескладністю улаштування й експлуатації цих джерел світла. По-друге, удосконаленням самої технології, прикладом якого і став гасовий світильник. За конструкцією це фактично була модель олійної лампи, створеної швейцарським хіміком Франсуа Амі Арґаном (лампа Арґана), в якій почали спалювати гас. Це, своєю чергою, збільшило силу світла й освітленість простору. Тому гасові вуличні ліхтарі ще довго конкурували з електричними.

Серед губернських міст досить добрим зовнішнім освітленням вирізнявся Київ, де один ліхтар припадав на 16,2 сажня протяжності вулиць. Він входив до п'ятірки губернських центрів європейської частини Росії з хорошим рівнем освітленості. Його випереджали тільки Петербург (11,1 саж.) та Москва (13,5 саж.). Майже однаковою була достатність вуличного світла в Кам'янці-Подільському та Нижньому Новгороді – 17,6 і 17,7 сажнів відповідно. У найгіршому стані перебував Житомир, де, попри переважання електричних, ліхтарів було дуже мало. Освітлення інших адміністративних центрів українських губерній за тогочасними критеріями вважалося задовільним, а середній показник становив 1 ліхтар на 85,8 саж., тоді як в європейській частині Росії – на 91,3 саж.[64] Скрізь, окрім Сімферополя, з'явилися електричні світильники, а Катеринослав став одним із двох (ще Уфа) у цій частині імперії та єдиним в Україні губернським містом, у якому в 1910 р. при освітленні громадського простору не використовували гас (докл. див. табл. 9).

Загалом на початку XX ст. вулиці більшості міських поселень залишалися ще мало упорядкованими. Подекуди твердого дорожнього полотна, тротуарів і зовнішнього освітлення зовсім не було. Причини такого становища полягали не лише у фінансових труднощах. Часто старі методи благоустрою доріг не відповідали новим потребам – збільшенню кількості приватного і громадського транспорту та появі його нових видів (конка, трамвай, автомобіль).

[64] Підраховано за: Города России в 1910 году…

Табл. 9

Забезпеченість адміністративних центрів українських губерній вуличним освітленням у 1910 р.[65]

Місто	Кількість ліхтарів				Достатність освітлення (1 ліхтар/ сажнів[66])
	Електричні	Газові	Гасові	Усього	
Житомир	160	–	15	175	412,5
Київ	594	1806	2655	5055	16,2
Кам'янець-Подільський	2	–	900	902	17,6
Полтава	14	–	801	815	39,4
Харків	489	1049	1426	2964	41,0
Чернігів	54	–	183	237	92,8
Катеринослав	1165	36	–	1201	64,1
Сімферополь	–	10	1156	1166	27,8
Херсон	159	–	865	1024	60,7

Однак беззаперечним є той факт, що зрушення у цій сфері, хоч і дуже повільно, але відбувалися. Велися пошуки ефективніших матеріалів та розроблялися нові технології. Для покриття проїжджої частини дедалі більше використовували асфальт, експериментували з цементом, бетоном, хімічними речовинами, способами укладення каменю тощо. Поступово завойовувала популярність і електрика. Мостові та спеціально встановлені ліхтарі як необхідні частини вуличного простору стали одним із виразних показників його модернізації. У цьому контексті українські міста, порівняно з іншими в Російській імперії, досягли помітних результатів. І хоча містяни часто скаржилися на незручність і гуркіт бруківки, недостатність і незадовільність освітлення вулиць, для них уже сам факт їхньої наявності був предметом гордості, уособленням добробуту та кращого життя.

[65] Таблицю складено за: Там же. – С. 382, 384, 386, 544, 546, 548, 550, 552.
[66] 1 сажень = 2,1336 метра.

Олексій Шляхов

ПОШТОВО-ТЕЛЕГРАФНИЙ ТА ТЕЛЕФОННИЙ ЗВ'ЯЗОК У МІСТАХ

Як відомо, саме міста були найяскравішим втіленням індустріальної цивілізації, ознакою поступального руху в розвитку людства. Під їхнім впливом зростали національні ринки, формувалися нації. У містах концентрувалися представники владних структур, інтелектуальна еліта, підприємці, промислові робітники. Без особливого перебільшення можна стверджувати, що саме міста і створили сучасні держави. Як підкреслював відомий професор-економіст початку XX ст., у майбутньому міністр фінансів у складі Центральної Ради М. Туган-Барановський, місто «було ґрунтом, з якого виросла вся цивілізація Заходу, весь той у вищому ступені своєрідний суспільний уклад, який підняв людство на небувалу культурну висоту»[1]. Зазначене певним чином стосується і розвитку українських міст в XIX – на початку XX ст.

Важливою рисою генезису міст модерної доби в українських землях був розвиток поштово-телеграфного та телефонного зв'язку. І це цілком зрозуміло. Адже модерне місто вимагало радикальних змін у системі комунікацій, спілкуванні між людьми, позаяк традиційна передача повідомлень вже не могла задовольнити суспільство індустріальної доби. Потреби розвитку промисловості та торгівлі, фінансово-банківського сектору, оперативного вирішення питань міського управління – все це вимагало покращення зв'язку. Отже, швидкий обмін інформацією та поява в цій сфері нових технічних можливостей ставали нагальною вимогою часу, життєвою необхідністю для багатьох городян, умовою покращення їхнього добробуту. Тож розглянемо, яким чином відбувалися зміни у розвитку зв'язку в українському місті XIX – початку XX ст. та власне як ці зміни впливали на повсякдення життя його мешканців, позначалися на їх побуті.

Перш за все мова повинна йти про поштові сполучення. Слід зазначити, що традиційною в Україні протягом століть була передача повідомлень між містами за допомогою пошти. Втім поштові зв'язки з початку не мали регулярного характеру, здійснювалися тільки за потребою, час від часу. Лише у XVIII ст. в українських землях Російської імперії поштовий обмін належним чином було регламентовано, встанов-

---

[1] *Туган-Барановский М.И.* Русская фабрика в прошлом и настоящем. – М.: «Московский рабочий», 1922. – С. 419.

лено відповідні поштові тракти, якими регулярно здійснювалося транспортування поштових вантажів, визначено реєстр поштових послуг. Згідно з поштовою реформою 1830 р. у губернських центрах вже починають діяти губернські поштові контори, а в повітах – як повітові контори, так і поштові відділення. Штат губернської контори нараховував 23 особи, серед яких були поштмейстер, помічник поштмейстера, контролер, діловод, шість сортувальників, десять листонош, унтер-офіцер та два охоронці[2]. Своєю чергою число службовців повітової контори становило усього шість осіб. Між відділеннями і конторою пошта зазвичай обмінювалася раз на день.

Додамо, що важливим критерієм призначення поштових працівників визнавався гарний почерк. Той, хто прагнув обійняти цю посаду також повинен був отримати попередню згоду начальника поштової контори, а потім подати відповідне прохання на розгляд генерал-губернатора і пройти перевірку поліції на політичну благонадійність. Лише в позитивному випадку кандидат приймав присягу, давав підписку про нерозголошення таємниці листування та складав відповідний іспит.

Поступово діяльність поштових установ у містах все більше вдосконалювалася. Так, у 1843 р. у Російській імперії було запроваджено єдиний поштовий тариф на пересилання кореспонденції незалежно від відстані. Починаючи від 1848 р. у містах встановлюються поштові скриньки, адже до того городяни здавали свої листи у приватні крамниці й поштовий службовець раз на день обходив їх, збираючи таким чином кореспонденцію та відносячи її до поштової контори. З 1850 р. поштою також починають пересилати періодичні видання та книжки. Із 1858 р. з'являються поштові марки, а з 1863 р. останні застосовуються і для листів, які пересилалися міською поштою.

У 60-х рр. XIX ст. було затверджено положення про створення міських пошт. Останнє рішення було вкрай актуальним для міських мешканців, адже до того часу листи можна було відправляти до інших населених пунктів, однак не в самому місті. Тож фінансисти, підприємці, власники великих крамниць тривалий час вели ділове листування через своїх прикажчиків. Інші ж мешканці міст між собою зовсім не листувалися, тож вимушені були вирішувати свої справи лише у безпосередніх перемовинах. Однак потреби ділового життя та розвиток ринку, розширення спілкування городян, збільшення кількості поштових опера-

[2] *Міронова І.С.* Поштові і поштово-телеграфні установи на Півдні України в системі зв'язку Російської держави (друга половина XVII – початок XX ст.). – Миколаїв, 2012. – С. 153.

цій наполегливо вимагали виправлення цих незручностей. У результаті в той час міські пошти виникають в Одесі, Києві та Харкові[3]. Саме тоді в містах у значній кількості розміщуються і поштові скриньки темно-зеленого кольору, кожна з двома відділеннями – для кореспонденції, що надходила і яка відправлялася. Пошту з них зазвичай виймали тричі на день, о 8-й, 12-й та 18-й годинах.

Вінниця, Поштова вулиця (листівка початку XX ст.)

Зрештою кількість поштових відправлень постійно збільшувалася. Адже зростання населення міст та писемності городян у пореформений період, збільшення обсягів як ділового, так і приватного листування вимагали і збільшення асортименту послуг зв'язку. При цьому серед тогочасних поштових відправлень основними видами були листи та посилки.

Найбільший обсяг поштового обміну в той період природно припадав на промислові та торговельні центри, великі портові міста. Серед останніх перше місце посідала Одеса, де міську пошту було відкрито в квітні 1869 р. Своєю чергою по місту було розвішано 12 поштових скриньок (через 10 років їх кількість вже становила 26), куди городяни могли кидати як міські листи, так і листи, що відправлялися до інших міст або за кордон. Зазначимо, що одесити досить швидко оцінили це нововведення.

[3] Материалы по истории связи в России XVIII – начало XX вв. Обзор документальних материалов. – Л., 1966. – С. 55.

Невипадково, за даними І. Міронової, вже в 1869 р. одеською міською поштою було відправлено 7060 листів, 1768 запрошувальних квитків та 862 оголошення[4]. Поступово збільшувалася в Одесі й кількість поштових відділень, адже потік кореспонденції постійно зростав, як і зростало саме місто та чисельність його мешканців. На початку 1890-х рр. подібних відділень вже було три, а в 1894 р. з'явилося ще два.

У тому ж році по вул. Садовій архітектором В. Харламовим було спроектовано і новий більш просторий та сучасний будинок одеського міського поштамту, спорудження якого завершено в 1898 р. Біля входу до центральної поштово-телеграфної контори мешканців міста тепер зустрічали швейцари, одягнуті в лівреї поштово-телеграфного відомства. При поштамті працював гардероб, у якому за збереження верхнього одягу платню з клієнтів не брали[5].

У 1870-х рр. міські пошти створюються в усіх губернських центрах та інших великих містах українських земель, що привело до значного розширення поштових операцій, спростило можливості спілкування на відстані. Приміром у Миколаєві міська пошта запрацювала в 1879 р. Її будинок розташовувався на вул. Фалєєвській, 17. Наприкінці XIX ст. у місті було розвішано 23 поштові скриньки, якими активно користувалися його мешканці. Відповідно упродовж лише 1898 р. у Миколаєві було отримано 36 459 простих листів, рекомендованих – 2140, бандеролей – 135 018, грошових і цінних пакетів – 65 313[6].

Для порівняння зазначимо, що на початку XX ст. у Кременчуці поштових скриньок нараховувалося 22, у Полтаві та у Херсоні – по 24, в Катеринославі – 57[7].

Особливо активно поштовий зв'язок та поштові установи на межі XIX–XX ст. розвивалися в Києві. Так, у 1893 р. місцеві періодичні видання писали про відчутне зростання потреб городян у поштових послугах та повідомляли про місця розташування поштових ящиків у місті. Тож у 1913 р. в Києві вже нараховувалося 13 поштово-телеграфних установ, а в місті було встановлено більше як 150 поштових скриньок. При цьому в штаті Київської поштової контори нараховувалося 460 службовців, кожний з яких обробляв за рік приблизно по 100 тис. відправлень.

---

[4] *Міронова І.С.* Вказ. праця. – С. 200–201.

[5] Там само. – С. 202.

[6] Там само. – С. 203.

[7] Справочная книга «Весь Екатеринослав». – Екатеринослав: Изд. Д. Сатановского, 1913. – С. 169.

Кореспонденцію ж доставляли 138 листонош чотири рази на день[8]. Згадаємо також, що ще в 1796 р. було затверджено форму київських листонош чорного кольору, яка передбачала наявність відповідного круглого знаку на грудях, кокарди на кашкеті та спеціальної сумки через плече. Зрештою, праця листонош була доволі важкою та малооплачуваною.

Кривий Ріг, Поштова вулиця (листівка початку XX ст.)

Поштові операції в міських відділеннях зв'язку здійснювалися з 8 годин ранку до другої години дня, а також з 5 до 7 години вечора. Традиційні послуги, які тут надавалися мешканцям міст, охоплювали відправку листів, бандеролей, посилок, грошей, а також передплату періодичних видань – газет та журналів. Щодо вартості цих послуг, то, приміром, поштова марка для листа, відправленого в межах країни, коштувала 7 коп. (для міжміського сполучення) та 5 коп. для пересилки у межах міста. Вартість поштового конверта становила 1 коп.

Звернемо увагу на те, що на прохання адресата, йому могли екіпажем доставити посилку і до дому. Щоправда в цьому випадку її максимальна вага не повинна була перевищувати одного пуда. Своєю чергою платня за доставку посилки вагою до 12 фунтів визначалася у 10 коп., а більше 12 фунтів – у 20 коп. При цьому, якщо обгортка або печатка, доставленого пакунку, виявилися б пошкодженими, то в такому випадку

[8] *Чалик С.* История киевского почтампа. – Режим доступу: https://www.interesniy.kiev.ua/istoriya-kievskogo-pochtamta/.

«одержувач мав право повернути пакет листоноші»[9]. У 1900 р. було запроваджено «Правила доставки додому грошових цінних пакетів», адже повноцінних переказів тоді ще не було[10]. Тож за бажанням клієнта йому до дому вже могли доставлятися грошові та цінні пакети і поштові перекази на суму, яка не перевищувала 50 руб. за кожний. Платня ж в цьому випадку становила по 10 коп. за пакет чи переказ. Саме цими можливостями все більш активно починали користуватися мешканці тогочасного міста. Причому це стосувалося вже не тільки заможних містян, а й представників нижчих верств – міщан, ремісників, робітників, міської прислуги.

Зрештою саме в роки буржуазних реформ у Російській імперії приватна кореспонденція вперше стала переважати казенну. А це вже суттєво посприяло зростанню доходності поштового відомства, яка у 1896 р. перевищила 12,7 млн руб.

Поступово у пореформений час удосконалювалися і шляхи перевезення кореспонденції, її доставки як до інших губерній, так і у провінцію – в повітові міста та селища. Так, починаючи з 1860-х рр., пошта все частіше транспортувалася залізницею. При цьому в 1869 р. в імперії було створено спеціальне управління, підзвітне поштовому відомству, яке здійснювало керування цими перевезеннями. Одночасно при залізничних станціях багатьох міст створюються особливі поштові відділення, а в потягах розміщують спеціальні поштові вагони. Вживалися і заходи щодо правового врегулювання транспортування пошти. Зрештою, у 1873 р. були ухвалені «Тимчасові правила про перевезення пошти залізницею»[11].

Щоправда, швидкість потягів і відповідно терміни доставки поштових відправлень залізницями Російської імперії все ж залишали бажати кращого. Адже недостатній розвиток роз'їзних шляхів на залізничних станціях примушував останні часто відмовляли в прийомі поїздів, які були вимушені тривалий час чекати своєї черги. Тож обурені сучасники неодноразово скаржилися на те, що потяги більше стояли, ніж рухалися, що в підсумку «поїзди здійснювали по 20 та 25 верст на добу, коли… навіть пішки старі богомолки роблять по 40 та 50 верст»[12]. Не випадково в 1902 р. Управління залізниць було вимушено видати циркуляр «Про

[9] Справочная книга «Весь Екатеринослав»… – С. 57.

[10] Дніпропетровський поштамт – 100 років. – Д.: АРТ- ПРЕС, 2005. – С. 19.

[11] Материалы по истории связи в России… – С. 49.

[12] *Рагозин Е.И.* Железо и уголь на юге России. – СПб.: Тип. И. Гольдберга, 1895. – С. 67.

дослідження та визначення мінімальних простоїв поштових поїздів на вузлових станціях»[13].

Київ, залізничний вокзал (листівка початку XX ст.)

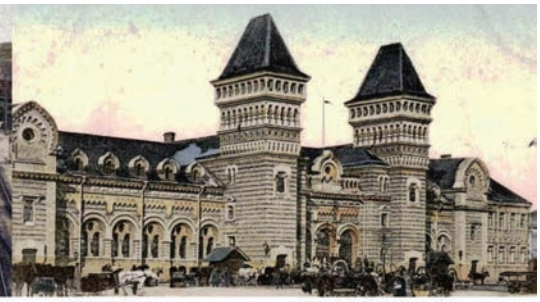

Катеринослав, залізничний вокзал (листівка початку XX ст.)

Миколаїв, залізничний вокзал (фото початку XX ст.)

Полтава, залізничний вокзал (фото початку XX ст.)

Із другої половини XIX ст. пошта все активніше транспортувалася і морським шляхом. Так, між містами узбережжя Чорного та Азовського морів пошту переважно перевозили судна двох компаній – Російського товариства пароплавства і торгівлі (РТПіТ) та Російського транспортного і страхового товариства. Зокрема, за угодою з урядом 1891 р., РТПіТ повинен був безкоштовно транспортувати на своїх пароплавах поштові відправлення по строковим лініям. При цьому на кожний пароплав компанії призначалися поштові службовці. Судна РТПіТ також транспортували пошту між портами Азовського моря. Своєю чергою Чорноморсько-Дунайське пароплавство перевозило поштові вантажі між Одесою та Кілією, а пароплави Добровольчого флоту транспортували кореспонденцію з Одеси до Владивостоку.

Утім і тут інколи виникали проблеми. Адже на заваді сталим перевезенням поштового вантажу морем час від часу ставали угоди, які укладали між собою пароплавні компанії. Яскравим прикладом цього був картельний договір, укладений в 1911 р. між Російським товариством пароплавства і торгівлі та судновласником І. Древицьким, який розподіляв між ними райони діяльності. За ним пароплавство Древицького монополізувало перевезення вантажів між містами Азовського моря. У результаті поштове сполучення тут взагалі припинилося, оскільки раніше пошта Азовським морем транспортувалася суднами РТПіТ. Але

[13] Материалы по истории связи в России… – С. 49.

І. Древицький відмовився взяти на себе перевезення цього вантажу. Відповідно кореспонденцію тепер доставляли виключно залізницею і в наслідок збільшення шляху зі значним запізненням. Так, за повідомленням Бердянської міської управи, до Ростова «пошта доходила замість доби на четверту добу, до Маріуполя – замість півдоби на другу-третю добу, до Керчі замість однієї ночі на третій день, до Єйська замість доби на шосту добу»[14].

З середини XIX ст. поширюються регулярні перевезення пошти між містами і водним транспортом. Так, з 1896 р. приватними пароплавами «Молния» та «Орел» розпочалося перевезення кореспонденції річкою Південний Буг між Миколаєвом та Вознесенськом. При цьому пошта транспортувалася спеціальними листоношами на суднах шість разів на тиждень протягом всього періоду навігації, тобто від квітня до жовтня[15].

Зрештою поширення доставки поштових відправлень залізницями та водним шляхом дало можливість значно скоротити поштовий рух ґрунтовими дорогами, адже останніми можна було проїхати лише в деякі місяці. Навесні ж і восени більшість доріг, особливо на Півдні, внаслідок роздоріжжя фактично ставали не придатними для повноцінного використання.

Зазначимо, що поряд із державною у той час існувала і приватна, так звана «вільна» пошта, своєрідний варіант комерційної діяльності, коли транспортування поштових вантажів брали на себе всі охочі, що володіли достатнім для цього капіталом. Останню було запроваджено в Російській імперії в 1831 р., що в підсумку дало можливість дещо інтенсифікувати поштові перевезення в країні.

У 1860-х роках виникає також земська пошта, яка переважно обслуговувала зв'язки мешканців губернських центрів із провінцією, здійснювала поштовий обмін населення повітових міст із волостями. У зв'язку з цим звернемо увагу на той факт, що до часу реформ 1860–1870-х рр. у Російській імперії населення повітів було майже неохоплено поштовим зв'язком. Певний виняток становили поштові станції, де з 1842 р. було дозволено здійснювати прийом сільської кореспонденції. Починаючи ж із 1865 р., поштові станції переходять у підпорядкування земських установ. Перший відповідний досвід в українських землях реалізується в Херсоні та на Херсонщині, де місцеве земство виявило бажання взяти на утримання 76 поштових станцій[16]. Відповідну діяльність протягом другої

[14] РГИА, ф. 95, оп. 6, д. 1884, л. 132.

[15] История николаевской почты: как все начиналось. – Режим доступу: http://www.mzirka.co.ua/?p=4080.

[16] *Міронова І.С.* Вказ. праця. – С. 185.

половини XIX ст. розгорнули і шість повітових земств Катеринославської губернії. Своєю чергою з 1870 р. кореспонденція з Харкова до волосних правлінь повіту починає відправлятися 4 земськими поштовими трактами. Наприкінці XIX ст. земська пошта починає також функціонувати у дев'яти повітах Полтавської губернії та одному повіті на Чернігівщині[17].

Зазначимо, що відділення земської пошти працювали при волосних сільських правліннях, а центральна контора – при повітовій земській управі. Кореспонденцію земська пошта зазвичай транспортувала один або два рази на тиждень. Постійно зростав і обсяг кореспонденції, який проходив через повітові поштові пункти. Приміром, земськими поштовими пунктами Олександрівська та Олександрівського повіту Катеринославської губернії в 1900 р. було прийнято і відправлено грошових пакетів на загальну суму 161 241 руб., замовних листів і бандеролей надіслано 4518, казенних пакетів – 1413, простих листів – 82 951, газет і журналів – 69 149 одиниць[18].

Олександрія, будівля земської управи (листівка початку XX ст.)

Важливо при цьому згадати, що інколи земська пошта брала на себе зобов'язання безкоштовної доставки кореспонденції. Подібна практика була запроваджена в Одеському та Дніпровському повітових земствах

[17] Там само. – С. 195.

[18] Вестник Екатеринославского земства. – 1904. – № 36–37. – С. 1101.

Херсонської губернії, Бердянському та Євпаторійському земствах Таврійської губернії, а також Катеринославському і Верхньодніпровському земствах[19]. Своєю чергою це значно полегшило мешканцям міст цих повітів можливість користування поштовими послугами, покращило комунікацію міських центрів із провінцією.

Поряд із поштою в містах України у другій половині XIX ст. поступово прогресував і телеграфний зв'язок, який приваблював городян саме швидкістю передачі необхідної інформації. Зазначимо, що перша телеграфна лінія в Наддніпрянській Україні, призначена для громадського користування, була проведена між Москвою та Києвом та ще далі до Одеси в 1855 р. У тому ж році телеграфну лінію спорудили між Миколаєвом та Херсоном. У Житомирі телеграфний зв'язок було запроваджено 1857 р., коли почала діяти лінія Варшава-Житомир. У Харкові телеграфна станція почала функціонувати в 1857 р., у Катеринославі, Полтаві та Єлисаветграді – в 1859 р., у Кам'янці-Подільському – в 1866 р. і т. ін.

Відповідно постійно зростала і кількість телеграм, які відправлялися мешканцями українських міст. Так, наприклад, Житомирська телеграфна станція у 1866 р. передала 8848, а прийняла 8022 телеграми. Тож за цим показником вона тоді посідала четверте місце після Київської, Одеської та Бердичівської станції. Адже телеграфна станція повітого Бердичева в тому році передала аж 9284, а прийняла 8753 телеграми[20].

Ще більш активно телеграфний зв'язок розвивався наприкінці XIX ст. із завершенням промислового перевороту та початком індустріалізації, а також в результаті суттєвого зростання чисельності міського населення. Зокрема, в Катеринославі – індустріальному центрі великого Донецько-Придніпровського регіону, 1891 р. містянами було відправлено 58 527 телеграм, а отримано – 67 259[21].

Слід зазначити, що вартість одного слова в телеграмі становила тоді 5 коп., крім того за кожну відправлену телеграму наприкінці XIX ст. брали ще по 15 коп. (на початку XX ст. ця послуга вже коштувала 20 коп.). За термінову телеграму, яка передавалася поза чергою, вартість відповідних послуг зростала втричі. Відправляючи телеграму в межах міста, треба було сплатити за кожне слово по 1 коп.[22] Додамо, що платня

---

[19] *Міронова І.С.* Вказ. праця. – С. 187.

[20] *Горобчук А.* Історія електрозв'язку Бердичівщини. – Режим доступу: http://my.berdychiv.in.ua/istorya/p142_id/4/p142_dis/2/p142_template/Default.

[21] Обзор Екатеринославской губернии за 1891 год. – Екатеринослав. – С. 66.

[22] Адресная и справочная книга «Весь Киев» на 1906 год. – К.: Изд. С.М. Богуславского, 1906. – С. XXV.

за поштове повідомлення про отримання телеграми становила 10 коп. за просте і 20 коп. за замовлене повідомлення.

Платня ж за телеграми міжнародної кореспонденції бралася лише послівна. На початку XX ст. в цьому плані існували наступні розцінки. Приміром, тариф за телеграму відправлену з Києва до Австро-Угорщини або до Німеччини становив 11 коп., до Франції – 15 коп., Великої Британії – 18 коп., Італії – 21 коп., до США та Канади – від 73 коп. до 2 руб. 6 коп.[23] Водночас, відповідні тарифи за міжнародні телеграми надіслані з Одеси складали: до Австро-Угорщини або Німеччини – по 11 коп., Франції – 14 коп., Великої Британії – 16 коп., до США та Канади – від 73 коп. до 1 руб. 76 коп.[24] Загалом станом на 1898 р. у Російській імперії (в тому числі в її українських землях) внутрішня телеграфна кореспонденція становила 85%, а міжнародна – 15%[25]. Причому найбільше телеграм за кордон піддані імперії Романових відправляли до таких країн як Німеччина, Велика Британія та Франція.

Зрештою одна сфера діяльності логічно обумовила прагнення царизму інтегрувати поштові та телеграфні заклади країни, підпорядкувати їх одному керівництву. Тож ще у 1884 р. поштове і телеграфне відомства було об'єднано в Головне управління пошт та телеграфів, яке структурно входило до складу Міністерства внутрішніх справ. А наступного року в Російській імперії створюються поштово-телеграфні округи, до кожного з яких зазвичай входило по 2–3 губернії. Зокрема у Наддніпрянській Україні було утворено Київський, Одеський, Харківський та Полтавський округи. Крім того, Ростовський поштово-телеграфний округ охоплював Катеринославську губернію, а Кишинівський – Подільську. У 1885 р. починають організовуватися злиті поштові та телеграфні установи, які поділялися на 7 разрядів. До 1–6-го розрядів відносилися поштово-телеграфні контори, а до 7-го розряду – поштово-телеграфні відділення. При цьому на кожне поштове відділення в середньому припадало по чотири чиновника та три нижчих службовця[26].

Так або інакше прискорений поштовий обмін, активізація листування обумовили наприкінці XIX ст. появу в містах України все нових закладів зв'язку. Тож, якщо у 1883 р. одна державна поштова установа припадала на 34 тис. населення імперії, а телеграфна – на 74 тис., то в 1893 р. ці

---

[23] Там же. – С. XXVI–XXVII.

[24] Вся Одесса: Адресная и справочная книга всей Одессы с отделом Одесского уезда на 1912 год. – Одесса, 1912. – С. 29–30.

[25] Россия в конце XIX века / под общей ред. В.И. Ковалевского. – СПб.: Тип. Брокгауза и Ефрона, 1900. – С. 745.

[26] Народное хозяйство. – 1902. – Кн. VI. – С. 61.

цифри вже становили 30,6 тис. і 51 тис. осіб, відповідно[27]. При цьому серед південноукраїнських губерній найбільша кількість державних поштово-телеграфних установ припадала на міста Херсонщини. За підрахунками І. Міронової наприкінці XIX ст. тут нараховувалося 6 поштових контор, 23 поштово-телеграфні контори, 60 поштових відділень та 17 поштово-телеграфних відділень. Тобто загалом 106 закладів[28].

Потужна мережа поштово-телеграфних відділень існувала в той час і в містах Катеринославської губернії. Стосовно губернського центра зазначимо, що тут поштова контора розміщувалася в одному з перших приватних кам'яних будинків ще від 1830-х рр. Утім у пореформену добу перед владою постало питання будівництва в Катеринославі більш просторого, спеціального будинку поштово-телеграфного відомства. Проект такого будівництва з кошторисом приблизно у 180 тис. руб. було доручено розробити архітекторам Бочарову та Міклашевському[29]. Зрештою в грудні 1905 р. у центральній частині міста, навпроти будинку губернатора, відповідну будівлю було споруджено[30]. В підсумку приміщення Катеринославської контори перетворилося на одну з найкращих будівель міста. Це була «триповерхова споруда в стилі модерн з деякими елементами еклектики, увінчана баштою зі шпилем, яка ділилася на три частини». У першій з них було приміщення для прийому телеграм, у другій розташовувався кабінет поштмейстера та його канцелярія. У центральній частині містилася «величезна розкішно оздоблена в стилі петербурзького модерну зала, де приймали і видавали поштову кореспонденцію»[31]. Важливо також зазначити, що будівля поштамту була однією з перших у Катеринославі, яка мала центральну опалювальну систему.

Загалом в цій конторі на початку XX ст. працювало 43 співробітника. Втім обсяги поштової та телеграфної кореспонденції постійно зростали, тож вже незабаром у різних частинах Катеринослава виникла низка поштово-телеграфних відділень. Так, перше поштово-телеграфне відділення відкрили на вул. Базарній, друге – на Соборній площі, третє – по вул. Широкій, в будинку Зільбермана. Крім того, ще одна поштово-

---

[27] *Міронова І.С.* Вказ. праця. – С. 308.

[28] Там само. – С. 167.

[29] Дніпропетровський поштамт – 100 років… – С. 22.

[30] *Машуков В.* Воспоминания об Екатеринославе за последние двадцать три года его существования (1887−1910 гг.). – Екатеринослав: [б.и.], 1910. – С. 165.

[31] Дніпропетровський поштамт – 100 років… – С. 24.

телеграфна контора почала функціонувати на Чечелівці, і ще одна розташувалася у міському вокзалі Катеринінської залізниці[32].

Катеринослав: залізничний міст, управління залізниць, вокзал, пам'ятник О.Пушкіну (із путівника 1910 р.)

Однак, не зважаючи на наведені приклади поширення в українських містах поштових установ, останніх все ж не вистачало, оскільки в середньому на кожну губернію на рік відкривався лише один подібний заклад. Тож станом на 1902 р. одна поштова установа в царській Росії припадала на 27 тис. осіб, тоді як у Швейцарії цей покажчик становив 0,9 тис. осіб, у Німеччині – 1,9 тис., Великій Британії – 2 тис., Австро-Угорщині – 5 тис., Франції – 5,6 тис., у Туреччині – 15 тис. осіб[33]. Невипадково урядовий «Вестник финансов» відзначав тоді «вкрай слабкий розвиток мережі наших поштово-телеграфних установ та зависокі поштово-телеграфні такси» і врешті-решт, висловлював надію, що «пожвавлення поштово-телеграфних зносин посприяє загальному зростанню нашої економічної діяльності»[34].

На необхідності суттєвого збільшення поштових закладів в країні неодноразово наголошували тоді як представники владних структур, так і підприємці. Зокрема, катеринославський губернатор В. Шліппе на початку 90-х рр. XIX ст. у доповіді імператору підкреслював бажаність заснування в

[32] Екатеринославский адрес-календарь. 1915 год. – Екатеринослав: Изд. губ. тип., 1915. – С. 165.

[33] Народное хозяйство. – 1902. – Кн. VI. – С. 61.

[34] Вестник финансов, промышленности и торговли. – 1896. – № 29. – С. 90.

містах та промислових селищах Донбасу поштових відділень, якими б могли активно користуватися шахтарі. XXXVIII з'їзд гірничопромисловців Півдня Росії, який відбувався у Харкові в 1913 р., і собі констатував нестачу поштових закладів та наголошував на необхідності зростання їх кількості. При цьому шахтовласники та заводчики акцентували увагу на тому, що це полегшить робітникам можливість робити заощадження, відсилаючи додому надлишок заробітку після кожного отримання зарплати, і відповідно стане «одним з могутніх засобів боротьби зі зловживанням горілчаними напоями в робітничій масі»[35].

Зрештою загалом недостатній розвиток поштово-телеграфних установ пояснювався як високою вартістю їх послуг, яка далеко не завжди була доступною для широких верств населення, так і відносно незначними урядовими витратами на сферу зв'язку. «Розвиток нашої поштово-телеграфної мережі значно відстає від вимог життя, але ще більше відстає бюджет поштово-телеграфного відомства в тій його частині, яка торкається утримання чиновників», – зазначала преса імперії на початку XX ст.[36] Дійсно, адже службовець поштового закладу на рік отримував 360 руб., а зі знанням іноземних мов – 450 руб. (тобто лише 37,5 руб. на місяць). Інколи ж платня чиновників у сфері зв'язку взагалі дорівнювала 20 руб. на місяць і це за прожиткового мінімуму на родину, який становив приблизно 500 руб. на рік.

Вкажемо також, що на шляху більш активного розвитку поштово-телеграфних послуг існувала величезна бюрократична тяганина. «Наші поштово-телеграфні установи здійснюють лише обмежену кількість найпростіших поштових операцій, причому саме їх здійснення обставлено багатьма формальностями, які ускладнюють користування послугами пошти та телеграфу»[37], – обурювалися дописувачі на сторінках газет та журналів того часу. Тож не дивно, що відомі вчені-економісти закликали владу «поглянути на пошту та телеграф як на могутнє знаряддя культури» і, відповідно, більш динамічно їх розвивати[38].

І все ж таки, незважаючи на всі проблеми в діяльності відомства, у 1913 р. в містах та при волосних сільських правліннях і на залізничних станціях України вже функціонувало 1060 поштово-телеграфних установ

---

[35] Труды XXXVIII съезда горнопромышленников Юга России. Ноябрь–декабрь 1913 г. – Х.: Тип. Б. Бенгие, 1914. – Т. II. – С. 46.

[36] Торгово-промышленный Юг. – 1912. – № 6. – С. 41.

[37] Вестник финансов, промышленности и торговли. – 1896. – № 29. – С. 90.

[38] *Озеров И.Х.* На новый путь. К экономическому освобождению России. – М.: Тип. А.И. Мамонтова, 1915. – С. 84.

і 198 допоміжних пунктів[39], а населенню українських земель царської Росії це дало можливість надіслати в тому році 9,9 млн телеграм та біля 264 млн листів[40]. Своєю чергою розвиток поштового та телеграфного зв'язку в українських містах обумовив піднесення міського господарства та підприємництва. Адже завдяки цим комунікаціям мешканці міст і перш за все торговці, банкіри та фабриканти отримували можливість краще орієнтуватися на ринку того або іншого товару, швидше отримувати необхідну інформацію про вимоги споживачів та потреби виробництва, дізнаватися про вартість облігацій та акцій, існуючі кредитні ставки тощо. Не менш важливими були і факти покращення добробуту городян, чому теж сприяла розбудова поштово-телеграфного зв'язку в модерному українському місті.

Вищезгаданий розвиток поштово-телеграфної мережі в містах України у пореформену добу логічно доповнила і поява наприкінці XIX ст. телефонного зв'язку.

Зазначимо, що виникнення телефонної мережі в українських містах Російської імперії мало свою певну передісторію. Так, на початку 1881 р. міністр пошт і телеграфів Л. Маков у доповідній записці імператору зазначав: «Зараз телефонні сполучення запроваджуються в усіх державах, переважно у великих містах, для зручності міських мешканців, а також у менших населених пунктах для громадського користування і для зносин окремих осіб із фабриками, заводами, конторами, що їм належать і подібними приватними закладами; причому найбільш значна відстань, на якій влаштовуються названі сполучення, лише зрідка перевищує 10 верст»[41]. У підсумку урядовець знаходив запровадження телефонного сполучення в імперії «заходом вельми корисним в сенсі спрощення… стосунків», за умови, що телефонне сполучення становило б урядову монополію.

Дійсно, представники уряду небезпідставно вважали, що розвиток телефонного зв'язку суттєво скоротить різного роду затрати (адже повідомлення будуть передаватися значно швидше), а також усуне необхідність у відправленні посильних, зменшить витрати на транспортні перевезення. Тож вже у вересні 1881 р. імператор Олександр III затвердив Положення «Про устрій міських телефонних сполучень», за яким приватні підприємці мали право будувати міські телефонні мережі з комерційною метою. Задля цього вони повинні були отримати дозвіл міністра

---

[39] *Міронова І.С.* Вказ. праця. – С. 168.

[40] Українська радянська енциклопедія. – К.: Головна ред. УРЕ, 1965. – Т. 17. – С. 360.

[41] Материалы по истории связи в России… – С. 253.

пошт та телеграфів на влаштування телефону та узгодити відповідний проект із Телеграфним департаментом Міністерства внутрішніх справ. Концесії на право будівництва телефонних мереж приватні особи або акціонерні товариства отримували від уряду терміном на 20 років.

Відповідна концесія на вищезгаданих умовах була видана 1 листопада 1881 р. Міжнародній компанії телефонів Белла, згідно з якою передбачалося будівництво та експлуатація телефонних мереж у п'яти великих містах царської Росії і в тому числі в Одесі[42]. Вже 1 липня 1882 р. приватна телефонна мережа запрацювала в цьому причорноморському місті. Центральна телефонна станція розташувалася на Грецькій вулиці. Крім того діяли підстанції на Пересипі, Тираспольській заставі та Карантині. Спочатку в Одесі нараховувалося всього 66 абонентів телефонної мережі, але в 1883 р. їх вже було 232[43]. Абонентська платня при цьому становила достатньо велику суму – 250 руб. на рік.

Незабаром з'ясувалося, що влаштування телефонних мереж було достатньо прибутковим. Як повідомляв в 1884 р. директор телеграфів імперії М. Безак, щорічно від кожного міста, де діяла телефонна мережа, зиск скарбниці складав не менше 2 тис. руб.[44] Адже слід враховувати, що приватні компанії, які займалися розбудовою телефонних комунікацій, повинні були відраховувати на користь держави 10% платні, яку вони отримували від приватних абонентів та 5% – від платні, яку вносили урядові установи.

Можливо саме прибутковість цієї справи і підштовхнула царизм призупинити видачу концесій приватним особам і в 1885 р. ухвалити рішення про будівництво міських телефонних станцій за казенні кошти. При цьому вирішили, що телеграфне відомство могло влаштовувати відповідну мережу в певному місті лише за отримання заяв не менш як від 50 осіб або установ про бажання користуватися телефоном. Установка апаратів у приміщеннях абонентів повинна була здійснюватися за кошти скарбниці. Платню за річний абонемент в урядових мережах для кожного окремого міста визначав міністр внутрішніх справ. Утім остання не повинна була перевищувати 250 руб. якщо абонент мешкав не далі як у трьох верстах від центральної телефонної станції та по 50 руб. за кожну додаткову версту понад цю відстань. Абоненти були відповідальні перед урядом за недопущення будь-яких зловживань телефонами, зокрема, могли користуватися встановленими в їх приміщеннях апаратами «для

[42] Россия в конце XIX века… – С. 745.
[43] Материалы по истории связи в России… – С. 256.
[44] Там же. – С. 259.

зносин виключно в особистих справах»[45]. Передавати телефонні апарати у користування інших осіб суворо заборонялося.

Цікаво, що вперше до будівництва урядової телефонної мережі Головне управління пошт та телеграфів Російської імперії вдалося в 1886 р. у Києві. Адже, як підкреслювали урядовці, «потреба в телефонних зносинах виявляється найбільш наполегливо саме в м. Києві»[46]. Зрештою телефон у Києві запрацював 1 квітня 1886 р. Центральна міська телефонна станція розташувалася в центрі Києва, на вул. Хрещатик у будинку поштово-телеграфної контори. У перші роки абонентам ставили телефонні апарати системи Белла, а з 1889 р. – більш зручні телефони Еріксона. Загалом кількість апаратів у Києві до кінця 1886 р. становила 175, в 1890 р. – 340, у 1893 р. – 522. Відповідно кількість абонентів у місті в 1886 р. складала 150 осіб, в 1890 р. – 285, у 1893 р. – 448[47]. Своєю чергою абонентська платня за користування телефоном у Києві спочатку становила 150 руб. на рік, за умови якщо абонент знаходився на відстані не більше 3-х верст від центральної станції. І ще по 50 руб. треба було сплачувати за кожну додаткову версту[48].

Отже, з другої половини 1880-х рр. телефонні мережі в українських містах Російської імперії переважно будувалися за рахунок скарбниці. Так, у жовтні 1888 р. міську телефонну станцію було відкрито у Харкові, в 1890 р. – в Миколаєві, в 1891 р. – у Севастополі, у 1892 р. – у Кременчуці, Керчі та Єлисаветграді, в 1893 р. – у Полтаві та Сімферополі. У 1894 р. телефонну мережу побудували в Чернігові та Ялті, у 1895 р. – у Феодосії, Маріуполі, Катеринославі та Бердянську, у 1896 р. – у Чугуєві, Херсоні, Житомирі та Кам'янці-Подільському, в 1898 р. – в Олександрівську, а в 1899 р. телефон запрацював у Слов'янську Харківської губернії та в Євпаторії[49].

Таким чином вже наприкінці XIX ст. телефонізація охопила практично всі губернські центри українських земель Російської імперії, а також ще низку достатньо великих міст. При цьому кількість телефонних апаратів (особливо в урядових мережах) постійно зростала. Якщо у 1890 р. у мережах, що були влаштовані урядом, кількість телефонів (в

---

[45] Там же. – С. 263.

[46] Там же. – С. 261.

[47] *Лысенков И.П.* Киевская городская телефонная сеть // 75 лет городской телефонной связи. – М.: Связьиздат, 1958. – С. 115–116.

[48] Там же. – С. 116.

[49] *Островский А.В.* У истоков телефонной связи России // Телефонная связь: прошлое, настоящее, будущее: Материалы пятых научных чтений памяти А.С. Попова. – СПб., 2012. – С. 22–23.

царській Росії загалом) складала 1165 одиниць, а в приватних мережах 6308, то через 8 років співвідношення тут змінилося на користь перших. В урядових мережах вже функціонувало 14 137 телефонних апаратів, а в приватних – 12 728[50].

Зазначена тенденція досить виразно проявилася і в розвитку телефонного зв'язку власне в містах українських губерній. Про це наочно свідчить табл. 10, яка відображає кількість абонентів та телефонних апаратів урядової мережі станом на 1 січня 1900 р.[51]

Табл. 10

Міста	**Кількість абонентів урядової телефонної мережі**	**Кількість телефонних апаратів**
Бердянськ	73	73
Єлисаветград	98	103
Житомир	104	104
Кам'янець-Подільський	74	75
Катеринослав	303	303
Київ	1244	1388
Кременчук	122	137
Маріуполь	142	163
Миколаїв	330	350
Олександрівськ	47	49
Полтава	83	91
Сімферополь	150	156
Слов'янськ	37	43
Харків	1021	1172
Херсон	166	174
Чернігів	62	63

Тож найбільша кількість абонентів урядової телефонної мережі в цей час знаходилася в Києві і нараховувала 1244 особи, а кількість апаратів становила 1388. На другому місці перебував Харків – 1021 абонент та 1172 телефонних апарати. Своєю чергою у Миколаєві ці цифри становили 330 та 350, відповідно. Найменше урядовий телефонний зв'язок серед згаданих міст був розвинутий у Чернігові – 62 абонента та 63 телефонних апарати, Олександрівську – 47 та 49 та у Слов'янську – 37 та 43, відповідно.

[50] Россия в конце XIX века… – С. 747.
[51] Материалы по истории связи в России… – С. 271–272.

Зазначимо також, що починаючи від 1895 р. платня в урядових телефонних мережах була зменшена до 75 руб. у межах двох верст від центральної станції. На приміських лініях значної довжини платня за користування телефоном була від 125 до 150 руб. на рік. Додамо, що посадові особи в службових справах могли користуватися телефоном безкоштовно.

Також у 1897 р., спеціальною урядовою комісією, створеною під егідою Міністерства внутрішніх справ, було підготовлено проект «Статуту телефонного», який визначав загальні правила побудови та умови експлуатації телефонних мереж в імперії. У зв'язку з цим згадаємо, що система телефонних мереж була тоді повітряна, будували її переважно на дерев'яних стовпах висотою 13–15 метрів, які встановлювалися вздовж вулиць. Інколи телефонні лінії встановлювалися на дахах будинків на спеціальних залізних стійках (висотою до 13 м), із яких дроти розходилися в приміщення абонентів[52]. У якості матеріалу для телефонних ліній спочатку використовувався стальний дріт, а з 1889 р. проводи робили бронзовими. Не випадково, що під час грози заборонялося навіть торкатися телефонного апарату.

Отже, мережа доступу являла собою сукупність абонентських однопровідних ліній, які підводилися до центральної станції. Відповідно кожний абонент мав можливість сполучатися з іншими абонентами не інакше як через телефонну станцію. У телефонний провід також дозволялося включати не більше двох телефонних апаратів одного і того ж абонента.

Передбачалося також, що телефонні апарати встановлюються в приміщеннях, вказаних абонентами, при цьому останні повинні були отримати попередню згоду домовласників «на влаштування необхідних пристроїв для проведення проводів, як з середини, так і зовні тих будинків, де знаходилося їх приміщення»[53]. У зв'язку з цим зазначимо, що чимало домовласників відмовляли у дозволі влаштовувати стійки та інші споруди на дахах будинків, які їм належали, або вимагали надмірно велику платню за ці дозволи. Зрештою у випадку незгоди власника будинку, телефон абоненту могли і не встановити.

Таким чином, пейзаж модерного міста наприкінці XIX ст. дуже швидко доповнила густа мережа телефонних дротів, які тягнулися дахами будинків та висіли на дерев'яних стовпах, а також будинки телефонних

---

[52] 75 лет городской телефонной связи… – С. 79.

[53] *Авчинников А.* Календарь-ежегодник «Приднепровье». – Екатеринослав: Тип. М.С. Копылова, 1910. – С. 278.

станцій, які зазвичай розташовувалися в центральних районах тогочасних українських міст.

Також зазначимо, що з метою задоволення потреб населення у швидкому терміновому зв'язку в губернських центрах та у великих містах запроваджуються переговорні телефонні пункти. Так, у Києві спочатку було встановлено п'ять розмовних пунктів, звідки за 15 коп. (вартість трьоххвилинної розмови) можна було отримати з'єднання з будь-яким абонентом. У свою чергу в чотирьох харківських поштово-телеграфних конторах у 1894 р. також було обладнано телефонні переговорні пункти. А до 1913 р. їх вже було вісім. Платня за розмову протягом 3-х хвилин (не рахуючи часу необхідного для виклику) становила: з абонентами міської мережі 15 коп., з абонентами інших мереж – 30 коп. «Переговорні пункти» для колективного користування телефоном були тоді влаштовані і в деяких інших великих містах. Додамо, що як правило ці пункти працювали в години дії тих установ, де телефони були встановлені.

Потреби городян у телефонному обладнанні задовольняли виключно іноземні фірми – шведська «Л.М. Еріксон», німецька «Сіменс і Гальске», німецько-американська «Н.К. Гейслер», які мали в Російській імперії свої підприємства. Зазначимо, що перші телефонні апарати були дужі великі та важкі (вага до 8 кг) і вішалися на стіну. При цьому мікрофон знаходився внизу апарату. Тож, щоб тебе почули треба було не лише казати дуже голосно, а при цьому ще і нахилятися, перебуваючи таким чином у край незручному становищі[54].

Функціонування телефонної мережі забезпечував цілий штат службовців на міських станціях (останні працювали від 8 години ранку до 9 години вечора) – механіків, підсобних робітників, телефоністок. Так, київську телефонну мережу наприкінці XIX ст. обслуговували 37 осіб: начальник, старший механік, молодший механік, 4 наглядачі, два майстри з ремонту, 24 телефоністки і 4 постійних робітників. Витрати на їх утримання в 1892 р. становили 18,8 тис. руб.[55]

Разом із тим центральну телефонну станцію Херсону, яка розташовувалася в будинку місцевої поштово-телеграфної контори на розі вулиці Витовської та Конторського провулка, обслуговували завідувач, молодший механік Ф. Єрмаков, а також наладчик, два робітника та дві телефоністки. Втім до 1904 р. збільшення в місті кількості абонентів те-

[54] 75 лет городской телефонной связи. – С. 9.
[55] *Лысенков И.П.* Указ. соч. – С. 119.

лефонної мережі обумовило розширення штату працівників до 11 осіб[56]. У центральній телефонній станції Катеринослава, яка розташовувалася в будинку по Катерининському проспекту, спочатку працювало 9 співробітників, а на 1913 р. її штат вже складався з начальника, старшого механіка, п'яти молодших механіків та дев'яти телефоністок[57]. Своєю чергою на телефонній станції повітового Маріуполя працювало усього п'ять осіб: начальник, наглядач та три телефоністки[58] і т. ін.

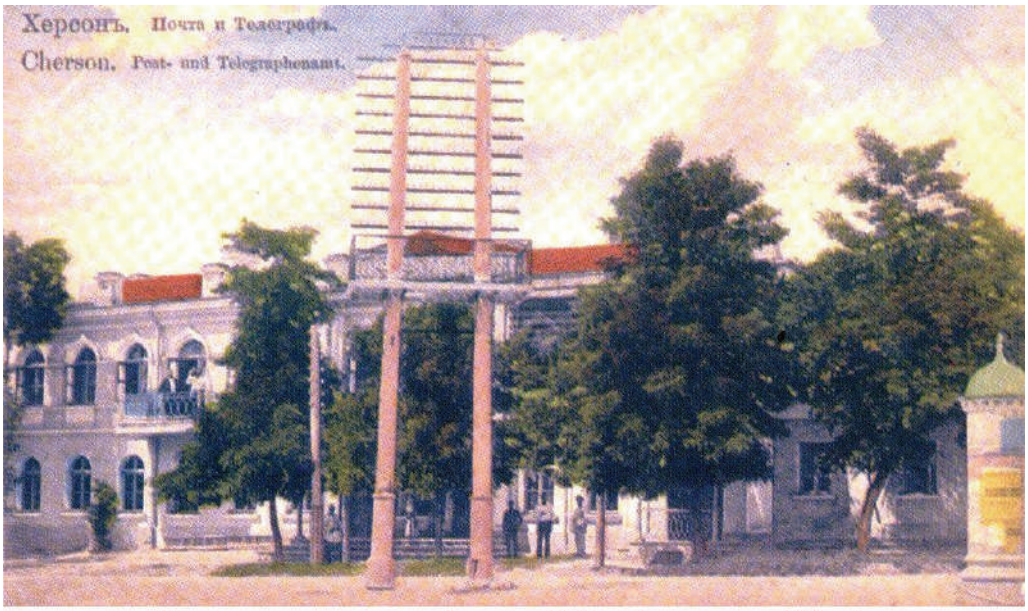

Херсон, поштово-телеграфна станція (листівка початку XX ст.)

Втім в очах городян центральною фігурою в діяльності міських телефонних мереж, від яких залежала якість зв'язку, все ж були саме телефоністки. Слід зазначити, що їх набір здійснювало поштове-телеграфне відомство із числа неодружених дівчат у віці від 18 до 25 років, які повинні були закінчити гімназійний курс і мати достатньо високий зріст (не менше 155 см), щоб сидячи дотягнутися до верхнього гнізда на панелі комутатора. До того ж вони мали пройти двохмісячну практику. «Телефонні панянки» зобов'язувалися не розголошувати інформацію, яку вони почули під час розмов. Зазначимо також, що телефоністки носили

[56] *Захаров А*. 110 лет телефонной связи в Херсоне. – Режим доступу: http://mycity.kherson.ua/avtoryag/zaharov/110let.html.

[57] Справочная книга «Весь Екатеринослав»… – С. 172.

[58] История первого телефона в Мариуполе. – Режим доступу: http://retrogorod.com/article.php?id=15.

своєрідну уніформу (сукні темного кольору) і мали прибирати волосся доверху, щоб воно не плуталося і не заважало їм працювати.

Праця телефоністок була вельми напруженою. Адже доводилося багато годин поспіль сидіти у душних приміщеннях із залізною гарнітурою мікрофона на грудях із навушниками, швидко (середня швидкість відповіді телефоністки становила 8 секунд) і безпомилково сполучати абонентів мережі. Працювали вони позмінно. Одна зміна зазвичай тривала шість годин (із 20-ти хвилинною перервою). При цьому в середньому одна телефоністка відповідала за з'єднання групи від ста до двохсот абонентів. Відповідно за зміну вона могла здійснювати до 170–200 з'єднань. Найбільше ж навантаження припадало на проміжок часу між 12 та 13 годинами, коли комутатор обслуговував біля 30 розмов[59].

Напруженість праці посилювалася постійним шумом навколо, необхідністю працювати у нічні зміни тощо. Окрім з'єднань, телефоністки також були зобов'язані вести облік кількості розмов абонентів. Заробітна ж плата, яку вони отримували, дорівнювала 30−35 руб. на місяць. За гарну роботу двічі на рік телефоністки могли отримувати премію в розмірі від 6 до 9 руб.[60] До того ж у деяких містах органи самоврядування знаходили можливість ще якимось чином компенсувати складність праці телефоністок. Приміром катеринославська земська управа в 1914 р. ухвалила рішення виділяти телефоністкам центральної станції по 120 руб. на рік квартирних грошей[61].

Слід також зазначити, що телефоністкам суворо заборонялося вступати у будь-які розмови з абонентами. Як відзначалося у відповідних «Правилах», «усі перемовини з центральною станцією здійснюються цілковито ввічливо. За неввічливого поводження з боку абонента телефоністка мала право припинити з'єднання з абонентом і не відповідати на його наступні виклики, поставивши до відома старшу чергову»[62].

З іншого боку клієнти телефонної мережі, зокрема, київської часто нарікали на повільність відповідей телефоністок, неквапливість з'єднань тощо. Своєю чергою абонентам приватної телефонної компанії Одеси на початку XX ст. доводилося чекати з'єднання по 15–20 хвилин, телефоністки інколи робили зауваження своїм клієнтам або з'єднували їх не з

---

[59] *Лысенков И.П.* Указ. соч. – С. 117.

[60] Там же. – С. 122.

[61] Постановления Екатеринославского чрезвычайного уездного земского собрания 4 июня 1914 года. – Екатеринослав, 1914. – С. 6.

[62] Список абонентов екатеринославской телефонной сети. – Екатеринослав, 1908. – С. 3.

тим абонентом, а також ухилялися від з'єднання із старшою телефоністкою, яка повинна була приймати відповідні скарги.

Переважним чином абонентами тогочасних телефонних мереж (як урядової, так і приватних) були заможні мешканці українських міст, відомі та впливові городяни – фінансисти, великі купці, промисловці, юристи, лікарі, а також представники владних структур та органів місцевого самоврядування. Отже, поява телефону значно полегшила доступ городян до відповідних міських служб, прискорила розвиток підприємництва, ринкових відносин, здійснення фінансових та торговельних операцій, поліпшило діяльність сфери послуг. Зокрема, склад абонентів київської урядової мережі наприкінці XIX ст. був наступним: торговельні фірми складали 55%, різні установи та організації – 12%, заводи і фабрики – 10%, приватні квартири – 10%, всі інші – ще 13%[63].

У Катеринославі найбільше телефонних номерів на початку XX ст. (за даними відповідного довідника за 1908 р.) мали крамниці, які поквапилися це зробити в цілях комерції та різні фінансові установи, в тому числі – 56 магазинів, 28 торговельних складів, 9 відділень банків, банківських контор і товариства взаємного кредиту, 14 страхових товариств, транспортних контор та інших агентств, адже їхні послуги користувалися найбільшим попитом у місцевих споживачів. Значну кількість телефонів, у такому індустріальному центрі яким був Катеринослав, мали промислові підприємства, що суттєво сприяло розвитку ділової активності в місті. Приміром телефони в той час у Катеринославі мали 29 заводів, 8 фабрик, 7 млинів, 11 лісових пристаней і складів[64].

Досить щільно катеринославська телефонна мережа охоплювала і сферу послуг, культурно-освітні установи. Так, тоді телефони мали 16 готелів, 4 клуби та міський театр. Телефон також було встановлено в 5 навчальних закладах, розташованих у центральній частині міста. Доступ до телефонів мали практично всі лікарні та приватні лікарі (15 лікарень, 32 лікаря та 2 акушерки), що своєю чергою значно спрощувало отримання мешканцями Катеринослава належної медичної допомоги[65]. Телефони мали і правоохоронні структури, судові та прокурорські органи міста, зокрема 4 нотаріуса та 17 присяжних повірених. Все це значно покращувало побут городян, позитивно впливало на їх повсякдення життя, сприяло зростанню привабливості міста в очах сільських меш-

[63] *Лысенков И.П.* Указ. соч. – С. 116.

[64] *Капустіна Н.І., В.І. Лазебник, Л.М. Маркова* та ін. З історії телефонної мережі на Катеринославщині-Дніпропетровщині з 1880 до 1990-х рр.. – Режим доступу: http://museum.dp.ua/article0335.html.

[65] Там само.

канців, в майбутньому потенційних мігрантів до українських міських центрів.

Для порівняння в повітовому Бердичеві серед перших абонентів телефонної мережі були міська дума, присяжний повірений Кніпович, поліцейська дільниця, банки Трахтенберга та Краковського, друкарні Шефтеля, Кагана і Сіроока, книжкові лавки братів Роммів, хазяїн пивоварні Чеп, купець «срібної фабрики» Заходер, ресторани «Жан», «Северный» та «Европа», парк відпочинку «Эльдорадо» та ще десяток крамарів[66].

За тогочасними підрахунками, пересічний приватний абонент користувався телефонним зв'язком приблизно 200 разів на рік[67]. При цьому середня тривалість розмови складала 5 хвилин. Втім багато хто розмовляв значно більше і частіше. Так, у 1895 р. у Катеринославі найбільше розмов припадало на міське поліцейське управління (2520 перемовин на рік), аптечну крамницю (710 розмов), місцевий банк (400 розмов), а також на одного з представників міської управи – 527 розмов[68].

Зрештою від експлуатації урядових телефонних мереж прибутки скарбниці досить швидко зростали. Так, дохід київської мережі з 18 тис. руб. у 1886 р. збільшився до 38 тис. руб. в 1892 р., а ще через п'ять років він зріс до 90 тис. руб.[69]

Звичайно, у функціонуванні телефонних мереж тоді ще було чимало недоліків. Зокрема, залишала бажати набагато кращого якість телефонного зв'язку. Розмовам абонентів по телефону часто заважав шум у приміщенні або на вулиці. Крім того, зв'язок часто переривався, переважно через пошкодження телефонних ліній. Так, після ожеледиці 1900 р. в Одесі була майже повністю зруйнована повітряна телефонна мережа, знищено понад 300 стовпів[70]. Причиною аварій були також випадки, коли повітряні лінії телефонної мережі в містах перетиналися з контактними дротами електричного трамваю або лініями електропередач. Наприклад, у 1892−1893 рр. в результаті перетинання телефонних та трамвайних дротів і відповідно різкого стрибка напруги, в київській міській мережі згоріло 120 телефонних пристроїв, а в 1897 р. сталася пожежа на міській

---

[66] *Горобчук А.* Вказ. праця.

[67] Постановления Екатеринославского уездного земского собрания чрезвычайных и XLIII-й очередной сессий 1908 года. – Никополь: Тип. М.А. Мазанковой, 1909. – С. 447.

[68] *Капустіна Н.І., В.І. Лазебник, Л.М. Маркова* та ін. Вказ. праця.

[69] *Лысенков И.П.* Указ. соч. – С. 119.

[70] *Швец Д.Д., Копп М.Ф.* Одесская городская телефонная сеть // 75 лет городской телефонной связи. – С. 126–130.

телефонній станції[71]. Згадаємо також, що для городян можливість спілкування телефоном інколи втрачалася внаслідок крадіжок телефонних дротів, які вже тоді були достатньо поширені.

Втім поступово робота телефону в українських містах удосконалювалася. Так, із кінця XIX ст. телефонні лінії все частіше робилися двопровідними. Крім того, на початку XX ст. починають прокладатися підземні телефонні кабелі, задля чого використовувалися трубопроводи з бетону і кабельні колодязі, що повинно було убезпечити телефонні лінії від пошкоджень. Тож вже у 1901 р. у Києві було влаштовано спеціальну кабельну каналізаційну мережу. В Одесі це було зроблено в 1904 р., у Катеринославі – в 1912 р. тощо.

Важливо відзначити, що наприкінці XIX ст. в Україні виник і міжміський телефонний зв'язок. В українських землях царської Росії його було започатковано між Одесою та Миколаєвом у 1893 р.[72] Згодом він продовжував динамічно розвиватися, зокрема в південних губерніях. Так, на початку XX ст. було запроваджено телефонне сполучення між Одесою та Херсоном, Одесою та Тирасполем, Одесою та Кишиневом. При цьому платня за міжміську розмову по лініях Одеса–Миколаїв та Одеса–Херсон тривалістю три хвилини дорівнювала 50 коп., за відповідну розмову по лінії Одеса–Кишинів складала 60 коп., а Одеса–Тирасполь – 75 коп.[73]

У 1909 р. почав функціонувати міжміський телефон, який з'єднав Харків із Катеринославом, Бахмутом і з усіма пунктами Донецького басейну. Підкреслимо, що в цьому випадку йшлося про телефонне сполучення запроваджене приватною фірмою – торговельним домом Н. Феттер і Е. Гінкель, правління якого діяло у Москві[74]. Згідно з договором, затвердженим Міністерством внутрішніх справ, передбачалося, що за «звичайну розмову тривалістю до 3-х хвилин і за кожні наступні 3 хвилини» по лініях Харків–Катеринослав, Бахмут–Катеринослав, Катеринослав–Павлоград та Харків–Павлоград абонент повинен був сплатити 1 руб. А за міжміські телефонні розмови по лініях Харків–Бахмут, Харків–Краматорськ і Харків–Слов'янськ – 80 коп. За термінову ж розмову вищевказані розцінки подвоювалися.

Влаштовуючи цей зв'язок, фірма Н. Феттер і Е. Гінкель запевняла, що врахувала «усі зручності абонентів», «чітку передачу і швидкість з'єднання»[75]. Зокрема, передбачалося, що абоненти Харківської та Кате-

---

[71] *Лысенков И.П.* Указ. соч. – С. 117, 119.

[72] Народное хозяйство. – 1901. – Кн. IX. – С. 6.

[73] Вся Одесса: Адресная и справочная книга всей Одессы… – С. 32.

[74] *Авчинников А.* Указ. соч. – С. 67.

[75] Там же. – С. 68.

риславської телефонних мереж, які бажали розмовляти міжміським телефоном із власних квартир, могли це здійснювати, «вимагаючи від телефоністки місцевої центральної телефонної станції з'єднання з міжміською станцією». Своєю чергою Катеринославський адрес-календар того часу повідомляв, що в місті по вул. Харьківській вже працювала міжміська телефонна станція Акціонерного товариства «Телефон»[76].

Необхідно зазначити, що процеси телефонізації українських міст на початку XX ст. все більше охоплювали і повітові центри. Причому до влаштування телефонів у повітах активно долучилися органи земського самоврядування. Адже земці небезпідставно вважали, що телефонний зв'язок у порівнянні з витратами на телеграфні сполучення «давав величезну економію», забезпечував «перевагу в часі», а також усував непотрібні поїздки[77].

Треба вказати, що першу земську телефонну мережу в Російській імперії було побудовано саме в Україні – у Лебединському повіті на Харківщині в 1899 р. А в 1901 р. розпочала діяльність земська телефонна мережа у Лохвицькому повіті Полтавської губернії[78]. Причому до Лохвицької мережі в 1902 р. було приєднано і два міста сусіднього Лубенського повіту. Відповідно завдяки земському телефону вперше було організовано телефонне сполучення між двома повітовими містами України – Лохвицею та Лубнами.

У тому ж 1902 р. почала функціонувати Бахмутська земська телефонна мережа Катеринославської губернії. При цьому до її створення завзято долучилися місцеві гірничопромисловці. Останні вносили одночасно по 750 руб., а потім щорічно сплачували абонентську платню у 150 руб. Загалом Бахмутська телефонна мережа налічувала 8 станцій, 470 верст телефонних ліній та 90 телефонних апаратів[79]. При цьому 70 апаратів у своєму розпорядженні мали приватні власники, а 20 – представники земських установ.

Телефонізації повітових міст українських губерній багато в чому посприяло прийняття 15 лютого 1903 р. урядового Положення, яке давало право Бахмутському земству організовувати для всіх бажаючих платні переговори його телефонною мережею, дозволяючи включати в цю мережу і абонентів із відрахуванням на користь скарбниці 3% з усіх

---

[76] Екатеринославский адрес-календарь. 1915 год. – Екатеринослав: Изд. губ. тип., 1915. – С. 165.

[77] Постановления Екатеринославского уездного земского собрания чрезвычайных и XLIII-й очередной сессий 1908 года… – С. 448.

[78] *Веселовский Б.* История земства за сорок лет. – СПб., 1909. – Т. 2. – С. 690.

[79] Там же.

грошових надходжень[80]. На цих умовах протягом наступних восьми років Міністерство внутрішніх справ дозволило відкрити земські телефонні мережі у 143 повітах імперії. Наприклад, влада дала дозвіл Катеринославському повітовому земству влаштувати окремі телефонні лінії – Катеринослав–Кам'янське та Катеринослав–Нікополь.

27 червня 1905 р. урядом було ухвалено «Умови влаштування та експлуатації повітових земських телефонних мереж». Цим документом, зокрема, передбачалося, що власники земських телефонних сполучень в екстрених випадках зобов'язувалися надавати свої лінії і станції для безкоштовного користування у службових справах царським чиновникам. Прикладом останнього може слугувати випадок, коли на початку XX ст. поліцейський пристав Брянського заводу в Катеринославі звернувся до місцевого поліцмейстера з проханням дозволити йому «безкоштовні службові переговори Земським телефоном», оскільки припинення злочинів вимагало негайної реакції поліції. Для цього і був необхідний доступ до телефону в місцевості, куди не доходили лінії урядового зв'язку[81]. Що, врешті-решт, вищою інстанцією і було санкціоновано.

Разом із тим у роботі земського телефону було чимало недоліків, які піддавалися гострій критиці з боку сучасників. Зокрема, користувачі телефонної мережі звертали увагу на неможливість дотримання черги і часу користування телефоном на земських лініях. «Впливовий абонент завжди отримає лінію і буде розмовляти скільки захоче, а пересічний ніколи не отримає можливості розмовляти і в результаті даремно сплачує абонентську платню, оскільки зазвичай користується телеграфом»[82], – обурювалися представники Катеринославського земства на початку XX ст.

Більше того, в доповіді Катеринославської управи 1908 р. наголошувалося: «Як не треба експлуатувати земську телефонну мережу можна побачити з практики Бахмутського земства, де при 412 абонентах воно має 15 000 руб. щорічно збитків від мережі, а абоненти – лише неприємності»[83]. Причини останнього сучасники вбачали у тому, що абоненти в Бахмуті, перебуваючи на відстані менше версти та абоненти в повіті (на відстані до 150 верст) сплачували за користування телефоном однакову суму, по 150 руб. на рік. Крім того, увага зверталася на те, що

---

[80] Материалы по истории связи в России… – С. 267.

[81] Постановления Екатеринославского уездного земского собрания L очередной сессии и чрезвычайной сессии 12 июня 1915 года. – Екатеринослав, 1916. – С. 411.

[82] Постановления Екатеринославского уездного земского собрания чрезвычайных и XLIII-й очередной сессий 1908 года… – С. 446.

[83] Там же. – С. 447.

домовласник або поміщик користувався телефонним сполученням максимум 200 разів, тобто 10 годин на рік, тоді як завод, управління або технічна контора користувалася телефоном близько 2000 раз і «розмовляли довго, без обмежень часу, приблизно 120 годин на рік, а сплачували всі однаково…»[84].

І все ж таки у багатьох випадках експлуатація телефонних зв'язків виявилася вельми вигідною, адже за офіційними підрахунками вона давала 28% прибутку на вкладений капітал[85]. До того ж вкрай необхідними були засоби, які б задовольняли потребу у швидкому діловому зв'язку. Тож не дивно, що в містах України на початку XX ст. продовжували виникати і досить ефективно діяти приватні телефонні мережі. Зокрема, це стосується Одеси, де в листопаді 1900 р. у зв'язку із закінченням терміну концесії, яку свого часу уклала компанія Белла, відбулися торги щодо подальшої експлуатації міського телефону. У підсумку цей своєрідний тендер на наступні 18 років виграв почесний датський консул Г. Рафалович, який запропонував найменшу абонентську платню – 48 руб. на рік. Наприкінці 1901 р. ним було утворено Одеське товариство телефонів, яке придбало в центрі міста на вулиці Поліцейській великий трьохповерховий будинок. Директором розпорядником компанії став інженер Маргуліс. Відповідно протягом наступних трьох років у місті проводилася всебічна реконструкція телефонного зв'язку, будувалася його кабельна мережа. Зокрема, її місткість в цей час збільшили до 5 тис. номерів[86], а в 1910 р. її потужності зросли до 10 тис. номерів. При цьому заробітна плата службовців цієї приватної телефонної компанії була достатньо високою: управляючий отримував 21 000 руб. на рік, заступник начальника контори – 12 135 руб., старша телефоністка – 100 руб. на місяць, пересічні «телефонні панянки» – по 50 руб. на місяць[87].

Згодом мережа приватних телефонних ліній в українських містах постійно збільшувалася. Наприклад, у 1907–1908 рр. у Черкасах було проведено конкурс на право розбудови приватної телефонної мережі. В підсумку, за даними української дослідниці Ю. Різник, це право виборов електротехнік К. Іванов, який запропонував абонентам платню за користування телефоном у сумі 73 руб. 75 коп. у перший рік його

[84] Там же.

[85] Народное хозяйство. – 1901. – Кн. IX. – С. 18.

[86] *Швец Д.Д., Копп М.Ф.* Указ. соч. – С. 127.

[87] История развития телефонии в Одессе. – Режим доступу: http://today.vodafone.ua/news/istoriya-razvitiya-telefonii-v-odesse-70.html.

експлуатації та по 25 руб. на рік протягом наступного періоду[88]. Загалом станом на 1 січня 1914 р. у Російській імперії в експлуатації знаходилося вже більше 120 концесійних і орендних телефонних мереж[89].

Водночас звернемо увагу на те, що користувачам телефонів у приватних компаніях зазвичай доводилося сплачувати більше, ніж абонентам урядових мереж. Так, приватні фірми, на відміну від урядового телефону, вимагали платню за встановлення в приміщенні абонента телефонного апарату. Приміром, платня за його установку в приватній квартирі «виключно для особистого та сімейного користування абонента» в 1912 р. дорівнювала в Одесі 49 руб. 50 коп. А встановлення також ж апарату для потреб колективного користування (крамниця, підприємство, банк) вже складало 55 руб.[90]

Тож доволі висока платня за користування телефоном, за умов низького життєвого рівня більшості городян, обумовила його відносно незначне поширення серед мешканців українських міст Російської імперії[91]. З іншого боку мала місце й інша проблема – недостатня місткість міських телефонних мереж, які інколи не могли охопити всіх бажаючих мати телефонний апарат. Нестача телефонів у імперії особливо відчувалася в 1910–1914 рр., у період найбільш інтенсивного ділового життя. Так, до 1912 р. у Києві місткість міської урядової мережі (всього 4200 номерів) була вичерпана повністю[92]. Відповідно тут на деякий час припинили встановлення нових телефонів. У свою чергу це пояснювалося недостатніми розмірами державних асигнувань на розвиток та вдосконалення телефонних мереж. Не випадково Рада міністрів у січні 1911 р. констатувала: «Не можна не визнати, що постійне, внаслідок бюджетного обмеження, скорочення кредитів, які запрошує поштове-телеграфне відомство на устрій телефонів, суттєво гальмує в останнє десятиріччя поступальний хід цієї справи»[93].

Отже, не дивно, що станом на 1909 р. на кожні 100 мешканців царської Росії припадало лише 0,1 абонента телефонної мережі. Тоді як у Сполучених Штатах на кожні 100 мешканців припадало 7,6 власників телефонів, в Данії – 3,3, Швеції – 3,1, Норвегії – 2,3, Швейцарії – 2,

---

[88] *Різник Ю.М.* Діяльність поштових та поштово-телеграфних установ Правобережної України: кадри і клієнти // Чорноморський літопис. – 2014. – Вип. 9. – С. 69.

[89] 75 лет городской телефонной связи. – С. 10.

[90] Вся Одесса: Адресная и справочная книга всей Одессы… – С. 31.

[91] За даними Б.М. Миронова лише 27% міст імперії (станом на 1910 р.) мали телефонний зв'язок (*Миронов Б.М.* Указ. соч. – Т. 1. – С. 310).

[92] *Лысенков И.П.* Указ. соч. – С. 120.

[93] Цит. за: *Лысенков И.П.* Указ. соч. – С. 115.

Німеччині – 1,5, а в Британії – 1,3[94]. Вищезгадана середня цифра поширення телефону в Російській імперії значною мірою віддзеркалює і становище з розвитком телефонного сполучення у містах українських земель. Разом із тим у великих міських центрах України, приміром у Києві, відповідне співвідношення було вже іншим. Зокрема, в 1912 р. на 100 мешканців Києва припадало 0,9 телефонних апаратів, а в 1914 р. – 1,6 телефонів, тобто перевищувало відповідні середні показники у деяких європейських країнах.

Урешті-решт, у той час телефонний зв'язок вже міцно увійшов в повсякденне життя городян. Хоча, звичайно, це торкалося, перш за все, представників заможних верств міського суспільства українських губерній Російської імперії.

Таким чином, розвиток поштових комунікацій, а також створення техніки електрозв'язку в XIX ст. стали могутнім прискорювачем прогресу українського суспільства, розвитку міст модерної доби. Технічні інновації сприяли покращенню якості операцій, що здійснювали поштово-телеграфні та телефонні установи, розширенню кола послуг, які вони надавали городянам. А це вже відчутно позначалося на зміні стиля життя та побуті мешканців міст, а отже і цивілізаційній привабливості тогочасного міста. Адже розвиток комунікацій зумовив покращення діяльності органів міського управління та державного апарату – міських дум і земських структур, губернських правлінь, правоохоронних органів, торговельних закладів та фінансових установ; розширював ринок праці, і відповідно обумовлював концентрацію населення в містах, збільшення його кількості. Зі свого боку це відчутно впливало на становлення цивілізаційного, культурного обличчя міст, сприяло зростанню їх ролі в тогочасному суспільстві.

[94] *Озеров И.Х.* Указ. соч. – С. 121.

ОСВІТНІЙ ПРОСТІР, КУЛЬТУРНЕ ДОЗВІЛЛЯ ТА ПОВСЯКДЕННЯ

Володимир Милько
Формування міської мережі загальноосвітніх шкіл

Олександр Лисенко, Ігор Коляда
Діяльність «просвіт» серед міського населення

Оксана Крижановська
Театральне життя міста

Оксана Вільшанська
Повсякдення міської родини на тлі суспільних змін

Володимир Милько

ФОРМУВАННЯ МІСЬКОЇ МЕРЕЖІ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ШКІЛ

Кінець XVIII – початок XX ст. характеризується суспільно-економічними змінами, які зумовили поступове розширення значення міста: разом із першочерговим виконанням військово-політичних чи господарських функцій паритетне місце зайняли адміністративно-управлінські. Одна частина з них виникала і розвивалася під впливом об'єктивних чинників торгово-промислового характеру (на сході й півдні, Правобережжі), інші – ставали управлінськими центрами в результаті адміністративно-територіальних реформ, які кардинально змінювали обличчя та майбутнє кожного конкретного міста. У цьому процесі освіта зазвичай ставала наслідком, а не причиною соціально-економічного розвитку. Практично до кінця XIX ст. формування повноцінної (багаторівневої) системи навчальних закладів було можливе лише в центрах генерал-губернаторств, а запит населення не був визначальним фактором для відкриття навіть гімназії. Керуючись політичною доцільністю та з огляду на дефіцит фінансів влада намагалася обмежити форми поширення знань, особливо серед незаможних верств. І освіта в містах, з її наростаючим соціальним потенціалом, повсякчас ставала об'єктом посиленої уваги та експериментів, які не завжди приносили користь.

Освітні реформи кінця XVIII – початку XIX ст.

Реалізація низки реформаторських ініціатив пов'язана з правлінням Катерини II. Першочергова увага при цьому приділялася містам як адміністративним центрам, де кадровий дефіцит був особливо відчутним. Саме тому в тогочасних документах неодноразово декларувався намір влади суттєво розширити мережу шкіл для жителів міст «різних чинів». На практиці, після ліквідації Гетьманщини та приєднання Правобережжя й Криму, це означало поступове знищення національної системи навчання, яка сформувалася понад століття тому – полкових шкіл, колегіумів, академій тощо[1]. Перед центральною владою стояло завдання створити єдину, уніфіковану освітню мережу, яка б готувала достатнє число освічених чиновників нижчого та середнього рівня.

---

[1] Дет. про ці процеси див.: *Маслійчук В.* Здобутки та ілюзії. Освітні ініціативи на Лівобережній та Слобідській Україні другої половини XVIII – початку XIX ст. – Харків, 2018. – 540 с.

Важливе підготовче значення мало втілення у життя «Плану для запровадження народних училищ в Російській імперії». Його суть зводилася до розподілу відповідних навчальних закладів на три розряди: 1) малі/нижчі, 2) середні, 3) головні. Декларування наміру їх створення в українських землях слід пов'язувати з указом Катерини II «Про створення університету в губернському місті Катеринославського намісництва» від 4 вересня 1784 р. Цей проект, ініційований Г. Потьомкіним, залишився нереалізованим через відсутність коштів в умовах війни з Туреччиною 1787–1791 рр. та смерть його покровителя[2]. З точки зору тогочасного розвитку Катеринослава доцільність в університеті також була сумнівною. Подібно до цього, до початку 1790-х рр. на папері залишалися й плани щодо відкриття по одному головному народному училищу в Катеринославі та Сімферополі, а також низки нижчих народних училищ у навколишніх регіонах[3]. Згадані міста, не кажучи вже про їхні органи влади, тільки починали розбудовуватися в цей період, тому лише в 1793–1794 рр. відкрилися перші народні училища: головне та два нижчих у Катеринославському намісництві, головне та одне нижче у Таврійській області[4]. Зволікання було зумовлене й масштабом запланованого, який передбачав збір пожертв від дворян, підготовку педагогів, переїзд приказу громадської опіки з Кременчука до Катеринослава та ін.

1786 р. «Статутом народним училищам в Російській імперії», положення про середні училища було усунуто і залишився поділ лише на «головні та малі»[5]. Організаційна структура системи управління включала наступні ієрархічні ланки: попечитель (в особі губернатора) – директор – наглядач – вчителі; окремі господарсько-адміністративні завдання покладалися на прикази громадської опіки. В українських містах головні народні училища, відповідно до указу від 3 листопада 1788 р., з'являлися в такому порядку: 1789 р. – Київ, Харків, Чернігів, Новгород-Сіверський; 1793 р. – Катеринослав, Сімферополь; 1799 р. – Полтава[6]. Паралельно цьому, в губернських та повітових містах, тривав процес створення малих народних училищ, навчання в яких відповідало першим двом класам (із

[2] У 1786 р. було видано подібний нереалізований указ про відкриття університету в Чернігові (ПЗ ЗРИ, № 16315).

[3] ПСЗ РИ. – Собр. 1-е. – Т. 22. – № 16057. – С. 207.

[4] *Чернявский И.М.* Материалы по истории народного образования в Екатеринославском наместничестве при Екатерине II и Павле I. 1784–1805 г. – Екатеринослав, 1895. – С. 5–6.

[5] ПСЗ РИ. – Собр. 1-е. – Т. 22. – № 16421. – С. 646; ЦДІАК України, ф. 1537, оп. 2, спр. 394, 47 арк.; Там само, ф. 1943, оп. 1, спр. 61, 8 арк.

[6] ПСЗ РИ. – Собр. 1-е. – Т. 22. – № 16726. – С. 1126; ЦДІАК України, ф. 1537, оп. 2, спр. 585, 17 арк.; Там само, спр. 660, арк. 1–7.

чотирьох загалом) у головних. Станом на 1804 р. в імперії існувало вже 74 заклади цього типу.

У результаті реформи галузевого управління 1803–1804 рр. було створено Міністерство народної освіти та навчальні округи, а також чотири основні типи навчальних закладів для різних адміністративно-територіальних рівнів: парафіяльні (село, волость) й повітові училища (повіт), гімназії (губернія), університети (округ). На практиці система початкової та середньої освіти формувалася таким чином, що малі народні училища стали базою для повітових училищ, а головні – для гімназій. Планувалося відкриття лише одного університету – в Харкові, тому однойменний навчальний округ об'єднав заклади освіти Лівобережжя, Слобожанщини та Півдня (Слобідсько-Українська, Чернігівська, Полтавська, Миколаївська (Херсонська), Таврійська, Катеринославська губернії), а інші (правобережні – Волинська, Київська та Подільська) увійшли до Віленського. Процес законодавчого регулювання створення трьох освітніх концентрів, які існували винятково в містах (повітове училище – гімназія – університет) завершився, однак практична імплементація тривала більше десятиліття.

Затримки в реорганізації малих народних училищ на повітові були пов'язані з матеріальними, кадровими та іншими чинниками (відсутність належного фінансування та педагогічного персоналу, недовіра місцевого населення до нової системи освіти). На початку XIX ст. спостерігалася суттєва кількісна перевага закладів цього типу на Лівобережжі та Слобожанщині (40), порівняно із Півднем (17), що пояснюється запізнілим соціально-економічним освоєнням та політичним реформуванням на колишніх татарських землях й тривалими козацько-старшинськими традиціями у перших двох регіонах. Місцева еліта демонструвала тут більший рівень свідомості та зацікавленості у розвитку освіти. Дещо іншою була ситуація на приєднаних до Російської імперії правобережних землях, де у 1804 р. існувало 16 училищ (за винятком власне Київського при гімназії), які фінансувалися з едукаційного фундуша та за рахунок коштів духовних товариств[7]. Лише на початку 1830-х рр., у ході боротьби уряду із польським національно-визвольним рухом, більшість католицьких і греко-католицьких монастирів закрилися, а їх нерухоме майно та інша власність перейшли до казни «з тим, щоб прибутки з них використовувалися на різні богоугодні заклади і в тому числі на створення училищ замість тих, які утримувалися монастирями»[8].

---

[7] ПСЗ РИ. – Собр. 1-е. – Т. 44. – Ч. II. – К №№ 20666, и 20501. – С. 205–207.

[8] Там же. – Собр. 2-е. – Т. 7. – № 5506. – С. 510.

Про динаміку реорганізації свідчить хроніка заснування повітових училищ (за винятком правобережних): 1) у Катеринославській губернії: Катеринославське – 1805 р., Павлоградське – 1806 р., Новомосковське – 1807 р., Олександрівське і Бахмутське – 1808 р.; Вознесенське та Новомиргородське – 1811 р.; 2) у Полтавській: Кременчуцьке і Роменське – 1806 р., Полтавське та Кобеляцьке – 1808 р., Прилуцьке, Хорольське, Миргородське та Лохвицьке – 1813 р., Пирятинське і Лубенське – 1814 р., Гадяцьке та Зіньківське – 1815 р., Костянтиноградське і Переяславське – 1816 р., Золотоніське – 1820 р.; 3) у Слобідсько-Українській: Харківське – 1805 р., Сумське, Охтирське та Лебединське – 1806 р., Валківське – 1807 р.; 4) у Таврійській: Сімферопольське – 1809 р., Оріхівське – 1812 р.; 5) у Херсонській: Єлисаветградське – 1811 р., Херсонське – 1813 р.; 6) у Чернігівській: Борзнянське – 1807 р., Конотопське – 1812 р., Сосницьке – 1816 р. та ін. «Уникнути» цього статусу вдалося Новгород-Сіверському народному училищу, яке зусиллями директора І. Халанського, хоч і не стало університетом (як планувалося), однак було реорганізовано в гімназію – єдину, яка до 1832 р. існувала в негубернському місті[9].

Співвідношення у 1808 р. кількості повітових училищ Харківського навчального округу (18) та загальної чисельності повітів (109) засвідчує невиконання декларованих владою намірів. «Зосередивши особливу увагу та турботи міністерства на вищих та середніх школах [гімназіях й університетах. – *М.В.*], Головне правління училищ не довело до кінця реформи початкової народної освіти» – зауважував С. Рождественський[10]. Процес відкриття гімназій та університетів також не можна назвати своєчасним. У 1808 р. кількість перших на всю імперію складала 32 заклади, у 1823 р. це число збільшилося до 42, а в 1831 р. становило 48[11]. В українських містах динаміка відкриття гімназій була наступною: 1805 р. – Чернігів, Харків, Катеринослав, Кременець; 1806 р. – Одеса (комерційна, стала частиною Рішельєвського ліцею); 1808 р. – Полтава, Новгород-Сіверський; 1809 р. – Київ; 1812 р. – Сімферополь; 1814 р. – Вінниця; 1815 р. – Херсон.

Досить часто між заявленим створенням та початком роботи закладу проходило декілька років і основною причиною такого явища був

---

[9] *Шугуров М.В.* Неосуществившийся университет в Новгород-Северске // Киевская старина. – 1882. – Т. 1. – № 3. – С. 592–597; ПСЗ РИ. – Собр. 1-е. – Т. 28. – № 21963. – С. 1303–1304.

[10] *Рождественский С.В.* Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения. 1802–1902. – СПб., 1902. – С. 71–72.

[11] *Коваленский М.Н.* Средняя школа // История России в XIX веке. – СПб., 1908–1909. – Т. 4. – Ч. 2. – Отд. 2. – С. 133.

матеріальний чинник. Відповідно до «Статуту» 1804 р. витрати лягали не на прикази громадської опіки, як це було з головними народними училищами, а на казну. Запровадити відповідну норму запропонував попечитель Харківського навчального округу С. Потоцький. Вказуючи на обмежені можливості приказів громадської опіки, він переконав відомство передати цю справу казні, а місцеві кошти використовувати для покращення матеріального становища існуючих навчальних закладів (купівля книг, меблів, інвентарю та ін.)[12]. На практиці все виявилося навпаки, адже міністерство почало виділяти суттєво менші кошти. Наприклад, відкриття гімназії у Полтаві затягнулося на п'ять років, з 1803 до 1808 р., адже якщо у 1802–1806 рр. місцевий приказ громадської опіки виділяв на утримання головного училища щорічно по 1960 руб., то у 1807 р. повітове казначейство асигнувало лише 1250 руб. Будучи недостатніми навіть для училища, ці кошти складали 24% від суми, яку потребувала б гімназія[13]. Зважаючи на дефіцит фінансів, нерухомої власності та педагогів влада приділяла першочергову увагу багатолюдним містам. У 1805 р. завершилася реорганізація головних училищ на гімназії у Чернігові, Харкові та Катеринославі. Для них менш актуальними були й фінансові проблеми. У перший рік існування Чернігівської гімназії її бюджет становив 5650 руб., не рахуючи надходжень від приказу громадської опіки, будівельної експедиції та приватних осіб. Достатньо коштів асигнувалося на утримання Новгород-Сіверської гімназії – 8230 руб. у 1808 р., не рахуючи благодійних надходжень від місцевих дворян, нащадків колишньої козацької старшини[14].

До 1815 р. завершився процес створення гімназій у кожному українському губернському центрі. Система управління новоствореними закладами майже цілком відповідала загальноімперським засадам. Власний «Статут» мала Волинська гімназія, відкрита у 1805 р. на базі єзуїтського колегіуму в Кременці (з 1818 р. – ліцей). Вибір міста для її розташування був обумовлений прагненням тутешнього візитатора (інспектора) та протектора закладу Т. Чацького найбільш ефективно сконцентрувати освітній та науковий потенціал губернії в одному центрі. У цьому відношенні

---

[12] *Алешинцев И.* История гимназического образования в России (XVIII и XIX век). – СПб., 1912. – С. 35.

[13] *Василевский В.Л.* Полтавская гимназия с 1808 по 1831 год (очерки по архивным данным) // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. – Полтава, 1907. – Вып. 3. – С. 189.

[14] Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Черниговская губерния. Сост. М. Домонтович. – СПб., 1865. – С. 485–489.

не підходив Житомир, який знаходився на південному сході регіону. Вплив польського елементу в іншому великому місті – Луцьку, нівелювався за рахунок значного відсотка євреїв та караїмів. Натомість у Кременці розташовувалися потужні будівлі колишніх єзуїтських колегіуму і монастирів. Однак географічні та інфраструктурні переваги давали потенціал для розвитку гімназії лише декілька років. Вже у 1807 р. волинський губернатор М. Комбурлей порушив питання про її переведення до іншого міста. Його аргументами були: наближеність Кременця до кордону («дуже далеко і бідним невигідно туди доїжджати»), географічні недоліки («через розташування між горами [Кременець] позбавлений свіжого повітря»), відсутність достатніх продовольчих ресурсів для забезпечення учнів харчами («Кременецький повіт ніколи не вирощує достатню кількість хліба»), потреба у приміщеннях для розквартирування війська[15]. Цього разу Т. Чацькому, за підтримки міністра, вдалося відстояти гімназію.

Крім наявності інфраструктурних потужностей та педагогічних кадрів, вагому роль у її відкритті відігравала благодійність місцевого дворянства та духовенства. Загальний розмір цього капіталу становив 194 400 руб., з них щорічні відсотки – 15 420 руб., не рахуючи казенного фінансування (5700 руб.). «На допомогу» директору (у 1805–1810 рр. цю посаду займав польський учений Юзеф Чех) призначався префект, який займався навчально-виховним процесом і матеріально-технічною базою, відповідав за нагляд за вихованцями[16]. Інноваційним стало створення учнівського дисциплінарного суду, який розглядав суперечки між вихованцями закладу та викладачами. Подібна ініціатива практично ліквідувала тілесні покарання гімназистів старших класів. Для молодших же вона залишалася доцільною у випадку необхідності[17]. У першій половині XIX ст. така практика, за численними спогадами сучасників, існувала в низці інших гімназій, наприклад, Немирівській, Чернігівській, 2-ій Київській та ін.[18]

Початок походу Наполеона зумовив тимчасове закриття гімназії у Кременці (у 1812–1813 рр.). У 1831 р. заклад (вже у статусі ліцею) призупинив роботу з огляду на епідемію холери та початок польського

---

[15] *Василенко М.* Кремінецький ліцей і Університет Св. Володимира. – К., 1923. – С. 26.

[16] ПСЗ РИ. – Собр. 1-е. – Т. XXVIII. – № 21849. – С. 1137–1140.

[17] *Коляденко С.М.* Кременецький ліцей у системі освіти Волині (XIX – 30-ті рр. XX ст.). – Житомир, 2003. – С. 30–31, 37–38.

[18] Див.: *Шмид Е.* История средних учебных заведений в России. Пер. з нем. А.Ф. Нейлисова с дополнениями по указанию автора. – СПб., 1878. – С. 428–429.

повстання, а потім був перенесений до Києва, ставши базою для новоствореного університету св. Володимира. Звільнені навчальні корпуси 1836 р. зайняла Волинська духовна семінарія.

1811 р. особливий статус (з окремим «Статутом»), аналогічний вищим навчальним закладам, отримала й Київська гімназія (1-ша). З цього року, винятково на її утримання, не рахуючи казенних асигнувань, передавався дворянський капітал розміром майже півмільйона рублів, зібраний на потреби всіх училищ Київської губернії[19]. Ексклюзивний статус мала також Гімназія вищих наук кн. Безбородька, відкрита у 1820 р. і трансформована в 1832 р. у фізико-математичний ліцей. Регіональна специфіка економічного розвитку окремих українських губерній обумовила урізноманітнення навчально-виховних завдань закладів освіти. При Волинській гімназії існувала школа землемірів (з 1807 р.); Катеринославська здійснювала доплату вчителям артилерії, фортифікації та військової екзерциції (з 1812 р.); у Херсонській було відкрито клас для викладання морських наук (з 1814 р.); у Сімферопольській – клас татарської мови (з 1818 р.) тощо. При цьому остання із названих вирізнялася низкою фінансово-управлінських проблем. У той час, коли гімназії на Лівобережжі, Правобережжі та Слобожанщині швидко знаходили підтримку серед заможних представників колишньої козацької старшини або польської шляхти, позиції російського дворянства у Криму на початку XIX ст. були ще слабкими. До того ж географічна віддаленість від Харківського університету, якому підпорядковувалася Сімферопольська гімназія до 1832 р., послаблювала контроль: «університет дуже рідко надсилав… візитаторів для ревізування гімназії та для задоволення її потреб; та й ці візитатори, не знаючи місцевих умов і обставин, були мало корисні для гімназії, ревізувати її вони могли, але допомогти їй були не в змозі»[20]. Як результат – наявність ряду адміністративно-господарських проблем та практично необмежена влада директора.

Намагаючись покращити фінансовий стан закладів освіти, влада заохочувала участь в їх утриманні заможних представників дворянства шляхом надання почесних звань та повноважень. Першими «почесних наглядачів» отримали повітові училища. Ним міг стати місцевий поміщик, який при цьому набував статусу покровителя закладу і отримував повноваження загального нагляду та контролю над штатним наглядачем.

---

[19] ПСЗ РИ. – Собр. 1-е. – Т. XXXI. – № 24813. – С. 868–871.

[20] Историческая записка о действиях и состоянии Симферопольской гимназии в 50-летний период существования ее // Журнал Министерства народного просвещения (ЖМНП). – Часть 119. – СПб., 1863. – Ч. 4. – С. 46.

Поступово при виборі почесного наглядача до уваги брався насамперед розмір матеріальних пожертв, які кандидат зобов'язувався виділити[21].

У гімназіях подібне звання («почесний попечитель») було запроваджено лише з 1828 р., тож до цього часу вся повнота влади зосереджувалася в руках директора. Від цієї особистості залежав статус конкретного закладу, його авторитет та популярність. Відтак політика та рівень кваліфікації останніх (як адміністраторів і педагогів) перетворювали окремі гімназії на джерело виховання кращих кадрів, регіональні центри наукових досліджень, а інші – на розплідник корупції, невігластва й тілесних покарань.

Протягом 1804–1828 рр. спостерігався поступовий (але наростаючий) відхід від загальностанового принципу навчання в гімназіях, що звужувало і так ускладнений доступ для незаможних міщан, не кажучи вже про вихідців із сіл. Із 1805 р. почали виникати благородні пансіони винятково для дворянських дітей, а в 1813 р. постало питання про заборону навчання кріпаків. Поява такого розпорядження пов'язана зі спробою графа І. Безрободька влаштувати до Новгород-Сіверської гімназії хлопчика-кріпака. Міністерство пояснило, що «в гімназії навчаються переважно дворянські та інших кращих станів діти» і «не зовсім пристойно було б приймати панських людей»[22]. Подібну двозначність було усунено в «Статуті» 1828 р., де, майже непомітно, але досить чітко, в § 137, вказувалося, що головною ціллю цих закладів освіти є надання «пристойного виховання дітям дворян та чиновників»[23]. У майбутньому дієвим засобом «відсіювання» незаможних категорій стало періодичне підвищення плати за навчання. Статистичні дані щодо соціального походження учнів у 15 українських гімназіях за двадцятиліття 1843–1863 рр. демонструють абсолютне переважання дітей дворян та чиновників (≈78–85%) над дітьми представників оподатковуваних станів (≈13–18%); частка нащадків духовних осіб знаходилася на рівні ≈1,5–3%[24].

Слід пояснити, що спроби на початку XIX ст. запровадити загальностановий принцип у середній освіті породили, в тому числі, проблему скорочення числа учнів. Для прикладу, в Катеринославському головному училищі у 1804 р. навчалося 158 учнів, а вже у гімназії в 1805 р. – лише 36; у Полтавській за 1812/13–1824/25 рр. відповідна кількість зменшилася із 113 до 97; у Чернігівській в середині XIX ст. із кожних 15–

[21] Сборник распоряжений по МНП. – СПб., 1866. – Т. 1. – Стб. 627, 874–875.

[22] Там же. – Стб. 223–224.

[23] ПСЗ РИ. – Собр. 2-е. – Т. 3. – № 2502. – С. 1111.

[24] Материалы для истории и статистики наших гимназий // ЖМНП. – СПб., 1864. – Часть 121. – Отд. 2. – С. 372–375.

20 вихованців лише один закінчував повний курс навчання; у Ніжинській в 1859 р. із 300 учнів лише 14 отримали атестат і т. д.[25] Причини цього явища крилися в тому, що більш заможні категорії (чиновники, дворяни) не бачили суттєвої користі в отриманні їхніми дітьми тривалої освіти (на відміну від військової і з огляду на можливість раннього влаштування на службу) та побоювалися «шкідливого впливу» незаможних гімназистів. Натомість батьки останніх часто не мали матеріальних ресурсів для забезпечення повного, і знову ж таки тривалого, курсу навчання. Винятком була Немирівська гімназія, яка з початку існування (1838 р.) користувалася популярністю. Відразу після її відкриття на базі дворянського училища число учнів сягало до 450 осіб. Щоправда, при цьому слід враховувати вплив польського елементу, адже переважна більшість гімназистів була католицького віросповідання[26].

Охоронний курс кінця 1820-х – 1850-х рр.

Наступний етап в історії міської освіти розпочався наприкінці 1820-х рр., коли було затверджено нові редакції «Статутів» повітових училищ та гімназій (1828 р.), а дещо пізніше – й університетів (1835 р.). Ці закони репрезентували посилення самодержавства та централізації, характерні для правління Миколи I. В освіті це проявилося у ліквідації навчального взаємозв'язку між повітовими училищами та гімназіями (відтепер перші давали завершену і незалежну від других освіту), посилення нагляду за юнацтвом, скорочення вивчення іноземних мов та точних наук на користь Закону Божого і церковної історії. Отримання технічних знань концентрувалося навколо спеціальних уроків та мало винятково практичний характер. Щоправда, для деяких закладів робилися винятки стосовно навчальних програм. Зважаючи на активний розвиток зовнішньої торгівлі та етнічний склад містян, у Керченському повітовому училищі було дозволено викладання грецької, італійської та французької мов. Економічний фактор став вирішальним при відкритті додаткових класів із вивчення іноземних мов при Миколаївському (1837 р.), Херсонському (1837 р.), Єлисаветградському (1842 р.) та інших повітових учи-

---

[25] *Шмид Е.* Указ. соч. – С. 72; *Василевский В.Л.* Указ. соч. – С. 192; *Лисенко І.В.* Розвиток гімназійної освіти на Чернігівщині (перша половина XIX століття) // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Педагогічні науки. – 2013. – Вип. 110. – С. 64.

[26] *П.Т.* Пятидесятилетие Немировской гимназии // Киевская старина. – 1888. – № 12. – С. 105.

лищах; релігійний – визначив доцільність викладання латинської мови у правобережних закладах освіти тощо.

Важливим нововведенням 1828 р. став перехід на трирічний термін навчання у повітових училищах, у гімназіях – на семирічний, та їх фінансування з державного бюджету. З приводу останнього, П. Мілюков відзначав: «Надзвичайно важливим для подальшої долі повітових училищ було те, що статут 1828 р. зважився взяти їх утримання на рахунок казни: це був крок вперед порівняно із статутом 1804 р.»[27]. Втім, асигнування на більшість закладів в українських містах хоч і суттєво збільшилося (більше, ніж у 3,5 рази), вони належали до третього, найменш фінансованого, розряду. Лише відкрите 1834 р. Одеське повітове училище було зараховано до першого, із покриттям різниці за рахунок міської скарбниці; та з 1835 р. збільшувалося асигнування на засноване 1830 р. Керченське, за винятком статті «на утримання будинку». Очевидно, що подібні урядові рішення зумовлені торговельно-економічним значенням вказаних міст та наростаючою потребою у практичних знаннях серед містян. Таке пояснення розкриває й мотиви відкриття спеціальних курсів при деяких повітових училищах: у 1835 р. при Катеринославському – з вивчення комерційних наук, бухгалтерії та основ мінералогії і геогнозії; у 1837 р. – при Миколаївському – комерційних наук і бухгалтерії тощо.

У першій третині XIX ст. жоден із регіонів Російської імперії так і не зміг зрівнятися з Лівобережною Україною за кількістю повітових училищ (по 15-ть у Полтавській та Чернігівській губ.). Максимально близькими були повітові міста Казанської, Курської, Московської та Орловської губерній, на території яких діяло по 12 закладів цього типу. Із 1828 р. відкриття нових навчальних закладів активно відбувалося у південних губерніях. «…Швидкий приріст населення, зростаюча безупинно землеробська та торгова діяльність, клімат та природне розташування…» – перераховував сприятливі чинники для розвитку системи освіти генерал-губернатор М. Воронцов у записці 1829 р. на ім'я міністра К. Лівена[28]. Клопотання мало результат, адже 1828 р. відкрилося Севастопольське повітове училище (замість планованого Перекопського), 1830 р. – Керченське, 1833 р. – Миколаївське та Одеське, 1834 р. – Перекопське. Серед інших міст варто назвати Немирів (1834 р.), Новоград-Волинський (1834 р.), Острог (1835 р.) та ін.[29] Зважаючи на вищезгадані проблеми

[27] *Милюков П.* Очерки по истории русской культуры. – СПб., 1897. – Часть 2. – С. 318.

[28] ПСЗ РИ. – Собр. 2-е. – Т. 4. – № 3182. – С. 673.

[29] Там же. – Т. 2. – № 814. – С. 16–17; *Ге Г.Н.* Исторический очерк столетнего существования города Николаева при устье Ингула (1790–1890). – Николаев, 1890. –

фінансового й педагогічного характеру, досить часто новостворені (не кажучи вже про вже існуючі) школи працювали відповідно до «старого» «Статуту…» 1804 р. Так, повітові училища Чернігівської губ. лише у 1833 р. отримали дозвіл працювати за новим статутом, а загалом по Харківському та Київському навчальних округах він почав «не раптом, а поступово» запроваджуватися лише з 1834 р.[30] Подібна ситуація властива й для Одеського округу. Відкрите у 1829 р. Хотинське повітове училище Бессарабської губернії було реорганізовано у трирічне лише 1835 р., а при створенні 1834 р. Перекопського передбачалося виділяти фінансування згідно з штатами 1804 р. Те ж стосується Аккерманського та багатьох інших.

Записки міністрів народної освіти, підготовлені на основі подань попечителів навчальних округів, свідчать, що головною проблемою при відкритті нових повітових училищ був пошук фінансів для придбання/побудови приміщень у містах. Ось деякі з прикладів: 1) у Миколаєві міський голова І. Кустов 13 років клопотав про виділення 49 774 руб. на відповідні потреби (протягом 1820–1833 рр.); 2) у Севастополі лише благодійництво місцевого чиновника Морозова, який надав будинок, та його фінансові зобов'язання стали чи не основним фактором прийняття 1827 р. позитивного рішення стосовно відкриття в місті училища; 3) при вирішенні в 1828 р. питання щодо доцільності створення мережі повітових училищ у Бессарабській губернії (Аккерманського, Ізмаїльського, Хотинського та ін.) першою постала проблема пошуку для них приміщень; 4) відсутність будинку стала причиною перенесення 1838 р. Новоград-Волинського дворянського повітового училища до м. Полонне, адже його власник граф Т. Валевський згодився подарувати декілька будівель; 5) плани про перенесення училища з Радомишля (Київська губ.) до Володимира (Волинська губ.) не було реалізовано через відсутність потрібного приміщення і лише згода 1847 р. колишнього предводителя дворянства Золотницького пожертвувати для нього будівлю дозволила зберегти школу[31].

Певною специфікою вирізнялося Правобережжя. 1832 р. було скасовано згадані відмінності у фінансуванні повітових училищ. Наслідком такого рішення, спрямованого на стимулювання розвитку освіти для привілейованих верств, стало те, що на початок 1836 р. із тутешніх 18 закладів цього типу 16 призначалися винятково для навчання дітей

С. 13; ПСЗ РИ. – Собр. 2-е. – Т. 8. – Ч. 1. – № 6314. – С. 409–410; Там же. – Т. 9. – Ч. 1. – № 7182. – С. 448; ЖМНП. – СПб., 1836. – Ч. 9. – С. 597, 602, 606.

[30] Сборник распоряжений по МНП… – Т. 1… – Стб. 901.

[31] Сборник постановлений по МНП. – СПб., 1864. – Т. 2. – Ч. 2. – Стб. 677–678.

дворян (виняток – Овруцьке та Бердичівське у Волинській губ.). Протягом наступних років їх кількість лише збільшувалася. У тому ж 1836 р. відкрилося два аналогічні заклади: у м. Златопіль Київської губернії та Києві (замість запланованого в Умані). Натомість дозвіл 1839 р. на створення повітового училища у м. Богопіль Подільської губернії не було реалізовано з огляду на брак коштів.

У 1840-х рр. розширення мережі повітових училищ відбувалося досить повільно. Зокрема, 1842 р. було прийняте рішення про відкриття закладу цього типу в м. Бобринець Херсонської губ., а в 1843 р. – у м. Слов'яносербськ Катеринославської губернії. Натомість 1843 р. ліквідовано Махновське дворянське повітове училище (місто у 1846 р. поступилося повітовим статусом Бердичеву), 1847 р. – Канівське, яке замінила відкрита у цьому ж році Білоцерківська гімназія[32]. За десятиліття 1839–1849 рр. загальна кількість повітових училищ в українських містах зменшилася із 138 до 137.

Пошук додаткових джерел фінансування, разом із посиленням нагляду за вихованцями, стали основними завданнями міністерства. Для їх розв'язання у 1828 р. було створено дві нові посади з управлінськими функціями: 1) інспектор як «помічник директора у всьому, що стосується нагляду за викладанням і вихованням»; 2) почесний попечитель, який обирався з місцевого дворянства і також наглядав «за ходом управління та станом гімназії». Саме їм та педагогічним радам належало зменшити необмежені повноваження директорів.

Доцільність посади інспектора, крім вказаного, визначалася й необхідністю посилення навчальної дисципліни учнів та педагогічного персоналу. Професор Харківського університету Г. Успенський, здійснюючи наприкінці 1810-х рр. ревізію Київської гімназії, вказував на неабиякий безлад у розподілі навчальних годин, відсутності затвердженого університетом розкладу та ін. «Вчителі, – йшлося у його звіті, – убезпечившись тим, що на виконання їх обов'язків ніхто не звертає пильної уваги, влаштувалися на роботу в іншому відомстві, на шкоду гімназійному навчанню»[33]. Втім, нове законодавство створило таку ситуацію, що інспектор щоденно наглядав за порядком та інформував про все директора, який міг рідко відвідувати заклад. Це стосується, наприклад, директора Новгород-Сіверської гімназії І. Тимковського (1825–1838), який у себе

[32] Сборник распоряжений по МНП. – СПб., 1866. – Т. 2. – Стб. 623–624, 689, 706, 966–967.

[33] *Алешинцев И.* Указ. соч. – С. 92.

вдома організовував робочу канцелярію[34]. Поступово масового характеру набули прояви непрофесіоналізму з боку інспекторів. У цьому відношенні характерною особистістю був О. Зейдліц. Протягом життя він займав різноманітні вчительські, а також інспекторські посади в Чернігівській (1834–1836), 2-ій Київській (1836–?, пропрацював не більше двох років), Ризькій (1846) та Казанській (1846–1847) гімназіях, не закінчивши при цьому навіть повного курсу гімназійного навчання[35]. Крім різноманітних зловживань та некваліфікованого виконання обов'язків, що призводило до постійних змін місця роботи, він був активним прихильником фізичних покарань. В. Кричевський, який навчався у Чернігівській гімназії у 1833–1841 рр., писав у автобіографічних замітках: «Інспектор був хоч і не військовий, але німець (Зейдліц), якого я пам'ятаю в перших трьох класах, і він мені тепер уявляється у вигляді собаки, що зірвалася з ланцюга…, яка б'є то батогами, то руками, свариться, дере за волосся та інше. Інакше не згадую Зейдліца, що виконує особисто різного роду покарання і втихомирює всіма способами будь-який прояв вольності». У цей період ситуація в начальному закладі ускладнювалася й тим, що «директором був саперний капітан Фішер, перейменований в цивільний чин. Він ніякого уявлення не мав ні по одному предмету…»[36]. Причинами подібних ситуацій стала відсутність кваліфікованих кадрів та непродумана кадрова політика попечителів округів, міністерства.

Допомогти усунути такі недоліки, а також покращити фінансовий стан гімназій, мала новостворена посада почесних попечителів. Міністр О. Шишков (1824–1828 рр.) пояснював необхідність її запровадження наступним чином: «Їх обов'язок повинен полягати у покровительстві цих закладів, у взаємодії щодо помноження їх сум пожертвами і в нагляді за їх успішним ходом до призначеної цілі…»[37]. Специфіку реалізації цього задуму на практиці наочно демонструє приклад із графом Б. Потоцьким, почесним попечителем Немирівської гімназії у 1839–1866 рр. У 1840 р. він зобов'язався відкрити у м. Богопіль на Поділлі дворянське повітове училище, однак для цього йому навіть 10 років не вистачило. У 1851 р. за поданням міністра імператор звільнив Б. Потоцького від дотримання

---

[34] Воспоминания Иосифа Самчевского (1800–1886 гг.) // Киевская старина. – 1894. – № 5. – С. 217.

[35] *Владимиров В.* Историческая записка о 1-й Казанской гимназии. – М., 2012. – Ч. 3. – С. 348.

[36] Автобиографические заметки Владимира Егоровича Кричевского. Ред. В. Местергази. – URL: http://www.proza.ru/2012/01/04/1019.

[37] Цит. за: *Шмид Е.* Указ. соч. – С. 226.

обіцянки в обмін на сплату 10 тис. руб.[38] На прикладі цієї ситуації бачимо, що держава намагалася перекласти утримання повітових училищ на місцеву еліту, в даному випадку – поміщицько-дворянські верстви, яким в умовах наростання сільськогосподарської кризи ставало все складніше їх виконувати. Відтак помітною стала тенденція зростання кількості духовних закладів освіти, які домінували у волосних центрах, а в повітових – успішно конкурували зі світськими. У 1863 р. в містах і містечках Київської губернії існувало п'ять повітових училищ (два у Києві, по одному – в Каневі, Златополі, Радомишлі), стільки ж повітових духовних (два у Києві, по одному – в Каневі, Черкасах, Умані) та 18 парафіяльних (шість у Києві, по одному – у Василькові, Таращі, Каневі, Звенигородці, Черкасах, Городищі, Чигирині, Златополі, Сквирі, Махнівці, Радомишлі, Чоповичах)[39].

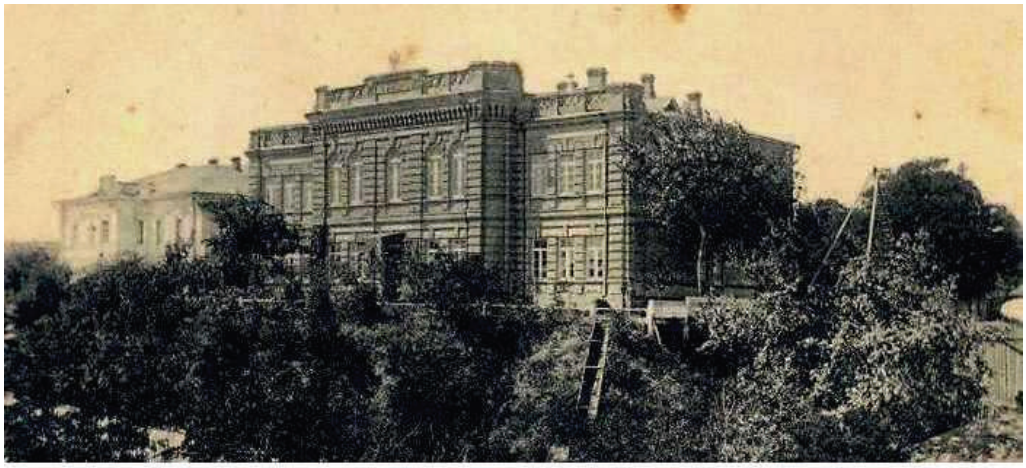

Черкаси, чоловіча гімназія (листівка початку XX ст.)

Почесні попечителі, будучи впливовими особами на місцевому рівні (зазвичай губернськими предводителями дворянства), спільно з директорами виступали у ролі захисника інтересів навчальних закладів перед керівництвом навчальних округів та навіть міністерства. Саме так було в 1830-х рр. з Новгород-Сіверською гімназію, коли з огляду на потребу в її реорганізації постало питання про розширення старого або побудову нового приміщення. Попечитель Київського навчального округу Є. фон Брадке висунув ініціативу щодо приєднання закладу до Ніжинського

[38] ПСЗ РИ. – Собр. 2-е. – Т. 16. – Ч. 1. – № 25537. – С. 646–647.

[39] Статистические сведения об учебных заведениях по разным ведомствам в Киевской губернии за 1863-й год // Киевские губернские ведомости. – 1865. – 2 октября. – № 45. – С. 288.

ліцею князя Безбородька. Переписка з цього приводу між ним, директором гімназії І. Тимковським та міністром С. Уваровим тривала протягом 1833–1838 рр. Активну участь у обговоренні брав і В. Ладомирський – почесний попечитель закладу в 1834–1847 рр. та чернігівський предводитель дворянства у 1838–1847 рр. Лише поєднання його зусиль та директора, за підтримки С. Уварова, дозволило зберегти Новгород-Сіверську гімназію. Однак, наслідком погіршення відносин між І. Тимковським та Є. фон Брадке стала спочатку перевірка закладу в 1837 р. особисто попечителем округу, а потім – відставка першого[40]. Цікаво, що сам Є. фон Брадке звільнив посаду також у 1838 р., а побудоване в 1841–1843 рр. всупереч його планам кам'яне приміщення гімназії збереглося до наших днів.

Слід зауважити, що особисті перевірки навчальних закладів хоч і входили до сфери компетенції попечителів округів, однак траплялися не часто, особливо щодо шкіл початкової та середньої освіти. Зазвичай подібні огляди відбувалися після призначення на посаду і демонстрували компетенцію новопризначеного. Досить красномовно описав перевірку 1846 р. Немирівської гімназії попечителем Київського навчального округу О. Траскіним її тодішній вчитель М. Чалий (пізніше – директор Білоцерківської гімназії та Ніжинського ліцею князя Безбородька): «Займаючи, до свого призначення попечителем, посаду начальника штабу на Кавказі і взагалі незнайомий з влаштуванням навчальних закладів цивільного відомства, генерал Траскін приступив до огляду гімназій вверено йому округу, уявивши, що робить огляд військам»[41].

На відміну від повітових училищ, новий гімназійний статут сприяв не лише створенню цих закладів у містах, де їх ще не було (1832 р. – в Луцьку та Вінниці, 1833 р. – Житомирі, 1838 р. – Немирові), а й відкриттю додаткових, як це було в Києві (1836 р.), Харкові (1841 р.) та Одесі (1848 р.). Практичні потреби окремих міст подекуди обумовлювали необхідність зміни програми навчання. Серед подібних прикладів варто назвати започаткування з 1857 р. викладання фехтування у харківських гімназіях, з 1859 р. – стройового статуту піхотної служби, ротного та батальйонного навчання у Сімферопольській. На прийняття останнього рішення мав вплив не лише тогочасний військово-стратегічний статус міста, а й Східна (Кримська) війна 1853–1856 рр. Її наслідки, зокрема заборона Російській імперії мати військовий флот на Чорному морі,

---

[40] *Мірошниченко Ю.М., Федірко А.М.* Новгород-Сіверська гімназія – alma mater Сіверського краю (1808–1918). – К., 2014. – С. 89–94.

[41] *Чалый М.К.* Две ревизии (Немировская гимназия в конце 40-х годов) // Киевская старина. – 1883. – № 2. – С. 449.

породили попит на цивільну освіту, посприявши відкриттю 1862 р. гімназії в Миколаєві. Натомість 1857 р. в Одесі було скасовано навчання прийомам фронтової служби[42].

В умовах посилення централізації управлінської вертикалі на рівні повсякденної роботи кожного закладу спостерігалося одноосібне домінування директора. У спогадах Є. Гасабова читаємо наступне: «міністерство і окружне керівництво обмежувалися лише загальними вказівками щодо ведення справи; розробка ж програм, постановка викладання і виховні заходи – все було надано на власний розсуд безпосередніх керівників гімназії. Діяльний і досвідчений директор у той час [у 1850-х рр. – *М.В.*] мав величезне значення: тим більше, що директору гімназії були підпорядковані і всі приватні, і казенні навчальні заклади в губернії»[43]. З огляду на цей вплив та відсутність потреби у високопрофесійних навичках, «директорська посада… перетворювалася на провінційну синекуру, яка зазвичай жалувалася заслуженим чиновникам, засланим на спочинок доживати свій вік у провінції на почесному місці керівника навчального закладу», як це було в Кам'янець-Подільській гімназії[44]. У ній «…директор рідко показувався в гімназії і ще рідше стикався з її учнями, шкільні інтереси яких не входили в коло його турбот і перебували у віданні інспекції. Внаслідок такої відчуженості директора і від гімназії, і від учнів, він представлявся в очах гімназистів важливою, потужною і тому грізною фігурою»[45]. Подібна ситуація була поширена і в інших містах (наприклад, Чернігові в першій половині 1840-х рр.), навіть в університетських.

Критичні спогади про директора 2-ї гімназії Києва М. Рігельмана (1850–1854 рр.) залишив М. Чалий: «Після приїзду [у 1852 р.] до Києва я не застав директора на службі: він прохолоджувався в своїх маєтках, збираючи данину зі своїх селян, хоча навчання у гімназії вже давно почалося. Обов'язки директора у його відсутність виконував інспектор М.М. Гренков»[46]. Не рідкістю були конфлікти між цими чиновниками. Інспектори намагалися дискредитувати директорів в очах керівництва

---

[42] Сборник распоряжений по МНП. – СПб., 1867. – Т. 3. – Стб. 237–238; 287–288.

[43] *Е.Г.* Воспоминания о Новгородской гимназии в 50-х годах // Новгородские губернские ведомости. – 1895. – № 48. – Режим доступа: https://www.proza.ru/2012/12/27/563.

[44] *Алешинцев И.* Указ. соч. – С. 199.

[45] *Шаблиовский В.* Школьные воспоминания о Каменец-Подольской гимназии. – Каменец-Подольский, 1906. – С. 9.

[46] *Чалый М.* Вторая киевская гимназия // Воспоминания о Новгородской гимназии. – 1900. – Т. 69. – С. 18–19.

навчальних округів, щоб зайняти їхнє місце. Як результат, страждав не лише авторитет конкретних осіб, а й очолюваних ними закладів освіти.

Лібералізація кінця 1850-х – середини 1860-х рр. та її наслідки для міської освіти

З кінця 1850-х рр., в умовах лібералізації внутрішньополітичного життя та початку обговорення планів реформ, спостерігалося посилення тиску громадськості на очільників округів і міністерство з метою запровадження виборів керівництва навчальних закладів, розширення повноважень педагогічних рад і т. д. У Немирівській гімназії цей колегіальний орган виступив «за право, дороге для кожної мислячої людини, право на підвищення своєї репутації, на забезпечення власного благополуччя від активної професійної діяльності, а не від пристрасті і свавілля начальника», оскільки він «перетворюється в молотильну машину або просто в швейну, де головний закрійник роздає кожному поурочну роботу, вимагаючи виконання її без усяких роздумів»[47].

На початку 1860-х рр. на подібні проблеми поступово почало звертати увагу й окружне керівництво. Після проведення ревізії у вересні 1861 р. попечитель Харківського округу Д. Левшин констатував, що на практиці обов'язки педагогічних рад дуже обмежені, тому рекомендувалося практикувати їх регулярне проведення, двічі на місяць, для обговорення різноманітних навчально-виховних питань, «відносин між вчителем та учнями як у стінах школи, так і поза ними», «ставлення наставників до громади та особливо родин учнів», «шкільної дисципліни» і т. д.[48]. Такі зміни були потрібні й для підвищення професіоналізму кадрів. Після закриття 1858 р. Головного педагогічного інституту, в міністерських колах обговорювалася ідея відкриття гімназій для підготовки вчителів при кожному університеті. Втім, її реалізація була визнана неможливою через низку причин, перш за все, необхідність мати 125 тис. руб. щорічно. Вирішено було обійтися педагогічними курсами, географія яких ширша, а витрати на утримання вдвічі менші[49].

Подальший розвиток освіти пов'язаний із реформами 1860-х рр., в тому числі й міською, яка суттєво розширила участь органів самоврядування в управлінні та фінансуванні навчальних закладів. Для повітових училищ ключові зміни стосувалися їх перепідпорядкування від дирек-

---

[47] *Коваленский М.Н.* Указ. соч. – С. 168.

[48] Об учреждении педагогических бесед при средних и низших учебных заведениях Харьковского учебного округа // ЖМНП. – СПб., 1861. – Часть 111. – С. 108–112.

[49] *Шмид Е.* Указ. соч. – СПб., 1878. – С. 485–486.

торів гімназій та наглядачів до повітових училищних рад (це означало посилення колегіальності у прийнятті рішень, залучення представників духовного відомства та земств) і поступової реорганізації на прогімназії[50]. Програма навчання у них відповідала чотирьом початковим класам гімназії. У прогімназіях О. Головнін планував створити місцеву систему управління в особі «інспектора прогімназії, незалежного від директора гімназії і який не матиме у своєму підпорядкуванні ніяких інших училищ»[51]. В українських містах ці плани почали реалізовуватися з 1868 р. – у Києво-Подільському, Златопільському, Острозькому та Київському дворянських повітових училищах[52]. 1870 р. перетворення на прогімназії чекало Глухівське, Сумське та Старобільське, у 1872 р. – Ананьївське, Бердянське та інші повітові училища з тією відмінністю, що в даному випадку основна матеріально-господарська роль відводилася місцевим земствам. На цьому процес загальмувався, оскільки невдовзі новий міністр Д. Толстой, констатуючи невідповідність призначенню та нездатність повітових училищ у повній мірі задовольнити освітні потреби міщан, вбачав їм заміну в міських училищах.

У 1869 р. відбулося реформування початкової освіти у містах Правобережної України. Його суть зводилася до відкриття 32-х двокласних міських училищ та реорганізації семи парафіяльних училищ (Радомишльського, Канівського, Житомирського, Луцького, Новоград-Волинського, Кам'янець-Подільського, Вінницького) на підготовчі класи при них. При цьому ліквідовувалися існуючі дворянські училища (Радомишльське, Луцьке, Теофіопольське, Овруцьке, Чорноострівське) та повітове Канівське. Тоді ж набуло чинності «Положення про народні училища в Київській, Подільській і Волинській губерніях», яке усунуло протиріччя між системою початкової освіти на Правобережній Україні та реформою 1864 р., однак без залучення до управління нею земств[53].

Нерозривно з цими процесами була пов'язана гімназійна політика міністерства, зокрема щодо створення губернських училищних рад. Станом на 1864 р. в містах України існував 21 юнацький заклад цього типу – до цього останні відкрилися у Миколаєві (1862 р.), де міністерство навіть вивчало питання доцільності створення університету, Керчі (1863 р.) та Харкові (1864 р.). Їх створення відбувалося, головним чином, на основі наявних інфраструктурних потужностей. Для потреб Миколаївської гімназії було переобладнано одну із будівель штурманського

[50] ПСЗ РИ. – Собр. 2-е. – Т. 39. – Ч. 1. – № 41068. – С. 615–617.
[51] *Головнин А.В.* Записки для немногих. – СПб., 2004. – С. 311, 350.
[52] ПСЗ РИ. – Собр. 2-е. – Т. 43. – Ч. 1. – № 45817. – С. 546–547.
[53] Там же. – Т. 44. – Ч. 1. – № 47151. – С. 513–518.

училища, Керченської – повітового, 3-ої Харківської – паралельного відділення 1-ої гімназії. При цьому «промислове та торгове населення Керчі», не бажаючи «залишати своїх дітей у гімназії на цілі сім, або може бути, вісім років», домоглося, щоб її чотири початкові класи мали завершений цикл навчання по кожному предмету[54]. Підготовка до відкриття Новоросійського університету (1865 р.) обумовила відокремлення 1863 р. І-ої гімназії в Одесі від Рішельєвського ліцею.

Одеса, 2-га чоловіча гімназія (листівка початку XX ст.)

Катеринослав, комерційне училище (листівка поч. XX ст.)

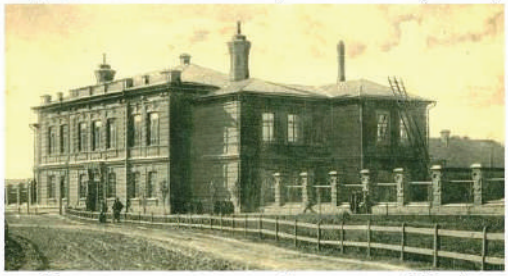

Полтава, земське училище (фото початку XX ст.)

Феодосія, гімназія (листівка початку XX ст.)

Переймаючись питанням оптимізації мережі гімназій та прогімназій міністр О. Головнін констатував: «Є багато населених і багатих міст, у яких немає ні гімназій, ні прогімназій… Багатолюдна та багата Полтавська губернія має лише одну переповнену учнями гімназію в Полтаві, між тим як сусідні губернії – Київська, Чернігівська та Харківська – мають кожна по три гімназії; відтак цілком корисно було б створити у Полтавській губернії другу гімназію у промисловому і багатому місті Кременчуку. Одне із наших найбільш населених міст Бердичів Волинської губернії, не має не лише гімназії чи прогімназії, але і навіть повітового училища…»[55]. Фінансування нових закладів, на його думку, мало здійснюватися не з казни, а бюджету міст, міських товариств та дворянських коштів. Саме тому статут 1864 р. передбачав можливість ство-

[54] *Федотов П.М.* Пятидесятилетие Керченской Александровской гимназии (1863–1913). Историческая записка. – Керчь, 1914. – С. 21, 25.

[55] *Головнин А.В.* Указ. соч. – С. 263.

рення гімназій та прогімназій приватними особами, відновлював позастановий принцип навчання і фіксував повноваження педагогічних рад, які охоплювали практично всі питання, що стосувалися навчально-виховного процесу. Однак найбільший суспільний резонанс викликало положення про поділ гімназій на класичні та реальні.

Рішенням Ради міністра народної освіти від 6 березня 1865 р. статус реальної мали отримати гімназії у Білій Церкві, Рівному, Ніжині, Керчі, Харкові (одна із двох існуючих); пізніше, всупереч рішенню педагогічної ради, до них долучили Немирівську і Миколаївську. Вибір гімназій, які повинні стати класичними, переважно зумовлювався їх розташуванням в університетських містах (Харків, Київ, Одеса). Втім, керівництво більшості гімназій та містяни були неабияк незадоволені отриманням реального статусу, адже у цьому випадку випускники не мали права вступати до університетів. Тому майже всі із згаданих шкіл почали докладати максимум зусиль для зміни міністерського рішення. У Керчі до цього долучилися представники громадськості, міської думи та навіть керченікальський градоначальник, контр-адмірал О. Спіцин. Результатом клопотань перед попечителем Одеського навчального округу А. Арцимовичем став дозвіл міністра 1865 р. «на перетворення гімназії з реальної у класичну»[56]. Своє невдоволення висловлювали також батьки учнів Білоцерківської гімназії, які звернулися до відомства за посередництва почесного попечителя графа В. Браницького. Цього разу міністерство не врахувало навіть той факт, що заклад було відкрито на кошти (50 тис. руб.) та розміщувався у пожертвуваному будинку його батька. Натомість увінчалися успіхом звернення батьків 2-ї Харківської гімназії, подане попечителю округу К. Фойгту, а також клопотання громади м. Немирів, зокрема почесного попечителя місцевого навчального закладу графа Г. Строганова. Можемо здогадуватися, що вагому роль у таких випадках відігравали особисті знайомства прохачів, їх вплив у вищих міністерських колах, а також регіональний принцип розміщення навчальних закладів різного типу. До початку 1870-х рр., зважаючи на вимоги містян, загальна кількість реальних гімназій у Російській імперії скоротилася із запланованих 16 до 5. Цей статус мали заклади у Рівному, Білій Церкві та Миколаєві[57]. Всі вони, починаючи із 1872 р., почали поступово реорганізовуватися на реальні училища.

---

[56] *Федотов П.М.* Указ. соч. – С. 41–44.

[57] По вопросу о преобразовании реальных гимназий // ЖМНП. – СПб., 1861. – Часть 155. – Отд. 4. – С. 2–4; *Стрибульский С.* Историческая записка о Немировской гимназии. 1838–1888. – Немиров, 1888. – С. 172–175.

Отже, саме повітовим училищам та гімназіям відводилася роль міських навчальних закладів. Це підтверджується їх діяльністю в адміністративних центрах повітів і губерній, орієнтованістю на міське населення (особливо гімназій), декларуванням такої ролі в міністерських відомчих документах та прагненням влади контролювати їх мережу з метою обмеження поширення знань серед незаможних верств. В останній третині XIX ст., із посиленням урбанізаційних процесів, дотримуватися цього завдання стало досить складно, а потреби економіки та виклики часу обумовили ускладнення системи освіти – поширення приватних, жіночих, професійно-технічних та інших навчальних закладів.

Освітні контрреформи останньої третини XIX ст.

Початок чергового етапу розвитку освіти пов'язаний із перебуванням на чолі профільного відомства Д. Толстого (1866–1880 рр.) відомого проведенням низки контрреформ, та продовжувача його політики І. Делянова (1882–1897 рр.). Вони переглянули практично всі рішення О. Головніна, однак, прагнучи посилити нагляд і контроль за цією сферою, не змогли протистояти вимогам часу, тобто потребам економіки у все більшому числі фахівців.

Першими на цьому шляху перманентного реформування були повітові училища. Для подолання дисбалансу між незначною чисельністю учнів у третіх класах та переповненням перших класів гімназій, скорочення витрат у малонаселених містах та посилення «морального впливу на учнів» Д. Толстой запропонував створити міські училища[58]. Цей тип навчальних закладів «відволік» від гімназій менш заможних та підготовлених дітей, оскільки з самого початку був задуманий «переважно для бідної частини міського населення». Заміна системи предметних викладачів на підхід «один клас – один вчитель» мала зменшити число педагогів і зекономити кошти[59]. Реорганізація повітових училищ почала активно проводитися з другої половини 1874 р. і, з огляду на дефіцит фінансів та кадрів, розтягнулася на роки. Відомство виправдовувалося наступним чином: «Міністерство… вважало за краще мати, хоч і дещо пізніше, облаштовані міські училища, забезпечені здібними і гарно підготовленими викладачами, ніж створити наспіх погані міські училища із

[58] Див.: *Сергеенкова В.В.* Городские училища и учительские институты в России: создание, структура, статус, социальный состав воспитанников (60–70-е гг.) // Российские и славянские исследования: науч. сб. – Минск, 2012. – Вып. 7. – С. 349–350.

[59] Извлечение из всеподданнейшего отчета г. министра народного просвещения за 1872 год // ЖМНП. – СПб., 1874. – Т. 174. – С. 10.

сякими-такими вчителями, не спроможними навчати по новій системі…»[60]. Кадрову проблему мали вирішити вчительські інститути, для початку по одному в кожному навчальному окрузі. 1874 р. почали роботу Глухівський (для Київського) та Феодосійський (для Одеського).

1871 р. Д. Толстой прогнозував, що реорганізація повітових училищ триватиме сім років. Пізніше у звітах були заявлені терміни «від чотирьох до шести років», однак до 1881 р. у Російській імперії відповідний процес завершився лише у 57,5% навчальних закладів[61]. В українських містах на початок 1875 р. лише повітове училище у Бердянську отримало статус міського[62]. З кінця 1870-х рр. реорганізація почала поступово охоплювати інші школи: 1877 р. вона завершилася в дев'яти повітових училищах Київського навчального округу та десяти – Одеського[63]. Вагомим чинником її прискорення була робота вчительських інститутів, а також земських органів і дворянства, які виділяли суттєві кошти. Для прикладу, 1877 р. в Чернігівській губернії було реорганізовано Чернігівське, Городницьке, Козелецьке, Стародубське повітові училища; 1878 р. – Остерське, Ніжинське, Кролевецьке, Новозибківське, Мглинське; 1879 р. – Борзнянське, Конотопське, Новгород-Сіверське, Погарське[64]. Щоправда, на початку 1893 р. у лівобережних містах продовжувало працювати п'ять трикласних повітових училищ за «Статутом…» 1828 р. (тобто навіть не 1864 р.!). У південно-східних містах динаміка реорганізації була наступною: 1875 р. – Верхньодніпровське, 1876 р. – Сімферопольське, Севастопольське; 1877 р. – Бахмутське, Катеринославське, Одеське, Павлоградське, Херсонське; 1878 р. – Аккерманське, Оріхівське; 1880 р. – Олександрівське; 1882 р. – Вірмено-Базарське; 1885 р. – Новомосковське, Феодосійське; 1897 р. – Миколаївське; 1899 р. – Євпаторійське, Єлисаветградське; 1902 р. – Хотинське тощо[65].

На Правобережжі влада приділяла освіті особливу увагу: на початку 1890-х рр. тут вже діяло 69 міських двокласних шкіл: 35 хлопчачих та 34 дівчачих. Хоча такі міста як Рівне і Острог взагалі не мали подібних

---

[60] Извлечение из всеподданнейшего отчета г. министра народного просвещения за 1874 год // ЖМНП. – СПб., 1876. – Т. 186. – С. 135.

[61] *Сергеенкова В.В.* Указ. соч. – С. 352.

[62] *Москалец П.* Краткая историческая записка о Бердянском уездном училище // Общий очерк состояния народных училищ Таврической губернии за 1886 г. – Бердянск, 1886. – С. 14.

[63] Извлечение из всеподданнейшего отчета г. министра народного просвещения за 1877 год // ЖМНП. – СПб., 1879. – Т. 205. – Сентябрь. – С. 124–125.

[64] Памятная книжка Киевского учебного округа. – К., 1894. – Часть 4. – С. 23–111.

[65] Памятная книжка Одесского учебного округа на 1913–1914 учебный год. – О., 1914. – Части 1 и 2. – С. 31–116.

навчальних закладів. Цей дефіцит було ліквідовано за рахунок реорганізації місцевих однокласних парафіяльних училищ[66]. Загалом, тутешня сфера освіти суттєво залежала від політичної кон'юнктури. Після польського повстання 1863–1864 рр. місцеве окружне керівництво вжило низку заходів: збільшило у 1867 р. квоти звільнених від оплати за навчання «бідних та старанних учнів» православної віри – з 10 до 20% від загального числа гімназистів, виділило з 1868 р. 50-ти відсоткову надбавку до жалування для посадовців «російського походження» правобережних гімназій за рахунок збору з маєтків польських поміщиків та ін.[67] Прояви імперської політики стосувалися й навчання. Зокрема, декан історико-філологічного факультету Київського університету, професор О. Селін після проведення у травні-червні 1866 р. ревізій київських гімназій запропонував «для встановлення російського духу та спрямування, щоб вчителі у південно-західних гімназіях, принаймні, наставники російської мови та словесності, призначалися із великоросів, переважно з москвичів»[68]. Через десять років, 1876 р., необхідність «поширення знання російської мови» стала одним із факторів відкриття гімназії у Маріуполі, де більша частина населення розмовляла «на грецькій, татарській, німецькій або єврейській мові» – констатувалося у міністерській постанові[69].

З огляду на польський вплив уряд не був зацікавлений в розвитку мережі гімназій на Правобережжі і навпаки стимулював збільшення кількості міських двокласних та сільських однокласних училищ, парафіяльних шкіл. 1869 р. Д. Толстой писав: «зважаючи на етичні та політичні міркування не потрібно відволікати від народу кращі сили, ставлячи селян шляхом [надання їм] гімназійної освіти у невластиве їх народженню становище, а розвивати ці сили шляхом [поширення] парафіяльних та ремісничих шкіл і зберігати їх народу для його ж потреб, … винятковим талантам із селянства завжди знайдеться місце в існуючих гімназіях»[70]. Таке бачення визначило особливості розвитку початкової та середньої освіти не лише у вказаному регіоні, а й загалом Російській

---

[66] Наши учебные заведения: средние и низшие школы в Киевском учебном округе в 1890 году // ЖМНП. – СПб., 1892. – Т. 280. – С. 23–24.

[67] ПСЗ РИ. – Собр. 2-е. – Т. 42. – Ч. 1. – № 44190. – СПб., 1871. – С. 68–69; Сборник постановлений по МНП. – СПб., 1871. – Т. 4. – Стб. 630–632.

[68] Известия о деятельности и состоянии наших учебных заведений // ЖМНП. – СПб., 1867. – Ч. 133. – С. 384.

[69] Сборник постановлений по МНП. – СПб., 1878. – Т. 6. – Стб. 1370–1374.

[70] Там же. – Т. 4… – Стб. 1151.

імперії фактично до кінця XIX ст. (приклад – сумнозвісний дискримінаційний «циркуляр про кухарчиних дітей» 1887 р.).

Київ, Печерська гімназія (фото початку XX ст.)

Умань, жіноча гімназія (фото початку XX ст.)

На Півдні істотне значення для розвитку освіти мали урбанізаційні процеси та специфіка статусу окремих міст. Мова йде про великий вплив чиновників Воєнного відомства та Міністерства внутрішніх справ – військових губернаторів і градоначальників. Особливо характерним це було для Керчі, Миколаєва та Севастополя. У 1865–1870 рр. Миколаївська гімназія (та інші освітні заклади міста) навіть перебувала у безпосередньому підпорядкуванні військовому губернатору Б. фон Глазенапу, який після 1870 р. зберіг звання її почесного попечителя, а відтак і право нагляду за закладом[71].

У 1870-х – 1880-х рр. мережа міністерських юнацьких гімназій в містах зростала досить швидко. У 1872 р. вони з'явилися в Бердянську та Ізюмі, у 1873 р. – Сумах, у 1874 р. – Одесі (3-тя по рахунку) та Києві (3-тя), у 1875 р. – Павлограді, у 1876 р. – Ананьєві та Маріуполі, у 1879 р. – Аккермані, у 1880 р. – Ізмаїлі, у 1882 р. – Прилуках, у 1883 р. – Києві (4-та) та Феодосії, у 1885 р. – Єлисаветграді та ін. 1876 р., у зв'язку з реорганізацією Ніжинського юридичного ліцею в Історико-філологічний інститут князя Безбородько, змінився й статус гімназії, яка діяла при цьому закладі[72]. За даними перепису навчальних закладів 1880 р. в українських містах налічувалося 28 гімназій, у яких навчалося 10,5 тис. осіб. За цими показниками лідирувала Херсонська та Київська губернії, що пояснюється домінуючим соціально-економічним статусом Одеси і Києва[73].

---

[71] Там же. – Стб. 1550.

[72] ПСЗ РИ. – Собр. 3-е. – Т. X. – Ч. I. – № 56177а. – С. 119–120; Там же. – № 56719а. – С. 121.

[73] Университеты и средние учебные заведения в 50-ти губерниях Европейской России и 10-ти Привислянских по переписи 20-го марта 1880 года. – СПб., 1888. – С. 20–38.

У 1890 р. в містах Київського округу діяло 17 восьмикласних гімназій (п'ять у Києві, по одній у Білій Церкві, Златополі, Житомирі, Кам'янці-Подільському, Немирові, Полтаві, Лубнах, Прилуках, Чернігові, Ніжині, Новгород-Сіверську та Глухові), де навчалося 6,5 тис. осіб. Їх утримання, разом із шістьма прогімназіями, щороку обходилося більш, ніж у 1 млн руб. Головним джерелом фінансування була казна (≈51%), плата за навчання (≈28%) та збір за утримання пансіонерів (≈8%). Щоправда, в Лубнах, Прилуках та Глухові місцеві земства та міські громади виділяли на гімназії лише на ¼ менше коштів, порівняно із державними дотаціями. Для окремих гімназій вагоме значення відігравала благодійна допомога почесних попечителів: 2-ї Київської – Ф. Терещенка, 3-ї Київської – А. Терещенка, Києво-Печерської – М. Мерінга, Златопільської – О. Бобринського, Білоцерківської – В. Браницького, Житомирської – І. де Шодуара, Немирівської – Г. Строганова, Глухівської – М. Терещенка, Стародубської – С. Ширая, Лубенської – С. Бразоля та ін. Із усіх навчальних закладів цього типу лише 4-та Київська гімназія не мала власного приміщення і розміщувалася в орендованому будинку. Суттєві незручності для навчально-виховного процесу спричиняла дерев'яна будівля 1836 р. гімназії в приватновласницькому місті Златополі. Саме тому 1891 р. вона переїхала у нове приміщення, побудоване, головним чином, на кошти колишнього почесного попечителя М. Цвєткова[74]. Покращення умов навчання (ліквідації проблем із вентиляцією, освітленням, опаленням) потребували освітні заклади Чернігова, Новгород-Сіверського та Кам'янця-Подільського.

Наприкінці XIX ст. – початку XX ст. для гімназій чи не найбільшою проблемою був пошук джерел фінансування. Протягом 1890-х рр. спостерігалася тенденція скорочення казенних дотацій (на 10–15% від загальної частки витрат), зростання зборів за утримання вихованців у пансіонах (≈+5%) і відсотків із пожертв та інших капіталів (в окремих округах їх обсяг сягав 25%). Стосовно ролі земств, то варто брати до уваги той факт, що досить часто саме вони ініціювали відкриття закладів освіти, вступаючи в боротьбу з бюрократизмом та небажанням профільного відомства збільшувати витрати.

Відтак питання про підвищення статусу закладів освіти зазвичай вирішувалося протягом декількох років. Необхідність реорганізації Ізюмського повітового училища у гімназію обговорювалася з 1868 р. по 1872 р. Земська управа, серед іншого, пояснювала доцільність цього рішення декількома факторами: 1) віддаленість Харкова та ближніх

[74] Наши учебные заведения // ЖМНП. – СПб., 1892. – Ч. 279. – С. 82–87.

повітів Катеринославщини; 2) сприятливі кліматичні умови; 3) дешевизна життя, яка сприяла отриманню освіти дітьми незаможних родин. Наводилася і статистика переповнення харківських шкіл та відмов охочим навчатися (у 1868/69 н. р. – 223 особи). Однак вирішальним фактором стали не об'єктивні причини, а «заявлена місцевим земством готовність утримувати цей навчальний заклад за власні кошти, з невеликою дотацією з боку казни» – вказувалося у постанові міністерства[75]. Таким же шляхом 1873 р. було реорганізовано повітове училище в Сумах. Новостворена гімназія призначалася для населення місцевого та сусідніх Лебединського й Охтирського повітів, а також ближніх – Полтавської і Курської губерній.

Протягом 1872–1882 рр. неодноразові клопотання про підвищення статусу Прилуцької прогімназії надходили у міністерство від місцевого земства, почесного попечителя Г. Галагана та очільника Київського навчального округу П. Антоновича. У всіх випадках причиною відмови була відсутність коштів. Не брався до уваги навіть той факт, що попередні земські витрати на придбання і облаштування будівлі для прогімназії становили до 38 тис. руб.

Натомість Феодосійська міська дума, на момент подання аналогічного клопотання 1882 р., мала майже 20 тис. руб. заборгованості перед державою за три попередні роки утримання місцевої прогімназії[76]. Реорганізація 1896 р. Уманської прогімназії в гімназію стала можливою лише за рахунок використання частини коштів бюджету Суразької чотирикласної прогімназії, закритої у тому ж році. Додатковими аргументами нефінансового характеру стали: прокладання в Умані залізниці, відкриття окружного суду, розташування у місті корпусного штабу та військ, віддаленість від інших закладів освіти (до Немирова – 110 верст, Златополя – 133 версти, Вінниці – 153 версти).

17 років (1880–1897 рр.) вирішувалося аналогічне питання у Житомирі. Відкриттю 1897 р. у місті 2-ої гімназії посприяло рішення думи про асигнування 3 тис. руб. Ще довше на аналогічний заклад чекали жителі Острога. Вперше про таку необхідність волинський губернатор П. Грессер вказав у записці на ім'я попечителя Київського округу 1875 р. Однак ні у міністерства, ні в міській казні чи в органів дворянського самоврядування до 1897 р. не знаходилося жодних коштів[77]. А у 1889 р. Г. Фальц-Фейну, М. Мерінгу та І. Мацнєву було надано звання почесних

[75] Сборник постановлений по МНП. – СПб., 1877. – Т. 5. – Стб. 1366–1376.
[76] Там же. – СПб., 1892. – Т. 8. – Стб. 377–382, 1101–1107.
[77] Там же. – СПб., 1902. – Т. 15. – Стб. 185–193.

попечителів з огляду на їх зобов'язання жертвувати по 1000 руб. щорічно на користь Херсонської, Києво-Печерської та 4-ої Київської гімназій відповідно.

Вінниця, чоловіча гімназія (будівля «Єзуїтські Мури») (листівка початку XX ст.)

Поряд із об'єктивними фінансовими чинниками, суттєву роль у формуванні мережі гімназій відігравала інша позиція міністерства – їх недостатня кількість та переповненість дозволяла застосовувати метод «фільтрації» незаможних учнів. Наводячи відповідні цифри відмов на вступ по Харкову в другій половині 1860-х рр. (до 200 осіб щороку) І. Альошинцев пояснював високі показники виключно політичними причинами[78]. Під час розгляду питання про відкриття гімназії в Бахмуті, в одній із відповідей міністр І. Делянов вказав: «населення Бахмута… величезна чисельність якого відноситься до низького суспільного прошарку, не вимагає гімназійної освіти для своїх дітей!»[79]. Натомість за словами повітового предводителя дворянства П. Карпова, випускникам прогімназії було складно вступити до гімназії Харкова чи Таганрога,

[78] *Алешинцев И.* Указ. соч. – С. 333–336.

[79] Цит. за: *Татаринов С.И., Ефимов Д.В.* Роль земских учреждений Бахмутского уезда Екатеринославской губернии в создании и развитии гимназий в 19 – начале 20 века // Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology. – 2013. – I (6), Issue 10. – С. 136.

практично неможливо – Одеси чи Катеринослава, а такі ближні центри як Слов'янськ чи Луганськ не мали їх взагалі. Митарства міської громади позитивно завершилися лише в 1896 р.

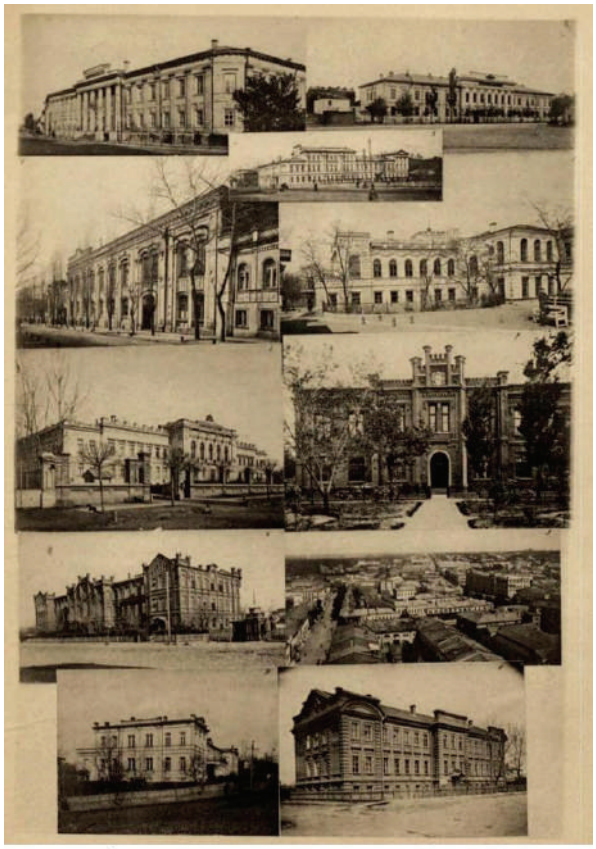

Харків, будівлі гімназій (I-IV чоловічі, I-II жіночі) та училищ (реальне, комерційне, ремісниче, для сліпих) (фото до путівника 1902 р.)

Дійсно, вагомим чинником, який обумовлював необхідність у швидкому, порівняно з попередніми десятиліттями, зростанні кількості гімназій у 1870–1890-х рр. стало переповнення діючих, особливо в губернських центрах, промислових та портових містах. Після аграрної реформи 1861 р., яка фактично відкрила доступ до середньої освіти для дітей селян, а також в умовах урбанізації, існуюча мережа не могла задовольнити запити населення. Поширювалося усвідомлення її соціального значення для самореалізації особистості. На початку 1890-х рр. на три одеські гімназії лягало навантаження ще двох місцевих прогімназій, а також у Вознесенську та Аккермані. Такий стан речей зумовив відкриття 1893 р. четвертої на базі існуючої шестикласної прогімназії. Втім для покриття левової частки необхідних витрат для цього було понижено статус прогімназії у Херсоні – до чотирикласної[80]. У результаті, це підвищило навантаження на місцеву гімназію, хоча «внаслідок відсоткового обмеження при прийомі євреїв-учнів до середніх навчальних закладів і більш розбірливого прийому дітей у навчальні заклади загалом…» їх чисель-

[80] *Григорьев А.* Очерк 25-летия Одесской четвертой гимназии (1873–1898). – О., 1898. – С. 35–40.

ність у вказаних установах суттєво зменшилася, констатував попечитель Одеського округу Х. Сольський[81].

Міська освітня мережа наприкінці XIX – на початку XX ст.

Цей період пройшов під знаком постійного вивчення питання про необхідність реформи. Її актуальність вже давно була зумовлена викликами часу, однак започаткування відомчого обговорення, на рівні попечителів округів та педагогічних рад, стало можливим лише після завершення 15-ти річного управління міністерством І. Делянова. Щоправда, за наступне двадцятиліття на цій посаді побувало більше десяти осіб і особливості їх діяльності більше залежали від політичної кон'юнктури, ніж об'єктивної ситуації. Тому 1902 р. в Київському навчальному окрузі залишалося діяти ще два повітових училища (в Чернігівській губернії), а станом на 1 січня 1903 р. – одне (Сосницьке). Відомий педагог та чиновник Міністерства народної освіти кінця XIX – початку XX ст. О. Баранов у 1904 р. писав наступне про темпи реалізації реформи 1872 р. в Російській імперії: «…до 1880 року було реорганізовано всього лише 118 училищ, але і в наступні роки перетворення повітових училищ відбувалося вкрай повільно; так до 1892 року було перетворено лише 197 повітових училищ, тобто половина, і лише в минулому 1903 році реорганізацію повітових училищ було остаточно завершено»[82]. Це стало можливим завдяки цільовому виділенню з казни протягом 1899–1903 рр. 250 тис. руб. У цей період на базі, головним чином, повітових училищ відкрилися міські – в Олександрії (1899), Єлисаветграді (1899) та Вознесенську (1901) Херсонської губ., у Маріуполі (1898) та Олександрівську (1900) – Катеринославської, в Ялті (1901) – Таврійської губ. тощо.

Подібна ситуація була й по відношенню до гімназій, які з'являлися на базі прогімназій: у 1893 р. – в Одесі (4-та) та Херсоні, 1896 р. – в Бахмуті, Умані та Ялті, у 1897 р. – в Житомирі (2-га) та Острозі, у 1898 р. – в Одесі (5-та по рахунку) та Луганську, у 1899 р. – Севастополі тощо. На початку XX ст. спостерігалося подальше розширення їх мережі. 1902 р. гімназію було відкрито в Стародубі, 1903 р. – Євпаторії та Кам'янському, 1904 р. – Олександрії та Вознесенську, 1907 р. – Полтаві, Переяславі, Чугуєві, 1908 р. – Луцьку, 1909 р. – Олександрівську, 1910 р. – Катеринославі (2-га), Новомосковську та Херсоні (2-га), 1911 р. – Хотині, 1912 р. – Верхньодніпровську, 1913 р. – Миколаєві (2-га) та ін. Це додатково покращило ситуацію із доступом до середньої освіти в окремих містах, адже з 1908 р. педагогічні ради гімназій та реальних училищ отримали

---

[81] Сборник постановлений по МНП. – СПб., 1896. – Т. 12. – Стб. 1713–1718.

[82] *Баранов А.Г.* К вопросу о реформе городских, по положению 1872 года, училищ // ЖМНП. – СПб., 1904. –Т. 353. – С. 4.

право «відхиляти [при вступі] прохання іншомістян, спрямовуючи їх у те місто, де перебував попечитель навчального округу»[83].

За цей період в містах Київського навчального округу змінилася соціальна структура вихованців (ця тенденція стосувалася й інших регіонів): зменшилося представництво дітей дворян, чиновників та духовенства (з 58,4% до 45%); дещо зросло – міщан, купців, цехових (з 31,3% до 33,2%) та більш, ніж удвічі – селян і козаків (із 8,7% до 19,6%)[84]. За кількісними показниками ще з кінця XIX ст. лідирували 1-ша Київська та 1-ша Житомирська гімназії, суттєво відставали приватні – новостворена В. Науменка і Колегія П. Галагана[85]. При цьому недержавні заклади не лише Києва, а й інших українських міст, вирізнялися мінімальним відсотком учнів, які вибували до завершення повного курсу та більш ліберально-прогресивним характером навчання, а відтак й особливою увагою влади до благонадійності їх керівництва[86].

Соціально-економічні фактори, пов'язані із урбанізаційними процесами, зростанням ролі освіти в суспільстві та потребами економіки сприяли формуванню системи жіночої, приватної та професійно-технічної освіти. Зважаючи на запити населення та необхідність у серйозних інвестиціях, заклади цього типу були представлені, головним чином, саме в містах. На їх фоні традиційно виділялися університетські Київ, Одеса та Харків. Зокрема, напередодні Першої світової війни в Одесі функціонували університет, вищі жіночі курси, вищі жіночі медичні курси, однорічні педагогічні курси, 8 хлопчачих (3 приватні) та 20 дівчачих (18 приватних) гімназій, 4 реальних (із них лише одне казенне) та 2 комерційних училища, по одному – торгового мореплавання, художнє, музичне тощо[87]. Серйозний ріст цих показників у всіх українських містах відбувся саме на початку XX ст., особливо в 1904–1908 рр., за рахунок реорганізації прогімназій у гімназій, реалізації приватної ініціативи та збільшення державних витрат на освіту. У Київському навчальному окрузі в 1911 р. налічувалося 178 міських та повітових училищ, 51 хлопчача та 84 дівчачі гімназії (за попередні сім років їх кількість зросла вдвічі), 8 технічних та ремісничих училищ, 2 вчительські інститути та 8 вчительських семінарій[88].

---

[83] Циркуляр по Киевскому учебному округу. – К., 1908. – № 1. – С. 24.

[84] Состояние учебных заведений Киевского учебного округа с 1901 по 1911 год. – К., 1913. – С. 11.

[85] *Виноградов Н.Н.* Киевский учебный округ в 1905 году // ЖМНП. – СПб., 1907. – Новая серия. – Ч. 9. – С. 34–38.

[86] ЦДІАК України, ф. 4 42, оп. 858, спр. 125, арк. 1–17.

[87] Памятная книжка Одесского учебного округа… – С. 4–295.

[88] Состояние учебных заведений Киевского учебного округа… – С. 8–73.

Київ, І-ша гімназія
(фото В.Гудшона та О.Губчевського, 1912 р.)

Очевидно, що у цій сукупності на перше місце (за адміністративним значенням, терміном існування, чисельністю вихованців та ін.) варто ставити школи губернських центрів. В українських містах найпрестижніший статус мала 1-ша Київська гімназія, створена відповідно до указу 1809 р. та прирівняна до вищих навчальних закладів із 1811 р. Цей рік офіційно вважався її датою заснування, тому помпезне, на імперському рівні, святкування 100-річчя закладу припало на 1911 р. Про особливе значення гімназії свідчить не лише рівень її матеріального забезпечення, соціальний склад випускників (серед яких, за словами сучасника, «діти інтелігенції та знаті» і потрапити до їх переліку можна було лише за наявності неабияких знань та протекції), а й видання до ювілею окремого рескрипту. У документі йшлося про надання установі найменування «Імператорської Олександрівської», карбування пам'ятної монети та виготовлення ювілейного знаку, а також із особливим пієтетом констатувалося, що гімназія «протягом 100 років свого існування непохитно стояла на південно-західному рубежі нашої великої держави міцним оплотом просвіти і демонструвала приклад сповненої глибокої відданості служби…»[89].

[89] ПСЗ РИ. – Собр. 3-е. – Т. 31. – Ч. 1. – № 35816. – С. 984.

До початку Першої світової війни мережа навчальних закладів Російської імперії суттєво ускладнилася, тому чи не кожен із міністрів перейнявся питаннями її уніфікації, покращення якості, збільшення фінансування. Однак реалізація цих намірів не встигала за демографічними показниками і об'єктивними потребами населення й економіки. Політичне протистояння між гілками влади (Державною думою та Радою міністрів) затягувало або взагалі унеможливлювало процес реформування, в чому можна переконатися на прикладі спроб запровадити загальну початкову освіту. Навіть у містах, де типологія навчальних закладів була найбільш різноманітною, існували серйозні перешкоди, в тому числі штучного характеру, для отримання знань. Охоплення населення було вищим порівняно з сільською місцевістю, але недостатнім для європейського рівня.

У радянській літературі тиражованим стало цитування уривку з тексту промови більшовицького депутата Державної думи О. Бадаєва на засіданні 4 червня 1913 р. під час обговорення кошторису Міністерства народної освіти на поточний рік: «…дев'яти десятим населення Росії уряд загороджує шлях до освіти. Так, наше міністерство народної освіти є міністерством поліцейського розшуку, глуму над молоддю, наруги над народним прагненням до знання…»[90]. Цитовані рядки не вдалося виголосити на засіданні парламенту, оскільки після слів «чи не заслуговує цей уряд, щоб народ його вигнав?» О. Бадаєва було позбавлено слова[91].

Таким чином, наприкінці XVIII – на початку XX ст. освітні заклади міст України майже постійно перебували, якщо не в стані перманентного реформування, то публічного обговорення їхнього статусу, необхідності подолання таких недоліків як слабкий зв'язок із практичними потребами життя, управлінський непрофесіоналізм, слабка мережа та ін. Головними перешкодами на шляху реалізації змін були політичні фактори, відсутність матеріальних ресурсів і педагогічних кадрів. В українських містах відповідні процеси мали свою юридичну специфіку на Правобережжі (де чинне законодавство мало відмінності від загальноімперського), відрізнялися більшою інтенсивністю та організованістю на Лівобережжі (у зв'язку з активністю тутешнього дворянства і земств), дещо сповільнено відбувалися на Слобожанщині й Півдні, з огляду на нижчий рівень зацікавленості місцевого населення, особливості соціально-економічного розвитку.

---

[90] *Ленин В.И.* Полное собрание сочинений в 55-ти томах. – М., 1973. – Т. 23. – С. 135.

[91] Государственная дума, 4 созыв, сессия первая / Стенографические отчеты. – СПб., 1913. – Ч. 3. – Стб. 699.

Олександр Лисенко, Ігор Коляда

ДІЯЛЬНІСТЬ «ПРОСВІТ» СЕРЕД МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ

Культурно-просвітницькі товариства «Просвіта» були створені у багатьох містах: Києві, Одесі, Катеринославі, Кам'янці-Подільському, Миколаєві, Чернігові, Житомирі та інших містах й містечках. Своє завдання вони вбачали в піднесенні культурного і освітнього рівня нижчих верств, яке мало відбуватися на основі народної української традиції.

Особливо великих успіхів в цій справі досягла заснована у грудні 1905 р. катеринославська «Просвіта», головою якої було обрано професора місцевої духовної семінарії В. Біднова. Його найближчими помічниками стали С. Липківський, також професор духовної семінарії, археолог Д. Яворницький та інженер І. Труба. Наприкінці 1905 р. у товаристві нараховувалося 80 членів[1]. У лютому-березні 1906 р. катеринославська «Просвіта» випустила 5 чисел тижневика «Добра порада», який однак невдовзі було заборонено адміністрацією, а його редакторів притягнуто до суду[2]. Після цього діяльність товариства почала занепадати, а містяни Катеринослава перестали цікавитися його роботою. Однак, ініціаторам вдалося переламати цю негативну тенденцію, і наприкінці 1911 р. діяльність катеринославської «Просвіти» значно пожвавішала. Цьому сприяло обрання нової ради товариства, до якої увійшли Т. Вичихина, Є. Гаркавцева, Г. Денисенко, Д. Дорошенко, В. Литвинський, Н. Нечипоренко, Б. Павловський, О. Рогович, П. Сіренко, М. Хрінникова[3]. Того ж 1911 року намітилося встановлення більш тісних контактів та взаємодії між катеринославською «Просвітою» та її приміськими філіями. У листопаді «Просвіта» влаштувала концерт українських бандуристів, перед якими Д. Яворницький прочитав лекцію «Українські кобзарі, бандуристи та лірники». Цей концерт дав товариству 630 руб. чистого прибутку (частина його пішла приміським селянам Мануйлівки та Дієвки на проведення дитячих ялинок)[4]. У свою чергу мануйлівці встановили контакт із діячами західноукраїнського національного руху. Так, у 1911 р. вони приймали у себе делегацію українських вчителів із Буковини[5]. Допомога філіям оживила саму катеринославську «Просвіту» і внаслідок вона

---

[1] Справоздання катеринославського літературно-артистичного українського товариства «Просвіта» – Катеринослав. – С. 2.

[2] Там само. – С. 4.

[3] В наших товариствах // Рада. – 1912. – № 103. – 6 травня.

[4] Концерт «Просвіти» // Дніпрові хвилі. – 1912. – № 9. – С. 141. – 7 травня.

[5] Діяльність мануйлівської «Просвіти» в 1911 р. // Там само. – № 7. – С. 105.

набула авторитету у міських жителів та адміністрації. «Просвіта» зросла чисельно і наприкінці 1911 р. нараховувала 116 осіб. Відомий український історик Д. Дорошенко у своїх спогадах зазначав, що поблажливе ставлення влади до цієї «Просвіти» пояснювалося тим, що в канцелярії губернатора краю, який на відміну від інших начальників губерній, не був українофобом, управителем канцелярії була «своя людина», яка допомагала «пробивати» рішення про дозвіл на відкриття філій «Просвіти»[6].

Але, на наш погляд, таке ставлення катеринославського губернатора до діяльності товариства не було випадковим. Тут, як ніде, розвиток просвітянського руху серед українських робітників та селян відповідав інтересам розвитку місцевої промислової інфраструктури. Швидке зростання промислових потужностей вимагало великої кількості освічених робітників, і сприяло стрімкому зростанню міського населення. Тобто південний захід Російської імперії вимагав швидкої науково-технічної та культурної модернізації, і «Просвіти», безперечно, повинні були відіграти в цьому процесі провідну роль.

Найбільш діяльною з філій катеринославської «Просвіти» була вже згадана Мануйлівська. Вона об'єднувала тих українців, які, не пориваючи зв'язок із землею, були працевлаштовані на великих підприємствах Катеринослава. Ці люди були однаково зацікавлені як в успішному розвитку великої промисловості, так і в успішному розвитку сільського господарства. Безпосередній контакт із міською інтелігенцією ставив мешканців Мануйлівки та їй подібних селищ у більш вигідне становище порівняно з жителями віддалених сіл. У той же час мануйлівці, використовуючи своє географічне становище, мали всі переваги для розповсюдження серед селян із більш віддалених сіл товарів із міста, а серед мешканців міста – декоративних кустарних виробів та продуктів харчування із сіл (для цього вони влаштовували кооперативи). Отже, це були досить забезпечені в матеріальному плані люди, котрі отримували фінансові можливості для освіти своїх дітей. Це також стимулювало їх обстоювати українську мову викладання в школах і в перспективі створювало реальну можливість відкриття університету. Крім того, у мануйлівців не було такого страху перед владою, як у міських інтелігентів, бо вони знали, що у будь-якому випадку зможуть своїми руками прогодувати власну родину. У той час як матеріальне благополуччя пересічного міського інтелігента цілком залежало від примхи його безпосереднього керівника із державної адміністрації.

---

[6] *Дорошенко Д.* «Просвіти» на Великій. – Б. м. – Б. р. – С. 5.

Непростим та тернистим виявився шлях до відкриття філії катеринославської «Просвіти» у приміському селі Діївці, котре знаходилося поряд із Мануйлівкою. Як і мануйлівці, дієвці також працювали на промислових підприємствах Катеринослава, поступово перетворюючись на міських робітників, хоча, в більшості своїй, при цьому не поривали зв'язку із селом. І катеринославським просвітянам було надзвичайно важливо, аби ці селяни, приходячи до міста, не вливалися в масу люмпенізованого, схильного до алкоголю і різні́ російськомовного пролетаріату. А, навпаки, відстоювали в Катеринославі закладені із їхнього сільського дитинства українські традиції та любов до рідної мови. Тому-то, катеринославські інтелігенти українського походження, приділяли таку велику увагу відкриттю філій «Просвіти» в приміських селищах. Відкриття філії в Діївці очікувалося в 1912 р.

Аби допомогти дієвцям матеріально, катеринославські просвітяни провели в місті низку національно-культурних заходів. Так, 16–17 червня 1912 р. в Катеринославі відбулося влаштоване «Просвітою» грандіозне етнографічне свято. В його підготовці та проведенні катеринославцям активно допомагали мануйлівські просвітяни. Свято викликало великий інтерес у жителів міста й дало «Просвіті» 175 руб. чистого прибутку. 21 липня просвітяни організували ще один дуже цікавий музичний вечір, успіх якого був надзвичайним. Усім охочим потрапити на нього, не вистачило квитків. Прибуток від проведення цього вечора становив 92 руб. 60 коп[7]. Самі просвітяни так оцінювали цю культурну подію у житті міста: «З деякого часу помічається все більша і більша цікавість широкої публіки до праці "Просвіти". Коли торік літом не можна було уряджати ніяких вистав, бо мало приходило глядачів, то тепер на вечори «Просвіти» не вистачає квитків. Так само було на виставі "Бондарівни" 23 червня. Між глядачами помічається багато селян, особливо молоді»[8].

Завдяки зусиллям катеринославських просвітян, селянська молодь приїздила до міста не лише для того, щоб отримати задоволення від майстерно поставленої вистави. Ця молодь здатна була дати гідну відсіч тим, хто спробував би її зірвати. Отже, українська міська інтелігенція виховувала не лише свідомих патріотів, але і власних захисників на випадок протистояння з проросійськими чорносотенними силами. Патріотизм серед жителів українських приміських сіл та робітничих селищ був справді великим. Так, діївські селяни, наслідуючи мануйлівців, вирішили збудувати приміщення для «Просвіти». Щомісяця, починаючи з

[7] В наших товариствах // Рада. – 1912. – № 172. – 28 липня.
[8] Там само.

1911 р., вони відривали від свого порівняно невеликого заробітку по 3 руб., щоб скласти суму з якою можна буде розпочати будівництво власного приміщення. Деякі селяни навіть припинили будівництво приватних будинків, а гроші віддали на потреби «Просвіти»[9]. Організаторами відкриття філії «Просвіти» в селі Діївці стали кілька селян, що пройшли військову службу в Сибіру, серед яких особливо відзначався П. Білецький. Саме в Сибіру у них виникла думка заснувати у себе в селі філію «Просвіти». Важливо відзначити також те, що світогляд цих фундаторів філії «Просвіти» сформувався під час їхньої військової служби під впливом книжки Б. Грінченка «Серед темної ночі» та «Під тихими вербами»[10]. Можемо говорити, що цей етап просвітянського руху став можливим саме завдяки тому, що проросли зерна, посіяні українськими просвітителями наприкінці XIX – початку XX ст. Незважаючи на те, що в 1912 р. адміністрація заборонила відкрити філію в Дієвці[11], завдяки наполегливим клопотанням та завзяттю катеринославських та діївських просвітян дозвіл був зрештою добутий на початку наступного, 1913 року. 3-го березня відбулося урочисте відкриття діївської філії катеринославської «Просвіти». Із Катеринослава прибуло кілька членів Ради «Просвіти» на чолі з головою Е. Гаркавцевою. Приїхала також майже вся рада мануйлівської «Просвіти», яка пожертвувала зі своїх скромних коштів діївській «молодшій сестрі» 15 руб. Член ради катеринославської «Просвіти» Ю. Павловський відзначив у промові ту велику вагу, насамперед культурну, яку має «Просвіта» на селі для боротьби з пияцтвом та розбишацтвом[12].

Отже, просвітяни прагнули привнести українські традиції в переважно російськомовні промислові міста і для цього працювали серед приміських селян. У той час найголовнішою зброєю в цій боротьбі була українська книжка світоглядного характеру. Тому катеринославська «Просвіта» вирішила використати сільськогосподарські виставки для їх поширення. Було вирішено організовувати на них спеціальні відділи популярних українських видань. Постановою Ради товариства від 21 серпня 1913 р. було схвалено придбання на 15 руб. популярних книжок із медицини, ветеринарії та сільського господарства і показати їх на виставках у приміських селах Тамановці та Шолохові. Там же ці книжки

[9] *Гехтер М.* Українське життя в Росії в 1911 р. // Літературно-науковий вістник. – 1912. – № 57. – С. 179.

[10] *Дорошенко Д.* Вказ. праця. – С. 5.

[11] «Просвіта» в селі Діївці // Дніпрові хвилі. – 1913. – № 6. – 16 березня – С. 5–6.

[12] Там само.

й продавалися. Місцеві жителі дуже цікавилися українською популярною літературою і охоче купували українські книжки[13].

У новий 1914 рік просвітянський рух на Катеринославщині вступив повний сил та надій. У самій катеринославській «Просвіті» в цей час нараховувалося 235 членів, у мануйлівській – 75, перещепинській – 66, діївській – 49, гупалівській – 17[14]. На початку року катеринославські просвітяни розгорнули широку підготовку до Шевченківського ювілею. 19 січня 1914 р. у приміщенні Англійського клубу відбулося засідання організаційного комітету по влаштуванню Шевченківських урочистостей. Це зібрання було скликане правлінням катеринославської «Просвіти», яке виклопотало дозвіл на організацію цього комітету з правом входження до нього також осіб, які не належали до «Просвіти». На цьому засіданні була обговорена та схвалена програма ювілейних урочистостей на честь великого Кобзаря[15].

Катеринослав, загальний вигляд, Англійський клуб (фото початку XX ст.)

1 березня 1914 р. в залі того ж Англійського клубу відбувся Шевченківський вечір «Просвіти» із вступним словом Г. Черняхівського. Хор виконав «Заповіт», який присутні слухали стоячи. Запрошеними з Києва

[13] В наших товариствах. – Рада. – 1913. – № 202. – 26 серпня.

[14] Звідомлення товариства «Просвіта» у Катеринославі за 1913 рік. – Катеринослав, 1914. – С. 87.

[15] Шевченковские дни в Екатеринославе // Украинская жизнь. – 1914. – № 3. – С. 108.

артистами, а також місцевими співцями та декламаторами були виконані найкращі твори поета[16]. Підготовка до Шевченківського свята і його проведення ще більш посилило українські настрої серед містян Катеринослава та його передмість. Український галицький письменник Д. Лукіянович справедливо відзначав тоді, що вшанування пам'яті поета органічно було пов'язане з розвитком національної свідомості українців, що публічні урочистості на честь поета «мають значення маніфестації, з'єднують українців, розділених політичними програмами, розкиданих на велетенському просторі і розділених державними кордонами»[17].

Після початку Першої світової війни катеринославська «Просвіта» займалася майже виключно допомогою біженцям та сім'ям фронтовиків, практично не займаючись культурно-просвітницькою діяльністю. Але несподівано 21 січня 1916 р. «Просвіта» отримала повідомлення про те, що 25 січня в губернському присутствії буде слухатися питання про закриття товариства. З боку правління «Просвіти» були вжиті всі можливі засоби, щоб з'ясувати причини закриття і запобігти йому. Однак намагання просвітян не дали позитивного результату. Катеринославська «Просвіта» разом зі своїми філіями була оголошена закритою[18]. Після закриття «Просвіти» організатори українського руху в Катеринославі почали шукати собі інших шляхів. Так, на початку 1916 р. в місті виникло «товариство на вірі» під назвою «Українське видавництво в Катеринославі». Уже у лютому та березні воно випустило дві книжки – «Національні відносини в Бельгії» С. Русової та оповідання А. Кащенка «Перерід», та прийняло до друку оповідання для дітей «Мандрівка за пороги» – також А. Кащенка. У березні колишній видавець просвітянського журналу «Дніпрові хвилі» К. Котов звернувся до губернатора з проханням допустити до видання український щотижневик «Час» і отримав дозвіл. У квітні 1916 р. при катеринославському «Научном обществе» була організована українськими діячами «Комісія по вивченню місцевого краю». У травні були прочитані доповіді: «Запорозький зимівник», «Новий рік на Запоріжжі», «Спогади про Сагайдачне та його околиці», «Дніпрові пороги». Крім того, комісія організувала низку екскурсій для селянських дітей до музею ім. Поля, де були зібрані пам'ятки місцевої старовини, та на Кодацькі пороги. Там В. Біднов та А. Кащенко розповідали дітям про історію рідного краю, а останній ще й подарував свою

[16] Там же. – С. 111.
[17] Там же. – С. 111.
[18] Деятельность екатеринославской «Просвиты» в 1915 г. и ее закрытие // Там же. – 1916. – № 2. – С. 47.

книжечку «Над Кодацьким порогом»[19]. Восени 1916 р. комісія знову влаштувала лекції на тему «Пост степу» та «Великий луг», організувала концерти за участю кобзаря І. Кучугури-Кучеренка та відновила дитячі екскурсії до музею ім. Поля[20].

Щодо продовження просвітянського руху в приміських селах Катеринослава, то мануйлівська філія «Просвіти» все своє майно на суму понад 6000 руб., а також весь свій борг на суму 1815 руб. передала Мануйлівському товариству споживачів із умовою, що останнє буде використовувати його винятково для культурно-просвітніх цілей. Тобто можемо стверджувати, що закриття мануйлівської філії відбулося лише формально. Фактично ж все лишилося, як було. Схожа ситуація була й в Перещепині – тут філія «Просвіти» передала своє майно місцевому селянському сільськогосподарському товариству. Як бачимо, розвиток тісно пов'язаного з «Просвітами» українського кооперативного руху фактично нівелював самодержавні обмеження[21].

В інших великих промислових містах Наддніпрянщини – Києві, Одесі, та особливо Харкові, успіхи українських інтелігентів у справі розвитку національної самосвідомості в приїжджих до цих міст учорашніх селян, були значно скромнішими. Чи не головна причина цього, полягала не стільки в утисках із боку адміністрації, і не у вчинках деяких членів «Просвіт», котрі своїми далекими від просвітянської роботи вчинками, свідомо чи не свідомо провокували переслідування українських товариств. Діяльність цих «Просвіт» була паралізована нестачею коштів та браком енергії у самих просвітян. Це пояснювалося тим, що значному числу інтелігентів притаманний був страх перед правозахисними інституціями та елементарна скупість. Багато з них не платили членських внесків навіть у ті часи, коли місцева адміністрація досить поблажливо ставилася до просвітян. Все це аж ніяк не сприяло зростанню авторитету української інтелігенції серед робітників, у середовищі яких було багато вихідців із приміських сіл.

Початок діяльності і одеської, і київської «Просвіт» був дуже обнадійливим, і за своїми масштабами на перших порах навіть перевершував катеринославське товариство. Так, наприкінці 1905 р., дуже жваво та енергійно розпочала свою діяльність одеська «Просвіта». Для ознайомлення найширших верств містян із історією, потребами та цілями українського національного руху в листопаді було проведено два зібрання, на

---

[19] На Украине и вне ее // Украинская жизнь. – 1916. – № 4–5. – С. 122–123.
[20] Украинская жизнь в г. Екатеринославе // Там же. – 1916. – № 6. – С. 70.
[21] Там же. – С. 71.

яких вперше у Наддніпрянщині прозвучали промови українською мовою. Відразу ж за цим, протягом кількох днів провідники одеського українства розробили статут місцевої «Просвіти». У ньому зазначалося, що «Просвіта» закладатиме українські бібліотеки та читальні, друкуватиме українські книжки, брошури та газети, ширитиме їх через книжкові крамниці. Передбачалося також влаштовування публічних лекцій, театральних вистав, літературно-музичних вечорів і навіть заснування українських шкіл[22].

25 листопада 1905 р. статут «Просвіти» було схвалено владою Одеси, а 30 листопада відбулися установчі збори товариства, на яких обрали його правління у складі 12 чоловік. Серед них: член Одеського окружного суду, колезький радник С. Шелухін, надвірний радник І. Луценко, нотаріус та колезький секретар М. Комаров (голова «Просвіти»), присяжний повірений О. Панченко, секретар Одеського окружного суду, титулярний радник М. Клименко, начальник одеської чотирикласної прогімназії Л. Ковальчук та секретар Одеської міської управи Ф. Шульга[23]. На цих же зборах було розпочато зарахування у «Просвіту». Членський внесок був невеликим – 1 руб. на рік. Для порівняння, розмір членського внеску у С.-Петербурзькому «Благодійному товаристві», яке було фактично також українською «Просвітою», становив 3 руб. Це сприяло тому, що в одеську «Просвіту» записалося багато малозабезпечених робітників, після чого український національний рух в Одесі перестав бути справою невеликого гурту інтелігентів та студентів.

Одеські просвітяни створили лекційний та літературний комітети, котрі влаштовували по середах науково-популярні лекції, а по суботах – літературно-вокальні музичні вечори та давали спектаклі. Для цього при «Просвіті» було організовано хор із 70 осіб та запрошено на оплачувану роботу хормейстера та акомпаніатора[24].

Андрій Ніковський у листі до свого товариша, фундатора миколаївської «Просвіти» М. Аркаса зазначав: «…гарно те, що “Просвіта” захоплює щоразу більший та повний гурт громадянства, що люди нас бачать і знають та з повагою ставляться до “Просвіти”»[25].

На початку XX ст. етнічних українців в Одесі було небагато. Тут переважали представники інших етносів, котрі населяли Наддніпрянщину –

---

[22] *Просвітянин [Ніковський А.]*. Одесская «Просвіта» // Украинский вестник. – 1906. – № 5. – С. 313.

[23] ЦДІАК України, ф. 268, оп. 1, спр. 105, арк. 44.

[24] *Просвітянин [Никовський А.]*. Указ. соч. – С. 313.

[25] Держархів Миколаївської області, ф. 468, оп. 1, спр. 14, арк. 3.

євреї, росіяни, греки, поляки, литовці[26]. Російсько-японська війна призвела до того, що капіталісти, особливо німецькі банкіри, почали виводити гроші за кордон і скорочувати кредитування. Без кредитів місцеві фірми не могли купувати товари за кордоном, а це викликало подальше скорочення вітчизняного виробництва[27]. Багато робітників було звільнено з роботи, що викликало соціальну напругу в місті, котра в умовах багатоетнічності Одеси, неминуче мала перерости в соціальні конфлікти. На мітингу єврейського товариства в Одесі, оратори рішуче виступили проти продовження війни з Японією, справедливо вважаючи війну головною причиною різкого зубожіння населення[28]. З іншого боку, російські чорносотенці намагалися нацькувати незабезпечених російських робітників на євреїв, мотивуючи це тим, що, буцімто, всі соціально-економічні негаразди в імперії викликані поразками на фронті, котрі в свою чергу є наслідками єврейської антивоєнної агітації. Крім того, чорносотенці рішуче виступали проти Жовтневого маніфесту, котрий, зокрема, і дозволив українцям засновувати «Просвіти». Відповідальність за його появу вони знову ж таки покладали на євреїв, і наступного дня після його виходу в Одесі почалися події відомі під назвою «єврейські погроми»[29]. Хоча ця назва не зовсім правильна, бо представники єврейської громади завжди давали гідну відсіч нападникам, і втрати з боку чорносотенців часто перевищували втрати євреїв. Тому останні були вигідними «спільниками» українців. Крім того, останнім дуже важливо було налагодити дружні стосунки з поляками. Для цього просвітяни успішно використовували святкування ювілеїв Т.Г. Шевченка. У перший рік свого існування одеська «Просвіта» влаштувала свято, присвячене Кобзарю, на якому депутати від місцевих євреїв, литовців та польського товариства «Ліра» виголосили промови на честь великого українського поета, а останні крім цього поклали на бюст Т. Шевченка розкішний вінок[30]. Так, одеська «Просвіта» стала культурним осередком, де співпрацювали представники різних національностей. А. Ніковський писав у листі до М. Аркаса: «Колись ви запитували мене про прийом жидів у товариство, на зборах виділа нашого я говорив про це і висловився за те, щоб не

[26] Спростування цього твердження див. у підрозділі В. Любченка – редкол.
[27] *Герліґі П.* Одеса: історія міста 1794–1914. – К., 1999. – С. 281.
[28] Там само. – С. 283.
[29] Там само. – С. 284, 288.
[30] Шевченкові дні в Одесі // Рада. – 1907. – № 75. – 30 березня.

розбирати і не вважати на національне походження… Членів-жидів у нас записалося чоловік десять, переважно студентів»[31].

Отже одеська «Просвіта» взяла чіткий, конче потрібний одеській міській спільноті напрямок діяльності. Однак для його поширення місто потребувало активних і сміливих людей. Кожен інтелігент, котрий спробував би працювати з населенням одеських передмість, Молдаванки та Пересипу, ризикував отримати чи удар ножем, чи револьверну кулю. Бажаючих фактично не було. Більшість членів «Просвіти» навіть перестали платити членські внески, що загальмувало роботу товариства. Ще більше погіршилися справи, коли через постійні утиски з боку державної адміністрації, в одеському товаристві наприкінці 1909 р. почалася уже деяка дезорганізація. Розпалися обидва драматичні гуртки та хор «Просвіти». Рядові члени почали самоусуватися від просвітянської діяльності, залишаючи правління товариства сам на сам із адміністрацією. Рада товариства у цей важкий час збиралася двічі на тиждень, намагаючись знайти шляхи порятунку «Просвіти». До С.-Петербургу було послано делегата, який добув у якогось «писарцевого писарця писарчука» обіцянку, що «Просвіту» не буде адміністративним порядком закрито[32].

Намагання одеської «Просвіти» захистити своє право на існування виявилися марними: 30 листопада того ж 1909 р., біля 11 години вечора, в той час, коли в приміщенні «Просвіти» зібралося правління товариства для ліквідації справ, туди з'явилася поліція на чолі з приставом. Жандарми переписали присутніх, пояснюючи свої дії тим, що члени правління не мали права без особливого дозволу збиратися. «Просвіту» примусили припинити свою діяльність. За борги було продано добротну просвітянську бібліотеку, яка перейшла до приватної особи, та костюми, в яких артисти грали на сцені. Всього цього ледве вистачило, аби розплатитися з боргами, які товариство набрало в період своєї дезорганізації. Підсумовуючи діяльність одеської «Просвіти», газета «Рада» зазначала: «Велика шкода за цим єдиним огнищем української культури в Одесі, бо хоч товариство в останні часи й вело виключно клубну діяльність, але справа в тому, що клуб цей був найдемократичнішим, що завжди йшов до ідейної праці, – в ньому була сила простого люду, що тут міг чути українську мову, добути на прочитання і на продаж українську книжку чи часопис»[33].

---

[31] Держархів Миколаївської області, ф. 468, оп. 1, спр. 14, арк. 5; Шевченкові дні в Одесі…

[32] В одеській «Просвіті» // Рада. – 1910. – № 24.

[33] Там само.

Схожою була й доля київської «Просвіти», заснованої в пам'ять Т.Г. Шевченка. Її статут було затверджено 6 травня 1906 р. Перший підпис під ним поставив Б. Грінченко, якого на перших установчих зборах 25 травня було обрано її головою. Вітаючи збори товариства, він зазначив: «Ми починаємо свою діяльність у той час, коли на арену історії виступають робочі маси як діяльні творці нового життя. Роль просвітніх інституцій, які допомагатимуть їм виробляти опертий на наукових фактах світогляд, мусить бути величезною»[34]. Пізніше, 1907 р., Б. Грінченко писав: «У нас справа "Просвіти" є разом і справою нашого національного відродження, хоч і яка б там забарна була ця робота, можемо сказати, що діло "Просвіти" ніколи не одурнює, і ті результати, які дає воно, є найтвердішими підвалинами національної самосвідомості»[35].

Навколо Б. Грінченка згуртувалися найбільш національно-свідомі інтелігентські сили Києва, котрі згодом увійшли до Ради київської «Просвіти», зокрема, С. Єфремов, М. Синицький, Ф. Матушевський, В. Цимбал, Мод. Левицький, В. Дурдуковський, В. Страшкевич, В. Королів, Ол. Волошинов, трохи пізніше до неї було кооптовано Л. Яновську, А. В'язлова та С. Русову[36]. Секретарем київської «Просвіти» був Д. Дорошенко. Головним у діяльності київської «Просвіти» було книговидання. Всього товариство встигло видати 36 назв книжок українською мовою. Також систематично та ґрунтовно розпочала свою роботу бібліотечна комісія київської «Просвіти». Вона подбала насамперед про те, щоб скласти на кожний розділ популярної української літератури повні реєстри видань. Були складені реєстри з історії літератури, історії та соціології, політичної економії, права, медицини, природознавства, господарства та ін.[37]

Енергійно взялися просвітяни й за створення власної бібліотеки. До осені 1907 р. київська «Просвіта» мала вже придатну для користування бібліотеку з 5000 томів. Особливо тут треба відзначити щедрий дар українського письменника К. Паньківського – 1500 книжок, та самовіддану працю Б. Грінченка, який більше місяця працював щодня над бібліотекою, аж поки не поскладав книжки так, як треба[38].

Велику увагу київські просвітяни зосередили на проведенні лекцій, читань та музично-літературних вечорів у самому місті, а також на

---

[34] *Дорошенко Д.* Вказ. праця. – С. 2.

[35] Скасування товариства «Просвіта» у Києві // Рада. – 1910. – № 81.

[36] По Україні // Рада. – 1907. – № 140. – 21 червня.

[37] Од бібліотечної комісії товариства «Просвіта», заснованого у Києві в пам'ять Т.Г. Шевченка // Рада. – 1907. – № 53.

[38] Звідомлення товариства «Просвіта» у Києві за 1907 рік. – К., 1908. – С. 8.

робітничих околицях, для чого була складена програма систематичних доповідей, концертів та театральних вистав.

Київська «Просвіта», не маючи власного залу (у неї були лише помешкання для канцелярії та бібліотеки), змушена була працювати в приміщеннях інших товариств. У будинку «Товариства народних читань» на Бульварно-Кудрявській вулиці просвітяни щомісяця влаштовували концерт, присвячений якомусь із українських діячів, зокрема – Б. Грінченку, Марку Вовчкові, І. Котляревському, Т. Шевченкові, І. Франкові та іншим.

Спочатку читався реферат про особистість, потім відбувалося декламування творів чи співи на слова віршів. В артистичній частині таких вечорів брали участь переважно молоді сили з Музично-драматичної школи М. Лисенка. Іноді виступав і сам композитор, музично супроводжуючи виступи співаків та співачок. Під проводом артистки М. Старицької влаштовувалися театральні вечори, на яких відбувалися вистави на твори українських письменників, зокрема «На новий шлях» Б. Грінченка. Всі вистави та концерти «Просвіти» були поставлені на доброму професійному рівні й завжди мали великий успіх у публіки[39].

Отже, як і в одеській, у київській «Просвіті» спочатку робота була поставлена добре. Перед товариством, здавалося, відкривалися райдужні перспективи, але потім точнісінько так же як і в Одесі, велика частина київських просвітян почала проявляти надзвичайну недбалість у виконанні своїх обов'язків перед товариством, не лише не допомагаючи йому своєю працею, але й не сплачуючи членських внесків. Так, із 423 членів, які формально були записані до київської «Просвіти», 99 чоловік не заплатили членських внесків ні за 1906, ні за 1907 рр., а ще 170 чоловік не розрахувалися і за 1907 р. Тобто в 1907 р. загальна чисельність тих, хто не заплатив членський внесок, становила 269 осіб, або 66% від загального числа членів товариства. Крім того, що просвітяни не платили членських внесків, вони ще й безвідповідально ставилися до виконання взятих на себе зобов'язань. Часто траплялися випадки, коли, взявши на рецензування книжку, просвітянин тримав її півроку, а потім повертав не прорецензованою. Багато до видавничої секції надходило слабкої, непридатної до друку продукції[40].

Не поліпшилася ситуація і у наступному 1908 р. Навпаки, у київській «Просвіті» продовжували наростати ті негативні тенденції, які склалися ще в 1906–1907 рр. Продовжувала швидко зростати чисельність її членів

[39] На загальних зборах «Просвіти» // Слово. – 1908. – № 23. – 8 червня.
[40] Там само.

і зменшуватися кількість тих, хто дійсно працював у товаристві чи просто надавав йому посильну матеріальну допомогу. Так, до 30 травня 1908 р. членський внесок за 1908 рік сплатили усього 57 осіб (13,5% від загальної кількості членів, та 37% від кількості тих, хто заплатив членський внесок у 1907 р.)[41].

Хронічна нестача коштів неймовірно утруднювала проведення головної для київської «Просвіти» видавничої діяльності. На зборах було зазначено, що в 1909 р. члени «Просвіти» виявили надзвичайну байдужість до справ товариства, фактично залишивши її Раду на самоті. Але особливо загрозливими були фінансові справи «Просвіти». Так, скарбник «Просвіти» Є. Лукасевич подав звіт про становище каси товариства. Загальний висновок його доповіді був дуже сумним: каса товариства виявилася фактично порожньою. Далі на зборах було зачитано повідомлення видавничої комісії «Просвіти». Як виявилося, в загальний видавничий фонд та на окремі видавничі фонди імені Б. Грінченка та М. Драгоманова в 1909 р. грошових благодійних надходжень одержано було мало[42].

Як і в Одесі, для київських українців справи почали ще більше погіршуватися наприкінці першого десятиліття XX ст. У січні 1910 р. було видано циркуляр прем'єр-міністра уряду Російської імперії П. Столипіна «Про інородців та сепаратизм», і як результат, саме на його підставі київська «Просвіта» була закрита в квітні 1910 р.

Припинення діяльності київської «Просвіти» відбулося в той час, коли її діяльність значно пожвавішала. За перші три місяці 1910 р. шкільно-лекційна комісія товариства влаштувала 33 лекції, на кожній з яких у середньому було присутньо 114 осіб. За кількістю лекцій та слухачів на них перше місце займала Деміївка (14 лекцій, 2196 слухачів), друге – Куренівка (10 лекцій, 818 слухачів), третє – Народний дім (9 лекцій, 700 слухачів). Дуже цікаві відомості дало анкетування, яке провела шкільно-лекційна комісія серед своїх слухачів. Виявилося, що серед них найбільше було людей віком від 20 до 30 років (48,8%), в той час як віком від 16 до 20 лише 37,7%. Щодо освіти, то 29,5% були з нижчою, 22,7% закінчили церковнопарафіяльні школи[43].

Слухачі висловили також свої побажання відносно тих тем, на які їм хотілося б послухати лекції. Найбільше бажали слухати лекції з української історії – 64%, з історії української літератури – 22%, про

---

[41] Там само.

[42] Надзвичайні загальні збори товариства «Просвіта» у Києві // Рада. – 1909. – № 265.

[43] Звідомлення товариства «Просвіта» у Києві за 1910 рік // Рада. – 1910. – № 132.

українську музику та мистецтво – 11%. Мова відповідей була здебільшого українською (75% відповідей), і майже половина їх написана фонетичним правописом[44].

Серед слухачів найбільше було робітників та ремісників (52%), потім прикажчиків та конторників – 20%. Цікаво, що уперше на лекції було 45,5% опитуваних, а другими йшли ті, хто приходив на них вже вп'яте[45]. Отже, існують всі підстави думати, що якби не горезвісний Столипінський циркуляр, то київська «Просвіта», подібно до катеринославської, змогла б перенести свою діяльність на приміські робітничі селища та ті українські села, в яких багато жителів працювали на київських підприємствах. Це припущення підтверджується також тим, що врахувавши попередні прорахунки в своїй діяльності, київська інтелігенція змогла плідно працювати для підвищення культурно-освітнього та професійного розвитку українських робітників та селян і в часи коли «Просвіта» була забороненою. Для цього вони використовували українську кооперацію, в якій на відміну від закритої київської «Просвіти» була жорстка фінансова підзвітність. Це зрозуміли й російські шовіністи. Так, один з них, а саме С. Щоголєв, зазначав з цього приводу: «Видавнича діяльність останньої [київської «Просвіти» – *О.Л.*] частково ожила з-під попелу завдяки закону про "товариства на вірі", які не підлягають урядовому контролю. В Києві виникли нотаріальним порядком товариства "Український агроном", "Український вчитель" та "Український технік", які мають на меті пропаганду української мови, видання брошур для народу, а також товариство "Наша кооперація", що видає досить тенденційну газету того ж найменування»[46].

Про останнє видання варто сказати окремо. Його виникнення пояснювалося тим, що для успішного розвитку української кооперації необхідно було мати й спеціальну кооперативну пресу. 7 жовтня 1912 р. у Києві відбулися установчі збори українського видавничого товариства «Наша кооперація». Було обрано 3-х членів правління (Порша, Коваля та Лаврова), і членів товариства (Степаненка, Сціборського, Чопівського, Пожарського, Крижановського, Терниченка, Барановського, Шевченка). Першим завданням товариства стало видання українського кооперативного друкованого органу «Наша кооперація»[47].

---

[44] Там само.

[45] Там само.

[46] *Щеголев С.* Современное украинство, его происхождение, рост и задачи. – К., 1913. – С. 97.

[47] Українське життя // Рада. – 1912. – № 229.

Потреба у виданні подібного друкованого українського органу дуже гостро відчувалася тоді у Наддніпрянщині серед усіх верст суспільства, і найперше містян. Адже кооперативний рух, який тут широко розвинувся, настійно потребував такого періодичного видання, доступного за мовою і відповідного регіональним інтересам за змістом. У січні 1913 р. вийшов перший номер «Нашої кооперації» – першого кооперативного видання українською мовою. «Наша кооперація» виходила двічі на тиждень, її ціна становила 2 руб. 50 коп. на рік і була цілком доступною для пересічного робітника[48].

23 березня 1913 р. в Києві відбулося установче зібрання товариства «Український технік». Завданням цього нового товариства стало друкування та продаж книжок, брошур і журналів з питань техніки та промисловості. Крім того, товариство взяло на себе завдання відкривати склади, магазини, організовувати контори та свої філіальні відділи. Членський внесок було встановлено в розмірі 10 руб. на рік. До складу товариства входили дійсні члени, які розпоряджалися всіма справами товариства й несли за них повну матеріальну відповідальність, та вкладники, які мали лише право дорадчого голосу[49].

Отже, після закриття київської «Просвіти» український рух в місті перестав бути формально численним, але значно більш організованим. Звичайно, це можна було оцінювати як прогресивне явище, але в умовах масового напливу в міста люмпен-пролетаріату, серед якого активно працювали більшовики, масовість українського руху могла стати надійною перепоною русифікації міської людності. В силу своєї відносної нечисленності українські діячі могли задовольняти національно-культурні потреби лише тих, хто цього прагнув, і мало займалися національно-культурним вихованням української робітничої молоді. Так, в цей час у Києві часто відбувалися бійки з використанням холодної зброї між робітничою молоддю Лук'янівки та Шулявки[50], а українська інтелігенція нічого не робила для того, щоб припинити такі безчинства. Це було наслідком нечисленності тих інтелігентів, хто справді хотів працювати на благо свого народу.

Ще одним товариством, яке намагалося працювати для культурно-освітнього та економічного розвитку була кам'янець-подільська «Просвіта». Розпочати практичну діяльність безпосередньо в межах міста

---

[48] *Садовський В.* Наша кооперація // Украинская жизнь. – 1913. – № 2. – С. 109.

[49] Новое общество на вере «Украинский техник» // Там же. – 1913. – № 3. – С. 82–83.

[50] *Шандра В.* Київ у XIX – початку XX ст. // Ілюстрована історія Києва. – К., 2012. – С. 177.

кам'янець-подільські просвітяни спромоглися лише після того, як було видано циркуляр від 4 березня 1906 р. про тимчасові правила для самодіяльних товариств і спілок. Кам'янець-подільська «Просвіта» одразу ж записалася під № 1 у реєстр товариств Подільської губернії[51].

Перший загальний збір товариства відбувся 8-го травня 1906 р. На ньому було вирішено головну увагу звернути на ширення української літератури та преси. Для цього на базарному майдані був відкритий рундук, а в Новому-Плані засновано бібліотеку-читальню. Рундук функціонував із 10-го травня 1906 р. по святах та неділях. Щомісяця тут продавалося на 10–15 руб. (600–700 примірників) дешевих українських книжок[52]. Бібліотеку-читальню «Просвіта» відкрила 1 липня того ж року. Читання книжок та газет було безкоштовним, значною мірою завдяки цьому бібліотеку відвідували не лише інтелігенти, а й місцеві робітники та навколишні селяни.

Кам'янець-подільська «Просвіта» звертала велику увагу на влаштування невеличких бібліотек у помешканнях членів товариства. Ця діяльність полегшувалася тим, що переважна більшість членів «Просвіти» була сільськими жителями. Так, приміром, за станом на 17 березня 1907 р. із 205 членів товариства лише 45 проживали в самому місті, решта 160 – по селах Поділля[53]. В таких умовах «Просвіта» розіслала українські книжки приблизно в 100 пунктів, хоча з причини нестачі коштів вона не мала змоги розсилати книжок більш як на 4–5 руб. в одне місце. Часто члени товариства, які очолювали ці бібліотечки, самі займалися продажем книжок. За рік від початку діяльності «Просвіти» вони розпродали книжок на 300–400 руб.[54]

Національно-виховну роботу серед робітників та селян українська інтелігенція проводила і в тих регіонах, у яких самодержавство не дозволило відкривати «Просвіти». Для цього вони використовували земства та кооперативні установи. Особливо яскраво це проявилося на Полтавщині, де членами кооперативних товариств стали, крім селян, також місцеві культурні сили: лікарі, агрономи, священики, учителі земських шкіл, земські гласні й інструктори різних галузей сільського господарства.

---

[51] Звідомлення подільської «Просвіти» // Рада. – 1907. – № 174.

[52] Там само. – № 173.

[53] З життя «Просвіт» // Там само. – 1907. – № 77.

[54] Звідомлення подільської «Просвіти»…

Полтава, губернська земська управа (листівка початку XX ст.)

Як результат, полтавським просвітянам вдалося досягти певних успіхів, особливо у сфері професійної освіти. Так, у 1912 р. Полтавська земська управа звернулася до українського архітектурно-художнього відділу з проханням порадити, як краще влаштувати українську школу малювання для кустарів. Після кількох засідань український відділ виробив програму для навчання в цій школі, яка була пристосована до потреб кустаря[55]. Крім того, у липні 1912 р. в Полтаві була відкрита нова українська книгарня, в якій продавалися українські книжки, газети та журнали. 21 листопада того ж року товариство «Боян» влаштувало концерт української історичної пісні. Перед концертом член товариства В. Щопотьєв прочитав лекцію «Українські історичні думи та пісні». Чоловічий хор «Бояна» виконав пісні «Про Байду», «Про Залізняка», «Про Дорошенка»[56].

Деякі здобутки мали українські інтелігенти у такому важливому промисловому центрі як Харків. Взимку 1911–1912 рр. тут відбулося 11 читань українською мовою, які відвідало більше 2 тисяч слухачів. Такі ж читання відбувалися й у будинку Квітки-Основ'яненка на Основі – передмісті Харкова. Їх також відвідало понад 2 тисячі слухачів. У 1912 р. харківська інтелігенція створила просвітнє товариство, яке отримало ім'я Квітки. Воно потроху проводило лекційну діяльність. Так, 29 жовтня 1912 р. у приміщенні товариства Я. Довбищенко прочитав реферат про

[55] Українське життя // Рада. – 1912. – № 276. – 2 грудня.

[56] В наших товариствах // Там само. – 1912. – № 271. – 27 листопада.

життя і творчість М. Драгоманова, а в листопаді Г. Хоткевич проголосив низку лекцій присвячених історії Галичини[57]. Наприкінці того ж 1912 р. в Харкові було засновано «Литературно-художественный кружок», при якому було створено український архітектурно-художній відділ, який обрав метою якомога ширше розповсюджувати український стиль та українське мистецтво взагалі. На чолі цього відділу стояв С. Васильківський, до нього увійшли також кращі українські архітектурно-художні сили: С. Тимошенко, К. Жуков та ін. Але взагалі харківська інтелігенція найгірше з усіх великих міст в Наддніпрянщині дбала про культурно-освітній розвиток робітників, серед яких спостерігалася тяга до всього українського. Це пояснювалося тим, що як і в Катеринославі, серед жителів передмість і околиць Харкова було багато етнічних українців – учорашніх селян, котрі лише недавно стали працювати на великих підприємствах, і які бажали зберегти власну ідентичність. Особливо виділялася так звана Холодна Гора, де в 1912 р. було засновано просвітнє товариство, яке піклувалося про відкриття школи для дітей, читання лекцій, створення бібліотеки. Це товариство було створено самими українськими робітниками, котрі втомилися чекати допомоги від своєї інтелігенції. «Інтелігенція міста мало дбала про цю людність, але там народилася власна інтелігенція»[58], – писав з Харкова до київської газети «Рада» один з її кореспондентів Д. Пісочинець.

Ці слова можна адресувати переважній більшості української інтелігенції на всій території Наддніпрянщини, якій не вдалося протистояти масовому напливу у міста російського люмпен-пролетаріату. Звичайно, тим більша честь і слава тій невеликій частині української міської інтелігенції, котра самотужки тягнула на собі всю просвітянську роботу, але в умовах початку XX ст. героїзму та самопожертви окремих осіб виявилося замало. Потрібні були принаймні десятки, а краще сотні тисяч активних робітників на ниві національно-культурної освіти, а їх-то якраз і не було.

[57] *Пісочинець Д.* Лист з Харкова // Там само. – 1912. – № 108.
[58] Там само.

Оксана Крижановська

ТЕАТРАЛЬНЕ ЖИТТЯ МІСТА

Міста у вітчизняному суспільно-культурному житті виконували подвійну функцію. З одного боку, вони розвивалися як осередки професійної культури, що відображала стан та духовні потреби і запити суспільства. З іншого ж – міська культура ніколи не була замкнутою системою. Через найрізноманітніші форми комунікацій місто було тісно пов'язане не лише з іншими містами, а й з оточуючим сільським середовищем. Ці зв'язки, розвиваючись й поширюючись, сприяли формуванню міського культурного простору[1].

Міський культурний простір увібрав у себе архітектурний, художній, освітній, літературний, театральний та інші, що мали творчий елемент та сукупність умов для розвитку культури в містах. Серед них театральному мистецтву належала особлива роль, адже театр виник як явище міської культури і був дзеркалом, що відбивало культурний рівень соціуму, здійснював важливу комунікативну функцію. Саме в театрі налагоджувався діалог не лише з глядачами, а й з минулим, передавалася духовна спадщина наступним поколінням. Водночас відвідування театру було одним із видів дозвілля, де публіка усіх станів мала можливість відчути силу взаємного спілкування. Театр, як вид мистецтва, передавав специфіку національної культури, був складовою національно-культурного відродження.

Театральне мистецтво – частина суспільного життя міста. Театральні споруди здебільшого розміщувалися у його центральній частині. Вже з початку XIX ст. зводилися перші постійні приміщення театрів у Києві, Кам'янці-Подільському, Одесі, Житомирі, Полтаві, Харкові, Катеринославі, Бердянську та Чернігові[2].

Вітчизняний театр у XIX – у перших десятиліттях XX ст. у своєму розвитку пережив ряд суттєвих трансформацій – від кріпацького, аматорського, приватної антрепризи до професійного. До 1880-х рр. він практично ще не виокремився у самостійну культурну одиницю й розвивався в контексті театру російського та польського; українські актори на перших порах грали вистави трьома – російською, польською та українською мовами, виступаючи у російсько-українських та польсько-

---

[1] *Кошман Л.В.* Город в общественно-культурной жизни // Очерки русской культуры XIX века. В 2-х т. – М., 1998. – Том 1. Общественно-культурная среда. – С. 15.

[2] Матеріали до історії українського театру. – К., 2016. – С. 115–118.

російсько-українських театральних трупах. У зв'язку з цим можна говорити не лише про паралельний розвиток в українських містах різних національних театральних напрямків, але й про фактичні змагання кількох національних проектів – польського, російського та українського – за Київ та Правобережну Україну[3]. Тому театральна сцена в цей період була не лише ареною боротьби за національний театр, але й одним із місць прояву протестних настроїв, особливо представників учнівської молоді. Так, ще 1860 р. київський цивільний губернатор скаржився, що студенти та гімназисти-глядачі дозволяли собі вести розмови з акторами під час вистави, шуміти, свистіти, й що вказані прояви некоректної поведінки стосувалися переважно російських акторів й особливо акторів польських, які брали участь в російських спектаклях[4].

Крім того, суттєво змінився соціальний склад публіки, що більш чи менш регулярно відвідувала театральні вистави й концерти. Якщо раніше, у XVIII ст. театральний простір залишався продовженням приватних салонів, й у ньому всіляко підкреслювалася соціальна ієрархія, то у XIX ст. соціальні й майнові поділи глядацької аудиторії суттєво нівелювалися. Завдяки цьому сформувалась нова, значно більш демократична, ідентичність театральної публіки, що охоплювала істотно ширші суспільні верстви[5].

На зорі українського театру значної популярності набула приватна антреприза, яка була основною формою організації перших театральних труп; антрепренер у ній виконував водночас обов'язки директора, режисера та адміністратора. Мандрівні акторські трупи працювали в режимі постійних гастролей. У перших театральних постановках ще не існувало чіткого поділу між оперними і драматичними виставами. Оперні спектаклі виконувалися із розмовними діалогами між музичними номерами, драматичні вистави були багатими на музичні епізоди – танці та народні пісні[6]. Вітчизняне театральне мистецтво розвивалося в умовах відсутності фахових навчальних закладів, належних традицій режисури, сформованих шкіл акторської гри та різноманітного й високохудожнього репертуару[7].

---

[3] *Середа О.* Між мистецтвом й політикою: початки російської опери в Києві // Україна модерна. Міжнародний інтелектуальний часопис. – Режим доступу: http://uamoderna.com/md/sereda-between-art-and-politics.

[4] Там само.

[5] Там само.

[6] *Харитонова В.Ф.* Корифеї українського театру – творці музичної складової національного професійного театру // Культура України. – Х., 2010. – Випуск 30. – С. 246.

[7] *Гриценко В., Чорний І., Кушнірук В., Режко В.* Історія світової та української культури. – К., 2005. – С. 416.

Тому актори переважної більшості труп, не отримавши належної підготовки, не мали змоги сповна працювати над вдосконаленням власної акторської майстерності. Арсенал їхніх творчих засобів складався головним чином із обдарування, зовнішності, навичок та «нутра». Чималі надії покладалися також на допомогу суфлера[8]. Проте і за таких умов, завдяки своїй винятковій обдарованості, творили знамениті актори М. Щепкін (1788–1863), К. Соленик (1811–1851) та ін., які сприяли становленню українського театрального мистецтва. Зокрема, творчий союз М. Щепкіна й І. Котляревського започаткував історію Полтавського вільного театру, у якому ще 1819 р. були поставлені «Наталка-Полтавка» та «Москаль-чарівник» видатного драматурга. М. Щепкін стояв біля витоків і Харківського вільного театру, який очолював Г. Квітка-Основ'яненко. Це був перший постійний російсько-український театр. Наряду з російськими, польськими та перекладеними російською мовою західноєвропейськими п'єсами на сценах міст інколи йшли і українські вистави.

Перешкодою на шляху розвитку вітчизняного театру були й певні обмеження. М. Кропивницький згадував про переслідування з боку київського генерал-губернатора О. Дрентельна. «Скільки ми не подавали клопотання, скільки не билися, – з сумом зазначав він, – а зняти заборону, допоки був живий Дрентельн, – так й не спромоглися. Одного разу виступали ми в Петербурзі, в присутності імператора Олександра III. Імператор залишився задоволений нашим виступом й, покликавши до себе у ложу мене й Заньковецьку, виразив нам свою прихильність. В цей же час випадково перебував в Петербурзі й генерал Дрентельн. Я вирішив скористатися нагодою й просити його про зняття для малоросійського театру заборони в губерніях його генерал-губернаторства»[9]. Генерал прийняв корифея українського театру досить люб'язно й привітав із успішними гастролями в імперській столиці, однак порекомендував М. Кропивицькому навіть забути й не мріяти про таке в підпорядкованих йому губерніях. Такий же погляд на вітчизняний театр та його діяльність збереглися й після вступу на посаду генерал-губернатора М. Драгомирова. Не була знята також й заборона читань українською мовою на урочистих вечорах. Не дозволялися постановки п'єс, перекладених із інших мов українською, а в оригінальних заборонявся вихід за межі побутового життя. Єдине послаблення, яке отримали вітчизняні служи-

[8] *Казимиров О.* Український аматорський театр. Дожовтневий період. – К., 1965. – С. 63.

[9] К истории украинского театра // Киевская Старина. – 1905. – Апрель–июнь. – С. 171.

телі Мельпомени, полягало у тому, що їм відкрилися для виступів сцени малоросійських губерній[10].

Крім того, український театр розвивався у надзвичайно складний та динамічний період. Актуальною проблемою його розвитку була необхідність швидкої трансформації. З одного боку, театр, звертаючись зі сцени до глядачів, не міг не реагувати на найрізноманітніші соціальні та політичні зміни. З іншого ж, він не міг не вдосконалюватися під впливом розвитку літератури. Тому ще з початку XIX ст. в сценічному мистецтві поступово на зміну романтизму й класицизму приходив реалізм, який привніс ряд важливих нових ідей в театральне мистецтво свого часу. Виникла потреба у формуванні нового сценічного репертуару, який виходив би за рамки розважального дійства й відзначався популярністю та затребуваністю сучасної драматургії. Тому XIX ст. сприяло появі обдарованих драматургів, які своєю творчістю збагатили розвиток театрального мистецтва. Театр вже не міг задовольнятися старим репертуаром, тому на зміну суто розважальним виставам час вимагав нових, в основі яких показувалася сучасна, з гострим та чітким відчуттям часу, людина. Завдяки цьому виникала гостра необхідність в поступовому формуванні – в дозволених рамках – психологічного театру, що прагнув заглянути й максимально розкрити внутрішній стан людини з її мріями та прагненнями, цінностями й пріоритетами.

Й хоча український театр навіть кінця XIX – початку XX ст. за своєю тематикою все ж залишався головним чином побутовим, він підтримував тісний зв'язок із народною культурою, що робило його дуже популярним. Більше того, тісні побутово-етнографічні рамки, в яких впродовж тривалого часу існував вітчизняний театр, були своєрідним захистом від політики денаціоналізації, особливо східних українців-городян, а український світ як у містах, так й селах, де денаціоналізація впроваджувалася завдяки інститутам школи та церкви, потребував захисту. Адже тривала, систематична та послідовна денаціоналізація українців загрожувала здоров'ю національного організму на всіх його рівнях[11].

На середину XIX ст. у великих містах Лівобережної та Південної України, де утверджувалися російські театри (у вигляді антрепризи), їх підтримувала адміністрація. Для контролю над ними, зокрема, у Харкові, Одесі та Києві створювалися театральні дирекції. У містах Правобережної

---

[10] Там же. – С. 172.

[11] *Черничко І.* Український народний театр кінця XIX – початку XX ст. // Народна творчість та етнографія. – 2003. – № 1–2. – Режим доступу: http://nte.etnolog.org.ua/zmist/2003/N1_2/Art_13.html.

України продовжували діяти польські чи польсько-російські трупи[12]. Такою на той час була національно-культурна ситуація на українських землях, яка істотно впливала й на театральне життя. Поштовх до подальшого розвитку театрального мистецтва надали реформи 1860–1870-х років, що сприяли демократизації культури. Відкриття багатьох освітніх закладів, бібліотек, музеїв, нових театрів створювали міцну основу міської культури. Місто концентрувало значне коло освічених людей – інтелігенцію, студентів, чиновництво, дворянство, купецтво, військових та ін., духовні запити яких зростали і театр покликаний був їх задовольнити.

Окрім того, зміни в театрі, що мали місце в XIX ст., були пов'язані з розвитком науки та техніки. Поява нових можливостей, які суттєво змінили мистецтво, зародження кінематографу, який мав якісно інші способи впливу на глядача, не могли не вплинути на розвиток театру, мистецтво якого миттєве.

Тому театр мав шукати нові форми вираження і способи залучення глядачів. У самому характері вистав закладалася основна риса театрального мистецтва – тісний контакт із залом, який не міг не позначитися позитивно на роботі акторів, спонукаючи їх до самовіддачі. Театр став виходити на новий рівень: він із суто акторського перетворився водночас й на режисерський. Нова театральна професія – режисер – зробила постановки більш цілісними, підлеглими єдиній ідеї.

Використання технічних досягнень дозволило посилити емоційний вплив. Всі засоби виразності отримали можливість гармонійно об'єднатися. В теорії театру стали з'являтися нові поняття: такі як надзавдання, драматичний вузол, колізія. У театрі почався процес ідейного і естетичного розмежування. Театр набував яскраво вираженого національного колориту. На зміну романтизму і реалізму приходили нові, іноді протилежні, течії, такі як позитивізм та інтуїтивізм; поступово зміцнювався зв'язок між драматургією й театром.

Наприкінці XIX ст. постала так звана нова драма, яка отримала своє визначення у зв'язку з появою нових художніх форм і проблем. У спектр її тем та ідей потрапили соціальні проблеми, героїчні теми. Драматурги знаходили нові шляхи відтворення психології героїв: вони намагалися пов'язати воєдино внутрішній світ людини та моральні проблеми. Нова драма поставила перед театром завдання пізнати життєві закономірності через усвідомлення проблеми або конфлікту і емоційний вплив.

---

[12] Матеріали до історії українського театру… – С. 135–136.

Театр формував культурне середовище міст, кожне з яких мало свою неповторну історичну основу. У Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі, Миколаєві, Херсоні, містах Поділля і Волині та ін. театральне життя віддзеркалювало особливості їхнього регіонального розвитку.

Однією з характерних рис розвитку театру та тої ролі, яку він відігравав у формуванні культурного простору міст, був певний розрив у функціях театру та його впливу на глядацьку аудиторію. Так, починаючи з кінця XIX ст. саме народний театр, а також фабричні, селянські та солдатські драматичні гуртки, став темою дня, а інтелігент-любитель, який йшов у народ із ідеєю народної просвіти – антигероєм. Культур-трегерам видавалося, що за допомогою народного театру маси мали увійти до простору високої культури, тоді як насправді театри й гуляння в народних садах дозволяли прислузі, прикажчикам, вуличним торгівцям, артільникам, майстровим та прачкам долучитися до міської культури[13].

Культурний простір українських міст другої половини XIX ст. – початку XX ст. був представлений творчістю російської, польської та зарубіжної антрепризи, українськими аматорськими колективами і театрами. У таких великих містах, як Київ, Одеса, Харків та Катеринослав співіснували акторські трупи різних етнокультурних груп. Так, у 1850–1870-х рр. у Києві гастролювали польські, італійські, французькі та польсько-російсько-українські трупи. До побудови міського кам'яного театру актори орендували будинки генеральші Брінкен на Хрещатику та генерала Білогородського на Липках, де діяла антреприза поляка К. Федецького. На Подолі, у приміщенні колишньої в'язниці, працювали акторські трупи під керівництвом француза Моріса Піона, російсько-польсько-українська трупа В. Енгельгардта (спадкоємця поміщика, кріпаком якого був Т. Шевченко). У репертуарі цих колективів були п'єси «Москаль-чарівник», «Наталка Полтавка» І. Котляревського, Шельменко-денщик» Г. Квітки-Основ'яненка та ін. 1856 р. у тимчасовому театрі на Подолі було поставлено 24 вистави (10 – російських, 12 – польських, й лише дві українські)[14]. Важливим осередком культурного життя міста став зведений 1856 р. Міський театр, який проіснував до пожежі 4 лютого 1896 р. та обійшовся казні в 130 000 руб.[15] Керівництво театрами здійснював «комітет», до складу якого входили віце-губернатор, губернський предводитель дворянства, міський голова та два члени-розпорядники, а очолював генерал-губернатор. Репертуар театрів того часу складали в

---

[13] *Юнисов М.В.* «Лишний» театр: о любителях и их «губителях» // Развлекательная культура России XVIII–XIX вв. Очерки теории и истории. – СПб., 2000. – С. 372.

[14] Там же. – С. 146–147.

[15] *Рибаков М.О.* Невідомі та маловідомі сторінки Києва. – К., 1997. – С. 265.

основному російські та польські п'єси[16]. У 1863 р. міський театр перейшов антрепренерам М. Милославському та Ф. Бергеру. Ф. Бергер виступив не лише як організатор італійської оперної трупи, з якою гастролював у Одесі, Києві, Харкові, Полтаві та ін., а також як перший антрепренер Київської опери, один із засновників Київського оперного театру[17]. Із 1863 до 1866 р. у Києві діяла постійна італійська оперна антреприза, у якій виступали солістки з Мілану – Ермінія Мартіні та Єлена Пуерарі, Чечіліа Мансуї та ін. На київській сцені йшли 14-ть опер італійських композиторів: «Ернані», «Трубадур», «Ріголетто», «Аттіла», «Макбет» «Бал-маскарад», «Ломбардці», Дж. Верді, «Лючія де Ламермур», «Лукреція Борджіа» «Фаворитка» Г. Доніцетті, «Норма» В. Белліні, «Севільський цирульник» Дж. Россіні та ін. Італійська опера користувалася успіхом у киян і їй віддавали перевагу удвічі більше глядачів, ніж російській драмі. Але після відмови київського губернатора М. Казнакова у видачі щорічної субсидії в сумі 3 тис. руб. сріблом на утримання італійської трупи, актори згорнули свою діяльність[18]. Згодом італійська опера повернулася до Києва і кияни у 1876 р. стали першими в Україні слухачами «Реквієму» Верді, а в 1877 р. – опери Верді «Аїда», яка й далі йшла в сезонах 1878, 1880, 1881–1883, 1889 рр.[19] У виконанні трупи А. Раппопорта «Аїду» поставили у Харкові (1879/80 рр.), потім в Одесі (1880). У Маріуполі «Аїду» (1898) показала пересувна італійська трупа Ф. Кастеллано[20].

Розвиткові музичного мистецтва сприяли засновані в містах відділення Російського музичного товариства: у Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі, Полтаві та Херсоні. За його сприяння в Києві відбувалося 10 симфонічних концертів на рік, що впливало на формування музичних уподобань публіки. У 1867 р. в Києві, а згодом і в Одесі та Харкові відкрилася постійна російська опера, де ставилися майже усі найбільш відомі опери російських та західноєвропейських композиторів.

Велику роль у становленні київської опери мала діяльність антрепренерів Ф. Бергера, І. Сетова, М. Савіна та І. Прянішнікова. Російська

---

[16] Матеріали для історії українського театру… – С. 147, 153.

[17] *Каравацкая Л.И.* Оперный хор в исторических реалиях становления и развития киевского оперного театра (XVIII – начало XX века) // Вісник національної академії керівних кадрів культури і мистецтва. – 2016. – № 4. – С. 132.

[18] *Бацак К.* Італійська оперна антреприза у Києві 1863–1866 рр // Українське музикознавство. Науково-методичний збірник. – К., 2015. – Вип. 41. – С. 48–49, 54–56, 57.

[19] *Варварцев М.* Між музикою і політикою: опери Верді в Україні (XIX ст.) // Міжнародні зв´язки України: наукові пошуки і знахідки. – 2015. – Вип. 24. – С. 118–119, 120.

[20] Там само. – С. 120–121.

оперна трупа Ф. Бергера у 1867 р. успішно представила в Києві прем'єру опери О. Верстовського «Аскольдова могила», потім йшли вистави «Життя за царя» і «Руслан і Людмила» М. Глінки, «Русалка» О. Даргомижського, «Маккавеї» А. Рубінштейна, «Ворожа сила» О. Сєрова та ін. На прем'єрах оперних вистав «Опричник» та «Пікова дама» був присутній П. Чайковський, «Алеко» – С. Рахманінов, «Снігуроньки» – М. Римський-Корсаков, що сприяло зростанню інтересу різних верств містян до оперного мистецтва. Російська опера представляла киянам і твори європейської класики: опери «Сомнабула» і «Норма» В. Белліні, «Лукреція Борджіа» і «Лючія де Ламермур» Г. Доніцетті, «Севільський цирульник» Дж. Россіні, «Вільний стрілець» К. Вебера та ін.

Київ, оперний театр (фото В.Гудшона та О.Губчевського, 1912 р.)

Особливо протегував російській опері київський генерал-губернатор О. Безак, який ввів пряме губернське управління театром («безаківський» статут 1867 р.), відмінений наступного, 1868 р. й затвердив щорічну субсидію у сумі 9 тис. руб. на потреби російського театру у Києві, Житомирі й Кам'янці-Подільському. З них 6 тис. руб. скеровувалося на Київ; стільки ж театр щорічно отримував із міського бюджету.

Театральне життя Києва 1875 р. збагатилося цирком-театром «Альказар», збудованим за 15 000 руб. французом О. Бергоньє, який після чергової перебудови здавав його в оренду трупі Санкт-Петербурзького Олександринського театру. З 1891 р. у «Театрі Бергоньє» працювало «Товариство драматичних артистів» М. Соловцова, який створив у Києві перший стаціонарний російський драматичний театр. У 1898 р. для цієї

трупи в колишній садибі професора Ф. Мерінга було збудовано нове приміщення. Проте міська влада Києва не завжди дозволяла будувати цирки чи театри. Неодноразово вона відмовляла підприємцю Е. Бергу у зведенні цирку в саду Шато-де-Флер вартістю близько 8 тис. руб. сріблом та будівництві кам'яного театру по Олександрівській вулиці.

Українські трупи впродовж багатьох років нечасто виступали в Києві, адже циркулярами уряду 1863, 1876, 1881, 1884 рр. заборонялися книги та вистави «на малорусском наречии». Більш сприятлива ситуація для українського репертуару складалася у театрах Харкова, Кам'янця-Подільського і Житомира, але все ж таки українських вистав бракувало. Демократична публіка в містах потребувала не двомовного, а українського професійного театру, одним із джерел якого стали аматорські гуртки.

Наприкінці 1850-х – у 1870-х рр. силами української інтелігенції створені аматорські колективи в Немирові, Києві, Чернігові, Полтаві, Сумах, Єлисаветграді та ін. містах. Подружжя Марковичів (О. Маркович та Марко Вовчок) разом із учителем І. Дорошенко поставили у Немирівській гімназії «Наталку-Полтавку» Котляревського. В університеті св. Володимира з 1859 р. на противагу польським спектаклям у міському театрі влаштовували російські аматорські вистави за участю професора О. Селіна. Згодом студенти представили на суд глядачів постановки українських п'єс: «Простак» В. Гоголя, «Тяжба» М. Гоголя, «Сватання на Гончарівці» Г. Квітки-Основ'яненка, «Кум-мірошник» Д. Дмитренка та ін[21]. У 1872 р. М. Старицький і М. Лисенко разом із сестрами Ліндфорс заснували «Перший музично-драматичний гурток Києва», силами якого були поставлені музичні комедії «Чорноморці» та «Різдвяна ніч». Вистави йшли спочатку в будинку Марії і Софії Ліндфорс (Русової), а в 1874–1875 рр. – у міському театрі та залі Київської біржі на Подолі[22].

Трупа М. Старицького – М. Кропивницького з успіхом гастролювала в Одесі, Миколаєві, Житомирі, Новочеркаську, Ростові, Харкові, Сімферополі, Севастополі, Ялті. Співпраця обох акторських труп отримала високу оцінку преси і склала достойну конкуренцію діючим у містах російській та зарубіжній антрепризі. Це були вистави українського професійного театру[23]. У національно зорієнтованому театрові влада поба-

---

[21] Матеріали до історії українського театру… – С. 157.

[22] *Ізваріна О.М.* Режисерське мистецтво в українському музичному театрі другої половини XIX ст. // Наукові записки. Серія мистецтвознавство. – 2012. – № 1. – С. 130.

[23] *Валуца С.М.* М. Старицький та М. Кропивницький: взаємовплив та розвиток театрального мистецтва в Україні у другій половині XIX ст. // Науковий вісник – 2015. – Вип. 15. – С. 59–60.

чила загрозу. За таємним розпорядженням 1883 р. вистави українських труп мали чергуватися з російськими виставами. Київський генерал-губернатор О. Дрентельн заборонив українським трупам на десять років навіть наближатися до Києва і виступати в Київській, Подільський, Волинській, Полтавській та Чернігівській губерніях. У квітні 1885 р. театральний колектив розділився на дві окремі трупи – М. Кропивницького і М. Старицького (на афішах вони мали називати себе «російсько-малоросійськими»). Згодом утворилося чотири окремі товариства (М. Кропивницького, М. Старицького, П. Саксаганського, М. Садовського), з яких вийшли актори, що в 1890–1900 рр. організували нові трупи. Всього на українських теренах у другій половині XIX – на початку XX ст. налічувалось 37 аматорських колективів, які мандрували з міста до міста[24].

1885 р. гастролі трупи М. Старицького відбувалися у Сімферополі, Севастополі, Катеринодарі (Кубань), містах Поволжя, Південно-Західного краю, Закавказзя та ін. На сценах міст йшли вистави: «Чорноморці» й «Утоплена» М. Старицького «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського, драма «Гаркуша» О. Стороженка. Представлені були твори М. Старицького «Ой, не ходи, Грицю та й на вечорниці», «Ніч під Івана Купала», «Сорочинський ярмарок», «Не судилось», «За двома зайцями» та ін. Із класичним репертуаром трупи М. Кропивницького знайомилися жителі міст Єлисаветграда, Миколаєва, Херсона Катеринослава, Ростова-на-Дону, Харкова, Одеси, Москви, Петербургу.

Одним із визначних центрів театральної культури Слобожанщини став Харків, де творили Г. Квітка-Основ'яненко, М. Щепкін, І. Штейн, Л. Млотковський. Коштом останнього в місті ще 1841 р. було збудовано кам'яний театр на 800 місць, який він передав доньці, що вийшла заміж за губернського секретаря М. Дюкова. Антреприза представників родини Дюкових користувалася незаперечним авторитетом у харків'ян. Завдяки їх зусиллям на харківській сцені проходили гастролі італійської оперної трупи, виступи якої так оживили місто, що воно набуло святкового вигляду. В її репертуарі було 12 опер; вистави йшли 3–4 рази на тиждень. У 1866 р. були поставлені «Ернані», «Трубадур» Верді, «Отелло» Россіні, «Сомнабула» і «Пуритани» Белліні та ін.[25]

---

[24] *Петренко О.М.* Історико-культурні аспекти розвитку театрального життя на півдні України у XIX – на початку XX ст. // Політичні науки. Правознавство. Наукові праці. – 2007. – Т. 69. – Вип. 56. – С. 167–171.

[25] *Парамонов А., Титарь В.* Материалы к истории Харьковского театра. 1780–1930. – Х., 2007. – С. 75–78.

У 1870-х рр. в театрі Дюкових йшли мелодрами «Материнське благословення» А. Деннері і Г. Лемуаньє, «Іспанський двірник», «Поламане життя» І. Чернишова, «Каширська старовина» Д. Аверкієва, комедії «Павутина» І. Манна, «Злоба дня» О. Потєхіна, а також п'єси М. Островського «Дохідне місце», «Ліс», «Пучина» та ін[26]. У сезонах 1874–1875 рр. у М. Дюкова працювали 24 актори і 16 актрис, які грали не лише у драмах, а й у оперетах. Улюбленцями харківської публіки були А. Большаков, М. Кіколін, М. Васильєв-Гладков, М. Іванов-Козельський[27]. Значна увага приділялася в театрі Дюкових драматургії А. Чехова. У 1890-х роках були поставлені «Дядя Ваня», «Чайка», а на початку XX ст. – «Три сестри» та «Вишневий сад». Високу оцінку автора й критики отримала гра акторів І. Шувалова, Е. Дніпрової, Л. Людвігової, С. Строєвої-Сокольської, П. Самойлова[28]. Театральне життя міста пожвавлювали виступи знаменитостей, зокрема видатного трагіка Айри Олдріджа в ролі Отелло, Макбета, короля Ліра, а також зірок світової сцени – Сари Бернар, Елеонори Дузе та ін.

1874 р. зусиллями військового лікаря В. Пащенка було збудовано дерев'яну споруду 4-ярусного оперного театру, де йшли вистави російської оперної трупи Ф. Бергера: «Жизнь за царя» М. Глінки, «Волшебный стрелок» Вебера та ін. Примадонною в трупі була В. Фабіан-Біанки, талантом якої захоплювалися не тільки публіка, а й М. Глінка та Р. Вагнер. Підняв престиж театру антрепренер і співак Л. Раппопорт, який поставив опери «Іван Сусанін» та «Руслан і Людмила» М. Глінки, «Аскольдова могила» О. Верстовського, «Русалка» О. Даргомижського, «Опричник» П. Чайковського та ін. Блискуче грала на оперній сцені талановита співачка Є. Кадміна Офелію в «Гамлеті» В. Шекспіра, Катерину в «Грозі» О. Островського та ін.[29].

1886–1891 рр. постійної опери в Харкові не було через брак коштів, а з 1891 р. оперні вистави йшли у приміщенні колишнього Комерційного клубу. На його сцені виступали знамениті співаки М. Баттистині, Ф. Шаляпін, Л. Собінов, А. Нежданова, Н. Забела-Врубель, І. Алчевський.

Українські вистави у харківських театрах постійно займали чільне місце. З 1873 р. і до кінця життя виступав М. Кропивницький у складі

---

[26] *Єремєєва І.В.* Театральний Харків кінця XIX ст. у спогадах сучасників // Вісник НТУ ХПІ. – 2013. – № 25 (998). – С. 24.

[27] *Парамонов А., Титарь В.* Указ. соч. – С. 95, 100–101.

[28] Там же. – С. 104–105.

[29] *Кагадій О.Е.* Гастрольна афіша Харківського оперного театру (друга половина XIX – 20-ті роки XX ст.) // Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтва. – 2010. – № 1. – С. 207–210.

різних російсько-українських труп на сценах театру Дюкових, братів Нікітіних, літньому «Тіволі», Грікке, Малому театрі. Під час свого бенефісу у 1881 р. він поставив у театрі Дюкових власну драму «Дай серцю волю, заведе в неволю», а також твори І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, Т. Шевченка. У сезоні 1884/1885 рр. трупа М. Старицького вперше поставила в Харкові оперу М. Лисенка «Утоплена», «Москаль-чарівник» І. Котляревського, «За Німан іду» В. Александрова, які були визнані такими, що відповідали найсуворішим вимогам драматичного мистецтва» і були більш досконалі за вистави російських та іноземних труп. 1903 р. у Харкові відбулася прем'єра однієї з найскладніших історичних п'єс І. Тобілевича «Гандзя», яку з успіхом зіграли більше 60 разів у Києві, Варшаві, Одесі, Катеринославі, Полтаві, Житомирі, Вітебську, Херсоні, Єлисаветграді.

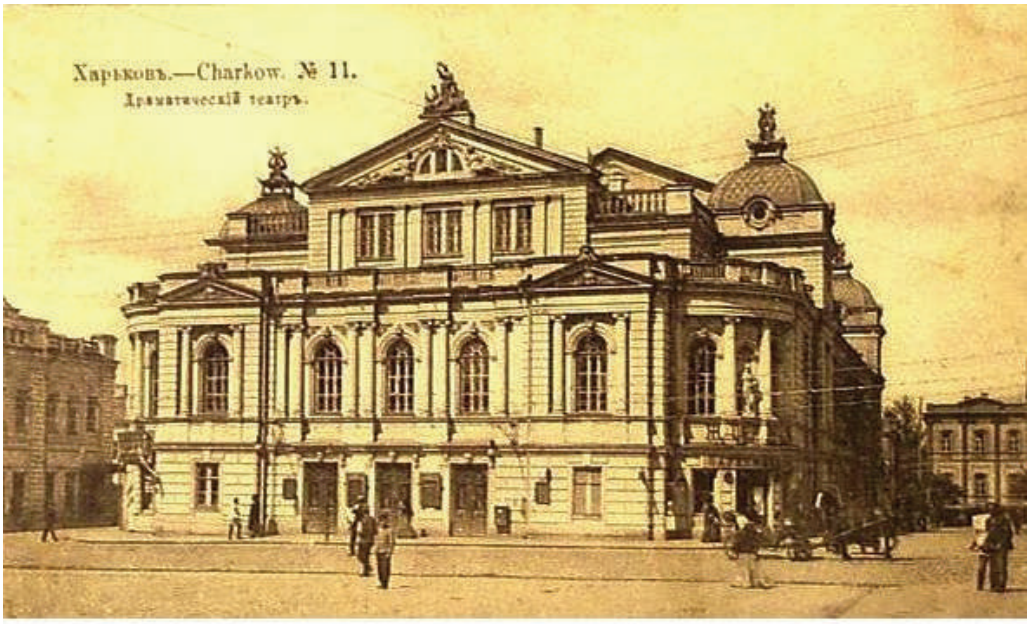

Харків, драматичний театр (фото початку XX ст.)

Різноманітнішим стало музичне життя міста з відкриттям у 1871 р. відділення Російського музичного товариства, при якому діяли музичні класи, що були згодом реорганізовані в Харківське музичне училище. Очолював відділення РМТ, музичне училище, а потім і консерваторію видатний музикант І. Слатін, завдяки зусиллям якого було створено симфонічний оркестр, що виконував твори Мендельсона, Глінки, Шопена, Ліста, Чайковського, Бетховена, Вагнера, Шумана та Сен-Санса. Концерти мали такий великий успіх у харків'ян, що не всі бажаючі могли на

них потрапити[30]. Музичні вечори часто проходили також в будинках П. Сокальського, І. Слатіна, Х. Алчевської та ін. На початку XX ст. у Харкові працював вже постійний російський оперний театр, театральні трупи «Артистичного товариства», «Харківського музичного гуртка». В 1900–1910-х рр. у складі оперних труп міста проявили себе талановиті актори: М. Інсарова, О. Мейчик, М. де Рібас, О. Тер'ян-Корганова, А. Боначич, Є. Долинін, І. Єршов, Я. Свєтлов та ін. У театрах Харкова йшли оперні вистави «Сомнабула» В. Белліні, «Тангейзер» Р. Вагнера, «Казки Гофмана» Ж. Оффенбаха, «Опричник» П. Чайковського та ін.

Важливими мистецькими осередками міст були народні театри. У 1903 р. на кошти міської громади Харкова було збудовано Народний будинок Товариства розповсюдження грамотності (із театральною залою на 1 тис. місць), де Гнат Хоткевич заснував перший робітничий театр (150 осіб). До репертуару театру увійшли твори М. Кропивницького, І. Карпенка-Карого, М. Старицького. Лише у 1903 р. було поставлено 19-ть вистав, які відвідали 12 132 особи. Заохочувала публіку доступність квитків – від 5 до 50 коп., а в середньому – 20–25 коп. Місця у перших трьох рядах партеру були призначені для заможних глядачів й коштували 1–2 руб.

Виступаючи в театрах міста, П. Саксаганський і І. Карпенко-Карий, ще зменшували ціну квитка вдвічі. У цирку Нікітініх вони дали 6 вистав за ціною від 10 коп. до 2 руб. Загальнодоступним був і найбільший у Харкові цирк-театр на 5750 місць, збудований підприємцем Муссурі 1908 р. Дешевими були квитки і у цирку-театрі Грікке на 2 тис. місць.

Потреби у закладах культури в Харкові постійно зростали. Якщо на 1890 р. у місті діяло п'ять театрів та цирків та чотири садові естради, то у 1906 р. театрів та цирків налічувалось вже шість, й стільки ж садів зі сценами. Кілька років потому, в 1914 р. кількість театрів, цирків та сцен складала вже 18-ть. Відвідували харків'яни сади при Комерційному клубі та Купецькому зібранні, де відбувалися концерти симфонічної музики. Подібні сади розваг із симфонічними оркестрами діяли також в Одесі[31].

Великими театральними центрами були багатоетнічні і полікультурні південні міста – Одеса, Миколаїв та Херсон. Неповторною була міська культура Одеси – третього за величиною міста після Москви та Петербургу. Різноманітні культурні контакти знайшли яскравий прояв у

---

[30] *Ян І.М.* Музично-театральна культура Слобожанщини в структурі соціокультурних процесів останньої третини XIX – початку XX ст. // Наукові записки. Серія: Мистецтвознавство. – 2013. – № 2. – С. 32.

[31] *Рябова С.А.* Увеселительные сады в социокультурном пространстве городов России в конце XIX – начале XX вв.: дисс. … канд. ист. наук. – М., 2016. – С. 109, 110–112.

мистецькому житті Одеси, де часто виступали італійські, французькі, російські, українські трупи. Давали концерти бельгійські, єврейські, польські музиканти. «Тут проходило злиття західноєвропейської, слов'янської та середземноморсько-понтійської культур»[32]. Важливим чинником театрального життя міста була постійно діюча італійська опера (з перервою в діяльності у 1873–1887 рр.), яка підтримувалася як італійською діаспорою, так і владою міста. Італійська мова викладалася у навчальних закладах Одеси й була поширена у побуті, нею говорила вулиця. Італійці були серед тих, хто обслуговував театр. Італійські антрепренери знайомили одеситів з операми Д. Росіні «Сорока-злодійка», «Семіраміда», «Севільський цирюльник», Г. Доніцетті «Фуріозі», В. Белліні «Норма», «Пуритани», «Фауст» Ш. Гуно та ін. В опері Россіні «Отелло» виступала примадонна міланського театру «Ла Скала» Ронці ді Беньї[33]. Користувалися успіхом у одеситів російські драми і комедії, для яких потрібні були приміщення. Власник одеського цирку німець В. Сур відкрив загальнодоступний Народний театр, де за невелику плату публіка могла побачити, зокрема, постановку творів М. Гоголя «Ревізор» та «Одруження». В орендованому театрі В. Сура антрепренер М. Милославський вперше поставив п'єси О. Островського «Гроза», «Шалені гроші» та ін. У 1874 р. спеціально для цієї трупи купець А. Веліканов спорудив театр, який згодом став власністю купця Ф. Рафаловича й отримав назву «Російський театр». На його сцені у 1870–90-ті рр. виступали відомі актори – Е. Россі, Т. Сальвіні, С. Бернар, Е. Дузе, гастролювали українські трупи.

Великий внесок у культурне життя Одеси зробив міський голова Г. Маразлі (1878–1895). Грецький купець, меценат, він на свої кошти придбав театральну бібліотеку (3 тис. п'єс), сприяв будівництву публічної бібліотеки, музею образотворчих мистецтв тощо. При Г. Маразлі було споруджено міський оперний театр, який коштував виплати з міської казни 1,3 млн руб. і став символом Одеси. Фасад цього храму Мельпомени збудований у дусі віденського бароко з елементами італійського ренесансу. Глядацька зала на 1700 місць прикрашалася сценами з творів Шекспіра. На церемонії відкриття віденський архітектор Ф. Фельнер

---

[32] *Степанова Г.І.* Театрально-драматична антреприза в контексті культурного життя Одеси (друга половина XIX – початок XX ст.): дис. … канд. мистецтв. – О., 2016. – С. 25.

[33] *Бацак К.* Особливості формування та забезпечення діяльності італійських оперних труп у міському театрі Одеси 1820 – початку 1870-х рр // Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету – 2015. – Вип. 21. –Т. 1. – С. 10–15.

сказав про театр: «Міцно і непорушно, як скеля, стоїть ця споруда… і служить втіленням сили міста, яке її створило. Після трудового дня, проведеного в боротьбі за існування, кожен громадянин знайде тут спокій і ясність духу, а разом із тим і новий стимул до всього хорошого і благородного».

Одеса, міський театр (листівка початку XX ст.)

Повернулася до Одеси італійська опера, яка відтепер конкурувала з російською. У 1871 р. Одеська міська дума прийняла постанову про утримання обох оперних труп. Із 1873 р. російська оперна трупа Бергера знайомила одеситів із творами М. Глінки, О. Сєрова, М. Мусоргського, О. Даргомижського, А. Рубінштейна, П. Чайковського. На оперній сцені виступали – Д. Леонова (1879 р.), а в 1890-і роки – солісти імперських опер Петербургу та Москви – М. Фігнер, А. Самарова, М. Доліна, М. Михайлова, Є. Мравіна та ін. У 1899 р. в операх «Життя за царя» М. Глінки, «Русалка» О. Даргомижського, «Фауст» Ш. Гуно були солістами Ф. Шаляпін і Л. Собінов.

У Одесі, після відміни заборони Дрентельна, щорічними стали гастролі українських труп. У Маріїнському театрі йшли «Наталка-Полтавка» І. Котляревського, «Шельменко-денщик», «Сватання на Гончарівці» Г. Квітки-Основ'яненка, «Назар Стодоля» Т. Шевченка, «Чорно-

морці» М. Лисенка, М. Старицького «Не судилось», які забезпечували повний аншлаг. 1884 р. одесити вперше побачили «Ревізора» М. Гоголя українською мовою[34]. У 1885 р. на сцені «Російського театру» трупа М. Кропивницького поставила п'єсу «Назар Стодоля» Т. Шевченка, схвально прийняту одеситами.

Значний вплив на театральне життя міста мала діяльність антрепренерів М. Милославського, М. Соловцова, О. Сибірякова. М. Соловцов тримав російську драматичну трупу, О.Сибіряков у 1900 р. розпочав будівництво власного театру, в якому з 1903 р. вже йшли вистави. Одеські антрепренери користувалися великими субсидіями з міської казни. Влада міста всіляко підтримувала театр. Причому міська субсидія в сумі 20 000 руб. на рік видавалася за умови утримання при театрі постійного оркестру[35]. Більшість оркестрантів і хористів в театрах становили єврейські музиканти. У 1908 р. драматургом П. Гіршбейном було засновано перший постійний єврейський театр в Одесі, де жили і творили класики єврейської літератури Шолом-Алейхем та Менделе Мейхер-Сфорім.

На межі XIX–XX ст. в Одесі істотно зростала мережа театрів: «Маріїнський театр», «Народний театр», «Російський театр», «Ермітаж», «Міський театр», Літні театри В. Форкатті та А. Сергеєва, театри Брунштейн на Молдаванці, «Гармонія», «Гранд-Отель», «Маньчжурія», «Пантеон», а також театри малих форм: «Мініатюра», Веселий театр, Великий Рішельєвський театр, «Одеон», «Гумор», «Колізей», «Комета», «Бомонд», «Мулен-Руж», «Усмішка» та ін. У музичних театрах («Фарс», «Веселий театр», «Бомонд») починали виступати Л. Утьосов, Я. Южний, В. Хенкін, котрі мали успіх у публіки. Провідними театрами Одеси були – Міський (Оперний) театр, «Російський театр», театр Сибірякова. Саме в театрі Сибірякова 15 квітня 1910 р. відбувався бенефіс М. Кропивницького (йшли вистави «Пошились у дурні» та «По ревізії»). В Одесі він продовжував блискуче грати у власних п'єсах «Доки сонце зійде, роса очі виїсть» та «Глитай, або ж Павук». 21 квітня 1910 р. М. Кропивницький помер, повертаючись із Одеси до Харкова. М. Міхновський написав у некролозі: «…помер не просто великий артист… помер національний письменник, національний діяч того часу, коли бути національним діячем мало хто насмілювався, коли так легко було під космополітизмом відректися від страждань свого народу».

---

[34] *Степанова Г.І.* Вказ. праця. – С. 157–159, 161–166.

[35] Двадцатипятилетие Одесского городского театра (1887–1912). – О., 1912. – С. 16–17.

Театральне мистецтво посідало важливе місце у культурному житті портового міста Миколаєва. З 1840 р. театр часто змінював власників (театр І. Міллера, Н. Сорочана, А. Каневського, Берман (Мінді Квартирмейстерської). Театр Мінді було закрито через непридатність приміщення, як і пізніше театр Д. Русинова. За ініціативою військового губернатора Миколаєва М. Аркаса новий театр у 1881 р. збудував підприємець К. Монте. Постійної трупи у театрі не було і його здавали антрепренерам в оренду за 18 тис. руб. на рік[36]. На сцені театру виступали Ф. Шаляпін, Л. Собінов, В. Мейерхольд та інші відомі діячі сцени. У новому театрі Монте 1883 р. трупа М. Кропивницького і М. Старицького представила 14-ть вистав класичного репертуару: п'єси І. Котляревського «Наталка-Полтавка», Г. Квітки-Основ'яненка «Шельменко-денщик» та «Сватання на Гончарівці», «Назар Стодоля» Т. Шевченка, М. Кропивницького «Дай серцю волю, заведе в неволю», «Невольник», «Доки сонце зійде, роса очі виїсть», «По ревізії», «Глитай, або ж Павук», М. Старицького «Чорноморці», «Як ковбаса та чарка, то минеться й сварка» та ін.[37] З успіхом проходили у Миколаєві виступи 1879, 1883, 1884, 1889, 1890 роках М. Садовської-Барілотті, однієї з кращих виконавиць вокальних партій в операх і оперетах[38]. Неодноразово гастролювали у Миколаєві М. Кропивницький, П. Саксаганський та М. Заньковецька. На початку XX ст. жителів Миколаєва знайомив із українським драматичним і оперним репертуаром театр М. Садовського, який показав опери «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського, «Чорноморці», «Різдвяна ніч», «Утоплена», «Енеїда» М. Лисенка та ін. Український репертуар переважав також у театрі аматорів при товаристві «Просвіта», заснованому в 1907 р. істориком М. Аркасом. Важливою складовою культурного життя Миколаєва було «Товариство аматорів хорового співу», «Артистичний гурток» миколаївських аристократів та інтелігенції під керівництвом члена міської управи М. Ге та народний театр при Товаристві тверезості, де йшли українські вистави.

---

[36] *Ковалева О.Ф., Чистов В.П.* Очерки истории культуры Южного Побужья (от истоков до начала XX века). Книга 2-я. – Литература и театр. – Николаев, 2001. – С. 5–7.

[37] *Немченко Г.В.* Театр корифеїв і Південна Україна // Вісник Таврійської фундації. – К.–Херсон, 2009. – Вип. 6. – С. 72–95.

[38] *Крижановська Н.Є.* Феномен «Театру Корифеїв» в культурному житті Південно-українського регіону» // Науковий вісник Миколаївського національного університету ім. В.О. Сухомлинського. Серія історичні науки. – 2013. – № 3 (35). – С. 101.

Херсон, міський театр (листівка початку XX ст.)

Історія театрів Херсона започаткована у 30-х рр. XIX ст., коли дворяни міста придбали будинок у генерала Лобрі і влаштували там театр. 1846 р. у ньому дав вісім вистав М. Щепкін. На сцені театру неодноразово виступав із театральними колективами М. Кропивницький. У залі Міського зібрання у 1879 р. дав два концерти М. Мусоргський і співачка Д. Леонова. Виконувалися уривки з опер М. Мусорського «Борис Годунов», «Хованщина», «Сорочинський ярмарок». 1889 р. в Херсоні було збудовано театр, на який міська дума виділила 120 тис. руб., а також 12 тис. руб. на його електричне освітлення. На відкритті губернатор О. Ерделі побажав: «…щоб гра акторів відповідала простоті і красі приміщення… Таланти – від Бога!». Власної трупи місто не мало і театр здавався в оренду. На його сцені виступали знамениті російські актори М. Савіна, М. Єрмолова, оперний співак Л. Собінов та ін., а також італійська трупа Томазо Сальвіні. У Херсоні та Миколаєві гастролювали італійські співаки. Оперна трупа з Мілана представила твори Дж. Верді, Р. Леонкавалло, П. Масканьї, Д. Мейербера, Ж. Бізе та ін. Великий успіх у містян мали вистави класичного українського репертуару за участю М. Кропивницького, І. Карпенко-Карого, М. Садовського, П. Саксаганського, М. Заньковецької. Херсон став колискою театру «Товариства нової драми». З 1902 до 1904 рр. на сцені міського театру Мейерхольд поставив п'єси А. Чехова, Г. Ібсена, М. Горького, О. Толстого, О. Островського, Г. Гауптмана, у яких увага зверталася на особливості внутрішнього світу героїв. У місті знаними були аматорський театр Військового

форштадту, який з часом перетворився на професійний, а також театральні гуртки робітничої околиці Херсона – Забалки, театр «Тверезість», єврейський театр.

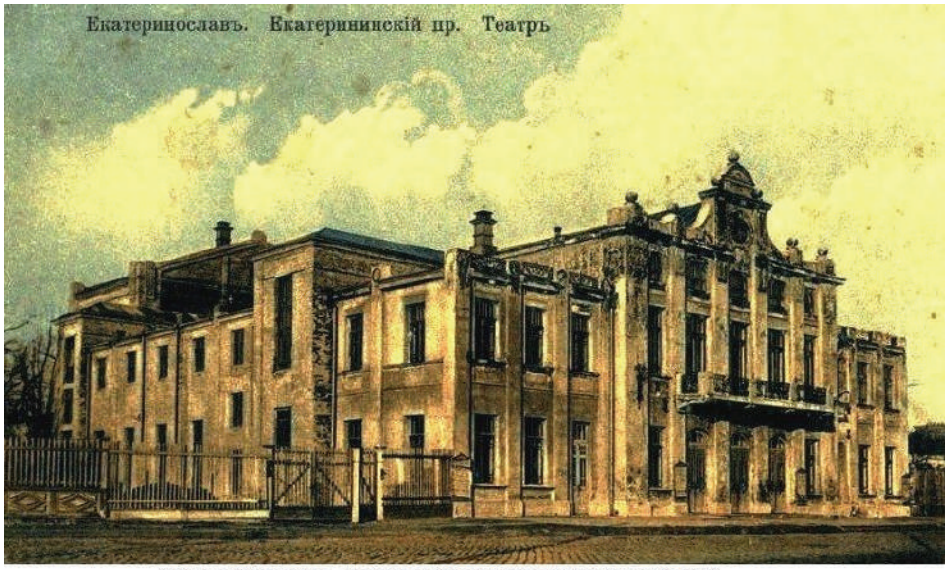

Катеринослав, театр (листівка початку XX ст.)

Катеринослав до 1880-х рр. поступався Одесі в галузі культурного життя. Постійний театр в місті почав працювати в будинку купця Абрама Луцького. На його сцені виступала трупа антрепренера І. Пілоні з п'єсами М. Гоголя «Ревізор», Г. Квітки-Основ'яненка «Шельменко денщик» і «Шельменко – волосний писар» та ін., де грав талановитий актор П. Дрейсіг. 1858 р. з успіхом йшли вистави київської оперної трупи Ф. Бергера за участі італійських співаків Фінокі та Фіскеті, виступав віденський балет, єврейська трупа Філізона. Театр Луцького припинив своє існування в 1885 р. і до початку XX ст. у місті, крім Літнього театру і театру в будинку Копилова стаціонарного театру не було. 1885 р. у Катеринославі збудували новий дерев'яний театр «Шато-де-флер» («Замок квітів»). Там йшли вистави українських труп М. Кропивницького, Л. Суходольського, Л. Сабіна та ін. У своїх п'єсах «Доки сонце зійде, роса очі виїсть», «Глитай, або ж Павук» та інших блискуче грав М. Кропивницький, який сім разів виступав на сценах міста: у 1875–1876 рр. – у трупі Ізотова; у 1885, 1889, 1895, 1900, 1901 рр. – на чолі власної трупи, 1907 р. – у складі трупі Сабініна[39]. Після зведення ста-

[39] *Утєшева Г.В.* Розваги катеринославців на межі XIX–XX ст.: «Легковажна оперетка» // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. – 2011. – Вип. 9. – С. 195.

ціонарного Зимового театру, театрів Комерційного і Громадського зібрань, Будинку Хрінникова у місті почастішали гастролі. Для вистав адміністрація Англійського клубу, Літнього театру, Міського саду надавали свої зали. На цих сценах виступали українські трупи. З аншлагом йшла опера «Запорожець за Дунаєм» Товариства акторів П. Саксаганського, спектаклі театру М. Садовського «Наймичка» та «Наталка-Полтавка», Товариства акторів Л. Сабіна – вистави «Гетьман Дорошенко», «Брат на брата» та «Сорочинський ярмарок». Великим успіхом у містян користувалася єврейська трупа Філізона.

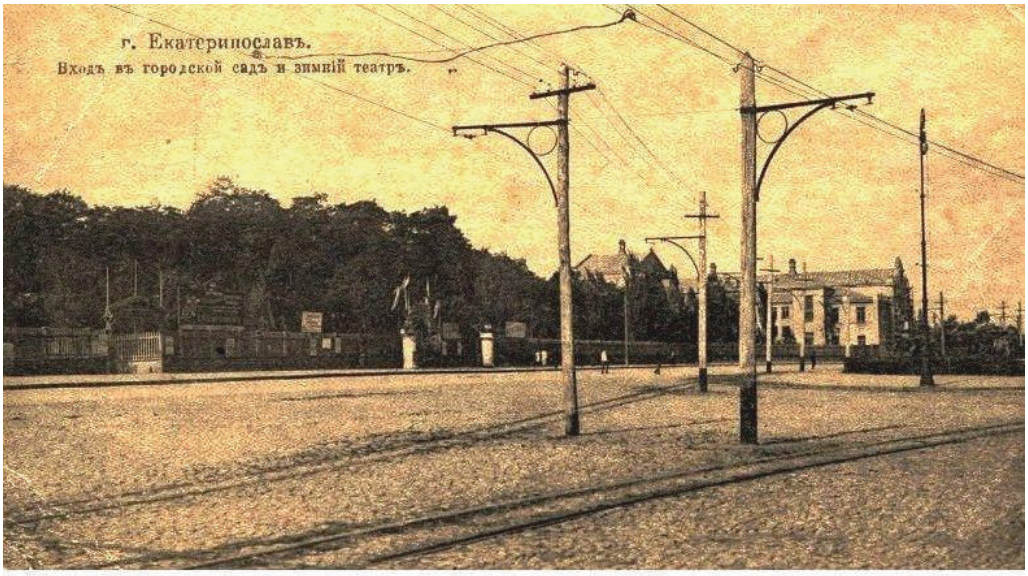

Катеринослав, вхід до міського саду та літнього театру (листівка початку XX ст.)

У мистецькому житті міст Волині та Поділля провідна роль належала польській творчій інтелігенції. Наприкінці XIX ст. найвищий відсоток поляків, серед тих, хто займався наукою, літературою і мистецтвом, перебував у Волинській губернії (18,8%), відповідно у Київській – 16%, Подільській – 16,2%[40]. Перший міський театр на Волині було засновано у Житомирі А. Змієвським (Жмійовським), де на пожертви житомирян було збудовано новий кам'яний театр на 650 місць – «Театр волинської шляхти». Його очолив польський драматург Ю. Крашевський, який писав: «…Волинь може пишатися тим, що осягнула цінність мови, значення театру і з наснагою підняла польську сцену». Комедія «Портрет» Ю. Крашевського користувалася успіхом у публіки, а його твір «Хата за селом»

[40] *Буравський О.А.* Поляки Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. – Житомир, 2004. – С. 114.

був перероблений М. Старицьким (п'єса «Циганка Аза»), яка була у репертуарі українських труп. На сцені житомирського театру було зіграно 27 польських і 22 російські та українські п'єси. Але після поразки Січневого повстання 1863 р. польський театр понад 40 років був позбавлений права на існування. Замість польських театрів були створені російські трупи, підтримувані державою, яка перераховувала на їх утримання щороку до 3000 руб. Частину ж театрального збору забезпечував міський бюджет як плату за оренду театру. Постійної трупи в Житомирі не було і містяни мали задовольнятися сезонними гастролями, серед яких колективи М. Кропивницького, М. Старицького, П. Саксаганського, М. Кропивницького та М. Садовського.

На початку XX ст. у Житомирі гастролювали актори «Оперного товариства російських акторів» (керівник П. Лоренц), які представляли опери західноєвропейської та російської класики: «Євгеній Онєгін», «Мазепа», «Пікова дама» П. Чайковського, «Князь Ігор» О. Бородіна, «Тангейзер» Р. Вагнера, «Галька» С. Монюшка, «Богема» Дж. Пуччіні, «Аїда», «Трубадур», «Травіата», «Ріолетто» Дж. Верді та ін. Виступали у місті і драматичні колективи: «Нова російська драма», «Пересувний театр» П. Гайдебурова. 1903 р. у Житомирі гастролював співак Ф. Шаляпін.

У 1890-х років більш активною стає театральна діяльність у волинських містах, які отримали залізничне сполучення – Рівному, Здолбунові, Луцьку та Ковелі. 1908 р. в Рівному коштом комерсанта Лейби Зафрана було зведено театр у стилі модерн на 400 місць, який став центром культурного життя міста. У театрі Зафрана виступали актори товариства Ю. Сагайдачного з п'єсами Т. Шевченка «Назар Стодоля», М. Кропивницького «Дай серцю волю, заведе в неволю» та ін. Крім цього театру у місті діяв Залізничний театр при станції Рівне. У 1913 р. на гастролі до Рівного приїхав мандрівний єврейський театр Х. Гільдорфа, який згодом став стаціонарним міським театром. На 1910 р. лише в чотирьох волинських містах не було спеціальних театральних приміщень: Ізяславі, Кременці, Овручі й Здолбунові[41]. На Волині у містечку Корець працювало «Товариство аматорів літератури і театрального мистецтва», створене учителькою М. Неналкевич, в Острозі – театральний гурток під керівництвом П. Заячківського, які виносили на сцену постановки українських класичних творів. Діяли також театральні гуртки чеського та

[41] *Прищепа О.* Зростання культурних потреб мешканців міських поселень Волинської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. як показник новацій в урбаністичному процесі // Слов'янський світ і Україна. – Рівне, 2011. – С. 83–89.

німецького населення краю. Зокрема, аматори с. Боратина Дубенського повіту підготували вистави про життя Яна Гуса та Яна Жижки. У містах Волині були поширені концерти музичних оркестрів. Керували аматорськими колективами учителі, лікарі, діячі земств тощо.

Мистецьке життя міст Поділля вирізнялося поєднанням української, польської, вірменської, турецької, єврейської, російської культур. Історія театру як в дзеркалі відбивала історію цього краю. Перший постійний театр в Кам'янці-Подільському заснував польський драматург А. Змієвський (Жмійовський, 1798 р.) в приміщенні колишнього уніатського капітулу. У 1805 р. міська шляхта збудувала театр на місці палацу Галіль-паші, а в 1856 р. театр перевели до Вітряної брами – на турецький бастіон, де у сезоні 1860/61 рр. працювала трупа польського письменника П. Якси-Биковського. 1861 р. польський театр закрили і вистави йшли вже російською мовою. У 1867–1868 рр. в Кам'янці-Подільському виступала трупа О. Бачинського зі Львова з п'єсами «Наталка-Полтавка», «Сватання на Гончарівці» та ін. Після пожежі в театрі 1875 р. його відновили лише у 1880 р. зусиллями подільського губернатора Л. Милорадовича. Крім театру на турецькому бастіоні, у місті був ще один – Літній театр, який розташовувався біля вірменського бастіону й де ставили п'єси Мольєра, зокрема, «Дон-Жуан», твори А. Міцкевича, йшли опери «Життя за царя» М. Глінки та «Русалка» О. Даргомижського[42].

На початку XX ст. у Кам'янці-Подільському відбулися гастролі театральної трупи М. Садовського, яка показала вистави: «Мартин Боруля» і «Суєта»; «За двома зайцями; «Хазяїн», «Не так сталось, як гадалось» та ін. У 1906 р. у Пушкінському народному домі виступали актори театру М. Садовського – М. Заньковецька, Г. Борисоглібська, І. Мар'яненко у п'єсах І. Карпенка-Карого «Суєта» і «Житейське море» та ін.

У Вінниці на кошти Товариства тверезості було збудовано Народний дім із великою глядацькою залою, де виступали аматори під керівництвом Чечельницького. Театральні вистави проходили також у Літньому театрі (на 618 місць), в залі міської управи, Білій залі міської думи, у будинку купця Шабанова. 1910 р. було споруджено будинок міського театру, який нагадував зменшену копію Київської опери. Крім драматичних вистав у ньому йшли опери «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського, «Наталка-Полтавка» М. Лисенка та ін.

Велике значення для становлення музичної освіти у місті мало викладання співів у середніх навчальних закладах М. Леонтовичем (1901–

[42] *Гуцал Р.С.* Театральне мистецтво Кам'янця-Подільського в XIX – на початку XX ст. // Актуальні питання мистецької педагогіки. – 2014. – Випуск 3. – С. 28, 27–30.

1904 рр.), а створений ним хор був відомий далеко за межами Вінниці. Музично-просвітницькою була концертна діяльність в українських містах хорових колективів під керівництвом М. Лисенка. У 1897 р. хор успішно виступав в Бердичеві, Житомирі, Умані, Козятині, Білій Церкві, Смілі, Золотоноші, Черкасах, 1902 р. – у Лубнах, Ромнах, Лохвиці, Гадячі, Полтаві, Ромодані, Миргороді, Хоролі, Кременчуку, Катеринославі, Павлограді, Лозовій, Черкасах, Смілі, Корсуні, Бердичеві. Ці концерти мали значний вплив на подальший розвиток національного хорового мистецтва. Неодноразово концерти хору М. Лисенка відбувалися у Чернігові, Ніжині та Прилуках. Підтримуючі творчі зв'язки з М. Коцюбинським, який очолював із 1905 р. чернігівську «Просвіту», М. Лисенко разом із учнями та викладачами Музично-драматичної школи давав концерти у 1907 і 1909 рр., які надовго запам'яталися чернігівчанам[43]. Розвиткові сценічного мистецтва суттєво і постійно сприяли «Просвіти», які будували театральні приміщення для аматорів. У 1905–1907 рр. театри створювалися при товариствах «Просвіта» в Одесі, Харкові, Диканьці, Проскурові, Миколаєві, Сквирі, Могильові-Подільському, Лубнах, Новгороді-Сіверському, Сумах. Житомирі, Глухові, Катеринославі. Народні театри «Просвіти» в Катеринославі представляли не лише твори українських та російських авторів, але й п'єси Г. Гауптмана «Візник Геншель», «Ткачі», у яких звучали волелюбні ідеї[44]. Примітною рисою мистецького життя українських міст на межі XIX і XX ст. була демократизація театрально-музичної культури, що виявлялося не лише в хоровому мистецтві, активізації аматорського руху, в також у створенні музичних, артистичних та інших товариств. Демократизація культури виявлялася у ставленні публіки до театру, у різних формах організації мистецтва в містах. У Києві, Полтаві, Черкасах, Житомирі, Одесі, Луцьку, Вінниці діяли товариства любителів музики, музично-хорове і театрально-музичне товариства, товариства аматорів музично-драматичного мистецтва, артистичні товариства та ін.

Велику роль у розвитку музичного мистецтва відіграло Чернігівське музично-драматичне товариство, що діяло з 1888 р. й об'єднувало близько 200-х аматорів. Завдяки цьому товариству 1893 р. в Чернігові було створено симфонічний оркестр у складі 30-ти музикантів на чолі з композитором О. Горєловим, а також хор із 30-ти співаків. Починаючи з 1894 р., у Чернігові були поставлені опери «Аскольдова могила»

---

[43] *Самойленко Г.В.* Музичне мистецтво Чернігівщини XIX – початку XX ст. // Література та культура Полісся. Серія: Філологічні науки. – 2014. – Вип. 77. – С. 205.

[44] Матеріали до історії українського театру… – С. 273.

О. Верстовського, «Руслан і Людмила», «Життя за царя» М. Глінки, «Русалка» О. Даргомижського, «Демон» А. Рубінштейна, «Євгеній Онєгін», «Пікова дама» П. Чайковського, «Травіата» Дж. Верді, «Кармен» Ж. Бізе, «Фауст» М. Гуно та ін. Деякі вистави здійснювалися гастролюючими трупами[45].

Товариство сприяло розгортанню концертної діяльності в місті. На концертах в Чернігові розпочинали свій творчий шлях талановиті солістки-вокалістки Є. Рафалович, М. Дейша-Сіоницька, які пізніше виступали на сценах Москви, Санкт-Петербурга, Мілана, Парижа. За прикладом Чернігова працювали музично-драматичні товариства у Ніжині, Новгороді-Сіверському, Кролевці. При Ніжинському товаристві (близько 100 осіб) діяли хор, симфонічний оркестр, дві драматичні секції: українська та російська. Товариство мало творчі зв'язки з М. Заньковецькою, О. Кошицем, М. Кропивницьким, Д. Ахшарумовим.

Успішно на межі XIX–XX ст. розвивалася музична культура в містах Полтавщини, де працювало відділення Російського музичного товариства під керівництвом скрипаля, композитора, диригента, ініціатора заснування полтавської спілки любителів симфонічної музики та керівника Полтавського симфонічного оркестру Д. Ашхарумова. В репертуарі музиканта були твори Л. Бетховена, Г. Берліоза, Й. Гайдна, Ф. Мендельсона, В. Моцарта, П. Чайковського, М. Глінки, А. Рубінштейна та ін., а до кожного його концерту готувалася окрема пояснювальна програма з біографіями митців. Гастрольній діяльності в Полтаві сприяли спорудження Просвітницького будинку – театру ім. М. Гоголя (1901) із залою на тисячу глядачів та відкриття музичного училища у 1902 р. На початку XX ст. у Полтаві з успіхом виступали О. Скрябін, С. Рахманінов, Московський театр В. Комісаржевської, брати Адельгейми та ін[46].

Власної трупи у Полтаві не було, але у 1911–1918 рр. діяв музично-драматичний гурток, в діяльності якого брали участь представники місцевої інтелігенції та робітників. У репертуарі аматорів було 25 вистав: «Наталка-Полтавка» І. Котляревського, «Назар Стодоля» Т. Шевченка, «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського, «Тарас Бульба» М. Гоголя, «Мартин Боруля», «Безталанна», «Бурлака», «Суєта», «Наймичка», «Чумаки», «Душогуби» І. Тобілевича, «Степовий гість» Б. Грінченка, «Лимерівна» П. Мирного, «Сава Чалий» І. Карпенка-Карого.

---

[45] *Самойленко Г.В.* Вказ. праця. – С. 207–208.

[46] *Литвиненко А.І.* Полтавщина періоду національного відродження (кінець XIX – початок XX століть): соціокультурний розвиток регіону // Теоретичні питання культури, освіти та виховання. Збірник наукових праць. – Вип. 20. – К., 2002. – С. 163–165.

Постійну допомогу аматорам Полтави надавали М. Кропивницький, М. Садовський, П. Саксаганський, які виступали в місті.

Полтава, міський театр (листівка початку XX ст.)

Якщо повернутися до Києва, то тут 1893 р. почав діяти аматорський робітничий театр на київському заводі «Арсенал» на чолі з Ф. Замичковським, який став важливим культурним осередком міста. Успішними були вистави робітників київських залізничних майстерень на Деміївці. Декорації для цього колективу створював художник М. Пимоненко[47].

Пожвавлювало культурно-громадське життя Києва Літературно-артистичне товариство, яке складалося з літературного, музичного та художнього відділів. У товаристві брали участь Леся Українка, М. Лисенко, М. Старицький, М. Садовський, П. Саксаганський, М. Заньковецька, М. Пимоненко, В. Ніколаєв, М. Тутковський, В. Пухкальський, М. Соловцов, М. Рощин-Інсаров та ін.[48] У новозбудованому оперному театрі, спорудження якого обійшовся місту в 1 млн руб., трупа М. Бородая поставила нові опери П. Чайковського – «Чародійку», «Орлеанську діву», «Іоланту» та «Черевички», які були схвально

[47] *Ян І.* Український аматорський театр Наддніпрянщини: кінець XIX – початок XX ст. // Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв. – 2016. – № 4. – С. 126.

[48] *Рибаков М.О.* Невідомі та маловідомі сторінки Києва… – С. 239–247.

прийняті публікою. Великою подією для музичного життя Києва стала прем'єра «Різдвяної ночі» (в оновленій редакції) М. Лисенка (з нагоди його 35-річного творчого шляху). Якщо до постановки 1874 р. залучалися переважно аматори, то у виставі 1903 р. виступали найкращі солісти російської опери, які володіли українською мовою. Родоначальник музичної класики, М. Лисенко, завдяки якому українська музика здобула світове визнання, працював у різних жанрах, таких як: народні опери «Чорноморці», «Наталка-Полтавка» лірико-комічна «Різдвяна ніч», лірико-фантастична «Утоплена», історико-героїчна музична драма «Тарас Бульба», опера-сатира «Енеїда» та ін. й створив українську музично-драматичну школу[49].

На початку XX ст. у культурному просторі українських міст відбувалися зміни, пов'язані як із оновленням всіх сфер суспільного життя, так і з появою нових течій європейського мистецтва, зокрема, модернізму (з його прагненням розкрити морально-психологічні особливості людини). Це був складний і суперечливий період розвитку культури. Риси нового виразно проступали у драматургії, режисурі та акторському мистецтві. Останні п'єси корифеїв вже були позначені пошуками нових тем і нових героїв: «Суєта» і «Житейське море» І. Карпенка-Карого, «Розгардіяш» і «Скрутна доба» М. Кропивницького. До початкового етапу модерну належать «Украдене щастя» І. Франка та «Хазяїн» І. Карпенка-Карого.

Український професійний театр переходив у XX ст. на правах пересувного театру, але з великими творчими досягненнями. «Театр корифеїв» був важливим засобом національної самоідентифікації і разом із тим складовою європейської сценічної культури. К. Станіславський писав: «Такі українські актори як Кропивницький, Заньковецька, Саксаганський, Садовський – блискуча плеяда майстрів української сцени ввійшли золотими літерами на скрижалі світового мистецтва».

На початку XX ст. українські трупи продовжували утверджувати національний тип театру близького і зрозумілого усім верствам, як селянину та міщанину, так й інтелігенту[50]. Проте нові часи ставили нові творчі проблеми, а «український театр з його традиціями і видатними акторами, але селянський за тематикою, перестав відповідати вимогам

[49] *Єрошенко О.В.* Становлення української опери в контексті національно-культурного руху в другій половині XIX – на початку XX ст. // Культура України. – 2011. – Випуск 34. – С. 2–4.

[50] *Веселовська Г.* Театральні перехрестя Києва. Київський театральний модернізм. – К., 2006. – С. 13.

часу»[51]. Побутова тематика вже не задовольняла глядачів і акторів, які «на першому етапі, використавши театр як засіб пропаганди національної мови і культурної самоідентифікації», тепер готові були ввести в коло його тем ідеї, суспільні потреби інтелігенції»[52]. Становище ускладнювало й те, що пішли з життя корифеї М. Старицький, І. Карпенко-Карий та М. Кропивницький. Навколо шляхів розвитку театру, його репертуару розгорнулася полеміка. Час вимагав акторів іншої сценічної культури, режисерів нового типу, а також театрів різних напрямків.

На 1907 р. театральне життя Києва визначали сім різних театрів: Соловцова, Бергоньє, оперний, Троїцький і Лук'янівський Народні будинки, Народний театр у Контрактовому будинку і Малий театр О. Крамського на Хрещатику[53]. Одним із кращих європейських театрів вважався «Соловцов», куди ходили представники практично всіх прошарків населення, люди з різними уподобаннями, в тому числі й прихильники модерністського театрального мистецтва. Соловцов представив киянам мало не всю західноєвропейську класику, новітню російську драматургію та нову драму. «Нова драма» призвичаювала глядачів до сценічного модернізму.

Знаменитою була Київська опера, де виступали всесвітньо відомі диригенти, музиканти, актори. Кияни бачила гастролі М. Рейнгардта, В. Мейерхольда, В. Комісаржевської, Л. Собінова, Е. Дузе, С. Бернар. Ф. Шаляпіна. Ф. Шаляпін часто виступав на київській сцені, виконуючи партії Сусаніна, Мефістофеля, Мельника, Бориса Годунова, Галицького, Сальєрі, Руслана та ін. У репертуарі співака також були твори М. Лисенка, П. Ніщинського, А. Веделя, Д. Усатова[54]. Музичне життя Києва пожвавила діяльність консерваторії, де викладали Р. Глієр, М. Ерденко, В. Пухальський, Г. Беклемішев, В. Мулерт та ін.

Київ подарував світові М. Булгакова, О. Вертинського, С. Лифаря, О. Таїрова та багатьох інших діячів культури[55]. Місто набувало обрисів нової Мекки; культура очищувала його духовний простір від суєтного і другорядного, хоча слід визнати, інтенсифікувалася й культура «масова», зі своїми шлягерами та псевдоопереткаами[56]. Український театр йшов

---

[51] *Корнієнко Н.* Лесь Курбас і новий український театр: від «модернізму» до «фантастичного реалізму» // Український театр XX ст. – К., 2003. – С. 171.

[52] *Раєвська Ю.* Європейське обличчя українського театру початку XX століття: Людмила Старицька-Черняхівська // Сучасне мистецтво. – 2004. – Вип. 1. – С. 192.

[53] *Рибаков М.О.* Невідомі та маловідомі сторінки історії Києва… – С. 271.

[54] *Гнидь Б.П.* Історія вокального мистецтва. – К., 1997. – С. 227.

[55] *Веселовська Г.* Вказ. праця. – С. 44–45, 87.

[56] *Корнієнко Н.* Вказ. праця. – С. 112.

шляхом вдосконалення професійної майстерності. Перший стаціонарний театр М. Садовського, відкритий у Троїцькому Народному будинку Товариства грамотності (нині театр оперети) став одним із найпопулярніших у Києві. В його репертуарі були кращі п'єси М. Кропивницького, М. Старицького та І. Тобілевича. На сцені театру раннього періоду йшли 16 п'єс І. Карпенка-Карого, що були вершиною української драматургії кінця XIX – початку XX ст. Психологізм персонажів творів «Мартин Боруля», «Суєта», «Бурлака», «Безталанна»ріднив їх із героями західноєвропейської драми. Подіями театральних сезонів стали вистави «Сава Чалий» І. Карпенка-Карого, «Богдан Хмельницький», «Маруся Богуславка» і «Тарас Бульба» М. Гоголя, «Гетьман Дорошенко» Л. Старицької-Черняхівської та ін. У театрі йшли також твори модерністського спрямування: «Брехня», «Натусь», «Молода кров» В. Винниченка, драматичні етюди О. Олеся та ін.[57] Разом із тим М. Садовський розвивав оперний жанр, поставивши 13 опер та 12 оперет, серед яких «Бранка Роксоляна» Д. Січинського, «Різдвяна ніч», «Енеїда» М. Лисенка, «Сільська честь» П. Масканьї, «Галька» С. Монюшка, «Продана наречена» Б. Сметани та ін. Ціна квитків на театральні вистави була доступною киянам. Так, квиток на прем'єру коштував від 2 руб. за перший ряд партеру, до 15 копійок за «гальорку». У суботу, неділю, понеділок ціни на старі вистави були – від 10 коп. до 1 руб. 20 коп. Квитки на ранкові вистави у неділю та святкові дні – від 5 до 50 копійок[58].

18 січня 1914 р. у театрі М. Садовського відбулася довгоочікувана прем'єра «Камінного господаря» Лесі Українки, з приводу якої театральний критик та лібретист В. Чаговець відзначав, що український театр вступив у сферу загальнолюдських, загальноєвропейських ідей, завершивши свій переможний шлях, усіяний колючками колишніх обмежень, недовір'я, скептицизму та відвертої ворожості. М. Садовський створив театр європейського спрямування, додавши тогочасний модерний репертуар, поєднуючи оновлені традиції корифеїв із новаторськими пошуками. У театрі М. Садовського було започатковано мистецьку студію на чолі з Л. Курбасом, що заклала підвалини «Молодого театру», для якого притаманні були вже нові форми творчості. Український театр став складовою європейської сценічної культури.

Таким чином, театральна справа була одним із найважливіших чинників культурного руху в українських містах. Це – золота доба українського театру, коли, по суті, перше покоління української інтелігенції,

[57] Нариси з історії театрального мистецтва України XX ст. – К., 2006. – С. 164.
[58] Там само. – С. 124.

переборюючи значні труднощі, стає рушійною силою національно-культурного відродження. Український театр ставав одним із засобів національної самоідентифікації. Театральна сцена значною мірою заміняла публіцистику. Під впливом театру значне число суспільних діячів почало цікавитися українським питанням. Більше того, «український народний театр другої половини XIX – початку XX ст. не тільки був закорінений у традиційно-побутовій, обрядовій, фольклорній, образно-поетичній, ігровій, сміховій тощо культурі українців, а й продовжував тяглість і безперервність національно-культурної традиції. Саме завдяки своєму етнографізмові він став одним із чинників національного самоусвідомлення й самоствердження українців»[59].

Попри адміністративні обмеження і заборони, відбувся значний поступ у розвитку сценічного мистецтва, яке піднялося на новий рівень завдяки діяльності видатних драматургів М. Старицького, М. Кропивницького, І. Карпенка-Карого та ін. Театр корифеїв виконував функції відсутньої на той час української оперної сцени. Музична творчість автора першої української опери «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського, а також М. Лисенка, П. Сокальського, П. Ніщинського, М. Вербицького та ін. поглибила інтерес до вітчизняної музики. Важливими центрами театральної культури були міські оперні і драматичні (російськомовні) театри – київський, одеський, харківський з багатими традиціями виконання. Оперні вистави відбувалися також і в Катеринославі, Житомирі, Чернігові, Полтаві, Миколаєві, Херсоні, Кам'янці-Подільському. У містах Наддніпрянщини, Півдня, Волині, Поділля співіснували і перетиналися мистецькі традиції різних етносів, що збагачувало не лише театральне життя міст, а й українську культуру в цілому.

[59] *Черничко І.* Вказ. праця.

Оксана Вільшанська

ПОВСЯКДЕННЯ МІСЬКОЇ РОДИНИ НА ТЛІ СУСПІЛЬНИХ ЗМІН

На рубежі XIX–XX століть сім'я як соціальна інституція почала викликати особливе зацікавлення у тодішньому суспільстві. Протягом буквально кількох десятиліть під впливом загальних змін, що відбувалися в середовищі демократично налаштованої частини міського населення, уявлення про сім'ю та шлюб зазнали певної трансформації.

Тема родини привертала все більшу увагу і письменників, які замальовуючи повсякденне життя середнього городянина, через персонажів передавали погляди своїх сучасників та й свої власні уявлення про родину і шлюб. Типові ситуації повсякденного життя, притаманні часу й середовищу, що зображувалися в романах та оповіданнях, часто були знайомі автору з його особистого досвіду та з життя оточення. Герої творів висловлювали поширені в суспільстві думки щодо кохання, проблем родинного життя, шлюбу та ін. і діяли відповідно[1]. Наприклад, Євген Чикаленко в листі до Володимира Винниченка, у відповідь на питання чи можна використати як матеріал для літературного твору його родинне життя та роман з Ю. М., написав: «Тема, справді, хороша для п'єси, для повісті, романа… Не хотілось би мені, зо всім пережитим, фігуріровать перед широким загалом. …Ви можете писати, як Вам видається кращим, але не слід мене виставлять в моїй матеріальній, соціальній, громадській обстановці, щоб не тикали на мене люде пальцями, а внутрішню мою істоту можете собі використовувать, як хочете…»[2]. Зауважимо, що був і зворотній зв'язок, адже літературні твори у свою чергу теж впливали на формування поглядів читачів, особливо молоді, демонструючи ті чи інші моделі поведінки. «Читала роман А. Вер(ж)бицької "Чия провина", і знаходила багато подібного до свого життя», – зазначила киянка Ольга Дзегановська у листі від 5 жовтня 1904 р.[3]

Письменники, публіцисти та журналісти писали навіть про кризу родини та шлюбу (В. Винниченко, М. Арцибашев, В. Розанов,

---

[1] *Вільшанська О.Л.* Вдалий шлюб в уявленнях городян у другій половині XIX – на початку XX ст. (на основі джерел особового походження та художньої літератури) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2012. – Вип. 20. – С. 78–79.

[2] *Євген Чикаленко, Володимир Винниченко*. Листування. 1902–1929 роки. / Укладач Н. Миронець. – К.: Темпора, 2010 – С. 151.

[3] *Величко В.М.* Почтовый роман на фоне эпохи // Киевский альбом: Исторический альманах. – К., б.г. – Вип. 3. – С. 99.

Н. Лушманова, С. Черкасенко). Серед загалу поширювалися нові погляди на роль жінки в подружжі, на ставлення до виховання дітей. Все більшу цікавість почала викликати і проблема стосунків ста́тей, у тому числі й інтимних, що традиційно були табуйованими[4]. Українська письменниця Зінаїда Тулуб відзначала, що на початку ХХ ст. «багато хто захопився еротикою. Арцибашев, Анатолій Каменський та інші своїми творами розпалювали нездорові пристрасті». Далі вона зауважила: «На щастя, мене це зовсім не торкнулося, тому що у замкнутому колі нашої родини цей бік життя нікого не привертав»[5]. І дійсно, більша часина суспільства продовжувала сприймати родину як «проект», що не мав стосунку до любовного захоплення.

Родина Алчевських (фото початку ХХ ст.)

[4] Публікувалися книжки з цієї тематики, здебільшого перекладені видання. Наприклад, Е. Шеперд «Молодым людям и отцам для сыновей. Беседы о половой жизни человека» (М., 1912, переклад з англійської, третє видання), або книга А. Гільденбрандта «Мир половых страстей. Картины половой жизни мужчины и женщины страстей. Брачные и безбрачные наслаждения со всеми их последствиями», яка у 1916 році була перевидана у Петрограді вже вшосте. А ілюстроване тритомне видання «Мужчина и Женщина. Их взаимные отношения и положение, занимаемое ими в современной и культурной жизни» (СПб., 1911, переклад з німецької) було настільки поширеним, що пізніше виведене у романі І. Ільфа та Є. Петрова «Золоте теля» як улюблене чтиво Васисуалія Лоханкіна – персонажу, що уособлював образ старорежимного інтелігента.

[5] *Тулуб З.П.* Моя жизнь. – К.: Киев – Париж – Дакар, 2012. – С. 223.

Як відомо, родина[6] є основною, і найбільш стабільною соціальною інституцією у будь-якому суспільстві і пов'язана з ним численними зв'язками. Сім'я відіграє величезну роль в житті людини: саме тут формується особистість, реалізуються потреби людини в повсякденному комфортному спілкуванні з близькими родичами, в тривалих інтимних стосунках. «Подивіться, що найтісніше, найдужче в'яже людей! – розмірковує Яків Михайлюк – Ідеї? Наука? Професія? Ні! Родина, діти, – от ця незрозуміла, могутня сила, яка часто ламає всі закони нашої логіки, всі розуміння розумного, цільного, гарного. Боже мій, як ви не розумієте цього?!»[7].

Однак, на початку XX ст. помітні зміни, що поступово торкнулися сімейного життя міського населення. Ознакою часу стало свідоме ставлення до створення сім'ї і народження дітей, шлюби між ровесниками, родини, позбавлені соціальних та національних упереджень, дружина, що працює і може сама утримувати себе, більш вільні розлучення тощо. Ці процеси відбувалися на тлі загальних зрушень – збільшення у міському населенні питомої ваги середнього класу, розбудови міст, які ставали більш комфортним середовищем для життя родини. Розвиток жіночої освіти, технічні винаходи, що не лише полегшували домашнє господарство, але і створювали для жінок робочі місця, поступ у медицині та гігієні, що зменшив дитячу смертність, сприяли змінам у становищі жінки в родині та суспільстві.

Ознакою часу стала і все більша мобільність населення. Сім'ї переїздили з одного міста у інше, при цьому не лише з провінції у центр, але і навпаки, що часто було пов'язано з переведеннями по службі або з пошуками кращого місця. Змінювали помешкання і у межах одного міста, наймали житло чи будували власний дім. Крім того, частину життя, як правило 3–4 місяці на рік, міська родина проводила поза містом. Традиційно з травня по вересень винаймалася дача у передмісті або в навколишніх селах. Наприклад, М. Лисенко у листі з Києва до старшої дочки від 4 травня 1903 р. писав: «Хотілося б і самому, і дітей вивезти кудись на вільне – не міське повітря, але тепер уже й не знаю, бо з розходами на репетітора Остапу …це візьме не менч 100–120 рублів… А Тарасикові, та й Мусі з Галею треба воздуха не київського хоч на 2–2

[6] Терміни «родина» та «сім'я» вживаємо як синоніми. Як правило, це подружжя (або один із подружжя після смерті іншого) з дітьми, незалежно від того, чи проживають вони разом чи окремо. Коли йдеться про батьків, чи інших родичів подружжя, говоримо «батьківська родина/сім'я». Тривале спільне проживання в одному помешканні, певний уклад життя та ведення спільного господарства, позначаємо як «дім», «родинний дім».

[7] *Винниченко В.К.* Записки Кирпатого Мефістофеля. – Х.: Фоліо, 2014. – С. 115.

з половиною місяці»[8]. Не маючи достатньо коштів, щоб задовольнити нагальні потреби родини (непередбачувані витрати на репетитора для сина Остапа, якому загрожувало виключення з гімназії), він в той же час страшенно переживає, «дивлячись на жовтого та блідого Тарасика та не кращого Остапа», що діти мусять жити влітку в місті, дихаючи несвіжим повітрям. Врешті після довгих вагань, незважаючи на нестачу грошей, він, як дбайливий батько зважується та «винаймає дачу в Гершка за 40 руб.»[9]. Д. Дорошенко у своїх спогадах зазначав, що «на час літніх феєрій його сім'я виїздила до с. Будаївка під Києвом, як це робили в роках 1908 і 1909. Наймали хату під самим лісом і жили з червня до кінця серпня»[10]. А коли у 1913 р. він обійняв посаду учителя історії комерційної школи і родина переїхала до Києва, то вони найняли на літо дачу в с. Мотовилівці (третя станція від Києва за Бояркою)[11]. Подекуди родина мала власну дачу або виїздила у заміський маєток, власний чи батьківський. Зінаїда Тулуб згадувала, що її батьки впродовж кількох років наймали на літо дачу у Святошині, а у 1900 р. купили свою за 1800 руб.[12]

Часто на цей період сім'я розділялася, з міста їхала лише дружина з дітьми. Якщо дача була недалеко від міста батько родини міг регулярно відвідувати своїх домашніх. Дачний стиль родинного життя був не лише відмінним від міського, а навіть і протиставлявся йому. Багато часу проводили на свіжому повітрі «на природі», діти грали у рухливі ігри, дачні знайомства були простішими, візити менш формальними, те саме стосувалося вбрання та застілля[13]. Місто, особливо влітку, «коли вітер підіймав пил на незабрукованих вулицях, а спека виснажувала», сприймалося як осередок нездоров'я. За можливості чи потреби лікування сім'я виїздила на літо на курорти Криму чи на Кавказ[14], а якщо кошти дозволяли, то закордон. Тобто, не завжди міська родина мешкала постійно саме в місті, але залишалася «міською» за всіма ознаками.

Часто обставини змушували всю родину переїздити з маєтків у селі чи з повітових містечок до губернських центрів. Здебільшого це трап-

---

[8] *Лисенко М.В.* Листи: [авт. упоряд. Р. Скорульська]. – К.: Музична Україна, 2004. – С. 353.

[9] Там само. – С. 357.

[10] *Дорошенко Д.* Мої спомини про давнє минуле. – К.: Темпора, 2007. – С. 153.

[11] Там само. – С. 178–179.

[12] *Тулуб З.П.* Указ. соч. – С. 217.

[13] Булгаковы, Попперы и другие в Буче. Истории из дачной жизни киевлян: Воспоминания Н.В. Голуб. – К., 2014. – 96 с.

[14] У романі А. Кримського «Андрій Лаговський», коли головний герой відвідує м. Туапсе, якраз одповідається, як держава сприяла будівництву дач, освоєнню та русифікації краю.

лялося, коли підростали діти і наставав час їх віддавати на навчання до гімназії.

Урбанізаційні процеси наприкінці XIX – на початку XX ст. набули швидких темпів, у першу чергу за рахунок припливу населення у великі міста. Чисельність міського населення зростала не лише за рахунок робітників, а й чиновників, службовців, студентів, інтелігенції, представників творчих професій. Формувався тип міського жителя – городянина з певним життєвим укладом, відповідним світоглядом і соціальною психологією. Місто стало середовищем, де за нових умов і досвіду мультикультурного співжиття, відбувалися зміни в традиціях, зокрема і шлюбно-сімейних[15].

Родина городянина не була закритою від зовнішнього середовища, і значною мірою залежала від оточення. Члени родини жили не лише в сім'ї, але й в суспільстві». Сім'я – це таке середовище, де сфера публічного поєднана з інтимним життям, а сфера індивідуального інкорпорована у суспільну традицію. Цьому сприяла практика візитів, прийомів, спільного дозвілля, театральні сезони, корпоративні бали, заміські прогулянки та пікніки, що були усталені. У таких ситуаціях спільнота легко могла відстежувати не лише зовнішні атрибути як-то вбрання, але й манери, стиль спілкування, ступінь освіченості, начитаності, вміння поводитися. Тому за манерами людини легко можна було скласти уявлення про родину, з якої вона походила. Гарна родина або порядна родина – було атестацією для нащадків.

---

[15] Хоча великі міста та губернські центри задавали відповідний стиль життя, втім, в Україні на рубежі XIX–XX ст. справді «великими» було лише чотири міста – Київ, Одеса, Катеринослав та Харків. Малі міста нараховували до 10 тис. жителів. Втім, і великі міста суттєво відрізнялися між собою. Харків'янка Катерина Антонович (уроджена Серебрякова) на початку 1900-х рр. відвідала Київ і зазначила: «І ось я вже на широких вулицях Києва. Яка різниця з харківськими вузенькими вулицями. Тут широта і простір і так легко дихається… Після сіяючого Києва таким сіреньким здався наш рідний Харків. (*Антонович К.* З моїх спогадів. – Ч. 2 – Серія : Літопис УВАН, ч. 23. – Вінніпег, 1965. – С. 41–43). Інші враження від Києва у порівнянні з Петербургом. Коли у травні 1895 р. 15-літня Віра Антонович після перебування у Петербурзі, повернулася з мамою на кілька днів до Києва, то занотувала у щоденнику, що Київ їй видався зовсім непоказним, магазини нехороші, скрізь шум, пил, вулиці вузькі, одягнені всі погано. (*Ананьева Т.* Детский взгляд: дневник киевской гимназистки о культурном быте горожан конца XIX века // Джерела локальної історії. Культурний побут городян XVIII – першої половини XX ст. Збірник наукових праць. – К., 2013. – С. 290–311). Натомість В. Катаєву модерним містом видався Катеринослав після його рідної Одеси.

Життя в провінції

Звісно, в залежності від місця проживання родини – у великому, чи у маленькому провінційному місті, суттєво різнився стиль і спосіб її життя. Значна різниця виявлялася і в традиціях, і в бажаннях, і в можливостях. Відмінності спостерігалися навіть між сім'ями близьких родичів. Так Т. Грушевська, племінниця Михайла Грушевського, родина якої мешкала в маленькому містечку Таганча, відвідавши помешкання М. Грушевського в Києві, була вражена: «які меблі, який посуд, які килими, які фіранки, які оздоби, яка бібліотека»[16]. Наприкінці XIX ст. уклад життя мешканців провінційних міст мало відрізнявся від сільського. Іншого життя не уявляли, подекуди навіть на думку не спадало, що існує якась альтернатива. Така ситуація змальована в новелі «Гість» української письменниці Є. Ярошинської. Пан доктор Ломницький, відвідавши проїздом маленьке містечко, зупинившись в оселі вчителя, став цікавитися «чи часто пані ходить на проходи, чи має пан вчитель приємне товариство "в містечку", чи часто сходяться вони на забави, пікніки, вечірки, чи їздять на роверах на село любуватися природою, чи грають в карткові ігри. Хазяї не знали що й відповідати, адже весь їх вільний час був заповнений щоденними дрібними справами, які віднімали сили та бажання, а в місті "нема де й ходити на прогулянки"». Гість був вражений: «Як це можна витримати, ви мусите вмирати з нудьги». Натомість гість змальовував театральні вистави, і всілякі чудеса у великому місті[17]. Вичерпний опис життя у провінційному місті подає і Михайло Коцюбинський: «Антін покидає бульвар і виходить на міську площу, де в самому центрі – калюжа. …Він може глянуть в калюжу і побачити город: важкий білий собор в шапці зеленої бані, цегляний будинок управи і жовті стіни суду. Все се вмістилось в одній калюжі. …Він біг в школу на службу. Потому обідав, все отій самій годині, з вічно захопленим: "А в нас сьогодні зелений борщ!" – і чув нарікання на куховарку»[18].

Крім того, коло інтелігентного спілкування у маленькому провінційному місті було обмежене незначною кількістю осіб. Якщо в цьому колі не знаходилося особисто симпатичних людей, власне ніде було шукати варіантів. Історик-медієвіст В. Піскорський писав про свій досвід професорства в Ніжині у 1901–1906 рр.: «Монотонне життя у повітовому місті, відсутність живих суспільних інтересів, зовнішня непривабливість

---

[16] Маленькая сага про рід Грушевських // Памятки України. – 2002 – № 2 – С. 84.

[17] *Ярошинська Є.* Гість. – Українська новелістика кінця XIX – початку XX ст. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 350.

[18] *Коцюбинський М.М.* Сон // Твори в двох томах. – Т. 2. – К., 1988. – С. 184.

вулиць і будинків брудного міста – все це викликало сум і змушувало замикатися у власному милому тісному родинному колі»[19]. Спілкування в маленькому містечку, де побут був не надто відмінним від сільського, тим не менш було досить регламентованим. З. Тулуб у своїх спогадах писала, що в роки перебування її родини у Брацлаві, мати змушена була відмовитися від дружніх стосунків домами з двома симпатичними їй дамами, через непорозуміння, що сталися на службі між їх чоловіками[20]. До того ж у маленьких провінційних містах (містечках), була більш чітко виражена соціальна ієрархія. У романі А. Кримського «Андрій Лаговський» в місті Громопіль Київської губ. мати Лаговського – удовиця, збідніла пані, що перебивалася після смерті чоловіка продажем молочної продукції власного виробництва, часто ходила з візитами до суддихи (тобто дружини місцевого судді), пила в неї чай чи каву, але приймали її, пускаючи в дім через кухню, а не в парадні двері[21].

Така, здавалось би незначна деталь, ілюструє нюанси ієрархії у «товаристві» цього містечка, яку чітко відчували актори всередині кола. Втім, самій пані Лаговській прості міщанки були не рівнею, вони ставили пані вище за себе, а на рівних вона приймала в себе фельдшерку[22]. А, наприклад, дочка артільника з оповідання С. Черкасенка, закінчивши прогімназію в Маріуполі, не могла знайти собі відповідне коло спілкування у шахтарському містечку (йдеться про Юзівку у 1905–1907 рр.), оскільки «тут на шахтах …служащі, інженери там штейгери, нехтують нами, а між робочими самі знаєте, яке ж товариство»[23]. Далі автор іронічно коментує «її кумедне уникання знайомства з робітниками й маріння про “інтелігентне” оточення… Все ж таки змагання до чогось

---

[19] *Піскорський В.К.* История моего профессорства в Нежине // Вибрані твори та епістолярна спадщина. – К., 1997. – С. 207.

[20] *Тулуб З.П.* Указ. соч. – С. 100.

[21] *Кримський А.* Андрій Лаговський – К.: Національний книжковий проект, 2011. – С. 298.

[22] Цікаво, що «суддиха» у спілкуванні з Андрієм Лаговським – студентом Київського університету, не могла визначити чи триматися з ним на рівних, чи поставитися як «до сина перекупки». Все визначала тонка межа, адже вища освіта була шляхом до «товариства». Марія Лівицька у своїх спогадах наводить випадок з життя Андрія Лівицького. Одного разу у 1900 р. він разом із іншим хлопцем врятувався з човна, що перевернувся і затонув. Лікар оглянув хлопців, звертаючись до обох «на ти». В той же час поліційний урядовець оглядав речі Андрія і врешті звернувся до нього, називаючи його «ґаспадін студент». Лікар страшенно засоромився і почав перепрошувати Андрія за те, що звертався до нього «на ти» (див.: *Лівицька М.* На грані двох епох. – Нью-Йорк, 1972. – С. 106).

[23] *Черкасенко С.* Пастка // Твори в 2 т. – К.: Дніпро, 1991. – Т. 2. – С. 266.

вищого і кращого, …що малювалося в її уяві в образі ну хоч би штейгера, чи принаймні студента[24].

Обмін візитами складав значну і важливу частину життя родини, виконував як комунікативну, так і знакову функцію[25]. Василь Кравченко, український історик та етнограф (на той момент офіцер), у своєму щоденнику записав слова своєї дружини: «Коли ми були в Чуднові, то ці пани (пристав та пані приставова) були у нас з візитою. А як ми приїхали до Житомира, то не заглянули до них, бо вони – поліція, а для тону не гарно бути знайомими з поліцією»[26]. Втім, суспільні упередження з часом зникали. О. Паталєєв зазначав, що до 1880-х рр. у Києві було не прийнято товаришувати домами з акторами, і лише згодом ця ситуація змінилася і оперних акторів стали запрошувати в сімейний дім[27].

М. Коцюбинський у листі до дружини від 28 лютого 1898 р., писав з Житомиру де він впродовж півтора року працював у газеті «Волинь» і мешкав окремо від родини: «Познайомився з “самим цвітом” інтелігенції, з самими “розумними”. Відвідував маскарадний бал, з конкурсом на кращий костюм (традиційно на Масниці)»[28]. Також письменник згадував обіди у В. Кравченка «Хоч не весело – так обіди у них дуже гарні, там і музику слухаю, стара ляшка гарно грає з Шопена»[29].

У щоденнику самого В. Кравченка за 1897 р. окреслене життя провінційного товариства: «всі вечірні розмови точаться навколо питання, кого начальство похвалило; грали в карти в “Короля”. Господиня дому як правило обговорює своїх приятельок з приводу їх вміння (точніше невміння) одягатися»[30]. Були і «благородні інтелігентні» розваги – колективне читання літературних творів та їх обговорення. В. Кравченко згадував, що «вони читали “О старце Федоре” в “Русской Старине” – про

---

[24] Там само. – С. 268.

[25] У світському товаристві візити підпорядковувалися певним правилам і ритуалам, знання яких на рубежі століть популяризувалося у більш широких колах. Публікувалися різноманітні правила світського життя і етикету та поради щодо гарного тону. (*Рябов Ю.А.* Жизнь в свете, дома и при дворе // Богохранимая страна наша российская. Государство и общество в России на рубеже XX–XX веков. – СПб.: Сатисъ, 2004. – С. 309–312, 314–318).

[26] *Кравченко В.* Щоденник. – Архів НФРФ ІМФЕ, ф. 15–1/7, арк. 189.

[27] *Паталєев О.В.* Старий Київ: Зі спогадів Старого Грішника / Упор., вст. ст., прим. та добір іл. О.М. Друг. – К.: Либідь, 2008. – С. 78.

[28] Я так поріднився з тобою / Упоряд. О. Єрмоленко. – К.: Ярославів Вал, 2007. – С. 158–159.

[29] Там само. – С. 162.

[30] *Кравченко В.* Вказ. праця. – Арк. 4.

царя Олександра, “Никогда” г. Потапенка, Г. Н. Зиновьева “Немецкие люди” из “Недели”, В. Короленка из Сибирских и “Лес шумит”»[31].

Характерні риси життя в провінційному місті влучно підмітив А. Чехов. Катерина Фіброва вмовляла свого чоловіка, газетного репортера перебратися в провінційне містечко, оскільки життя там дешевше. А крім того, з порядними людьми можна підтримувати зв’язки родинами. «В провінції, ходили б до нас чиновники, вчителі гімназії, офіцери. Народ все вихований, м’який, без претензій. Сидять, собі на кріслах і на дивані, і розмірковують про всіляке, а тут покоївка розносить їм чай з варенням і з сухариками. Після чаю грають на роялі, п’ють, танцюють. Годині о дванадцятій легка закуска: ковбаса, сир, печеня, що від обіду залишилося… Після вечері ти йдеш дам проводжати, а я залишаюся вдома і прибираю»[32]. Відповідне коло спілкування багато в чому відзначало статус родини, її становище в суспільстві. «Освіченими там дуже цікавляться, …Ти б там одним з перших був…»[33]. Осередком для публіки маленьких провінційних містечок, через які проходила залізниця, ставав вокзал. «В очікуванні вечірнього кур’єрського потягу в приміщенні вокзалу збиралися всі чиновники таможні, офіцери-прикордонники, навколишні дрібні поміщики. З’являлися з дружинами та дочками, вечеряли в буфеті, спілкувалися, пліткували, фліртували, складали партії в карти – ландскнехта, по-тамошньому – «д’ябелка». З цікавістю спостерігали за публікою, що проїздила із-за кордону, або закордон»[34].

Звісно, саме великі міста були центром тяжіння, уявлялися місцем широких можливостей і «символом свята» за влучним висловом української дослідниці А. Боженко[35]. Між тим вже на початку ХХ ст. стало відчутним пожвавлення суспільного життя і в провінції. Розширювалися можливості для цікавого дозвілля, родинного відпочинку.

---

[31] Там само. – Арк. 6.

[32] Чоловікові ж такий стиль життя видається страшенно нудним. Різниця в оцінках чоловіка і жінки почасти пов’язана з традиційним розподілом на «внутрішній, домашній» – жіночий світ та «зовнішній» – чоловічий.

[33] *Чехов А.* Конь и трепетная лань, 1885.

[34] *Куприн А.* Ужас // Собр. соч. – М., 1957. – Т. 1. – С. 463 [оповідання написане у 1896 р.].

[35] *Боженко А.* Модерне місто як символ свята: простір дозвілля киян(ок) у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. // Живучи в модерному місті: Київ кінця ХІХ – середини ХХ століть. – К.: Дух і літера, 2016. – С. 112–123.

Павлоград, гімназія (листівка початку XX ст.)

«З кожним роком у суспільстві все більш помітне усвідомлення користі раціональної організації розваг. Головним чином – це читання з туманними картинами, любительські спектаклі, домашні концерти» – зазначив у своєму дописі 1898 р. в газету «Волинь». М. Коцюбинський[36]. Крім того, почали відкриватися кінотеатри (синематографи), скейтинг-рінги, впорядковуватися парки для гулянь, там же грали духові оркестри. Стрімко розвивалася інфраструктура провінційних міст[37]. У провінційних містах формується все більший прошарок інтелігенції. Як зауважив дослідник В. Бушин щодо м. Павлограда початку XX ст., основу інтелігентного товариства там «становив викладацький склад прогімназії (згодом гімназії). Додамо до них земських діячів – лікарів, агрономів, статистиків, а також чиновників місцевих державних органів, групу гімназистів та випускників гімназії, що постійно збільшувалася, офіцерів розміщеного в місті 135-го Керч-Єнікольського полку»[38]. У шахтарських містечках, описаних С. Черкасенком, до «шанованого товариства» належали також інженери, маркшейдери, штейгери, креслярі, провізори.

Одночасно з розвитком інфраструктури провінційних міст з'являлися нові робочі місця в магазинах, аптеках, транспортних залізничних конторах, міських установах. Як наслідок, збільшувалася чисельність тих родин городян, що воліли вести відповідний міський спосіб життя.

Життєвий уклад

Звісно, міські сім'ї мали різні життєві уклади, моделі стосунків і стратегії, що формувалися як під впливом успадкованих цінностей, так і новітніх суспільних ідей та звичаїв. Цей уклад міг змінюватися з часом внаслідок різних обставин. А відтак у кожній родині була своя атмосфера

---

[36] *Коцюбинський М.М.* Организация общественных развлечений // Твори в двох томах. – К.: Наукова думка, 1988. – Т. 2. – С. 394.

[37] *Водотика Т.С.* Типологія міст Наддніпрянської України… – С. 155–168.

[38] *Бушин В.С.* Дозвілля мешканців повітового міста Павлограда на початку XX століття // Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки, 2011. – Вип. 8. – С. 86.

в домі, окремий мікросвіт, що подекуди перебував в опозиції зовнішньому світу.

У цей період завдяки поширенню підприємництва та освіти середні міські верстви збільшуються кількісно. Нова освічена людність не стільки оформлена, як відчувається, навіть попри походження. Виховання з дитинства є вагомим фактором формування особистості, претензій на певний стиль життя, але освіта в гімназії і відповідне коло спілкування в гімназії продукує цей прошарок, не говорячи вже про університетську освіту, яка і формально окреслювала «освічені класи» як окрему верству. Наприклад, Дару – героїню роману В. Винниченка «Чесність з собою» співрозмовник сприймає як пані за походженням, вона інтелігентна жінка, дружина інтелігента.: «Я завжди вважав вас за панію… Ви з таким смаком одягаєтесь…», крім того їй притаманна інтелігентна манера в обходженні та розмові. Але Дара пояснює: «Я з таких же простих, як ви, та Маруся. Мій батько був шевцем, дрібним навіть. А що я в пани затесалась, так це випадок. Вчителька одна мене полюбила в гімназію віддала. Ну, й зробилася “благородною”».

Марія Лівицька (уроджена Ткаченко) по закінченні гімназії у Києві мріяла здобути вищу освіту. У 1900 р. вона вийшла заміж за нащадка старого українського роду Андрія Лівицького всупереч волі його батька. «Наш шлюб був тяжким ударом для Андрієвого батька. Звичайно, про те, щоб здобути його згоду, не могло бути й мови. Головним аргументом проти нашого шлюбу в очах Миколая Івановича було моє “недворянське” походження. Він називав мене “дочерью вольноотпущенника”. Мій батько був бездоганно чесною й цілком інтелігентною людиною. Але цього не вистачало Миколаю Івановичу. Він нізащо не хотів погодитись на наш шлюб. Андрій жартома відповів на це, що в такім разі ми будемо змушені взяти шлюб без згоди батьків. Виручила нас Андрієва мама. Прислала нарешті своє благословення, а тоді і мій батько поблагословив нас»[39].

У цей же період у новому поколінні дворянських сімей помітна тенденція до відмови від зайвих демонстративних надмірностей у щоденному житті[40]. Популярна на початку століття публіцистка Надія Лухманова у лекціях, із якими вона виступала у містах імперії, радила, з огляду на нові реалії життя, відмовитися від формальних обтяжуючих практик, таких як непотрібні візити, подарунки, закликала «скинути

---

[39] *Лівицька М.* Вказ. праця. – С. 107–108.

[40] Водночас вони уникали і надмірного опрощення, притаманного молодому поколінню «нових людей» 70-х рр. XIX ст.

порожні світські обов'язки»[41]. У побуті родин міських освічених класів – інтелігенції, чиновників, журналістів, а також купців, крамарів, навіть прикажчиків спостерігалися спільні риси. Відбувалося те, що можна назвати демократизацією суспільства.

В історичній науці нова демократична родина, що постає у другій половині XIX ст., протиставляється традиційній патріархальній, де є безперечним верховенство батька[42]. Натомість у свідченнях сучасників знаходимо також протиставлення «демократична» – «аристократична» родина. М. Зощенко у своєму автобіографічному творі «Перед восходом солнца», між іншим, розповів про візит до заможних знайомих. Прощаючись, він потис руку молодій дівчині, що подавала йому пальто. За це він отримав зауваження від господині дому «Маргарита зазначила, ви ж з дворянської родини, з прислугою за руку не прощаються, ви очевидно бували лише в "демократичних домах"»[43]. У той же час в оповіданні українського письменника Бориса Лазаревського «Жить хочется» офіцер Заблоцький, знайомлячись з дівчиною, зауважив: «Мені ваша родина завжди здавалася такою симпатичною, патріархальною, а в місті всі такі пихаті, не прості, не щирі, і так сумно, так одиноко…». Між тим, хоча у цій родині «жили просто, дотримувалися постів, і все діти неодмінно відвідували церкву», коли постало питання щодо заміжжя дочки всупереч її бажанню, батько відповів: «Я батько, але повелитель і тим паче не можу наказувати у таких справах, як почуття. Вона доросла людина, з нею й розмовляйте, а я вам нічим допомогти не можу. Вибачте мене…»[44].

Жмеринка (фото початку XX ст.)

Свою батьківську родину, що жила у Жмеринці Марія Лівицька називала «патріархальною» у загальноприйнятому значенні. «Незважаючи на лагідний, добрий характер, батько мій був дуже суворих патріярхальних звичаїв, і ніхто не смів порушувати установленого ним в родині

[41] *Лухманова Н.* Недочеты жизни современной женщины. Влияние новейшей литературы на современную молодежь. Две лекции. – М.: Изд. Д.П. Ефимова, 1904. – С. 40.

[42] *Гончаров Ю.М., Чутчев В.С.* Мещанское сословие Западной Сибири второй половины XIX – начала XX в. – Барнаул: «Аз Бука», 2004. – С. 128.

[43] *Зощенко М.* Перед восходом солнца. – М.: Издательство: Вагриус, 2004.

[44] Врешті головна героїня відправилася на навчання на Вищих жіночих курсах до Петербургу (близько 1909 р.).

порядку[45]. Так, наприклад, коли він спізнювався на обід або на вечерю, що з ним траплялося дуже рідко, ми не сміли сідати без нього до столу. В родині нашій усі свята святкувались дуже урочисто з захованням звичаїв і дотриманням постів»[46]. У романі Л. Уліцької «Лестница Якова», написаному за документами з домашнього архіву, подано інше протиставлення: «буржуазний» – «демократичний» дім. Зрозуміло, що поняття «дім» включає в даному контексті не лише обстановку, а й весь родинний уклад і стиль життя. Помешкання знаходилося в Києві на вул. Кузнечній. (нині вул. Антоновича). Характерно, що Яків Осецький – головний герой, прототип дідуся авторки, соромиться «буржуазності» своєї родини і зазначає, звертаючись до своєї нареченої, «звичайно, ми з Вами обрали б собі іншу квартиру»[47]. Зрозуміло, що насправді розмаїття варіантів родинного укладу було значним. Дуже чітко таку різницю у стилі життя в родині відчували діти. Відомий культуролог та історик М. Анциферов у своїх дитячих спогадах розповідав, що після переїзду до Києва його родини у 1899 р., він став бувати в родині Навашиних[48], відзначивши особливості їх щоденного життя. «С.Г. Навашин європеєць, схожий на англійського лорда. Діти шести та чотирьох років сідали за стіл для чаювання разом з дорослими. В Сергія Гавриловича кабінеті пахло гарними гаванськими сигарами. Він любив вишукану їжу, читав дітям вголос “Одісею”. В домі у Навашиних був суворий розпорядок, хоча розкошів не було». І далі Анциферов зазначає: «в них не відчувався той народницький аскетизм, притаманний сім’ї Фортунатових[49]. Як різнився весь спосіб їх життя»[50].

Наталя Полонська-Василенко розповідала, що її мати, яка походила з аристократичної родини, вийшла заміж за офіцера. Статки нової родини не дозволяли вести відповідний походженню жінки спосіб життя. Але, зазначає вона у сучасних умовах це не вважалося необхідним. Н. Полонська-Василенко з іронією і здивуванням зазначила, відвідавши у

---

[45] У цю патріархальну атмосферу малого провінціального міста довелось їй повернутися після закінчення гімназії і своїх мрій про поступ, про працю, про студії (див.: *Лівицька М.* Вказ. праця. – С. 58).

[46] *Лівицька М.* Вказ. праця. – С. 56.

[47] *Улицкая Л.Е.* Лестница Якова. – М., 2015. – С. 213.

[48] С. Навашин – відомий вчений ботанік, тоді був директором університетського ботанічного саду.

[49] Йдеться про родичів, що мешкали поблизу, і з якими підтримувалися тісні зв’язки.

[50] *Анциферов Н.П.* Из дум о былом. Воспоминания. – М.: Феникс. Культурная инициатива, 1992. – С. 53.

дорослому віці дім своєї бабусі та довколишні вулиці: «як тільки вони там каретами їздили!»[51].

У той же час, укорінена з народження звичка до певного комфорту та марнотратності могла визначати спосіб життя, навіть коли фінансові можливості не дозволяли цього. В оповіданні журналіста Ю. Ревякіна збіднілий дворянин, для якого єдиною можливістю позбутися боргів було заміжжя його красуні-дочки з сином купця-кредитора, тим не менш, дозволяв собі номер в пристойному готелі, ресторан, покупки в магазинах, тобто не заощаджував на дрібницях, в той час як значно багатший за нього купець із сином зупинилися в дешевому номері на Подолі.

Безперечно, стиль родинного життя, як і у будь який період, залежав також від особистих рис членів родини, особливо, батька родини: заощадливості чи щедрості, схильності до розкошів, чи аскетизму, консервативності чи прогресивності, певних ідейних міркувань тощо.

Свідоме ставлення до майбутнього шлюбу та стосунків у сім'ї було притаманне і жінкам, особливо представницям молодшого покоління. Так, у листі від 4 листопада 1903 р. Ольга Дзегановська писала своєму майбутньому чоловіку О. Романову з Петербургу, де вона навчалася на Вищих жіночих курсах, що вона вступила на курси оскільки після гімназії знань у неї замало: «А що в майбутньому, якою супутницею життя я можу тобі стати, коли розумово ти просунешся далеко від мене… повного щастя бути не може, ми станемо чужими одне одному, залишиться тільки подружній зв'язок за обов'язком. Пройдуть роки захоплення коханням і стане відчутною наша розумова різниця…»[52].

Особливості родинного стилю життя могли змінюватися з часом в залежності від зовнішніх обставин життя. Так Н. Полонська-Василенко, у спогадах писала про слухачок Вищих жіночих курсів – своїх однокурсниць, змалювала їх сім'ї. Ніна Віттенбург, одружившись, жила більш ніж скромно, обоє вчилися, допомагали одне одному, чоловік медик захистив докторську дисертацію. «Років за три з скромненької квартирки переїхали в гарну з прекрасною обстановкою, та розкішними пальмами. У Ніни з'явилися страусові пір'я, кульчики з сапфірами та діамантами, хутра»[53]. Про родину своєї приятельки Сані Іконнікової, яка побралася 1907 р., зазначила, «коли вони мешкали разом з матір'ю та сестрою чоловіка – в родині все було за приписами, по-німецьки акуратно, розмірено, стара

---

[51] *Полонська-Василенко Н.* Спогади. – К.: Вид дім «Києво-Могилянська академія», 2011. – С. 60.

[52] *Величко В.М.* Почтовый роман на фоне эпохи // Киевский альбом: Исторический альманах. – К., б. г. – Вип. 3. – С. 93.

[53] *Полонська-Василенко Н.* Спогади… – С. 207.

пані завжди з в'язанням в руках. Коли подружжя переїхало в осібну квартиру, вона «перетворилась на філіал курсів». Щотижня в один вечір збиралися курсистки, приятельки Сані, до пізнього вечора читали реферати. А один вечір по суботах збиралися товариші Б.Я. Іконнікова»[54]. Марія Лівицька розповідала про сім'ю своєї товаришки Наташі Н. (1897–1898 рр.): «У них сталася родинна трагедія: помер батько, залишивши велику родину без засобів до життя. Наташа була найстарша в родині й мусіла залишити гімназію та заробляти на утримання молодших. Мама її давала домашні обіди, і таким чином родина якось трималась»[55]. Валентин Катаєв згадував, що його овдовіла бабуся та незаміжні тітки переїхали до семикімнатної квартири у Катеринославі, разом із молодшою тіткою, що вийшла заміж за інженера-путійця. Денний розпорядок родини змінився. Їх зять звик жити на петербурзький манер: сніданок о другій, обід о сьомій – вже при лампі, – вечеря об одинадцятій. Втім вечеряли завжди без нього. Щовечора він їздив до клубу, де грав у вінт і повертався вже пізньої ночі, о першій чи о другій[56].

Власне, нова сім'я починалася з моменту укладення шлюбу. Найчастіше до одруження підштовхувала санкціонована суспільством необхідність створити сім'ю, таким був традиційний порядок. Кожне з подружжя, виховане у батьківській родині, привносило певні традиції у власну, нову сім'ю, заводило певний порядок. Водночас, на рубежі століть серед молоді спостерігалося і свідоме заперечення усталених норм родинного співжиття у зв'язку, наприклад, із ідейними переконаннями – політичними, національними, свідомими поглядами на інститут родини, дотримання певних систем виховання дітей чи правильного харчування тощо. Або, як писала Н. Лухманова, «через подолання станових меж, завдяки освіті відбувалося відмежування освічених дітей від батьків із нижчих верств», тобто зречення цінностей батьківської родини. Публіцистка сприймала цю тенденцію як «кризу родини»[57].

Помешкання

Побравшись подружжя мало визначитися із місцем проживання[58]. У провінційних маленьких містах, забудованих переважно одноповер-

---

[54] Там само. – С. 217.

[55] *Лівицька М.* Вказ. праця. – С. 41-42.

[56] *Катаев В.* Разбитая жизнь или волшебный рог Оберона. – М.: Советский писатель, 1983. – С. 365.

[57] *Лухманова Н.* Указ. соч. – С. 36.

[58] Раніше чоловіки, які, як правило, одружувалися у зрілому віці, традиційно приводили дружину у вже облаштований дім.

ховими будинками, йшлося про життя родини у власному або винайнятому домі, чи частині дому. У великих містах найбільш поширеною оселею стала квартира у прибутковому будинку. Їх зводили все більше на початку століття, саме для здавання в оренду. Подекуди винаймалися кілька кімнат у квартирі з господарями. В. Катаєв змалював короткотривале перебування квартирантів у їх помешканні в Одесі (1904 р.). «Молоде подружжя, що не мало ще власного житла винаймало у нас дві кімнати. Поки він був на службі вона сумувала, чекаючи його, їла шоколадні цукерки. Він повертався зі шпиталю, вони обідали. Обіди брали у нас, їли котлети, голубці, борщ, кисіль із журавлини з молоком, хоча, мабуть це їм здавалося надто прозаїчним. Ввечері вона наряджалася у модну сукню зі шлейфом, вбирала новенького капелюшка в пір'ях і вони відправлялися на візнику до театру»[59]. Студент Семенюк, стосовно своєї мрії про одруження, казав приятелю: «Ти подумай: я маю свій дім! Ти уяви собі: я найму дві, ну, може, три кімнатки… жінці[60], собі та їдальню…»[61].

Вітальня будинку Панаса Мирного
(фото Літературно-меморіального музею Панаса Мирного у Полтаві)

Як правило, міська оселя передбачала певну кількість приміщень. Наявність кімнат певного призначення зумовлювалася способом життя та

[59] *Катаев В.* Указ. соч. – С. 234.

[60] Цікаво, що у майбутньої дружини мала бути окрема кімната.

[61] *Винниченко В.К.* Заручини / Краса і сила. Повісті та оповідання. – К.: Дніпро, 1989. – С. 180.

чисельністю родини, залежала від рівня забезпеченості власника. В більшості випадків ми зустрічаємо певний мінімум різнофункціональних кімнат: вітальня, їдальня, кабінет та спальня. Кожному з цих приміщень відповідав власний набір меблів та традиційне оздоблення.

Домівка городянина була не лише осередком приватного життя у колі родині, але й місцем спілкування у товаристві, та ведення «світського життя». Власне це зумовлювало розподіл приміщень на парадні, внутрішні та службові. Крім того, простір помешкання умовно поділявся на чоловічий та жіночий. Чоловічий кабінет був місцем для розумової праці, простором, де збиралися гості-чоловіки, приймали відвідувачів, часто і місцем ночівлі чоловіка. Традиційне умеблювання кабінету включало і канапу, наприклад, в кабінетах М. Старицького у київському помешканні, Панаса Мирного та В. Короленка у Полтаві. Звичною практикою була ночівля подружжя в окремих ліжках. Діти допускалися в кабінет, як правило, лише діставши дозвіл.

Вітальня та їдальня облаштовувалися як простір для спілкування, як місце для дозвілля родини, а також для демонстрації смаку господарів, їх статків, поглядів, креативності, чутливості до сучасних віянь. Здебільшого саме їдальня об'єднувала родину за спільним обідом, полуденними посиденьками, спілкуванням, рукоділлям. «В їдальні горить лямпа під великим абажуром. Стьопа й Михалко лежать на канапі, високо задравши ноги, й учать "греческький". Марія Пилипівна з метром на шиї схвильовано та заклопотано ходить круг столу… На столі розташована матерія …тут же викрої, тарілочка з шпильками. Долі одним з викроїв грається кіт Мурза». Таку звичну побутову замальовку наводить В. Винниченко[62]. Якщо у сім'ї не було можливості мати окрему кімнату для певних потреб, куточок простору відгороджувався за допомогою ширм (параванів)[63]. Валентин Катаєв у спогадах писав, що якийсь час бабуся – батькова мати мешкала у них у вітальні за ширмою.

Коли в родині народжувалися діти, поставало питання про дитячу кімнату. Саме на початку XX ст., в суспільстві виникає розуміння, що дитяча має бути сонячною, світлою, просторою.

Жінка в родині

Часто після одруження жінка припиняла працювати. Це не було правилом, чи необхідною умовою, більш того, наприклад у 1904 р.

---

[62] *Винниченко В.К.* Записки Кирпатого Мефістофеля… – С. 134.

[63] На початку XX ст. у зв'язку з російсько-японською війною, дуже модними стали ширми, оздоблені в японському та китайському стилі.

«Вестник знания» опублікував повідомлення Міністерства народної освіти попечителям навчальних округів, що воно не знаходить справедливим взяти за загальне правило звільнення вчительок та наглядачок жіночих навчальних закладів зі служби, коли ті виходять заміж. Заміжжя не може позбавляти вчительку набутих завдяки освіті прав. Якщо ж в окремих випадках сімейні обов'язки перешкоджають якій-небудь вчительці з успіхом виконувати службові обов'язки, то питання про залишення її на службі повинно вирішуватися в кожному такому випадку окремо[64]. Дружина художника Олександра Мурашка – Маргарита, уроджена Крюгер, продовжувала працювати і після свого заміжжя у 1909 р. Впродовж навчального року вона викладала у гімназії, а влітку супроводжувала чоловіка, коли він працював на пленері, проте, власних дітей в них не було[65].

Леся Українка серед родичів та друзів (фото 1906 р.)

Леся Українка в оповіданні «Розмова» змальовує зміни в житті жінки після заміжжя: «Вона була "конторською панною" при тій газеті, де він працює, а тепер вона – жінка свого чоловіка, чи пак "мужня жона". Ким же їй ще бути? – Ну могла б і тепер служити… – У неї інша служба! – Як

[64] Замужних учительниц не будут увольнять. – «Вестник знания», 1904 (передрукована: Наука и жизнь, 2004. – № 7).

[65] «Эти десять лет большого глубокого счастья…». Спогади Маргарити Мурашко. Авт. статті та коментарів Дарія Добріян – К.: «ArtHuss», 2016 – С. 32.

я прийшла до них, вона саме купала найменшу дитину, а двоє плутались у неї під ногами, бились, верещали, і доводили її до розпуки…»[66].

На рубежі сторіч відбувається процес удосконалення побуту. Багато винаходів були спрямовані саме на покращення якості домашнього життя, полегшення та прискорення готування їжі, догляду за домом[67]. Водночас у суспільстві поширювалися ідеї щодо виховання практичності у жінок – майбутніх господинь. Н. Лухманова у своїх лекціях обурювалася, що дівчат-інституток навчають гаптувати золотом, а між тим, вони не вміють заштопати собі панчохи. Або «випускниці як і 30 років тому, грають на роялях, розіграють сцени з Мольєра, малюють акварелью, але не вміють кроїти, ні шити, ні зварити собі тарілки супу». Дівчинку слід виховувати з практичними навичками як людину а не як "баришню", з якої виросте "дама". Адже, якщо жінка овдовіла – на ній піклування про родину, і про справу чоловіка. Не знати законів, нічого не вміти? Зараз все більше матерів, що заміняють і батька і займаються справами у різних верствах і серед купців, і серед аристократії»[68]. Непрактичністю та безгосподарністю освічених жінок обурюється Панас Павлович Кривуля: «А розумна, освічена, поступова жінка! Музику любить, театр розуміє… В політиці переконана республіканка, мало не анархістка. Та вона ж нічого не робить! Обід варить прислуга, хату прибирає прислуга, за дітьми ходить прислуга. Вона ж щось там собі почитує, їздить по концертах, театрах, розводить розумні, цікаві балачки й більше нічого. Вона цілком щиро вважає себе безмірно вищою від тих, що варять обід, роблять панчохи, годують дітей. Для неї це все міщанство, рабство. Жінка матеріяльно забезпеченого інтелігента… жінки професорів, відомих адвокатів, письменників, лікарів, інжинєрів… сміються з чотирьох німецьких "к": Kinder, Küche, Kirche і… і ще якесь там четверте. О, яке міщанство! Поступова інтелігента жінка стоїть вище…»[69]. Журналіст М. Глубоковський запевняв, що за сучасних обставин вміння дружини прасувати, шити, обходитися з дітьми, навчати їх музиці та іноземним мовам є суттєвим вкладом жінки в бюджет сім'ї[70]. Взяти на себе піклування про побут та ведення дому закликала жінок Олена Молоховець у своїй популярній книжці «Подарок молодым хозяйкам или

---

[66] *Леся Українка*. Розмова // Зібрання творів у 12 т. – К.: Наукова думка, 1976. – Т. 7.

[67] Наприклад, в каталозі виробів фабрики Й. Андржейовського пропонувалися удосконалені англійські печі-плити для кухні.

[68] *Лухманова Н.* Указ. соч. – С. 12–19.

[69] *Винниченко В.К.* Записки Кирпатого Мефістофеля… – С. 26.

[70] *Глубоковський М.Н.* Семья и ее бюджет // Наука и жизнь. 1890. – № 1 (передрукована: Наука и жизнь – 2000. – № 10).

средство к уменьшению расходов в домашнем хозяйстве»[71]. Рекомендації, адресовані господиням, заохочували їх до самостійного ведення домашнього господарства, пропонуючи це як форму самореалізації[72]. Їм належало знати кількість продуктів, необхідних для приготування страв, ринкові ціни, розрізняти сорти м'яса та їх призначення і вміти заощаджувати на витратах на провізію. Адже, як зазначала, сама О. Молоховець, її книга призначалася «господиням менш багатим, змушеним пристосовуватися до різних життєвих обставин»[73].

Письменниця Н. Королева згадує про велику популярність книжки Софії Драгомирової про куховарські приписи та рецепти на різні консерви, що їх у тих часах не можна було купити у будь-якій крамниці і в кожній порі року: «У Києві не було, мабуть ані одної доброї господині, яка б не мала "Драгомирівської книги"[74] як її називали, або хоч виписок з неї, бо книжка розійшлася й була розпродана в дуже короткий час»[75].

Служниці

Незважаючи на технічні засоби, що удосконалювали та полегшували ведення домашнього господарства, воно вимагало багато часу і відбирало багато сил. Важко було самостійно займатися господарством, опікуватися дітьми, ходити на закупи і вести світське життя. Отже, господині, як правило, потребували допомоги хатніх робітниць. Служниця, в залежності від статків родини та кількості членів могла поєднувати функції покоївки, кухарки, няньки тощо. «Баба з села може найнятися хоч кухаркою, нянькою, покоївкою, бо нічого не вміє, але за кілька років навчиться і хоче служити за певною спеціальністю»[76].

Втім, для дітей часто окремо брали годувальницю, потім няньку, бонну. Для старших дітей наймали гувернанток (гувернерів), вчителів

---

[71] *Молоховец Е.* Подарок молодым хозяйкам или средство к уменьшению расходов в домашнем хозяйстве. – СПб., 1901. – Ч. 1. – 785 с.; Ч. 2. – 239 [XX] с.: ил.

[72] Посібник здобув надзвичайну популярність у широких верствах міського населення і виявився настільки вдалим, що перевидавався кожні два-три роки. Всього до 1917 р. книга була перевидана двадцять дев'ять разів, загальною кількістю близько 300 тис. примірників.

[73] Там же. – С. 225.

[74] Малася на увазі: *Драгомирова С. А.* В помощь хозяйкам: Рецепты разных блюд и заготовок. – 3-е изд., доп. – СПб., 1909. – VIII, 564 с. Книга тричі перевидавалася, містила 830 рецептів страв російської, української та європейської кухонь. готові меню святкових застіль, поради як накрити стіл, збереженню та обробці продуктів та ін.

[75] *Королева Н.* Невмируща вдача // Без коріння. Во дні они. Quid est Veritas? – Дрогобич: Відродження, 2007. – С. 608.

[76] *Лухманова Н.* Указ. соч. – С. 28.

музики, домашніх вчителів, репетиторів. Їх статус в родині не був чітко визначеним, часто залежав від конкретних обставин і від індивідуального сприйняття ситуації. Гувернери та вчителі, як привило, обідали у їдальні разом із членами родини. Їхній суспільний статус підвищувала освіта, навіть якщо це був гімназист старших класів. Агатангел Кримський писав, що йому інкримінують вільнодумство, через те, що прислугу з собою за стіл пити чай садять, а це вважається «небезпечним»[77]. С. Бруштейн зазначила: «Скільки "француженок", "німкень" поневірялося по просторах Російської імперії у пошуках роботи, відірвані від своєї країни, майже в кожній родині була така домашня вчителька»[78].

Більшість міських родин користувалася послугами та допомогою кухарок та служниць. Навіть коли статки родини невеликі, і зі спогадів випливає, що їм доводиться на всьому заощаджувати, в домі утримується принаймні одна служниця. Як правило в домі є кухарка та покоївка. В. Кравченко в щоденнику постійно скаржився на нестачу грошей, але речі в кімнаті складала Матрьона[79]. При цьому господарі подекуди навіть були винні служниці гроші за працю.

У листі К. Василенко від 22 квітня 1909 р. читаємо: «Оля Сторожевська [його дружина] збирається на екскурсію закордон, що важко для бюджету, але відпустивши прислугу, зможемо зберегти родині бюджет цілого місяця. Квартиру залишаємо за собою, хоч хазяїн накинув 1 руб. на місяць, але обіцяв зробити покращення. В цілому квартирою задоволені багато повітря та світла»[80]. Інший лист від 27 березня 1909 р.: «Палаша [прислуга] поїхала в село на Паску і невідомо чи повернеться, тимчасово взяли іншу дівчину, але Ніна з нею не цілком зазнайомилась і капризує»[81].

Дітьми, як правило, до певного віку займалися няньки. Світогляд дітей формувався в ранньому дитинстві під впливом няньчиних оповідей, казок, навіть під впливом їхніх естетичних смаків. Катерина Олицька розповідала як дітьми вони з цікавістю роздивлялися нянину скриню, обклеєну зсередини картинками, листівками та обгортками від цукерок. У дитячій уяві вона сприймалася казково гарною[82]. У міському середовищі важливе значення відігравала усна традиція, не дивлячись на розвиток

---

[77] Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890–1941 рр.). – Том 1: 1890–1917.

[78] *Бруштейн А.Я.* Дорога уходит в даль…: Трилогия. – М.: Дет. лит., 1980. – 735 с.

[79] *Кравченко В.* Вказ. праця. – Арк. 189.

[80] *Василенко К.П.* Листування. – Т. 1. – С. 38–39.

[81] Там само. – С. 31.

[82] *Олицкая Е.* Мои воспоминания. – Франкфурт на Майне, 1971. – С. 15.

комунікаційних засобів. Чутки, анекдоти, плітки розповсюджувалися дуже швидко, особливо серед служниць, кухарок, що спілкувалися безпосередньо на базарі, в лавках, а звідки проникали і в панські кухні, і в вітальні. Взагалі усна традиція, можливо, підтримувалася в містах саме селянами, що постійно сюди приїздили. Колишні селяни складали більшість контингенту служниць, няньок, покоївок та ін.

Стосунки між господарями та прислугою складалися по-різному, про що є численні згадки, особливо у спогадах про дитинство. У М. Коцюбинського йдеться про служницю Варвару, яка сприймалася як частина родини, цілком лояльна, якій можна довірити дітей: «О! Моя Варвара золота жінка… Се наш справжній друг… Спокійна, розсудлива, прихильна. І, уявіть собі, бере всього-на-всього три карбованці на місяць…»[83]. Яким же було здивування родини, коли Варвара під час погрому заявила, що слід всіх панів вирізати «до насіння». Тобто, можливо, уявлення про няньок, куховарок, домашніх вчительок як про частину родини, що зустрічаються у спогадах інтелігентів, є дещо упередженим. Свідчень самих служниць ми не маємо, отже і не знаємо їх ставлення, дійсних настроїв[84]. З надзвичайною чутливістю письменника, М. Коцюбинський зрозумів ненависть прислуги до господарів, яка прорвалася в критичних умовах 1905 р. Судячи з подальших історичних подій (дві революції, Перша світова війна), цей розрив виявився значним. Проте, вочевидь, важливими були особисті риси характеру та особисті стосунки прислуги та господарів. Відомо, що у новій соціальній ситуації слуги рятували колишніх господарів.

Між тим, у спогадах про дитячі роки у мемуарній та автобіографічній літературі неодноразово зустрічаємо сентиментальні згадки про «відданого Іванка», що служив у родині понад 60 років[85], няньку Уляну, яка служила в родині з 25 до 70 років і виняньчила трьох дітей[86], кухаря

---

[83] *Коцюбинський М.М.* Сміх / Твори в трьох томах. – К.: Дніпро, 1979. – Т. 2. – С. 182.

[84] Між тим ставлення вихователів, вчителів, репетиторів до вихованців та родин, де доводилося жити та працювати, відомі з їх власних свідчень. Адже інколи, знані в майбутньому діячі, у студентські роки чи у старших класах гімназії на канікулах заробляли вчителюванням.

[85] *Дроздовський Ґ.* Тоді в Чернівцях і довкола. Спогади старого австрійця [пер. з німецької, передмова і примітки Петра Рихла]. – Чернівці: Молодий буковинець, 2001. – С. 71.

[86] *Стороженко Микола.* З мого життя / Упор. В. Ульяновський. – К.: Либідь, 2005. – С. 100.

Романа, котрий переїздив разом із родиною роботодавця[87], вірну няньку Юзефу, вдячну «француженку» мадемуазель Поліну Пікар та ін.[88]

Дійсно дитячих, тобто написаних в дитячому віці, свідчень відомо небагато[89]. Більшість оповідей про дитинство були написані в дорослому, а то і у «поважному» віці, коли автори часто переоцінювали цей період життя. Під впливом часу зміщувалися акценти, а то й суттєво викривлялася дійсність. Крім того слід зважати на обставини, за яких робилися записи. За радянських часів, згадуючи життя у «дореволюційний період», «за царя», прийнято було підкреслювати демократичність батьківської родини, применшувати статки тощо (О. Вертинський, З. Тулуб, М. Анциферов, В. Катаєв, Г. Григор'єв та ін.). Натомість емігрантським спогадам часто була притаманна деяка ідеалізація минулого. Дитинство вбачалося щасливим та безхмарним[90]. Дійсно, у спогадах та автобіографічних джерелах часом зауважуємо деякі невідповідності та суперечливі відомості, факти, деталі. Поза тим, саме дитинству у мемуарних джерелах приділялася значна увага. Автори, змальовуючи батьківську родину, не лише подумки поверталися у роки дитинства, а й намагалися зрозуміти й пояснити витоки формування власної особистості.

Свята в родині

У мемуарній літературі, яка присвячена дитячим рокам, особлива увага приділялася відзначенню свят, що цілком зрозуміло. Свята особливо запам'ятовувалися, оскільки ці дні вибивалися із звичного життя. Пригадувалися в першу чергу смачні страви на святковому столі, обрядові дії, та традиції святкування, що вражали дитячу уяву. І дуже важливе місце посідали подарунки – іграшки та солодощі, які отримували діти. «Великі свята урізноманітнювали рівний та спокійний перебіг життя.

---

[87] *Тулуб З.П.* Указ. соч. – С. 128, 145.

[88] *Бруштейн А.Я.* Указ. соч.

[89] Щоденник тринадцятилітньої гімназистки, киянки Віри Антонович виявила дослідниця Тетяна Ананьєва (див.: *Ананьева Т.* Детский взгляд: дневник киевской гимназистки о культурном быте горожан конца XIX века // Джерела локальної історії. Культурний побут городян XVIII – першої половини XX ст. Збірник наукових праць. – К., 2013. – С. 290).

[90] Цю тенденцію письменниця Тефі висміяла в оповіданні «Воспоминанья величавы», герой якого – син управителя панського маєтку Ложкін, чиє дитинство не вирізнялося щасливими моментами, в еміграції у своїх ідилічних спогадах привласнив минуле онука поміщиці – «веселого хлопчика на товстих ногах, у "матросці", заводили в іграх та улюбленця родини» (див.: *Тэффи Н.* Воспоминанья величавы… // Смешное в печальном. Рассказы, роман, портреты современников. – М.: Советский писатель, 1992. – С. 147–149).

Особливо готувалися до Великодня, купували мигдаль, родзинки, корицю, ваніль, горіхи, цукати і різну бакалію», – згадувала З. Тулуб[91].

Церковний православний календар, який був пов'язаний з циклом сільськогосподарських робіт, для більшості мешканців міст визначав річний кругообіг повсякденних практик. Великі церковні свята – Великдень та Різдво становили ту основу, навколо якої було побудовано річний цикл дозвілля[92].

Різдвяна та Великодня листівки (початок XX ст.)

Ми не зосереджуємо увагу на конфесійному аспекті повсякденного життя городян. Але, зважаючи на офіційне державне православ'я, релігійним святам та постам були підпорядковано цілий ряд сфер загальноміського життя – театральні сезони, бали та інші розваги, канікули, відпустки, навіть репертуар кіно. Киянин О. Паталєєв писав: «Кінець театрального сезону (останні числа січня – лютий), до початку Великого посту тривали бенефіси видатних оперних артистів. На Масляному тижні публіка була особливо активною. Після тижня Великого посту наставав концертний сезон»[93].

Із річним святковим циклом узгоджували і домашні справи. До Великодня розкривали і мили після зими вікна, підлогу, перекладали нафталіном і ховали зимові речі, віддавали до ломбарду шуби, намагалися

---

[91] *Тулуб З.П.* Указ. соч. – С. 105.

[92] Йдеться про повсякденне життя православного населення, осібним був річний календар свят єврейського населення, не говорячи вже про щотижневий шабат. Цікаво, що у маленьких містечках православне населення зважало на цю обставину, наприклад не влаштовували ярмаркування по суботах, про що згадував М.П. Василенко. За словами історика О. Доніка, у Києві частину купців становили купці-євреї. Їх стиль життя та уклад наближався до загальноєвропейського. Місто становило конгломерат різних національних культур (див.: *Донік О.М.* Зміни у соціально-культурному становищі купецького стану в Україні після реформ 1860–1870-х рр. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2011. – Вип. 19. – С. 194–210).

[93] *Паталєєв О.В.* Зі спогадів Старого Грішника / Упор., вст. сл., прим. та добір іл. О.М. Друг. – К.: Либідь, 2008. – С. 94–96.

«справити» нове вбрання на наступний сезон тощо. Ніна Василенко писала: «До Великодня готувалися заздалегідь, все мили, чистили, на Страсний Четвер все закінчували. З Есмані (маєток дідуся) племінник дідуся привозив кошики з продуктами – окороки, індички, ковбаси. Бабуся пекла паски, і тому не можна було бігати голосно розмовляти. Ми з мамою фарбували та розписували яйця». У Вербну неділю та Страсний четвер відвідували церкву, хоча родина не вирізнялася релігійністю[94]. Подібне спостерігаємо і у спогадах В. Катаєва (1915 р.): «служниця прибирала; розчиняли та мили вікна, натирали паркет; яскраво вирізнялися щойно пофарбовані яйця, закріплені в оцті, червоні, оранжеві, лілові, натерті для блиску вершковим маслом. На піаніно, пасхальний номер "Лукоморья" з різнокольоровою обкладинкою»[95] … «на столі вирощена до Пасхи "пірамідка" з крессалату»[96].

Надзвичайно важливого значенням містяни, продовжуючи народну традицію, надавали Великодньому столу. Він мав бути багатим, а паски – високими[97]. «Ми підготувалися зустріти Паску, з дому [батьківського] отримали посилку – велику паску і маленьку для Ніни, ковбаси, окорок, сало, масло. Дома теж готували, отже буде цілих три паски і мазурка», – написав К. Василенко у листі від 27 березня1909 р.[98] Великдень пов'язувався в дитячій уяві з весняним оновленням природи, з пасками. Різдво – це різдвяні подарунки, ялинка, що на початку XX ст. стала атрибутом дитячого свята. Прикрашання ялинки становило особливий домашній ритуал. Михайло Терещенко згадував: «Ялинку привозили з Глухова. Святкували у дідуся»[99]. А Ніна Василенко писала: «Ялинку, зазвичай до стелі, вносили та встановлювали двоє міцних мужиків. Прикрашали ялинку всі разом. Тато на драбині закріплював зірку, та бікфордів шнур, вішали іграшки, ланцюжки, золоті та срібні гірлянди, мандарини, кримські яблука, позолочені та посріблені горіхи. В кімнаті пахло лісом, ялинка стояла нарядна та сяюча. Після всі йшли до їдальні пити чай»[100]. Так само золочені горіхи, різнокольорові намиста, ліхтарики, цукерки та кримські яблука на різдвяній ялинці свого дитинства (1905 р.) змалював

---

[94] *Василенко Н.К.* Спогади // Василенко К.П. Статті. Спогади. Листування: В 2 ч. – К.: Інститут історії України НАН України, 2002. – Ч. 2. – С. 185.

[95] *Катаев В.* Указ. соч. – С. 297.

[96] Там само. – С. 312.

[97] *Вільшанська О.Л.* Повсякденне життя міст України… – С. 119.

[98] *Василенко К.П.* Статті. Спогади. Листування: В 2 ч. – К.: Інститут історії України НАН України, 2002. – Ч. 2. – С. 31.

[99] *Терещенко Мишель*. Первый олигарх Михаил Иванович Терещенко. – К.: Ника Центр, 2016. – С. 24.

[100] *Василенко Н.К.* Спогади. – С. 183.

М. Зощенко в оповіданні «Ялинка» з циклу автобіографічних оповідань «Лєля і Мінька». «Я згадав золочені горіхи на ялинці в дитинстві – ароматні, смачні, підсмажені, а свіжі горіхи з дерева мені не сподобалися. – зауважив Я. Жданович[101]. Золотили горіхи вдома власноруч. Їх покривали сусальним золотом, що продавалося у вигляді книжечки з 20 тоненьких аркушів і цвяшком прибивали гарусну нитку для підвішування[102]. Більшість ялинкових прикрас також виготовляли самостійно. «Ще задовго до свят на маминому робочому столі з'явилися пачки золота для горіхів, мішура, діамантова та золота присипка, вата, обрізки атласу та стрічок і багато ажурних штампованих картинок» – згадувала З. Тулуб[103]. «За місяць до Різдва в магазині Денса на Фундуклеївській купували різнокольоровий папір (і матовий, і блискучий і муаровий), золоті зірочки, різні смішні голівки. Все це привозилося з-за кордону. Також для ялинки купували картонажні розгортки фігурок, які треба було вирізати та склеювати. Купували вату, стрічки, клей та борну кислоту (у вигляді блискучих пластин як слюда). Нею посипали іграшки з вати, які спершу змащували клеєм (гуміарабіком)»[104].

У деяких міських родинах, свідомих свого українства, на Різдво відтворювалася народна обрядова традиція. Святкування Святвечора в київській родині Сулимів змалювала Наталена Королева. «На трикутному столичку-поличці "на покутті", під образами в золочених шатах, стояли на сіні миски з кутею й узваром, прикрашені маленьким "дідухом", перев'язаним блакитною стрічкою. Серед стола велика миса, повна пирогів, за які на початку вечері сховався господар Микола Миколаєвич і, "як закон велить", відбув традиційний діялог із дружиною й дітьми. Далі була безконечна кількість "обрядових" страв. Потім всі перейшли до великої зали, що була залита світлами з великої, розкішної ялинки. Тоді з'явилися колядники»[105].

Святвечір, як правило, проводили у вузькому родинному колі, а вже наступного дня відвідували родичів, ходили в гості один до одного. У щоденнику М. Бобошка за 1912 р. занотовано: «25 грудня. О 10 год.

---

[101] *Жданович Я.* Воспоминания о Вадиме Модзалевском // Киевский альбом: Исторический альманах. Вип. 3 – К., б. г. – С. 50.

[102] *Катаев В.* Указ. соч. – С. 14–16.

[103] *Тулуб З.П.* Указ. соч. – С. 108.

[104] *Ніна Василенко*. Спогади. – С. 184.

[105] *Королева Н.* Без коріння. Во дні они. Quid est Veritas? – Дрогобич: Відродження, 2007. – С. 89.

пішли з візитами по знайомим та родичам – закінчили у дяді. Потім – до вечірньої служби до церкви. На другий день приймали гостей»[106].

У сімейному колі, вдома відзначалися саме родинні свята – іменини, дні народження, хрестини, весілля. Запрошували гостей – приятелів чи родичів, або самі відправлялися в гості на запросини. Святкові родинні застілля об'єднували рідню та близьких, створювали відчуття єдності та стабільності.

Діти в родині

Поява дітей в родині суттєво змінювала уклад життя та перебіг щоденних практик. Працююча дружина, ставши мамою, здебільшого полишала службу. Часто в сім'ї з'являлася годувальниця чи нянька. Первісток переважно, народжувався «у належний термін», тобто протягом року після шлюбу. Народжували, як правило, вдома, зверталися за допомогою до акушерок.

За відсутності контрацептивів (навіть намагання запобігти вагітності сприймалося як гріховне) шлюбні відносини призводили до перманентної вагітності, часті пологи – до народження кволого, недостатньо життєздатного потомства. А за умов нерозвинутої медицини та засобів догляду за немовлятами, висока дитяча смертність була явищем звичайним і сприймалася як природна.

У 60–70-і рр. та і у 80 рр. XIX ст. навіть у освічених дворянських родинах ставлення до дітей і їхнього здоров'я було досить спокійним, філософським: «Бог дав – Бог взяв». Софія Русова, у своєму щоденнику писала, що вона народилася кволою, а мати сказала: «Не буду її любити, все одно помре»[107]. А Зінаїда Тулуб розповідала про одного зі своїх дядьків: «четвертий брат Олександр зростав кволим та хворобливим хлопчиком. У нього була "англійська хвороба" – різновид рахіту. Лікували його всіма доступними способами: закопували на дворі у гарячий від сонця пісок, робили мурашині та соляні ванни» (1870-і рр.)[108]. Н. Полонська-Василенко писала, що в родині Мухортових (її бабусі по матері) діти, що народжувалися майже щороку послідовно переходили від годувальниці, няньки, до гувернера, найстарші займалися з бонною. Дехто з малюків помирав. Немовлята з годувальницею мешкали у дальніх

---

[106] Дневник приказчика. Кануны / Погода Ю.В. – П.: ФОП Говоров С.В., 2013. – С. 142.

[107] *Русова С.* Мемуари. Щоденник. – К.: Поліграф книга, 2004. – С. 19.

[108] *Тулуб З.П.* Указ. соч. – С. 21.

напівпідвальних кімнатах[109]. А родина генерала від артилерії Путінцева після смерті кількох дітей, наслідуючи народне повір'я, прийняла сирітку – і тоді в них народилася донька. Виховували обох дівчат разом (йдеться про кінець 80-х рр.)[110]. Дитяча смертність була явищем поширеним[111]. Часто ні забезпеченість батьків, ні професіоналізм лікаря не мали значення. Покладатися доводилося на витривалість дитячого організму, ретельний догляд під час хвороби та Божу ласку. Традиційні дитячі хвороби – кір, скарлатина, дифтерія – могли мати летальні наслідки, адже щеплення від них не робили. Також зустрічаємо захворювання на інфлюенцію (тобто сучасні вірусні інфекції та грип). Діагноз «запалення легенів» звучав майже як вирок, адже антибіотики ще не були відомі. Поширеним був туберкульоз, зокрема – сухоти (туберкульоз легенів – часто як наслідок пневмонії). За таких умов дитячу смертність розглядали як «невідворотне зло».

Поза тим, на початку століття запроваджуються основи гігієни. Набувають популярності загартовування[112], зокрема гідротерапія[113], правильне харчування, фізичні вправи. Безсумнівною для широкого загалу стала необхідність провітрювань та сонячних променів у дитячій кімнаті, дотримання правил гігієни. Вже відомі антисептика та асептика, «карболка» та йодоформ. Застосовували щеплення від віспи. Все це мало сприяти зменшенню дитячої смертності в сім'ях освічених міських верств.

Свідоме ставлення до народження дитини, яке можливе за умови регулювання вагітності, ставало все більш прийнятним у суспільстві. Ця думка неодноразово повторюється в творах В. Винниченка «Мементо», «Чесність з собою», «Записки кирпатого Мефістофеля». «Та й про що думати? Аби одружитись, а діти самі родяться. Діти ж не ляльки, якими приємно погратись. Розумієте? Це – люди, це – та людськість, яка соціалізм здобуватиме».

---

[109] *Полонська-Василенко Н.* Спогади. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. – С. 36.

[110] Там само. – С. 235.

[111] Що знайшло відображення і у творах письменників. Тема смерті дитини від хвороби стала провідною у відомому і часто цитованому оповіданні М. Коцюбинського «Цвіт яблуні», у п'єсі В. Винниченка «Чорна пантера і Білий Медвідь», оповіданнях М. Левицького «Ніобея», Б. Лазаревського «Счастье».

[112] Саша Бруштейн згадувала: «Щодня мене обливали холодною водою, веліли по кілька годин на день ходити босоніж: влітку – в саду, взимку по підлозі в кімнаті» (див.: *Бруштейн А.Я.* Указ. соч.).

[113] Про модне водолікування по Кнайпу згадує і О. Кобилянська у новелі «Він і вона».

У нових сім'ях змінюються і погляди на виховання та соціалізацію дітей. Дитину все більше сприймають як особистість. Ще у 1880-і рр., за словами Т. Щепкіної-Куперник, «з дітьми було прийнято говорити як з мавпочками, собачками чи канарками», тому молодий родич, який «розмовляв з нами як з людьми», справив на неї сильне враження.

На рубежі століть поширюються різні закордонні педагогічні системи, відкриваються дитячі садочки, зокрема фребелівські. Послідовники Л. Толстого, закликають привчати дітей самостійно працювати для себе, прибирати за собою, чистити взуття, підтримувати порядок у своїй кімнаті. Висловлювалися навіть сумніви щодо необхідності нав'язувати традиційні гендерні ролі при вихованні дітей, та заклики залучати батька до виховання синів[114]. Н. Голуб згадувала, що діти мали обов'язки, на дачі кожен поливав квіти на виділеній грядці[115]. Вчитися вишивати хрестиком по канві мали і хлопчики, і дівчатка[116].

Для покоління дітей 1890-х рр. характерна демократизація стосунків в родині, відмова від фізичного покарання. Втім, переважно, виховання залишається доволі суворим, а ставлення до дітей вимогливим.

Спеціального дитячого раціону харчування не було. Навпаки, на знак покарання дітей могли позбавити їжі, обмежити фрукти, ласощі. Солодощі, десерти, ягоди вважалися винагородою для дітей і подавалися не щодня. Діти як правило, не вечеряли за одним столом із дорослими. М. Зощенко змалював як нетипову ситуацію, коли йому із сестрою дозволили залишатись на вечерю разом із батьками та гостями[117]. На початку XX ст. популярності набули різні оздоровчі системи харчування. В. Катаєв згадував, що «тато був прихильником Мечникова і велів нам пити на ніч кисле молоко»[118].

До трьох років хлопчиків одягали як дівчаток[119]. Для старших хлопчиків шили чи купували матроський костюм. Промисловість, торгівля, масова культура долучаються до потреб дитини. Для дітей виготовлялися різноманітні іграшки: механічні, для раннього розвитку, видавалися книжки та журнали, відкривалися спеціалізовані дитячі магазини.

Василь Кравченко, обговорюючи з дружиною, яку періодику варто передплачувати, пропонував «виписати "Журнал новейших изобретений" – хай буде замість "Вокруг Света" – Миша [син] росте, скоро читати буде».

---

[114] *Лухманова Н.* Указ. соч. – С. 121–122.

[115] Булгаковы, Попперы и другие в Буче… – С. 63.

[116] Там же. – С. 65.

[117] *Зощенко М.* Золотые слова // Леля и Минька: рассказы. – М.: ЭНАС-КНИГА, 2018. – С. 60.

[118] *Катаев В.* Указ. соч. – С. 71.

[119] Там же. – С. 282; *Тулуб З.П.* Указ. соч. – С. 226

Крім того синові передплачували «Игрушечку» (запис у щоденнику від 9 лютого 1897 р., Житомир)[120]. Так само В. Катаєв у спогадах про своє дитинство писав: «Мені передплачували дитячий журнал "Игрушечка", в якому я любив розглядати малюнки собачок, кішечок та жабок з оповідання, про те, як жабки місяць ловили»[121]. В іншому місці: «мама купила альбом, що розгортався гармошкою із зображенням предметів домашнього побуту для вивчення французької мови»[122]. Ніна Василенко зауважила, що їй формували літературний смак, купували книжки: «чудове розкішно ілюстроване видання – повне зібрання творів Жуля Верна, повна "Золота бібліотека" російська класика, Гоголя, передплачували дитячі журнали "Задушевное слово", "Маяк", ілюстрована "Дитяча енциклопедія"»[123]. Дитяче читання, як правило, контролювалося дорослими[124].

Освіта

Повсякдення родини змінювалося у зв'язку з необхідністю давати дітям освіту. Виникали додаткові витрати, поставали нові потреби, відбувалася зміна щоденного розпорядку, подекуди зміна місця проживання всієї родини. Історик В. Піскорський у листі до свого приятеля Є. Ківлицького писав, що хотів би повернутися на постійне проживання до Києва з Казані, але слід дочекатися поки діти завершать навчання[125]. С. Русова писала, що Євреїнов жив у маєтку, а його дружина мусила перебратися до Києва, де навчався їх син[126].

На початку XX ст. уявлення про обов'язкову необхідність дати дитині середню освіту, чим надати їй можливості для кращого подальшого життя, розповсюджувалися на все ширші кола міського населення і стосувалися також дівчат. К. Чуковський у своїй автобіографічній повісті писав: «Мама знає, що той, у кого на кашкеті є герб, може стати відомим адвокатом, чи лікарем, чи знаменитим професором. А той, у кого на

---

[120] *Кравченко В.* Вказ. праця. – Арк. 188.

[121] *Катаев В.* Указ. соч. – С. 45.

[122] Там же. – С. 44.

[123] *Ніна Василенко*. Спогади. – С. 181.

[124] Т. Ананьєва акцентувала увагу на тому, що батьки Віри Антонович (на той час – гімназистки) цілеспрямовано підбирали їй літературу для читання, дарували книжки на іменини, і формували, таким чином, світогляд своєї дочки (йдеться про початок 1890-х рр.). В. Катаєв зазначав, що заборонялося читати про сищика Ната Пінкертона, оповідання про нього виходили окремими випусками по 5 коп. (йдеться вже про 1910-ті рр.) (див.: *Катаев В.* Указ. соч. – С. 129).

[125] *Піскорський В.К.* Вказ. праця. – С. 285.

[126] *Русова С.* Щоденник. – С. 19.

кашкеті немає цих білих дубових листочків[127] може у будь-який момент піти в босяки і згинути у морозну ніч під естакадою в порту»[128].

«Гімназія тепер (на 1904 р.) – перехідна сходинка для подальшої освіти. Вона дає добру підготовку, виховує дух товариськості, загартовує, навчає не розраховувати на прислугу. Різниця у статках та суспільному становищі знайомить багату дівчину з бідністю її подруги, разом із тим успіхи в навчанні дітей з нижчих верств позбавляють привілейованих дітей зарозумілості. Втім, виховання залишається за родиною»[129].

І дійсно, особисті якості дитини в учнівському середовищі цінуються не менше, ніж походження. В оповіданні М. Коцюбинського (1912 р.) Карпо Зайчик – «околоточний надзиратель», з повагою і радісним подивом відзначив, що його син Доря – гімназист першого класу тримається на рівних зі своїм однокласником – сином віце-губернатора, навіть «з хлопцями боки йому наминає», і не відчуває ні страху, ні пієтету, «і оцінку отримав кращу». Батькові подібне панібратство видається чимось неймовірним[130]. У автобіографічному оповіданні І. Бабеля хлопець із бідної єврейської родини завдяки таланту оповідача користувався повагою в класі, потоваришував із сином директора банку, був запрошений в багатий дім[131]. Так само К. Чуковський – позашлюбна дитина – згадував дитячу дружбу з сином начальника митниці.

Діти відвідували одне одного, бачили внутрішнє життя чужої родини, спостерігали певні нюанси, навіть такі, які не прийнято було зазвичай демонструвати поза родиною. В подальшому це призводило до відтворення, вже у власних родинах, щоденних практик, притаманних іншій суспільній верстві, а відтак, більшої уніфікації міського стилю життя, що ставало характерною ознакою часу.

Звісно, і у попередні часи у дитинстві поміщицькі діти часто гралися та спілкувалися з селянськими дітьми. Про таку дружбу писали Леся Українка, Катерина Олицька. М. Василенко згадував як із селянськими дітьми на рівних пас коней. Але з віком відбувалося кардинальне і незворотне розмежування. Селянські діти рано дорослішали і усвідомлювали цю межу. Катерина Олицька згадувала, як повернувшись додому

---

[127] Сучасний києвознавець М. Кальницький зазначив, що на «гербі» зображали і лаврові листки (див.: *Кальницкий М.* Гимназии и гимназисты. – К., 2014. – С. 22).

[128] *Чуковский К.* Серебряный герб // Собрание сочинений в 15 т. – М.: Книжный Клуб «Терра», 2001. – Т. 2.

[129] *Лухманова Н.* Указ. соч. – С. 20.

[130] *Коцюбинський М.М.* Твори в трьох томах. – К., 1979. – Т. 3. – С. 195.

[131] *Бабель И.Э.* В подвале // Конармия. Избранные произведения. – К.: Дніпро, 1989. – С. 220–221.

з навчання побачила, що її недавня подружка стала покоївкою в домі і почала звертатися до неї на «ви»[132]. У дітей з заможних родин дитинство продовжувалося ще протягом періоду навчання.

Петро Нілус. Інтер'єр у квартирі Є. Буковецького (1909 р., полотно, олія)

Громадський діяч Валерій Левитський у роздумах про сучасний йому стан речей відзначав, що у суспільстві відсутня повага до професій, пов'язаних з фізичною працею. «Зі шкільного віку у свідомість дітей впроваджується думка про перевагу розумової праці над фізичною, а міського життя над сільським, – так сприймаються слова вчителів про велич культури. Тому виникає дивна закономірність: чим краще і успішніше навчається учень, скажімо, ремісничого училища, тим менше він хоче займатися своєю справою. Кашкет з кокардою, напівголодне існування найдрібнішого чиновника, місце переписувача в приватній конторі, служба прикажчиком – ось про що він мріє, маючи в руках ремесло, яке б могло його набагато краще забезпечити», підвищивши таким чином соціальний статус[133]. Наприклад, молодий прикажчик Матвій Бобошко, що мешкав ще у батьківській родині у провінційних Кобеляках (1909–1916 рр.), передплачував і читав журнали, довідкову літературу, навіть каталогізував власну домашню бібліотеку, власноруч змайстрував ета-

[132] *Олицкая Е.* Мои воспоминания: В 2-х т. – Франкфурт-на-Майне: Посев, 1971. – Т. 1. – 318 с.

[133] *Левитский В.* Организация помощи детям воинов и киевское городское самоуправление // Известия киевской городской думы. – 1915. – № 4. – С. 26.

жерку для книжок, переписував ноти, грав на мандоліні, тобто йдеться про життєві практики, раніше притаманні лише освіченим верствам[134].

Не лише зовнішній стиль повсякдення, а й життєві цінності, навіть розуміння поняття про «честь», що були донедавна прерогативою вищих суспільних страт, проникали у ширші верстви городян. Ці сучасні їм тенденції підмічали і відзначали письменники, наприклад, Л. Яновська у сумному оповіданні «Рукавички». Дружина прикажчика, колишня покоївка, яка навчилася від пані манерам, вбралася у гарну сукню, подаровану пані і збиралася до церкви на Великодню всенощну службу. Для цього їй неодмінно потрібні були і шкіряні рукавички, адже «всі міщанки були у рукавичках». У даному випадку авторка протиставляла марнославство жінки, її претензії саме на зовнішні атрибути «панського» життя і розуміння поняття «честі» її чоловіком – прикажчиком, що позбавив себе життя, коли його репутація постраждала через непорозуміння[135]. Або Іван Піддубний, бідний учитель в панській міській родині зважився на роман із господинею, зваблений нею. Коли господар застав свою дружину в його обіймах і вигнав з дому, Іван Піддубний не бачив іншої можливості, окрім як викликати чоловіка коханки на дуель, і стрілятися з ним, вважаючи виклик на дуель за єдиний прийнятний вихід з ситуації[136].

Родинне дозвілля

Важливою частиною родинного дозвілля були домашні прийоми та відвідини. Подекуди родина призначала певний прийомний день, влаштовувала журфікси. Маргарита Мурашко (уроджена Крюгер) зазначала, що в її батьківській родині прийоми відбувалися по вівторках. Двічі на місяць по суботах влаштовували журфікси в родині професора В.С. Іконнікова. Н. Полонська-Василенко, яка відвідувала їх впродовж осені – зими 1908–1909 рр., писала, що збиралися поважні літні люди, професори з дружинами, пані з дочкою, розмовляли, потім вечеряли. У М. Яснопольського грали в карти, потім вечеряли[137]. Інколи частування гостей зводилося до мінімуму, основна увага приділялася спілкуванню та колективним розвагам. К. Тарасов, доглядач психіатричного відділення мешкав у квартирі в приміщенні госпіталю. У його помешканні склався

---

[134] М. Бобошко здобув лише початкову освіту, від подальшої освіти змушений був відмовитися, оскільки мав працювати.

[135] *Яновська Л.* Рукавички // Оповідання. – К.: Вік, 1905. – С. 190.

[136] *Коцюбинський М.М.* Твори в трьох томах. – К., 1979. – Т. 2. – С. 101–110.

[137] *Полонська-Василенко Н.* Спогади. – К.: Вид дім «Києво-Могилянська академія», 2011. – С. 241–242.

культурний осередок із кола професорів медицини та літераторів. Збиралося до двадцяти осіб гостей. «Фунт страсбурзької ковбаси, дві французькі булки, лимон та котлети, що залишилися з обіду становили все пригощання»[138]. У вузькому колі близьких друзів чи родичів могли відвідували одне одного «запросто», бувати по-домашньому.

Родинне дозвілля часто включало домашнє музикування, співи, танці. Репертуар був широким та різноманітним – класичні твори, народні українські пісні, романси, деякі ставали досить модними того чи іншого року[139]. Яків Жданович згадував, що Вадим Модзалевський «приймаючи гостей, грав на піаніно з опери "Князь Ігор". Так минали дружні вечори в бесідах та за піаніно, потім чай з калачами, з маслом»[140]. А З. Тулуб зазначала «Прохорови часто приходили до нас зі скрипкою і коли у нас з'явилося піаніно не раз грали у нас»[141]. «Семен Семенович рідко буває дома. Він на вечірніх заняттях, то в клубі, то грає в карти у приятелів. Коли ж дома, то багато й гарно співає в вітальні, сам собі акомпануючи»[142]. Популярними були співи перед гостями на домашніх прийомах. Власне, до таких виступів звелося довготривале навчання співу амбіційної героїні оповідання О. Купріна «Майбутня Патті» з циклу «Київські типи»[143]. У Лесі Українки читаємо: «Софія попросила якусь негарну панну провадити на фортеп'яно, далі заспівала французький романс "Si tu m'aimais!", досить чисто вимовляючи слова. Голос її не був дуже сильний, але, як то говориться, "для дому" дуже приємний… виспівала вона свою п'єску досить миленько»[144]. Часто у спогадах про дитинство згадують гру на фортепіано. В. Катаєв змалечку любив слухати як його бабуся грала на фортепіано веселі польки[145]. Музиці навчали і хлопців, і дівчат. Музичну освіту отримували і в навчальних закладах, де були шкільні інструменти. М. Лівицька згадувала, що саме в гімназії за роялем, коли вона займалася музичними вправами, вперше побачила свого майбутнього чоловіка.

---

[138] Киевский альбом: Исторический альманах. – К., 2013. – Вип. 8. – С. 70.

[139] *Петровский М.* Скромное обаяние кича или что есть русский романс // Русский романс на рубеже веков. Составители: Мордерер В., Петровский М. – К.: «Оранта-Пресс», 1997. – С. 9.

[140] *Жданович Я.* Указ. соч. – С. 54.

[141] *Тулуб З.П.* Указ. соч. – С. 201.

[142] *Винниченко В.К.* Записки Кирпатого Мефістофеля…

[143] *Куприн А.И.* Будующая Патти // Собрание сочинений в 6 т. – М.: Художественная литература, 1957. – Т. 1. – С. 392.

[144] *Леся Українка.* Жаль.

[145] *Катаєв В.* Указ. соч. – С. 6.

Піаніно, а тим паче рояль коштували дорого. Історик В. Молчанов наводить наступні ціни за 1911 р.: піаніно – 550 руб., рояль – 700 руб.[146] Тим не менш, інструмент був неодмінним атрибутом багатьох міських домів. Якщо інструмент вже мали в родині, його передавали нащадкам. В. Катаєв писав, що його батько отримав в подарунок на весілля від тестя-генерала піаніно, призначене для мами, яка була музиканткою[147]. З. Тулуб згадувала, що її мама у 1907 р. придбала піаніно на виплату. «В ту ж зиму мама купила піаніно фабрики Вестермайера за 625 рублів золотом. За річну розстрочку довелося доплатити ще 25 рублів. Інструмент мав гарний тембр і звучання. Зо дня купівлі я стала брати уроки музики… по годині два рази на тиждень, за два рублі за урок»[148].

Втім поступово домашнє музикування демократизувалося. У середині 1900-х рр. модним інструментом стала мандоліна. Підлітком В. Катаєв дуже хотів вивчитися грати на мандоліні, «бо хлопець з гімназії грав і з успіхом виступав». Він упрохав батька придбати інструмент – «італійську мандоліну за 4,5 руб., ще медіатор за 40 коп.» і сплачувати уроки гри. Газетне оголошення обіцяло за 15 уроків навчити грі на мандоліні, по 50 коп. за урок[149]. Опанувати мандоліну хлопцеві так і не вдалося. Натомість дев'ятнадцятилітній прикажчик Матвій Бобошко, що мешкав у містечку Кобеляки, у 1907 р. купив собі мандоліну за 8 руб. і почав вчитися грати, про що зазначив у своєму щоденнику[150]. А у грудні 1912 р. він із друзями вже грав ансамблем (мандоліна, гітара, та балалайка), зокрема «Попурі з опери Запорожець за Дунаєм», та вальс власного авторства. А згодом придбав собі нову мандоліну за 6 руб. 50 коп.[151].

Ще більші можливостей для домашнього дозвілля надало поширення на початку століття грамофона[152]. Поява звукозапису дозволила долучатися до класичної музики у прекрасному виконанні та до музичних новинок, що раніше були прерогативою обраних, навіть мешканцям провінції. Водночас на платівках відтворювалась легка музика, модні шлягери, романси, опереткові арії, народні пісні; тобто стрімко розвивалася масова

---

[146] *Молчанов В.Б.* Життєвий рівень міського населення Правобережної України… – С. 175.

[147] *Катаев В.* Указ. соч. – С. 450.

[148] *Тулуб З.П.* Указ. соч. – С. 214.

[149] *Катаев В.* Указ. соч. – С. 292.

[150] Дневник приказчика. Кануны… – С. 52.

[151] Там же. – С. 140–141.

[152] *Вільшанська О.Л.* Вказ. праця. – С. 39.

культура. І звісно грамофон став незамінним на домашніх танцювальних вечірках.

Танцювати навчали дітей з підліткового віку, і хлопчиків, і дівчаток. Уроки танців були обов'язковими для гімназисток та інституток. Перелік танців був із традиційного бального репертуару, інколи запроваджувалися деякі зміни. Навчання танцям у харківській гімназії К. Драшковської згадувала Катерина Антонович (Серебрякова): «Учителем танців був італієць Менабені. Під час своїх лекцій вибирав ту ученицю, що найліпше вміла танцювати і танцював із нею спереду. Танці були: вальс. полька, мазурка. Це були головні, а потім входили і модерні танці того часу: па д'еспань, па де катр та інші»[153]. Ольга з оповідання «Первый бал» Т. Щепкіної-Куперник «казенні танці в гімназії сприймала як нестерпну повинність… Вона відмовилася від pas d'espagne, оскільки не вчила його в гімназії, обіцяла барону вальс, ще комусь – кадриль, ще комусь – мазурку». Подібні свідчення знаходимо і у Наталени Королевої. Брали уроки танців також у приватних вчителів.

Нагоду продемонструвати майстерність танцюриста та знання бальних правил надавали, насамперед, публічні бали, танцювальні вечори. На початку XX ст. бали перестали бути прерогативою вищих верств. На домашніх прийомах дотримання танцювального етикету було не таким суворим, але фігури танців слід було знати[154].

Популярною розвагою були карткові ігри. Вони служили для домашнього дозвілля, підходили і для розваги гостей. Грали в бостон, віст, пікет, мар'яж[155], розкладали різноманітні пасьянси. Мода на ті чи інші ігри мінялася. Серед умеблювання помешкання часто був ломберний столик, який розкладали на час гри. Втім, існували і деякі упередження стосовно карт. Професор Андрій Лаговський відмовлявся грати в карти: «За моїх студентських часів карти в студентових руках вважалися за щось аномальне. Думалося, що коли студент не вміє вбити свій вільний час чим іншим, як картами, то тим він дає для своєї інтелектуальності дуже сумне testimonium paupertatis [свідчення бідності – *лат.*]»[156].

---

[153] *Антонович К.* З моїх спогадів. – Вінніпег: УВАН, 1965. – Ч. 1. – С. 24.

[154] *Винниченко В.К.* Заручини… – С. 187–188.

[155] *Шандра В.С.* Дозвілля і культурні запити чиновників українських міст у спогадах і оцінках сучасників (XIX – початок XX ст.) // Джерела локальної історії. Культурний побут городян XVIII – першої половини XX ст. – К., 2012. – С. 318.

[156] *Кримський А.* Андрій Лаговський: роман. – К.: Національний книжковий проект, 2011. – С. 123.

Захоплення театром вилилося в моду на домашні вистави, до яких серйозно готувалися і діти, і дорослі, до підготовки та участі залучалося широке коло родичів та приятелів. Про постановки дитячих театральних вистав згадували М. Анциферов[157], Н. Голуб[158].

Вплив суспільних ідей

Родинне життя не було осторонь суспільних віянь. Модні філософські течії, суспільно-політичні уподобання, внутрішньо- та зовнішньополітичні події мали як безпосередній, так і опосередкований вплив на перебіг життя родини[159].

Історик М. Анциферов у спогадах зазначив, що атеїзм, вчення Дарвіна, ніцшеанство підривали засади його юнацького світогляду, вторгалися в сім'ю[160]. Серед загалу спостерігалася цікавість до філософсько-богословських вчень, зокрема, спіритизму, потяг до наукових та псевдонаукових досліджень. «Макар почав вивчати гіпнотизм», – занотував у своєму щоденнику 28 липня 1911 р. М. Бобошко стосовно нового захоплення свого приятеля[161].

Цілий ряд міських родин, свідомих свого українства, підтверджували власні переконання у щоденних домашніх практиках, вбранні, облаштуванні помешкання, кухні, дотриманні народних традицій, у святковій обрядовості[162]. У деяких сім'ях практикували здоровий спосіб життя, значна увага приділялася гігієнічним процедурам, провітрюванню та інсоляції помешкання, загартовуванню дітей, гімнастичним вправам. Із-за кордону з'являються спеціальні гімнастичні тренажери. У цей період гімнастика як останнє слово науки впроваджується у навчальні заклади[163], подекуди фізичні вправи стають обов'язковими навіть на службі[164].

Популярні системи харчування І. Мечникова, вегетаріанство – вводили обмеження м'ясних продуктів у раціоні сімей. Натомість перевага

---

[157] *Анциферов Н.П.* Указ. соч. – С. 60.

[158] Булгаковы, Попперы и другие в Буче… – С. 13–15.

[159] Наприклад, англо-бурська війна, російсько-японська війна, і звісно, події 1905 р. Не говорячи вже про особливий спосіб життя родин, що були пов'язані з нелегальною політичною діяльністю, як наприклад, родина Андрія Лівицького, про яку йшлося вище.

[160] *Анциферов Н.П.* Указ. соч. – С. 71.

[161] Дневник приказчика. Кануны… – С. 61.

[162] *Вільшанська О.Л.* Вказ. праця. – С. 94–98, 112–120.

[163] *Липский А.* Гимнастика // Энциклопедический словарь. Ф.А. Брокгауза, И.А. Эфрона – СПб., 1893. – Т. 8-а. – С. 707–711.

[164] *Черкасенко С.Ф.* «Сокіл» (З історії «благопопечительных мероприятий») // Твори в 2-х т. – К.: Дніпро, 1991. – Т. 2. – С. 282–289.

надавалася кисломолочним продуктам, із оздоровчою метою споживали кумис. Батько В. Катаєва принципово, через переконання, не тримав в домі алкогольних напоїв і їх не подавали гостям.

Співзвучними часу були ідеї самовдосконалення і творчого самовираження. Модними стали також захоплення ужитковим мистецтвом та рукоділлям. Масово публікувалися схеми для вишивок[165], випускалися посібники з рекомендаціями як досягнути майстерності у різноманітних художніх ремеслах. Яків Жданович так писав про першу дружину свого друга Вадима Модзалевського: «Шура вишивала. Серветки, сорочки, картини. Дуже майстерно»[166]. Стосовно другої дружини В. Модзалевського, він зазначив: «Наталя Лаврентіївна була дилетанткою трохи писала олією, випилювала лобзиком, випалювала по дереву. Опановувала все самостійно, тому її твори як і вишивки були дещо неоковирними[167].

Художніми ремеслами займалися і діти, і дорослі, модно було власноруч оздоблювати помешкання, навіть майструвати дрібні меблі і пишатися цим. У своєму щоденнику О. Несвіцький згадував оселю генерала Ждановича, в домі, якого бував як лікар. «Це були дуже милі в приватному житті люди. Він був любителем ажурного випилювання, яким в нього було прикрашено всі кімнати, так само як і вишивками його дружини»[168]. В. Катаєв розповів як підлітком, піддавшись модному віянню, купив на подаровані йому гроші лобзик, пилки та дриль і листи фанери для художнього випилювання[169]. Характерний перелік тогочасних захоплень знаходимо у спогадах З. Тулуб: «Взагалі, тітка Наталя, то займалася випалюванням по дереву, то живописом по склу чи порцеляні, то тисненням по шкірі та металу, пробувала робити італійську мозаїку, то різьбила по кістці, ліпила з теракоти, училася виготовляти штучні квіти, плела мережива»[170].

Таким чином, кінець XIX – початок XX ст. ознаменувалися кардинальними змінами у свідомості та суспільній практиці міського населення. Прискорення урбанізаційних процесів, технічний прогрес, демографічні, соціальні, економічні зміни, нові суспільні ідеї помітно відбилися

---

[165] В альбомах зі зразками, в додатках до «Ниви», навіть на вкладишах й обгортках брокардівського мила.

[166] *Жданович Я.* Указ. соч. – С. 54.

[167] Там же. – С. 87.

[168] *Несвіцький О.О.* Полтава у дні революції та період смути 1917–1922. – П., 1995. – С. 16.

[169] *Катаев В.* Указ. соч. – С. 251.

[170] *Тулуб З.П.* Указ. соч. – С. 76.

на життєвому укладі міської родини. На зламі XIX–XX ст. родинне життя зазнало істотних змін. Насамперед, йдеться про лібералізацію стосунків у родині, поступове обмеження батьківської влади, розширення прав жінок та дітей. У цей період зменшувалася економічна залежність жінки в родині, розвивалася жіноча освіта і культура, що врешті сприяло руйнуванню традиційних патріархальних цінностей. Перш за все ця тенденція стосувалася родин городян високого та середнього достатку, освічених верств населення, «представників інтелігентних професій». Водночас відбулося розширення суспільного прошарку міського населення, що претендувало на новий стиль повсякденного життя. Ці зміни прискорювалися та поширювалися часто без огляду на національні, конфесійні, соціальні аспекти, розповсюджувалися також на провінцію[171]. Відповідно простежувалася і певна тенденція до лібералізації сімейного законодавства та суспільних поглядів щодо родинних відносин. Адже законодавство дещо відставало від суспільної практики і у нових суспільних реаліях потребувало перегляду.

[171] Однак, подальші історичні події не дозволили дізнатися як могли б розвиватися ці тенденції далі. Світова війна розділила хід історії на «до» і «після», наступні революційні події кардинально і незворотньо змінили життя в Україні. Покоління, які могли б змінити суспільний уклад були або фізично винищені, або опинилися у таборах чи на еміграції або занурилися у нову радянську дійсність.

ПІСЛЯМОВА

Представлена широкому загалу книга, серед іншого, є спробою прискорення процесу «повернення» української історіографії «обличчям до міста». Сучасне розуміння того, що витоки унікальності і неповторності українських міст сягають століть і зумовлені тривалим перебуванням у складі різних держав, специфікою політичного устрою, відмінностями природно-географічного положення, часом виникнення та функціональним призначенням, екстраполюється на регіональну обумовленість підходів до вивчення їх історії. Не лише соціум, політичне управління, економіка, архітектурні особливості, культурне життя, освітній простір, а й окремі вулиці, площі чи будівлі все більше привертають увагу дослідників, щоправда здебільшого на рівні «мого міста». Зростання наукового інтересу, активізація процесу накопичення знань, фактографічних даних, фіксація подій і явищ, з'ясування спільних та регіональних особливостей помітно відстає від концептуального узагальнення зібраної інформації. Тому наше видання було покликане відобразити процес творення модерного міста в Україні наприкінці XVIII – на початку XX ст. крізь призму різнобарвної мозаїки, яка зрештою зливається в одну цілісну картину минулого.

Нижня хронологічна межа дослідження відкриває собою період кардинальних перетворень в *управлінських практиках* Російської імперії. Територіальні завоювання і запізніле формування мережі південноукраїнських міст, ліквідація залишків магдебурзького права та централізоване формування системи функціонування місцевого чиновницького апарату за загальноросійським зразком не змогли забезпечити остаточного стирання регіональних відмінностей в Україні. Ба більше, першочерговим завданням для верховної влади було вчасне надходження податків. У підсумку знадобилося майже 75-ть років аби забезпечити уніфікацію в організації влади у містах. Оглядаючись на європейські зразки, в імперії намагалися створити подібні за формою міські органи. Проте централізоване управління з незначною участю виборних посадовців, державний контроль міського господарства і суттєва залежність від фінансування з казни аж ніяк не відповідали тим прикладам.

Процеси урбанізації, індустріалізації, поширення освіти змінювали промисловість, торгівлю, транспорт і технології й супроводжувалися появою ділової еліти, яка прагнула брати участь в управлінні містами та готова була відповідати за їх розвиток. Під час ліберальних реформ 1860–1870-х років перехід на громадське управління було визнано за єдино можливий спосіб подолати відсталість і занедбаність, створити сприятливий для повсякденного проживання простір. Незважаючи на уповільнену поетапність реформ (не в останню чергу їх затримувала малодохідність міст, адже далеко не всі з них мали кошти на розвиток власного господарства.), експерименти з обмеженим залученням до органів влади представників інших етносів та запровадження внутрішніх станових соціальних бар'єрів, нові органи міської влади поступово адаптувалися до виконання покладених на них завдань.

У досліджуваний період загальними для всіх регіонів новими явищами *економічного життя та соціальної сфери* стали: створення єдиного внутрішнього ринку та господарського організму, прискорений розвиток інфраструктури, активізація товарно-грошових відносин, формування купецького стану, зміцнення виробничих зв'язків між населенням різних губерній, розширення експортно-імпортних операцій, поява й зростання нових міст, збільшення кількості підприємств, вдосконалення процесу виробництва тощо. Економічні зміни, що розпочалися з середини XIX ст., вплинули не лише на сільське господарство та промисловість, а й на торговельні відносини. Протягом наступного півстоліття українські міста все активніше втягувалися у сферу загальноросійських інтересів. Після реформи 1861 р. і аж до початку XX ст. відбувалося інтенсивне розширення внутрішнього ринку. Одним із найважливіших засобів у посиленні міжрегіональних економічних зв'язків була внутрішня торгівля у містах, яка тоді зазнала суттєвих перетворень. Її характеризували не лише зростаючі обсяги товарообороту, а й зміни у географічному розміщенні торгових центрів. Причини цього полягали у перерозподілі продуктивних сил у зв'язку з розвитком промисловості, особливо важкої, а також розташуванням населених пунктів поблизу залізничних магістралей і річкових пароплавних шляхів сполучення.

Утім спостерігалися кардинальні відмінності в господарському призначенні міст окремих регіонів. Для прикладу, фабрично-заводські підприємства міст і містечок Подільської губернії відігравали малопомітну роль в їх економіці, де більш розвиненими були цукрова, винокурна і борошномельна галузі промисловості. Натомість історія міст Донбасу модерної доби тісно пов'язана з наявністю тут покладів корисних копалин та становленням важкої індустрії. Поряд із розвитком існуючих адміністр-

ративних центрів повітів, на основі заводів і шахт виникали нові великі населені пункти. Деякі з них все більше виступали як центри економічного і культурного життя районів. На південні міста великий вплив мала зовнішня торгівля, що велася через чорноморсько-азовські порти. Він був відчутний не тільки у тих повітах, що безпосередньо прилягали до моря, а й у більш віддалених.

В історичній урбаністиці економічні сюжети періоду модернізації нерозривно пов'язані із соціальними. Істотно змінювалася соціальна структура. Специфічні риси розвитку суспільства в Російській імперії зрештою призвели до масштабних соціально-політичних потрясінь. Можна без перебільшення стверджувати, що у процесі реформ великі міста опинилися в епіцентрі масштабного соціального експерименту. Мільйони жителів українських губерній залишали «рідні» страти, соціально-професійні групи та випробовували різноманітні поведінкові стратегії, шукаючи спосіб успішно «влитися» до нових. Певній частині вдалося це зробити, не втративши своїх статусних позицій, або навіть підвищивши їх. Іншим же не припало втриматися на колишньому щаблі у змінюваній соціальній структурі, і вони зсувалися нижче, гостро переживаючи втрату статусу та якості життя і праці.

Величезний приплив населення до міст у багатьох випадках швидко розмивав та змінював їх первісну етнічну структуру. Попри усталений у науковій літературі й опертий на дані перепису 1897 р. щодо лінгвістичної структури населення міст погляд, що великі міста підросійської України становили такі собі переважно етнічно російські або російсько-єврейські «острови» посеред українського селянського «моря», проведена з урахуванням чинника внутрішньоімперських міграцій корекція дозволила зробити висновок про те, що етнічні українці майже скрізь переважали за чисельністю (або були приблизно співмірними) етнічних росіян, поступаючись у низці випадків (у частині міст Правобережної та Південної України) першістю євреям. Водночас, не підлягає сумніву, що, не будучи за складом населення переважно етнічно російськими, а поліетнічними, у яких росіяни були лише однією з груп і то не найбільшою, українські міста тяжіли до російської мови та культури передусім як офіційних імперських інститутів.

Вивчення етносоціальної та професійної структури населення міст дозволило уявити всю неоднозначність і суперечливість цих тенденцій. Традиційний поділ на стани поступово втрачав свою актуальність, а спадкування станової приналежності більше не гарантувало людині певного місця у суспільстві.

У ході модернізації відбулися зміни соціальних умов життя, зріс ступінь свободи людини, підвищилася її соціальна мобільність (як у гори-

зонтальному, так і вертикальному напрямках). Цей комплекс чинників позначився не лише на характері й структурі зайнятості окремих прошарків суспільства. Він вплинув на моделі поведінки представників середнього стану, сприяв виникненню її нових форм у професійному та приватному житті. Носіями цінностей індустріального суспільства стали підприємці – мобільність проти непорушності соціального статусу, готовність ризикувати проти «якби чого не вийшло», бажання здобути визнання завдяки капіталам супроти сумирності, цінність знань, а не походження тощо.

Соціально-економічна ситуація в містах впливала на завантаженість та доходи підприємців. Разом із пожвавленням в економіці їх активність збільшувалась, а прибутки зростали. Досить високі оклади мали вищі чиновники, зайнятість яких була перманентною і напряму залежала від організованості та соціально-політичної ситуації в регіоні. Натомість суттєві коливання жалування характерні для чиновників середнього та нижчого рівня, представників науково-освітянської сфери, військових, правоохоронців. На зайнятість найманих робітників впливав рівень безробіття, а на тривалість робочого дня й оплату праці – профіль виробництва та кваліфікація.

Вивчення сфери споживання жителів міст засвідчує її залежність власне від рівня платоспроможності та організованості ринку, розвиненості громадської інфраструктури. Загалом, рівень побутових послуг залишався низьким, санітарний стан, медичне забезпечення та пенсійне обслуговування – недосконалими. Утім з розвитком міського господарства, розширенням водогінної, каналізаційної та електричної мереж, впровадженням поштових перевезень, телеграфного та телефонного зв'язку, практики проведення щеплень намітилися суттєві зрушення в бік загального покращення життя.

Важливим фактором формування нової міської культури стало будівництво та експлуатація об'єктів соціального призначення, шляхів сполучення, упровадження сучасних транспортних засобів, систем водопостачання й водовідведення, електрики тощо. Рівень *міського господарства* багато у чому характеризувався станом розвитку того чи іншого міста, пов'язаного насамперед із темпами торговельно-промислового зростання та вигодами транспортних комунікацій, ефективною діяльністю його самоврядних інституцій загалом та окремих їх очільників зокрема, зацікавленістю підприємницького прошарку у впровадженні масштабних комунальних проектів з освоєння міського простору. У містах України наприкінці XIX – початку XX ст. створення значних муніципальних об'єктів відбувалося переважно через передачу міськими громадами

приватним особам чи акціонерним товариствам прав на заснування та експлуатацію підприємств, які функціонували на концесійних або орендних засадах. Проте доволі часто відсутність конкуренції на їх отримання, а подекуди й безконтрольність із боку міської влади призводили до незадовільних результатів під час спорудження чи обслуговування господарського об'єкта. Тому, з кінця XIX ст. на противагу концесії чи підряду набув популярності привнесений із Заходу, завдяки більшій ефективності, муніципальний спосіб заснування об'єктів міської інфраструктури.

Загалом на темпи розвитку міського господарства негативно впливали нестача фінансів та серйозні труднощі з кредитуванням відповідних проектів. У перші пореформені десятиліття постійна нестача коштів у міському бюджеті фактично виключала з переліку справ, якими займалися виборні органи влади, ведення міського господарства. Навіть у великих містах видатки на зовнішній благоустрій фінансувалися лише частково. Натомість пізніше, з відчутним покращенням фінансового становища міст, можливістю безперешкодно отримати позику, серед міської еліти дедалі чіткіше зростало розуміння необхідності модернізувати за європейськими стандартами комунальне господарство. Великі міста стали першими осередками проживання, в яких у повсякденне життя ввійшли централізоване водопостачання, каналізація, електрика. Вони з'являлися завдяки співпраці міських правлінь із місцевими й іноземними підприємцями за координації з органами державної влади і, звісно ж, залежали від їх готовності до інвестицій.

Ще важливіші зміни у процесі модернізації міського соціального простору в Україні з кінця XIX ст. були пов'язані із запровадженням електричної енергії. Поява електротрамваю, що ставав найбільш перспективним для розвитку міста видом громадського транспорту, змінювала територіальну мобільність населення, зближувала раніше ізольовані міські райони, прискорювала розвиток промисловості.

Тривали перетворення й у сфері благоустрою. Одними з перших і ключових модернізаційних заходів щодо впорядкування міського простору стали замощення та освітлення вулиць і площ. Велися пошуки ефективніших матеріалів та розроблялися нові технології. Для покриття проїжджої частини дедалі більше використовували асфальт, експериментували з цементом, бетоном, хімічними речовинами, способами укладення каменю тощо. Мостові та спеціально встановлені ліхтарі як необхідні частини вуличного простору стали одним із виразних показників його модернізації. У цьому контексті українські міста, порівняно з іншими в Російській імперії, досягли помітних результатів. І хоча містяни

часто скаржилися на незручність і гуркіт бруківки, недостатність і незадовільність освітлення вулиць, для них уже сам факт їхньої наявності був предметом гордості, уособленням добробуту. Вуличний пейзаж модерного міста наприкінці XIX ст. дуже швидко доповнила густа мережа телефонних дротів, які тягнулися дахами будинків та висіли на дерев'яних стовпах, а також приміщення телефонних станцій, які зазвичай розташовувалися у центральних районах. Процеси телефонізації українських міст на початку XX ст. все більше охоплювали і повітові центри. При чому до влаштування телефонів у повітах активно долучилися органи земського самоврядування. Вони небезпідставно вважали, що телефонний зв'язок, порівняно з витратами на телеграфні сполучення, «давав величезну економію», забезпечував «перевагу в часі», а також усував непотрібні поїздки.

Усвідомлюючи важливість змін та освоюючи переваги від користування новітніми благами «цивілізованого міста», його мешканці дедалі більше зацікавлювалися власним *дозвіллям та культурою*. Водночас поступово поширювалося розуміння того, що дієвим способом досягнення соціального добробуту є отримання гарної освіти. Натомість влада, керуючись політичною доцільністю та з огляду на дефіцит фінансів, намагалася обмежити форми поширення знань, особливо серед незаможних верств. Тому освіта в містах, з її наростаючим соціальним потенціалом, повсякчас ставала об'єктом посиленої уваги та експериментів, які не завжди приносили користь. Практично до кінця XIX ст. формування повноцінної (багаторівневої) системи навчальних закладів було можливе лише в губернських центрах, а запит населення не був визначальним фактором відкриття навіть гімназії. Тим не менш, роль міських навчальних закладів, передусім, відводилася повітовим училищам та гімназіям. Це підтверджується їх діяльністю в адміністративних центрах повітів і губерній, орієнтованістю на міське населення (особливо гімназій), декларування такої ролі в міністерських відомчих документах. Поряд із об'єктивними чинниками (дефіцит фінансів) формування цієї мережі стримувала позиція міністерства – недостатня кількість загальноосвітніх навчальних закладів та переповненість існуючих дозволяла застосовувати метод «фільтрації» незаможних учнів. Після аграрної реформи 1861 р., яка фактично відкрила доступ до середньої освіти для дітей селян, а також в умовах урбанізації, існуюча мережа не могла задовольнити запити населення. Тим більше на фоні поширення усвідомлення її соціального значення для самореалізації особистості. В останній третині XIX ст., із посиленням урбанізаційних процесів, дотримуватися до певної міри «дискримінаційного» міністерського курсу стало досить складно, а

потреби економіки та виклики часу обумовили ускладнення системи освіти – поширення приватних, жіночих, професійно-технічних та інших навчальних закладів. Зважаючи на запити населення та необхідність у серйозних інвестиціях, заклади цього типу були представлені, переважно, саме в містах. На їх фоні традиційно виділялися університетські Київ, Одеса та Харків.

Іншим «дзеркалом», яке відбивало культурний рівень міського соціуму та здійснювало важливу комунікативну функцію було театральне мистецтво. Водночас відвідування театру було одним із видів дозвілля, де публіка усіх станів мала можливість відчути силу взаємного спілкування. Театр, як вид мистецтва, передавав специфіку національної культури, був складовою національно-культурного відродження. Вітчизняний театр у XIX – у перших десятиліттях XX ст. у своєму розвитку пережив низку суттєвих трансформацій – від кріпацького, аматорського, приватної антрепризи до професійного. До 1880-х рр. він практично ще не виокремився у самостійну культурну одиницю й розвивався в контексті театру російського та польського; українські актори на перших порах грали вистави трьома – російською, польською та українською мовами, виступаючи у російсько-українських та польсько-російсько-українських театральних трупах. У зв'язку з цим можна говорити не лише про паралельний розвиток в українських містах різних національних театральних напрямів, але й про фактичні змагання кількох національних проектів – польського, російського та українського – за Київ та Правобережну Україну.

Крім того, суттєво змінився соціальний склад публіки, що відвідувала театральні вистави й концерти. Якщо раніше, у XVIII ст., театральний простір залишався продовженням приватних салонів, й у ньому всіляко підкреслювалася соціальна ієрархія, то у XIX ст. соціальні й майнові поділи глядацької аудиторії суттєво нівелювалися. Завдяки цьому сформувалася нова, значно демократичніша, ідентичність театральної публіки, що охоплювала істотно ширші суспільні верстви.

Та й загалом формувався тип модерного містянина – з певним життєвим укладом, відповідним світоглядом і соціальною психологією. Місто стало середовищем, де за нових умов і досвіду мультикультурного співжиття, відбувалися зміни не лише в дозвіллі, а й традиціях життя та побуту, свідомості та суспільній практиці, життєвому укладі міської родини. Насамперед, йдеться про лібералізацію стосунків, поступове обмеження батьківської влади, розширення прав жінок та дітей. Звісно, міські сім'ї мали різні життєві уклади, моделі стосунків і стратегії, що формувалися як під впливом успадкованих цінностей, так і новітніх суспільних ідей та звичаїв. Цей уклад міг змінюватися з часом внаслідок

різних обставин. А відтак у кожній родині була своя атмосфера в домі, окремий мікросвіт, що подекуди перебував в опозиції до зовнішнього.

Відповідні тенденції стосувалися родин високого та середнього достатку, освічених верств населення, «представників інтелігентних професій». Водночас відбулося розширення суспільного прошарку міського населення, що претендувало на новий стиль повсякденного життя. Ці зміни прискорювалися та поширювалися часто без огляду на національні, конфесійні, соціальні аспекти, а також розповсюджувалися на провінцію.

Так, поступово, в умовах небаченої до цього трансформації публічного та приватного життя, суспільно-політичної, соціально-економічної та культурно-освітньої сфер міста́ України впродовж кінця XVIII – початку XX ст. перетворювалися на індикатор настроїв та смаків, безальтернативний рушій ідей та цінностей, символ успішності та щастя. Але був й інший бік. Це «Ельдорадо» непомітно перетворювалося на «Атлантиду» – настрої та ідеї далеко не завжди мали прогресивний і новаторський характер, а цінності та смаки – планомірно руйнували традиційну культуру життя. Тим не менш, процес творення модерного міста був незворотний і відповідав загальносвітовим тенденціям.

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК[1]

А
Австро-Угорщина *416, 418*
Азовське море *62, 150, 176, 412*
Аккерман *111, 461, 465*
Аксайська пристань *162*
Алексополь *60*
Ананьїв *65, 172–173, 461*
Ананьївський повіт *204*

Б
Баварія *394*
Балаклава *68, 70*
Балта *55, 89, 107, 135–136, 139, 163, 168, 173, 178, 221, 391, 394, 402*
Балтимор *399*
Балтський повіт *107, 184*
Бар *49, 56, 86, 89–91*
Бахмут *111, 146–148, 166, 339, 341, 430, 432, 464, 466*
Бахмутський повіт *214*
Бахчисарай *68, 70–71, 106, 339*
Бельгія *102, 153, 364–365, 475*
Бендери *111*
Бердичів *52, 54, 59, 105, 108–110, 113, 168, 183, 218–220, 226, 299, 302, 308, 339, 341, 403, 415, 429, 509–510, 449, 456*
Бердичівський повіт *218*
Бердянськ *11, 109, 176, 184–185, 211–214, 226–227, 245, 403, 423, 459, 461, 488*
Березнегувате *66*
Берестя *172*
Берислав *65*
Берлін *369, 399*
Бершадь *133, 136*
Бессарабська губернія (Бессарабія) *168, 184, 207, 209–210, 222, 448*
Бистриця-Антонівка *114*
Біла Церква *53, 88, 93, 172, 457, 462, 510*
Білопілля *35, 39, 115, 256, 259, 402*
Білорусь *264*
Бобринець *65, 109, 111, 382, 449*
Богемія *135*
Богодухів *35*

[1] Покажчик не охоплює посилання та довідковий апарат.

Богопіль *88, 168, 449, 450*
Богоявленськ *66*
Богуслав *87–88, 172*
Боратин *509*
Борзна *39, 43, 110, 172–173*
Боярка *520*
Браїлів *133*
Брацлав *48, 56, 60, 96, 175, 394, 523*
Брацлавський повіт *131*
Бремен *369*
Брест *164*
Броди *168*
Бродник *114*
Брюссель *372*
Буг, р. *106, 175*
Будаївка *520*
Буковина *470*

В

В'язова *88*
Варшава *105, 155, 205, 326, 340, 353, 403, 415*
Васильків *168, 451*
Васильківський повіт *218*
Велика Британія (Британія) *11, 416, 435*
Великий Токмак *402*
Вербівка *172*
Вербовець *86*
Верхнє *143, 156*
Верхньодніпровськ *111, 466*
Верхньодніпровський повіт *214*
Висунська *66*
Вільно *326*
Вінниця *10, 14, 48, 56, 89, 107, 128, 139, 221–223, 226–227, 276, 312, 326, 339, 365, 397, 408, 441, 452, 463–464, 509–510*
Вінницький повіт *137, 220*
Віньківці *172*
Владивосток *412*
Вовчанськ *66, 168, 178, 402, 413, 465, 466*
Волга, р. *256*
Волинська губернія (Волинь) *12–13, 16, 55–57, 88, 91–92, 101, 107–108, 112, 114, 118, 172, 184, 207, 223–225, 239, 275, 277, 285, 287, 308, 361, 376, 378, 402, 440, 448–449, 455–456, 493, 497, 507–509*
Володимир-Волинський (Володимир) *56–57, 89, 91, 97, 448*

Володимир-Волинський повіт *223*
Волочиськ *86, 88, 172*
Воронеж *163*
Воронезька губернія *203, 226*
Вороновиця *131*
Воскресенськ *66*

Г
Гадяч *110, 510*
Гайсин *48, 97*
Гайсинський повіт *117*
Галичина *175, 487*
Галле *369*
Гетьманщина *50, 73, 121, 200, 438*
Глинське *39*
Глухів *39, 43, 110–111, 168, 172–173, 462, 510*
Голованівськ *107*
Горлівка *157, 160–161, 166, 214*
Городище *87, 451*
Городно *39, 110*
Городнянський повіт *199*
Городок *132, 134–135, 139*
Градизьк *41, 111*
Гранів *128*
Григоріополь *170*
Громопіль *523*
Гуляйполе *402*

Ґ
Ґринальд *114*

Д
Данія *434*
Дебальцеве *164–165*
Деражна *131*
Дерманівка *114*
Десна, р. *357*
Диканька *510*
Дієвка *470, 472–473*
Дніпро, р. *64, 86–87, 102, 336, 342, 344–345, 365*
Дніпровський повіт *210*
Дністер, р. *175, 342*
Дон, р. *162, 256*
Донбас (Донецький край, Донецький басейн) *16, 23, 143, 145, 151–153, 156–158, 160, 162–166, 419, 557*

Донецьк *150, 165*
Донецький повіт *149*
Донецько-Придніпровський регіон *270*
Дубенський повіт *509*
Дубно *52, 54, 56–57, 90, 113, 168, 172–173*
Дубоссари *170*
Дунаївці *134–135, 137*
Дунай, р. *175*

Е
Естляндська губернія *207*

Є
Євпаторійський повіт *210–211*
Євпаторія *68–71, 171, 365, 422, 466*
Європа *175, 184, 282, 367, 368*
Єйськ *413*
Єлисаветград *60–61, 64–65, 110, 163, 168, 170, 172, 177–179, 186, 205, 209–210, 226–227, 237, 257, 339, 363, 365, 377, 388, 392, 396, 402, 415, 422–423, 461, 466, 496–497*
Єнакієве *161*
Єнікале *110*

Ж
Жаботин *88*
Жванець *133*
Житомир *10, 30, 54–55, 57–58, 89, 105, 109–110, 173, 224–227, 298, 304–305, 307, 315, 317, 318, 320–321, 326, 339, 354, 356, 363, 365, 374–376, 394, 402, 404–405, 415, 422–423, 443, 452, 462–463, 466, 470, 488, 495–496, 507, 510, 516, 524*
Житомирський повіт *112, 114, 223*
Жмеринка *528*

З
Запоріжжя *475*
Заслав (Заславль) *52, 54, 57, 83, 90, 97, 113*
Західна Європа *12, 337, 347*
Звенигородка *451*
Здолбунів *508*
Зіньків *110, 131*
Златопіль (Златополь) *87–88, 171, 451, 462–463*
Золотоніський повіт *197*
Золотоноша *40, 110, 510*

І
Ізмаїл *339, 461*
Ізюм *35, 63, 339, 461*
Ізяслав *508*
Інгул, р. *167*
Іркутськ *155*
Італія *416*

К
Кавказ *144, 452, 520*
Кагарлик *87, 172*
Казанська губернія *447*
Казань *546*
Калинівка *66*
Калузька губернія *196, 209, 213, 219*
Кальміус, р. *151*
Кальчик, р. *151*
Кам'янець-Подільський *30, 50, 60, 89, 107, 109, 131, 135–139, 141, 221–223, 226–227, 315, 317–319, 321, 323, 388, 394, 397, 402, 404–405, 415, 422–423, 462, 470, 488, 495–496, 507, 516*
Кам'янець-Подільський повіт *220*
Кам'яний Брід *144, 152–153*
Кам'янка *87, 128*
Кам'янське *339, 402, 432, 466*
Канада *416*
Канів *87–88, 95, 103, 451*
Канівський повіт *218*
Карасубазар *68, 70–71, 339*
Карлсбад *135*
Катеринодар *497*
Катеринослав *10, 14, 30, 60, 64, 73, 98–99, 101–102, 105–106, 168, 178–179, 183, 186, 215–219, 226–227, 253, 262, 266, 311, 339–340, 342–344, 363–364, 381, 394, 398, 403–405, 409, 412, 415, 417–418, 422–423, 428–430, 432, 439, 441–442, 465–466, 470–476, 487–488, 493–494, 506, 510, 516, 531*
Катеринославська губернія (Катеринославщина) *16, 61, 64, 92, 111, 168–169, 170, 183–184, 213–217, 257, 259, 402, 414, 417, 431, 439–441, 449, 463, 466, 474*
Каховка *178*
Керч *68–70, 79, 110, 176, 211, 339, 402, 413, 422, 455–457, 461*
Київ *14, 25–26, 30–31, 45, 50–52, 87, 94, 101, 106–109, 116, 120, 163–164, 168, 178–180, 182–184, 186, 189, 191, 193–196, 202, 205, 215, 218–220, 226–227, 237, 247–248, 250–252, 257, 266, 283, 286–289, 291, 303–304, 308, 311–312, 314–321, 323–327, 336, 338–341, 344–345, 347–349, 353, 359, 363, 365–366, 368–374, 376–377, 383–384, 387, 392, 395–396, 403–405, 408–409, 412, 416,*

422–423, 425, 430, 434–435, 439, 441, 444, 449, 451–453, 457, 461–462, 467–468, 470, 476, 480, 482, 483–484, 488–489, 491, 493–496, 510, 512–514, 520, 524, 527, 529–530, 536, 546, 562
Київська губернія (Київщина) *16, 58–60, 88, 91–93, 97, 101, 103, 107, 113, 115, 118, 170, 172, 174, 183–184, 207, 218–219, 239, 249, 287–288, 290, 305, 402, 440, 444, 448, 451, 453, 456, 461, 497, 523*
Київська Русь *384*
Київський повіт *218*
Китайгород *136*
Кишинів *63, 430*
Ківерці, ст. *95*
Кілія *412*
Кобеляки *39, 110, 256, 551*
Ковель *57, 89, 172, 224, 394, 508*
Козелець *39, 43, 110, 168*
Козелецький повіт *199*
Козин *87*
Козлов *163*
Козятин *510*
Конотоп *39, 110, 172, 173*
Корець *88, 172, 508*
Королів *168*
Короп *110*
Корсунь *87, 516*
Костянтиноград *39, 60, 110*
Костянтиноградський повіт *197*
Краків *326*
Краматорськ *164–165, 430*
Краснокутськ *35*
Кременець *55–57, 89, 97, 224, 441–443, 508, 510*
Кременецький повіт *443*
Кременчук *39–42, 105, 110, 163, 168, 182, 186, 197–199, 226–227, 339, 363–364, 402, 409, 422, 439, 456*
Кременчуцький повіт *197*
Криве Озеро *51, 88, 107, 168*
Кривий Ріг *165, 410*
Криворіжжя *25*
Крилів *64, 170*
Крим *62, 70, 150, 171, 191, 211, 213, 301, 438, 444, 520*
Кримське ханство *67, 168*
Кримський півострів *171*
Кринична, ст. *164*
Кролевець *39, 44, 110, 178, 511*
Крюків *39*

Кубань *497*
Куна *117*
Куп'янський повіт *202*
Курляндська губернія *207*
Курськ *163, 177*
Курська губернія *196, 203, 209–210, 213, 216, 219–220, 222, 225–226, 447, 463*

Л
Лебедин *35, 39*
Лебединський повіт *431, 463*
Левкополь *69*
Лейпциг *399*
Летичів *56, 89*
Летичівський повіт *107*
Липовець *48, 52, 54, 91, 95, 113*
Липці *172*
Лисича Балка *143, 156*
Лисичанськ *152, 156–158, 164–166*
Лівобережна Україна (Лівобережжя) *12, 38, 48, 168, 174, 178, 197, 440, 444, 447, 469, 491*
Лілль *355*
Літин *48, 56, 89, 96*
Літинський повіт *136*
Ліфляндська губернія *207*
Лозова *164, 510*
Лондон *342*
Лопать, р. *354*
Лохвиця *41, 110, 431, 510*
Лохвицький повіт *431*
Лубенський повіт *431*
Лубни *109, 431, 462, 510*
Луганськ *111, 143, 144, 152–154, 156, 165–166, 215–218, 226–227, 465–466*
Луганська область *158*
Лутугине *158*
Луцьк *10, 56–57, 89, 95, 97, 172–173, 224–227, 397–398, 402, 443, 452, 466, 508, 510*
Лучинець *131*
Любар *88*
Любомль *51*
Лянцкорунь *132*
Львів *168, 275, 320, 509*

М
Макарів *172*

Макіївка *162*
Макіївська слобідка *161*
Мануйлівка *470–471*, *473*
Маріуполь *11*, *60*, *62*, *66*, *111*, *145*, *150–151*, *172*, *176*, *184–186*, *215–218*, *226–227*, *339*, *402*, *413*, *422*, *426*, *460–461*, *466*, *494*, *523*
Маріупольський повіт *227*
Махнівка *58*, *88*, *308*, *451*
Мглин *43*, *109*
Мглинський повіт *199*
Медведівка *87*
Меджибож *107*, *132*, *172*
Межирів *131*, *133*
Межиріч *87*
Мелітополь *105*, *402*
Мелітопольський повіт *210*
Микитівка *160*, *164–165*
Миколаїв *30*, *61*, *63*, *66–68*, *79*, *101*, *105*, *110–111*, *121*, *172–173*, *183–184*, *186*, *205*, *208–210*, *226–227*, *237*, *245*, *257*, *267*, *276–277*, *339*, *402*, *409*, *412–413*, *415*, *422–423*, *430*, *448*, *453*, *455*, *457*, *461*, *466*, *470*, *493*, *496*, *500*, *504*, *510*, *516*
Миколаївська губернія *60*, *440*
Миньківці *131*
Миргород *41*, *64*, *110*, *510*
Мілан *511*
Мінська губернія *170*, *387*
Могилів (Могилів-Подільський) *14*, *48*, *56*, *60*, *89*, *107*, *128*, *132*, *133*, *135*, *137*, *139*, *172*, *390–391*, *510*
Могилівський (Могилів-Подільський) повіт *133–134*, *220*
Москва *76*, *182*, *267–268*, *340*, *353*, *364–365*, *380*, *384*, *392*, *403–404*, *415*, *541*
Московська губернія *447*
Мотовилівка *327*, *520*
Мошни *87*
Муровані Курилівці *134–135*
Мястківка *130*

Н

Наддніпрянська Україна (Наддніпрянщина) *14*, *230*, *238*, *244*, *264*, *415–416*, *476–477*, *484*, *487*, *516*
Народичі *113–114*
Недашки *114*
Недригайлів *35*, *173*
Немирів *88*, *127*, *133*, *136*, *403*, *447*, *452*, *462–463*, *496*
Нижнє Подніпров'я *168*
Нижній Новгород *404*
Ніжин *39*, *110–111*, *173*, *200–201*, *226–227*, *403*, *457*, *462*, *510*, *522*, *541*

Ніжинський повіт *199*
Нікополь *92, 172, 432*
Німеччина *153, 340, 362, 367, 369, 374, 416*
Нова Прага *66, 172*
Нова Українка *172*
Нова Ушиця (Новоушиця) *56, 60, 107*
Новгород-Сіверський *38, 105, 110, 168, 339, 403, 439, 441, 462, 510–511*
Новий Буг *403*
Новий Костянтинів *132*
Нові Кайдаки *344*
Нововоронцовка *172*
Ново-Георгіївськ *172–173*
Новогородецька Буда *112, 114*
Новоград-Волинський *56–57, 90–91, 97, 224, 447*
Новоград-Волинський повіт *114*
Новозибківський повіт *199*
Новомиргород *66, 173*
Новомосковськ *10, 60, 111, 466*
Новомосковський повіт *214*
Новочеркаськ *496*
Норвегія *434*

О

Область Війська Донського *162, 209, 213, 216, 222*
Обухів *172*
Овруцький повіт *114, 223*
Овруч *56–57, 89, 115, 508*
Одеса *18, 21, 30–31, 61, 63, 67, 73, 75, 79, 99, 101, 105–106, 110, 119, 134–135, 150, 163, 168, 171, 173–175, 180–181, 183–186, 202, 205–208, 215, 226–227, 239, 241, 243–245, 252, 254–255, 257, 260–261, 266–267, 276, 321, 326, 338–342, 353, 372, 387, 394, 396–397, 402–403, 408–409, 412, 415–416, 421, 427, 429, 430, 433–434, 441, 452–453, 456–457, 461, 465, 467, 470, 476–479, 481–482, 488, 491, 493–494, 496, 500–503, 510, 532, 562*
Одеський повіт *204*
Озаринці *107*
Олександрівка *87*
Олександрівськ *111, 215–218, 226–227, 339, 341, 402, 414, 422–423, 466*
Олександрівський повіт *170, 204, 414*
Олександрія *64, 110, 414, 466*
Оленівка *163*
Олонецька губернія *152*
Ольвіополь *60, 175*
Ольгопіль (Ольгополь) *89, 97, 128, 136*
Ольгопільський повіт *220*

Орловська губернія *196, 203, 209, 210, 213, 216, 219, 222, 225–226, 447*
Остер *39, 110*
Остерський повіт *119*
Острог *52, 54, 57, 83, 90, 113, 172, 447, 459, 463, 466, 508*
Острозький повіт *223*
Охтирка *35, 259, 403*
Охтирський повіт *463*
Очаків *184, 186*

П

П'ятидуб *114*
Павловськ *170*
Павлоград *65, 111, 430, 461, 510*
Париж *105, 162, 399, 511*
Пензенська губернія *225*
Перекоп *69–70*
Перещепине *476*
Переяслав *110, 466*
Пермська губернія *209*
Петрозаводськ *152*
Пилипо-Кошара *114*
Пирятин *110*
Південна Україна (Південь України) *169, 172, 174, 178, 184, 204, 228, 277–278, 440, 461, 469, 491, 516, 558*
Південний Буг, р. *413*
Південно-Західний край *12, 14, 17, 23, 48, 54, 73, 80–82, 85, 92, 101–102, 117, 122, 192, 207, 366, 497*
Північна Америка *337*
Плоскирівка *134*
Поволжя *497*
Погар *43*
Подільська губернія (Поділля) *10, 12, 13, 14, 16, 48, 55, 60, 86, 88–90, 92, 107, 113, 116–118, 126, 128–129, 140–141, 172, 174, 178, 207, 220–222, 287, 389, 402, 416, 440, 449–450, 455, 485, 493, 497, 507, 509, 516, 557*
Подільський повіт *168*
Покровськ *66*
Полонне *88, 448*
Полтава *38–40, 42, 45, 76, 105, 109, 168, 173, 177–178, 186, 197–199, 226–227, 326, 339, 359–360, 365, 397, 402, 405, 409, 412, 415, 422–423, 439, 441–442, 456, 462, 466, 486, 488, 494, 496, 510–511, 516, 533*
Полтавська губернія *41, 44, 82, 92, 107, 111, 168–169, 184, 197–200, 259–260, 402, 414, 431, 440–441, 447, 456, 463, 485, 497*
Полтавський повіт *197*
Понорниця *39*

Попасна *164*
Правобережна Україна (Правобережжя) *12, 16, 74, 112, 116, 118, 129, 141, 174–175, 178, 218, 228, 438, 444, 448, 455, 459–460, 469, 489, 491–492, 558, 562*
Прага *135*
Приазов'я *168*
Прибалтика *178*
Прилуки *39, 109, 173, 177, 339, 461, 462, 510*
Причорномор'я (Північне Причорномор'я) *168, 184*
Проскурів *14, 60, 89, 95, 107, 135–136, 139, 221–223, 226–227, 321, 339, 394, 397, 510*
Проскурівці *135*
Путивль *40*

Р
Радзивилів *83, 88*
Радомишль *448, 451*
Радомишльський повіт *218*
Ратне *172*
Ржищів *86–88, 172–173*
Рига *370*
Рівне *52, 54, 56–57, 83, 90, 97, 113, 224–227, 275–276, 312, 360–361, 377–378, 397, 400, 457, 459, 508*
Рівненський повіт *112, 114, 223*
Річ Посполита *49, 121*
Ромни *39–41, 110, 168, 173, 177–178, 186, 339, 510*
Російська імперія (Росія) *5, 11–12, 14, 17, 23, 28, 51, 53, 68, 70–71, 135, 141, 144, 153, 150, 155–156, 160, 178, 188, 190, 195, 198, 201, 203, 205, 207, 209–210, 212–213, 215–217, 219–220, 222, 224–226, 229–230, 264, 266, 269, 273, 275, 285, 305, 307, 337–338, 340, 344, 347, 353–354, 362, 364, 368–369, 372, 374–376, 379, 384, 392, 396, 399, 401, 404–407, 411, 413, 416, 418–423, 425, 430–431, 434–435, 439–440, 447, 452, 457, 459–461, 466, 469, 473, 482, 556, 558, 560*
Ростов (Ростов-на-Дону) *162–163, 413, 496*
Ротмистрівка *88*

С
Сагайдачне *475*
Саганов *132*
Саксагань *402*
Сальник *56, 60*
Сальниця *49, 86*
Самбірська губернія *220, 225*
Санкт-Петербург (Петербург) *30, 45, 76, 120, 153–154, 162, 192–193, 267–268, 274, 321, 338, 340, 353, 355, 359, 364–365, 368, 384, 396, 403–404, 479, 490, 500, 511*

Саратов *372*
Севастополь *68, 105, 110, 164, 184, 211–214, 226–227, 320, 339, 340, 363–364, 402, 422, 448, 461, 466, 496–497*
Серебринка *134*
Сибір *22, 473*
Сіверський Донець, р. *156*
Сімферополь *68–71, 110, 211–214, 226–227, 339, 365, 404–405, 422–423, 439, 441–442, 496*
Сімферопольський повіт *210*
Скадовськ *10, 186*
Сквира *172, 451, 510*
Славута *88*
Слобідська Україна (Слобожанщина) *14–15, 32, 35–36, 72, 168, 197, 440, 444, 469, 497*
Слободище *114*
Слов'яносербськ *145, 149–150, 153, 449*
Слов'яносербський повіт *153, 214–215, 217*
Слов'янськ *35, 64, 145, 402, 422–423, 430, 4*65
Сміла *87–88, 172, 510*
Смоленська губернія *220*
Смотрич, р. *117, 336, 362*
Сокільці *131*
Сороки *111*
Сосниця *39, 173*
Сполучені Штати Америки (США, Сполучені Штати) *362, 416, 434*
Ставидло *87*
Ставище *172*
Стара Мурафа *135*
Стара Ушиця (Староушиця) *60, 86–90, 107*
Старобільськ *145, 151, 173*
Старобільський повіт *202*
Стародуб *168, 466*
Стародубський повіт *199*
Старокостянтинів *52, 54, 56–57, 83, 90–91, 97, 113, 224, 391, 394*
Старокостянтинівський повіт *223*
Староруське *67*
Стеблів *87*
Стрижень, р. *357*
Суми *39, 105, 110, 168, 173, 177, 186, 202–204, 226–227, 339, 341, 378, 402, 461, 463, 496, 510*
Сумський повіт *202*
Сураж *403*
Суразький повіт *199*
Східна Європа *166*

Т
Таврійська губернія (Таврія, Таврійська область) *67, 70, 80–81, 92, 170, 178, 205, 210–213, 402, 439–441, 466*
Таганрог *10, 63, 79, 176, 464*
Таганрозький округ *162*
Таганча *87, 172, 522*
Тальне *88*
Таманівка *473*
Тамбовська губернія *213*
Тараща *451*
Телепин *87*
Теофіополь *308*
Тетерів, р. *89, 354, 355*
Тинне *172*
Тирасполь *430*
Трипілля *87*
Тростяниця *133*
Тульська губернія *222*
Тульчин *88, 302*
Туреччина *144, 418, 439*

У
Україна *5, 6, 24, 153, 168, 173, 181, 191–192, 194–196, 202, 228, 235–236, 243, 264, 266, 270, 273, 313, 333, 335, 363, 366, 381, 396, 404, 406, 415–416, 419, 430–431, 433, 435, 455, 469, 471, 476, 480, 556, 558–560, 563*
Уманський повіт *218*
Умань *10, 53, 58, 105, 121, 172, 218, 339, 449, 451, 463, 466, 510*
Уфа *404*
Уфимська губернія *219, 222, 225*
Ушиця *136, 172*
Ушицький повіт *137*

Ф
Фастів *164*
Фельштин *132*
Феодосійський повіт *211*
Феодосія *63, 68–70, 105, 110, 171, 175, 339, 402, 422, 461*
Фінляндія *401*
Франція *62, 153, 367, 395, 416, 418*

Х
Харків *14–15, 31–34, 37, 72, 75, 79, 101, 106, 109–110, 168, 175, 177–179, 181–182, 186, 191, 202–205, 215, 226–227, 238, 241–243, 252, 257–258, 266, 274, 320, 337, 339–341, 350–353, 365, 378–380, 387–388, 392, 395–397, 400, 403,*

405, 408, 414–415, 419, 422–423, 430, 439–442, 452, 455–457, 464, 467, 476, 486–487, 492–494, 496–500, 503, 540, 562
Харківська губернія (Харківщина) *82, 92, 111, 183, 202–203, 239, 241–243, 256, 402, 422, 431*
Харківський повіт *202, 204, 2*60
Хацапетівка *164*
Херсон *30–31, 62, 93, 105, 110, 168, 170, 172, 184, 186, 205, 209–210, 226–227, 237, 245, 275, 339, 341, 402, 405, 409, 413, 415, 422–423, 426, 430, 441, 465–466, 493–494, 500, 505–506, 516*
Херсонська губернія (Херсонщина) *60, 65–66, 92, 135, 168–169, 170, 183–184, 204–205, 207, 209–210, 213, 239, 402, 413, 417, 440–441, 449, 461, 466*
Хмельницький *10*
Хмільник *49, 56, 60, 86, 90–91, 101, 107*
Хоньківці *135*
Хорол *41, 110, 510*
Хотин *110, 111, 466*

Ц
Царицинськ *67*
Царство Польське *178*
Царське Село *154*

Ч
Часів яр *339*
Черкаси *87–88, 97, 106, 217–220, 226–227, 339, 510*
Черкаський повіт *218*
Чернігів *39–42, 45, 95, 105, 110–111, 168–169, 200–201, 226–227, 339, 357–359, 391–392, 405, 422–423, 439, 441–442, 453, 462, 470, 496, 510–511, 516*
Чернігівська губернія (Чернігівщина) *44, 92, 95, 107, 169, 199, 200–201, 402–403, 414, 440, 447–448, 456, 459, 466, 497*
Чернігівський повіт *199*
Чигирин *86–88, 103, 172, 451*
Чоповичі *451*
Чорне море *150, 412, 452*
Чорнобиль *88, 339*
Чугуїв *36, 422, 466*
Чуднів *88*

Ш
Шаргород *132*
Шахтна, ст. *162*
Швейцарія *418, 434*
Швеція *434*
Шепетівка *88*

Широка Балка *106*
Шолохове *473*
Шпиків *134*

Ю
Юзівка (Донецьк) *158, 159, 160, 163, 166, 214, 311, 339, 402, 523*

Я
Ялта *69, 105, 339–340, 354, 402, 422, 466, 496*
Ялтинський повіт *70*
Ямпіль *54, 56, 91, 107, 129, 130, 133, 136*
Ямпільський повіт *220*
Янів *132*
Янушівка *114*
Японія *478*
Ярмолинці *116, 131, 135, 178*
Ясинувата *163–164*

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК[1]

А
Абрагамсон А. *340, 369*
Абрамов Я.В. *233–234*
Абрамова К.Є. *259*
Авдаков М. *272*
Аверкієв Д. *498*
Аверченко Т. *246*
Адельгейм *511*
Адельман *148*
Аксаков І. *177*
Александров В. *499*
Алексєєнко І.М. *100*
Алчевська Х. *500*
Алчевський І. *498*
Алчевський О. *353*
Альошина П. *15*
Альошинцев І. *464*
Ананьїн С. *288*
Андерсон Я. *154*
Андрієнко М. *97*
Анна Іоанівна, імператр. *309*
Анненков *43*
Антонович (Серебрякова) К. *551*
Антонович П. *463*
Анциферов М. *529, 539, 552–553*
Анциферов Н. *10*
Арган Ф-А. *404*
Аркас М. *477–478, 504*
Арнд О. *371*
Аронович Ф. *130*
Арцибашев М. *517–518*
Арцимович А. *457*
Аршавська Х. *258*
Ауербах О. *272*
Афанасьєв Є. *347–348*
Ахшарумов Д. *511*

[1] Покажчик не охоплює посилання та довідковий апарат. Через неможливість точної ідентифікації деякі персоналії подано без ініціалів.

Б

Бабель І. *547*
Багалій Д. *32, 243, 247, 380*
Бадаєв О. *469*
Бадодін *148*
Баєр *128*
Баженов Л. *10*
Балкін К. *347–348, 361*
Баранов О. *466*
Барановський *483*
Барвінок Г. *149*
Баттистині М. *498*
Бачинський Л. *117*
Бачинський О. *509*
Безак М. *421*
Безак О. *495*
Безбородько І. *444–445, 452, 461*
Беззаботнов В. *119*
Беклемішев Г. *514*
Белінський В. *247*
Белл *421, 422*
Белліні В. *494–495, 497, 500–501*
Беляєв *95*
Беньї Р. ді *501*
Берг Е. *496*
Бергер Ф. *494–495, 498, 502, 506*
Бергман *128*
Бергоньє О. *495*
Беркен Л. *369*
Берліоз Г. *511*
Бернар С. *498, 501, 514*
Бертул Е. *395*
Бетлій О. *25*
Бетт Р. *365*
Бетховена Л. *499, 511*
Бехтман Ц. *307*
Бібіков Д. *56, 285*
Біднов В. *470, 475*
Бізе Ж. *505, 511*
Білецький П. *473*
Білогородський *493*
Біляєва *46*
Блудов Д. *58*
Бобошко М. *542, 548, 551*

Бобошко Т. *256*
Бобринський О. *462*
Богодухов *35*
Боженко А. *525*
Большаков А. *498*
Боначич А. *500*
Бондарєв С. *258*
Бонне К. *380*
Борель А. *351*
Борисоглібська Г. *509*
Бородая М. *512*
Бородін О. *366, 508*
Борщанський Ш. *97*
Боханов О. *272*
Бочаров *417*
Брадке Є. фон *451–452*
Бразоль С. *462*
Браницька М. *93*
Браницький *51*
Браницький В. *457, 462*
Брінкен *493*
Бродський Лазар *348, 367–368, 372*
Бродський Лев *348*
Бродський М. *365, 372–373*
Брунштейн *503*
Бруштейн С. *537*
Булгаков М. *514*
Бунге М. *297, 338*
Бухаров І. *258*
Бушин В. *526*

В

В’язлов В. *480*
Вагнер Р. *498–500, 508*
Валевський Т. *448*
Валуєв П. *88*
Варшавчик І. *258*
Васатко Є. *259*
Василенко К. *537, 541*
Василенко М. *547*
Василенко Н. *541, 546*
Васильєв-Гладков М. *498*
Васильківський С. *487*
Васильчиков І. *59*

Ващенко В. *235*
Ващенко-Захарченко М. *322*
Вебер К. *495, 498*
Вебер М. *10, 18, 73*
Веблен Т. *293*
Ведель А. *514*
Величенко С. *22, 191*
Веліканов А. *501*
Вербицький М. *516*
Верді Дж. *494, 497, 505, 508, 511*
Верменич Я. *21, 25*
Верстовський О. *495, 511*
Вертинський О. *514, 539*
Винниченко В. *515, 517, 527, 533, 544*
Вишневський Я. *98*
Вільнянський М. *259*
Вільшанська О. *24*
Вінницький Т. *132*
Віртшафтер Е. *235*
Вітте С. *154, 359*
Віттенберг *341*
Віттенбург Н. *530, 541*
Владимирський-Буданов М. *311*
Водотика Т. *18, 22–23*
Волконберг З. *54*
Вологодцев І. *6*
Волошинов Ол. *480*
Воронін О. *50–52*
Воронцов М. *67, 174, 447*

Г

Гайдан Й. *511*
Гайдебурова П. *508*
Галаган Г. *94, 463, 467*
Гальске *425*
Гаркавецька Е. *473*
Гартман Г. *154–156*
Гасабов Є. *453*
Гаскойн К. *143–144*
Гаспринський І. *100*
Гауптман Г. *505, 510*
Ге М. *504*
Гейслер Н. *425*
Гейсмар *135*

Геллі д'Оассель *162*
Герлігі П. *235*
Герц Є. *343*
Герцен О. *244*
Гільдорф Х. *508*
Гінзбург *148, 258*
Гінкель Е. *430*
Гіршбейн П. *503*
Гладим А. *97*
Глазенап Б. фон *277, 461*
Глієр Р. *514*
Глінка М. *495, 498–499, 502, 509, 511*
Глубоковський М. *535*
Гоголь В. *496*
Гоголь М. *496, 501, 503, 506, 511, 515*
Голенищев-Кутузов І. *353, 379*
Головацький В. *95*
Головін О. *455–456, 458*
Голуб Н. *545, 552*
Голубович В. *275*
Гольденштейн *128*
Гольштанд І. *154*
Горбань С. *260*
Горбачов В. *19–20, 80, 82*
Горемикін І. *359*
Горєлов О. *510*
Горлов П. *160, 273*
Горький М. *505*
Готліб *308*
Грамм *366*
Грейг О. *68*
Гренков М. *453*
Грессер П. *463*
Григор'єв Г. *539*
Грієвз Д. *11*
Грікке *499–500*
Грінченко Б. *473, 480–482, 511*
Грохольський *95*
Грушевська Т. *522*
Грушевський М. *522*
Губчевський О. *182, 248, 283, 287, 291, 320, 347, 468, 495*
Гудшон В. *182, 248, 283, 287, 291, 320, 347, 468, 495*
Гуковський П. *32*
Гулак-Артемовський С. *497, 504, 509, 511, 516*

Гулянович І. *21*
Гумбрехт У. *7*
Гуменюк А. *12, 16, 235*
Гуно Ш. *501–502, 511*
Гур'єв О.Д. *55–56, 59*
Гуржій О. *235*

Д
Дальбру Г. *365*
Данилевич М. *97*
Даргомижський О. *495, 498, 502, 509, 511*
Дейша-Сіоницька М. *511*
Дельвіг А. *337*
Дельфорж Е. *365*
Делянов І. *458, 464, 466*
Дем'яненко А. *73*
Демидов П. *94*
Денисенко Г. *470*
Деннері А. *498*
Дехтярьов Є. *119*
Дехтярьов М. *119*
Дзегановська О. *517, 530*
Диса К. *25*
Дитинковський С. *120*
Дитятин І. *234*
Дитятіни *119*
Діденко Г. *258*
Діллю К. *351*
Дітмар М. фон *274–275*
Дмитренко Д. *496*
Дніпрова Е. *498*
Добровольський М. *95*
Довбищенко Я. *486*
Долгополов Д. *54*
Долинін Є. *500*
Долін М. *502*
Домотенко Ю. *305*
Дондуков-Корсаков О. *82, 192–193*
Донік О. *118, 234, 332*
Доніцетті Г. *494–495, 501*
Дорошенко Д. *470–471, 480, 520*
Дорошенко І. *496*
Драгоманов М. *48, 117, 482, 487, 490*
Драгомирова С. *536*

Древицький І. *412–413*
Дрейсіг П. *506*
Дрейфус Л. *259*
Дрентельн О. *113–114, 490, 497*
Држевецький П. *355*
Дузе Е. *498, 501, 514*
Дунін-Борковський В. *343*
Дурдуковський В. *480*
Дьяконов М. *259*
Дюков М. *497–499*
Дякін В. *267, 270*

Е
Енгельгардт В. *493*
Енгельман *342*
Енні *52*
Ерделі О. *505*
Ерденко М. *514*
Еріксон Л. *422, 425*

Є
Єнакієв Ф. *161, 273*
Єрмаков Ф. *425*
Єрмолова М. *505*
Єрохін І.О. *259*
Єршов І. *500*
Єсюнін С. *12, 14*
Єфремов С. *480*

Ж
Жданович Я. *542, 550, 554*
Жезмер *111*
Жуков К. *487*
Жуковський М. *337*

З
Забела-Врубель Н. *498*
Задолинний С. *119*
Задорожнюк А. *235*
Зайончковський П. *299, 303*
Замичковський Ф. *512*
Заньковецька М. *490, 504–505, 509, 511–513*
Зафран Л. *508*
Захар'їн І. *101*

Заходер *429*
Заячківський П. *508*
Зейдліц О. *450*
Зеленський А. *46*
Зеленцов І. *157*
Зимін М. *337*
Зіммель Г. *18*
Змієвський А. (Жмійовський) *507–508*
Зощенко М. *528, 541, 545*
Зубов П. *64*
Зубова *50*
Зуєв В. *338*

І

Ібсен Г. *505*
Іванов В. *337–338*
Іванов К. *433*
Іванов-Козелецький М. *498*
Іконніков Б. *531*
Іконніков В.С. *549*
Іконнікова С. *530*
Іловайський І. *161*
Інсарова М. *500*
Іокиш К. *128*

К

Кабалевський К. *153*
Каган *429*
Кадміна Є. *498*
Кадомська М. *15*
Казнаков М. *494*
Каменський А. *518*
Каменський І. *59*
Каневський А. *504*
Каневський Л. *259*
Капель Ю. *128*
Каракоз Л. *302*
Карлів М. *113*
Карліна О. *19, 25*
Карпенко-Карий І. *500, 505, 509, 511, 513–516*
Карпов В. *260*
Карпов Д. *260*
Карпов П. *464*
Кастеллано Ф. *494*

Катаєв В. *531–533, 539, 541, 544, 550–551, 553–554*
Каталей П. *375*
Катерина II, імператр. *28, 37–39, 48, 68, 72, 121, 165, 438–439*
Кац А. *308*
Кащенко А. *475*
Квартирмейстерська М. *504*
Квітка-Основ'яненко Г. *486, 490, 496–497, 499, 502, 504, 506*
Кишенський Ф. *392*
Ківлицький Є. *546*
Ківович А. *130*
Кізеветтер О. *234*
Кізявальтер *128*
Кіколін М. *498*
Кісіль І. *38*
Клименко М. *477*
Кніпович *429*
Кобець Є. *119*
Ковалевський Є. *153*
Ковалевський М. *15*
Коваль *483*
Ковальчук Л. *477*
Козинина О. *103*
Кокошкін С.О. *37, 41*
Колесницький Ф. *121*
Комар *134*
Комарніцький О. *17*
Комаров М. *477*
Комбурлей М. *443*
Комісаржевська В. *511, 514*
Константінова В. *18–19, 25*
Конфіно М. *235*
Копилов *506*
Корве, Франц Людовік *162*
Корвін-Піотровський В. *100*
Корд *148*
Коркунов М. *118*
Кормилець Я. *259*
Королева Н. *536, 542, 552*
Короленко В. *533, 359*
Королів В. *480*
Корякін Л. *283*
Костюрін С. *259*
Котляревський І. *397, 481, 490, 496, 499, 502, 504, 511*
Котов К. *475*

Коцебу П. *80, 343*
Коцюбинський М. *510, 524, 526, 538, 547*
Кочубеї *175*
Кошиц О. *511*
Кошман Л. *232*
Кравченко В. *14*
Кравченко В. *524, 537, 545*
Краковський *429*
Крам Ф. *138, 141*
Крамський О. *514*
Красинський *134*
Крашевський Ю. *507*
Кривуля П. *535*
Крижановський *483*
Кримський А. *523, 537*
Кричевський В. *450*
Кропивницький М. *490, 496–498, 500, 503–508, 511–516*
Крутіков В. *235, 244, 270*
Кубійович В. *191*
Кузема О. *235*
Куколевський І. *259*
Куліш П. *149*
Кулішер І. *375*
Кулішер М. *234*
Кульженко С. *295, 369*
Кумбарі О. *373*
Купрін О. *263, 550*
Курбас Л. *515*
Куст І. *448*
Кучугура-Кучеренко І. *476*
Кушакевич П. *99*
Кушельов-Безбородько *175*

Л

Лабордер А. де *365*
Лавров *483*
Лаговський А. *552*
Ладомирський В. *452*
Лазанська Т. *235*
Лазаревський Б. *528*
Лазебник В. *16*
Лауе *371*
Лаурель *357*
Левашов В. *45, 54*

Левитський В. *548*
Левицький Мод. *480*
Левшин Д. *454*
Ле-Годе М. *365*
Лемуаньє Г. *498*
Леонкавалло Р. *505*
Леонова Д. *502, 505*
Леонтович М. *509*
Леся Українка *512, 515, 534, 547, 550*
Летунковський *148*
Лєсков М. *250*
Липківський С. *470*
Лисенко М. *496, 499, 503–504, 509–510, 512–516, 519*
Лисенко О. *470*
Литвинський В. *470*
Лифарь С. *514*
Лихачов І. *373*
Лихобабин П. *92*
Лівен *175*
Лівен К. *447*
Лівицька М. *527–528, 531, 550*
Лівицький А. *527*
Лінднер Р. *333*
Ліндфорс М. *496*
Ліст Ф. *499*
Літке *371*
Лобанів Г. *149*
Лобасов *148*
Лопушинський В. *154*
Лоренц П. *508*
Лоріс-Меліков М. *91*
Лукасевич Є. *482*
Лукіянович Д. *475*
Лутугін Л. *158*
Лухманова Н. *527, 531*
Луценко І. *477*
Луцький А. *506*
Лушманова Н. *518*
Любицькі *148*
Любомирський С. *360, 377–378*
Людвігова Л. *498*

М

Маклі *143*

Маков Л. *420*
Маковецький Н. *134*
Максименко Ф. *338*
Мал Е.Ф. *258*
Манн І. *498*
Мансуї Ч. *494*
Манцев І. *463*
Мар'яненко І. *509*
Маразлі Г. *501*
Марголін Д. *350, 372–373*
Маргуліс *433*
Маргулов А. *25*
Марко Вовчок *481, 496*
Маркович О. *496*
Мартинюк О. *25*
Мартіні Е. *494*
Мархоцький *131*
Марченко М. *258*
Маршалл А. *279*
Масканьї П. *505, 515*
Маслійчук В. *15*
Матушевський Ф. *480*
Мацко М. *111*
Мевіус А. *153, 273*
Мевіус І. *161*
Мейербер Д. *505*
Мейерхольд В. *504–505, 514*
Мейхер-Сфорім М. *503*
Мейчик О. *500*
Менделєєв Д. *158*
Мендельсон Ф. *499, 511*
Мерейнес А. *149*
Мерінг М. *462–463*
Мерінг Ф. *496*
Меркулов М.М. *95*
Мечников І. *545, 553*
Мещерін М. *156–157*
Микола І, імперат. *30, 37, 49, 52, 54, 58, 400, 446*
Милорадович Л. *509*
Милославський М. *494, 501, 503*
Миронов Б. *16, 18, 279*
Мисловський Л. *96*
Михайлов М. *502*
Михайловський Є. *260*

Михайловський І. *76*
Михайлюк Я. *519*
Міклашевський *417*
Мікулін О. *313*
Міллер Д. *243, 247, 504*
Мілюков П. *121, 447*
Мілютін Д. *298, 310*
Міронова І. *409*
Місевра П. *260*
Міхновський М. *503*
Міцкевич А. *509*
Млотковський Л. *497*
Модзалевський В. *550, 554*
Мокроусова О. *15*
Молоховець О. *535–536*
Молчанов В. *550*
Мольєр *509*
Мольфіно *260*
Монте К. *504*
Монюшко С. *508, 515*
Моос К. *260*
Моргуліс В. *113*
Морозов *448*
Морозов О. *389*
Мосін *153*
Моцарт В. *511*
Мравін Є. *502*
Музиченко-Козловський В. *95*
Мулерт В. *514*
Мурашко М. *534, 549*
Мурашко О. *534*
Мурха-Муравський *112*
Мусоргський М. *502, 505*
Муссурі Г.М. *260*
Муханов М.О. *57*

Н
Нагорна Л. *22*
Надибська С. *235*
Наполеон, імперат. *144, 150*
Нардова В. *79*
Натан Е. *361*
Науменко В. *467*
Нежданова А. *498*

Неналкевич М. *508*
Несвіцький О. *554*
Нечипоренко Н. *470*
Нікітін Ю. *80*
Ніковський А. *477–478*
Ніколаєв В. *512*
Ніщинський П. *514, 516*
Новосельський М. *79*

О
Огарьов *175*
Оглоблін О. *127*
Окопний Г. *97*
Олдрідж А. *498*
Олександр I, імперат. *29–30, 41, 68, 149–150, 298*
Олександр II, імперат. *5, 31, 38, 59, 62, 82, 92, 122, 143*
Олександр III, імперат. *400, 420, 490*
Оленич-Гнененко К. *67*
Олесь О. *515*
Олицька К. *537, 547*
Орлик В. *31*
Островський О. *498, 501, 505*
Оффенбах Ж. *500*

П
Павло I, імперат. *29, 48–49, 52, 61*
Павловський Б. *470*
Павловський І. *46, 76*
Павловський Ю. *473*
Панас Мирний *511, 533*
Панченко О. *477*
Паньківський К. *480*
Паталєєв О. *540*
Пащенко В. *498*
Пенський *95*
Першина З. *235*
Петро I, імперат. *161*
Петров М. *337*
Пєшков *161*
Пимоненко М. *512*
Пирогов М. *325*
Півень Ф. *103*
Піддубний І. *549*
Пікар П. *538*

Пілоні І. *506*
Піон М. *493*
Піскорський В. *522, 546*
Піскунов С. *260*
Пісочинець Д. *487*
Пішон *341*
Плошинський Л. *234*
Погорілко О. *379–380*
Подолинський С. *279, 293*
Пожарський *483*
Полонська-Василенко Н. *184, 529–530, 543, 549*
Поль О.М. *98*
Поляк Л. *128*
Поляков Л. *373, 375*
Попова М. *301*
Порш М. *483*
Потанін В. *305*
Потапов О.Л. *82*
Потєхін О. *498*
Потоцька *308*
Потоцький *133*
Потоцький Б. *450*
Потоцький С. *442*
Потьомкін Г. *439*
Прищепа О. *12–13, 16, 19, 361*
Прокоф'єв Ф. *54*
Прохорович М. *256*
Прянішніков І. *494*
Пуерарі Є. *494*
Путінцев *543*
Пухальський В. *512, 514*
Пуччіні Дж. *508*
Пушкін О. *148, 387*

Р

Райгородський Є. *308*
Райгородський С. *308*
Райзман *305*
Раппопорт А. *494, 498*
Ратищев М. *98*
Рафалович Г. *433*
Рафалович Є. *511*
Рафалович Ф. *501*
Рафальський Б. *359*

Рахманінов С. *495, 511*
Рашин А. *239*
Ревякін Ю. *530*
Реєнт О. *235*
Рейс О. *351*
Решетников *148*
Решетов *120*
Рєпнін М. *41*
Ржевуцька *51*
Рибаченко М. *113*
Римський-Корсаков М. *495*
Рібас М. де *500*
Рібер А. *273*
Рігельман М. *453*
Рідінгер Л. *394*
Різник Ю. *433*
Рішельє де *392*
Рогович О. *470*
Рождественський С. *441*
Розанов В. *517*
Розумовський К. *38*
Романов О. *530*
Росман Й. *132*
Россі Е. *501*
Россіні Дж. *494–495, 497, 501*
Россоловський К. *91*
Ротман Ф. *342*
Рощин-Інсаров М. *512*
Рубінштейн А. *495, 502, 511*
Рубл Блер *31, 79*
Рудаков О. *37, 258*
Рудаков Ф. *258*
Румянцев П. *38–39*
Русинов Д. *504*
Русова (Ліндфорс) С. *475, 480, 496, 543, 546*
Рутенбергів *308*

С
Сабіна Л. *506–507*
Саблін Р. *348*
Савицький М. *396*
Савін М. *494, 505*
Сагайдачний Ю. *508*
Садовська- Барілотті М. *504*

Садовський М. *497, 504–505, 507–509, 512–513, 515*
Саксаганський П. *497, 500, 504–505, 507–508, 512–513*
Сальвіні Т. *501, 505*
Самаріна Н. *244*
Самаров А. *502*
Самойлов П. *498*
Сац *111*
Свєтлов Я. *500*
Селін О. *460, 496*
Семенко(Семененко) В. *109*
Семенов-Тянь-Шанський В. *6, 17*
Сементовський О. *336*
Сен-Санс К. *499*
Серватовський Й. *97*
Сергеєв А. *503*
Середа О. *23*
Сетов І. *494*
Сєров О. *495, 502*
Сибіряков О. *503*
Сидерберг А. *132*
Синицький М. *480*
Сиренко *102*
Сіренко П. *470*
Сіроок *429*
Січинський Д. *515*
Скальковський А.О. *73, 260*
Скараманг П.І. *147–148*
Скрипник А. *18*
Скрябін О. *511*
Слабченко М. *127*
Слатін І. *499–500*
Сметана Б. *515*
Смирнов П. *301*
Сміт Е. *235*
Собещанський К. *56–57*
Собінов Л. *498, 502, 504–505, 514*
Сокальський П. *500, 516*
Соколов Ф. *96*
Соленик К. *490*
Соловцов М. *495, 503, 512*
Сольський С. *366, 369*
Сольський Х. *466*
Сорочан Н. *504*
Сосюра В. *165*

Сперанський *308*
Спіцин О. *457*
Станіславський К. *513*
Станкевич *148*
Старицька М. *481*
Старицька-Черняхівська Л. *515*
Старицький М. *496–497, 499–500, 503–504, 508, 512, 514–516, 533*
Степаненко *483*
Степанков *148*
Степанович Є. *298*
Столипін П. *482*
Сторожевська О. *537*
Стороженко О. *497*
Страшкевич В. *480*
Строганов Г. *457, 462*
Строєва-Сокольська С. *498*
Струве А. *337, 344, 346–347, 367, 369, 377, 395*
Струве Г. *337*
Суботін В. *105*
Сулима М. *542*
Сур В. *501*
Суходольський Л. *506*
Сціборський *483*

Т
Таїров О. *514*
Талалаєв М. *109*
Тараскін О. *452, 452*
Тарасов К. *549*
Тенгоборський *175*
Теппер А. *131*
Тер'ян-Корганова О. *500*
Терещенко *111*
Терещенко А. *462*
Терещенко М. *341, 348, 462, 541*
Терещенко Ф. *348, 462*
Терниченко *483*
Тиманов В. *337–338*
Тимашев О. *88*
Тимковський І. *449, 452*
Тимошенко С. *487*
Тимощенко К. *111*
Титов В. *165*
Тишкевич *52*

Тіме І. *157, 158*
Тіц А. *260*
Тобілевич І. *499, 511, 515*
Толстой Д. *114, 455, 458–460*
Толстой Л. *545*
Толстой О. *505*
Томара Л. *369*
Томашевський М. *247*
Трахтенберг *429*
Трахтер С. *148*
Трегубов В. *359*
Трембіцький А. *15*
Тржасковський І. *97*
Труб І. *470*
Туган-Барановський М. *406*
Тулуб З. *518, 520, 523, 539, 542–543, 550–551, 554*
Тункель *128*
Тутковський М. *512*
Тутковський П. *338*

У
Уваров С. *452*
Уліцька Л. *529*
Усатов Д. *514*
Успенський Г. *449*
Утьосов Л. *503*

Ф
Фабіан-Біанки В. *498*
Файнгольц Ш. *96*
Фальц-Фейн Ф. *463*
Фарк Е. *147–148*
Федецький К. *493*
Фельнер Ф. *501*
Феофілактов К. *338*
Феттер Н. *430*
Фігнер М. *502*
Філізон *506–507*
Фінокі *506*
Фіскеті *506*
Фішер *450*
Флик Адольф *97*
Фойгт К. *457*
Фолькнер *148*

Форкатті Ф. *503*
Франко І. *264, 481, 513*
Французов В. *149*
Френкель М. *54*
Фріз Г. *235*

Х
Халанський І. *441*
Харитоненко П. *341*
Харламов В. *409*
Хеймсон Л. *235*
Хенкін В. *503*
Холодилін М. *153*
Хоменко *103*
Хоткевич Г. *487, 500*
Хрінников *507*
Хрінников М. *470*
Худимовський Ф. *96*

Ц
Цвєтков М. *462*
Цимбал В. *480*

Ч
Чаговець В. *515*
Чайковський П. *495, 498, 500, 502, 508, 511–512*
Чалий М. *452–453*
Чарторийська *52*
Чацький *134*
Чацький Т. *442–443*
Чеп *429*
Чепов О. *92*
Черкас Д. *354*
Черкасенко С. *518*
Черненко-Недашківський В. *113, 115*
Чернишов І. *361, 498*
Чернявський Л. *70*
Чернявський М. *149*
Черняхівський Г. *474*
Чертков В.О. *33*
Чех Ю. *443*
Чехов А. *498, 505, 525*
Чечельницький *509*
Чикаленко Є. *517*

Чопівський *483*
Чорний Д. *18, 235*
Чуковський К. *546–547*
Чумак С. *96*

Ш
Шаляпін Ф. *498, 502, 504, 508, 514*
Шандра В. *235*
Шатров Г. *108*
Шатунов М. *79*
Шаховський *258*
Шацило М. *272*
Шевич Й. *149*
Шевченко *483*
Шевченко В. *235, 384*
Шевченко Т. *478, 480–481, 493, 499, 502–504, 508, 511*
Шекспір В. *498, 501*
Шелухін С. *477*
Шерешевський Д. *371*
Шимков А. *350*
Ширай С. *462*
Шишков О. *450*
Шліппе В. *418*
Шляхов О. *406*
Шодуар І. де *462*
Шолом-Алейхем *503*
Шопен *499*
Шпенглер О. *18*
Шрейдер Г. *6*
Штейн І. *497*
Штефтель *429*
Штольцман С. *340*
Штукенберг А. *337*
Шувалов І. *498*
Шульга Ф. *477*
Шульгін Я. *61*
Шуман Р. *499*

Щ
Щепкін М. *490, 497, 505*
Щепкіна-Куперник Т. *544, 552*
Щоголєв С. *483*
Щопотьєв В. *486*

Ю
Южний Я. *503*
Юз Дж. *159, 163*

Я
Яворницький Д. *470*
Ягеллович К. *361*
Якса-Биковський П. *509*
Яловецький Б. *161*
Янишевський *51*
Яновська Л. *480, 549*
Ярошинська Є. *522*
Ясинський І. *240*

ПРЕДМЕТНО-ТЕМАТИЧНИЙ ПОКАЖЧИК[1]

А
Акціонерне товариство «Бельгійський трамвай» *381*
Акціонерне товариство «Городок» *139*
Акціонерне товариство «Провіданс» *151*
Акціонерне товариство «Російський Провіданс» *151*

Б
«Бахмутская жизнь», газета *149*
«Бахмутская копейка», газета *149*
Бахмутське повітове земство *148, 431–432*
Бельгійське акціонерне товариство *380–381*
«Бельгійське анонімне товариство Государєво-Байрацьких копалень» *160*
Бердянське повітове земство *415*
Білоцерківська гімназія *449, 452, 457, 462*

В
Верхньодніпровське повітове земство *415*
«Взаємна компанія трамваїв» *364, 372*
Волинська гімназія *442–444*
«Волинь», газета *317, 375, 524, 526*
Всеросійський електротехнічний з'їзд *365*

Г
«Генеральне товариство чавуноливарних, залізо- та сталеробних заводів у Росії» *162*
Глухівський вчительський інститут *459*
Головне управління пошт та телеграфів *422*
«Горнозаводской листок», журнал *154, 157*

Д
Державна дума *469*
Державна рада *35, 43, 56, 74–75, 79, 81–82, 88, 113, 115*
Державний банк *89, 182, 362*
«Дніпрові хвилі», журнал *475*
Дніпровське повітове земство *414*
«Донецкое слово», газета *149*

---

[1] Покажчик охоплює перелік ключових предметних та тематичних рубрик, зокрема: державні та місцеві органи влади, назви установ, підприємств, організацій та об'єднань, періодичних видань, закладів культури і освіти, історичних подій та періодів, тощо.

Донецька залізниця *164–165*

Є
Євпаторійське повітове земство *415*
Єлисаветградська міська дума *61, 64, 66, 394, 399*

Ж
Жалувана грамота містам («Грамота на права і вигоди містам») 1785 р. *28, 39, 44, 48, 52, 54, 56, 61, 63, 68–69, 121, 231–232*
Житомирська губернська земська управа *285*
Житомирська міська дума *54–55, 58, 89, 354–355, 374–376*
Житомирська міська управа *355, 374–375*
Житомирський магістрат *54, 58*
«Журнал Министерства внутренних дел», журнал *47*

З
З'їзд гірничопромисловців Півдня Росії *274–275, 419*
«Загальна компанія електрики» *365, 371, 377*
Законодавча комісія 1767 р. *32*

И
«Инженер», журнал *338*
І
Ізюмська земська управа *462–463*
Інститут Корпусу гірничих інженерів *153*

К
Кам'янець-Подільська міська дума *53, 361*
Кам'янець-Подільський окружний суд *96*
Катеринінська залізниця *165, 418*
Катеринославська гімназія (1–2) *441–442, 444–445, 465–466*
Катеринославська міська дума *64, 102, 342–343*
Катеринославська суконна казенна фабрика *73–74*
Катеринославське повітове земство (Катеринославська земська управа) *415, 427, 432*
«Киевлянин», газета *304, 336*
«Киевские губернские ведомости», газета *108*
«Киевское слово», газета *263*
Київська біржа *180, 496*
Київська гімназія (1–5) *441, 443–444, 449–450, 452–453, 460–462, 464, 467–468*
Київська духовна академія *324*
Київська міська дума *56, 102, 104, 346–349, 367–368, 370, 373*
Київська міська управа *286, 315, 321, 348, 366–367, 370–371, 373*
Київське акціонерне товариство каналізації *348–349*

Київське дворянське зібрання *294*
«Київське електричне товариство» *316, 371–372, 374*
Київське купецьке зібрання *119–120*
Київське літературно-артистичне товариство *512*
Київське санітарно-статистичне бюро *105*
«Київське товариство влаштування житла та поліпшення домашнього побуту робітничого класу міського населення» *313*
Київське товариство водопостачання *344, 346, 350, 357*
Київське товариство грамотності *515*
Київський Володимирський кадетський корпус *290*
Київський завод «Арсенал» *512*
Київський комерційний інститут *313*
Київський магістрат *30, 38, 48, 52–53, 56, 60, 292*
Київський міський театр *493–494, 496*
Київський навчальний округ *448, 451–452, 459, 462–463, 466–467*
Київський оперний театр *494, 498, 512, 514, 516*
Київський політехнічний інститут *283*
Київський університет св. Володимира *105, 247, 282–283, 288, 296, 322, 324, 366, 444, 460, 496*
Комітет (Рада) міністрів *43, 62, 67, 88, 144, 154, 393, 434, 469*
Компанія «Зінгер» *285*
Компанія «Сіменс і Гальске» *367, 375, 425*
«Компанія тяги та електрики» *364*
Кременчуцька біржа *181*
Кременчуцький магістрат *39, 43*
Кримська (Східна) кампанія (війна) 1853–1856 рр. *5, 144, 213, 298–299, 452*
Курсько-Київська залізниця *163*
Курсько-Харківсько-Азовська залізниця *160, 163*

Л
Лисичанська штейгерська школа *157–158*
Лисичанський чавуноливарний (металургійний) завод *156–157*
Листопадове (Польське) повстання 1830–1831 рр. *54, 134, 443–444*
«Литературно-художественный кружок» *487*
Луганський ливарний завод *143–144, 152–153*
Луганський паровозобудівний завод *154–155*
Луганський патронний завод *153*
Луцький окружний суд *95*

М
Маріупольська повітова земська управа *150*
Межигірський монастир *234*
Миколаївська біржа *180–181*
Миколаївська гімназія (1–2) *453, 455, 457, 461, 466*

Миколаївська міська дума *61, 63, 101–102, 106*
Міністерство внутрішніх справ *20, 30, 35, 39, 55–56, 65, 78, 80, 82, 88–90, 93, 96, 102–103, 107, 112, 116, 119, 334, 342–343, 357, 368, 376–377, 380, 416, 421, 424, 430, 432, 461*
Міністерство народної освіти *440–442, 445, 449–451, 453–455, 457–458, 463–464, 466, 469, 534, 561*
Міністерство торгівлі і промисловості *110*
Міністерство фінансів *79, 101, 268*
Міністерство шляхів сполучення *24, 164, 388*
Міністерство юстиції *57, 79*
Міська реформа (Міське положення) 1870 р. *18–21, 30, 36, 79–82, 85–88, 92, 110, 113, 119, 122, 234, 271, 333, 351, 386, 388, 394*
Міська реформа (Міське положення) 1892 р. *21, 78, 91, 99, 104*

Н
«Народная газета», газета *149*
«Неделя», газета *525*
Немирівська гімназія *443, 446, 450, 452, 454, 457, 462, 496*
Ніжинська гімназія вищих наук (юридичний ліцей, історик-філологічний інститут) князя Безбородька *444, 446, 451–452, 457, 461–462*
«Нікополь-Маріупольське товариство» *151*
Новгород-Сіверська гімназія *441–442, 445, 449, 451–452, 462*
«Новоросійське товариство кам'яновугільного, залізоробного та рейкового виробництв» *159, 163*
Новоросійський університет *456, 467*

О
«Одесский листок», газета *263*
Одеська біржа *180*
Одеська гімназія (1–5) *441, 452, 456, 461, 465–467*
Одеська земська повітова управа (Одеське повітове земство) *80, 414*
Одеська міська дума *61, 67, 80, 102, 389, 393–394*
Одеське акціонерне товариство газового освітлення *395*
Одеське водопровідне товариство *342*
Одеське купецьке зібрання *76*
Одеське міське положення 1863 р. *75, 79, 119*
Одеське міське товариство взаємного кредиту *182*
Одеське товариство телефонів *433*
Одеський комерційний банк *182*
Одеський навчальний округ *448, 457, 459, 466*
Одеський народний театр *501*
Одеський окружний суд *80, 477*
Одеський оперний театр *501, 503, 516*
«Отечественные записки», журнал *233*

П

Перепис населення 1897 р. *22, 165, 188, 190–191, 195–197, 202, 204, 206, 208–210, 213–215, 218–220, 223–224, 226, 228, 230, 237–238, 252, 257, 261, 558*
Перепис населення Катеринослава 1865 р. *253*
Перепис населення Києва 1874 р. *190, 192–196, 251, 266*
Перепис населення Миколаєва 1875 р. *267*
Переписи населення Одеси *205, 238–239, 254*
Перша світова (Велика) війна *92, 297, 319, 334, 341, 358, 362, 365, 370, 373–374, 401, 467, 469, 475, 538*
«Перший музично-драматичний гурток Києва» *496*
Петербурзька академія наук *153*
Південно-Західний відділ Російського географічного товариства *192*
Подільське губернське земство *362*
«Подолянин», газета *318*
Полтавська земська управа *486*
Полтавська міська дума *43–46, 359*
Полтавський вільний театр *490*
Польське (Січневе) повстання 1863 р. *460, 508*
Прилуцьке повітове земство *463*
«Проблески», журнал *149*
«Промышленность и торговля», газета *273*

Р

«Рада», газета *321, 326, 479, 487*
Революція 1905–1907 рр. *110*
Реформи 1860–1870-х (1880-х) рр. *5, 13, 121–122, 236, 244, 256, 264–265, 381, 384, 413, 454, 492, 557*
Рівненська міська дума *377*
Рішельєвський ліцей *441, 456*
«Роллс-Ройс», компанія *148*
Роменська дума *40*
Російське електричне товариство «Уніон» *370–371*
Російське музичне товариство *494, 499, 511*
Російське технічне товариство *343, 357*
«Російське товариство машинобудівних заводів Гартмана» *154*
Російське товариство пароплавства і торгівлі *412*
Російське транспортне і страхове товариство *412*
Російський водопровідний з'їзд *338, 340*
«Російсько-Бельгійське металургійне товариство» *161*
«Русская старина», щомісячник *524*

С

Севастопольська міська дума *68, 70*
Селянська (аграрна) реформа 1861 р. *174, 184, 465, 557, 561*

Сенат *28, 35, 37, 49, 56, 63, 71, 113–115, 352, 386, 392*
Сімферопольська міська дума *68, 70–71*
Сімферопольський магістрат *70*
«Сосьєте Женераль», компанія *162*

Т
Театр Бергоньє *495*
«Театр волинської шляхти» *507*
Театр корифеїв *513*
Товариство (газета) «Наша кооперація» *483–484*
Товариство «Боян» *486*
Товариство «Київські трамваї» *372*
Товариство «Просвіта» *470–485, 504, 510*
Товариство «Савицький і Страус» *370–371*
Товариство «Трамваї та електрика в Росії» *364*
Товариство «Український технік» *483–484*
Товариство київської міської залізниці *365–369, 372–374*
«Товариство Микитівських копалень» *160*
Товариство міських і під'їзних шляхів у Росії *374–376*
«Товариство народних читань» *481*
«Товариство оборони жінок» *314*
Товариство одеських трамваїв *364*
«Товариство Південної залізниці» *175*
«Товариство Південноросійської кам'яновугільної промисловості» *160–161*
Товариство тверезості *504, 509*
Троїцький собор (Бахмут) *148*
Трубопрокатний завод «Нікополь» *151*

У
«Українське видавництво у Катеринославі» *475*
Уманський окружний суд *463*

Ф
Феодосійський вчительський інститут *459*

Х
Харківська акціонерна компанія *172*
Харківська біржа *180–181*
Харківська гімназія (1–3) *441–442, 452, 455–457, 464*
Харківська міська дума *36–37, 259, 351–354, 392*
Харківське купецьке зібрання *500*
Харківське музичне училище *499*
Харківське повітове земство *260*
Харківське товариство водопостачання *352*

Харківське товариство грамотності *500*
Харківський вільний театр *490*
Харківський губернський магістрат *32–34*
Харківський земельний банк *293*
Харківський комерційний клуб *498, 500*
«Харківський музичний гурток» *500*
Харківський навчальний округ *440–442, 448, 454*
Харківський окружний суд *352*
Харківський технологічний інститут *282–283*
Харківський університет *258, 350, 353, 444, 449*
«Харьковские губернские ведомости», газета *260*
Херсонський магістрат *67*

Ц
Цирк-театр «Альказар» *495*

Ч
«Час», щотижневик *475*
Чернігівська гімназія *441–443, 445, 450, 462*
Чернігівська міська дума *40–41, 45, 357–358*
Чернігівське музично-драматичне товариство *510–511*
Чернігівський магістрат *39*
Чорноморсько-Дунайське пароплавство *412*

Ю
«Южный край», газета *260, 353*
Юзівський металургійний завод *158, 160, 163*

Я
Ямпільська економія *129–130*

Наукове видання

ВІД МУРІВ ДО БУЛЬВАРІВ: ТВОРЕННЯ МОДЕРНОГО МІСТА В УКРАЇНІ (КІНЕЦЬ XVIII – ПОЧАТОК XX СТ.)

Колективна монографія

У книзі використано листівки та фотографії, опубліковані у XIX – на початку XX ст. в альбомах, путівниках, довідниках та інших виданнях, а також зображення, що знаходяться у суспільному надбанні

Комп'ютерна верстка *Зубець Л.А.*

Підписано до друку 08.09.2019 р. Формат 70x100/16.
Ум. друк. арк. 49,4. Обл. вид. арк. 48,0.
Тираж 300. Зам. 14. 2019.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1. Грушевського, 4

Свідоцтво
про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 5070 від 23.03.2016 р.